

सटीक चक्रदत्तः ।

महामहोपाध्याय चक्रपाणि दत्त

संगृहीतः ।

श्रीयुक्तवावुसुवनचन्द्र वसाक महोदयस्य

प्रार्थनाया

श्रीहृदयनाथ तर्करत्न कविरत्न कविराजेन

परिशोधितः ।

८ नं निमतला घाट इट्टिटस्य

श्रीयुक्तवावु सुवनचन्द्र वसाकेन प्रकाशितम् ।

कलिकाता नगर्याम्

८ नं निमतला घाट इट्टिटस्य

संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे श्रीयुक्तसुवनचन्द्र

वसाकेन मुद्रितः ।

चक्रदत्तस्य सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाभिप्रायः	१	चातुर्भङ्गक पञ्चमूलकम्	४४
ज्वराधिकारः ।		दशमूलम्	४४
ज्वर चिकित्सा	५	चतुर्दशाङ्गः	४५
षडङ्गपानीयम्	७	वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः	४५
रक्त समता लक्षणम्	१०	पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः	४५
आमपाकस्य चिह्नम्	२०	सुसाद्योगणः	४५
सर्वज्वरेषु	२०	शय्यादिगणः	४६
वातज्वरे	२५	उक्त्यादिगणः	४६
पित्तज्वरे	२८	भार्गादिः	४६
कफज्वरे	३१	निदिग्धिकादिः	४८
चातुर्भङ्गावलेहिका	३३	सुखाकादिः	५१
संसर्गजेषु	३३	अष्टाङ्गवृषः	५३
मवाङ्ग	३४	अपराजितोष्वपः	५३
पटोलादिः	३५	पिप्पल्याद्यं वृतम्	५६
गुडूच्यादिः	३५	क्षीरपट्पलकं वृतम्	५८
चातुर्भङ्गक पाठासप्तकौ	३५	दशमूलषट्पलकं वृतम्	५८
कण्टकाय्यादिः	३५	वासान्वृतम्	६१
अमृताष्टकः	३६	गुडूच्यादि वृतानि	६३
शुद्रादिः	३६	जीर्यज्वरे	६४
वातकफज्वरे	३७	षट्कट्टरं तैलम्	६७
पञ्चकोलः	३८	अङ्गारक तैलम्	६८
शुद्रादिः	३८	खाद्यादि तैलम्	६८
सन्निपाते	३८	अथ ज्वरातीसार चिकित्सा ।	
मधुकक्षारादिः	४१	उत्पलषट्कम्	७१
अष्टाङ्गावलेहिका	४२	पाठादिः	७२
पञ्चसुष्टिः	४३	नागरादिः	७२

क्रोवेवादिः	७२	चाङ्गेरि हतम्	१०५
गुडूच्यादिः	७२	मरिचाद्यं हतम्	१०५
उशीरादिः	७२	महाघटपलकं हतम्	१०५
पञ्चमूल्यादिः	७३	स्वल्पचूकम्	१०५
कालिङ्गाद्यागुडिका	७३	टङ्कचूकम्	१०६
ओषाद्यं चूर्णम्	७४	तकारिष्टम्	१०६
अथातोसार चिकित्सा ।		आयामकाञ्चिकम्	१०७
टङ्कचालपर्यादिः	७८	कल्याणगुडः	१०८
स्वल्पशालपर्यादिः	७८	कुष्माण्डगुडकल्याणकम्	१०८
धान्यपञ्चकम्	७८	रसपर्पटिका	१०८
धान्यचतुष्कम्	८०	ताम्रयोगः	११०
कच्चटादिः	८२	अथार्थचिकित्सा ।	
अङ्कोठ बटकः	८६	दन्तारिष्टम्	११६
वत्सकादिः	८६	प्राणदागुडिका	११६
कुटज पुटपाकः	८०	काङ्कायनमोदकः	११८
कुटजलेहः	८१	माणिभद्रमोदकः	११८
कुटजाष्टकः	८१	स्वल्पशूरण मोदकः	११८
पङ्क हतम्	८२	टङ्कचूरण मोदकः	११८
क्षीरिद्राद्यं हतम्	८३	शूरण पिण्डी	१२०
अथ ग्रहणी चिकित्सा ।		ओषाद्यं चूर्णम्	१२१
चित्तकगुडिका	८७	समशर्करचूर्णम्	१२१
नागराद्यं चूर्णम्	८८	लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	१२१
भूतिस्वः चूर्णम्	८८	नागार्जुनप्रयोगः	१२२
पाठाद्यं चूर्णम्	१००	विजयायोगः	१२३
कपित्थाष्टकचूर्णम्	१००	श्रीबाज्जशालोगुडः	१२४
हाडिमाष्टकः	१०१	गुडभक्ष्मातकम्	१२६
वार्त्ताङ्ग गुडिका	१०१	चम्पाद्यं हतम्	१२७
अष्टपलं हतम्	१०२	ओषाद्यं हतम्	१२८
शुण्ठी हतम्	१०३	उदकघटपलं हतम्	१२८
चित्तक हतम्	१०३	सिन्धुवृत्तं हतम्	१२८

पिप्पलाद्यं तैलम्	१२८	नवायसं कौष्ठम्	१६४
कुटज लेहः	१३०	योगराजः	१६५
कुटजरसक्रिया	१३१	विडङ्गाद्यं कौष्ठम्	१६८
कुटजाद्यं घृतम्	१३२	तूपषणादिमण्डूरम्	ऐ
सनिषण्णकचाङ्गेरी घृतम्	१३२	पुनर्नवामण्डूरम्	१७०
चारः	१३४	मण्डूर बज्जवटकः	ऐ
चारसूत्रम्	१३७	धात्यरिष्टम्	१७१
अग्निमुखं कौष्ठम्	१३८	द्राक्षाघृतम्	ऐ
भङ्गातक कौष्ठम्	१४०	हरिद्रादघृतम्	ऐ
रसगुडिका	१४१	सर्वाद्यं घृतम्	ऐ
अग्निमान्द्य चिकित्सा ।		व्योषाद्यं घृतम्	१७२
हिङ्गुः क चूर्णम्	१४२	अथ रक्तपित्त चिकित्सा ।	
शाहू लकाञ्जिकः	१४६	एलादि गुडिका	१७८
अग्निमुखं चूर्णम्	१४७	दूर्वाद्यं घृतम्	२७६
पानीयभक्तगुडिकाः	१४७	शतावरी घृतम्	१८०
वृहदग्निमुखं चूर्णम्	१४८	वृहच्छतावरी घृतम्	ऐ
भास्करबवणम्	१४८	वासाघृतम्	१८१
अग्निघृतम्	१५०	कामदेव घृतम्	१८२
सुक्ष्मपट्टपलकं घृतम्	१५१	सप्तप्रस्थं घृतम्	१८३
वृहदग्नि घृतम्	१५१	खण्डकुष्माण्डकः	ऐ
चारगुडः	२५१	वासाखण्डकुष्माण्डकः	१८५
चित्तकगुडः	१५२	वासाखण्डकः	१८६
चामाजीर्ण चिकित्सा	१५३	खण्डकाद्यो लौहः	ऐ
विदग्धाजीर्ण चिकित्सा	१५३	अथ यक्ष्मा चिकित्सा ।	
विट्भाजीर्ण चिकित्सा	१५४	तयोदशाङ्गः	१८९
पथ्यात्रिकम्	१५५	सितोपलादिलेहः	१९२
अथ क्रिमिरोग चिकित्सा ।		बवङ्गाद्यं चूर्णम्	ऐ
विडङ्ग घृतम्	१६१	तालीशाद्य मोदकः	१९३
विडङ्ग तैलम्	१६१	शृङ्गार्जुनादि चूर्णम्	१९५
अथ पाण्डुरोग चिकित्सा ।		विन्ध्यवासि योगः	२९९

रसेन्द्रगुडिका	१८५	कण्टकारी घृतम्	ऐ
एलादिमन्थः	१८६	कण्टकारी घृतम्	२३
सर्पिर्गुडः	१८७	टङ्ककण्टकारी घृतम्	ऐ
च्यवनप्राशः	१८८	राखाद्यं घृतम्	ऐ
जीवन्तप्राद्यं घृतम्	२०१	अगस्त्य हरीतकी	२१४
पिप्पली घृतम्	ऐ	व्याघ्री हरीतकी	२१५
पाराशरं घृतम्	ऐ	अथ हिक्काश्वास चिकित्सा ।	
कागन्नाद्यं घृतम्	२०२	पर्णाश पञ्चकम्	२१७
अजापञ्चकं घृतम्	२०३	हिंसादंघ्र घृतम्	२१८
बलागर्भं घृतम्	२०३	तेजोवत्यादंघ्र घृतम्	ऐ
नागवला घृतम्	ऐ	भार्गीगुडः	२१८
निर्गुण्डी घृतम्	२०४	कुलत्यगुडः	२२०
बालाद्यं घृतम्	ऐ	अथ स्वरभेद चिकित्सा ।	
चन्दनाद्यं तैलम्	ऐ	कण्टकारी घृतम्	२२२
बलाद्यं घृतम्	२०५	भङ्गराजादंघ्र घृतम्	२२३

अथ कास चिकित्सा ।

वात प्रधान कासचितित्सा	२०६
पित्त प्रधान कास	
चिकित्सा	२०७
कफ प्रधान कास	
चिकित्सा	२०८
नवाङ्गयूषः	ऐ
कट्फलानिदिः	२०९
मरिचाद्यं चूर्णम्	२१०
समशर्करं चूर्णम्	ऐ
हरीतक्यादि मोदकः	ऐ
खोषान्तिका गुडिका	ऐ
दशमूल घृतम्	२११
दशमूलाद्यं घृतम्	२१२
मूल पेटपलं घृतम्	ऐ

अथारोचक चिकित्सा ।

यमानी शाङ्खः	२२५
कलहंसः	२२६
अथ छर्हि चिकित्सा ।	
जाति धात्री	२३१
एलादि चूर्णम्	२३१
पञ्चकादंघ्र घृतम्	२३२
अथ तृष्णा चिकित्सा ।	
तृष्णा-चिकित्सा	२३२
अथ मूर्च्छा चिकित्सा ।	
मूर्च्छा-चिकित्सा	२३८
अथ मदाल्मय चिकित्सा ।	
पुनर्नवा घृतम्	२४१
अष्टाङ्गलवणम्	२४२
अथ हाहचिकित्सा ।	

कुशाद्यं तैलं द्रुतम्	२४४	दशमूल द्रुतम्	ये
अथोन्माद चिकित्सा ।		कागलाद्यं द्रुतम्	२८५
नृषण्याद्यवर्तिः	२४७	एलादि तैलम्	ये
पानीयकल्याणक्षीरकल्या-		बलाशैरीयतैले	२७६
णके	२४८	बलातैलम्	२७७
क्षीरकल्याणक द्रुतम्	२४९	नारायणं तैलम्	२७८
महाकल्याणकं द्रुतम्	ये	महा नारायणं तैलम्	२७९
चैतसं द्रुतम्	२५०	अश्वगन्धा तैलम्	२८०
महापैशाचिकं द्रुतम्	२५१	मूलकाद्यं तैलम्	२८१
चिङ्गाद्यं द्रुतम्	ये	रसोन तैलम्	ये
लङ्गनाद्यं द्रुतम्	२५२	कैतव्याद्यं तैलम्	२८२
अथापस्मार चिकित्सा ।		सैन्धवाद्यं तैलम्	ये
स्वल्प पद्मगन्धं द्रुतम्	२५६	स्वल्पभाष तैलम्	ये
दृढत् पद्मगन्धं द्रुतम्	ये	भाष तैलम्	२८३
महाचेतसं द्रुतम्	२५७	दृढन्माष तैलम्	२८४
कृष्णाण्डक द्रुतम्	२५८	महामाष तैलम्	२८५
मह्वी द्रुतम्	ये	ये	२८६
पलङ्गपाद्यं तैलम्	ये	मञ्जस्नेहः	२८७
अथ वातव्याधि चिकित्सा ।		चतुः स्नेहः	ये
स्नेहलवणम्	२६१	कुजप्रसारणी तैलम्	२८८
कल्याण स्नेह	२६३	त्रिशतीप्रसारणी तैलम्	ये
माषलवणादिः	२६४	सप्तशतिकाप्रसारणी	२८९
हरीतव्यादि स्नेहः	२६५	एकादशशतिकां प्रसारणी	
व्यत्यारसोनपिण्डः	ये	तैलम्	२९०
आदित्यपाकगुग्गुलु-		अष्टादशशतिकप्रसारणी	
वटकः	२७०	तैलम्	२९२
त्रयोदशाङ्गुगुलु	ये	महापञ्च प्रसारणी	
साखनस्नेदः	२७२	तैलम्	२९५
अश्वगन्धा द्रुतम्	२७४	गन्तकरणम्	२९८

गन्धद्रव्य शुद्धिः	ये	वैषानरं चूर्णम्	३२
नखी शुद्धिः	३८६	अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३२०
वचाशुद्धिः	ये	हिङ्गाद्यं चूर्णम्	३२१
मुस्तकशुद्धिः	ये	योगराजगुग्गुलुः	३२१
शैलजशुद्धिः	ये	सिंहनादगुग्गुलुः	३२२
खट्वासीशुद्धिः	३००	अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३२३
महासुगन्धि तैल लक्ष्मीवि-		अजमोदाद्य वटकः	ये
लास तैले	३०२	शुण्ठी घृतम्	३२४
अथ वातरक्त चिकित्सा ।		गुडूची घृतम्	ये
नवकार्पिकः	३०७	काञ्जिक षट्पलकं घृतम्	ये
गुडूची घृतम्	ये	शुण्ठी घृतम्	३२५
शतावरी घृतम्	ये	रसोनपिण्डः	ये
अमृताद्यं घृतम्	३०८	प्रसारणीसन्धानम्	३२६
दशपाक वलातैलम्	ये	रसोनसुरा	ये
गुडूच्यादि तैलम्	३०९	शिण्डाकी	ये
खरकपद्मक तैलम्	ये	सिन्धुला	३२७
नागवला तैलम्	ये	अथ मूल चिकित्सा	
पिण्ड तैलम्	३१०	वात मूल चिकित्सा	३२८
महापिण्ड तैलम्	ये	पित्त मूल चिकित्सा	३३१
जैगोरको गुग्गुलुः	३११	कफ मूल चिकित्सा	३३३
अमृताद्यो गुग्गुलुः	३१२	हिङ्गादिः	३३४
मुननेवा गुग्गुलुः	३१३	विष्ठादिः	३३५
योगसारामृतः	३१४	रुचकादिः	ये
अथोरुसाम्भ चिकित्सा		एरण्ड सप्तकम्	३३६
अष्टकटुरं तैलम्	३१५	एरण्ड द्वादशकम्	३३७
कुष्ठाद्यं तैलम्	३१७	दाधिकं घृतम्	३३८
अथामवात चिकित्सा ।		अथपरिणाममूल चिकित्सा ।	
रास्नादशमूलकम्	३१८	सामुद्राद्यं चूर्णम्	३४१
बस्त्रापञ्चकम्	ये	सप्तामृतं लौहम्	३४२
गसप्तकम्	३१९	गुडपिप्पली घृतम्	३४३

पिप्पली घृतम्	३४३	त्र्यषणाद्यं घृतम्	रे
कोलादि मण्डूरम्	रे	तायमाणाद्यं घृतम्	३६६
भौम वटक मण्डूरम्	रे	द्राक्षाद्यं घृतम्	-
क्षीर मण्डूरम्	३४४	क्षीर घटपलकं घृतम्	-
चविकादि मण्डूरम्	रे	धात्रीघटपलकं घृतम्	रे
शतावरी मण्डूरम्	रे	भार्गीघटपलकं	रे
तारा मण्डूर गुडः	३४५	भल्लातकं घृतम्	३७१
राममण्डूरम्	रे	रसोनाद्यं घृतम्	रे
रसमण्डूरम्	३४६	दन्ती हरीतकी	३७२
त्रिफलालौह	३४७	वृक्षीराद्यरितः	रे
लोह गडिका	रे	अथ हृद्दोग चिकित्सा ।	
धात्रीलौहम्	रे	वल्गुम घृतम्	३७३
लोहाघृतम्	३४८	श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्	रे
खण्डामलकौ	रे	वलाद्यं घृतम्	३८०
नारिकेल खण्डः	३४९	अर्जुन घृतम्	रे
अथोदावर्त्त चिकित्सा ।		अथ सूत्रकृच्छ्र चिकित्सा ।	
नाराच चूर्णम्	३५३	वातसूत्रकृच्छ्र चिकित्सा	३८०
आनाह चिकित्सा	३५६	पित्तसूत्रकृच्छ्र चिकित्सा	३८१
शुष्कशलाघ्नं घृतम्	३५७	कफसूत्रकृच्छ्र चिकित्सा	रे
स्थिराद्यं घृतम्	रे	सन्निपात सूत्रकृच्छ्र	
अथ गुल्म चिकित्सा ।		चिकित्सा	३८२
वात गुल्म चिकित्सा	३५८	शतावरी घृतं क्षीरञ्च	३८४
पित्त गुल्म चिकित्सा	३६०	त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	रे
कफ गुल्म चिकित्सा	३६२	सुकुमारकुकारकम्	रे
हिङ्गु चूर्णम्	३६४	अथ सूत्राघात चिकित्सा ।	
वचादि चूर्णम्	३६५	चित्तकण्ठं घृतम्	३८६
हिङ्गादि	३६६	अथाश्लीरो चिकित्सा ।	
काङ्गायण गुडिका	३६७	वीरतृणदिग्ग	३८७
हवुषाद्यं घृतम्	३६८	कुशाद्यं घृतम्	३८९
षड्पलकं घृतम्	रे	ज्वकादिः	३९१

पुष्पादयः घृतम्	५
वरुणादिगणः वरुणादि	
घृतम्	३८३
एलादिः	३८५
पाषाण भेदादयः चूर्णं	
घृतञ्च	३८५
कुलथादयः घृतम्	ऐ
शरादि पञ्चमूल्यादि	
घृतम्	३८६
वरुणादयः घृतम्	ऐ
वीगतरादयः तैलम्	३८७
वरुणादयः तैलम्	ऐ
अथ प्रमेह चिकित्सा ।	
न्यग्रोधादयः चूर्णम्	४०३
त्रिकण्टकादयः तैलं घृतं	
यमकञ्च	ऐ
धान्वन्तरं घृतम्	४०४
तूपणादि गुडिका	४०५
शिलाजतु प्रयोगः	ऐ
अथ स्त्रील्य चिकित्सा ।	
विडङ्ग एव चूर्णम्	४०८
व्योषादयः शक्तिः प्रयोगः	ऐ
अमृतादयो गुग्गुलु	४०९
नवक गुग्गुलुः	ऐ
लौह रसायनम्	ऐ
त्रिफलादयः तैलम्	४११
अथोदर चिकित्सा ।	
सामुद्रादयः चूर्णम्	४१४
पेटोलादयः चूर्णम्	४१७
अथ चर्मा	ऐ

पुनर्नवाष्टकः	४२०
दशमूलक घट्पलक	
घृतम्	४२१
चित्रक घृतम्	ऐ
विन्दु घृतम्	ऐ
दक्षिमण्डाख्य घृतम्	४२२
नाराच घृतम्	ऐ
अथ स्त्रीणां चिकित्सा ।	
माणादयः गुडिका	४२५
पिप्पली वर्द्धमानानि	४२६
चित्रक घृतम्	४२७
पिप्पली घृतम्	ऐ
चित्रक घृतम्	ऐ
रोहितकं घृतम्	ऐ
महारोहितकं घृतम्	४२८
अथ शोथ चिकित्सा ।	
पुनर्नवाष्टकः	४३०
चारगुडिका	४३२
पुनर्नवादयः घृतम्	४३४
पञ्चक्रोधादयः घृतम्	ऐ
पुनर्नवा घृतम्	ऐ
शुगठी घृतम्	ऐ
चित्रकादयः घृतम्	ऐ
चित्रक घृतम्	४३५
माणाकं घृतम्	ऐ
स्थलपद्मकं घृतम्	ऐ
शैलेयादयः तैलम्	ऐ
शुष्कमूलादयः तैलम्	४३६
पुनर्नवा लेहः	ऐ
दशमूलहरीतकी	ऐ

कंसहरीतकी ४३७

अथ दृढि चिकित्सा ।

दृढत् सैन्धवाद्यं तैलम् ४४२

अथ गलगण्ड चिकित्सा ।

तुम्बीतैलम् ४४५

अश्वताद्यं तैलम् ऐ

कुङ्कुन्दरी तैलम् ४४६

शाखोटविम्बाद्य तैले ऐ

निर्गुण्डी तैलम् ऐ

व्योषाद्यं तैलम् ४४७

चन्दनाद्यं तैलम् ४४८

गुञ्जाद्यं तैलम् ऐ

अथ श्लोपद चिकित्सा ।

दृढदारक चूर्णम् ४५४

पिप्पल्यादि चूर्णम् ४५५

कृष्णाद्योमोदकः ऐ

सौरेखरं द्रवम् ऐ

विडङ्गाद्यं तैलम् ४५६

अथ विद्रधि चिकित्सा ।

विद्रधि चिकित्सा ४५७

अथ व्रणशोथ चिकित्सा ।

तिलाटकः ४६१

जीरकाद्यं द्रवम् ५६८

गण्डपदाद्यं तैलम् ४६९

त्रिकलागुग्गुलुः ४७२

वटिकागुग्गुलुः ऐ

ऐ ४७३

अश्वता गुग्गुलुः ऐ

जातिकाद्यं द्रवम् ऐ

गौरादं द्रवम् ४७४

करञ्जाद्यं द्रवम् ऐ

प्रपौण्डरीकाद्यं द्रवम् ४७५

तिक्ताद्यं द्रवम् ऐ

विपरीतमल्ल तैलम् ऐ

अङ्गारकं तैलम् ४७६

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ऐ

दूर्वाद्यं द्रव तैलम् ऐ

मञ्जिष्ठाद्यं द्रवम् ४७७

पाटली तैलम् ऐ

चन्दनाद्यं यमकम् ऐ

अथ नाडीव्रण चिकित्सा ।

सप्ताङ्गगुग्गुलुः ४८२

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ऐ

कुम्भीकाद्यं तैलम् ऐ

भक्ष्मातकाद्यं तैलम् ४८३

निर्गुण्डी तैलम् ऐ

हंसपादादि तैलम् ऐ

अथ भगन्दर चिकित्सा ।

नवकार्षिको गुग्गुलुः ४८५

सप्त विंशतिकोगुग्गुलुः ऐ

विध्यन्दनं तैलम् ४८६

करवीराद्यं तैलम् ४८७

निशाद्यं तैलम् ऐ

अथोपदंश चिकित्सा ।

प्रयोगतयम् ४८८

रनिम्बाद्यं द्रवम् ऐ

करञ्जाद्यं द्रवम् ४८९

आगारधूमाद्यं तैलम्

अथ शूकदोष चिकित्सा ।

शूकदोष चिकित्सा ४६०

अथ भग्न चिकित्सा ।

लाक्षागुग्गुलुः ४६४

आभागुग्गुलुः ४६६

गन्ध तैलम् ऐ

अथ कुष्ठ चिकित्सा ।

पञ्चकषायः ४६६

कुष्ठाद्यम् ५०१

नवकषायः ५०८

सप्तसमोऽथगोः ५०९

पञ्चनिम्बः ५११

एकविंशतिको गुग्गुलुः ५१२

तिक्त षट्पलकं द्रुतम् ५१३

पञ्चतिक्तकं द्रुतम् ५१४

तिक्तकं द्रुतम् ऐ

महातिक्तकं द्रुतम् ऐ

महाखदिरकं द्रुतम् ५१५

पञ्चतिक्त द्रुत गुग्गुलुः ५१६

वज्रकं द्रुतम् ५१७

आरग्वधाद्यं तैलम् ऐ

तृणकं तैलम् ५८

महातृणक तैलम् ऐ

वज्रक तैलम् ५९

मरिचाद्यं तैलम् ऐ

वृहन्मरिचाद्यं तैलम् ५२०

विच तैलम् ५२१

करवीराद्यं तैलम् ऐ

श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ऐ

चिन्दूराद्यं तैलम् ५२२

आदित्यपाकं तैलम् ५२३

दूर्वाद्यं तैलम् ऐ

अर्कमनःशिला तैले ऐ

गण्डीराद्यं तैलम् ऐ

दृव्योसार तैलम् ५२४

अथोद्वर्जकोष्ठ शीतपित्ता-

धिकारः ५२४

अथापित्ताधिकारः ।

दशाङ्गः ६२७

वासादि गुग्गुलुः ५२८

पञ्चनिम्बादि चूर्णम् ५३०

चुधावती गुडिका ऐ

अम्रशुद्धिः ऐ

लौहशुद्धिः ५३१

मण्डूरशुद्धिः ऐ

रसशुद्धिः ५३२

गन्धकशुद्धिः ऐ

जीरकाद्यं द्रुतम् ५३४

पटोलशुण्ठी द्रुते ५३५

पिप्पली द्रुतम् ऐ

द्राक्षाद्यं द्रुतम् ऐ

शतावरी द्रुतम् ऐ

अथ विसर्प विस्फोटाधिकारः ।

नवकषाय गुग्गुलुः ५३६

अमृतादिः ५४०

दशाङ्गः ५४१

चतुःसमम् ऐ

दृषाद्यं द्रुतम् ५४२

पञ्चतिक्त द्रुतम् ऐ

पद्मकं द्रुतम् ऐ

अथ मसूर्यधिकारः ।	
निम्बादिः	५४७
खदिराष्टकः	५४८
अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।	
उपोदिका चार तैलम्	५५३
चाङ्गेरी घृतम्	५५६
मूषिकादं तैलम्	ऐ
द्विहरिद्रादं तैलम्	५६०
कणक तैलम्	५६१
मञ्जिष्ठादं तैलम्	ऐ
कुङ्कुमादं तैलम्	ऐ
मतान्तरे तैलम्	५६२
प्रकारान्तरं	ऐ
वर्णकं घृतम्	५६३
द्विहरिद्रादं तैलम्	५६४
त्रिफलादं तैलम्	५६५
चित्रक तैलम्	ऐ
गुञ्जा तैलम्	ऐ
भङ्गराज तैलम्	ऐ
प्रपोखरीकादं तैलम्	५६६
मालत्यादं तैलम्	ऐ
स्तुहादं तैलम्	५६८
आदित्यपाक गुड्ची	
तैलम्	५६९
चन्दनादं तैलम्	ऐ
महानील तैलम्	५७१
भङ्गराज घृतम्	५७३
पटोलादं घृतम्	ऐ
अथ मुखरोगाधिकारः ।	
ओष्ठरोग चिकित्सा	५७४

दन्तरोग चिकित्सा	५७५
विदार्यादि तैलम्	५८२
अथ जिह्वागता चिकित्सा ऐ	
अथ कण्ठगता चिकित्सा ऐ	
कालकं चूर्णम्	५८७
पीतकं चूर्णम्	ऐ
चार गुड़िका	५८८
सामान्य मुखरोग	
चिकित्सा	५८९
महासहचर तैलम्	५९१
इरिमेडादं तैलम्	ऐ
लाक्षादं तैलम्	५९२
वकुलादं तैलम्	५९३
सहकार गुड़िका	ऐ
स्वल्प खदिर वटिका	५९४
वृहत् खदिर वटिका	ऐ
अथ कर्णरोगाधिकारः ।	
दीपिका तैलम्	५९८
क्षार तैलम्	५९९
अपामार्ग क्षारं तैलम्	६०१
मञ्जिष्ठा तैलम्	ऐ
दशमूली तैलम्	ऐ
विल्व तैलम्	ऐ
जम्बादं तैलम्	६०२
शम्बूकादं तैलम्	६०३
नाडी शोधन तैलम्	६०३
कुष्ठादं तैलम्	६०५
ज्वनीयादं तैलम्	६०६
अथ नासार्गाधिकारः	
व्योषादि चूर्णम्	६०७

करवीरादं तैलम्	६१३	शुक्रजेषु	६५३
शिखरी तैलम्	ऐ	सन्धिजेषु	६५४
चित्तक तैलम्	६१४	चूर्णाञ्जनम्	६५७
चित्तक हरीतकी	ऐ	बर्लजेषु	६५८
अथ नेत्ररोगाधिकारः ।		अथ शिरोरोगाधिकारः ।	
सामान्याभिष्यन्दे	६१३	शताह्वादं तैलम्	६६४
विल्लाञ्जनम्	६२३	जीवकादं तैलम्	ऐ
पङ्कगुगुलुः	६२४	वृहज्जीवकादं तैलम्	ऐ
वासकादि	६२५	पङ्क्विन्दु तैलम्	६६५
सर्वजेषु	६२८	अपामार्ग तैलम्	६६६
दन्तवर्तिः	६३१	यथादं घृतम्	६६८
पटोलादं घृतम्	६३३	मयूरादं घृतम्	६७०
कृष्णादं तैलम्	ऐ	प्रपीण्डरीकादं तैलम्	६७१
शशकादं घृतम्	६३४	वृहन्मायूरं घृतम्	ऐ
शशकादं घृतम् । कृष्ण-		अहमदराधिकारः ।	
जेषु	६३४	पुष्पातुगं चूर्णम्	६७४
सुखावतोवर्तिः	६३५	सुजादं घृतम्	६७५
चन्द्रोदयावर्तिः	६३६	शीतकल्याणकं घृतम्	ऐ
कुमारिका वर्तिः	ऐ	वृहच्छतावरी घृतम्	६७६
चन्द्रप्रभावर्तिः	६३८	अथ योनिस्थापदधिकारः ।	
अनागाञ्जनाञ्जनम्	ऐ	फलघृतम्	६८३
कोकिलावर्तिः	६३८	फलघृतम् (मतान्तरे)	६८४
त्रिफला घृतम्	६४८	नीलोत्पलादं घृतम्	६८५
महात्रिफलादं घृतम्	ऐ	वृहच्छतावरी घृतम्	ऐ
त्रैफलं घृतम्	६४८	आरग्वधादं तैलम्	६८६
त्रिफला घृतम्	६५०	क्षार तैलम्	६८७
शङ्कराजादं तैलम्	ऐ	अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।	
वृषवल्लभं तैलं घृतञ्च	६५१	वज्रकाञ्चिकम्	६८३
अभिजित तैलम् । दृष्टि-		पञ्चजीरकरुडः	ऐ
ये	ऐ	अपणी तैलम्	६८६

काशीशास्त्रं तैलम्	ऐ	शिवागुडिका	७८०
अथ बालरोगाधिकारः ।		अथत भङ्गातकी	७८४
हरिद्रादिः	७०१	अथ वृष्याधिकारः	७८०
बालचातुर्भद्रिका	ऐ	नारसिंह चूर्णम्	७८४
धातुश्चादिः	७०२	गोधमाद्यं द्रवम्	७८२
शृङ्गादिः	ऐ	शतावरी द्रवम्	७८३
अश्वगन्धा द्रवम्	७०३	गुड कुष्माण्डकः	ऐ
बालचाङ्गेरी द्रवम्	ऐ	अश्वगन्धा तैलम्	७८५
कुमारकल्याणकं द्रवम्	ऐ	अथ स्वेदाधिकारः	७८७
अष्टमङ्गलकं द्रवम्	७००	अथ स्वेदाधिकारः	८०८
लाक्षादि तैलम्	ऐ	अथ वमनाधिकारः	८०७
बालकस्य बलिशान्ती		पञ्च तपायः	८०५
कर्षाणि	८००	अथ विरेचनाधिकारः	८००
गण्डवलिः	ऐ	अथवाद्यो मोरकः	८०३
अथ विषाधिकारः ।		अथ अनुवासनाधिकारः	८०७
वृत्तसञ्जीवनो गणः	७२४	अथ निरुद्धाधिकारः	८४२
अथ त्रिविधाधिकारः ।		अथ मारुतः	८५२
रसायनाधिकारः	७२५	क्षारः	८५४
ब्रह्मी द्रवम्	७२६		८५५
साध्यसाधन परिमाणम्	७३०		८५७
मारुतविधिः	७२२		८६५
स्थालीपाकविधिः	७४८		
पुटनपाकविधिः	७४९		८६८
अथतसारः	७५२		तर्पण
अथकविधिः	७६०		७०
अथविधिः	७६२		७७
ताज्ययोगः	७७०		८२
ऐ	७७६		

सटीक चक्रदत्तः ।

ओं नमः शिवाय ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमपेयुषे ।

त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतयेनमः ॥ १ ॥

नानायुर्वेदविख्यातसद्योगैश्चक्रपाणिना । क्रियते

तत्त्वचन्द्रिका ।

यः सप्रवर्षदेशीयो दधार धरणीधरम् ।

ऊसध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ।

तातः किमथ मातेति यं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वकम् ।

अभूत् स्कन्देऽपि सन्देहस्तं देहं शिवयोर्भजे ॥

टीका रत्नप्रभा चक्रदत्तनिर्मितसंग्रहे ।

यद्यप्यास्ते तथाप्येष संक्षेपाय समोद्यमः ॥

विस्तारोक्तञ्च संक्षिप्य प्रतिक्षिप्य च दुर्वचः ।

व्याख्यानरश्मि निःक्षिप्य टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टविष्टचाराभितुष्टिबोधितकर्त्तव्यताकं वा प्रारिप्सित-
यन्त्रसमाप्तिफलकं वा तत्पतिवन्धकविघ्नध्वंसमात्रफलकं वा स्वयंज्ञत-
मिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिष्यार्थमादौ निबध्नाति गुणत्वोत्थादि ।
गुणत्वयं सत्त्वरजस्तमोरूपं मूर्त्तित्रयं ब्रह्मरुचिरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रदृश्यर्थं सम्बन्धामिधेयप्रयोजनमाह मानेत्यादि ।
सदिति सिद्धफलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनं तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं
ब्रह्मचनं तद्व्युक्तः, यथा—नवज्वरे षडङ्गादिष्वेजविधानं, तथा तन्मैव

संग्रहो गूढवाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥ रोगमादौ परीक्षेत
ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्मभिषकपश्चात्ज्ञानपूर्वम्
समाचरेत् ॥ ३ ॥

ज्वराधिकारः ।

नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् । क्रोधप्रवा-
तव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ४ ॥ ज्वरे लङ्घनमेवादाव-

“न दद्यात्तत्र भेषजम्” इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयो-
रेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थं सख्यभेषजसम्बन्धो
निषिद्ध इत्यादि वचनं निवृद्धमिति । संग्रहेण सृष्टं सद्योगानां वाक्य-
वाचकलक्षणः सम्बन्धः सद्योगो एवाभिधेयाः, अत्रान्तरप्रयोजनं चिकि-
त्सितं, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह रोगमित्यादि । आदौ निदानपूर्वकपादिभि-
रोगं परीक्षेत । ततो रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्व-
मिति कर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वं ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शब्दं तत्पूर्वक-
मिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् पथसं तद्विचित्र्यते वक्तव्यं कृत-
मपि भेषजं निदानमेवनादकृतनिव भवतीति निदानपरिवर्जनस्यैव
गरीयस्त्वात् पथसं निदानपरिवर्जनरूपं चिकित्सितमाह नवज्वर
इत्यादि । अत्रान्नं युर्वक्षं लङ्घनस्य विधानात्, अतएवोक्तं हार्यते
‘गर्वक्षभोजनाच्चापि विदम्भो दोषलोपनसं’ इति । कषायांश्चेति ‘न तु
कल्पनसदृश्य कषायः प्रतिपिध्यते’ इति चरकवाक्यस्वरमात् कषाय-
शब्देनात्र कषायरसमात्रसञ्चये, न तु स्वरमादि । अतएव जलकर्म-
ऽपि “कषायरसगुरुणास्निग्धस्नानाभ्यङ्गान्नं नवज्वरे वर्जये” इत्युक्तम् ।
हरिश्चन्द्रेणापि “नात्रस्वरमादीनां निषेधः” इत्युक्तम् । तथा
‘अभ्यङ्गो न दिपच्यन्ते कुर्यान्नि विषमज्वरम् । दोषो बहुः कषायेण

पदिष्टमृते ज्वरात् । चयानिलभयक्रोधकामशोकश्चमोह-
वात् ॥ ५ ॥ आमाशयस्थोहत्वाग्निं सामोमागान् पिधाप-

स्तम्भित्वात्तरुणज्वरे' इति चरकवचने स्तम्भित्वादित्यं हेतुः कषायस-
वर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते । उक्तं हि "कषायः स्तम्भनः शीतः"
इति । स्तम्भाति येन सस्तम्भनः वाभटेऽप्युक्तं 'पित्तक्षेत्राहरत्वेऽपि
कषायः स न शस्यते । नवज्वरे सलस्तम्भात् कषाया विषमज्वरम् ।
करुनेऽरुचिहृक्लामाहिकाध्मानादिकानपि' इति ॥ ४ ॥

आमाशयसमुत्थानां पर्वं लङ्घनमौषधमित्युक्तम्, ज्वरोऽप्यामाशय-
समुत्थः अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि । यद्यपि
लङ्घनदृङ्गणीये "चतुःपकारा मंगुडिः" इत्यादिना दशविधमेव लङ्घन-
मुक्तं तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वेनैवोक्तत्वात् संगोधनादीना-
ञ्चावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिगोष्यादलोपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते ।
अतएव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संगोधनादिरूपं लङ्घनं निप्रिध्यते । तेन
ज्वरस्य पूर्वरूपे यल्लङ्घनानि विधानं तस्य न निषेधः । वाभटेनानि
'स्तानाम्यङ्गं प्रदेहांश्च परिशेषञ्च लङ्घनम्' इत्यनेन नवज्वरे अन्नगन्तर-
लङ्घनापेक्षया परिशेषलङ्घनप्रतिषेधं कर्तव्यता संगोधनादिरूपं लङ्घनं
निप्रिध्यते किंवा चरकेण निदानस्थाने 'हितं लङ्घनमपत्तर्पणं वा,
इति यदुक्तं तत् पर्यरूपावस्थायां, व्यक्तावान्तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण
लङ्घनमपि निप्रिध्यते इति ज्ञेयम् । ननु लङ्घनदृङ्गणीये कफपित्त-
ज्वररक्त्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं 'पाचनैस्तान् भिष्क् प्रातः
प्रायेणादारुपाचरेत्,' इति इह तु लङ्घनमेवादावित्यवगम्यते । विरोधः,
नैवं, तद्वेषज प्रयोगस्यादौ पाचनं, न तु ज्वरप्रादावित्यवगम्यते । किंवा
प्रादावेव लङ्घनं कार्यमिति योज्यं तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति
संशयान्ति । उक्तं हि वाभटे शुद्धवातज्वरागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ।
नेष्यते तेष्वभिहितं शमनं यच्च कर्पणम् इति । हारीतेन तु पित्तक्षेत्रा-
विशुद्धार्थं कुर्याद्वमनमादित इति तदुक्तं तत् कफप्रधानानित्यादि-
व्यामाणावस्थायां ज्ञेयम् । अथशब्देन पातुच्यकृतं ज्वरं किंवा

यन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माज्जङ्घनमाचरेत् ॥६॥ अन-
वस्थितदोषाम्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दोषनं काङ्क्षा-
रुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥ प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनो-
पपादयेत् । बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥८॥
तत्तुमारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते । कार्यं न बालेष्टवे
वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥ वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे

राजयक्ष्मकृतं ज्वरं गृह्णाति । अनिलज्वदेन निरामानिलपङ्कणम्,
उक्तं हि शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनं नेष्यते इति । किम्बा
क्षयानिलज्वदेन धातुक्षयकुपितानिलपङ्कणम् । यदुक्तं “वायोर्धातु-
क्षयात् कोपौ मार्गस्यावरण्येन च” इति । यस्तु वायुमार्गावरण्येन कुप्यति
स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति । तत्र लङ्घनं मातृया
कर्त्तव्यमेव । यदुक्तं “सामे वातेऽपि लङ्घनम्” इति । अनिलज्वर-
मभिधायापि कामादिज्वराभिधानं, कामादिज्वरेषु, कालान्तरेण वात-
सम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वराणामलङ्घ-
नीयतोपदर्शनार्थम् ॥ ५ ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं जरस्य सम्भाग्निमाह आमाशयस्य इत्यादि ।
वाभटस्य । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह अनवस्थित इत्यादि । सुश्रुतस्य । अनवस्थितौ
स्वस्थाने स्वमाने चानवस्थितौ दोषाम्नी यस्य स तथा । काङ्क्षा अन्न-
प्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्यं यथा न बलहानिः स्यादित्याह
प्राणाविरोधिनेत्यादि । प्राणोबलं, विरोधश्चातिक्षय इहोच्यते ।
हेतुमाह बलाधिष्ठानमित्यादि । अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बहुव्रीहिः ।
अतएवोक्तं “यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्मात् बलमेव प्रधानमधि-
करणानाम्” इति । यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयानाह तत्त्वित्यादि ॥ ९ ॥

गात्रलाघवे । हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राकृमिगते ॥ खेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमा-
देश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥ पर्व्वमेदोऽङ्गमर्हं श-
कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दीर्घं
श्रोत्रनेत्रयोः । मनसः सम्भ्रमोऽभौक्ष्यमूर्हवातस्तृप्ति-
देहाग्निबलहानिश्चलङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ११ ॥ सद्योभुक्तस्य
वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । वमनं वमनार्हस्य शस्तमि-
त्याह वाभटः ॥ १२ ॥

सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह वातमूत्रेत्यादि । हृदयस्य
शुद्धिः गौरवादिराहित्यं, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्रादादिविरहः, आस्यस्य
शुद्धिः, अविक्षतरसत्वं, तन्द्रा निन्द्रावत्कान्तिः, कृमो दोषजा
ग्लानिः । क्षुत्पिपासा सहोदय इति क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः ।
वाभटेऽप्युक्तं “क्षुत्क्षुत्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठतेति” । किन्तु
“सृष्टमारुतविन्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम् । प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं
विद्यात् सुलङ्घितम्” इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोऽसद्य-
उदय इति चक्रेण व्याख्यातम् ; किन्तु न सहते इत्यसहः पचाद्य-
जनः कर्त्तरि दृश्यते, तेन असहशब्दस्यासह्यार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति ।
कृतमिति सम्यक्कृतम् । अन्तरात्मनोति अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह पर्व्वमेद इत्यादि । अरुचिः, सत्यामपि
बुभुक्षायाम् अन्नज्ञाभिनन्दनम् ; श्रोत्रनेत्रयोर्दीर्घत्वं स्त्रविषयपृङ्गणा-
सामर्थ्यम् । सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं, आन्तरित्यन्ये । अभौक्ष्यमित्यति-
शयेन । ऊर्हवातः चिकित्सास्यसर्कर्यास्त्रजृम्भादयः, न पुनरुद्गारविशेषः,
अतिलङ्घनेन कफजयात् । स च पुनः कफकोपात् भवति यदुक्तं “अथः
प्रतिहतो वायुः स्नेह्यणा मारुतेन च । करोति निव्यसृद्गारमूर्हवातः
स उच्यते । तमो हृदि मोह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह सद्य इत्यादि । वाभटस्य ; सन्-

कफप्रधानानुत्क्रिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् । बुद्ध्वा, ज्वर-
करात् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १३ ॥ अनुपस्थितदोषाणां
वमनं तरुणे ज्वरे । हृद्रोगं खासमानाहं मोहश्च कुरुते
भृशम् ॥ १४ ॥ तृणते सलिलक्षोणं दद्यात् वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥ दोषनं पाच-
नञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् । स्वांतसां शोधनं पथ्यं रुचिखेद-

प्रेषणोत्थितइत्यल “सामे विशेषतः” इति वामटे पाठो दृश्यते ॥ १२ ॥

अविशेषेण तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे वमनसाह कफप्रधा-
नानित्यादि । चरकस्य । कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्-
क्रिष्टान् हृत्तासादिना वह्निर्निर्गमनोन्मुखान् । काले यथाकाले वम्या-
नामिति वमनयोग्यानां तेन गर्भिण्यादिनिषेधः ॥ ११ ॥

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह अनुपस्थितेत्यादि । चर-
कस्य । (अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्रिष्टदोषाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

लङ्घनकाले तृणतो जलमाह तृणते इत्यादि । चरकस्य वातकफ-
ज्वर इति वातज्वरे कफज्वरे वातकफज्वरे च उष्णमर्द्धं शृतम् । यदाह
अग्निवेशः “काथ्यमानन्तु यत्तोयं निष्प्रेषं निर्मलीकृतम् । भवत्यर्द्धाव-
शिष्टञ्च तदुष्णादकमुच्यते” । मद्योत्थ इत्यादि । मद्यस्य अत्यणनीय-
त्वादन्तत्वाच्च पित्तकर्तृत्वात्तज्जन्यज्वरस्य पित्तजत्वेन परिग्रहे सिद्धे-
ऽपि पुनस्तदभिधानम् अन्यथापि मद्योत्थरोगे तिक्तकश्चेतजस्यैव
यौगिकत्वबोधनार्थमित्याहुः । तिक्तकैरिति वक्ष्यमाणसुस्तादिभि-
स्तिक्तकैः शृतम् । ज्वरघ्नमुभयञ्च तदिति उभयम् उष्णं तथा तिक्तक-
श्चेतशीतञ्च । यद्यपि त्विदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं नोक्तं, तथापि
सामान्येन विमानस्थाने तदुक्तं “किं नु खलु ज्वरिभ्यः पानीयसुष्ठु-
प्रयच्छन्ति” इत्यादिना तत् प्रामाण्यादुष्णमेव जलं देयम् । वातपित्त-
ज्वरेऽत्यर्थदाहकारके शीतमर्द्धं शृतं जलं देयमित्यपि विमान एवात्यये-
पित्तोत्पन्ने इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १५ ॥

प्रदं शिवम् ॥ १५ ॥ षडङ्गपानौघं । मुस्तपपटकोशोरचन्दनो
दौच्यनागरैः । शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे । तोयपेयादि-
संस्कारे निर्दोषन्तेन भेषजम् ॥ १६ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादिप्रयुज्यते । कर्षमात्रं^{१०५}
ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽन्धसि ॥ अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं
पाने पेयादिसंविधौ ॥ १७ ॥

तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह सुस्तेत्यादि । चन्दनं रक्तचन्दनं
यदुक्तम् 'उक्ते चन्दनशब्दे तु गृह्यते रक्तचन्दनम्' । उदीच्य बालकम् ।
अथ तु शुण्ठी अतिक्तायामाशयदुष्टिकारणकज्वरहितत्वाद्भिज्ञता ।
वाभटे तु पद्म काष्ठं पश्यते न तु शुण्ठी ॥ ननु "ज्वरितं षडङ्गेऽतीते"
इत्यादिना, सप्ताहानन्तरभेषधटानं वक्ष्यति, अत्र तु सप्ताहाभ्यन्तर
एव षडङ्गाद्यौषधविधानम्, अतः पूर्वापर पन्थविरोधं निराविकीर्षु-
राह सख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि । अक्षपानादेरसंस्कारकतया यदौषध-
सुप्रयुज्यते तत् प्रधानं तद्विज्ञं पुनरप्रधानमिति तेन प्रधानौषधस्यैव
तरुणज्वरे निषेधः, नाप्रधानस्य षडङ्गादेः । उपयुज्यते इत्यनेन
भक्ष्यविषय उपयोगो विवक्षितः, तेन स्त्रेदादीनामप्रधानत्वात्तरुणज्वरे
न निषेधः । अष्टाङ्गाद्यवलेहोऽपि प्रधानत्वात्तरुणज्वरेदेव एव यतः
त्रिदोषजज्वरे तु सप्ताहाभ्यन्तर एव तस्य विधानं तदपवादरूपमेवेति
उत्सर्गापवादरूपतया विधिनिषेधयोर्न विरोधः ॥ १६ ॥

उक्त षडङ्गतोयसाधनार्थं तथा वक्ष्यमाणस्य कषायसाध्यपेशादेः साध-
नार्थञ्च भेषजजलमानव्यवस्थापिकां दृढवैद्यव्यवहारसिद्धां परिभाषामाह
यदप्सु, इत्यादि । शृतशीतं शृतशीतजलनिमित्तं यत् षडङ्गादिद्रव्यं
प्रयुज्यते तत् कर्षमात्रम् । आदिशब्देन पेयादिसम्पादनार्थजलसंस्का-
रक भान्तपिप्पलीपञ्चमूली धान्यपञ्चकादिपचः । पेयादिसन्धिधाविद्या-

क्लेदयत्यतिकर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्म-
वर्धनौ ॥ २४ ॥ मदात्यये मदनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
जङ्घाङ्गे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे । तत्र तर्पणमे-
वाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं स-
मधुशर्करम् । द्रवेणालोडितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ २५ ॥

तत्रैव 'पञ्चगुणे जले' भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे, यवागूः षड्गुणे तोये
चतुर्दशगुणे पराम् इति । यवागूपाकार्यं जलपरिमाणमाह अक्ष-
मित्यादि । सूदृशास्तस्य । यवागूरत्वं पेया ॥ २३ ॥

यवागूः कस्मिन् विषये न कर्तव्येत्याह पांशुधाने पांशुसङ्ख्ये अति-
कर्दमं यथा स्यात्तथा क्लेदयति कुदं जनयति ॥ २४ ॥

मदात्यय इत्यादि । चरकस्य । चरके एतद्वचनस्योपरि ऋते
मद्यसमुत्थितात् इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्निषिद्धैव ।
तेन मदात्यये व्याधौ तथा मद्यः नित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः
सोऽपि पेयानर्हः तथा प्योश्चे यो ज्वरः तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः
तेषु सर्वेषु यवागूर्न हितेति पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफयोरति-
मात्रोद्गमे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन कफजे ज्वरे, पित्तजे
ज्वरे अनुद्भूतदोषे पेया देया । उक्तं हि "कफजेऽपि यदा क्षीणो
जङ्घनादिक्रमात् कफः । यस्ता तत्र यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः"
इति । अतएव चरके "पैत्तिके वाथ शीतां मधुयुतां पिबेद्यवागूम्"
इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूरुक्ता । पांशुधाने यथा दृष्टिरित्यादि
हारीतवचनमपि अतिदृष्टकफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलित पित्त-
कफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमाहुः जङ्घाङ्गे कफपित्ते चेति पाठा-
न्तरमनाशं, पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात् । सुश्रुतेऽपि
"कफपित्तपरीतस्य जङ्घाङ्गकपित्तिनक्षत्राः, इत्युक्तम् । अन्ये तु
जङ्घाङ्ग इति जङ्घाङ्गरक्तपित्ते कफपित्ते चेति कफयुक्तपित्ते पित्तस्थान-
गते कफे इत्यर्थः । उक्तं हि वामटे "मद्योज्ज्वले मदनित्ये पित्तस्थान-

अमोपवासानिलजे हितोनित्यं रसौदनः । सुहृयूषौदन-
स्यापि देयः कफसमुद्भवे । स एव सितया युक्तः शीतः
पित्तज्वरे हितः ॥ २६ ॥ रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः
षष्टिकैः सह । यवाग्वौदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरा-
पहाः ॥ २७ ॥ सुहृमलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ।

गते कफे इत्यर्थः । उक्तं हि बाभटे 'मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थान-
गते कफे । योष्मे तयोष्वाधिकयोक्तृङ् दाहच्छर्दिपीडिते । जर्जं
प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु' इति व्याख्याय कफपित्ते वेति
प्राठस्तपपाटयन्ति । यद्यपि चरके 'जर्जगे तर्पणं पूर्वम्' इति वक्षसा यवागूं
वाधित्वा जर्जगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाप्यङ्गरक्तपित्तिनो
यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः कार्यः, इत्याह तत्रेत्यादि । ज्वराप-
हानि फलानि द्राक्षादाडिमादीनि, उक्तं हि "द्राक्षादाडिमखर्जुर-
पियालैः सपरुषकैः । तर्पणाह्नेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्' इति ।
तर्पणशब्दार्थमाह ह्वेणाबोडितास्तं स्फुरित्यादि ॥ २५ ॥

अमेत्यादि । नित्यमिति सर्वदा नवे पुराण्ये च । रसोमांसरसः,
तेनोपसिक्त ओदनो रसौदनः । एवं सुहृयूषौदनमित्यत्रापि व्याख्येयम् ।
अथ सुहृयूषौदनः दीप्राग्निं प्रति बोध्यः, उक्तं हि सुश्रुते 'उपवासश्चम-
कते ज्वरे वाताधिके तथा । दीप्राग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौ-
दनम्' इति । सुहृयूषौदनस्यापीति कफजे सुहृयूषौदनोदेवो यवाग्व-
वाहितत्वात् । स एवेति सुहृयूषौदनः ॥ २६ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि । चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र
'शालयः' इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः । वे तु
पुराणा इति पठन्ति तस्मिन्ने यद्यपि 'शूकधान्यं समीधान्यं समातीतम्'
इत्यनेन पुराणस्योपयोगो लब्धः, तथापि प्रसादादतिनवस्य तथाति-
पुरातनस्य च यद्वह्यं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

संप्रति हृन्जजेष्वाहारविधिमाह सुहृमलकयूषेत्यादि । आमलकापे-

ऋस्वमूलकयूपसु कफवातात्मके हितः । निम्बकूलकथूपसु
हितः पित्तकफात्मके ॥ २८ ॥ सुदृगान् मसूरांश्चकान्-
कुल्लान् समकुण्टकान् । आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय
प्रदापयेत् ॥ २९ ॥ पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेल-
कम् । कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां वालमूलकम् । पत्रं
गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३० ॥ ज्वरितो
हितमश्रीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः
क्षीयते म्रियतेऽथ वा ॥ ३१ ॥ अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं

क्षया सुदृश भूयसी मात्वा, आहारद्रव्यत्वात् । योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन
अन्नपानाध्याये कफपित्तज्वरत्वेन निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तज्वरे-
ऽभिधावात् वातपित्तज्वरहरत्वमपि वचनबलादेवाध्यवसीयते । सुख
मूलको वालमूलकः अत्र समीधान्वस्य यूपनोनित्वात् सुज्ञाद्यपि बोध्यम् ।
एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र । किंवा व्यञ्जनपरो यूपः । निम्बकुलके-
त्याद्यादि । सुश्रुतस्य । निम्बस्य पत्रं, तथा कुल्लकस्य पटोलस्य च
पत्रं ॥ २८ ॥

सुज्ञानित्यादि । सुश्रुतस्य । सुकुण्टको वनसुङ्गः ॥ २९ ॥

पटोलेत्यादि । सुश्रुतस्य । वार्त्ताकुः वार्त्ताकुफलं, कुल्लकमपि
पटोलफलं, कर्कोटकं कारोले इति ख्यातं गोजिह्वा दार्भीशाकः ३०

इदानीं ज्वरितस्यारुचमपि हितभोजनद्वयमाह ज्वरित
इत्यादि । अस्यारुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्री-
यावदेव, इत्युभयत्रापि नियमः । यतो दिनान्ते भोजयेदित्यनेन भुजि-
क्रिया विहितैव । 'नहि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा' इत्या-
दिना हितमपि विहितम्; अतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति ।
विपक्षे दण्डमाह अन्नकाले ङीत्यादि । यतोऽन्नकाले हितमभुञ्जानः
परुषः क्षीयते म्रियते वा । अन्ये तु अरुचौ सत्याम् अग्नितुर्भोजने

सांज्यसैन्धवम् । घात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्त्रेन धारयेत् ॥ ३२ ॥ सातत्वात् स्वाहभावाद्वा पथ्यं हेथत्वमा-

इच्छाभावात् अपिगण्डं भिन्न क्रमेण योजयित्वा नजं प्रक्षिप्यान्यथा व्याचक्षते । अस्य यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमयन्नीयात्, कुत इत्याह अक्षकाले हीत्यादि यतोऽभुञ्जानस्य घातुचयो मरणं वा स्यात् तस्मादहितमन्नीयादित्यर्थः । न चैवं व्याख्याने गुर्वभिष्यन्दीकाले चेत्वाद्युत्तरपन्थविरोधः स्यादिति वाच्यम् । यत्स्तेनापि पन्थेनाहितं न प्रतिप्रिध्यते अन्यथाव्याख्यानात्, तथाहि ज्वरी ना पुरुषः गुर्वभिष्यन्दीकाले च कथञ्चन कदाचिदद्यात् सकृद्भुञ्जीतेत्यर्थः । यतो भुक्तं भोजनं आयुषे वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव । हिगण्डस्थाने तुगण्डपाठेऽपि तुगण्डो निपातनस्थानेकार्थत्वात् हेतौ व्याख्येयः । गन्धेषा व्याख्या तदैव संगच्छते, यदि अहितार्थस्तपदेशः कापि शास्त्रे तिष्ठति, किन्तुहि हितस्यैव सवेत्तोपदेशः । अथस्यायां तदपि हितमिति चेत्तर्हि अहितमिति व्याहतं ? सत्यं प्रायः सर्वदा सृष्टादिवत् हितमिति क्त्वा अहितमित्युच्यते, अतस्त्वबाहुः 'मनोत्तरूपं यदपथ्यं तदपि क्रियत एव' इति । यदुक्तचरके 'मनसोऽप्यानुकूल्येन तृष्टिरूर्जो र्विवर्त्त' । सुखोपभोगिता च स्याद्व्याघ्रेषापि वलक्षयः' इति । किन्तु जेज्जडमते एषा व्याख्या न संगच्छते, यतो ज्वरितोहिद्वमित्यादेरनन्तरमेव हितविधायकमहितप्रतिषेधकम् 'सततं त्रिषमं वापि' इत्यादि 'वर्जयेच्च समासतः' इत्यलं पन्थं जेज्जडः पठति, तन्मध्ये च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिपस्थोऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दीत्यादिवाक्यस्याहितविधायावकत्वव्याख्याने प्रकरणमसङ्गतं स्यात् । यथा चन्द्रिकाकारेणापि 'ज्वरितस्य मन्दाग्नेर्गुर्वन्नापाकेऽजीर्णम् अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरदृष्टिः' इत्यादि व्याख्यातम् । एवञ्च गुर्वभिष्यन्दीत्यादि पन्थोऽप्यहितप्रतिषेधकपरतया कृज्जमार्गेणैव व्याख्येयः । ज्वरितो हितमन्नीयादित्याद्यपि हितविधायकतया एव व्याख्येयम् । अहितस्य रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दीत्यादि पन्थविरोधाच्चेति ॥३१॥

गतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ३३ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तु । श्लेष्मन्तये
 विष्वक्षोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ३४ ॥ गुर्वभिष्यन्त्यकालं च
 ज्वरो नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे
 वा सुखाय वा ॥ ३५ ॥ लङ्घनं खेदनं कालो यवाग्वस्ति-

इदानीं बलवदुपद्रवत्वेनारुचेः प्रतीकारमाह अरुषावित्यादि
 योगान्तरमाह भगवतोत्यादि ॥ ३२ ॥

अथ हितमेव यदि सततोपयोगादनभिमतस्यादियोगाद्वा हवि-
 विषयो न स्यात्, तदा किं कार्यम्? इत्याह सातत्यादित्यादित्यादि ।
 सातत्यादिति सततोपयोगात्, सततोपयोगादि स्वाहन्नमपि अप्रियं
 भवतीत्यनुभवविषयम् अस्वादुद सत एवाप्रियं स्वादुरभीष्टो रसः । तैस्तैः
 कल्पनाविधिभिरिति स्वरसकल्पादिसूदशास्त्रोक्तविधातैः पुनः प्रियत्वं
 गमयेत् ॥ ३१ ॥

अन्नकावमाह ज्वरितमित्यादि । वाभट्टस्य । दिनान्त इत्यपराङ्गे,
 सुश्रुतेऽप्युक्तं 'सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावज्जोषणं हितम् । दिनावा-
 येऽन्यथा तद्धि ज्वरनेगाभिवर्द्धनम्' इति । ज्वरितमित्यादि वाक्यान्तरं
 वाभट्ट वचनं यथा 'यथोचितेऽप्यत्र काले देशसात्प्रान्तुरोधतः । भागव-
 त्पङ्क्तिर्भुञ्जानो नद्याजीर्णं न पीद्यते' इति । तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आ-
 हारकावः, तस्मिन्नेव तं भोजयेत् । यथोचिते हि काले देश सात्प्रान्तु-
 रोधतः प्रायः क्षुधाबोधो भवति तदतिक्रमे च क्षुधापगमो भवति, तेन
 तस्य दिनान्तापेक्षा न कर्तव्येत्याह प्रागित्यादि । अल्पवज्झिरिति काय
 ग्नेर्वह्निर्निःसरणात् ज्वरितोऽल्पवज्झिरेव भवति । देशसात्प्रान्तुरोधत्
 अल्पवज्झिरपि प्रागेव पूर्वाङ्गेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीद्यते न बाध्यते
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वरुषावपि सत्यां हितमेव भोक्तव्यं, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत्
 किमहितं यन्न भोक्तव्यम् ? इत्याह गुर्वित्यादि । सुश्रुतस्य । शुभ पिष्ट-

क्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे
॥ ३६ ॥ आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं
हादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ३७ ॥ पाचनं शमनीयं
वा कषायं पाययेत् तत् तम । ज्वरितं षड्विंशतीति लघ्वन्न-
कादि, अभिष्यन्दि दोषधातुमबस्योतसां क्लेदजनकम् अन्तिकादि ।
नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अप्राप्ते अतीते च काले हितमपि
नाद्यात् । कथञ्चन कदाचिदपि । अत्र हेतुर्नञीत्यादि ॥ ३५ ॥

इदानीं लङ्घनमेवादाविति यदुक्तं तस्य पाचनतां दर्शयन्, प्रस-
ङ्गात् खेदादीनामपि पाचनतामाह लङ्घनमित्यादि । काल इत्यष्टाहः ।
तिक्तकरसोऽत्र यवागूपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयो-
गस्य तरुणे निषेधात् । उक्तञ्च 'भेषजं ह्यामदोगस्य भूयो ज्वरं वयति
ज्वरम्' इति । अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरं इत्युक्तं, तद-
ष्टाहदूर्द्ध्वमतारुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य प्राधान्यमा-
वेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् । किंवा अविपक्वपचणमष्टाहदूर्द्ध्वमपि,
सामत्वानुवृत्तिर्भवतीति सूचनार्थम् । अत एवाष्टाहदूर्द्ध्वमपि आसपा-
चनार्थं पाचनं शमनीयं वेत्यादि वक्ष्यति ॥ ३६ ॥

ननुज्वरस्य तरुणता कियन्तं कालं तिष्ठति ! इत्याह आसप्तरात्र-
मित्यादि । सप्तरात्रं व्याप्य, आहृत्यमभिविधौ न मर्यादायां, अष्टाहस्य
निरामज्वरकालत्वेनोक्तत्वात् । मध्यन्हादशरात्रमिति पाठः साधीयान्,
नतु मध्यञ्चतुर्दशाहन्विति, जतूकर्णे 'जीर्णस्तयोदशदिवस' इत्यु-
क्तत्वात् । अत उत्तरमिति हादशाहानन्तरं तयोदशदिवसमारभ्य, पुरा-
णमिति जीर्णज्वरमाहुः । यत्तु 'त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनूतां
गतः । श्लोहाग्निसादं कुरुते सजीर्णज्वर इच्यते' इति तन्वान्तरं तद-
तिजीर्णानिप्रायेण बोध्यं । यद्यपि तरुणज्वर एवात्र प्रकृतस्तथापि
मध्यपुराणयोरत्राभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात् ॥ ३७ ॥

ननु सप्ताहं व्याप्य तरुणता तत्र लङ्घनादिकमेवोक्तं लङ्घनान्तरञ्च
किं कर्तव्यमित्याह पाचनमित्यादि । एतत् विकल्पद्वयं योग-

प्रतिभोजितम् ॥ ३८ ॥ सप्ताहात् परतोऽस्त्येव सामेस्यात्

तथा यथाक्रमसामदोषप्रकटोपविषयं ज्ञेयम् । तेन पाचनं सामस्य, निराम-
सस्य शमनमिति ज्ञेयं । षड्विंशतीति इति ज्वरोत्पाददिनकारभ्य षड्विं-
शतीति काले सप्तमेऽहनि लब्धप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि
पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना एवञ्च अष्टाहो निरामज्वर-
लक्षणमिति पूर्ववाक्येन तथा 'निःसप्तता निरामज्वरलक्षणम्' इति
खरनाटवाक्येन तथा 'सप्ताहात् परं केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम्' इति
सुश्रुतवाक्येन तथा 'सप्ताहादौषधं केचित्' इति वाभटवचनेन सहैक-
वाक्यता उपपन्ना भवति । अन्ये पुनरनुमेवार्थं प्रकारान्तरेणेष्वन्ति
षड्विंशे अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्या वस्ति-
दिनपरिहारेण परिहारगणनावत्, तेन षड्विंशे अतीते इत्यस्य सप्तमे
अतीते इत्येवार्थो भवति । भट्टारहरिचन्द्रेणापि सप्तमे दिने कषाय-
पानं यदुपस्थाप्यतां तस्याप्ययमभिप्राय उन्नेयः । अन्यथा सुश्रुतादि-
विरोधो दुष्परिहर इति । चन्द्रिकाकारेणोक्तं 'अक्षिराग दिनचतुष्टय-
वत् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोध-
नम्' इति । यत्तु पेयाद्यनन्तरं चारीतेनोक्तं 'एतां क्रियां प्रयुञ्जीत
षड्भूतं सप्तमेऽहनि । पिवेत् कषायसंयोगान् ज्वरान् साधुसाधि-
तान्' इति, तथा 'इति षड्भूतकः प्रीतो नवज्वरहितो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनं वाज्वरे हितम्' इति खरनाटवचनञ्च पूर्वो-
क्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयं । अथवा पैत्तिकज्वरामिप्रायेण तदु-
पवनद्वयं व्याख्येयं । अतः सुश्रुते 'सप्ताहात् परं केचिन्नान्यन्ते
देयमौषधम्' इत्याद्यभिधाय 'पैत्तिके वा ज्वरे देयमत्यकावसमस्थिते ।
अचिरज्वरितस्यापि भैषजं दोषपातकः, इत्युक्तं । वाभटेनापि 'मृदु-
ज्वरो लघुर्देहश्रजिताश्मला यदा । अचिरज्वरितस्यापि भैषजं योज-
येत्तदा' इति यदुक्तं, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरमेव ज्ञेयम् ।
एतदुपवनद्वयं सप्ताहादवांगपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुज्ञात-

सामतायामेव ज्ञेयम् । उद्धततायान्तु भेषजदानस्य वचनदपायजनक-
त्वात् । अत्र एवाह वाभटः 'सप्ताहादौषधं केचिदाह्वरान्ये दशाहतः ।
केचिज्ज्वरभुक्तस्य योज्यमानोत्वणे न तु । तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगो-
दयो यतः । दोषेऽथवाभिनिचिते तन्द्रास्तैमित्त्यकारिणि । अपच्यमानं
भेषज्यं मूत्रो जनयति ज्वरम्' इति । अपैत्तिकज्वरे तु वातजादौ
सप्ताहादवाक् पाचनमपि न देयमेव । सप्ताहानन्तरमपि यदि सख्यग्-
दोषपाकलक्षणानि ज्वरमार्दवाद्यादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्,
अन्यथा तु शमनं देयम् । एतदभिप्रायेणैव 'मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु
मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम्' इति सुश्रुतवचनं
ज्वरमार्दवादौ दोषपाकलक्षणे सप्ताहे सत्येव भेषज्यस्य देयतां बोधयति,
तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमोनास्तीति वाच्यम् । सप्तरात्रात् परं
केचिदित्यादिवचनैः सप्ताहा नन्तरमेव भेषजदानस्य बोधितत्वात्, तेन
सप्ताहादवाक् पाचनं शमनञ्च न देयमिति स्थितं, व्याख्यानान्तरान्तु
'ज्वरे पेयाः कषयाश्च', इत्यादि व्याख्यानानुसर एव व्याख्येयं । ननु
सप्तरात्रादूर्ध्वं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीयते वदंक्तं
'अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्' इति । सत्यष्टाहे यदि न निरामत्वं
तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिराम साधारणत्वात् । असाधारण-
धर्मोऽहि लक्षणं भवति । अत्राहुः द्विविधा हि सामता, एका दोषस्य
तरुणत्वरूपा, तरुणत्वञ्च सप्ताहमात्रं । , तदुक्तं पुष्कलावते 'आमप्र-
रात्रं तरुणम्' इत्यादि । द्वितीया तु रसस्य, सुखवैरस्यदृष्टारोचकादि-
रूपा । तत्र प्रथमा अष्टाहादपैति, अत्र हरिचन्द्रेण हेतुरप्युक्तः
'सप्तानां धातुनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहेनैव निरास्यम्'
इति । उक्तञ्च 'सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामशा-
यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेहनि' इति । द्वितीया पुनः सप्ताहात्
परतोऽपि कदाचिदोषवाहुल्यादग्निमान्द्राञ्चातुर्वर्तते । उक्तञ्च 'क्षोष्ण-
लानामवाप्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः । परिपाकं न सप्ताहेनापि
याति मृदूष्णम्' इति । अतस्तत्र पाचनमुचितमेव । अत एवाह
सुश्रुतः 'बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे । लङ्घनान्मुखा-

पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्
 ॥ ३९ ॥ लालाप्रमेको हृत्तासहृदयाशुद्धारोचकाः । तन्द्रा-
 लस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुब्धाशौ बहुमूत्रत्वं
 स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
 तत्र भेषजम् । भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्
 ॥ ४० ॥ मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मर्लेषु च । पक्वं दोषं
 विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४१ ॥ सर्वज्वरेषु ।

गूभि यंटा दोषो न पच्यते । तदा तं सुखवैरस्यदृष्ट्यारोचकनाशनैः ।
 कषायैः पाचनेर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः ससुपाचरेत्' इति ॥ ३८ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यस्याभ्यवस्थायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह
 सप्ताहान्तरादि । अस्तब्धे सामे इति लालाप्रमेक इत्यादि वक्ष्यमा-
 णस्य रससामतालक्षणस्य निवृत्तौ सत्यां प्राप्नोषुभावे मधुभाण्डापले-
 पन्यायेन स्थितस्य कोठावलेपकासभागस्य पाकार्थं पाचनं देयम् ।
 निरामे शमनमिति पाचनेन कोठावलेपकस्यासभागस्य पाकात् सम्यङ्-
 निरामत्वे सतीत्यर्थः । सम्यङ्-निरामता च दशरात्रात् परमेव दोषाम-
 तारसामतयोः सर्वथा निवृत्त्या प्रायशो भवतीति । अतएव 'दशरा-
 त्रात् परं केचिद्वातव्यभिर्वाति निश्चिता' इति सुश्रुतेनोक्तं । किंवा यत्र
 दोषाणामनतिवृत्त्यात् सप्ताहेनैव रससामतापि निवर्तते तत्र सप्ताहा-
 नन्तरमपि शमनादि देयं । अस्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्' इति लालाप्रमे-
 कादिरससामतालक्षणानां सत्त्वादप्राप्नोषुत्वे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं
 शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रससामतालक्षणमाह लालाप्रमेक इत्यादि । हृदया-शुद्धिः हृद-
 यमौरवं । न दद्यादित्यत्र हेतुमाह भेषजमित्यादि ॥ ४० ॥

पाकलक्षणमाह मृदावित्यादिसुश्रुतस्य । मृदौ मन्दोभूते, मान्यञ्च
 ज्वरस्यामरसस्य पाकात् स्रोतसि शुद्धे पुनः कोष्ठगते चोष्णिषि भवति

नागेरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् । दद्यात् पाचनकं
पूर्वं ज्वरितायज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

पीताम्बुलद्वितः चौणोऽजीर्णी भुक्तः पिपासितः । न
पिरेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ४३ ॥ वीर्याधिकं
भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीसृदुभिश्च पीतं म्लानिं परां नयति चाशु

प्रचलेषु प्रतिबन्धकस्याभरसस्य व्यपगमात् अविस्मेषे मलेषु वातपित्तकफ-
शूलदादिषु । पक्वमिति निरामं । दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शूलदण्ड-
व्यत इत्याहुः । देयन्तदौषधमिति अल्पदोषे अल्पव्यसनायां पाचनं,
सर्वथा निरामले तु शमनं, शोधनं यथावस्थं देयम् । एतदनन्तरन्तु
अन्यदपि पक्वलक्ष्यम् एकीयमतेन सुश्रुतेनोक्तं यथा 'दोषप्रकृतिवैकल्या-
देकेषां पक्वलक्ष्यम्' इति ज्वरारम्भकाले यो दोषस्त्रिधाः संप्राप्तिरूपः
तस्यान्यथात्वादेकेषां मते पक्वलक्ष्यमिति । अन्ये तु प्रथमा प्रकृतिः
आभरससंभूषितानां ज्वरजननसमर्थानां स्वकार्यस्य ज्वरतीव्रत्व देह-
शुक्त्वमलविषमत्वादेकत्वादेकं ततो विपर्ययो वैकल्यं । प्रथमा प्रकृति-
स्याम एव । यदुक्तं 'प्रथमां दोषदुष्टिञ्च केचिदामं प्रचक्षते' इति ॥ ४१ ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाण्डुरकपायसाह नागरमित्यादि ।
भेलस्य । योगोऽयं द्रव्यगुणपर्यालोचनया वातकफजे इति भद्रः,
ज्वाधिप्रत्यनीकतया तु पित्तजे हितत्वमस्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं
ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति, अतएव तत्रापि एतत्प्रभृतियोगान्ते पश्यते
'सर्वज्वरेषु पठन्ते यथादोषवत्वं प्रति' इति ॥ ४२ ॥

तैर्भेषजं न मेयं तानाह पीताम्बुरित्यादि । भुक्त इति कर्त्तरि क्तः,
अथशब्दः ससृज्ये निपातस्थानेकार्यत्वात्, तेनेतरत् शमयञ्च न
पिवेदित्वर्थः ॥ ४३ ॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणसाह वीर्याधिकमित्यादि । भोजनसमव-
क्रियामाणौषधामेव वा वीर्योष्णोत्कटमित्यर्थः । अन्नहीनमिति हेतु-

वलक्षयश्च ॥ ४४ ॥ अनलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुतदंष्ट्रा-
 सुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णोषधाकृतिः
 ॥ ४५ ॥ क्लमो दाहाङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरंजा ।
 अरतिर्वलहानिधःसावशेषोषधाकृतिः ॥ ४६ ॥ औषधशेषे
 भुक्तं पीतञ्च तथोषधं सशेषेऽन्ने । न करोति गदोपशमं
 प्रकोपयत्यन्यरीगांश्च ॥ ४७ ॥ शीघ्रं विपाकमुपयाति वलं
 न हिंस्यात् अत्रावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति । प्राग्भुक्त-
 सेवितमथोषधमेतदेव दद्याच्च हृदशिशुभौकवराङ्गनाभ्यः
 ॥ ४८ ॥ मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं वलं वयः ।

गर्भविशेषणं यतोऽक्षहीनमेवजमावरकदोषाभावादखिलमेव क्षोतः प्रति-
 पद्यते कोष्ठञ्च सत्यग्भाषयति । अक्षहीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति
 शेषः ॥ ४४ ॥

मेवजपाकलक्षणमाह अतुलोमोऽनिलःस्वास्थ्यमितादि ॥ ४५ ॥

मेवजस्यास्यक्पाकलक्षणमाह क्लम इत्यादि ॥ ४६ ॥

मेवजाजीर्णे भोजने अक्षजीर्णेऽपि मेवजोपयोगे दोषमाह औष-
 धशेष इत्यादि । भुक्तं भोजनं, एतच्चाभ्यवहारोपलक्षणं, तेन लेहपा-
 नयोरपि यद्वर्णं, भुक्तमित्यस्य सम्बन्धे न करोति गदोपशममित्यन्तर्भा-
 वितोऽखर्षोऽज्ञेयः, यतः प्रस्तुतत्वादौषधमेव गदोपशमकं युक्तं, तेनाव-
 कर्षः, 'मेवजाजीर्णे भोजनमौषधमेव गदोपशमं न कारयतीत्यर्थः ।
 पीतमित्यन्तः परिमार्जनाभिप्रायेणोक्तं, तेन लेहान्दोषाणामपि यद्वर्णं ।
 सशेषेऽन्ने इत्येव पाठः, अन्यथा कन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ४७ ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानस्याऔषधस्य विषयविशेषे शुष्णमाह
 शीघ्रमित्यादि । शीघ्रप्राकिता बुभुक्षितस्य प्रवलजठरानलसम्बन्धादि-
 त्वमिदम् । प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्तात् पूर्वमव्यवहितकाले सेवि-
 तम् ॥ ४८ ॥

व्याप्तिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् । उत्तमस्य
पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्चमध्यमे । जघन्यस्य पलाद्वेन स्नेह-
काथोषधेषु च ॥ ४९ ॥ कर्षादौ तु पलं यावद्व्यात् षोड-
शिकं जलम् । ततस्तु कुड्वं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् । काथ्य-
द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थाद्वं पादशेषितम् । ५० ॥ द्वात्रिंश-

तद्भेदजं किं परिमाणमित्याह मात्राया इत्यादि । अवस्थान-
मिति नैयत्यम्, अतएव चरकेणाप्युक्तं 'मात्रा खलु व्याधिवलापेक्षिणी'
इति । तर्हि मन्दबुद्धेरेनध्यवसायः स्यात् ? इत्यतः काथ्यस्य मानं प्रस-
ङ्गात् स्नेहस्याप्याह उत्तमस्येत्यादि । स्नेहकाथ्यौषधेष्विति स्नेह-
रूपाणि काथ्यरूपाणि चोषधानि तेषु किंवा औषधं स्वरसगुडादि ४९
काथ्यस्य तावत् पलमानं तच्च कियता जलेन कथनीयमतस्तन्मानमाह
कर्षादावित्यादि । अग्निवेशस्य । काथविषयेयं परिभाषा, पलं याव-
दित्येकपलं । षोडशिकं जलमिति षोडशकर्षादिरूपम्, अतएव कर्षा-
दिमातृकाथ्यापेक्षया दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य वस्तुगत्या कुड्वादि-
मानत्वेऽपि न द्वैगुण्यं जलमानस्यापि कर्षादिरूपतया निर्दिष्टत्वात् ।
उक्तं हि 'रक्षिकादिषु मानेषु यावन्न कुड्वो भवेत्' । शुष्कद्रवाह-
योश्चापि तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् इति । रक्षिकादिष्विति रक्षिका-
दिरूपतया निर्दिष्टेऽप्यित्यर्थः । तत इति एकपलादूर्ध्वं पलद्वयपर्य-
कुड्वपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र पलं यावदित्यन्तस्यैव वचनस्य पेयकाथ-
विषयता ; ततस्तु कुड्वं यावदित्यादि तु सम्पूर्णलोकानुरोधादेवोक्तम्,
अतएव पलं यावदित्यस्य पेयकाथविषयत्वं इदयन् पादावशिष्टत्वञ्च
बोधयन् लक्षणात्त्रयोक्तवचनमुपन्यस्यति काथ्यद्रव्यपले कुर्यादित्यादि ।
प्रस्थाद्वमिति द्रवद्वैगुण्यात् षोडशपलानि अतएवोक्तमन्यत्र 'काथ्य-
द्रव्यपले बारि द्विरष्टगुणमिष्यते । वस्तुभागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्ट-
यम्' इति, द्विरष्टगुणमिति षोडशगुणमित्यर्थः । एतेन पले काथ्ये
दीयमानस्यापि षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टताकथनेन कर्षादौ दीय-
मानस्य षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टता कार्येति सूचयति । उक्त-

आषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् । अष्टचत्वारिंशता न्यात्
सुश्रुतस्य तु माषकः । द्वादशभिर्द्वान्यमाषैश्चतुष्टया तु तैः
पलम् । एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम् । चरका-
र्द्धपलोद्भूतं चरके दशरक्तिकैः माषैः पलं चतुःषष्ट्या
यद्भवेत् तत्तथैरितम् । तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दश-
रक्तिकैः । चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ५१

आन्यत्र 'द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशिष्टं
कत्तव्यमेवः काथविधिः स्मृतः' इति ॥ ५० ॥

इदानीं काथ्यस्य पलत्विकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं तत् सर्वमकिञ्चि-
त्कारं यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं, माषकज्ञानाधीनञ्च कर्ष-
पनादिज्ञानं तदेव मूलमनिर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्था-
पयितुं परिभाषामाह द्वात्रिंशन्माषकैरित्यादि । द्वात्रिंशद्वाग्न्यमाषकै-
रित्यर्थः । तेन द्वात्रिंशता ब्रीहिमाषैः साधारण्यैर्माषकः, तैश्च माष-
कैरष्टचत्वारिंशता चरकमते पलं स्यादिति योज्यं, सुश्रुतमते पुनर्वीहि-
र्माषैर्द्वादशभिर्माषकः तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः
इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतीभीररक्तिभिर्माषको भवति तदाह एतच्चे-
त्यादि । एतदिति द्वादशधान्यमाषकतैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत्
पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तुलितं सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकार्द्ध-
पलोद्भूतं भवतीत्यर्थः । एतदेव विवक्षयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि ।
यत्चरके द्वात्रिंशन्माषकलायकतैरष्टचत्वारिंशन्माषकैः यत्पलभीरित-
सक्तम् तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैस्तुलितं सत्तथा तावन्मानमेव भवेत्,
यच्चतुर्विंशत्या माषकलायैर्दशरक्तिकास्तुत्या भवन्ति ततश्च दशरक्तिक-
ज्ञानाश्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुणिताः सन्तः षट्त्रिंश-
दधिकपञ्चदशशतमाषकलाया भवन्ति एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषक-
लायपमाणा येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुणिताः सन्तः
षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाषकलायाः स्युरिति दशरक्तिकमाषकतपल-

वातज्वरे । विल्व्यादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिके ज्वरे ।
पाचनं पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वजोऽथवा ॥ किराताब्दा-
मृतोदीच्य वृहतीहयगोक्षुरैः । मस्थिराकलसौविश्वैः काथो
वातज्वरापहः ॥ रास्त्रा^{पञ्चमूल}वृक्षादनोटाक सरलं सैलवालुकम् ।
कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥ ५२ ॥ प्रक्षेपः

मानेन सक्तं हार्तिशब्दापकलायमापणमापकृतपलमानस्य तुल्यता ।
सुश्रुतमते गुग्गुलुद्विगमापकलाया मापकः, ते चतुःषष्टिपलमित्युक्तम् ।
ते चतुःषष्टिमापका द्वादशमापकलायगुणिताः सन्तोऽष्टषष्ट्यधिकसत्र-
शतमापकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादर्थेन सुश्रुतोक्तपलमान-
निति । दूदानीं चरकसुश्रुतोक्तमागयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यव-
हारोऽपयोगिकमित्याह तथादित्यादि । अत्राचरकोक्तमानमेव वैद्यै-
रित्येकित्वात्पयुज्यते, तस्मात्परिकल्पिते सत्रःषष्ट्यामापकैर्दत्तपलं तदेव
व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ५१ ॥

पाचनयोगद्वयमाह विल्व्यादीत्यादि । विल्व्यादिपञ्चमूलं सक्त-
पञ्चमूलं । व्यवहारणाप्तेन क्रियते । पिप्पलीमूलादिकन्तु काथविष-
यमेवेति, काथार्थोक्तपाचनयोगेन गुग्गुलुद्विगमा व्यवहारणा क्रियते,
न पुनरगणरूपेण, व्यवहारणायोपेक्षापि गुग्गुलुद्विगमैव कषायोऽपि
क्रियते । तेन भान्यपिप्पल्यादिना कषायविभिन्निद्राहुः । केचित्
काथार्थोक्तपाचनयोगेनागणरूपेणापि व्यवहारणमुच्यते । किन्तुतेत्यादि ।
किरातं विरायितेति । ख्यातम्, (अज्जो सुस्तकम्,) अमृता गुडूची,
उदीच्यं बालकम्, (स्थिरा शालपर्णी,) (कलमी एस्त्रिपर्णी,) (विश्वः
गुण्ठी,) विश्वस्थाने विल्वस्य काचित् पाठः । 'योगवाहः परं वायुः' इति
पित्तयुते पाचनोऽयं योज्य इति निश्चलः । रास्त्रेत्यादि । वृक्षादानी
बन्दा, एलवालुकं खनामख्यानं, हारीगोऽयं योगः, किन्तु तत्रोक्तगा-
ह्यमन्यथा पठ्यते, 'कोष्णं मगुडुर्गपिष्कं पित्रेदुवातज्वरापहम्' इति
एवं चन्द्राटेऽपि । शर्कराक्षौद्रपाठस्तु बह्वं पञ्चपुस्तकेष्वेवास्ति, अत

पादिकः काथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः । परिभाषामिमं मन्त्रे
प्रक्षेपेऽप्युचिरे यथा । कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च
सर्वशः । द्रवशुक्त्या स लेदव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः । भावा
चौद्रष्टतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ॥ ५२ ॥ विल्लादिपञ्च-
मूली च गुडुचामलके तथा । कुसुम्ब, रुसमो ह्येष कषायो

स्वाधैषापि भवितव्यम् । अतः पित्तक्षेपयुते तत्प्रक्षेपो बोध्यः । अयं
योगो गुडमात्र प्रक्षेपादपि रविगुप्तेन पठ्यते ॥ ५२ ॥

चौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह प्रक्षेप इत्यादि । काथ्यात्
कथनीयद्रव्यात् रास्नादेः उत्तमगुरुषामेक्षया पलात् पादिकः कर्ष
इत्यर्थः एवं मध्यभाषामेक्षया यथायथं ज्ञेयं । स्नेहे कल्कसमो मत
इति 'कल्कस्तु स्नेहपादिकः' इत्युक्तेः कल्कसमः पादिकः इत्यर्थः ।
इमामिति वक्ष्यमाणाम् । कर्ष इत्यादावपि चौद्रादीनां मात्रा चूर्णव-
दित्यतिदेशेन कर्ष एवाग्रेः । अत एकार्थत्वादनुमतैव । एवं 'सितो-
पलागुडुच्चारसामान्यांशप्रकल्पना' इति वचनस्यापि 'प्रक्षेपः पादिकः
काथ्यात्' इति वचनेन सहैकवाक्यता ज्ञेया । तथाहि सितोपलादिक-
मतोपलक्षणं तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम् । सामान्यसत्त्वर्गसिद्धं पलवि-
कर्षार्द्धपलरूपं यत् काथ्यद्रव्यमानं तस्यांशेन चतुर्भागरूपेण प्रकल्पना
येषां ते तथा । तेनापि काथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपो ज्ञेयः । समा-
नेषां प्रकल्पनेति पाठपक्षेऽपि समाना चूर्णसमाना कर्ष इत्यर्थः । तेन
'मात्रा चौद्रष्टतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत्' इत्यनेन सहैकवाक्यता
बोध्या । यत्र काथप्रधानता तत्र प्रक्षेपःपादिक इत्यादि परिभाषा
एवं यत्र चूर्णमिच्छीद्रवः तत्र कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्येति परिभाषा । द्रव-
शुक्त्या स लेदव्य इति, स लेदव्यश्चेत्तदा द्रवशुक्त्या द्रवाहंपलेन
इत्यर्थः । पातव्यश्चेत्तदा चतुर्द्रवः चतुर्गुणद्रवः । द्रववैद्यव्यवहारस्तु
यश्चपणमापकेष्येति ॥ ५३ ॥

विल्लादीत्यादि । कुसुम्बुरु धनीयकम् । रुस इति रुसभागकृतः

वातिकेज्वरे । पिप्पली शारिवाद्राचाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
 कृतः कषायः सगुडो हन्यात् श्वसनजं ज्वरम् । गुडूची
 शारिवा द्राचा शतपुष्पा पूननेवा । सगुडोऽयं कषायः
 स्याद्वातज्वरविनाशनः । द्राचागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः
 सशारिवाः । निष्काथ्य सगुडं काथं पिवेद्वातज्वरापहम् ।
 शतावरीगुडूचीभ्यां स्वरूपो यन्त्रपौडितः । गुडुप्रगाढः
 शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ५४ ॥

कषायः इत्यर्थः, एतेन 'भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया' इति परि-
 भाषार्थः सूचितः । किम्वा शमस्तालव्यादिः तेन नायं पाचनयोगः,
 किन्ति श्वसन इत्यर्थः । चन्द्राटेऽपि श्वसनाधिकारेऽयं योगः पठितः ।
 अत्र श्वसनञ्चक्षुं यथा 'न शोधयति यद्दोषान् समाक्षोदीरयत्यपि ।
 समीकरोति च कुड्वान् तत् श्वसनमुच्यते' । इति न शोधयति यद्दोषा-
 निति दुष्टान् दोषान् न देहाग्निःसारयति, एतेन शोधनं व्यच्छिनत्ति ।
 समाक्षोदीरयत्यपीति अदुष्टानतिवृद्धा न विमार्गगान् करोति अनेन
 पाचनं व्यच्छिनत्ति पाचनं हि दोषान् विमार्गीकुर्वन् पचति यथा अग्निः
 स्थाल्यां जलतण्डुलादीन् विमार्गीकुर्वन्नेव पचति, न कोपयतीति
 कचित् पाठः, स च न सङ्गतः, नोदीरयतीत्यनेन पौनरुक्त्यत् शोधन-
 व्यच्छेदाय पदान्तरं सूच्यम् । पिप्पलीत्यादि । सुश्रुतस्य । यत्र शारि-
 वैका पश्यते तत्त्वानन्तमूलमेव, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । श्वसनजमिति
 वातजम् । पिप्पलीशारिवेत्यादिकमारभ्य वातज्वरे ये वाच्या स्ते श्वसन-
 योगा एव बोध्याः यस्मात् सुश्रुते 'कृतः श्वसनोयानि कषायाणि
 निबोध मे' इत्यभिधाय एते योगा उक्ताः । गुडूचीत्यादि । तन्वान्तरे
 गुडूचीस्थाने पिप्पली पश्यते । द्राचेत्यादि । सुश्रुतस्य । आश्मर्यं
 गान्धारीफलम् । शतावरीत्यादि । अनयोः स्वरूपः सम एव याज्ञः
 ॥ ५४ ॥

पित्तज्वरे । कलिङ्गं कटुफलं सुस्तं पाठा तित्तकरोहिणी ।
 पक्वं सशर्ककं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ सलौट्टं पाचनं
 पैत्ते तित्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ५५ ॥ लोभ्रोत्पलामृता-
 पद्मगारिवाणां सशर्करः । काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा
 पर्पटोद्भवः ॥ ५६ ॥ पटोलयवानः काथो मधुना मधुरो-
 क्ततः । तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानावृद्धदाहनाशनः ॥ ५७ ॥
 दुरालभापर्पटकप्रियङ्गभूनिम्ब^{पिठ्ठ}वासकटु^{पिठ्ठ}रोहिणीनाम् । जलं
 पिवेच्छर्करयावगाढं तृणास्त्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ५८ ॥
 त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च । किराततित्तकं
 सुस्तं मधुकं सविभीतकम् । सशर्करं पीतमेतत् पित्त-
 ज्वरविनाशनम् ॥ ५९ ॥ मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुका

पैत्तिकज्वरे पाचनयोगसाठ कलिङ्गमित्यादि । कलिङ्गम् इन्द्र-
 यवः पाठा व्याकनधी, तित्तकः पटोलः सलौट्टमित्यादौ । तित्ता
 कटुकी ॥ ५५ ॥

लोभ्रोत्पलेत्यादि । उत्पन्नं नीलोत्पलं, पद्मञ्च पद्मपुष्पं । 'गुडू-
 ची-गारिवानोध्र कमलोत्पलशर्कराः' इत्यायुर्वेदसारदर्शनात् । एक
 एवायं योगः सुश्रुते तु योगद्वयं पठ्यते, 'गुडूची पद्मनोधाणां गारि-
 रोत्पलयोस्तथा । शर्करामधुरः काथः पीतः पित्तज्वरापहः' इति ।
 किम्वा एतद्वचनसंवादात् सुश्रुतंऽप्येकयोगो व्यख्येयः । पर्पटोद्भव इत्य-
 त्वापि सशर्कर इति योज्यम् ॥ ५६ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

दुरालभेत्यादि । शर्करात्वप्रक्षेपविधिनैव, अन्ये त्ववगादमिति
 वचनात् सम्यङ् साधुर्यापादिका शर्करा दयेत्याहुः ॥ ५८ ॥

त्रायमाणेत्यादि । त्रायमाणा वनोबालता इति मधुकं यष्टिमधु,
 मधुकं मधुपुष्पं पित्तहन्तृत्वात् ॥ ५९ ॥

रोहिणी समा । अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरा-
पहम् ॥ ६० ॥ एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोटीचनागरैः ॥ ६१ ॥ विश्वा-
म्पर्पटो गिरिवनचन्दनमाधितम् । दद्यात् सुश्रीतलं वारि-
हट्कृदिज्वरनाशनम् ॥ ६२ ॥ पर्पटामृतधात्रीणां काथः
पित्तज्वरापहः । द्राक्षारम्बधयोद्यापि काश्मर्यस्याथवा
पुनः ॥ ६३ ॥ द्राक्षाभयापर्पटकाञ्जित्काकायं शशम्पाक-
कलं विदध्यात् । प्रलापसूक्ष्माभ्रमदाहशोषदृष्टणान्वितं

सुदोकेत्यादि । 'सुडोका द्राक्षा' कटुकारोहिणी कटुरोहिणी,
अवश्यायस्थितं गिरिवनचन्दनं न तु शीतकषायमत आह पाक्यमिति ।
यद्येव पाकं कर्तुं गिरिवने स्यादयेत् न तु 'द्रव्यादापोषितात् तोये'
इत्यादि शीतकषायविधिना ॥ ६० ॥

एक इत्यादि । चन्दनं रक्तचन्दनं, नागरं कटुकमपि न पित्ते
विरुध्यते सधुरपाकिनात् ॥ ६१ ॥

विश्वेत्यादौ अस्य बालकं, घनं सुतं ॥ ६२ ॥

पर्पटेत्यादौ अन्तता गुडूची कान्दमत्वात् ह्रस्वः । द्राक्षेत्यादि ।
सुततस्य । आरम्बधः शोनालः, अस्य च चरके फलिनीवर्गं, सुश्रुते पल-
वर्गे पाठात् अलःपरिमार्जने फलं, वह्निःपरिमार्जने कुष्ठादौ पल-
ज्ञेयम्, तेनात्र फलमेव, एवं काश्मर्या अपि फलमेव । अत्र द्राक्षारम्ब-
धयोद्यापीत्येको योगः । काश्मर्यस्याथवेति द्वितीयः । इदञ्च योगद्वयं
'गुडूचीपद्मलोध्राणां शारिधात्पलयोक्तया । शर्करामधुरः काथः शीतः
पित्तज्वरापहः' इत्यस्यानन्तरं सुश्रुते पठ्यते, तेनात्र योगद्वये शर्करा-
मधुरः काथः इत्यनुवर्त्य टीकाकारैः शर्करामध्वपोविधेय इति व्या-
ख्यातम् ॥ ६३ ॥

द्राक्षेत्यादि । ख्यातमसितप्रभस्य शम्पाकः शोनालः तस्य मज्जाभागः

पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ६४ ॥ व्युषितं घन्याकजलं प्रातःपीतं
 सशर्करं पुंसाम् । अन्तर्दाहं शमयत्यचिरात् दूरप्ररुद्धमपि
 ॥ ६५ ॥ पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ६६ ॥
 विदारौ दाडिमं लोध्रं दधित्यं बीजपूरकम् । एभिः प्रदि-
 ह्यान्मूर्ध्नि तृड्दाहार्त्तस्य दाहनः ॥ ६७ ॥ घृतभृष्टास्त्र-
 पिष्टा च धात्रीलेपाश्च दाहयन्त । अस्त्रपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाश-
 तर्जुजैर्दिहेत् । वदरीपल्लवोत्थेन क्षिणेनारिष्टकस्य वा ॥ ६८ ॥

प्रक्षेप इतिकेचित्, अयं पक्षः प्रचारी । अन्ये तु तत् फलैः सह
 मिलित्वा काय इत्याहुः ॥ ६४ ॥

व्युषितमत्यादि । घन्याककाय एव पर्युषितः कार्यः इति
 कश्चित्, अन्ये तु 'द्रव्यादापोषिनात्तोये तप्तमे निमि संस्थितात् ।
 कपायो योऽभिनिर्वाति स शीतः समुदाहृतः । पङ्क्तिभिः पलैश्चतुर्भिः
 बलित्वाच्छातफण्टयोः । व्याप्त्युतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम्'
 इति शास्त्रयुक्तरा शीतकपायमित्याहुः । वृद्धैद्यास्तु भेषजाङ्गपले जल-
 पलेद्वयेन शीतकपायं कुर्वन्ति ॥ ६५ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि । तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणाप्रदेहाद्या
 शीतलक्रिया ज्वीर्णज्वर एव कर्तव्येति बोधयति । अतएवोक्तं सुश्रुते
 'परिसेकान् प्रदेहान् स्नेहान् संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गद्विवास्त्रप्र-
 शीतव्यायामयोधितः । कपायगुरुभक्ष्याणि क्रोधादोनि तथैव च ।
 सारवान्ति च भोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी' ॥ ६६ ॥

विदारौत्यादौ दधित्यं कपित्थफलं; दाडिमस्यापि फलं, बीज-
 पूरकस्य केशरं ॥ ६७ ॥

घृतत्यादौ धात्री आमलको, आदौ अस्त्रकञ्जिकपिष्टा मन्थान्मना-
 गृह्यतभृष्टेत्यर्थः । अस्त्रपिष्टैरित्यादौ अस्त्रं काञ्जिकं, पलाशतर्जु
 पलाशनवपल्लवैः दिहेत् लिप्सेत् वदरीपल्लवोत्थेनेत्यादि । अत्रापि वद-

कालेयचन्दनानन्ताषष्ठीवदरकाञ्चिकैः । सघृतैः स्याच्छि-
रोलेपसृणादाहार्तिशान्तये ॥ ६८ ॥ उत्तानसुप्तस्य गभौर-
तार्मकांस्त्रादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ । तत्राम्बुधारा
बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ७० ॥
पीतकाञ्चिकवस्त्रावगुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ७१ ॥ जिह्वा-
तालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्निनुदापयेत् । केशरं मातलुङ्गस्य
मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ७२ ॥

कफज्वरे । मातलुङ्गशिफाविश्वव्राह्मोयन्यिकमश्वम् ।
कफज्वरेऽम्बु सञ्चारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ७३ ॥ पिप्पली
पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् । मरिचैलाजमादेन्द्रपाठागि-
णुकजोरकम् । भार्गीमहानिम्बफलं हिङ्गरोहिणि मर्षपम् ।
विडङ्गातिरिषे मूर्वा चेत्ययं कौत्तिताम्रः । पिप्पल्यादिः

रोपल्लवं काञ्चिकेन पिङ्गाप्रचुरकाञ्चिकेन गोलदित्वा सन्यानदण्डेन
प्रमथ्य फेणग्रह्यं कर्तव्यम् । एवं निम्बपत्रस्थेत्याहुः ॥ ६८ ॥

कालेयशाली कालेयं कालेयकाष्ठं, अनन्ता अनन्तमूलं, वदरं
वदरफलं । सघृतैरिति घृतमत्र शतधौनं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ६८ ॥

उत्तानेत्यादि सर्वथैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अश्वकक्षा
न पतति, तथैव कार्यं ॥ ७० ॥

पीतेत्यादि । परन्तु मध्यगालोद्धृतित्वा क्रियते ॥ ७१ ॥

जिह्वेत्यादि । सुषुप्तस्य । लेपोऽयं, क्लोम पिपासास्पानं, मूर्ध्नि
शिरस्तालुमध्ये ॥ ७२ ॥

मातलुङ्गेत्यादि । शिफा मूलं, ब्राह्मी ब्राह्मीशकं, यन्यिकं
पिप्पलीमूलं, सञ्चारमिति काष्ठविशेषणमेव, न तु कणादिकमित्यस्य,
यतस्तन्वान्तरे पिप्पल्यादिकन्तु पाचनं कफजे ज्वर इत्युक्तं । न तु
श्वञ्चार मन्त्रे इति ॥ ७३ ॥

कफहरः प्रतिष्यारोचकज्वरान् । निहन्याद्वीपनो गुल्म-
 शूलघ्नस्त्वामपाचनः ॥ ७४ ॥ कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रा-
 तिविषे वचा । कुष्ठमिन्द्रियं मूर्वां पटोलञ्चापि साधितम् ।
 पित्रेन्द्ररिचसंयुक्तं मत्तौद्रं शैम्पिकेज्वरे ॥ ७५ ॥ 'निम्ब-
 विश्वामृतादारुशटोभ्निम्बपौष्करम् । पिप्पली बृहतीचेति
 जायो हन्ति कफज्वरम् ॥ ७६ ॥ सिन्धुवारदलकाशः
 सोषणः कफजे ज्वरे । लक्ष्म्याश्च वने जीणे कर्णे वापिहिते
 पिवेत ॥ ७७ ॥ आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफातकमेदो दीपनपाचनः ॥ ७८ ॥ त्रिफला

अथादिकमिति सुश्रुताक्तपिप्रत्यादिगणः अतस्तमेव गणं निर्दि-
 शति । पिप्पली च ॥ ७४ ॥

कटुकमित्यर्थः । अतानन्तरम् । सुश्रुते 'हरिद्रा चित्रकं निम्बसु-
 तीरानिविषे वचा' इति दर्शनात् कटुकस्थाने उशीरमिति निम्बलः
 पठति । कटुजेना वचान् एको योगः, कुष्ठादिपटोलान्तो द्वितीयः,
 अतएव वृन्दे त्रयः परिगृह्य कृष्मित्यादि द्वितीयाईमेव पठ्यते ।
 अत्रैवैव एतद्योग एव सुश्रुतादिनाया व्याख्यानवान् । पटोलमिति
 पटोलपत्र, 'पटोलादेर्मृदस्त्वया' इति वचनात् । साधितमित्यनन्तरं
 कषायविविधैः । सरिवमस्य मयूतं प्रचुरं प्रलेप्यं ताक्ष्णवृद्धीर्यत्वा-
 दिति चक्रः ॥ ७५ ॥

निम्बेत्यादि । पौष्करं पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठं, एवं सर्वत्र ।
 बृहती कण्टकारी ॥ ७६ ॥

विन्धुवारेत्यादि । आयुर्वेदसारस्य । सोषणमिति सपिप्पलीकं
 अतएव कषाद्य इति पठ्यते, अन्ये तु उषणशब्देन सरिचं व्याख्या-
 नयन्ति व्यवहरन्ति च ॥ ७७ ॥

आमलकीत्यादि सप्तं ॥ ७८ ॥

पटोलैवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणी षड्ग्रन्थाः । मधुना
 श्लेष्मसमये दशमूली वामकस्य वा काथः ॥ ७६ ॥ सुस्तं
 वत्सकं वीजानि त्रिफला कटुरोहिणी । परुषकाणि च काथः
 कफज्वरविनाशनः ॥ ८० ॥ चातुर्भद्रावलेहिका । कट्फलं
 पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । कामश्वामज्वरहरः
 श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृतः ॥ ८१ ॥ कर्पशृणुस्य कल्कस्य
 गुड़िकानाञ्च सर्वशः । द्रवशक्त्या स लेहव्यः पातव्यश्च चतु-
 र्द्रवः ॥ ८२ ॥ ऊर्ध्वजक्रुगरोगघ्नी मायं स्यादवलेहिका ।
 अधोरोगहरी या तु सा पूर्वभोजनाभ्यता ॥ ८३ ॥ चैट्रोप-
 कुल्यासंयोगः कामश्वामज्वरापहः । प्रीहानं हन्ति हिकाञ्च
 वालानाञ्च प्रशस्यते ॥ ८४ ॥

संसर्गजेषु । संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ ८५ ॥

त्रिफलेत्यादौ क्षिन्नरुहा गुड़ूचा । तिक्तकरोहिणी कटुरोहिणी,
 षड्ग्रन्था वचा, अयं योगो दशमूलीवामककाथसाहचर्यात् काथ एव,
 दशमूलीवासकाभ्यां मिलिताभ्यां काथः । अत्रापि मधु मज्जिपर्णि ॥ ७६ ॥

सुस्तमित्यादि । सुस्तस्य । वत्सकः कुटजः ॥ ८० ॥

कट्फलमित्यादि कट्फलं खनामख्यातं शृङ्गीकटकशृङ्गी ॥ ८१ ॥

कर्प इत्यादि परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्पमानं
 उत्तमपुरुषमपेक्ष्य कथितं, तेन मध्यमजघन्यापेक्ष्यया कर्पमानादपकर्षो-
 ज्ञेयः । व्यवहारस्तु द्विलेशृणुमापकैरिति ॥ ८२ ॥

अश्लोपयोगार्थं समयमाह ऊर्ध्वेत्यादि ॥ ८३ ॥

चैट्रोपकुल्येत्यादौ उपकुल्या पिप्पली ॥ ८४ ॥

द्वन्द्वजानां चिकित्सायाह संसृष्टमित्यादि । संसृष्टं मिलितं वात-
 हरादिभिः ॥ ८५ ॥

नवाङ्गः । विश्वामृताब्धभूनिम्बैः पञ्चमूलौसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ८६ ॥

त्रिफलाशाल्मलीरास्त्राराजवृक्षाटरूषकैः । शृतप्रसू
हरेत्तूष्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ८७ ॥ किराततिक्तममृता
द्राचामामलकौशटीम् । निष्काथ्य पित्तानिलजे काथन्तं
सगुडं पिवेत् ॥ ८८ ॥ निदिग्धिकावलारास्त्रावायमाणा-
मृतायुतैः । मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ८९ ॥
गुडूची पर्पटं सुस्तं किरातं विश्वभेषजम् । वातपित्तज्वरे
देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ ९० ॥ मधुकं शारिवि द्राचा-
मधुकं चन्दनीत्पलम् । काश्मरो पद्मकं लोभ्रं त्रिफलापञ्च-
केशम् । परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि । मधुलाज-

विश्वामृतेत्यादौ अमृतागुडूची पञ्चमूली खल्वापञ्चमूली ॥ ८६ ॥

विफलेत्यादौ शाल्मलीवृक्षस्य मूलं । राजवृक्षस्य शोणालवृक्षस्य
फलं खलःपरिमार्जनत्वादिति पागेयोक्तं अटरूषको वासकः ॥ ८७ ॥

किराततिक्तमित्यादि । सुश्रुतस्य । अमृता गुडूची ॥ ८८ ॥

निदिग्धिकेत्यादौ निदिग्धिका कण्टकारी । मसूरविदनैरिति
ब्रीहिसमसूरविदनैरिति वक्तव्यः । अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलतामाहुः ।
यद्यप्यस्याः पर्याये मसूरविदला पठ्यते, तथापि लिङ्गमणिष्टं लोका-
न्वयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः । अस्याश्चद्वयगुणे ज्वरहनृत्वमस्ति,
व्यवहारस्तु क्वचिदनया क्वचिद्व्रीहिसमसूरेणेति ॥ ८९ ॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफहनृत्वमपि बोध्यं, यदाह हारीतः, 'किरातं
पर्पटं सुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् । पित्तक्षेत्रज्वरे कुर्यात् पाचनं ज्वर-
नाशनम्' इति ॥ ९० ॥

मधुकमित्यादौ द्वे शारिवे श्यामलतानलमूले, मधुकं मधुपुष्पम्,
उत्पलं नीलोत्पलं, काश्मरी, गान्धारी, अस्याः फलम् वृद्धौपदे-

सितायुक्तं तप्तोतमूषितं निशि । वातपित्तज्वरं दाह-
लणामूर्च्छावमिश्रमान् । शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव
माहृतः ॥ ८१ ॥

पटोलादिः । पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृता-
गणः । पित्तश्लेष्मारविच्छर्दिज्वरकण्डुविषापहः ॥ ८२ ॥

गुडूच्यादिः । गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि
च । एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः । हृन्ना-
सारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ८३ ॥

चातुर्भद्रकपाठासप्तकी । किरातं नागर मूस्तं गुडू-
चीञ्च कफाधिके । पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके
पिवेत् ॥ ८४ ॥

कण्टकार्यादिः । कण्टकार्यसृताभार्गीनागरेन्द्रयवा-
सकम् । भूनिम्बचन्दनं मूस्तं पटोलं कटुरोहिणौ ।

शात् । पद्मस्य केशरं हिम्लकं, मृणालमुशीरं, उत्तमवारिणि तण्डु-
लोदके । एतत् सर्वं शीतकषायविधिनः गृहीत्वा पेयं ॥ ८१ ॥

पित्तकफज्वरविक्लितामाह पटोलमित्यादि । सुश्रुतस्य । गणो-
क्तत्वात् कायकल्कादिकल्पनास्य बोध्या ॥ ८२ ॥

गुडूचीत्यादौ पद्मकं पद्मकाष्ठं । यत्र पद्ममित्यस्ति तत्र पायः
पद्मकेशरमेव गृह्यते । अत्र अत्यन्तदाहपिपासायां वृद्धाः शीतीकृत्य
मधु प्रक्षिपन्ति । तच्च वृद्धा दृढफलं ॥ ८३ ॥

किरातमित्यादि 'पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत्'
इति किरातादिपाठादिभिः सह मिलित्वा पिवेत्, अतः पाठासप्तकत्वं ।
मृणालमुशीरं । पित्ताधिक इत्यत्र कफ इति शेषः । अतुकर्येऽप्युक्तं
'भूनिम्बधन गुडूची गुण्डरम्बुवासक भार्गवभयाण्डा' इति ॥ ८४ ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहदृष्ट्यांरुचि-
च्छर्दिर्कामहतपाश्वशूलनृ ॥ ८५ ॥

सपत्रपृष्णवामाया रसः चौद्रसितायुतः । कफपित्त-
ज्वरं हन्ति मास्त्रपित्तं सकामलम् । पटोलं पिचुमर्दश्च
त्रिफणा मधुकं वला । माभितोऽयं कषायः स्यात्पित्त-
श्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ ८६ ॥

अमृताष्टकः । गुडूची न्यवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् । अमृताष्टक इत्येष
पित्तश्लेष्मज्वरापहः । हृत्तामारीचकच्छर्दिं दृष्ट्यादाह-
विनाशनः ॥ ८७ ॥

पटोलयवसन्दाकं सुहासलकचन्दनम् । पैत्तिके श्लेष्म-
पित्ताथे ज्वरे दृष्ट्च्छर्दिदाहनत् । क्षुद्रादिः । क्षुद्रासताभ्यां
सह नागरं सपीष्करश्चैव किराततितम् । पिवेत् कषाय-
त्विह पञ्चतितं ज्वरं निहत्यष्टविधं समयम् ॥ ८८ ॥

मशकैरामचत्वादां कटुकामृणावारिणा । पीत्वा ज्वरं

कटुकार्यादौ भार्गी वासनकाटी, इन्द्र इन्द्रियवः, यवामकं
दुरालभा । एष योगः पित्तोत्तरे कफ इति केचित् ॥ ८५ ॥

सपत्रेत्यादि । रसः स्वरसः तस्य गरत्वात् अर्द्धफलं प्रायेणोप-
सृज्यते । मितामधुनोस्तु पित्तकं चतुर्माषकत्, रत्न पञ्चोप इति पटोल-
मित्यादौ पित्तपटो निम्बः ॥ ८६ ॥

अमृताष्टके अगिष्टो निम्बः ॥ ८७ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टं । क्षुद्रेत्यादि क्षुद्रा नागरं, नागरस्य
कटुत्वेऽपि कतिशोगच्छन्तीति न्यायात् पञ्चतितं संज्ञा ॥ ८८ ॥

मशकैरामित्यादि । सुशुतस्य । ककक इत्यं । रीराकटुरोहिण्योः

जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् । दीपनं कफविच्छेदि वात-
पित्तानुलोमनम् । ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटो-
लयम् । ॥ ८८ ॥

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्बुद्धनिर्मितान् । स्त्रोतसां
मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् । हृत्वा वातकफस्तम्भं
स्वेदो ज्वरमपोहति । खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तो
हि वालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूला-
ङ्गभङ्गादीन् ॥ १०० ॥

मिन्नित्वा समभागेन कर्तुः । वैद्यप्रसारकेऽपि समभाग एवोक्तः ।
चक्रस्तु शर्कराया उपसर्जनत्वात् कटुकाया द्वादशमाषकाः सितायाश्चत्वार
इति तत्र, आयुर्वेदसारे 'सितां कटुकया युक्तां पीत्वा चोष्णेन पारिणा ।
जीर्णज्वरं जयेच्छीघ्रं कफपित्तजनं ज्वरम्' इत्यत्र सिताया एव प्रधा-
न्येन निर्देशात्, तस्मात् 'भागेऽप्यनुक्ते सनता विधेया' इति वचनात्
समभागतैव युक्ता दीपनमित्यादि । अत्र धन्याकस्य दशमाषकाः
पटोलस्य दशमाषकाः पटोलस्य तु घण्टाषका इति केचित्, तच्च, सम-
भागवाधकाभावात् । शृतं काथः, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥ ८८ ॥

वातकफज्वरचिकित्साभाह कफवातेत्यादि रूक्षनिर्मितेत्यादि रूक्ष-
निर्मितानिति करीषव्युषपाषाणवाष्पनिर्मितान् । यद्यपि वातक्षेपिणि
स्निग्धरूक्ष एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं 'स्वेदोऽनिच्छे स्निग्धरूक्षो वात-
क्षेपिणि शस्यते' इति, तथापि आमाशयगतस्यैव दोषस्य ज्वरारम्भकत्वात्
वातेऽपि रूक्ष एव स्वेद उक्तः । उक्तं हि 'आमाशयगते वाते रूक्ष-
पूर्वः प्रशस्यते' । तमेव रूक्षसोदमाह खर्पर इत्यादि । स्निग्धते कने-
नेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः, वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि
विशेषणं सङ्गच्छते । वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १०० ॥

मुस्तानागरभूनिस्त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् । कफ-
वातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १०१ ॥

पञ्चकोलः । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगटापहः । ॥ १०२ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तायमनभिष्यन्दि दीपनं । वात-
श्लेष्मविकारघ्नं श्लोहज्वरविनाशनम् ॥ १०३ ॥ आरग्व-
धादिः । आरग्वधग्रन्थिकमुस्तितक्ताहरीतकोभिः कथितः
कषायः । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपा-
चनश्च ॥ १०४ ॥

क्षुद्रादिः । क्षुद्रामृतानागरपुष्कराद्वयैः क्षतः कषायः
कफमारुताद्भवे ! सखासकासारचिपाश्वरुकरे ज्वरे
त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥ १०५ ॥

दशमूलोरसः पेयः कण्ठायुक्तः कफानिले । अविपा-

मुस्तोत्पादौ प्रत्येकं कर्षः ॥ १०१ ॥

पिप्पलीत्यादि वोगोऽवचारणया काण्ठनापि क्रियते, प्रत्येकं कोल-
प्रमाणयोगादस्य पञ्चकोल इति मञ्जा ज्ञेया ॥ १०२ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि । पिप्पल्यास्तीक्ष्णवीर्यत्वात् काथ्या-
न्तरवत् अस्य अर्द्धपलादिमानेन काथो न युज्यते, तेन कर्षमेकमल्पं वा
गृहीत्वा कषायः कार्यः । प्रवलेल्लेष्मणि वाते च योज्यः । दृढास्तु
काथेन व्यवहरन्ति, अष्टभाषकं गृहीत्वा षडङ्गवदङ्गशृतं आमावस्था-
यामपि कुर्वन्ति ॥ १०३ ॥

आरग्वधेत्यादि । आरग्वधः शोणालफलं, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं,
तिक्ता कटुकी, दीपनपाचनस्येत्यत्र, 'दीपनमेदनोऽसौ इत्यपि पाठः १०४
क्षुद्रेत्यादि । क्षुद्रा कण्ठकारी ॥ १०५ ॥

केऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वामकासके ॥ १०६ ॥ मुस्तं पर्प-
टकः शुण्ठी गुडचौ सदुरालभा । कफवातारुचिच्छिद्दिदा-
हशोषज्वरापहः ॥ १०७ ॥ दारुपर्पटभार्ग्यद्व्यवाधान्य-
ककटफलैः । साभयाविश्वपूतौकेः काथो हिङ्गुमधूक्तटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिकाश्वासगलयहान् । कासशोषप्रसे-
कांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः । मात्रा चौद्रघृतादीनां
स्नेहकाष्ठेषु चूर्णवत् । माषिकं हिङ्गुसिन्धूतज्वरणाद्यास्तु
शाणिकाः ॥ १०८ ॥ मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः सिन्धुज-
न्ममारचान्वितो मुखे हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोष-
माशु जड़तामरोचकम् ॥ १०९ ॥

लङ्घनं वालुकास्त्रेदो सन्निपाते नस्यं निष्ठौवनन्तथा ।
प्रवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ११० ॥ सन्नि-
पातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चात् श्लेष्मणि
संचोणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥ १११ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं

दशमूलीत्यादौ । रसः काथः । अविपाके दोषाणामीपत्पाके,
तेन पार्चनत्वमस्य ॥ १०६ ॥

मुस्तमित्यादि । काथेन ॥ १०७ ॥

दारुर्वित्यादि । प्रतिको लाटाकरञ्जः इति निश्चलः । किन्तु भूतीक
इति पाठो बद्धपुस्तकेषु दृश्यते, स च टीकया न व्याख्यातः । भूतीकश्च
यमानो । हिङ्गुजौद्रयोः प्रक्षेपार्थं परिभाषामाह मात्रेत्यादि । चूर्ण-
वदिति कर्ष इत्यर्थः । अन्नमस्यपनं मात्रेति पक्षे इयं मात्रा ज्ञेया, माषिकं
हिङ्गुवृत्ति क्रेतः । आद्याशब्देन सैन्धव मौवर्ज्ज्वल सरिषादयः ॥ १०८ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि । सिन्धुजन्म सैन्धवम् ॥ १०९ ॥

सन्निपातज्वर चिकित्साभाह लङ्घनमित्यादि । यद्यपि सन्निपातज्व-
रस्त्रिदोषारब्धः, तथापि सामाशयस्य कफस्थानत्व इ, स्थानित्वेन च कफ

वा दशरात्रमथापि वा लङ्घनं सन्निपातेष कुर्त्या-
हारोग्यदर्शनात् । दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहि-
ष्णुता । न हि दोषत्रये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥११२॥

एव वली, अतस्तत्प्रत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया । अतः कफप्रत्य-
नीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं कर्तव्यम् इत्याह लङ्घनमित्यादि । अत-
एवोक्तमन्यत्र 'क्षेष्मनिपहमेवादौ कुर्याद्व्याधौ त्विदोषजे' इति यत्
पुनस्तन्त्रान्तरे 'शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । इतिवारतमं
तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः' । तथा 'वातस्यातु जयेत् पित्तं पित्तस्यातु-
जयेत् कफम् । त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेत् बलवत्तमः' इत्युक्तं,
तत् पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम् । तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रति-
कुर्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे मातृमेवादितिविति ।
अत्रार्थे तन्त्रान्तरं 'ज्वरे त्विदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः । पाका-
न्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिष्ठम्' इति । अन्ये पुनः 'वातस्यातु
जयेत् पित्तम्' इत्यादिश्लोकमतोसारविप्रयतया वर्णयन्ति । ननु वाता-
दीनां विभिन्नसङ्घप्रकोपादीनां युगपदुपस्थानाभावात् कथं सम्भव
सन्निपातिकव्याध्याहारम्वक्तव्यम् ? अथ मन्यते त्विदोषकरनिदानवशेन
प्रकोपादेशं युगपदुपस्थितिरिति, तदपि न मनोरमम्, यतस्तथाविध-
निदानोपसेवनेऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्पररोपघातात् युगपत्-
प्रकोपस्य अतुपपत्तेः । अत्रोच्यते न खलु दोषाणां निश्चित एव गुणो-
विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य सङ्गावात् समानेन हि गुणेन
दोषाणामन्योन्यप्रकोपस्यापि सम्भवात् । तथाहि रोक्ष लाघवाद्यै-
वांयुस्तेजसं पित्तं प्रकोपयति, पित्तमप्येवमेव वायुम्, वायुरपि
शैत्यात् कफम्, कफोऽपि तथा वायुम्, पित्तञ्च इत्येवमेव कफम्, कफो-
ऽपि तथा पित्तमिति, गणसाध्यं । न वाच्यम् विपरीतस्तु गुणो भूयान्
अस्य समानगुणमभिभूय प्रशमयत्येव, कुतो न करोत्येव, यतो दृष्ट्या-
मेवसा त्विदोषकरद्वयप्रभावाच्च दोषगुणा दूषयन्ति परं न शमयन्तीति ।
इदमवस्थाह 'विरुद्धैरपि न त्वेते गणैर्नानि परस्परम् । दोषाः सहज-

आद्रेकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् । आकण्ठ धार-
येदास्ये निष्ठोवेच्च पुनः पुनः । तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा
मन्वापाश्वगिरोगलात् । लोनोऽप्याकण्ठ्यते शुष्को लाघव-
श्चास्य जायते । पर्वमेढोज्वरा मूर्च्छानिद्राकासगलामयाः ।
मखाब्जिगौरवं जाड्यमुत्कृष्टं श्वापशाम्यति । सकृद्विचतुः
कुर्यात् दृष्ट्वा दोषवलावलम् । एतच्च परमं प्राहुर्भेषजं
सन्निपातिनाम् ॥ ११३ ॥ मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिन-
वणान्वितम् । अन्यदा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयो-
जयेत् तेन प्रभिनयते श्लेष्माप्रभिन्नश्च प्रसिच्यते । गिरौहृद-
यकण्ठास्य पार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ ११४ ॥ मधूकसा-
रादिः । मधुकमारमिन्वृत्यवचोषणकणाः समाः । श्लक्ष्णं
पिष्टाभ्रसूतं नस्यं कुर्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ।

साक्षात्वात घोरं विषमहोनिदं' इति । अस्यार्थस्तु अस्मदीयचरकतत्त्व-
प्रदीपिकायामनुसन्धेयः ॥ ११० ॥ १११ ॥

लङ्गुनं सूचयित्वा दोषभेदेन तदवधिमात्रं विराजितमित्यादि ।
विगतं । लङ्गुनविधिविकृत्यो यथाक्रमसत्त्वणवाताद्यपेक्षया ज्ञेयः ।
कस्यादारोग्य दग्धनाट्यमिधानं समदृढदोषत्वयापेक्षया बलसम्पत्तौ च
ज्ञेयम् एतावन्तं कालं कथं लङ्गुनं कर्तुं शक्यमित्यागङ्गाच्च दोषाणा-
मित्योदि । 'लङ्गुनाटिकम्' इत्यत्र आदिशब्दात् बालकास्त्रेदादी
नामपि सङ्गणम् ११२ ॥

निष्ठोवनमात्रं आर्द्रकेन्द्रादि । आर्द्रकस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्ध-
वादिचूर्णमनुरूपं दत्त्वा निष्ठोवनमुपदिशन्ति दृष्ट्वाः ॥ ११३ ॥

नस्यमात्रं मातुलुङ्गेत्यादि । लवणत्रयं सैन्धवं सौचलं विडम् ।
सिद्धिविहितमिति । अथ योगस्य भावुकितन्त्रोक्तत्वात् भावुकितन्त्र-
स्यैव सिद्धिस्थाने ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च । वस्तमूत्रेष
पिष्टानि नस्यं तद्भोनिवारणम् । शिरोषवौजगोमूत्रकृष्णा-
मरिचसैन्धवैः । अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिला-
वचैः ॥ ११६ ॥ अष्टाङ्गावलेहिका ॥ कट्फलं पौष्करं शृङ्गो
व्योषं याससकारवो । श्लेष्मचूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह
लेहयेत् । एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदाकणम् ।
हिकां खासच्च कासच्च कण्ठरोगं नियच्छति । ऊर्ध्वग-
श्चेष्टहरणे उष्णे स्वेदादिकर्मणि । विरोध्युष्णे मधु त्वक्का
कायेऽषाद्रैकजै रसैः ॥ ११७ ॥

मधूकसारेल्यादि मधूकफलविशेषस्तस्यसारः फलास्थि, ऊषणं
मरिचम्, अस्मत्ता कोष्णेण ॥ ११५ ॥

सैन्धवसिल्वटौ श्वेतमरिचं शोभाञ्जनवीजम् । अञ्जनमाह शिरो-
वेत्यादि शिला मनः शिला । सरसोनेत्यादिविशेषण, टैको योगः,
पृथक्पाठात् पृथग्योगोऽपि बोध्यः । बहुकृत्यायूर्वेदसारे 'शूकाल्वीज-
यासुल-कणा मरोच-सैन्धवैः । शिला-वचा रणेनैवा अञ्जनं स्यात् स्यात्-
प्रबोधनम्' ॥ ११६ ॥

अवलेहमाह कट्फलेत्यादि यापी दुराचभा । कारवीरकञ्जजीरकं
सन्निपाते खेटस्य सर्वदा हितत्वेन अग्निवम्बन्धमपह्नूतं देहस्य उष्णत्वं,
मधु व उष्णे विरुद्धते, अतस्तत्र मधु त्वक्का आर्द्रकखालेनावलेहः
काये इत्याह ऊर्ध्वग इत्यादि । एकघण्टे इति पदं स्वेदादि विशे-
षणम् अपरज्ञोपपत्त्यर्थे । यास्मात् उष्णविरोधि मधु ततो मधु त्वक्का
इत्यर्थः । ननु, 'क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्यां शान्तेगायां न क्रिया सङ्करोहितः' इत्यनेन सुश्रुते क्रियाय-
हुरो निषिद्धः, तत् कथं नस्यनिषावतादीनां युगपदेव सन्निपातत्वे

पञ्चमुष्टिः । यवकोलकुलत्यानां मुहामलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष
कम्भे वातपित्तकफापहः । शस्यते गुल्मशूले च श्वासे
चये ज्वरे । ॥ ११८ ॥

विधानम् ? अत्रोच्यते, क्रियाशङ्करोहनेऽपि क्रियाभेदकः, तस्य च
दूषकत्वं न सङ्करत्वमात्रेण, किन्तु हि अतिमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजन-
कतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि निष्कृततया च । एतद्दोष-
द्वयमन्तः परिमार्जन एव सम्भवति, न पुनर्वहिःपरिमार्जने नस्यनिर्दो-
षनादौ । एतदभिसम्वाय वृन्दोऽपि समाधानसक्तवान् यथा 'क्रिया-
भिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते । भिन्नरूपतया यास्तु ताः
कुर्वन्ति न दूषणम्' इति । तुल्यरूपतावात्मानःपरिमार्जनत्वेनैव
ज्ञेया । तेनायमर्थः एकस्मिन् अन्तःपरिमार्जने उपयुक्ते यद्यपरमन्तः
परिमार्जनसुपयुज्यते, तेनैव क्रियासाङ्कर्यस्य उत्करीत्या दूषकत्वम्, न
वहिःपरि-मार्जने नस्यादाविति । कषायादिभेदोपयोगान्तरं पुनर-
वलेहादिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्कर्यदोषो भवत्येव, तथापि काय्याङ्क-
तया न विरोधः । तदङ्गतावानादिद्वयव्याहारात् दोषानुपलम्भाच्च
बोध्यं । किन्वा क्रियासाङ्कर्यस्य दोषस्यात्यतया कण्टरोषादिवत्त्वद-
पायप्रश्नकतया च निषिद्ध-मप्यवलेहादिक-मवस्थाविशेषे अङ्गी-
क्रियते । यथा पीतविषे वाचादौ वमनम् । अन्ये तु कल्पनया तुल्य-
रूपतां व्याख्याय कषायावलेहयो युग-पदुपयोगेऽपि कल्पनाभेदाच्च
साङ्कर्यमित्याहुः । तच्च, सुश्रुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियाशङ्कर-
मात्रस्यैव दोषत्वसक्तम् । अत्र तुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो
नास्ति । केवलं वृन्देनैव कषायनस्यादीनां सन्निपाते युगपदुपयुज्यमा-
नानामविरोधार्थम्, क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं निवृत्तम् । तच्च
क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूप-मतुल्यरूपं वा भवतु; उभयथाप्यतिमात्रा-
दिनाग्निमान्द्यादिहेतुतयानिषिद्धमेव । तेनाभिन्नकल्पनात्मकेऽपि भेद-
सद्वये युगपदुपयुक्ते अतिमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं

चातुर्भेद्रकपञ्चमूलकं । पञ्चमूलोकिरातादिर्गणो
योज्यस्ति दोषजे पित्तात्कटे च मधुना कणया च
कफोत्कटे ॥ ११६ ॥

दशमूलं । विल्वश्यानाकभास्वरी पाटलागणिका-
रिक्ताः । दोषनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् । शाल-
पर्णीपृश्निपर्णी वृहतोदयगोक्षुरम । वातपित्तहरं वृथं
कनौयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु मन्निपातज्वरा
पहम् । कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णं संयुक्तं श्लेहज्वरविनाशनम् ॥ १२० ॥

दूषकताबोजस्यैवेति । तस्मात् अन्तःपरिमाज्जने नैव तुल्यरूपत्वम्,
वाहःपरिमाज्जने च असन्नरूपत्वं व्याख्याय कृपापनखाङ्गनाटिपु क्रिया-
साङ्ख्ययोदोषत्वं परिहरणोपयम् ॥ ११९ ॥

यथेयादि । प्रत्येकं यमादीनां ऽपि तन्त्राणां नतु पलं द्रव्य-
बाहुल्यात् । अयमेव पलः प्रचारी । एतैस्त द्रव्यमाहृत्य सस्रदिताना-
मेपां मिलित्वा पलमात्रं पचेदित्यन्ते । एतः पुनर्यमादीनामाहारद्रव्य-
त्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोष इत्यहम् । अथैव योगस्य घान्य-
शुण्ठीयोगात् सप्रसुप्तिक इत्यपि नान् यदुक्तं 'यत्र कोल कुलथैश्च
सद्गम मूलकशुण्ठीकैः । धन्याक विटपद्मैर्द्वैतः श्वात् सप्रसुप्तिकः' ॥ ११८ ॥
पञ्चमूलोत्थादि । वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधु-
योगात् पित्तोत्प्लवणविरोधहन्तृत्वं पिप्पलीयोगाच्च कफोत्प्लवणविरोध-
हन्तृत्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनौयजाय पञ्चमूल्यः व्यवहारः । अन्ये
उनः श्लेष्मोन्मूषे महतीं पञ्चमूलं गच्छः ॥ ११९ ॥

दशमनस्य उक्तत्वादुक्तव्याप्तः । मानुरोधाच्च पञ्चमूलद्वयमाह विष्णु-
त्थादि । महातरुसम्भवत्वात् विल्ववादि पञ्चमूलस्य महत्वं, स्वल्पतरु-
सम्भवत्वाच्च शालपर्ण्यादीनामल्पत्वं ज्ञेयम् । सुश्रुते तु गोक्षुरस्थाने

शुतुर्दृशाङ्गः । चिरज्वरे वातकफोत्पत्ते वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः । किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्धने वा त्रिवृताविमिश्रः ॥ १२१ ॥

वातश्लेष्महरोष्टादशाङ्गः । दशमूलो शटी शृङ्गो पौष्करं सदुरालभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणौ । अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कामहृदग्रहपार्श्वान्तिश्वासहिक्कावमोहरः ॥ १२२ ॥

पित्तश्लेष्महरोष्टादशाङ्गम् । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतित्तेन्द्रबीजधनिकंभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनाकुचिदाहमाहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशुहन्ति ॥ १२३ ॥

सुस्ताद्योगणः । सूस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासच्चनीलो कम्पिलकं त्रिवृत् । किराततित्ताकं पाठा वला कटुरोहिणौ । मधुकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्योगण उच्यते । अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपात

एरण्डमूलं पच्यते, चरकं तु गोक्षुर इति । तेन सुश्रुतप्रयोगेषु, एरण्डमूलेनैव चरकादिप्रयोगेषु, गोक्षुरेणैव व्यवहार इति शाब्दिहोत्रादावप्येरण्डमूलेनैवेति १२० ॥

चिरज्वर इत्यादि । वातकफोत्पत्ति इत्युभयत्रापि संवध्यते । शुद्धार्धने वा त्रिवृताविमिश्र इति मलविवक्षे सति शोधनार्थं त्रिषट्तर-त्रिवृत्तूर्धमापकाणां प्रक्षेप इत्युक्तः ॥ १२१ ॥

दशमूलीत्यादि स्पष्टम् ॥ १२२ ॥

भूनिम्बेत्यादौ इन्द्रबीजं इन्द्रजवः ॥ १२३ ॥

नुत । पित्तात्तरे मन्निपाते हितचोक्तं मणौषिभिः ।
मन्यास्तम्भे उराघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १२४ ॥

शट्यादिगणः । शटो पष्करमूलञ्च व्याघ्रौ शृङ्गौ दुरा-
लभा । गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी । एष
शट्यादिको वर्गः मन्निपातज्वरापहः । काशहृद्ग्रहर्षा-
न्तिश्वसे तन्द्राञ्च ग्रस्यते ॥ १२५ ॥

वृहत्यादिः । वृहत्यौ पष्करं भार्गी शटो शृङ्गौ
दुरालभा । वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ।
वृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः मन्निपातज्वरापहः । कासादिषु च
सर्पिष देयः सोमद्रवप च ॥ १२६ ॥

भार्गीदिः । भार्गी पष्करमूलञ्च रास्त्रां विल्वं यमा-
निकाश । नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीं चाप्सु माधयेत्
मन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्वानाहशूलिनाम् । कासाश्वा
साग्निमण्डलं तन्द्रोच्च विनिवर्त्तयेत् ॥ १२७ ॥

सुस्तेत्यादौ नीला नीलपुङ्गा, कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी । वला-
म्याने वचेति न, पाठः आयुर्वेदमारादौ वलापाठात् ॥ १२८ ॥

शट्यादौ किरातस्याने केचित् पटोलं पठन्ति, तन्नङ्गागीत-
जलकणं चन्द्राट्टिदेहेषु, किरातस्यैव पाठादिति ॥ १२९ ॥

वृहत्यादौ कासादिष्वित्यत्र आदिशब्दो यद्वचनात् शब्दाद्युक्त-
हृद्ग्रहादीनां ग्रहणम् । चरकेऽहि शब्दाद्यनन्तरस्य योगस्य
पाठात् ॥ १३० ॥

भार्गीमित्यादि । मेनस्य । विल्वं विल्वमूलं योगिकमस्तम्भकत्वात्
दशमूलञ्चेति पाठपक्षेऽपि भागद्वयं तस्य स्यात्, किन्तु मेले “नाग-
रञ्च मृणालञ्च पिप्पली च” इति पाठोदृश्यते । एवं चन्द्राटेऽपि, अत-
एकभागस्येति युक्तम् ॥ १३१ ॥

दिपञ्चमूलोपङ्गुल्या-विश्वगृध्रनखीदयं । कफवातहरः
काथः सन्निपातहरः परः ।

कारवीपुष्करैरगड्वायन्तीनागरामृताः । दशमूलोश-
टीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवा । तुल्यामूत्रेण निष्काप्य पोताः
स्रोताविशोधनाः । अभिन्यासज्वरं घोरमाशुघ्नन्ति समु-
द्धतम् ॥ १२६ ॥

मातुलुङ्गाखभिदिल्व्यात्रोपाठोरूकजः । काथो लव-
णमूवाढ्योऽभिन्यासानाहशूलनत ॥ १२७ ॥

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्वतोजसम् ॥ १२८ ॥

कण्टरोधकफवासिद्धिकासंन्यासपोडितः । मातुलुङ्गा-
द्रंकरसं दशमूल्यशमापिवेत् ॥ १२९ ॥

दिपञ्चमूलोपङ्गुल्या-विश्वगृध्रनखीदयं कानागर-
कड् करानिभेदात् रक्तश्चेत्पुष्पमदादा ॥ १२५ ॥

सन्निपातज्वरभेदशमभिन्यासस्य निक्षिप्त्वा माह कारवीयादि ।
कारवी दण्णजीरकज, लायना लायनाया, मूत्रेण गोमूत्रेण ॥ १२६ ॥

मातुलुङ्गेल्यादौ । अशुभित पायाशुभेदो, विनूय मूलं लवणं
सैन्धवं, मूलं गोमूत्रम् । गोमूत्रसैन्धवे प्राक्ष्य काथः प्रेयः । गतप्रयो-
गदर्शनात् गोमूत्रेण काथः मक्षेपञ्च लवणमित्येके ॥ १२७ ॥

रुग्निर्वास्ये अभिन्यासलक्षणस्य अतुक्तत्वात् तद्वक्तव्यमिहैवाह
निद्रोपेतमित्यादि । सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात् ।
क्षीणं विद्याद्वतोजसमिन् क्षीणमिति क्षीणधातुगतम् । अभिन्यास-
ज्वरमेवं सन्निपातज्वरमेव क्षीणधातुगतं वतोजसं विद्यात् उक्तं
सुश्रुते “अभिन्यासन्तु तत्प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं लक्ष्म-
मसाध्यमपरे जगुः” इति ॥ १२८ ॥

व्योषाव्द्विफलातिक्ता-पटोलारिष्टवासकैः । स भूनि-
म्बामृतायासै स्विदोषज्वरनुज्जलम् । त्रिवृद्धिगालाविफला-
कटुकारम्बधैः कृतः । सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्व-
ज्वरापहः ॥ १३३ ॥

स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः । वर्षेज्जिह्वां
जडां सिन्धुक्षूषणैः सान्त्वयेतसैः । उच्छुष्कां स्फूटितां जिह्वां
द्राक्षया मधुपिष्टया । लेपयेत् सष्टतञ्चास्यं सन्निपाता-
त्मके ज्वरे । काकजङ्घाजटा निद्रां जनयेच्छिरसिस्थिता ।
सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृंहयेत् । तृष्णादाहाभि-
भूतऽपि न दद्याच्छ्योतलं जलम् ॥ १३४ ॥

* सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले मुदारुणः । शोथः
संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । रक्तावसेचनैः पूर्वं
सर्पिः पानैश्च तं जयेत् । प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कव-
लग्रहैः ॥ १३५ ॥

कण्टरोधेत्यादौ दशमूलकाद्यमेव मातुलुङ्गाङ्गकरसे प्रक्षिप्य पिबे-
दित्वर्थः ॥ १३७ ॥

व्योषेत्यादौ अरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक्, जडं काथः । त्रिवृद्धि-
त्यादौ विशाखा गोरक्षकर्कटौ, यवक्षारः प्रक्षिप्यः ॥ १३९ ॥

स्वेदोद्गमइत्यादि सन्निपातत्मकेज्वर इत्यन्तं स्पष्टम् । काकजङ्घा
इत्यादौ जटामूलम् । सन्निपातइत्यादि स्पष्टम् ॥ १३४ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शेषे, सन्निपातज्वरे वा गते इत्यर्थः । रक्ता-

* ननु सन्निपातज्वरस्यान्ते इत्यादिना कर्णमूलशोथस्य तादृश-
ज्वरोपश्रवत्वं व्यङ्गीकृतं “ज्वरादितो वा ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा

शैरिकं पांशुजं शुण्ठीवचाकटुककाञ्चिकैः । कर्णशोथ-
हरो लेपः सन्निपातज्वरे मृगम् । कुलत्थकटुफले शुण्ठी
कारवी च समांशिकैः । सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले
सुहुर्महुः ॥ १३६ ॥

निदिग्धिकादिः । निदिग्धिकानागरकामृतानां काथं
पिवेन्निश्चितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककास-
शूलश्वासाग्निमान्द्यादितपोनसेषु । हृत्पूङ्गवामयं प्रायः
सायन्तेनोपयुज्यते ॥ १३७ ॥

वसेचनैरिति वङ्गवचनात् रक्तावसेचनं नैरन्तर्येण बोध्यम् । जटुकर्णे
“शश्वद्वक्तस्य मोक्षणम्” इत्युक्तत्वात् । सर्पिरत्न पञ्चतन्त्रं त्रिफलाह-
बादि । चकारात् वातकफप्रलेहोऽपि बोध्यः । यदुक्तं तत्रैव “लेहाच्च
कफवातघ्नाः काथ्याः सकवडुपहाः । त्रिफलाहृतपानं वा वलं क्षात्वा
समाचरेत्” इति ॥ १३५ ॥

कुलत्थेति स्पष्टं दशमलेनापि सुखोष्णेषां लेपसुपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

जीर्णज्वरचिकित्सामाह निदिग्धिकेत्यादि । निदिग्धिका कण्ट-
कारी, वातकफे क्रियते; पिप्पलीकाम्बु प्रिप्पलीं त्यक्त्वा मधु प्रक्षिपन्ति

अतिमूलशोथः क्रमादसाध्यं खलु लक्ष्मसाध्यं सुखेन साध्यं प्रवदन्ति-
ज्ज्ञा” इति तन्त्रान्तरं वचनेन ज्वरान्ते तादृशशोथस्य सुखसाध्यत्वं
स्वीकृतं तथा च वचनद्वयं विरोधोदुष्परिहारः स्यात् समाधानं
सन्निपातज्वरस्थाने इत्यत्रान्तशब्दस्य मध्यार्थकत्वेन विरोधभङ्ग
इति कश्चित् अन्ये तु उक्तार्थापवादभेदेन वचनद्वयं सङ्गतिरित्याहुः ।
नव्यास्तु सन्निपातज्वरस्थाने इत्यस्यान्यविधेमेवार्थं वर्णयन्ति तथाहि
सन्निपातज्वरशोथे यदि कर्णमूले कश्चित् शोथो जायते तेन शोथेन कश्चित्
प्रसृज्यते व्याधित इति शेषः ।

पिप्पलीचूर्णसयुक्तः कार्थाम्बुवरुहोद्भवः । जीर्णज्वर-
लफध्वंसौ पञ्चमूलोक्ततोऽथवा । कासाजौर्णार्वाचिश्वासहृत्-
पाण्डुकिमिरोगनुत् । जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुड-
पिप्पली ॥ १३८ ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्यपत्रं कटुकरोहिणी । १
पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी । २
निम्बं पटोलं त्रिफला मृहीका मुस्तवत्सकी । ३ किरात-
तित्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् । ४ गुड्यामलकं मुस्तम-
ईश्लोकसमापनाः । कषायाः शमयन्त्याश्च पञ्चपञ्चविधान
ज्वरान् । सन्ततं सततान्येद्यस्तृतीयकचतुर्थकान् । १३९ ॥

वृद्धाः । पिप्पलीचूर्णस्य साधकद्वयं प्रक्षेप्यं प्रचारादिति कश्चित् । पुरा-
णप्रतिष्ठायामेष्टव्यं योगो दृष्टफलः अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहा-
रसिद्धसुप्रयोगकालमाह चर्नीत्यादि । किन्तु विन्दुसारे प्रातःसमयोऽ-
प्युक्तः । यथा “श्वासकामविनाशाय मन्दाग्नेर्दीपनाय च । शूलचे-
निहृत्वा प्रातरुत्थाय तं पिबेत्” इति । तथा वृन्दोऽप्याह “तद्-
रात्रिज्वरेसाय-मन्यत्र प्रातरिहते” इति ॥ १३९ ॥

पिप्पलीन्यादौ लिङ्गरुहा गुडूची, पञ्च मूली च सज्जते । योगद्वये-
ऽपि पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेपः । पित्ताग्नेये सधु उपदिशन्ति वृद्धाः ।
इत्युक्तं योगद्वयं प्रायः सारसुप्रयुज्यते । कासेत्यादौ गुडपिप्पलीः प्रत्येक
साधकद्वयेण व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ १३८ ॥

पिप्पलीज्वरार्चिकित्वाभाह कलिङ्गकादित्यादि । वामटस्य । गते
पञ्चयोगाः पञ्चसु सन्ततसततान्येद्युक्त-तृतीयक चतुर्थकेषु, यथासंख्यं
द्वेधाः । चर्ने तु सर्वेषु योगाः सन्ति इत्यहं । तत्र यथासंख्यमेव
युक्तं सततोक्तेष्वेव पटोलादिभोगस्य, तथा निम्बादेऽन्येद्युक्तोक्तेष्वेव,

गुडप्रगाढां त्रिफलां पिवेद्वा विषमार्दितः । दीर्घपत्रक-
कर्णाख्यनेत्रं खटिरसंयुतम् । ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रात-
र्त्रिपलनाशनम् । गुडूचोमुस्तधात्रौषां कषायं वा समाचि-
कम् ॥ १५० ॥ मुस्तकादिः । मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्ट-
कारिकाकाथः । पीतः सकणाच्चूर्णः सनधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥

महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः । काथस्तृती-
यकं हन्ति शर्करामधुयोजितः । वासाधातौस्थिरादारुपथ्या-
नागरमाधितः । सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ।
मधुना सर्वज्वरन्च्छेफालौढलजो रसः । अजाजोगुडसं-
युक्ता विषमज्वरनाग्निनी । अग्निसादं जयेत् सम्यक् वात-
रोगांश्च नाशयेत् । रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽग्राति
नित्यं विषमज्वरात्तः । विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण
वातामयैश्चापि सुघोररूपैः । प्रातःप्रातः सप्तर्षिर्वा रसोन-

गुडूच्यादेश्च चतुर्थकोल्लेखेन क्षारपाणौ दृष्टत्वात् । सलतसततान्येद्यु-
स्तृतीयकचतुर्थकानिति पाठस्तु वामटे परके नास्ति वृन्देऽपि नास्ति ।
तेनायमईश्वोक्तः संप्रहे केनापि प्रमादात् लिखितः ॥ १३८ ॥

गुडप्रगाढामित्यादि । सुशुतस्य । त्रिफलामित्यत्र कथितामिति
शेष इति उल्लेखः । गुडोऽत्र प्रक्षेप्यः । दीर्घपत्रकेत्यादि । कर्णाख्यं
काणा खोड इति ख्यातं । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रकंति । नेत्रं मूलं, तदपि
शुष्कदेशजातं म्यादसुपदिशन्ति वृद्धाः । गुडूचीत्यादि । सुशुतस्य ।
अयं योगो यद्यपि पूर्व चतुर्थके पठितः, तथापि मधुयोगात् विषमज्वर-
मात्रहन्तृत्वमप्यस्य बोध्यम् । उल्लेखस्तु यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे
पठितः, तथापि समानतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थकएवायं
बोध्य इत्याह ॥ १४० ॥

मपयोजयेत् । पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिवेत् क्षीररसाशनः ।
 षट्पलं वा पिवेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिङ्हेत् । पय-
 स्तेलं घृतञ्चैव विदारौक्षुरसं मधू । समूच्छं पाययेदेतत्
 विषमज्वरनाशनम् । पिप्पलीशर्कराक्षौद्रं घृतं क्षीरं यथा-
 वलम् । खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् । पयसा
 वृषदंशस्य शकृद्देगागमे पिवेत् । वृषस्य दधिमण्डेन सुरया
 वा ससैन्धवम् ॥ १४१ ॥ निलिनीमजगन्ध्याश्च त्रिहृतां कटु-
 रोहिणीम् । पिवेज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १४२ ॥
 सुरां समण्डां पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधान् । तित्तिरींश्च
 मयूरांश्च प्रयुज्याद्विषमज्वरे । १४३ । अम्बोटजसहस्रेण

सुस्तादिभक्षौषधादौ स्पष्टो । वासादौ वासास्थाने चन्द्राटे पाठा
 पद्यते, व्यवहारस्तु वासयैव ! स्थिरा शानपथी । पथ्याहरीतकी
 मधुनेत्यादौ सर्वज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत् । अजाजीत्यादौ मनाग्-
 षट् लक्ष्णजीरकमिति चक्रः । सितजीरकमित्यन्ये । रसोनकन्क-
 मित्यादि भक्तात् पूर्वं कर्त्तव्यं, यदाह चक्रः “रसोनस्य सतैलस्य प्राग्-
 भक्तसप्तसेवनम्” इति । प्रातस्त्रित्यादि पिप्पलीत्यादियोगौ सौश्रुतौ ।
 षट्पलं सर्पिरत्नैव वक्ष्यमाणम् । पयइत्यादौ दुग्धं शृतं बोधम् । विदा-
 रौक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, ऊक्तं हि हारोते-
 “विदारौक्षुरसः सर्पिर्मधु तैलशृतं पयः । पिवेच्चातुर्यकश्वासकामवात-
 ज्वरापहम्” इति । अन्ये तु विदारौक्षुरसौ विषमज्वरमात्रे,
 चातुर्यं इक्षुरसात् योगान्तरमाहः । पिप्पलीत्यादौ दुग्धं शृतं बोध्यम् ।
 पयसेत्यादौ वृषदंशोविज्ञानः । वृषस्यापि शकृदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

विषमज्वरे विरेकार्थमाह निलिनीत्यादि । निलिनी नीलवृद्धा ।
 व्यागमने व्यागमनदिवसे । सुरामित्यादि—चक्रस्य स्पष्टम् । अम्बोट-
 जञ्जाङ्गेरी । सैन्धवमित्यादि । चक्रस्य । अञ्जनशब्दः अभ्यञ्जनेऽपि

दलेन सुकृतां पिवेत् । पेयां घृतप्लुतां जन्तुघातुर्थं कहरां
 त्रहम् ॥ १४४ ॥ सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुला
 समनःशिलाः नेत्राञ्चणं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम् ।
 व्याघ्रोवसा हिङ्गुसमा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा ॥ १४५ ॥ कृष्णा-
 म्बरदृढा वह्निगुग्गुलूलूकपुच्छजः । धूपघातुर्थकं हन्ति तमः
 सूर्य इवोदितः ॥ १४६ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसो रजनौदय-
 संयुतः । नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थं क ज्वरं जयेत् । नस्यं
 चातुर्थं क हन्ति रसावागैस्त्यपत्रजः ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥
 अष्टाङ्गधूपः । पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।
 सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।

अपराजितोधूपः । पुरध्यामवचासर्जनित्स्वार्कागुरुदा-
 र्बभिः । सर्वज्वरहरो धूपः कार्थीऽयमपराजितः ॥ १४९ ॥

वैडालं वा शक्रदयोज्यं वेपमानस्य धूपने ॥ १५० ॥
 अपामार्गजटा कव्यां लोहितैः समतन्तुभिः । वड्वा
 वारे रवेस्तूणं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् । काकजङ्घा
 बला . श्यामा ब्रह्मदण्डौ कृताञ्जलिः । पृश्निपर्णी त्वपा-

वर्त्तते, तद्विरासाय नेत्रपदम् । व्याघ्रोत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
 निङ्गुमेव प्रयोजकं नतु जातिः । कृष्णाम्बरेत्यादौ चम्बरस्य कृष्णत्वं
 भङ्गराजस्वसादिभिः । उलूकः पेचकः । नस्यञ्च शिरीषेत्यादि रज-
 नौदयचूर्णं सर्पिश्च प्रयेध्यम् । नस्यमित्यादौ अस्यपत्रं वज्रसेन
 पत्रम् ॥ १४७—१४८

पलङ्कषेत्यादौ पलङ्कषा गुग्गुलुः ॥ १४८ ॥

पुरेत्यादौ पुरोगुग्गुलुः, ध्यामं गन्धहृणम् ॥ १४९ ॥

वैडालमित्यादि स्पष्टम् । अपामार्गस्य जटा मूलं पृष्ठे पादं दन्वा

मार्गस्तथा सृङ्गरजोऽष्टमः । एषामन्यतमं मूलं प्रथे-
 णोद्धृत्य वल्लतः । रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य वक्षमैकाहिकं जयेत् । +
 मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १५१ ॥ कर्म
 साधारणं जह्यात् तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि
 प्रायशो विषमज्वरे ॥ १५२ ॥ गङ्गाया उत्तरे कुले अपुत्र-

वन्धः कार्य इत्याहुः बन्धनविधिरायुर्वेदसारे यथा “अपामागेश्च मूलञ्च
 सख्यगणाबितानानः । वज्रोयादुवामहस्तेन सर्वज्वरविमोक्षणम् ।”
 काकजङ्घेत्यादौ काकजङ्घा खनामजङ्घाता, श्यामा वृद्धटारकः, वज्र-
 दण्डी ब्रह्मयष्टिका, कृताञ्जलिः लाजाब्जिया । मूलमित्यादौ जयन्त्याः
 श्वेताया इत्याहुः, भुजयन्त्या इत्यन्ये ॥ १५० ॥ १५१ ॥

भूतानुबन्धिनो तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्स्यामाह कर्मोत्यादि । दैव-
 व्यपाश्रयं वक्षिमङ्गलादि, युक्तिव्यपाश्रयश्च कषायादि, एतदुभयमपि
 चिकित्सितं साधारणशब्देनात्रोच्यते । जह्यादिति अन्तर्भूतव्यर्थमि-
 दम्, तेनसाधारणं चिकित्सितं तृतीयकचतुर्थकौ कर्मरूपौ जह्यात्
 ज्ञापयेत् निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाश्रयं
 कषायादिकमेवोपदिष्टं, न दैवव्यपाश्रयम्, अत्र पुनः किमर्थं दैव-
 व्यपाश्रयमपि वर्तयित्वेन उपदिश्यते इत्याह आगन्तुरित्यादि ।
 आगन्तुर्भुतादिः । विषमज्वरशब्देन तृतीयक चतुर्थकावेवाभिमतौ ।
 तृतीयकचतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्ययस्यापि ग्रहणम् । अन्ये तु यद्य-
 आगन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनवलाद्विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं
 कर्म कर्तव्यमित्यायाति, तथापि तृतीयकचतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विशे-
 षार्थम् । तेन तृतीयक चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात्तयोरेव
 विशेषेण दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणश-
 ब्देन दोषमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कर्मोच्यते । जह्यादि-
 त्यस्य त्वजनीत्यर्थः, तेन तृतीयक चतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्यं,

स्तापसो मृतः । तस्मै तिलोदकं दद्यात् मृच्चत्यैकाहिकी
ज्वरः । एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ १५३ ॥
सोमं मानुवरं देवं समादृगणमौश्वरम् । पूजयन् प्रयतः
शोत्रं मृच्यते विषमज्वरात् । विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराच-
रपतिं विभुम् । सुवचामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति
॥ १५४ ॥ ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः । रुचस्य ये
न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् । निर्द्देशाहमपि
ज्नात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् । न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शम-
नैस्तमुपाचरेत् । यावन्नघृत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु
॥ १५५ ॥ मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद्विचक्षणः ।

किन्नुभयमपि कार्यम् । एवञ्चागन्तुरनुवन्धो हीत्वादि द्वितोवाहंमपि
सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १५२ ॥

गङ्गाया इत्यादि । एकदशायाः पुष्करिण्या अकाकरदिने
पानीयं नूतनवस्त्रा नेतव्यम्, उदिते च रवौ पालिदिने तर्पणं कार्यम् ।
अथ कुशा यवाः कुसुमानि च उत्स्त्रिंशमाधमङ्गादिना वलिचेत्युपदि-
शन्ति ब्रह्माः । अस्य मन्त्रस्य केचिदाद्यश्रीकं पठन्ति यथा “अङ्ग वङ्ग-
कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्याञ्च यदहत्तं तच्च कारि षे
ज्वर इति । सोममित्युभया सहितम्, अनुचरैर्नन्द्यादिभिश्च सहितम् ।
विष्णु मित्यादि । नामसङ्क्षेपे महामारताद्युक्तेन ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

इदानीं हतप्रयोगान् विवक्षुः हतस्य कालं विषयश्चाह ज्वराः
कषायैरित्यादि । अथ कषायैरित्यसमासनिर्द्देशेन व्यस्तैरपि कषाया-
दिप्रयोगैः रुचस्य सर्पिःपानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति । वमनैरित्यनेन
अवस्थाविधेयवमनप्रयोगान् सर्पिःषडङ्गपूर्वभाविनो दर्शयति, लङ्घनैरि-
त्यनेन च लङ्घनं सेदनं काल इत्याद्युक्ता लङ्घनसमानफलताः स्वेदाद-
योऽपि गृह्यन्ते । रुच्यस्येति वचनेन कषायाणि प्रयोगे सत्वपि वक्ष्यति

कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चवर्त्तकान् । गुरुण्णत्वान्न
शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः । लघुनेनानिलवलं ज्वरे
यद्यधिकं भवेत् । भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि
कालवित् ॥ १५६ ॥ पिप्पल्याद्यं घृतम् । पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्त-
मश्वीरं कटुरोहिणी । कलिङ्गकास्तामलको मारिवातिविषे
स्थिरा । द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो ज्वरं जीर्णमपोहति । क्षयं कासं शिरःशूलं

सामानुभव्यत्वात् कफोत्तरतया वा यत् रुच्यत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न-
दातव्यमिति दशेयति । भिषग्जितं चिकित्सितम् । दशाष्टादृङ् हि
घृतपानावस्था परिकेषोक्ता, इदानीं तदपवादमाह निर्द्देशाहमपी-
त्यादि । निर्गतो दशाष्टादृङ् शाब्दः । अलङ्कृतमिति असञ्ज्ञातल-
ङ्कृतफलम् ; इयञ्चावस्था प्रबलसामदोषारव्यत्वात् ज्वरस्य, तथा अम-
स्यगुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । यावत्लघुत्वादिति छेदः । लघुत्वे
तु जाते कफोत्तरता अलङ्कृतता चापयाति तेन तदा सर्पिःपानमनु-
वृत्तं कर्तव्यमित्यर्थः यावदिति यावत्लघुत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शसनैरूपा-
चरेत् लघुत्वे सति सर्पिःपानं अथवा यावत् तावत् नित्ययोगीत्वात्
लघुत्वात् यावत् पर्यन्तं शसनैरूपाचरेत् तावत् मांसरसेन । अशनन्तु
निर्द्देशाच्चज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि मांसरसेन देयमित्याहुः अशनं
दद्यान्मांसरसेनेति । ननु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्र-
प्रधानावस्थायाम् दीयते ? सत्यं मांसरसस्य वतजनकत्वात्, बलस्य च
दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अतएवोक्तं तत्रैव “ बलं ह्यलं निग्रहाय
दोषाणां बलवत्तु तत् ” इति । एषस्तापदीनित्यादि—शब्दात् कफि-
ज्ज्वादीनां ग्रहणम् । माताविकल्पश्च इति, विकल्पो विशिष्टकल्पना
शङ्कार इत्यर्थः । माताज्ञो विकल्पज्ञेत्यर्थः । तेन तावती माता
कर्त्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वानुष्णत्वे भवत
इत्यर्थः ॥ १५५।१५६ ॥

पार्श्वशूलं हलीमकम् । अङ्गामितापमग्निश्च विषमं सन्नि-
यच्छति । पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ॥ १५९ ॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्यसर्पीं व्याह पिप्पल्य इत्यादि ।—
कलिङ्गक इन्द्रयवः, तामलकी मूल्यामलकी, सारिवा अनन्तमूलम्,
विल्वं विल्वशलाटुः द्राक्षादिफलसाहचर्यात् । कत्र यद्यपि घृतस्य
मानं नोक्तं, तथापि वृद्धनैद्यव्यवहारात् प्रस्थमात्रं गृह्यते, अतएवो-
क्तम् “ अनिर्दिष्टप्रमाणां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते । अतुक्ते काथ्य-
माने तु पात्रमेकं प्रशस्यते ” । अन्ये पक्त्व्यघृतस्य मानानिर्द्देशे
अव्यवस्थितमानमेवेच्छातः पक्त्व्यमिति । यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्द्देशं
करोति, तत्र तावन्मानेनैव स्नेहेन प्रायो रोगापशमो भवतीति ज्ञेयम् ।
तथा हि वातव्याध्यादौ भूरिक्षेहे साध्ये भूयसीमेव स्नेहमात्रं
वक्ष्यति । तथा पपौण्डरीकाद्यनस्ये योगितया स्नेहस्य कुड्बमानमे-
वोक्तम् । कुष्ठोक्ततिक्तषट्पलादौ तु अत्यल्पघृतसम्बिधागेन तथैव
पक्वस्य घृतस्य कार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजप्रभावदर्शी महर्षिर्विप्र-
यति । तत्र यदि कुष्ठस्य दीर्घरोगतया भूयसा तिक्तषट् पलेन प्रयो-
जनं, तदा पुनः पुनः षट्पलमानं घृतं पक्त्व्यं “ यया कर्षन्ति स
उपाय ” इति वचनात् । एवं पाण्डुशकल्याणागस्त्यहरीतक्यादावपि
प्रतिनियतमानरूपेण प्रयोजनं वाच्यम् । तस्माच्च यादृच्छिकमाचार्यस्य
कविन्मानाभिधान-मनभिधानञ्च कविदिति । अत्र क्वचित् पुस्तके
हलीमकमिति पाठः कविच्चारोचकमिति पाठद्वयमपि न प्रक्षेपणीयम् ।
यतः सुश्रुते “ जोर्यज्वर-शिरःशूलगुल्मोदरहलीमकान् ” इति दृश्यते ।
वाभटे च “ पिप्पलीन्द्रयवधावनितक्तासारिवासलकनामलकीभिः । विल्व-
सुस्तडिमपाननिसेयैः द्राक्षयातिविषयास्थिरया च । घृतमाशु निर्वर्त्तन्ति
साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् । अरुचिं भृशतापमंसयोर्व-
मधुं पार्श्वरुजं क्षयम् ” इति दृश्यते । तस्मात् पाठद्वयमेव
युक्तम् ॥ १५७ ॥

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ । तत्रैव
 कल्कनिर्याहाविद्येते स्नेहवेदिना । एतद्वाक्यवलेनैव कल्क-
 साध्यपरं घृतम् ॥ १५८ ॥ जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं
 यत्र नीरितम् । तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तीयं चतु-
 र्गुणम् । अनुत्तरे द्वयकार्ये तु सर्वत्र सलिल मतम् ॥ १५९ ॥
 घृततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् । व्यषितास्तु प्रकुर्वन्ति
 विशेषेण गुणान् यतः । स्नेहकल्का यदाङ्गत्वा वर्त्तिता
 वर्त्तिवद्भवेत् । वङ्गौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं
 विनिर्दिशेत् । शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे
 तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ।
 घृतस्यैव विपक्वस्य जानीयात् कुगलोभिषक् । केनातिमात्रं
 तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ १६० ॥ जीरषट्पलकं
 घृतं पञ्चकोलैः ससिन्धूयैः पलिकैः पयसा

अथ केचित् “कल्ककथावनिर्द्देशे गणात्तस्मात् समावपेत्”
 इति सुसुप्तवचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्चेच्छन्ति । अन्ये
 तु कल्कत्वमेव ब्रुवन्ते । अत एतत्संशयनिराकरणं परिभाषामाह
 यत्वेत्यादि—अधिकरणेनेत्यधिकास्तथा, तेन यत्रैवाचार्येण गणत्वम-
 धिज्ञतं, तत्रैव विदारिगन्धादिगणादौ कल्ककषायकल्पना । यत्र त्वधि-
 कृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव । एतेन सुसुप्तेष्वा “कल्क-
 कथावनिर्द्देशे” इत्यादिका परिभाषा अधिज्ञतगणत्वमिष्येव, न तु
 भेषजसमूहसात्वविषया इति । अनु सामुद्रभयकल्पना अनियमेन
 कदाचित् कल्ककल्पना कदाचित् कायकल्पना क्वो न स्यात् ? इति
 चेन्नैव, कषायकल्पनायां द्वयं न साक्षात् प्रधानम् तत्र स्नेहसाधने
 व्यवह्रियते । कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहमम्बुजः पयस इति कस्यस्य प्रधा-
 न्यात् तथा ह त्रयैव्यवहाराच्चेत्याह एतद्वाक्यवलेनैवेत्यादि ॥ १५८ ॥

ममम् । सर्पिःप्रस्थं शृतं श्लोहविषमज्वरगुह्यनुत् । अत्र
द्रवान्तरानुक्ते चीरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान्तरेण योगे हि
चीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ १६१ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् । दशमूलचीरसे सर्पिः सचीरे
पञ्चकालकेः । सचारेहन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निम-
न्तताः । वातवित्तकफव्याधौन् स्नाहानं चापि पाण्डु-
ताम् ॥ १६२ ॥

जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमात्रोपलक्षणकः ॥ ५६१ ॥ १६० ॥

पञ्चकोलेत्यादौ पयसा सममित्यस्य समशब्दस्य तुल्यार्थतास्त्रोकारेण
स्नेहसमं चीरम् ; त्रिगुणञ्च जलमशौभिकारोक्तषट्पलघृतसंवादात् ।
तद्वयथा “ सचारेः पञ्चकोलेस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके । समचीरं घृतं
प्रस्थं ज्वराशौः श्लोहगुह्यनुत् इति । “ चीरदधारणालेस्तु पाको
यत्ने रितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र वीथ्यां वानार्थमावपेत् परिभा-
षेयसनार्थेति कृत्वा कैश्चित् नाद्रियते । अन्ये तु चीरादिषाधनविप्रदे-
यमित्याहुः चक्रस्तु सममित्यस्य सचार्थतामाश्रित्याह अत्रेत्यादि ।
एतच्चान्ये द्रूपयन्ति यतः सुश्रुतोक्तोदरविकलिते “ षट्पलकेऽस्मिन्
घृतप्रस्थं तल्लज्जांशु इति पद्ये । चरके ऽप्युक्तं गुह्ये “ घृतप्रस्थं
विषाचयेत् चीरप्रस्थेन ” इति । व्यवहारस्तु क्वचित् त्रिगुणोदकेन,
क्वचित् चतुर्गुणोदकेनेति ॥ १६१ ॥

दशमूलसंज्ञायाँ रसा काथः । जेज्जलुसते काथश्चतुर्गुणः, चीरन्तु
स्नेहसमम् । दक्षिकायाश्चतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषार्थमृजूं बुद्ध्या
जीरादीनां काले मेघपाकं व्याचष्टे । चतुस्ताह यत्र काथः चीरेण
सह स्नेहावृत्तौ द्रवः कार्यः, यतः स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रव-
जलसंज्ञः । “ स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् इत्यत्र तोयस्य द्रवोपलक्षण-
त्वात् । अतः काथोऽत्र त्रिगुणः चीरञ्च स्नेहसामिति । पञ्चकोल

काथ्याच्चतुर्गुणं वारिपादस्थं स्याच्चतुर्गुणं । स्नेहसमं
स्नेहसमं चौरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः । चतुर्गुणं
त्वष्टगुणं द्रवहैगुण्यतो भवेत् ॥ १६३ ॥ पञ्चप्रभृति यत्

यवचाराः प्रत्यकं पलिकाः पूर्वोक्तषट्पलकसाहचार्यात् षट्पलत्वानुप-
पत्तेरिति ॥ १६० ॥

दशमूलीकाथार्थं परिभाषामाह काथ्यादित्यादि । स्नेहसमं
जीर्गमिति यत् द्रवान्तरमस्ति तत्वेदं केवलचौरे तु जीयमेव चतुर्गुण-
वेणोवोत्सर्गसिद्धत्वात् इति गयादासचक्रौ । अन्ये तु यत्तत्र केवलं
चौरं, तत्वेव स्नेहसमं चौरं, जलन्तु चतुर्गुणं, जीर्गदधारणालैस्त्रि-
त्यादिवचनादित्याहुः । द्रवहैगुण्यतो भवेदिति यद्यपि “शुष्कद्रव्येऽपि
मानमेवमादि प्रकीर्तितम् । द्विगुण्यन्तुद्रवेष्वपि सद्य एवोद्धृतेषु च’
इति वचनात् द्रवमात्र एव हैगुण्यमायाति, तथापि मुनिषक्कवाङ्के-
रीयते षोडशपलरूपस्य द्रवप्रस्थस्य हैगुण्येन द्वात्रिंशत्पलरूपत्वे द्रवत्वेन
सिद्धे यदयमाचार्यः “त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः
इति करोति, तेन हैगुण्याभिधायकपरिभाषा व्यभिचारः कश्चिदस्तीति
ज्ञापयति । अतएव रत्निकादौ त्रिपलपर्यन्ते कुडवपूर्वमाने द्रवाद्रव्यो
हैगुण्यं न कार्यम् । यदाह गोपुररक्षितः “रत्निकादिषु मानेषु
यावत्त कुडवोभवेत् । शुष्क द्रवाद्रव्येष्वपि तल्यं मानं प्रकीर्तितम्
इति, तथा यत्तूक्तं श्रुतम् आर्द्रानाञ्च द्रवानाञ्च द्विगुणाः कुडवा
दयः । एवञ्च कुडवादिमानयोऽप्यस्यापि यत्त पलोक्तेस्वेन मानं तत्रापि
न हैगुण्यं विधेयं, तेन “रास्नासहस्रनिर्व्यूहे तैलद्वीणं विपादयेत्
इत्यादिषु पलोक्तेस्वेन जलं गृह्यमाणं न द्विगुणं भवति । कश्चित्
पलोक्तेर्विधानेऽपि तन्तरीयवाक्यैकवाक्यतया पलोक्तेस्वागतद्रवेष्वपि
कुडवादिबिबक्षां कृत्वा हैगुण्यं विधेयम् । यथा जतचौणचिकित्सितं
“मधुकाष्ठफनं द्राक्षाप्रस्थकाथ” इत्यादिना द्रवके यः प्रयोग
उक्तः, स जतकथं “द्राक्षाया मधूकः षट्पस्थकाथः” इत्यादिना

स्युर्द्राणि स्नेहसम्बन्धो । तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च
स्याच्चतुर्गुणम् । वासाद्यष्टम् । वासां गुडूचौ त्रिफलां
त्रायभाणां यवासकम् । पक्वा तेन कषायेण पयसा
द्विगुणेन च । पिप्पलीमूलमृदोका चन्दनोत्पलनागरैः ।
कल्कोक्तैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १६४ ॥

अन्येन पठितः । तेन जलकर्म कथूकस्याहं प्रस्योस्नेहपाठात् कतद्वै-
गुण्यमेव जलस्य भवति । तत्प्रत्ययाच्चेहपि मधूकाष्टपलोस्नेहवि-
हितेऽपि काथ्ये कुडवद्वयविवक्षया कतद्वैगुण्यमेव जलं देयम् ।
एवमन्यदनुसरणीयम् । अत्र केचित् कुडवस्यापि द्वैगुण्यं नेच्छन्ति,
यदि हि द्विगुणः कुडवः स्यात्, तदा काथ्याच्चतुर्गुणमित्यादि
कल्कश्च स्नेहपाटिक इति परिभाषा सर्वतन्त्रसिद्धा बाधिता स्यादिति,
यतः सुश्रुते “स्नेहकुडवे साध्ये भेषजपत्रं कल्कमिष्टं” इत्युक्तम्,
तथा च कृष्णात्रयेणाप्युक्तं “स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं
किंचित् । स्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपत्रेण त्व” इति । अत्र
हि यदि कुडवश्चतुःपलरूपः स्यात्, तदैव कल्कपत्रस्य स्नेहपाटिकत्वं
घटते । अष्टपलरूपस्य कल्कपत्रस्य स्नेहापेक्षया अष्टभागत्वमेव
स्यादिति । एतच्च नातिशयो, यतः सुश्रुते एव “स्नेहकुडवे साध्ये
काथ्यद्वयप्रस्योविधेयः” इत्युक्तम् । तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपत्रद-
त्तद्वयं गृह्यते, तदा चतुःपलस्नेहे षोडशपल काथ्यपहणं स्यात् ।
नच तथा व्यवहरति, काथ्यषोडशपलं हि अष्टपल एव स्नेहे गृह्यते,
तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति द्वैगुण्यं कुडवे युक्तम् ।
अगस्त्यहरीतक्यां मधुनः कुडवं यज्ञरक्तेषोक्तं तन्त्रान्तरे “मधुनश्च
पलाटकम्” इति पठ्यते, तथा तन्त्रान्तरे “त्रायभाणां चतुःपलं पक्वा
दशकोऽम्भवि शेषिते । कुडवं कुडवान् सर्पिःक्षीरधात्रीरसान्पवेत्”
इत्युक्तम् । तत्र यदि चतुःपलं कुडवः स्यात् । तदा चरकोक्तत्रायमाना

एतेन सह विरोधः स्यात् । तथाहि 'जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा
चतुःपलम्' इत्यादि यावत् 'रसस्यामलकानान्तु चौरस्य च इतस्य च ।
मलानि पृथगष्टाटौ दत्त्वा सस्यमिवाचयेत् । तथान्यत्राप्युक्तम् । 'आर्द्र-
द्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडुवः ससुदाहृतः' ।
इति । अस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं साधु, यत्तु अष्टपलेऽपि स्नेहे
कल्कस्य पलमानत्वं तत्स्वरससाध्यस्नेहाभिप्रायेण वा ज्ञेयम् । यदुक्तं
"स्नेहे विध्यति शुद्धाम्बुनिःक्राथस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योज-
येदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् तथा "शनस्य कोविदारस्य कर्पूदारस्य
शाक्यलेः । कल्काद्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रशंसन्ति चतुःपलम्' इति ।
अत्र स्नेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहाष्टमभाग एव भवती-
त्यादि विशेषवचनेन कल्कस्य स्नेहपादिक इति सामान्यवचनस्य
बाधा कश्चिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधभावहतीति । अलस-
तिप्रपञ्चेन सर्वथाष्टद्रव्यवहारात्तुमतमेववर्त्मान्तुसरणीयसंख्याभिरिति
संक्षेपः । विस्तरः पुनरस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेव गवेषणीय
इति ॥ १६१ ॥

पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्वाचाद्यहतव्याख्यावसर एवैव्यक्ती-
करिष्यामः । वासानित्यादि । यवासकं दुरालभा । अत्र चकाराद्-
वासारिकायोऽपि हताद्द्विगुण इत्याहुः । युक्तञ्चेतत्, यतः स्नेह-
पाके चतुर्गुणमेव द्रवस्यगुणसिद्धम्' स्नेहातोयं चतुर्गुणं' इति
वचनात् । तोय शब्दोऽपि तत्र द्रवमात्रोपलक्षक इति । अत्र द्वाभ्या-
मपि चातुर्गुण्यमित्यादि परिभाषावैव चौरकषाययोः प्रत्येकं द्वैगुण्ये
सिद्धे चकारोऽयं कषायचातुर्गुण्यार्थ इति केचित् । अन्येते परि-
भाषावत्वात् यद्यपि चौरं कषायस्य द्विगुण एव लभ्यते, तथापि
अष्टार्थं चौरद्वैगुण्यमभिधानमित्याहुः । तत्र, चौरस्य हि मानातुल्यौ
काष्याञ्चतुर्गुण्यं वारि पाटस्यं स्याञ्चतुर्गुण्यम् । स्नेहसमं चौरं
कल्कस्तु स्नेहपादिकः' इति वचनात् चौरस्य द्रवान्नरसाब्जिभ्योऽसति
स्नेहवसत्वमेव स्यात् । ततः कषायभागत्वयं चौरभागश्चैक इति
इत्या द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषार्थोऽप्यतुल्यहीतो भवति ।

गुडूच्यादि घृतानि । गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफ-
लाया वृषस्य च । मृद्वीकाया वलायांश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वर-
च्छिदः ॥ १६५ ॥

तस्मात् कर्त्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यप्राभिधानम् । अन्ये तु द्वाभ्यामपि चातु-
र्गुण्यमिति परिभाषायां प्रत्येकमेव द्रव्येण चातुर्गुण्यमिच्छन्ति । तत-
स्नेह कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य द्वैगुण्यमेव “प्रयसा द्विगुणेन च”
इति वचनात् । तत्र एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यम्,
त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं चतुर्भिः सममिति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमता
मिधानेन स्नेहाश्चातुर्गुण्यमेव द्रव्योक्तम् । अती द्वाभ्यां त्रिभिरपि
तथा चातुर्गुण्यं कार्यम् । यथा स्नेहचातुर्गुण्यं स्यात् तथा च मिश्रित्वैव
चातुर्गुण्यं सिध्यति न प्रत्येकमित्यर्थः । किञ्च यदि प्रत्येकं चातुर्गुण्यं
विवक्षितं स्यात्तदा द्वयोस्त्रयाणां चातुर्गुण्यमिति कुर्यात् । तृतीया
निर्द्देशेन हि साहित्वं क्लृप्तयतां मिलितयोरेव चातुर्गुण्यं प्रतीयते
इति । अतएवैतत्परिभाषास्वरसात् “पञ्च प्रभृति यत्र स्युर्द्वाणि
स्नेहसम्बिधौ । तत्र स्नेहसमान्याङ्करवाक् स्याच्च चतुर्गुण्यम् । इति-
मिश्रित्वैव चातुर्गुण्यम् अन्यथा एतद्वचनयोर्विरोधोदुष्परिहरः
स्यात् । अन्ये तु “अर्वाक् स्याच्च चतुर्गुण्यम्” इति प्रत्येकमेव
चातुर्गुण्यम् । अन्यथा यत्र यत्र स्नेहपाके चत्वारि द्वाणि सन्ति
तत्र यदि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यं स्यात् तदा स्नेह-
सामान्याङ्करेतावतापि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्ये विज्ञे,
अर्वाक् स्यात्तु चतुर्गुण्यमिति वचनं तावदेकद्वित्रिद्वविषये चरि-
ताद्यंमेव यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये अचरिताद्यमित्युच्यते तावतापि
न वस्तुवृत्तिः । यस्मादेकेनापि चातुर्गुण्यमित्यादि चतुर्भिः
सममित्यन्तया परिभाषया द्रवचतुष्टयविषये तावन्मिलित्वा चातु-
र्गुण्यं सिद्धमेव । तदिदानीं प्रत्येकं स्नेहसमत्वेन साध्यताम्,
अर्वाक् वात्तु चतुर्गुण्यमिति वचनेन साध्यतामिति । अन्ये पुनरन-

ज्वरेपेयाः कषायाश्च सर्पिःक्षीरं विरेचनम् । षडङ्गे
षडङ्गे देयं कालं वीक्ष्यानयस्य च ॥ १६६ ॥ जीर्णज्वरे

यैवानुपपत्त्या चतुः प्रभृतोनि पठन्ति । ओकखण्डोऽपि गुल्माधिकारे
परिभाषायामर्था चतुः प्रभृतोति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १६४ ॥

गुडुच्या इत्यादि । बाभटस्य । गुडुच्यादीनां पञ्चानां षट्क्
षट्क् कायकल्काभ्यां सिद्धानि पञ्चहतानि ॥ १६५ ॥

अत्र पेयादिकं यदिहोक्तं तद्ग्राध्यवच्छिन्नकालविशेषापेक्ष्यमिति
प्रतिपादयन् क्षीरादिकमभिधातुं पीठिकां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि !
अत्र पेया कषाय-सर्पिः-क्षीर-विरेचनानामुत्पत्तिविधया ज्वराह्वारारभ्य
षडङ्गे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते । तेन वर्णितं लङ्घितं काले यथागुभि-
रुपावरेदित्यादिविशेषवचनात् लङ्घितादेः षडङ्गातिक्रमेऽपि यत् पेयादि-
दानमुक्तं तच्च विरोधमावहति, सामान्यविधेर्विशेषविधिना बाधनस्य
सर्वत्रैवानुमतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे “यावज्ज्वरमृदुभावात् षडङ्गं
वाविचक्षणं” इत्यादिना षडङ्गं यावत् यथागूदेति चरकेणोक्तं, तथा
अत्रापि षडङ्गे पेयादानमुक्तम्, तदयं षडङ्गः किं ज्वरोत्पाददिनं
गृहीत्वा भवतु लङ्घनविषयदिनं हित्वा वा ? नाद्याः, अनशनरूपल-
ङ्घनवैयर्थ्यात् । लङ्घनं ह्याद्या एवोपक्रमः : यदुक्तं “ज्वरे लङ्घन-
मेवादौ” इति । नापि द्वितीयः, ज्वरितं षडङ्गेऽतीते नष्टप्रति-
भोजितं ज्वरदिनादारभ्याहमे पाचनं शमनीयं वा पाययेदित्युक्तत्वात्
ज्वरदिनञ्च क्रोडीकृत्यैवाष्टाहः, यदुक्तं अष्टाहोनिरामज्वरलक्षणम्”
इति । अत्राहुः ज्वरोत्पाददिनं गृहीत्यैवाष्टाहः प्रत्येतव्यः ।
“यावज्ज्वरमृदुभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाद-
दिनसारभूतं षडङ्गः पर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते । पेया हि ज्वरे
प्राधान्येन दोषपाचनायं क्रियते । यदुक्तं लङ्घनं खेदनं कालो
यथागच्छति कोरसः । पाचनान्यविपक्षानां दोषाणां तदर्थे ज्वरे”
इति । न तु यस्मिन् षडङ्गे पेया, तस्मिन्नेव षडङ्गे लङ्घनादिक-

मपीति । लङ्घनादिभिर्निर्वकाशतया पेया षडङ्ग निर्विषयत्वमिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात् । वातज्वरोऽङ्गलङ्घनीयः । यदुक्तं, “कृते ज्वरात् क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्” इति तेनानलङ्घनीये वातज्वरे पेया सतपमेव षडङ्गं व्याप्नोति । एक-
द्वित्तिदिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचकार्यं क्रियते । क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चवत्स्त्रिदिनं यावत् पेयादिकमेवेति नातो निर्विषयत्वम् ? पेया-
षडङ्गस्य यत्न तु दोषाणामतिमांसतया सन्निपात ज्वरे वा लङ्घनमेव षडङ्गात्मातिक्रमेनापि क्रियते । तत्र प्रादेशिक विधौ पेयायाः षडङ्गा-
त्मनियम औत्पर्गिकः प्रवर्तते । ननु पेया दोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते ? लङ्घनेनैव दोषपाकविज्ञत्वात् ।
नैवम्, अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किन्तर्हि बहुप्राश-
नोष्णान्निसम्बन्धे ज्ञेया । तत्राग्निसम्बन्धे जाते पुनरौषधपानमेव भाति । ज्वरे पेया कषायाद्येत्यादावपि समानकाय्याणां लङ्घनादीना-
सुपलक्षणभूता पेया । यतः पेया यत्न प्रतिबिम्बा मद्योत्थे ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षडङ्गोपगच्छाः । तत्र प्रथमषडङ्गे उत्पार्गितलङ्घनादि-
पाचनं कार्यमिति पेया षडङ्गे देयेति वचनेनोच्यते, कषायषडङ्गऽपि ज्वरोत्पादात् सप्रभदिनं परित्यज्याटमाह्वनारभ्यैव ज्ञेया । सप्रभे
ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत्तु, हारीते लङ्घनोष्णो-
दकसक्तौदिषडङ्गश्चनजनपानोयपान-पेयाविधानान्तरमुक्तम् ‘एतां
क्रियां प्रयुञ्जीत षडङ्गात् सप्रभेऽहनि । पिवेत् कषायसंयोगान्ज्वर-
घ्नान् साधुमाधितान्’ इति, तथा खरनादेनापि ‘लङ्घितालङ्घितं
तस्मात् वसितं वा ज्वरादितम् । तस्यात्मात्वादतन्ताभिरादौ ज्वर-
सुपाचरेत्’ इति यवागूभिर्यथादोषमित्यादि तर्पणादिक्रमकसमिधायो
क्तम् ‘इति षडङ्गात्मिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः । ततः परं
पाचनीयं शसनं वा ज्वरे हितम्’ इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह
एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । वस्तुतस्तु
सप्रभाटमाहकषायपानविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न
परस्परविरोध इत्युक्तम् । एतन्मतेऽप्यनुद्भूत म्भतायां सप्रभदिन एव

कफेक्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव तक्षणे पीतं विषव
 षन्ति मानवम् ॥ १६७ ॥ कासाच्छासात् शिरःशूलात् पाश्व-
 शूलात् सपीनसात् । मृच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलौघृतं
 पयः ॥ १६८ ॥ द्रव्याट्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १६९ ॥ त्रिक-
 ण्टकवलाविल्वगुडनागरसाधितम् । वर्धोमुचविषन्धं
 शीघ्रज्वरहरं पयः । हृक्षोरविल्ववर्षाभूपयश्चादकमेव च ।
 पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ १७० ॥ शीतं
 वोष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्त्रैरौषधैर्युतम् । णरण्डमूलसिद्धं वा
 ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ १७१ ॥ ज्वरिभ्यां बहुदोषेभ्य ऊर्ध्व-

कषायपानम् । उद्धूतसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था ।
 तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथान्यतमेव सङ्गच्छते । तथा
 ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादिनापि पेयाषडङ्गानन्तरमेव सप्तमे दिने यत्
 कषायपानमुक्तं, तदप्यनुद्धूतसामताभिः प्रयेयेति न विरोधमावहति ।
 कालं वीक्ष्यामयस्यचेति ज्वरनेक्षणस्यामयस्यावस्थारूपं कालं वीक्ष्य षडहं
 यथाक्रमंपर्यादं देयमित्यर्थः ॥ १६६ ॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि । कफे क्षीण इति,
 कफक्षयात् वातपित्तोत्तरतायां क्षीरममृतायत इत्यर्थः । यदुक्तं
 'दाहदृष्ट्यापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धप्रच्युतदोषं वा
 निरामं पयसा जयेत्' इति ॥ १६७ ॥

कासादित्यादौ पञ्चमूली खत्वा वातपित्तघ्नत्वात् । क्षीर-
 साधनपरिभाषामाह इत्यादित्यादि । त्रिकण्टकेत्यादौ गुडः प्रक्षेपः,
 गुडपाकस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याहुः । हृक्षीरेत्यादौ हृक्षीरः ज्वेत-
 पुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति । अत्रोदकक्षारौषधनां पूर्ववदेव
 कानम् ॥ १६८-१७० ॥

स्वाधश्च बुद्धिमान् । दद्यात् संशोधनं काले कल्पो यदुपदे-
क्ष्यते ॥ १७२ ॥ मदनं १ पिप्पलीभिर्वा २ कलिङ्गे ३ मधुकेन
वा । युक्तमृणाश्विना पीतं वमनं ज्वरशान्तये । आरग्वधं ४
वा पयसा ५ सूक्ष्मकानां रसेन वा । त्रिवृतां ६ त्रायमाणां ७
वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥ १७३ ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं
न विरेचनं । कामन्तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरुहान् सानुवासनान् । पैकाशयगते
दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १७४ ॥ गौरवे शिरसः शूले
विवर्धेष्विन्द्रियेषु च । जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्ण-
विरेचनम् ॥ ४७ ॥ अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सज्जेहान् सानु-
वासनान् । विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे
भिषक् । तेराशुप्रशमयाति वह्निर्मागगतोज्वरः । लभन्ते
सुखमङ्गानि वलं वर्णश्च वर्धते ॥ १७५ ॥ घट्कट्टरं तैलं । सुवर्द्ध-

शीतं वेत्यादौ विकल्प इच्छाविशेषकतः किंवा वाते उष्णं पित्ते
शीतमिति । एरण्डत्वादित् । अत्र विल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं
चरकोक्तत्वात् । गुदे कर्तनवत्पीडा परिकर्त्तिका ॥ १७१ ॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि । वृद्धदोषेभ्य इति अल्पदो-
षेषु संशोधननिषेधार्थं मुक्तम् । काल इति यथाकामनविरेचन योग्य-
ज्वरवस्थायाम् । कल्प इति कल्पस्थाने अन्ये यदुपदेक्ष्यते तद्वैयम् ।
वमन-योगत्वमाह मदनमित्यादि । मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे ।
कलिङ्गम् इन्द्रियैः तदुयुक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तम् दाहप्राय
इत्याहुः । चतुरां विरेचनयोगानाह आरग्वधमित्यादि । अत्र चरके
वामटे च त्रिवृतास्थाने त्रिफलापाठा दृश्यते, टीकाकारैश्च त्रिफलैव
व्याख्ययते । ज्वरक्षीणस्येत्यादि स्पष्टम् । सिद्धिषु सिद्धिस्थानो-
क्ताध्यानेषु ॥ १७२-१७४ ॥

कानागरकुष्ठमूर्ध्वालाद्यानिशालोहितयष्टिकाभिः । तैलं
ज्वरे षड्गुणतक्रमिदमभ्यङ्गिनाऽशीतविदाहृतं स्यात् ।
दधनः ससारकस्यात्र तक्रं * कट्वरमिष्यते । घृतवत्तैलपा-
कोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ १७७ ॥

अङ्गारकतैलम् । मूर्ध्वालाद्या हरिद्रे हे मञ्जिष्ठा सेन्द्र-
वारुणी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं शक्ता मांसौ प्रतावरी ।
आरण्यालोढकेमेव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं
नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ १७८ ॥

लाक्षादितैलं । लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठा कल्कैस्त्रैलं विपा-
चयेत् । षड्गुणेनारणालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ १७९ ॥

नस्यावस्थामाह गौरव इत्यादि । विवक्षेष्ट्विति स्वविषयपक्षे-
समर्थेषु । जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह अभ्यङ्गानित्यादि । विभज्येति
शीतोष्णमसृज्यज्वर विभागेनेत्यर्थः । तेन उष्णोत्थे जीर्णज्वरे शीतद्र-
व्यकृताः प्रदेहादयः, शीतोत्थे तु उष्णद्रव्यकृता देया इत्यर्थः । वडि-
मार्गं स्वगादिः । उक्तं हि “शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च सवा-
ह्योरोगमार्गः” इति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

सुवर्चिकेत्यादि । सुवर्चिका स्वर्जिकाक्षारः, लोहितयष्टिका
मञ्जिष्ठा, गुस्तुतद्वद्वामटादिवज्ज्वरन्तर्वामटात् । अन्ये तु लोहितं
चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठाविदेहसम्बाटादिदित्याहुः व्यवहारस्तु पूर्वव्या-
ख्ययैव । शीतविदाहं हन्तृ त्वञ्च योगस्य स्वविन्यग्नित्वात् तैल-
पाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि ॥ १७७ ॥

मूर्ध्वाद्यादि । इन्द्रवारुणौ गोरजन कंटो, अङ्गारको मङ्गलः, तत्-
कृतत्वादङ्गारकसंज्ञा ॥ १७८ ॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम् । अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात् ॥ १७९ ॥

* कट्वमिदमिति वा पाठान्तरम् ।

युवचूर्णाहं कुडवं मञ्जिष्ठाहंपलेन तु । तैलप्रस्थः
 शतगुणे काष्ठीके साधितो जयेत् । ज्वरं दाहं मन्हा-
 वेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षनुत् । सर्जकाञ्जिकसं सिद्धं तैलं
 शीताम्बुमर्दितम् । ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातास्त्र-
 दाहनुत् ॥ १८० ॥ चन्दनाद्यमगुर्व्वाद्यं तैलं चरककौ-
 त्तितम् । तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम्
 ॥ १८१ ॥ अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
 क्षतानां ब्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्साया । अषधोगन्ध-
 विषजो विषपीतप्रवाधनम् । जयेत् कषायैर्मेतिमान् सर्व-
 गन्धकतैस्तथा । अभिचाराभिघापोत्थो ज्वरो होमादिना
 जयेत् । दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपौडजौ । क्रोधजे
 पित्तजित् काम्या अर्थाः सदाक्यमेव च । आश्वासेनेष्टलाभेन
 वायोः प्रशमनेन च । हर्षणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधम-
 यज्वराः । कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमु-
 द्भवः । याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुद्भवः । भूत-
 विद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताडनैः । जयेत् भूताभिषङ्गीत्यं
 मनःशान्तैश्च मानसम् ॥ १८२ ॥ व्यायामञ्च व्यवायञ्च

द्विपलेनेति न पाठः सुश्रुतचन्द्राटादौ अर्द्धपलेनेति पाठात् । प्रदे-
 हमाह सर्ज इत्यादि । सर्जो धूनकः कलकः, काष्ठीकं चतुर्गुणम्,
 सिद्धं पक्वम् । ततः शीताम्बुमर्दितम् शीतलजलेन तैलं संमर्दय
 गाढाभ्यङ्गः कार्यः । नारायणतैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ १८० ॥

॥ १८१ ॥

अभिघातेत्यादि न स्यात् न भवेत् शान्त्यतीत्यर्थः । क्षतानामित्यु-

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपपटकासृताः । जयन्त्याममती-
सारं सज्वरं समहोषधाः । नागरातिविषामूस्त भूनि-
म्बासृतकलकैः । मर्षज्वरहः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ १ ॥
क्रीवेरादिः । क्रीवेरातिविषामूस्तवित्स्वधान्यकनागरैः ।
पिवेत् पिच्छाबिन्धुं शूलदोषामपाचनम् । सरक्तं हन्त्य-
तीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ २ ॥

गुडूचादिः । गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीवित्स्वाङ्गवा-
लकैः । पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनीशौरपद्मकैः । कषायः
शीतलः पेयोज्वरातीसारशान्तये । दृक्तासारोचकच्छर्द्दि-
पिपासादाहनाशनः ॥ ४ ॥

उशीरादिः । उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्व-
भेषजम् । समङ्गाधातकी लोभ्रं वित्स्वं दौपनपाचनम् ।
हन्त्यरोचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् । सशोणित-
मतिसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

बोध्यः । तेनानम्बामपीत्यर्थः फलति । साङ्ख्यमिति ईषदन्ताम् ।
कम्बलत्वञ्च टाडिसरसादिना । एतच्चाङ्गसात्तं प्रति ज्ञेयम् पृथ्निप-
थीत्यादि सुश्रुते त्वस्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा “पृथ्निपथी
वना-विश्व-ध्य-यत्तोत्पल-वालकैः । सनागरैः प्रिवेत् पेयां साधिता-
सुदरामयी” ॥ १ ॥

पाठेत्यादि प्रयोगः क्वाथेन । नागरेत्यादौ कत्त्यक इन्द्रयवः सिद्ध-
सारे “विज्वाभूनिम्बशुण्ठकलिङ्गातिविषाकतः” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

क्रीवेरादिर्वाङ्गोऽस्तीति दृष्टाः । योगाऽयमवधारणयापि ।
वित्स्वं वित्स्वशुण्ठकय स्मम्बवत्त्वात्, एवं वक्ष्यमाणेषु ॥ ३ ॥

गुडूच्य-टा - टकेनतुफलं, सुधुत्वात् पाचनत्वाच्च । अयं योगः
पित्तकृष्णशीत्यर्थः । ॥ ४ ॥

पञ्चमूल्यादिः । पञ्चमूलोवलाविल्वगुडूषीमूस्तना-
गरेः । पाठाभूनिम्बकोवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् । हन्ति
सर्वान्तोसारान् ज्वरदोषं वमिन्तथा । सशूलोपद्रवं
श्वासं कासं हन्यात् सुदारणम् ॥ ६ ॥

कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिरातान्ब्यूषासकम् । ज्वराती-
सारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः । वत्सकस्यफलं दातुं
रोहिणौ गजपिप्पली । खट्वंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं
पाठा यमानिका । दावयेती सिद्धयोगौ श्लोकार्देनाभि-
भाषितौ । ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ ।
नगरासृतभूनिम्बविल्ववालकवत्सकैः । समुस्तातिविषी-
शौरेर्ज्वरातिसारहृज्जलम् । मूस्तकविल्वातिविषापाठा-
भूनिम्बवत्सकैः काथः । मकरन्दे^{प्र}गर्भयुक्तो ज्वरातिसारी
जवेदघ्नोरो । घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहि-
णीविश्वैः । सेन्द्रयरैः कृतमश्वः सातोसारं ज्वरं
जयति ॥ ७ ॥

कलिङ्गाद्यागुडिका । कलिङ्गविल्वजम्बूाम्रकपित्थं सर-
साञ्जनम् । साचाहरिद्रे कोवेरं कटुफलं शुक्रनासिकाम् ।

उशीरेत्यादि । यद्यपि समकृशब्देन मल्लिङ्गाप्युच्यते तथापि
वराहक्रान्त्यैव व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ५ ॥

पञ्चमूल्यादौ यद्यपि “पञ्चमूलीति सामान्यात् योज्या पित्ते
क्षनीवशी । मज्जती पञ्चमूलीति वातक्षेप्याधिके तथा” इति वृन्दे-
नोक्तम्, तथापि सत्यपञ्चमूल्यैव व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

वशिष्टेत्यादि यमानिकानां योगत्वं पित्तोत्तरे रज्जाकुः । नान-
रासृतभूनिम्बेत्यादि जयतीत्यन्तं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

क्षोभं मोक्षरसं गङ्गं धातकीवटशङ्कम् । पिष्टा तण्डुलतो-
येन वटकानक्षसम्भितान् । छायाशङ्कान् पिवेच्छीघ्रं ज्वरा-
तिसारशान्तये । रक्तप्रसादनाच्चैते शूलातीसारनाशनाः ॥ ८ ॥

उत्पल दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च । पिवेत्तण्डुल-
तोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ९ ॥ व्याघ्राद्यं चूर्णम्—व्याघ्रं
वत्सकवीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् । चित्रकं रोहिणीं
पाठां दार्वीमतिविषां समाम् । श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् कृत्वास्त-
त्तुल्यां वत्सकत्वचम् । सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिवेत्तण्डुला-
म्बना । सचौद्रं वा लिङ्गेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम् ।
दृष्ट्वा रुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् । कामलां ग्रहणौ-
दोषान् गुल्मं मोहानमेव च । प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च
विनाशयेत् ॥ १० ॥

दशमूलौकषायेण विश्वस्य च समं पिवेत् । ज्वरे चैवाति-
सारे च सगोथे ग्रहणौगदे * ॥ ११ ॥ किं गताष्टामृताविश्व-

कलिङ्गेत्यादौ हारीतन्द्राटसंवादात् कलिङ्गस्थाने कङ्कणं पठान्
कङ्कणञ्च श्लोणाकः । जम्बाजफलयोरस्य व्याघ्रम् । हरिद्रे इति हरि-
द्रादयम् । तण्डुलोदकञ्च “जलेन द्रव्यं दत्वा पचं कण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो व्याघ्रं तण्डुलोदककर्मणि” इत्यनेन व्याघ्रम् ।
शुकनासिका चर्मकारवटकः ॥ ८ ॥

चतुर्जेत्यादौ । दाडिमफलस्य त्वक्, “फलं व्याघ्रादिमाटीनाम्”
इति वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ये दृष्टत्वचमाहुः ।
पद्मस्य केशरः किङ्कजकम् । सर्गके पित्तोत्तरे योगोऽयमित्याहुः ॥ ९ ॥

व्योपादौ तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति मिलितव्योपादिवर्णतुल्याम् १० ॥

* श्लक्ष्णातिविषासकं इत्यत्र पाठा कलिङ्गकं । सखिषेण जम्बाजुक्तं
श्लोकातिसारनाशनं । इत्यत्र हरिद्राटः ।

चन्दनोदोषवत्सकैः । योधातिसारग्रसनं विशेषाच्चर-
नाग्रनम् ॥ १२ ॥

इति ज्वरातीसारचिकित्सा ।

दशमूलीत्यादि । अत्र प्रक्षेपस्य शुण्ठीचूर्णस्य यत् कर्ममाणस्य-
सक्तं, तत् कायस्य दशमूलस्य पलरूपासुप्तममात्रामपेक्ष्य, तेन मध्य-
माघममात्रानुसारेण शुण्ठी चूर्णस्य ह्रासोऽपि बोध्यः । तेनात्र प्रक्षेपः
पाटिकः काय्यादित्वेव परिभाषा प्रवर्तते । न तु पातव्यञ्च चतुर्द्वेव
इति वचनात् विश्वचूर्णामेक्षया दशमूली कायचतुर्गुणः कार्यः । यतः
विश्वचूर्णामेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम् ।
अपि च कायकरणं हि काय्यमानामेक्षम् । काय्यमानञ्च उत्तमपु-
रुषामेक्षम् । अतस्तत्र पलत्रिकर्षार्द्धपलमानसुत्सर्गतो व्यवस्थितम-
स्येव, तदमेक्षस्य च कायस्य उत्तमपुरुषादपेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रमु-
ख्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्याल्पमात्रत्वदोषात् व्याधिनिवृत्तिरेव न
स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनात् यथावस्थितचतुर्भागावशिष्टकायप्रयोगाच्च
कायस्यैव प्रधानता । ततश्च यदि पातव्यञ्च चतुर्द्वेव इत्यनुसारात्
विश्वचूर्णामेक्षया दशमूलीकायचतुर्गुणोऽन्येन तदा प्रधानस्य कायस्य
न्यूनता स्यात्, चतुर्भागावशिष्टकायानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं
अन्येन, तदा चूर्णवाञ्छन्तं स्यादिति । तेन यत्र क्वायेन चूर्णपानं
तत्र प्रक्षेपः पाटिकः काय्यादित्वस्यैव विषयः, न तु पातव्यञ्च चतुर्द्वेव
इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यत्रापि क्वायेन चूर्णस्य कल्कस्य वा पाने
क्वायस्य प्राधान्यमनुमन्तव्यम् । अतएव इवकादिचूर्णे हृन्दोऽप्याह
“क्वायेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वायप्रधानता । प्रवर्तते न तेनात्र
चूर्णामेक्षी चतुर्द्वेवः” इति । चूर्णामेक्षी चूर्णमानामेक्षीत्यर्थः ॥ ११ ॥

किरातेत्यादि सप्तम् ॥ १२ ॥

अथातौसारचिकित्सा ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः । अतः
सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥ मज्जत्यामा
गुरुत्वाद्विट् पक्वातूतप्लवते जले । विनातिद्रवसंघातशैत्य-
श्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥ शक्नुद्गन्धि साटोपविष्टभार्त्तिप्रसे-
किनः । विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥

ज्वरोपद्रवस्यातोसागस्य चिकित्साभिधाय सम्यति स्वतन्त्रस्यातो-
सारस्य चिकित्साभाह् चामेत्यादि । सुश्रुतस्य । क्रिया चिकित्सा ॥१॥

आमपक्वलक्षणभाह् मज्जतीत्यादि । परकस्य । चामेति चामा-
न्विता विट् जले मज्जति । गुरुत्वादिति चामाहितगुरुत्वात् । पक्वेति
निरामा, प्लवते निरामत्वेन लघुत्वादित्यर्थः । द्वयोरप्यामपक्वलक्षणयो-
रपवादभाह् विनातिद्रवत्यादि । अतिद्रवत्वात् चामापि प्लवते, तथा
अतिसंघातात् अतिकाठिन्यात् पक्वापि मज्जति, तथा शैत्यसंघाति-
श्लेष्मप्रदूषणात् कफसम्बन्धकृतगौरवेण पक्वापि मज्जति । शैत्यस्थाने
शैत्यपाठे श्वेतवर्णता एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्लवने चाम-
निरामलक्षणतया ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

चामत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणभाह् शकटि-
त्यादि । साटोपविष्टभार्त्ति तत्सहितम् । किं वा चार्त्तिः शूलम्,
साटोपोरुजापूर्वक उदरशोभः, विष्टम्भः सतोदमूलमलाप्रवृत्तिः, प्रसे-
किनः कफप्रसेकिनः किंवा प्रसेकः श्लोकश्लोकमलसरणम् कफात् पक्वञ्च
मज्जतीत्यस्य तन्मालरोय वचनत्वाच्च पौनरुक्तप्रमाशङ्कनीयम् । इह तु
सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् पठितम् ॥ ३ ॥

शामे विलङ्घनं शस्त-मादौ पाचनमेव च । कार्यञ्चान-
घनस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥ लङ्घनमेकं मुक्ता न
चान्यदस्त्रोह मेषजं बलिनः । समदौर्घं दोषचयं शमयति
तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥ क्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन
वा । मुस्तादोच्यशृतं तीय देयं वापि पिपासवे । युक्तेऽन्न-
काले क्षुत्क्षामं लघुन्यन्नानि भोजयेत् ॥ ६ ॥ औषधसिद्धाः
पेया लाजानां शक्तवोऽतिमारहिताः । वस्त्र प्रस्रुतमण्डः
पेया च भस्मूरयूषश्च ॥ ७ ॥ गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव
विपर्ययात् । शक्तूनामाशु जोर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ८ ॥

आम इत्यादि । प्रद्वमिति मल्लद्वयं, प्रद्वंश्चात्र शास्त्रवि-
हितत्वेन ज्ञेयः । तेनात्राविहितद्रवाक्षनिषेधार्थं, विहितलाजमण्डा-
दिविधानार्थञ्च प्रशब्दापादानं ज्ञेयम् । अतः “वर्जयेदुर्वैदवं मूत्रो
कुष्ठो भावं जयो स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीक्षारो सर्वञ्च तरुणज्वरो ।”
इत्यादि वचनेन सहात्र न विरोधः । अन्ये तु प्रगतद्रवमिति व्याख्याय
विरोधं परिहरन्ति । अपरे तु निपातस्यानेकार्थत्वात् प्रशब्दस्य ईष-
दर्थतां व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु केवलद्रवस्यैव निषेधो न तु लाज-
मण्डादेरित्याहुः ॥ ४ ॥

लङ्घनपाचनयोर्मध्ये लङ्घनस्य प्राधान्यमाह लङ्घनमित्यादि
स्यटम् ॥ ५ ॥

क्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मृदुविधिना चर्तुं शक्यं बोध्यम् । उदीर्यं
वाचकम् ॥ ६ ॥

प्रद्वं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धेत्यादि ।
औषधं वक्ष्यमाणशालग्रहणादि-धान्यपञ्चादिकम् । पेया चेति पेया च
वस्त्रप्रस्रुतेत्यर्थः । अतएवोक्तम् “वस्त्रस्रुताववाग्न्याऽप्रस्रुतमुद्भ-
क्तम्” इति ॥ ७ ॥

सुखीकृतपञ्चाङ्गिः-शालपर्णी पृश्निपर्णी सुखी कण्टका-
रिका । ब्रह्माश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् । एतदा-
हारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ८ ॥ खल्यशालपर्णाङ्गिः

शालपर्णीवलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाञ्चा हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ।
॥ १० ॥ यवागूमपभुञ्जानो नतु व्यञ्जनमाचरेत् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽस्ताश्च द्जराः । धान्य-
पचकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा । आहारो मिषजा-
योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे
वा पञ्चकोलकैः । धान्योदीच्यशृतं तोयं लक्षणादाहातिसा-
रनुत् । आभ्यानेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ११ ॥

गुर्वीत्यादि । अत्युषं खरा कटिना गक्ता पिण्डाङ्गता गुर्वीत्यात्,
सैव विपर्ययादिति सूक्ष्मी सा लघा भवति । अवलेहिका अवलेह-
योग्या पिण्डो ॥ ८ ॥

वृहच्छालपर्ण्याङ्गौ विल्वानि विन्नगलाटनः संपादित्वात् ।
यदुक्तं “कफानिबृहत् ताज्जं क्षिप्रं संपादितोपनन् । कटुतिक्त-
कषायोष्णं विल्वमामसदाहृतम्” इति । एवं सर्वत्र सस्मनयोगे
बोध्यम् । कर्द्धान्तु विल्वस्य मूलं ज्ञेयम्, “विल्वमूलं मरुत्क्षेपक-
टिष्वं न तु पित्तकृत्” इति गुणपाठात् । आहारसंयोग इति आहा-
रस्य संयोजने संस्कार इति यावत् । सर्वातिसारिण्याभिनि आसपच्य-
मानपक्वातिसारिणां, प्रत्येकद्वन्द्वमपक्वातिसारिणां वा ॥ ८ ॥

खल्यशालपर्णाङ्गिः । वाभटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽस्ता इति अस्ता अन्तविपाकाः । ध्यान्यपञ्चकोलादि-
स्यस्य । वातपित्ते पञ्चमूल्या । इति खल्यपञ्चमूल्या । आभ्या-
निति ध्यान्योदीच्याभ्याम् ॥ ११ ॥

दोषाः सन्निविता यस्य विदग्धगद्गदमूर्च्छिताः । अतिमा-
राय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्त्तयेत् ॥ १२ ॥ नतु संप्रहृणं
देव्यात् पूर्वमामातिमारिणे । दोषा द्वादौ बध्यमाना
जनयन्त्यामयान् वहन् ॥ शीघ्रपाण्ड्यामयमोहकुष्ठगुल्मी-
दरज्वरान् । दण्डकालसकाशानग्रहस्थशीर्गदां स्तथा
॥ १३ ॥ क्षीणधातुवलात्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्तृतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्तरणं भवेत् ॥ १४ ॥
स्तोकं स्तोकं विवड् वा सशूलं योऽतिमार्यते । अभया-
पिप्यलौकल्कैः सुखोष्णैस्तु विरेचयेत् ॥ १५ ॥ घान्य-

दोषा इत्यादि । सन्निविता इति सञ्चयं प्राप्ताः । विदग्धगद्गद-
नात्वाविपकाहारवाचिना चतुर्विधमस्यास्य विदग्ध-विपक्व-रसशेषरूपस्य
जीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता इति वर्द्धिताः । संप्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रव-
र्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् । उक्तं हि “तेषूपेक्षैव
भेषजम्” इति तथा स्तोकं स्तोकं विवड् वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत् ।
अतएव वक्ष्यति स्तोकं स्तोकं विवड् वेत्यादि ॥ १२ ॥

नतु संप्रहृणमित्यादौ पूर्वमिति विशेषणेनोत्तरकाष्ठमामातिमा-
रिणोऽपि अतिनिस्तृतवहुदोषतया क्षीणधातवे संप्रहृणं देयमिति दर्श-
यति । अतएव वक्ष्यति क्षीणधातुवलात्तस्येति । अन्ये तु पूर्वं संप्र-
हृणं न देयमिति वचनेन प्रधानमन्वेषाशात्मनः-कुटजत्वगादिसंहृणं
न देयमिति बोधयति । सुप्तोदीच्यादि तु पाचनं सहनञ्च यत्, पूर्व-
मपि देयमेवेत्याहुः ॥ १३ ॥

अवस्थायामाभेऽपि संप्रहृणं देयमित्याह क्षीणेत्यादि । पाचनादिति
क्षेत्रलपाचनात्, पाचनस्तम्भनन्तु हितमेव ॥ १४ ॥

विरेचनावस्थामाह स्तोकमित्यादि । सुश्रुतस्य । असद्वानिज-
लौकल्कस्य सुखोष्णता कटुण्ययोगेन ज्ञेया ॥ १५ ॥

पञ्चकम्—धान्यकं नागरं मुस्तं विल्वं पित्तं च
आमशूलविवन्धनं पाचनं वङ्गिदोषनम् ॥ १६ ॥

धान्यचतुष्कम्—इदं धान्यचतुष्कं स्वात् पित्ते शुण्ठी
विना पुनः ॥ १७ ॥

पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतिकञ्चाभयां वचाम् ।
ऋवेरमद्मस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् । पुष्टिपणीं
श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका । तिस्तः प्रमथ्या
विहिताः श्लोकाहैरतिमारिणाम् । कफे पित्ते च वातं
च क्रमादेताः प्रकौत्तिताः । संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या
योगे पाचनदोषने ॥ १८ ॥ त्रापणातिविपाहिङ्ग्वला-

धान्यकमित्यादि । अयं योगः सामं पित्तं बोध्यः । यदुक्तमायु-
र्वेदसूत्रे “विल्वं विश्वं घनोदीच्य धान्यकैः कृषितं जनम् । सामं पित्ता-
तिमारिणं दोषनं धान्यपञ्चकम्” । धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्याति-
रेकेण कर्तव्यमित्येतदर्थमाह इदं धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि । भोजे-
ऽप्युक्तम् “धान्यकं वालकं मुस्तं विल्वं पित्ते प्रयोजितम् । आम-
शूलविवन्धनं पाचनं वङ्गिदोषनम्” इति । तथान्यत्राप्युक्तम्
धान्यकं वालकं मुस्तं विल्वं पित्ते तु दोषनम् । आमशूलविवन्धनं
पाचनं नागरान्वितम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादि प्रयथ्यात्वयं चक्रस्य । अत्र भूतिकं यमानौ,
भद्रमुक्तं सुस्तकमेव, समङ्गा वराहक्रान्ता । एतास्तिष्ठः प्रमथ्या
यथाक्रमं कफपित्तवातेष्विति चरकटोकाहृतो व्याचक्षते । अतस्तमेवार्थं
चक्रोऽप्याह कफपित्तादि । यद्यपि ऋवेरमित्यादि द्वितीयोयोगो
धान्यपञ्चकमेव, तथापि तस्यैव प्रमथ्यासंज्ञाविधानार्थं पुनश्चरकवाक्यं
लिखितम् । न च वाच्यं प्रमथ्यामध्यपठितं हृदेति
वास्तु किं धान्यपञ्चकयोगस्य उक्तकथनेन ? अत्रमु,

टकपत्रविल्वकोवेरम् । जलधरनागरमहितं गङ्गामपि
वेगिनीं कथ्यात् ॥ १८ ॥ कृत्वालवालं सदृढं
षिष्टैर्कामलकैर्भिषक् । आर्द्रकस्वरसेनाश पूरयेन्ना-
भिमण्डलम् । नदोवेगोपमं घोरमतौसारं निरो-
धयेत् ॥ २६ ॥ किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।
पित्तातिसाररोगघ्नं सञ्चौद्रं वेदनापहम् ॥ ३० ॥ पलं
वत्सकवोजस्य अपयित्वा जलं पिवेत् । यो रसाशौ
जयेच्छौघं स दैतं जठरामयम् ॥ ३१ ॥ मधुकं कटफलं
लोघ्नं दाडिमम्यफलञ्चम् । पित्तातिसारे मध्वाक्तं

पाणिशेष्यात्, कषायशुष्यौ वा योग्यत्वादित्याहुः । अन्यतमेनेति
काञ्चीकजलादीनामन्यतमेन । काथपक्षे तक्रादौ अर्द्धजलं देयम् ॥ २७ ॥

कञ्चुकेत्यादौ । कञ्चुटादीनां चतुर्णां पत्रम् । नागरान्तरैराभिः
कषायः । कृत्वेत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

किराततिक्तकमित्यादि । अत्र तण्डुलोदकमपि बोध्यम् । तेन
एषां लूणं मधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः । तदाह वाभटः
“किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् । कटङ्कटेरी ह्रीवेवं विल्व-
मध्यं दुरालभा । तिनामोचरसो लोघ्नं समक्का कमलोत्पलम् ।
नागर धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वग्त्पलम् । अर्द्धलोकैः स्मृताः योगाः
सञ्चौद्रास्तण्डुलाखुना” इति । चरकेऽप्युक्तम् “किराततिक्तकं मुस्तं
वत्सकः सरसाञ्जनः । विल्वं दारुहरिद्रात्वक् ह्रीवेरं सदुरालभम् ।

प्राययेत् तण्डुलाब्धना ॥ ३२ ॥ कुटजातिविषामुस्तं
हरिद्रापणिनीहयम् । सचौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिशय-
विनाशम् ॥ ३३ ॥ कुटजत्वक्फलं मूस्तं काशयित्वा ज्वरं
पिवेत् । अतीसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितम् ॥ ३४ ॥
विल्वचूतास्थिनियुहः पीतः सचौद्रशर्करः । निहन्त्या-
च्छर्द्दतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३५ ॥ पटोलयव-
धन्याककायः पेयः सुशीतलः । शर्करामधुसंयुक्ताच्छर्द्द-
तीसारनाशनः ॥ ३६ ॥ प्रियङ्गुवच्चनमुस्तास्थं पाययेत्
तु यथावलम् । तृणातिसारच्छर्द्दिघ्नं सचौद्रं तण्डुला-
ब्धना ॥ ३७ ॥ कलिङ्गकवचामुस्तं टाक सातिविघ्नं
समम् । कल्कं तण्डुलतायेन पिवेत् पित्तानिलामयी ॥ ३८ ॥
कुटजं टाडिमं मूस्तं धातकौविल्ववालकम् । लोध्रचन्द-
नपाठाश्च कषायं मधुना पिवेत् । मामे सशूले रक्तेऽपि
पिच्छास्त्रावेप्यु शस्यते । कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसा-
रनाशनः ॥ ३९ ॥ समङ्गातिविषा मूस्तं विश्वं ह्रीविर-
धातको । कुटजत्वक्फलं विल्वकायः सर्वातिसारनुत्
॥ ४० ॥ दलान्धः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समाक्षिकः ।
जयत्यामसतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४१ ॥

प्रक्षमित्यादि । वामटस्य । रसागो जाङ्गलभांशरसेन भुञ्जानः ।
सघ्नकमिव्यादि । चूर्णविधया योगोऽयम् । कुटजत्यादौ हरिद्राहयं,
पणिनीहयं गालपणीं पृश्निपन्यौ । काथेनायं योगः । कुटजत्व-
क्फलादि योगत्रयं स्पष्टम् । विल्वेत्यादि ख्यातम् । पटोलेत्यादि ।
ख्यातम् । प्रियङ्गुत्यादौ चञ्जनं रसाञ्जनं, चूर्णविधया योगोऽयम्
॥ ३१-३७ ॥

सौवर्चलभयाः । पीत्वोष्णेनाभसा हन्यादामातीसार-
मुद्धतम् ॥ १९ ॥ अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीहयचित्र-
कान् । सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गप्रतिविषाभयाः । पिबेत्
क्षेष्मातिसारार्तं शूर्णिताशोष्णवारिणा ॥ २० ॥ हरि-
द्रादिं वचादिं वा पिबेदामेषु बुद्धिमान् । खड्गयूषयवा-
गूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥ तक्रं कपित्थचाङ्गे-
रीमरिचज्जाजिचित्रकैः । सुपक्वः खड्गयूषोऽयमयं काम्ब-
लिकोऽपरः । दध्यन्नीलउष्णक्षेप्तिलमाधममन्वितः ॥ २२ ॥

कसञ्जया हि शास्त्रव्यवहारः कर्त्तव्यो यथा धान्यपक्षुत्सं-
मिद्ध इत्यादि । तथा शुण्ठोरहितस्य तस्यैव धान्यवत्सकसञ्जयापि,
अतएतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य युष्ककथनमिति ज्ञेयम् । संज्ञा
प्रमथ्या इत्यादि । प्रमथ्याशब्दो हि दृढपरम्परया पावनदीपन
कषाये वैद्यगस्त्रे परिभाषितः श्रूयते । यथा विडङ्गकषायः शैख-
रिककषायशब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ १८ ॥

तूषण्येत्यादौ तूषण्यादीनां चूर्णम् । अथवेत्यादि—चित्तकाल
एको योगः । सौवर्चलेत्यादौ प्रतिविषा अतिविषा । हरिद्रादिव-
चादिगणौ सौश्रुतौ । यदाह “हरिद्रा टाकहरिद्रा कलसी जट-
लबीजानि मधुकञ्चेति” । वचासुस्तातिविषाभयाभद्रशरणागर-
ञ्चेति” । खड्गयूषइत्यादिपिप्पल्यादिश्चसौश्रुतो गणो ज्वराधिकारे
प्रक्रैयैवोक्तः ॥ १९ ॥ २१ ॥

खड्गयूषमाह तक्रमित्यादि । अथञ्च यूषः “कर्पाङ्गं वा कथा-
शुण्ठोः कल्कद्रव्यस्य वा पलं इत्यादिना बोध्यः । तेन तीक्ष्णवी-
र्यगणं मरीचाज्जाजिचित्काणामत्यमानत्वं, कपित्थचाङ्गेर्योस्तु मध्य-
वीर्यत्वात् बुद्धमानत्वम्, तक्रस्य तु प्रस्थमानत्वं कल्पनीयम् । यूषयो-
नित्वाञ्च सुप्तोऽपि देवः । तस्यैव दध्यादियोगात्काम्बलिकसंज्ञामाह,
दध्यन्ते इत्यादि । दध्यन्तेति दग्धा अन्नीकृतः ॥ २२ ॥

अङ्कोठवटकः ।

सदार्थङ्कोऽपाठानां मूलं त्वक्कुटजस्य च ।
 शास्त्राली शालनिर्यासधातकीलोध्रदाडिमम् ॥
 पिष्टाक्षसन्निभान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलास्तुना ।
 तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः ॥
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गणमानवः ।
 अङ्कोठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ४७ ॥
 पयस्यर्द्धादके छागे ह्येवेरोत्पन्ननागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी एश्निपर्णी च साधिता ॥ ४८ ॥

इति । “कल्को दृशति पेयितः” इति हि कलकलक्षणम् । अतः कलकशब्देन चूर्णं स्यापि ग्रहणम् । द्रव्यादिनि चतुर्भागाद्विशिष्टाः । अतः काथ्यपन्नं चतुष्टये दत्तस्य शरायचतुष्टयजनस्य पादशेषाः दृष्टेः काथे अतिविषा-
 चूर्णपन्नद्वयमित्यर्थः । लेहाकारोक्तकाथापेक्षया पादिकमिति तं न
 व्याख्येयम् । द्रवात् पादिकः काथं इत्युक्तेः । तत्रापि लेहाकारात् द्रवा-
 दिति व्याख्याने कटकल्पना स्यात् । अतिविषाप्रुक्त इति घटीभुतकायस्य
 शिर्षणम् । तेन काथे घटीभूते अतिविषाचूर्णप्रक्षेपइत्यर्थः । वृद्धवैद्यास्तु
 मधुनापि लेहं कारयन्ति साधनमयेदपि ॥ ४६ ॥

सदार्थङ्कोऽपाठौ दार्ढ्यं दारुहरिद्रा, अङ्कोठ अङ्कोड इति त्वात्-
 क्तकः । तस्य मूलमेव उक्तं हि चारते “पलं चाङ्कोटमूलस्य पाठां दार्ढ्याञ्च
 नृभनताम् । पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसंस्क्रितान्” इत्यादि ॥ ४७ ॥

पयसीत्यादि । चरकस्य । नागरमत्व मुक्तं न तु शुण्ठी । रक्त ति-
 मारं “अजाक्षीरक्रोद्धीघनजलोत्पन्नैः” इति जतृकर्णसंवादात् ॥ क्रोद्धः
 एश्निपर्णी । अतएव एश्निपगर्थेन एजोयोगः । अन्ये तु एश्निपगर्थे च
 साधित इति पृथक्पाठः । एश्निपर्णीकायेन साधित इत्यर्थः । तेनार्द्धाद-
 कच्छागदुग्धं एश्निपर्णीकायेनोत्पन्ननागरैः पाकः कार्यः । उक्तं हि वामटे
 “पयस्यर्द्धादके छागे ह्येवेरोत्पन्ननागरैः । पेया रक्तातिसारघ्नी
 एश्निपर्णीरसान्विता” इति ज्ञवते ॥ ४८ ॥

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरञ्च प्रपिवेत् तण्डुलाश्विना ॥
 क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातीसारमुल्लवणम् ।
 रुन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गातिविषासुखं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।
 मरिचैर्न समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ ५० ॥

वत्सकादिः ।

सवत्सकः सातिविषः सखिल्वः ।

सोर्दीच्य सुस्तश्च कृतः कषायः ॥

सामे सम्प्रले महशोणिते च ।

चिरं प्रवृत्तेऽपि हिमोतिसारे ॥ ५१ ॥

अषायो सधुना पीतस्त्वचोदाडिमवत्सकात् ।

सद्यो जयेत्तीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५२ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च । सुश्रुतेऽप्युक्तम्
 “रसाङ्गं सातिविषं त्वग्वीजं कुटजं तथा । धातकीं नागरञ्चैव
 प्राययेत्तण्डुलाश्विना । समूलं रक्तजं हन्ति योगेऽप्युत्तमन्वितः”
 इति ॥ ४८ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—अत्र मारचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः । वत्सकादौ
 वत्सकः कुटजः तस्यत्वग्नि चन्द्रकलाटोकाकारः वैद्यप्रसारकश्च ।
 अन्ये तु “वित्वशक्रयसम्भोऽव । वकातिविषाकृतः । कषायोहन्तीसारं
 सामं पित्तसमुद्भूतम्” इति सुश्रुतसंवादात् फलमेवेत्याहुः । किन्तु
 प्रायोध्यवह्नीकृत्वा, फलेनापि ज्वरे रक्तप्रावत्ये च । अदुक्तं “कुटजः
 कफवातासृक् त्वगदोषाग्नीर्तिसार्गजनः । तद्बीजं रक्तपित्तातीसार-
 ज्वरहरं हिमम्” इति ॥ ५० ५१ ॥

कषाय इत्यादौ—दाडिमात् कोमलत्वक् । गुडनेत्यादि ।—अत्र

शङ्गेन खादयेद्वित्तुं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविवन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५३ ॥

विल्वार्द्र धातकी पाठाशुण्ठी मोचरसाः समाः ।

पीता रुन्ध्रप्रन्तप्रतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ५४ ॥

शङ्खकी बदरी जम्बू पियालाम्बार्जुन त्वचः ।

पीताः क्षीरेण मध्नाढ्याः पृथक् शोणित नाशनाः ॥ ५५ ॥

जम्बूकाजलजीनान्तु पल्लवानय कुट्टयेत् ।

संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।

तं प्रिवेक्ष्यभुनायूक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५६ ॥

विन्दं काणपयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णयूक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५७ ॥

उद्दिष्टास्तुनातशुलीयं पीतञ्च रक्षितामधु ।

पीत्वा शतादरीकलकं पृथक् साक्षीरसुग्जयेत् ।

रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ५८ ॥

गुडं तिलयोः समभागः तिलञ्च विल्वगन्धाटुः तच्च पानीयेनोत्तमिद्य
यत्नतः । ८ सौदाम्येपजनकानुपेयम् ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

विल्वार्द्रेत्यादि ।- गुडं न मधुगीकृतं तक्रं गुडतक्रम् । देपयस्वपि
तक्रं न । चानत्येतेस्वरसंसाधनम् ॥ ५४ ॥

शङ्खकीयति ।- संगृह्यजं यान्तिमित्याहुः । जम्बूकाजम्बू
शरसं कुक्षीरयोः समभागः कषुली पि मात्वा वर्णवदेव, मात्वा चोद्दि-
ष्टादीनां स्नेहकाेषु वर्णवदित्युक्तं ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

विन्दं काणपयःसिद्धमित्यादि ।- विल्वगन्धाटुः स्वेदनयोगेन का-
णपयसिद्धित्वा पानीयसहिते पीतमित्युक्तं ततः सितादिना संयोज्य
लेक्ष्यम् । अथ विल्वगन्धाटुमापकाष्टकं सिताया एकमापकः मोचरस-
कलिङ्गयोश्चैवं निमित्ता मापकम् इति वृद्धयवहारः । आजडग्धपुत्-
स्तुतः रक्षितमधुनुपेयम् ॥ ५७ ॥

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।
 तत्रैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ।
 यावज्जैव लसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्माद्भर्षं तत्रेण पिवेदक्तातिसारवान् ।
 अदस्यसरणीयोऽपि लृत्योर्याति न गोचरम् ।
 कायतुल्यं दाडिसामु भागानुक्तौ समं यतः ॥ ५८ ॥
 कनकस्तिलानां लणानां शर्कराभागसंयुतः ।
 छाजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं दियच्छति ॥ ६० ॥
 गुटदाहं प्रपाके वा पटोलसधुकास्तुना ।
 रेकादिकं प्रशंसन्ति छागेन पयसापि वा ।
 शुदम्यंशे प्रकर्ष्या चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तिता ॥ ६१ ॥

ज्येष्ठान्वनेत्याद्यावपि रक्तातिसारनाशमिति योज्यम् ज्येष्ठान्व
 मण्डुलाय । तण्डुलीयकस्य तृदासरीसस्य मूलम् । पीलेत्यादिचरकस्य
 वार्तापि कीर्त्तं योगोदयमिति वदन्ति । पयसा पीलेत्यन्वयः । जीरम्-
 ग्निं पीलेण गुणानः । तत्रेति शताग्र्या कल्कस्त्रसंयुतया हृतं
 पीलेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

कुटजस्य पलमित्यादि ।—एतत्कर्षद्वयं मिश्रीकृत्य तावत् पक्तव्यं,
 यावत्तन्मूलाभं स्यात्, ततोऽष्टमांशकं गृहीत्वा तत्र कर्षद्वयेन सह
 पातव्यमिति ॥ ५९ ॥

कनकस्तिलानामित्यादि । शर्कराभागसंयुत इति शर्कराया भा-
 गसंयुतौः । तेन संयुतइत्यर्थः । तेन शर्करायाश्चत्वारो भागाः एक-
 स्तिलस्येति । अतः किल ननकर्षे “लणानि तान् शर्करापादिकान् छागी-
 मयसा” इति । एवं चरके वागटेऽपि । यथा “कनकस्तिलानां लणानां
 शर्करापञ्चभागिकः” इति शर्कराभागसदृश्यं पञ्चकोशागस्तिलकल्कस्ये-
 त्यर्थः ॥ ६० ॥

गुटदाहइत्यादि ।—पटोलसधुकास्तुनेत्यद्वयतेन । रेकादिव कित्यु-

अवेदनं सुसम्पन्नं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ६२ ॥

कुटजपुटपाकः ।

स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धं,

मादाय तत्क्षणमतीव च पोथयित्वा ।

जरूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं

बद्धं कुशेन च वह्निर्धनपङ्कलितम् ॥

सुखिन्नमेतद्वपीड्य रसं गृहीत्वा ।

क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ॥

कृष्णातिपुत्रमतपूजित एष योगः ।

सर्वार्तिसारहरणे स्वयं मेव राजा ॥

स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकपलं पिवेत् ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता ॥ ६३ ॥

कुटज पुटपाकः ।

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काशमरीपत्रवेदितम् ।

मृदावलिप्तं सुकृतमद्गारेणवकलयेत् ।

तार्दिगम्भान् प्रलेपादिषुः । चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तितेति गुटभ्रंशचिकित्सा, सा च लुट्ररोगे वाच्या ॥ ६१ ॥

पुटपाकदोष्यावस्त्राजान् अवेदनमित्यादि । कुशुतस्य । अतस्तन्मसूत्रमसत्ययूवं वा । उल्कास्तु नानावर्णमित्यनेन साक्षिपाणिनीयैः । सारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितमित्याह ॥ ६२ ॥

स्निग्धमिव्यादि । अजन्तुजग्धमिति न किमिभिर्नयितम् । पोथयित्वा जोषयित्वा । जम्बुपत्रनिर्मितपुटे तण्डुलतोयेन सिक्तमित्यर्थः । योगोऽयं रक्तपित्तोत्तर इत्याहुः ॥ ६३ ॥

त्वक्पिण्डमित्यादि । कस्यचि तन्त्रस्य । त्वचः पिण्डरूपजनकम् ॥ दीर्घवृन्तः श्लोशाकः । काशमरी गाभारी । सुकृतमित्यत्र कुशवृन्देन

स्निग्धमुद्गतं निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः ।

शीतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ६४ ॥

कुटजलेहः ।

शतं कुटजमूलस्य झुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्निग्धं लेहं पूते पुनः पचेत् ॥

सौवर्चल्यवत्तारविडसैन्धवपिप्पली ।

धातकोद्भवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥

लिह्याद्वादरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।

पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ।

दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकान् ॥ ६५ ॥

कुटजाष्टकः ।

तुलामवाट्रां गिरिमल्लिकायाः संतुद्य पक्वा रसमाददेत् ।

तस्मिन् सुपूते पक्षसंस्मितानि श्लक्ष्णाणि पिष्टा सह शाल्मलेन ॥

सुष्ठुबद्धमित्यर्थः । अथकुलयेत् अङ्गारोष्णादयेत् । कुल आवरणे इत्यस्य रूपम् । दहेदित्यन्ये । उदरामय प्रकरणादतिसारे सुशुते पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते, यथा “त्वक्पिण्डं टीर्घ्वलस्य पद्मकेसरसंयुतम् । काशसरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम्” । शेषं तल्लभेवेति । श्लोकाकस्य त्वचं पद्मकेसरञ्च सगभागं कृत्वा संपिथ्य, तं पिण्डं गाम्भारी-पत्रपद्मपत्रयोः पुटे निक्षिप्य, सूत्रेणावष्ट्य मृत्तिकया चावल्लिष्य निधू-मखटिगाङ्गारेषु पुटपाकविधिना पक्वा रसोष्णाद्य इति व्याख्यानयन्ति चोक्तजतः । अत्र श्लोकात्पुटपाक वाभटसंवादात् मधुस्थाने शर्करा-प्रक्षेपोऽपि लोभ्यः ॥ ६४ ॥

शतं लिह्यादि । अमंगो द्रोणः । लेहमिति लेहाकारं यथा भवति तथा पचेत् । पलद्वयमिति मिश्रित्वा । आसन्नपाके चूर्णप्रक्षेपः । यव-क्षारस्थाने सुडुक्षारपाटो न प्रसिद्धः । ददरमात्रमित्यष्टमापकम् । माष-चतुष्टयेन व्यवहारः । क्षौद्रयुक्तमित्युपयोगकाले अनुरूपं मधु दत्त्वा उप-योज्यम् ॥ ६५ ॥

पाठां समङ्गातिविषां समुखां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।
 प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावद्दूर्वाप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥
 पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डनेन वाजापयसाथवापि ।
 निहन्ति सर्व्वेनत्वतिसारमुग्रं क्षणं सितं लोहितपीतकं वा ॥
 दोषं ग्रहणं विविधञ्च रक्तं मूलं तथाशांसि सशोणितानि ॥
 असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्तप्रवश्यं कुटजादकोऽयम् ।
 तुला द्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुलामता ॥ ६६ ॥

पङ्कजघृतम् ।

वत्सकश्च च वीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमाः ।
 पिप्पली ऋङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ।
 पङ्क्तिभिर्भिष्टं तं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम् ।
 अतीगरं जदेच्छीघ्रं त्विदोषमपि दाहणम् ॥ ६७ ॥

तुलानित्यादि । - तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वक्ष्यति । रसश्च पाट-
 वगिष्टणवोतसर्गसिद्धः । पलसंस्मिता नीति प्रत्येवं द्रव्यप्रधानत्वादिहे-
 शम् । समङ्गा वराङ्कान्ता । शान्दलेनेति- शान्दलीवेष्टकेन । ध्वज-
 कश्चित् चूर्णं दत्त्वेव पावः, “प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्” इति वचनात्
 प्रचारार्थत्वाद् । अन्ये तु तस्मिन् सुपते भूयः पचेतः ततो मगाकदूर्वा-
 प्रलेपनावस्थायां शान्दलीवेष्टकादिचूर्णं प्रक्षिप्य ततो रसः पीत इति योज्यम्
 एतेन “प्रायो न पावश्चूर्णानां भृशचूर्णस्य दोगतः” इत्यपि वक्ष्यन्-
 ग्द्वयं भवतीत्याहुः । व्यञ्ज्यारक्षानेति । जलेनेति पीतलजलेना-
 ग्निकान्देन मण्डनेन वस्तुदुष्टौ क्षाणीदुग्धेन रक्ते ॥ ६६ ॥

पङ्कजघृतं दाव्याश्च त्वच उत्तमा इति सर्व्वेन दाव्यांस्त्वचणव-
 दाक्षा उत्तमगुणवताम् । तस्य दुर्लभत्वात् अत्र वाच्यमेव गृह्यते ।
 पङ्क्तिभिर्भिष्टं पदं वदन्तामण्डानिर्देशार्थम् । यमि. कलधैरणीवृत्तगुण-
 निव जलम् देयम् । इदमेव घृतं कुटजत्वचा रसाङ्गं भवति, तदुक्तं वैद्य-
 प्रदीपे “मण्डने पेयं तत्सर्पिः सप्ताङ्गं कुटजत्वचा” इति ॥ ६७ ॥

क्षीरिद्रुमाद्यं दृतम् ।

क्षीरिद्रुमाभीरुरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ ६८ ॥
जीर्णं मृतोपमं क्षीरमतीगारे विशेषतः ।
आगन्तद्भेषजैः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम् ॥ ६९ ॥
बालविलुं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहृते सम्भूने सप्रवाहिके ॥ ७० ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
तत्रहाम् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७१ ॥
कक्कः स्याद् बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः चरान्नं स्नेहाद्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ७२ ॥
विल्लोषणं गुडं लोभं तैलं लिह्यात् प्रवाहणे ॥ ७३ ॥

क्षीरिद्रुमेत्यादौ ।—क्षीरिणो दुमाः वटोऽपुष्पराटयः । एषामन्ध-
तनस्य समुदितस्य वा कायः । शतावरीरसश्च दृतमेषवया मिलित्वा
त्रिगुणैः । कल्कोऽप्येषामेव । पयश्च स्नेहसमम् । दृतमपेक्ष्य च सिताया
प्यर्द्धं षोडशफलमित्यर्थः । मधुनोऽपि दृतमपेक्ष्यैव पादिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

क्षीरपानविषयमाह जीर्णं इत्यादि ।—तद्भेषजैरिति अतिचार-
हन्तृभेषजैः । देयं वा वारिसाधितमिति केवलेन त्रिगुणेन जलेन साधित
मित्यर्थः । उक्तं हि सुच्यते ” यथाशृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम्
चिरोत्थितेषु तत् प्रेयमपां भागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ६९ ॥

बालविल्वमित्यादि ।—चरकस्य । वाते प्रतिहृतइति विषयवाते ।
पयसेत्यादि ।—दुग्धं सू १, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २,
एवं व्यवहरन्ति । सविबन्धायां प्रवाहिकायामयं योगः ॥ ७०—७१ ॥

कक्कःस्यादित्यादि ।—चरकस्य । अत्र स्नेहादयः तातिल-दधिसर-
योगात् । खड्गइत्यस्यैव योगस्य संज्ञा (चरके खड्गस्याने सद्य इति

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण सुक्ष्मीत निश्चारकपीडितस्तु ।
 सुतप्तकुप्यकथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुसुतेन ॥ ७४ ॥
 दीप्ताग्निर्निष्प्रीतो यः सार्यते फेनिलं शक्यत् ।
 स पिवेत् फाणितं शुण्ठीर्दाधतैलपयोद्वयम् ॥ ७५ ॥
 शोथं शूलं ज्वरं तूष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
 कर्हिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वा तिसारिणं त्यजेत् ।
 बद्धमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७६ ॥
 स्नानाभ्यङ्गावगाहान्य एरुस्त्रिगधातिभोजनम् ।
 व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७७ ॥

पाठान्तरम् विल्वोपणेत्यादौ विल्वं विल्वशलाटुः, ऊषणं मरिचम् !
 यदुक्तं “ विल्वपेषीं गुडं लोभं तैलं मरिचयोजितम् ” इति । तैलेन
 बंहः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

दध्नेत्यादि ।— सुशुतस्य । ससारेण अमुद्धृतनवनीतेन । निश्चारकः
 प्रवाहिका, यटाह पराशरः “निर्व्याहयेत् सफेनञ्च पुरीषं यो मुञ्जमुञ्जः ।
 प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिद्विश्चारकश्च सः ” इति । सुतप्तकुप्यकथिते-
 नेति अत्यन्ततप्तसुवर्णरजतं तरलोहप्रसेपात् कथितेन । अन्ये तु अधटितं
 रुष्यादि कूप्यमाचक्षते । केचित्तु कूप्यस्थाने कूर्पं पटन्ति, व्याचक्षते च
 कूर्पः पाषाणभेदो दक्षिणापथे ख्यातः शङ्खनाभ्याकृतिरिति ॥ ७४ ॥

दीप्ताग्निरिति । सुशुतस्य । एतत्सर्वमालोड्य पेयम् ॥ ७५ ॥

इत्यतिसारचिकित्सा ।

अथ ग्रहणी चिकित्सा ।

ग्रहणीमाश्रितं दीपमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥

शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।

विशुद्धामाशयायःस्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दद्यात् पेयादिलघून् पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ ३ ॥

ग्रहण्यतीसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीति अन-
न्तरं ग्रहणीचिकित्सितमुच्यते । ग्रहणीमाश्रितमित्यादि ।— वामटस्य ।
ग्रहणी अग्न्याधाननाडी, तदुक्तं “अग्न्याधानमन्नस्य ग्रहणादुपहृणी
मता” इति । अजीर्णवदुपाचरेदिति, आमाश्वजीर्णेषु यथा वमनाद्युप-
चारो दीपनपाचनश्चौपधम्, तथेत्तरैः । अतीसारोक्तविधिनेति लङ्घन-
लघ्वन्नपाचनादिकम् ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि ।— चरकस्य । शरीरानुगते शरीरव्यापके ।
सामं रस इति आमशब्दोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासहितेऽपक्व-
इत्यर्थः । रसइत्याहाररसे । विशुद्धामाशयावेति—वमन विरेचन-लङ्घने-
वैशयोक्त्या निर्वृतामदोषाय ॥ २ ॥

कपित्थेत्यादि ।— चरकस्य । कपित्थविल्वयोः फलम्, दाडिम-
फलस्य तु त्वक्, अन्ये तु फलमेवेत्याहुः । कपित्थादीनां चतुर्णां चतु-
द्रव्यत्वेन मिलित्वा फलं कनकः, तक्रञ्च द्रवस्थाने, तच्च तावत् ज्ञेयम् यावता
यथागः सिध्यति । दृढवैद्यास्तु अत्यणुगुरुत्वभियां तक्रजलाभ्यां
तुल्याभ्यां तक्रमिच्छन्ति । ग्राहिणीत्यना एका यवागूः, एषा च वात-
कफे । २ पात्रे पाञ्चमूलिकीति द्वितीया, वातातिसारे स्वल्पञ्चमूलसिद्धा
यवागूः त्रितीया, “भुवाद्यैर्वाय्वतीसार” इति जलकणसंवादात् ॥ ३ ॥

चित्तकण्डिका ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च ।
 व्योषहिङ्गुजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 शुङ्गिका मातुलुङ्गस्य दाडिमाश्चरसेन वा ।
 कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च विङ्गुमौद्गिदमेव च ।
 सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥
 त्रीफलशलाटुकस्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
 ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥
 जम्बूदाडिमशृङ्गाटपाठाकञ्चटपल्लवैः ।
 पक्वं पथ्युं धितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।
 हन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥
 नागरातिविषामुसक्तायः स्यादासपाचनः ।
 चूर्णं हिङ्गुष्टकं वातग्रहणयान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

चित्तकमित्यादि ।- चरकस्य , अत्र कपिञ्जल-धिकरणकन्यायात्
 केवललवणत्वयनिच्छन्ति, तत्र पटनि पञ्च द्वौ चारौ मरिचं पञ्चकोज-
 कम् । नदीयजं हिङ्गुशुङ्गिका बीजपूरसे कृता । कोनदाडिमतोये वा
 यमं पाचनदीपनी इति वामटवचनान् । अतएव चक्रोऽप्याह सौव-
 र्चलमित्यादि । औद्गिदं शास्त्ररिलवणम्, उत्कारिकेसन्त्ये । सामुद्रिकं
 करजचम् । शुङ्गिकेयमार्द्रकरसेनाति बोध्या कायुक्ते दसारदर्शनात् ॥ ६ ॥

त्रीफलेत्यादि ।- नागरचूर्णं कटुलमात्रकत् । सगुड इति सम-
 गुडः । कथं योगो वाते इत्याहुः ॥ ८ ॥

जम्बूदाडिमशृङ्गादि ।- एषां पल्लवैरास्तरणं कृत्वा अनुरूपञ्च जलं
 दत्त्वा बालविल्वमुत्खेद्य पथ्युं पितं कार्यम् । सगुडनागरमिति विल्व-
 समोगुडः, नागरचूर्णान्त कटुलमात्रमारकम् । रक्ते तु नागरं न देयम् ।
 उत्खेदप्रशेषजलमनुमेयमित्याहुर्दृष्टाः । नागरेत्यादि स्पष्टम् । हिङ्गु-
 ष्टकमग्निसान्दे दण्डमायम् ॥ ९ ॥ १० ॥

नागराद्य चूर्णम् ।

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥
 पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 मैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
 अर्शास्थिगुदे मूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
 नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्त्रयेण पूजितम् ॥
 शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।
 केऽप्यटगुणतोयेन प्राञ्जस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
 द्वौ चित्वाकां वत्सत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मानुत् ।
 कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिषारनुत् ।
 गुडयोगात् गुडाम्बु स्यात् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १२ ॥

नागराद्यचूर्णे सक्षौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । कृष्णात्रेयः पुनः
 खं सुः । तण्डुलाम्बुनेत्यादि ।—तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनाम्बुना । तच्च
 तण्डुलाम्बु कथं कर्तव्यमिति जिज्ञासायां स्वमतं इन्द्रमतञ्चोपनस्यति
 शीतकषायमानेनेत्यादि ।—शीतकषायविधानञ्च “जुग्ममुष्णान्धमि व्युष्टं
 शीतमाञ्जश्चित्सकाः” इति । जलमत्र तण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं पा-
 क्ष्यम् । उक्तं हि “षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सज्जित्वाच्छीबफाण्डयोः” इति ।
 इन्द्रमतमाह केऽपीत्यादि । अन्ये तु द्विगुणमम्बु तण्डुलेन समं चिरं
 स्थितं तण्डुलाम्बु वदन्ति । अपरे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन
 प्रक्षाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि -- द्वौ चित्वाकात्तथा वत्सत्वग्भागान् षोडशेति
 प्रथमभागापेक्षया द्विभागषोडशभागपरिमहः गुडयुक्तं शीताम्बु गुडः

ग्रहण्यां स्नेहदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
 कटुंल्लवणचारैस्तोक्ष्यैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥
 समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 मागुलङ्गाभयाराखाशटीमरिचनागरम् ॥
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
 शैथिल्ये ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाकृते ॥ १३ ॥
 भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
 अन्तधूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
 स चारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्त्तमूलनुत् ॥ १४ ॥
 सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १५ ॥

शीताम्बु, गुडश्चात्र गुडवर्धतामाधुर्यापत्तिजनको देयइत्याह गुड-
 योगादित्यादि । वैद्यप्रसारके तु सर्वचतुर्गुणसमीगुडः शीतलजलेन च
 पानमित्युक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्वैरेव । पौत्तिकप्रपञ्चस्यामलपित्तवि-
 क्रित्सितमपि व्योध्यम् । तदुक्तं वैद्यप्रदीपे “अलपित्तहितं यच्च पा-
 नभोजनभेषजम् । पौत्तिके ग्रहणीदोषे तत्सर्वमुपकल्पयेत् इति ॥ १२ ॥

ग्रहण्यामित्यादि स्पष्टम् ।- समूलामित्यादि । मातुलुङ्गस्यात्र
 मूलम् एतैरिति पिप्पलीमूलादिभिः कल्काद्यैः ॥ १३ ॥

भस्मातकमित्यादि ।- चरकस्य । गोपुरीषाग्निनेति अचिन्त्यप्रभा-
 वोत् संयोगसंस्कारजशक्तीनामिति । स चार इति भस्मातकादीनामन्त-
 धूमंटाहात् यः चारः स एव सर्पिषा पीत इत्यर्थः, भोज्ये व्यञ्जने वा स
 चारो देयः ॥ १४ ॥

सर्वजायामित्यादि ।- सामान्यो विधिरिति मन्त्रेकदोषोक्तचिकित्सा-
 मेलनेन त्रिदोषग्रहणी चिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

चूर्णं मरिचमहौषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्द्विसणम् ।

गुडमिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ १६ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।

पाठादित्थं नलव्योषजस्त्रिदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषामुस्तदाञ्जीर्णानिस्त्वत्सकैः ॥

सर्वैरेतैः समंचूर्णं कौटजं तण्डुलास्तुना ।

सत्तौद्रश्च पिवेच्छर्दिज्वरातिसारमूलवान् ॥

तड्डाहग्रहणीदोषारोचकानलसादनित् ॥ १७ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।

यमानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजानीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥

चूर्णमित्यादि ।— गुडमिश्रतक्रोणालोडा पीतमित्यर्थः । पाठादि-
चूर्णं जम्बूफलस्थितं, एतन्साहचर्यात् दाडिमफलस्यापि बीजम् ।
यत्सक इत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

यमानीत्यादि । अयं योगो वाभटे अतीसारचिकित्सिते लिखि-
तः । अग्निश्चित्तकः, जलं, वालकम् । सर्वैरेति सकृद्वर्णैः । एतान्
समंचूर्णम् । त्रिगुणैर्गणित एकभागपेजया छत्राकादीनां पञ्चांशप्रत्येक
त्रिगुणतमम्, षट्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृत इति सितकपित्थयो-
रपि षड्गुणाष्टकगुणते एतद्गुणापेक्षयेव एतैः कृतचूर्ण इति योज्यम् ।
अकण्ठज वाभटेपीमायां षड्गुणास्तैर्गणितं षट् छत्राकादितिन्द्र-
क्तायाः त्रिगुणैः व्याख्याय निमित्तछत्राकादिद्व्यष्टकापेक्षया सितयाः
षड्गुणास्तैर्गणितम् । अतः सितभागानां शतमष्टाधिकं भवति । अन्ये
तु पाठादिगणिते कपित्थाष्टगुणैः इति षट्गुणं, व्याख्यानयानं च एतन्ना-
गपेक्षया कपित्थस्याष्टगुणतमं अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सितायाः षड्-
गुणत्वमित्यति, तथा सति सितया अष्टचत्वारिंशद्भागा भवन्तीति । अपरे
तु षड्गुणास्तैः कपित्थाष्टगुणैः कृत इति दृष्टविज्ञपयं कृत्वा समुदितचूर्णम्

दृष्ट्वाग्धतकीकृणाविलदाडिमतिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्वाष्टगुणैः कृतः ॥

चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयशुल्लगलामायान् ।

कासं खासारुचिं द्विक्वां कपित्वाष्टमिदं कथेत् ॥ १८ ॥

दडिमाष्टकः ।

कर्षोन्मिता तुगाक्षोरी चातुर्जातं द्विकार्धिकम् ।

यमानोधान्यकाज्जाजोग्रन्थिबोधं पलांशिकम् ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।

गुणैः कपित्वाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ १९ ॥

वार्ताकु गुडिका ।

चतुःपलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्ताकुगुडवचार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥

दग्ध्वा रसेन वार्ताकोगुडिका भोजनोत्तराः ।

मिश्रया सितकपित्वायोः षड्गुणाष्टगुणत्वमित्याहुः । एतन्मतमवमपि न
प्रवह्यारसिद्धं शर्कराकपित्वायोरतिबहुत्वादिति । तस्मादेकभागापेक्षयैव
षड्गुणाष्टगुणत्वमिति कपित्वाभागाधिक्यादस्य कपित्वाष्टक इति चेन्ना
॥ १८ ॥

कर्षोन्मितेति ।— वामटस्य । तुगाक्षोरी वंशलोचना, चातुर्जातं
त्वगेलापत्रकेशरम् । द्विकार्धिकमिति प्रत्येकम् निर्द्देशस्य द्रव्यप्रधान-
त्वात् । एवं यमान्यादिकमपि प्रत्येकं पलांशिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पली-
मूलम् दाडिममध्याय फलम् “दाडिमादोनाम्” इत्युक्तेः । एवमन्य-
स्यानि । चकारात् सिताया अपि अष्टौ पलानि ॥ १९ ॥

चतुःपलमित्यादि ।— वामटस्य । त्रिपलं लवणत्रयादिति मि-
श्रित्वा निर्द्देशस्य मानप्रधानत्वात् । त्रिपला लवणानि चेति वे पठान्ति ते
त्रिपलालवणैर्मिश्रित्वा चतुःपलं वदन्ति पूर्वोक्तचतुःपलमित्यस्यापि
अवस्थात् । लवणाव्यविशेषात् पञ्चैवेत्याहुः । वार्ताकुगुड इति

भुक्ताभुक्तं पचन्तग्राशु कासश्वासाश्रंसां हिताः ।

विद्धचिकाप्रतिश्यायहृद्दुरोगघ्नाश्च ता हिताः ॥ २० ॥

अष्टपलं घृतम् ।

तूप्रषणतिफलाकल्के विल्वमात्रे गुड्वात् पने ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिवेत् ॥

मसूरस्य कषायेण विल्वगर्भं पचेदुष्टतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वाण् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ॥

केवलं ब्रीहिप्राण्यङ्गकायो व्युष्टु दोषलः ॥ २१ ॥

शुष्कवार्त्ताकपलचतुष्टयं व्यवहारान् । अर्कीदिति अर्कमूलात् । दग्धा-
रसेन वार्त्ताकीरिति अन्धुंमं दग्धा चारीकृत्य वार्त्ताकुरसेन गुडिकाः
कार्या इत्यर्थः । दग्धानि वार्त्ताकुरस इति च पाठः । भोजनोत्तरा इति
भोजनमुत्तरं पश्चात्कालीनं यासां तथा । किंवा भोजनादुत्तराः
भुक्ता भुक्तं पचन्तीत्यत्र भुक्तं भुक्तमित्यपि पाठः ॥ २० ॥

तूप्रषणत्यादौ ।—विल्वमात्र इति षड्भिस्मिन्निता पचमाने
कल्केन सादिकत्वात् । चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः । इत्यमेव
फलदानक्षमत्वमस्य भवतीति महर्षिवचनादुपनीयते । मात्रामिति अग्नि-
दलानुरूपपरिमाणम् । मसूरस्येत्यादि ।—मसूरस्य काथोऽत्यन्तश-
थिलपोटुलकं बद्धा कार्यः । एवं माषकुलत्याटीनामपि । विल्वगर्भ-
मिति विल्वगलाटुवल्कम् । घृतमत्र प्रस्यमानमेव । ब्रीहिमांसकायस्य
तदङ्गकार्यताराशु केवलेत्यादि ।—जगत्तद्ग्रागादिमांसम् । केवल-
मिति पाठे केवलं सनयं यथा स्नात्तया व्युष्टो रात्रिव्यपितो दोषलः,
यावता कालेन व्यक्तीभवति स एव दोषल इत्यर्थः । केवलब्रीहजगत्तद्ग-
पाठे तु दधान्तरसंयुक्तब्रीह्यादिकायस्य न दोषलत्वमित्याहुः । तत्तु न
व्ययताः सिद्धम्, अतएव वृन्दे “ब्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथं व्युषितं दो-
षलं मतम्” इत्येवाक्षेपम् । व्युष्टेति पदसिद्धिस्तु व्युष्टादिभ्योऽनिति
सूत्रादिभिः ॥ २१ ॥

शुण्ठीष्टतम् ।

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले ऋतम् ।
 घृतं निहन्त्याच्छययुं ग्रहणीसामतामयम् ॥
 घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं शोहकासज्वरापहम् ॥ २१ ॥

चित्तकघृतम् ।

चित्तकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं ऋतं हविः ।
 शुल्माशोयोदरशोहशूलार्शोघ्नं प्रदीपनम् ॥
 विल्वान्नचव्याद्र्कशृङ्गवेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थशोथान्निमान्द्राशुचिनुद् वरि-
 ष्ठम् ॥ २२ ॥

चाङ्गेरीष्टतम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 खट्वंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥
 चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विप्राचितम् ।
 चतुर्गुणैर्ग दध्ना च तदूष्टतं कफवातनुत् ॥

विश्वौषधस्येत्यादि ।-- ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणीनाड्या-
 श्रितो यः सामतारूप आमयो रोगस्तमित्यर्थः । घृतमित्यादौ जलं
 चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥

पिप्पलीज्जीलादौ ।-- आर्द्रकैति शृङ्गवेरविशेषणम्, इति न शुष्कस्य
 शुण्ठीरूपस्य निरासः । विल्वादीनां कार्पासिगुणः ; चतुर्गुण इत्येके ।
 क्षागक्षीरं स्नेहसमम् ॥ २२ ॥

नागरमित्यादि ।-- अत्र हस्तिपिप्पली चवी, जतुकर्णकंवादात् ।
 तद्यथा “दधिधान्यविल्वपाठायमानिकापञ्चकोलगीचुरकैः । चाङ्गे-
 रीस्वरसे सर्पिर्गुदनिःसृतिमत्तार्त्तिनुत् पाहि” इति । द्रव्यावल्याश्च
 हस्तिपिप्पली चवीपर्यायत्वेन दृश्यते “चविका कोलवल्ली च हस्तिपिप्प-

अशींसि ग्रहणीदोषं मूललङ्घ्यं प्रवाहिकाम् ।
 शुद्धं शान्तिमानाहं दृष्टमेतद् व्यपोहति ॥ २४ ॥

मरिचाद्यं दृष्टम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।
 भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं चैव विडसैन्धवचव्यथ ।
 सामुद्रं सयवचारं चित्तको वचया सह ।
 एतैरङ्गपलैर्भागैर्वृत्तप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 दशमूलैरसे सिद्धं प्रयसा द्विगुणेन च ।
 मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥
 विष्टम्भमाम दौर्वलं ग्रीहानमपकर्षति ।
 कासं श्वासं ज्वरञ्चैव दुर्नासं सभगन्दरम् ॥
 कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान् ।
 तान् सर्वान् नाशयत्यायु शुष्कं दार्वेनलो यथा ॥ २५ ॥

महाषट् पलकं दृष्टम् ।

सौवर्चलं पञ्चकोलं सैन्धवं हवुषां वचाम् ।
 अजमोदां यवचारं हिङ्गु जीरकमौद्धिदम् ॥

अथीयते" इति । त्विस्थाने विपाकादोऽपि जतृकर्मासंवादादेव न भवति । चाङ्गे रुरसोऽप्यत्र चतुर्गुणः । चतुर्गुणेन दध्ना चेत्यत्र चतु-
 श्चयार्थत्वात्, अन्ये तदसारेऽपि "चतुर्गुणेन दध्ना च चाङ्गेरी खरसेन च"
 इत्युक्तम् । अन्ये तु खरसे जीरवद्विधिः " इति वचनात् चाङ्गेरीखरसश्च
 खेहसम इत्याहुः । व्यवहारस्तु पञ्चव्याख्यैव ॥ २४ ॥

मरिचाद्यष्टे विडसैन्धवचोति समाहारद्वन्द्वः । किंवा विडसै-
 न्धवयुक्ता चोति मध्यपदलोपी समासः । द्विगुणेन चेति चकारादृश-
 मूलोक्तादोऽपि द्विगुणः । अन्ये तु दशमूलैरसश्चतुर्गुण इत्याहुः । व्यव-
 हारस्तु पूर्वैरेव ॥ २५ ॥

कृष्णाज्जी सभूतीकं कल्कीकृत्य पलाईकम् ।
 आर्द्रकस्य रसं चुक्रं चीरं मस्त्वन्नाकाञ्चिकम् ॥
 दशमूलकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भक्तेन सह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणैः ॥
 क्रिमिलीङ्गोदराजीर्णज्वरकुष्ठप्रवाहिकाम् ।
 वातरोगान् कफव्याधीन् हन्याच्छूलमरोचकम् ॥
 पाण्डू रोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणीगदम् ।
 महापट्पलकं नाम वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २६ ॥

स्वल्पचुक्रम् ।

यन्मन्वादि शुचौ भाण्डे सगुडचौद्रकाञ्चिकम् ।
 धान्यराशौ तिरावस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ।
 द्विगुणं गुडमध्वारणालगस्तु क्रमादिह ॥ २७ ॥

सौवर्चलेत्यादौ पञ्चपानं मिलित्वाऽपलम्, कल्कस्य पट्पलरूप-
 त्वात् । हवुपा खनामख्याता, कृष्णाज्जी कृष्णजीरकम्, भूतीकं यमानी
 सौवर्चला दीनां प्रत्येकमङ्गपलम् । अत्र वक्षेति न पाठः । किन्तु हि विष्-
 मित्वेन चन्द्राटादौ दृढत्वात् । आर्द्रकस्य रसादीनां पक्षां द्रवाणां प्रत्येकं
 खोद्वचमसं “पञ्च प्रभृति कस्य स्यः” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥

स्वल्पचुक्रमाह यदित्यादि ।—मस्तादीत्यस्य विशेषणं सगुडंत्यादि ।
 आदिशब्दादधि तक्रञ्च, मस्तस्थाने यत्, तदपि मस्तममं याच्यमिति ।
 अत्ये त आदिभूतं सस्तु प्रदमोद्यितं मस्त्वित्याहः । तिरावस्थमिति
 श्रीशाभिप्रायेण, वर्षादिषु पुनर्दध्यमाणादहचुक्रवदवस्थापनकालव्य-
 वस्था । अश्लक्ष्णं यावद्वा मवतीति ॥ २७ ॥

दृढचुक्रमाह प्रस्थमित्यादि —तपजलादिति सतपयवक्तव्यसन्दा-
 नात्, तदभावे काञ्चिकात् । अश्लक्ष्ण इति तपजलस्य दृष्टश्च विशेष-
 णम् अश्लमूलकं काञ्चिकारधः क्षिप्तमूलकमित्याहुर्दृष्टाः । मानिके इति

वृहचक्रम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयतसुषणलात् प्रस्थत्रयं चाक्षतः
प्रस्थार्धं दधितोऽन्मूलकपलान्यष्टौ पुडान्मानिके ।
मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलात् द्वे सिन्धुजान्धोः पले
द्वे कण्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥
स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन् वासरान् स्थापयेत् ।
श्रीष्मं तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्पागमे ।
षट् शीतेऽष्टदिनान्यतः परमिदं विस्त्राय्य संसृण्येत्
चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत् ।
हृन्वाद्वातकफामदोषजनितान्मानाविधानामयान्
दुर्नामानिलगुल्ममूलजठरान् हृत्त्वानलं दापयेत् ॥ २८ ॥

तक्रारिष्टम् ।

यमान्यामलकं प्रथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र सूर्ययेत् ॥
तक्रकंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शः किमिमहोदरापहम् ॥ २९ ॥

मानिकादयम् । मानिका पलान्यष्टौ, तेन पोद्गशपलमित्यर्थः । शोधित-
तशृङ्गवेरशकलादिति निस्तुपार्श्वकखण्डान् । द्वे कण्णोषणयोरिति ज-
पयं मरिचम् । तोयधरात्यये चेति चकारादत्वापि त्रीन् वासरान् स्था-
पयेत् । शीत इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरेव यद्दण्डम् । विस्त्रायंति वस्त-
पृतं कृत्वा । चातुर्जातपलेन मिक्षित्वा पलमात्रेण । संसृण्येत् अथ-
सूर्यनं कारयेदिति ॥ २८ ॥

तक्रारिष्टे त्रिपलांशकं तथा पलांशानीत्यपि प्रत्येकं ज्ञेयम् । त-
क्रस्य कंसे आढ्यके आसुतं कृतसन्धानम् । जातमिति अक्षुरसतय-
जातम् ॥ २९ ॥

आयामकाञ्जिकम् ।

वाटस्य दद्याद् यवशक्तुकानां पृथक् पृथक्त्वादकसन्धितञ्च ।
 मध्यप्रमाणानि च मूलकानि । दद्याच्चतुःषष्टि सुकल्कितानि ॥
 द्रोणोऽश्वसः शाल्य षटे सुधौते दद्यादिदं भक्षजजात्युक्तम् ।
 क्षारद्वयं तुम्बुरुवस्तगन्धाधनीयकं स्याद्विडमैन्धवञ्च ॥
 सौवर्चलं हिङ्गुशिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद् द्विपलप्रमाणम् ।
 इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्जरीकृत्य षटे क्षिपेच्च ॥
 लण्णामजाजीमूपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्तकञ्च ।
 पद्मस्थितोऽयं बलवर्णदेहवयः करोतीव बलप्रदञ्च ॥
 कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्तस्तत् काञ्जिकेति प्रवदन्ति
 तज्ज्ञाः । आयामकालाञ्जरयेच्च भक्तमायामकेति प्रवदन्ति
 चैनम् ॥
 दकोदरं गुल्ममयं सिंहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च ।
 मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च मूलमर्शोविकारान् समगन्दराञ्च ॥
 वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्तरा-
 णाम् ॥ ३० ॥

आयामकाञ्जिके वाच्यं स्येति निस्तपदरदलितयवमण्डस्य, तथा
 यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथक्त्वादकसन्धितमित्यादकप्रमाणम् । सन्धित-
 मिति भावे क्तः । चतुःषष्टीत्याकृतिमानेन । सुकल्कितानीति खण्ड खण्डी-
 कृतानि । शाल्येत्वाशाल्य । तुम्बुरु वनिगृह्यम्, वस्तगन्धा फौकः धौ,
 शिवाटिका वंशपत्नी (हिङ्गुपत्नी), लण्णा पिप्पली, उपकुञ्चिका मूल-
 लण्णजीरकः, आसुरी राजिका, कारवि सुगन्धिसूक्ष्मलण्णजीरकम् ।
 आयामकालादिति यामः प्रहररूपः कालः, तमवधीकृत्य ॥ ३० ॥

प्रस्थितयेत्येत्यादि ।—अयं योगः सुश्रुते कासप्रतिषधे पठितः ।
 अत्र पन्थिकं पिप्पलीमूलम्, अजमोदा यमानो अन्नः परिमार्जनत्वात् ।
 अतो व्रमान्या मागद्वयम् । अग्निस्त्वित्तकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्ये-

कलप्राणशुद्धः ।

प्रस्यत्तयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाद्भितुलां शुद्धस्य ।
 चूर्णीकृतैर्यथैकजीरकव्यव्योषेभकृष्णाह्वुषाजमोदैः ॥
 विडङ्गबिन्दुतिफलायामानी पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
 दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सञ्चासकासस्वरभेदशोधाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमथ्यराग्नेर्हृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
 स्त्रीणाञ्च बन्धग्रामयनाशनोऽयं कलप्राणको नाम शुद्धः
 प्रदिष्टः ॥ तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृदत्र चिकित्साकाः ।
 अतोक्तमानसाधर्मात् त्रिसुगन्धं पलं पृथक् ॥ ३१ ॥

कम् । विट्चूर्णं तैले मनाग् भर्जनीयम् । भर्जनेन च तस्य भण्डो-
 यत्वादतिदिरेचकत्वं न भवति । अक्षफलप्रमाणं कर्षम्, व्यवहारस्तु
 चतुःपञ्चमापचैरिति । त्रिसुगन्धि त्र्येकापत्रकम् । विट्चूर्णसहितं यद्
 तैले शुद्धमामलकीरसगोहितं प्रदाय पायः, सिद्धे च तैले अग्निकादि-
 चूर्णप्रक्षेप इति व्यवहारो वैद्यानाम् । अतोक्तमानसाधर्मादिति
 अग्निकादिचूर्णस्य प्रक्षेपं पलानां युक्तम्, तत्साहचर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुभाण्डमानागित्यादि ।— दूदानामिति सम्यक्पक्वानाम्,
 सम्यक्पक्वस्य संवासरालोतत्वेन भवतीति । पादशस्य कुभाण्डस्य
 खण्डखण्डाकृतस्य त्यक्तबीजमङ्गीयल्लस्य त्र्यसक्तोत्तराणस्य कि-
 ञ्चित् पानीयं दत्त्वा उत्क्रिन्नस्य निष्पीड्य गलितरसस्य पिष्टस्यातपे
 किञ्चिच्छुष्कस्य पक्षशतं प्राञ्जम्, ततस्तस्य घृतशरावचतुष्टये तैलस्य चाष्ट-
 पले सन्नजनं कार्यम् । तत आमलकस्वरसस्य द्वादशशरावणं पञ्चा-
 शद्शुद्धपलान्यापीड्य, ततः पृत्वा सन्नलितकुभाण्डादिकर्मकोकस्य पक्त-
 व्यम् । ततो शुद्धपाकविधया अवतारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप
 ५ यर्थः । भक्षयमात्वा च पायः कर्षार्हेनेत्याहुः ॥ ३२ ॥

कुष्माण्डगुडकलप्राणकम् ।

कुष्माण्डकानां रुढानां सुस्विन्नं निस्कूलत्वचाम् ।
 सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि यमानो मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजोजीमैन्धवम् ।
 एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृट्पलं भवेत् ।
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडपञ्चाशदेव तु ।
 प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥
 यदा दावीप्रलेपस्तु तदैवमवतारयेत् ।
 यथाशक्ति गुडान् कुर्यात् कर्षकपर्षाद्भिमानकान् ॥
 अनेन विविधा चैव प्रयुक्तस्तु जयेदिमान् ।
 प्रसृज्य ग्रहणीरोगान् कुठान्यर्शाभगन्दरान् ॥
 ज्वरमानाहृद्द्विगुणगुल्मोदरविस्त्रचिकाः ।
 कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
 वातश्रोणितवीसर्पान् दद्रुवर्म्महलीमकान् ।
 कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ।
 व्याधित्रीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ॥
 तेषां दृष्यञ्च बलप्रञ्च वयःस्थापनमेव च ।
 गुडकलप्राणकं नाम वन्तृग्रानां गर्भदं परम् ॥ ३२ ॥

रसपर्पठिका ।

याम्बुपित्ते विधातव्या गुडिका च क्षुधावती ।
 तत्र प्रोक्तविधाशुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥

सिद्धफलं रसपर्पटीमाह याम्बुत्यादि ।—तत्रेति तत्र क्षुधावत्यां
 या विधा यो रसगन्धकशुद्धिकारो वक्तव्यः तेन शुद्धावित्यर्थः । तत्र

संसर्ग कज्जलाभन्तु कुर्यात् पात्रे दृढाश्रये ।
 ततो वादरवह्निस्य लोहपात्रे द्रवोक्तम् ॥
 गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् ।
 कुर्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
 द्वादशरक्तेकां यावत् प्रयोगः प्रहराद्भूतः ।
 तद्द्रव्यं वज्रपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
 तृतीय एव मांसाज्यदुग्धाद्यत विधीयते ।
 वर्ज्यं विदाहिस्त्रीरश्मामूलं तैलञ्च सार्पपम् ॥
 क्षुद्रमत्स्यासुजखगांस्तृणकोनिद्रः पयः प्रिवेत् ।
 शृणोन्नयकुठार्शः शोया जीर्णविनाशिनी ।
 रसपर्पटिका ख्याता निवद्धा चक्रपाणिना ॥ ३३ ॥

तान्दयोगः ।

स्यालगां संसर्गा दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ ।
 नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलचयं द्विमाषिकम् ॥

सगन्धकं रसं दृढाश्रये खल्वग्निनाशं संसर्गं कज्जलाभं चर्णं कुर्यात् ।
 वादरवह्निस्येति वदरदानमशुचिदान्निष्य इत्यर्थः । शुद्धपारदतप १,
 शुद्धगन्धकतप १ । एतद्द्वयं खल्वेतावद्घर्णीयं लोहदण्डेन पाथागद-
 ग्धं वा यावत् कज्जलाभं भवति । ततो लोहदण्डिकायाः सितकर्णं
 दत्त्वा वदराणां परि विन्यस्य लोहदण्डेन सज्जाप्य यदा द्रवीभूतं
 भवति तदा अद्रवमिमद्विगुणोपरि स्थापितकोमलकदलीपत्रे टातनी,
 वम्, कपडकदलीपदान्तरे ॥ तृतीया पर्पटिकाकृतिः कार्या । रक्ति-
 द्वयं क्रमादिति प्रथमं शुद्धादुगणं ततिदिनमेकैकद्वितीयं भक्ष्यमिति
 क्रमादित्यर्थः । पणं कृत्वा संसर्ग्य निहृगुग्गमकां जीरकगुग्गादयश्च
 भक्षणायम् । ततः जगं स्थित्वा दलादिलग्नं प्रजातय जलधुल्लुके
 पायस्यमित्युपदेशः । प्रहराद्भूत इति प्रहराद्भूत्यन्तरे । तदूर्ध्वमिति प्रह-
 राद्भूतं तृतीये दिवसे दत्तं सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

ततो नैपालताम्नादि पिषाय सुकरालितम् ।
 पांशुना पूरये दूर्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
 स्थालप्रधौ नालिकां यावद्देयस्तेन सतस्य च ।
 ताम्नी ताम्रस्य रक्तेयका त्रिफलाचूर्णरक्तिका ॥
 तूप्रषणस्य च रक्तेयका विडङ्गस्य च तन्मधु ।
 घृतेनालोड्य लेदय्यं प्रथमे दिवसे ततः ॥
 रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताम्नादिषु त्रिषु ।
 स्थिरा विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवाञ्छितः ॥

ताम्रयोगमाह स्थाल्यामित्यादि ।—यत्वापि रसगन्धकौ कृधा-
 णीगुडौ शोक्तविधया शोधितौ ग्राह्यौ । सुकरालितमिति पिष्टमक्त-
 सिकृयतकौ न नीरध्वलेपितमित्यर्थः । पांशुना बालुकया । नालिकां
 घट्टीमेकां यावदनलज्वाला स्यात्त्यो देयेत्यर्थः । त्रिफलाया त्रिलिता
 च रक्तिकाः एवं त्रिकटोरपि । सर्वमिदं कूर्णीं विडङ्गानां मधुघृताभ्या-
 नालोड्य लेदः विडङ्गरक्तिका पुनः स्थिरा, न न्यूनाधिकनात्वा
 इत्यर्थः । यदा पुनः कोष्ठविबन्धाध्मानादिषु विरेकोद्यपेक्षितो भवति,
 तदैव परं विडङ्गस्य रक्तीदं ग्राह्यमित्यर्थः । अस्य च पत्नी यथा
 शोषितैरसगन्धका मा १. एतदुदयं कज्जलीकृत्य दृढतुतनपातिलकायां
 स्थाप्यम् । तदुपरि तण्डुलीयवशाकमूलचूर्णस्य नापकद्वयमङ्गुलीद्वयेन
 रगडोत्वा देयम् । यतनरमेतत् सर्वं कण्टकवेधयोग्यो नैपालताम्न-
 पद्मदशमापकेण कृतताम्ना अम्बरीनिरसमायितया ढक्कनीयम् । ढक्कित्वा
 पिष्टमक्तसिकृयको ताम्रिकाया रन्ध्रलेपनं कार्यम् । ततः स्थालीमध्य-
 स्थितायास्ताम्रिकाया उपरि तां स्थालीं बालुकया पूरयित्वा, तदधो
 घटिका यावत् ज्वाला देया । एवं कृताम्नादौ १. मिनितत्रिफला-
 चूर्णरक्ती १. तथा मिनितत्रिकटुवर्णरक्ती १, विडङ्गचूर्णरक्ती १. एतत्
 सर्वं घृतमधुभ्यामालोड्य लेह्यम् । शीतलजलमनुपेयम् । प्रथमदिने
 एवं द्वादशादिनपर्यन्तं रक्तीमेकां कृत्वा वृद्धिः । ह्वासकमोर्धपि एवमेव
 भवेत् । रसगन्धकलक्षणञ्च योगरत्नाकरे यथा—“मुक्ताफलसमं खिग्धं धनं

तदा विडङ्गन्त्वधिकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ।

द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ह्यासक्रमोऽप्ययम् ॥

ग्रहणीमलपित्तञ्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा ।

तान्मयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ३४ ॥

निष्पठलं गुरु । चपलं चपलं शूलं यदन्ति भिषजां वराः” । चपलमिति
 रसं द्वितीयं चपलमिति चञ्चलम् । “शुक्रपिच्छसमच्छायो नवनीलसन-
 प्रभः । मृदुः कठिनः स्निग्धः श्लेष्मोगन्धक उच्यते ।” घृतमांसरसादी-
 नानां चात्वाहारविधिर्बोध्यः ॥ ३४ ॥

इति ग्रणीचिकित्सा ।

अथार्थचिकित्सा ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते ॥ १ ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवद्भवे ।
 अक्षुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २ ॥
 शुष्कार्शसां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
 स्वाविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्यास्त्रपैत्तिकी ॥ ३ ॥
 स्फुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
 कोषातकीरजोषर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ ४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुष्याश्च पल्लवाः ।
 करञ्जोवस्तभूतञ्च लेपनं अष्टमर्शसाम् ॥ ५ ॥
 अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।
 ज्योत्स्निकामूलकल्केन लेपोरक्तार्शसां हितः ॥ ६ ॥
 तुष्यीवीजं सौर्द्धिदन्तु काञ्चीपिष्टं गुडीतयम् ।
 अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्दधिमाहिषमम्लतः ॥ ७ ॥

'पूर्वोक्तसङ्ख्यैव' यहण्यनन्तरमर्शचिकित्सितमुच्यते दुर्नाम्नां
 ह्येति ।—आद्य इति भेषजोपायः । विस्तरेण वक्ष्यमाणं चिकित्सां
 चारोद्वारेणाह यद्वायोरित्यादि ।—चरकस्य । अर्शभैरित्यर्शरोग
 युक्तैः । शुष्कार्शसामित्यादि ।—आदिशब्दात् खेदादीनां ग्रहणम् ॥ १—२ ॥

लेपादीनाह स्फुक्क्षीरमित्यादि ।—स्फुक्क्षीरेण (१) हरिद्राचू-
 र्णसार्द्रं कृत्वा लेपः । उक्तं हि वामटे "स्फुक्क्षीरार्द्रनिशालेपः" इति ।
 कोषातकी घोषकः । अर्कत्यादौ ।—करञ्जस्य त्वक्, सुधाक्षीरमित्यत्र
 सुधाकाण्डश्चरके वामटे च दृश्यते । वर्त्तिः फलवर्त्तिः । गुडं जलेन
 द्रवीकृत्य घोषफलसंघं प्रविष्य यक्त्वा वर्त्तिः कार्या । ज्योत्स्निका
 घोषकः । सौर्द्धिदन्तुकारिकावणं शाल्मलिबवणं वा ॥ ४—७ ॥

तिलारुष्करयोगसं भवयेदग्निवर्द्धनम् ।
कुठरीगहरं श्वेदमर्शसां नाशनं परम् ॥ १५ ॥
तिलभृत्लातकं पथ्या गुडश्चेति समाशिकम् ।
दुर्नामकासश्वासघ्नं लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ १६ ॥
गोमूत्रव्यूषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥ १७ ॥
सल्लिप्तं शौरणं कन्दं पक्ताग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १८ ॥
स्निन्नं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सल्लिलेन ।
तद् दृढभट्टं युक्तं गुडेनालक्षितोयोत्ति ॥
पिबन्ति च तक्रं नूनं तस्माश्चेवातिवृद्धगुदजानि ।
यान्ति विनाशं पुंसां सङ्गजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १९ ॥
असिक्तानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्थनु ।
ग्रादतोर्ग्रासि नश्यन्ति द्विजदाढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ २० ॥

“उपस्थित एकोयोगः । वा शब्दः पूर्णयोगप्रेक्षया, चरके हि “समुद्धा-
नमवा दाव माशयेत् पौर्णभक्तिकम्” इत्यभिधीय तदनन्तरमयं योग
सहस्रं श्रोति शिष्योऽस्येव न मौनकृत्यं स्यादिति । एतेन गोसूत्रवृत्ति-
प्राप्तिरिति भावः । पुनरपि सत्त्वान्तरौघमुद्धारीवक्याभित्तिरिति
विशेषः । अतः योगस्यैव चरितेति तात्पर्यं । पञ्चकोणयुक्त-
संज्ञायाः प्रमाणं ॥ १२-१७ ॥

[illegible]

दन्तरिष्टम् ।

दन्तीचित्तकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 त्रिपलं त्रिफलायाः दलानां तत्र दापयेत् ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ॥
 तुलां गुडस्य तन्निष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने ।
 तन्मात्रया पिवेन्नित्यमशीर्भ्यो विप्रमुच्यते ॥
 अङ्गुलीपाण्डुरोगघ्नं वातवच्चोऽनुलोमनम् ।
 दोषनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्तरिष्टमिदं विदुः ॥
 पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातुकीलोघ्नलेपिते ॥ २१ ॥

प्राणदा गुड़िका ।

सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुडेन योमोदकमन्तुपदारकम् ।
 अश्वेयदुर्गामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहस्रैश्च दारकम् ।
 चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ २२ ॥

दलीलगादि ।—चरकस्य । अत्र उभयोरिति वचनबलात् पञ्चमूलयोः प्रत्येकं भागा आह्व्याः, त्रिपलं त्रिफलाया इत्यत्र तु निर्देशस्य मान-
 प्रधानत्वात् मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं आह्व्यम् । मासार्द्धमिति
 तत्कालं तु मासमित्युक्तं यथा “त्रिफलादशमूलान्निनिकुम्भानां पलं”
 पलम् । वारिद्रोणे स्थितः पादशेषो गुडतलायुतः । व्याजभावे स्थि-
 तोमासं दन्तरिष्टो निषेवितः ” इति, उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैध-
 यत् ॥ २१ ॥

सनागरेत्यादि ।—अरुष्करं भृङ्गातकम् । वृद्धमित्यत्र व्याख्यानमिति
 शेषः । उदारकमिति महाफलम् । अस्य योगस्य चतुःसमसंज्ञामाह
 भव्यदत्तः । तन्मते समेनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वाग्नौ विपकेन मोद-
 कविधानम् । चतुस्तु मोदकत्वात् गुडस्य द्वैगुणमाह । अन्ये तु मो-
 दके द्विगुणोगुड इति कस्यचित् अभियुक्तस्य वाक्यमनार्थमिति क्त्वा
 नाद्रियन्ते, उक्तरीत्या समेनापि गुडेन मोदकतोपपत्तेरिति ॥ २२ ॥

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च ।
 पिप्पलीनाः कुङ्कुमाश्च चव्याया पलमेव च ।
 तालीशपत्रस्य पलं पलाह्वं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादह्वं कर्षश्च पत्रकात् ।
 सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगम्भणालयोः ।
 गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
 अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ।
 पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात्तु भोजनस्य यथाबलम् ।
 मद्यं मांसरसं दूषं क्षीरं तोयं पिबेत् तथा ।
 हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्त्रजानि च ।
 वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
 पानात्यये मूत्रक्षक्त्रे वातरोगगलग्रहे ।
 विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ।
 क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्ममूलार्तिनां तथा ।
 श्वासकाशपरीतानामेषा स्यादभ्युपेक्षा ।

त्रिपलमित्यादि ।—चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः । केश-
 रस्य नागकेशरस्य । त्वगम्भणालयोरिति त्वक् गुडत्वक्, अम्भणालमुशी-
 रम्, अथयोन्मूलित्वा कर्षः । पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्येति
 भोजनस्य पूर्वं भोजनाव्यवहितपूर्वकाले गुडिका भक्ष्या, पश्चाच्च
 भक्ष्यादिकं पिबेदिति योज्यम् । नतु मण्डुरादिवत् भोजनस्य पूर्वं प-
 खाद्भावेन भक्ष्येति कल्पनीयम् । अर्शसि क्वचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वा । मद्यं
 वातकफेऽनुप्रेयम्, मांसरसोवाते, पित्ते क्षीरं, मुद्गयपः कफे, तोयमुष्णं
 वातकफं, एवमन्यत्वाप्यनुपानभेदो दोषभेदेन कल्पनीयः । वाभटे पुन-
 रयं योगो ग्रहणोचितकृतसिते पठ्यते, तत्र चतुर्जातमुशीरञ्च प्रत्येकं
 कर्षमानमुक्तं यथा “तालीशपत्रमरिचचव्यायानां पलं पलम् । लक्ष्णा-
 तम्बूलयोर्द्वे द्वे पले गुण्ठीपलत्रयम् । चतुर्जातमुशीरञ्च कर्षांश्च श्लक्ष्णच-

शुश्रूषाः स्थानेभ्यः देया विड्ग्रहे पित्तपाय जे ।

प्राणदेयं मिता दत्त्वा चूर्णमनाच्चतुर्गुणाम् ।

अश्लक्षित्ताग्निमाज्ज्वादीः धोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ लोहू भवे पलम् ।

पलद्वयत्पुनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ २३ ॥

काङ्कायन मादकः ।

पथापञ्चपलान्येकमजाज्यामरिचस्यच ।

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागराः ।

पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवचारपलद्वयम् ।

भल्लातकपलान्यटौ कन्दसु द्विगुणोमतः ।

द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षस्मितान् ।

कृत्वेनं भजयेत् प्रातस्तक्रमञ्जोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दार्जिं दीपयत्येव ग्रहणीपादुरोगनुत् ।

पित्तम् गुडेन वटकं कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् । सुहृथपरसारिष्टम-
स्तुमेधाप्रयोजनम् । वातप्रक्षोभोत्थनां कर्द्दिं ग्रहणीं पार्श्वहृद्दुजाम् ।
गुदध्वज्युपागुद्वगु अनायास्यार्गसाम् । प्रसेकपीनसश्वासकासानाञ्च
निवृत्तये । अथवा नागरस्थाने दद्यान्नात्रैव विड्ग्रहे । कृद्ग्रीटिपु
च पेत्तु चतुर्गुणमित्यत्र । पञ्चेनं गुडकाः कार्यी गुडन
मित्यत्रापि वा । परं हि बह्विधसम्पत्कान् अधिमानं भजन्ति ताः इति ।
शुश्रूषास्थान इत्यर्थः । चूर्णितानादिति मनुदितचूर्णितानाम् । केचित्सु
गुडमात्रं चतुर्गुणमिति पठन्ति, तन्न वातट्विरोधात्, प्रभृतगर्भरात्र-
प्राज्ञः । अत्र दीपयेदेनानुपानमात्राभेदमाह अनुपानमित्यादि ॥ २३ ॥

पथ्येकादौ मरिचस्यैतत्प्रायेकमिति मन्वध्यते । तेन मरिचस्य
पञ्चमेकमित्यर्थः । पलाभिवृद्धाः क्रमशः इति यथाक्रमं पलेन पलेन वृद्धाः ।

काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रकाराग्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिति प्रोक्तं अथमश्विनिविकारिणाम् ॥ २४ ॥

माणिभद्रमोदकः ।

विडङ्गसारामलकः भयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयञ्च ।

गुडस्य षड्द्वादश भागयुक्ता मासेन त्रिंशद् गुडिकाविधेयाः ।

निवारणे यक्ष्वरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाख्यभिन्ने ।

अयं हि कामक्ष्यकुठनाशनो भगन्दरशीहजलोदराशंसाम् ।

यद्येष्टचेष्टान्निविहारसेवी अनेन दृढस्तरुणो भवेच्च ॥ २५ ॥

खल्यशूरण मोदकः ।

मरिचमङ्गौषधचित्कल्य शूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।

सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धगुलः ।

ज्वलनं ज्वलयति जठरमुन्मूलयति शूलगुल्मागदान् ।

निःशेषयति स्त्रीपदमशंसिनाशयत्याशु ॥ २६ ॥

वृहच्छूरण मोदकः ।

शूरणपोडशभागावृहत्ते रथौ मङ्गौषधस्यातः ।

अर्द्धेन भगयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्द्धेन ।

कल्दन्त द्विगुण इति षोडशपलः द्विगुणेन गुडनेति समुदितचूर्णमि-

जातः । अक्षसन्निवृत्तानिति कर्षसन्निवृत्तान् व्यवहारस्त पङ्कटमापकैरिति

॥ २४ ॥

विडङ्गसारंयादौ त्रिवृतात्रयमिति त्रिवृतायाः पलत्रयम्, गुडस्य च षट्पलानि द्वादशभागयुक्ता इति द्वादशपलपरिभागेन युक्ताः कृताः ।

मासेनेति मासेनोपयोक्तव्यमिति शेषः । अयमर्थः, द्वादशपलानि विभ-

ज्य मासेनोपयोक्तव्यम् । त्रिंशद्गुडिकाः समभागेन कर्त्तव्या इति तेन एकै-

कगुडिका षडङ्गिकाधिकनवमापकोपेतकर्षमाना भवति । कर्ष १, माप

८, इति ६ । व्यवहारस्त दशभिरष्टाभिर्वा नापकैरिति । निवारण इत्यत्र

गुदजागामिति शेषः । देश इत्यन्ये । खल्यशूरण मोदकः ॥ २५ ॥ २६ ॥

त्रिफला कणा समूला ताशीशारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
 भागा महीषधसमा दहनांशा तालमूली च ।
 भागः शूरणतुलेऽदातव्यो दृढदारकस्यापि ।
 भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चूर्य ।
 द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ॥
 गुरुदृष्यभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ।
 भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
 भीमस्य मारुतेरपि येन तौ महाघ्नौ जातौ ।
 अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
 प्रभवति शस्त्रकाराग्निभिर्विनाप्यर्शसामेषः ।
 श्वयथुक्षीपदजिह्व ग्रहणीनपि कफवातसम्भूताम् ।
 न शयति बलीपलितं मेधां कुरुते दृप्तत्वञ्च ।
 हिक्काखासकासं सराजयक्षाप्रमेहांश्च ।
 जीहानञ्चाथोग्रं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २७ ॥

शूरणपिण्डी ।

क्षूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्तकस्य ।
 महीषधादृद्धौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

शूरणषोडशभागा इत्यादौ त्रिफलाकणासमूलातानीशारुष्कर-
 क्रिमिघ्नानां भागा महीषधसमा इति त्रिफलादीनां प्रत्येकं महीषधसम
 भागा, त्रिफलायाश्च प्रत्येकम् । कणा समूला इति पिप्पल्याः फलं मूल-
 स्त्र्यर्थः । समूला इत्यत्र स्त्रियाः पुंस्त्वद्वापितपुंस्कादनुङ् इत्यादीनां
 पुंस्त्वद्भावो नोद्भावनीयः । तस्योत्तरपदे स्त्रीप्रत्ययान्तं परगो विधानात् ।
 विशेषणत्वादस्य पुंनिपातोऽपि नोद्भावनीयः, विवक्षावशादस्यैव
 विशेषणत्वात् । दहनांशवकः भृङ्गैले मरिचांशे प्रत्येकं, भृङ्गं गुडत्वक् ।
 गुरुदृष्यभोज्यरहितेष्वितरेष्विति प्रकामधनप्रतियोगितया दरिद्रेषु उप-
 द्रवमिति व्यापत्तम् ॥ २८ ॥

क्षूर्णीकृता इत्यादि ।—वाभट्टस्य । मोदकवदिति द्विगुण इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पिण्डनां गुडो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २८ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्

व्योषांगुलरुष्करविडङ्गितिलाभयानाम्

चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोयशकृद्विवन्धा-

नग्नेर्जयत्यवलतां त्रिमिषाण्डुताञ्च ॥ २९ ॥

सप्तशर्कचूर्णम् ।

शुक्लीकणागरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णं कृतं क्रुमविविद्धिततमूर्द्धमन्तग्राम् ।

खादेदिदं समक्षितं गुदजाग्निमान्द्र-

कासारुचिश्चसनकराठहृदामरेषु ॥ ३० ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

लवणोत्तमवल्हिकलिङ्गयवान्

चिरमिल्लमहापिचुमर्हयुतान् ।

व्योषाग्नीत्यादि ।—यत् गुडस्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति ।
किन्त्वयं योगे विधीतकामलकयोगात् गुडिकयापि क्रियते यदाह वा-
भटः “गुडव्योषवरा देणुतिजारुष्करचित्तकैः । अर्शांसि तुलि गुडिका
त्वग्बिकारञ्च शोनिता इति । २८ ॥

शुक्लीकादि ।—नागं नागकेशरचूर्णम्, दलं तेजपत्रम् । क्रम-
द्विविद्धितमूर्द्धमन्त्यादिति अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्वित्रया-
दिक्रमेण वर्द्धयेदित्यर्थः । समक्षितमिति—मिलितसर्वचूर्णसप्तशर्करम्, श्वस-
नमिति यावत् ॥ ३० ॥

लवणोत्तममित्यादि ।—यामटस्य । लवणोत्तमं सैन्धवं, वल्हिक-
त्वकः, कलिङ्गयव इन्द्रियवः । चिरमिल्लः करञ्जः तस्य मूलम्, यत्पुनरस्य
‘सुशुते फलसहणमुक्तं तच्छोषणे भेद्यम् । महापिचुमर्हः पर्वतजम्बू,

प्रिव सप्तदिनं मथितालुलितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ ३१ ॥

नागाज्जुन प्रयोगः ।

त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

देवदारुविडङ्गानि पिचुमर्दं फलानि च ॥

जलाचातित्रला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्जला ।

एतत् सम्भृतसम्भारं करञ्जत्वग्रसेन च ॥

पिष्ट्वा च गुडिकां कृत्वा वदरास्थिसमां बुधः ।

एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥

उष्णेन पारिणा पीता शान्तिमग्निं प्रदीपयेत् ।

अशांसि हन्ति तत्रेण गुल्माम्बुनेन चिह्नरेत् ॥

जन्तुदहन्तु तोयेन त्वग्द्रोषं खदिराम्बुना ।

सूतकच्छन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥

इन्वस्वरसंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।

मातुलुङ्गरसेनाय रुद्यः शूलहरी स्मृता ॥

कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।

विशानि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ॥

गोशङ्गद्रससंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।

निम्बसदृशपुष्पलोष्ठजः, बाह्यादनीति लोकाख्याः । अमनिम्ब रसः
पर्वतमध्वजेन पर्वतनिम्ब इत्याहुर्गन्धः, अस्य त्वग आह्वयः मथितालु-
लितान् ३१ । तत्रेणानोडितान् ॥ ३१ ॥

निम्बनिपादो अतिबला श्वेतबला, सुवर्जला स्वर्यावर्त्तः । सम्भृत-
सम्भारमिति पाठः । संभृत्य सम्भारमिति पाठोऽपि सम्भारं त्रिफला यौ-
धजातं संभृत्य संभारं कृत्वा करञ्जत्वग्रसेन पिष्टेति योज्यम् । पृथक् पृथक्
इत्यस्य पानाशनप्रयोगत इत्यनेन वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तेन रोगे रोगे

श्यामाकप्रायसहिता जलोदरविनाशिनी ।
भक्तच्छन्दं जनयति भक्तस्योपरि भजिता ।
अक्षिरोगेषु सर्जेषु मधुना पृष्य चाञ्जयेत् ।
लेहमात्रेण नारीणां मद्यः प्रदरनाशिनी ।
व्यवहारे तथा हृते संग्रासे मृगयादिषु ।
समालभ्य नरो ह्येनां जिघ्रं विजयमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

विजययोगः ।

तिक्ततयवचाहिङ्गपाटाचारनिशाद्वयम् ।
चय्यतिक्ताकलिङ्गानिश्चताह्वालवणानि च ।
अथ्यविलाजमोदा च गण्डोटाविंशतिस्मृतः ।
एतानि समभागानि क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।
ततो विडाल पदकं त्रिवेदुलेन वारिणा ।
एतदुत्तैलपुक्तं सदा लिह्यान्ततो नरः ।
कामं हन्यात् तथा शोथप्रशंसि च भगन्दरम् ।
हृच्छूलं पाण्डुमूलञ्च वातगुल्मं तद्योदण्डम् ।
हिक्काश्वासप्रसेहांश्च कामलां पाण्डुरोगताम् ।
आमान्वयमुदावर्त्तमन्वटद्विं गुदक्रिमीन् ।
अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।

एतत्पदकं पातनयोगत उपयुज्यतेति शेषः । गुल्ममन्त्रेति काञ्चि-
केन जन्तुर्हृदि पातः, इन्द्रियरस आक्रान्तजनम्, श्यामाकप्रायसहिता-
कायाः भक्तच्छन्दं भक्तताह्वा, व्यवहार इति वाग्व्यवहारहृते वादे,
समालभ्येति कानिच ॥ ३२ ॥

विजययोगादिना विनाशु विफला विजातं तिक्रतयम् । ये तु
विजातस्थाने कुलितुङ्गविजयजने विनदसाहः, तन्मते चय्यतिक्ता-
कलिङ्गास्त्रोलावणिलेन भक्तताह्वं ज्ञेयम् । लवणानीति पञ्च लवणानि,
अन्यथा अष्टविंशतिभेदा गोपयते । अथ्यः पिप्पलीमूलम्, अजमोदा-

महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ।

अप्रजानान्तु नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।

विजयो नाम चूर्णोऽयं क्षणातेयेण पूजितः ॥ ३३ ॥

श्रीवाङ्मशालोऽङ्गः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्तकं शटी ।

गवात्तिसुखाविहङ्गविडङ्गानि हरीतकी ॥

पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावस्फरात् ।

षट्पलं वृद्धदारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥

जलद्वीणद्वये क्वाथं चतुर्भागांश्चेद्विभक्तम् ।

पूतन्तु तत्तत्तसं भूयः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणोऽङ्गः ॥

य नानी, विहङ्गमृदङ्गमिति कथं, आसमिति केवलं आसम्, हिक्काश्वास-
ति हिक्कासहितः आस इवार्थः, यतो न पीनस्तथम् । अन्ये तु आस-
मित्वत् आसमिति पठन्ति । रोगान् जयतीति कला, विजयकंक्षा ॥ ३३ ॥

त्रिवृत्तेजोवतीत्यादि ।—क्वाथं विज्ञानस्य । तेजोवती चक्षुः, एत-
सर्व्वम् । यत् पुनश्चक्षुः तेजोवती चास्ति परं तेजोवत्या ज्योतिष्मतो
गृह्यते तथा गुग्गुलुपञ्च तिलके हते । गवाक्षी गोरक्षवर्कडी, तस्या
मूलं एवं सर्व्वम् । ननु गवाक्षी श्वोषपराजिता, कापि टीकाकङ्गिरस्या-
ख्यातत्वात् । क्वाथेभ्यस्त्रिगुणोऽङ्ग इति एकचत्वारिंशत् पलकाथा-
मेतया त्रैगुण्येन गुडस्य त्रयोविंशतिपलाधिकशतफलं भवति । कर्तुः
शूरणस्य त्रिवृत्तदीनां द्विपलत्वं यवादीनाञ्च षट्पलत्वम् । यद्यपि
निर्दोषस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्यक्षं सिध्यति, तथापि दूर्वाविशेषत्वमानीति
यदुक्तं तत् क्वचित् द्रव्यप्रधानानन्दोऽपि प्रत्यक्षता नास्तीति सूच-
नार्हम् । तेन केगोरक्षगुग्गुली विकटोश्चूर्णं षड्जपरिमाणं सिध्दत्वं
सिद्धित्वैव विकटुर्वर्णपङ्क्त्यपरिमाणता द्रव्यप्रकारिकद्वेति बोध्यम् ।
द्वाविंशतं पलान्येव पाटोऽन्यथा हृन्दोभङ्गः स्यात् । क्वचित् द्वाविंशत्
पलान्येवमिति पाठः । अपीऽसमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । पीनसं च
तात्पर्य्यं इति पाठोऽपि संभवार्थः । अत्र वृणुपात्रमनुत्तमपि यातकम्

लेहं पचेत्तु तं तावद् यावद्वर्षी प्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पञ्चाङ्गुलीनीमानि दापयेत् ॥
 त्विष्टन्तेजोवतीकन्दचित्तकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलावड्मपिचञ्चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलम् ॥
 द्वात्रिंशत् पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।
 ततो मातां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाशनः ॥
 पञ्च गुल्मान् प्रसेह्य पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वं दराणि च ॥
 दीपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्षाण्यञ्चापकर्षित ।
 अपोनसं प्रतिष्ठाय माड्यवातं तथैव च ॥
 अयं रज्ज्विगदेवैव कलप्राणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामारिरयञ्चाशु दृष्टोवारसहस्रशः ॥
 भवन्तेऽनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः ।
 आयुषोदैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥
 रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडः श्रीवाङ्मशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥
 तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ।
 क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते ॥
 यदा दर्वीप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुखीभवेत् ।
 एष पात्रो गुडादीनां सर्वेषां पारकीर्तितम् ॥

कोष्ठास्त्रिपित्ते क्षीरादिकं देयम् । न चात्र भङ्गातकप्रवेशादुष्णजलं
 व्ययुक्तनिति शङ्कनीयम् । यतो भङ्गातकस्तेज एव उष्णजलनिषेधो न
 भङ्गातकयोगमात्रे । तथाचोक्तं “उष्णदिकानुपानन्त स्तेजानामपि
 शस्यते । कते भङ्गातकस्ते ह्यात् तत्र तोयन्त शीतकम्” इति । दृष्टास्त
 शीततोयेन व्यवहरन्ति । तोयपूर्णं यदा पात्र इत्यादि गुडपाकन-

सुखमहः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः ।

पीडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः ॥ ३४ ॥

गुड भल्लातकम् ।

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषक् ॥

भल्लातकसहस्रार्द्धं क्षित्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिन् विफलाव्योप्रयमानीमुस्तसैन्धवम् ॥

कर्षांशसंस्मितं दद्यात् त्वगेलापतकेशरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥

कुष्ठार्शः कामलामेहग्रहणीगुल्मपाण्डुताः ।

हन्यात् स्त्रीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् ॥

गुडभल्लातकोह्येष श्वेदश्चाश्चोविकारिणान् ॥ ३५ ॥

गुडभल्लातकः ।

दशमूलप्रभता भार्गी खट्वंष्ट्रा चित्तकं शटी ।

भल्लातकसहस्रञ्च पलांशं काययेद्बुधः ॥

पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।

जणम् । दृढास्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कोमलकदलीपत्रं दत्त्वा गुडस्य मुद्रापाकं निरूपयन्ति । न सूक्ष्मं न भवति पतितः । पात्राधोगतीर्षप न शीर्यते न विस्फोर्यतां ददाति ॥ ३५ ॥

गुडभल्लातके भल्लातकसहस्रे द्वे इति भल्लातक गुडकानां सहस्रद्वयम् एवं सर्वत्र पलादिमानविरहे । यथा सैन्धवाद्यतैले भल्लातकास्थानि विंशतिरिति । यत्र तु पलादिशुक्तिस्तत्र तथैव व्यवहर्त्तव्यम् । यथा बाहुशालगुडे “पलाभ्यष्टवक्श्वुरादिति” । एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम् । भल्लातकसहस्रार्द्धं क्षित्वेति द्विधा कृत्वा गुडसहितकाथएव पक्तव्यं हरीतकीयत् । विफलादीनाञ्च पत्येकमेव कर्षमात्रम् ॥ ३५ ॥

दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धोत् ।

मान्द्रिकं पिप्पलीतैलमौरुकञ्च दापयेत् ॥

कुङ्कुमं कुङ्कुवञ्चात् त्वगेलामरिचन्तथा ॥

अर्शःकासमुदावर्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च ।

नाशयेद्वह्निनादञ्च गुडभस्मात्तकः स्मृतः ॥ ३६ ॥

चव्याद्यं घृतम् ।

चव्यं चित्तकटुकं पाठां चारं कुन्तल्लुण्णि च ।

यमानि पिप्पलीमूलमुभे च बिडसैन्धवे ॥

चित्तकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

शक्रहातानुलोम्यार्थं जाते दग्धं चतुर्गुणे ॥

प्रवाहिकां गुदम्भं शं मूत्रकच्छं परिस्रवम् ।

गुदवङ्गणमूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३७ ॥

द्वितीयगुडभस्मात्तके पञ्चांगमिति दशमूलादिभिः सम्बध्यते । भस्मात्तकसहस्रञ्च पञ्चवदाकृतिमानात् काययेदिति पूर्वोक्तभस्मात्तक-
गुडसखाटात् अत्रापि जलद्रोणे किंवा काथ्यद्वयेभ्योऽष्टगुणे जले । मान्द्रिकं मधु, औरुकञ्च तैलमेरुण्डतैलं एतच्च प्रथमतः क्षिप्रैव गुडः पक्तव्यः । सिद्धे मधुपिप्पलीवृणादि प्रक्षेप्यम् । एकः कुङ्कुव-
ग्रन्थो मान्द्रिकादिभिः सम्बध्यते । अपरञ्च त्वगेलादिभिः । मान्द्रिकै-
रुण्डतैलयोश्च द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि । त्वगेलामरिचादीनान्त
कुङ्कुमं मिलित्वेति केचित् प्रत्येकमित्यन्ये । एतदेव युक्तं द्रव्यप्रधानत्वात्
निर्देशस्य । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम् “भस्मात्तकसडस्त्रं हि गटीदहनगो-
क्षुरान् । दशमूल्यमराभार्गीः पञ्चांशाः संविपाच्य च । दत्त्वा गुड-
तुलां तत्र लेहवत् साधु साधयेत् । पिप्पल्या मधुनः सिद्धे तैलस्यो-
रुकस्य च । प्रत्येकं कुङ्कुवं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च । मिश्रितं
भक्षयेन्नित्यमर्शःकासोदरापहम्” इति अतएव आयुर्वेदसारसखाटात्
कुङ्कुवाङ्गं च त्वगेलामरिचमिति पट्टांगरमणि प्रतिक्षेपणीयम् ॥ ३६ ॥

व्योपाद्यं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।

सार्धितं पिबतः सर्पिः प्रतन्तर्ग्रास्यसंशयम् ॥ ३८ ॥

उदकपट्पलं घृतम् ।

सत्तारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके ।

समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शः शोहकासनृत् ॥ ३९ ॥

सिंह्यसृतं घृतम् ।

पचेद्धारिचतुर्दो रो कण्टकार्यसृताशतम् ।

अत्राग्निनिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥

सकाशमर्थविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्गामैहनुम् ।

घृतं सिंह्यसृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ ४० ॥

चव्यमित्यादि ।— चरकस्य । कस्तूरु धनीयकं जाते दधीति
सुजाते । अत्र केचित् स्वस्मज्जीरमाङ्गलैः पाको यत्परितः क्वचित् ।
चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत्” इत्याहुः । परिस्त्रामिति
गुदपरिस्त्रावम् । चव्याद्यं घृतम् । व्योपाद्यं घृतं तथा उदकपट्-
पलं घृतम् ॥ ३७-३९ ॥

पचेदित्यादौ— कण्टकारीगुडच्योर्मिलिता शतं निहशस्य
मानप्रधानत्वात् । अन्ये तु द्रव्यस्यैवदगंतात् प्रत्येकमेव शतमाहुः ।
चतुर्दोषो द्रोणावशेषः अतोऽत्र घृताढकं बोध्यम् । चतुर्गुणेन
पाकस्येत्सर्गसिद्धत्वात् । प्रस्थपञ्चे तु धौडशगुणात्समेव पाकस्य ।
अग्निरत्र चित्तकः । पूतिकस्य करञ्जस्य त्वकः, काशमर्थं गाम्भारी-
फलम् कल्कस्य तु स्नेहापेक्षया पादिकत्वमेव । बोधिसत्त्वेनेति यो-
गिर्विशेषेण अन्ये तु क्षीरनाशेनेत्याहुः ॥ ४० ॥

पिप्पलाद्यं तैलम् ।

पिप्पली मधुकं विल्वं शताह्नां मदनं वचाम् ।
 कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्तकं देवदारु च ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
 अशंसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कटूररुष्टदौर्बल्यप्रमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
 पिच्छाश्लवं गुदे शीयं वातवर्ज्याविनिग्रहम् ।
 उत्थानं ब्रज्जदोषञ्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ४१ ॥
 रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्ववद्विषक् ।
 दुष्टास्ते निग्रहीते तु शूलानाहावस्त्वग्गदाः ॥
 लाजैः पेया पीता चूर्णिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा ।
 हन्तप्रसस्त्वावं तथा बलाष्टन्निपर्णीभ्याम् ॥

पिप्पल्यादितैले विल्वं विल्वशलाटुः पुष्कराख्यमिति पुष्कर-
 मृक्षं तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं ग्राह्यम् । अत्र द्रवरत्नरस्यानिर्दिष्ट-
 त्वात् द्विगुणाय पाक इति केचित् । अन्ये तु चतुर्गुणपाकस्य
 उत्तममिद्वत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति । अपरे तु “क्षीरदधारना-
 लैस्त पाको यत्नेरितः कश्चित् । जलं चतुर्गुणं तत्र बोध्याधानार्थमाव-
 शेत्” इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते, युक्तञ्चेत् यदाह वङ्क्ष-
 न्युतः “शटीपुष्करकृष्णाह्ना मदनमरदारुभिः । शताह्नाकुष्ठयष्टग्राह्वा
 वचाविल्वज्जताशनैः । सुपिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं तीक्ष्णचतुर्गुणम् ।
 पक्त्वा वस्तौ निधातव्यं मूढवाताशुलोमनम् इति ॥ ४१ ॥

रक्तार्शसां चिकित्सामाह रक्तार्शसामित्यादि ।—उपेक्षेत न तु स्तम्भ-
 येत् । निग्रहीत इति स्तम्भिते । अष्टगुणगदा इति यीसपादयः । लाजैः
 मेथेयादि ।—चूर्णिका चाङ्गुरी, केगरं नागकेशरम् । तथा बलाष्ट-
 न्निपर्णीभ्यामिति द्वितीयोद्योगः । तथेत्यनेन लाजैः मेथेत्यनुवर्तते ।
 शक्रकाथ इत्यादि ।—शक्रः कुटजः, उत्तं हि रत्नकोषे “वृक्षकः शक्र-

शक्रक्रायः सविश्वो वा किंवा विलाशलाटवः ।

योज्या रक्तार्शसैसद्वत् ज्योत्स्विकामूललेपनम् ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्वितरीटतिलचन्दनैः ।

कागचीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ ४२ ॥

कुटजलेहः ।

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टं कषायमवतारयेत् ॥

पर्यायो वृत्तको गिरिमासिका” इति । तद्वल्कनकायः, उक्तं चरके
 “कुटजत्वङ्निष्कृष्टः सनागरः स्निग्धो रक्तसंपहणः” इति । वाभटेऽप्युक्तं
 “सकफे प्रपिबेत् पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कनम्” इति । निश्चलस्त इन्द्र-
 यवकाय इत्याह । सनागर इषजागरः स च प्रक्षेपविधिनेति केचित् ।
 अन्ये तु उक्तवाभटवचनसम्वादात् शुण्ठीकुटजवल्कनयोः काय
 इत्याहुः । विल्वगलाटव इत्यत्रापि सनागर इति योज्यम् । अन्ये तु
 केवलं विल्वं पिष्ट्वा पेयमित्याहुः । ज्योत्स्विका कोशतको धोषकभेदः ।
 नवनीततिलाभ्यासादित्यादि ।—योग्यत्वमेतत् । अत्र केशरं पद्मके-
 शरं रक्तसम्भनत्वात्, यदाह वाभटः “शर्कराभोजकिङ्कलसहितं
 सप्त वा तिलैः । अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति” इति, आधु-
 निकास्तु नागकेशरेण व्यवहरन्ति । दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसर-
 मथितम्, उक्तं हि जठरार्थं “नवनीतं तिलैर्युक्तं शर्करा केशरेण वा ।
 नवनीतं घृतं वाजं दध्नी वा खजितः सरः” इति । समङ्गेत्यादि ।—
 सङ्गा वराहाक्रान्ताः उत्पलं नीलोत्पलम्, मोचकं शाल्मलीपेष्टकं,
 त्रीटं प्रट्टिकालोद्वम्, एषां कल्कश्चागचीरेणालोड्य पेयः । उक्तं हि
 वाभटे “लोध्रं तिलं मोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् । पाययित्वा ज-
 दुग्धेन शानीलेनैव भोजयेत्” इति । अन्ये तु चौरपरिभाषया काग-
 चीरं पक्वां पेयमित्याहुः ॥ ४२ ॥

वस्त्रपूतं पुनः काथं पचेत्लेहत्वमागतम् ।
 भस्मातकं विडङ्गानि तिकटु त्रिफलान्तथा ॥
 रसाञ्जनं चितकञ्च कुटजस्य फलानि च ।
 वचामतिविषां विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णाञ्जित्य निधापयेत् ।
 मधुनः कुडवं दद्याद् घृतस्य कुडवन्तथा ॥
 एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ।
 वातकं पैतिकञ्चैव क्षौष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
 ये च दुर्नामजा रोगा स्नान् सर्वांन् नाशयत्यपि ।
 अलपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।
 अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं पयः ।
 रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ४३ ॥

कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वचो विपाच्यं शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
 यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥
 मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च ।
 वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णाञ्जितमत दातव्यम् ॥

कुटजलक्ष्णमित्यत्र केचित् पलान्याने फलमिति पठन्ति, तन्मते कुट-
 जलक्ष्णयोर्भित्तिलैश्च पलशतम् । चन्द्र टेटभागा शिष्टमित्यत्र चतुर्भा-
 गावशिष्टमिति पठ्यते । अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्त्वयः, सिद्धे
 तस्मिन् भस्मातकादिभूषणप्रलेपः । मधुनः कुडवोऽष्टौ पलानि, घृतकुड-
 व्योप्येवम् कुडवद्वैगुण्यन्त पूर्वमेव स्थापितमिति ॥ ४३ ॥

कुटजत्वच इत्यादि ।—अत्र पलगतं तुला, तेन “तुलाद्रव्ये जल-
 द्रोणः” इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम् । तच्च यावत् स्यादरस-
 मिति वचनाच्च त्रिभागावशिष्टं कार्यम् । उक्तं हि, “चतुर्भागजले प्रायो

पूतोत्कथितः सान्द्रः सरसो दाढ्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
 माता कालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्त्रावम् ॥
 कृगलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम् ।
 जीर्णोषधश्च शालीन् पयसा कागेन भुञ्जीत ॥
 रक्तसृष्टजातीसारं शूलं सासृगुजो निहन्त्याशु ।
 बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ऊग्रभयभागम् ॥ ४४ ॥

कुटजाद्यं दृतम् ।

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
 सिद्धं दृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा ॥ ४५ ॥

सुनिषण्णकचाङ्गेरीदृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दाढ्वी दन्तिप्रणीं त्रिकण्टकम् ।
 न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशूङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥

द्रव्यं गतरसं भवेत्" इति । अन्ये तु तत्त्वान्तरोययोगान्तरे, "द्रोणेऽ-
 ष्वसः पलशतं विगच्छ कुटजत्वचोऽष्टभागस्य" इत्यष्टभागवशिष्टदर्श-
 नात्, अत्राप्यष्टभागवशेषः क्वापोपाह्य इत्याहुः । व्यवहारस्तु पूष्णे-
 यैष । महेन्द्र सलिलमान्नीलजनम् । तदभावे भूमिस्थजलं तदनु-
 कारि पाह्यम् । यदुक्तं " किञ्चित्तरानुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि
 सुरसञ्च । अनभिष्यन्दि च यत् तत्क्षितिस्यमैन्द्रवत् क्षयम्" । फलिनी
 प्रिणङ्गुः । दूर्वाप्रलेपनोपाह्यः इति दूर्वाप्रलेपावस्थायामवतारणीय
 इत्यर्थः । तेन रसक्रिया बेहदपेव, वाभटेऽप्युक्तम् "पक्तावलेहं लीढा च
 तदयथाग्निबलं पिबेत्" इत्यादि । उभयभागमिति यद्यपि युगपदूर्वाधः
 प्रवृत्तरक्तपित्तस्यासाध्यत्वम् । यथाप्युभयभागं हनीत्यस्य क्रमेणोर्ध्वमधो-
 गञ्च हनीत्यर्थः । तत्राप्यधोगस्य याप्यत्वात्, तत् प्रतिपादनमेव निहन्
 न्यादित्यस्यार्थोक्षयः । अन्ये तु योगशक्तेरचिन्यत्वात् असाध्यमपि हनी-
 त्यर्थः ॥ ४४ ॥

कुटजाद्यघृते कुटजस्य फलं वल्कलञ्च, बल्कशब्दो वल्कलवचनः
 कश्चित् वल्कलमिति पाठः । अत्र जलं चतुर्गुणमर्थवशात् ॥ ४५ ॥

कषाय एष पेय्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥
 कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।
 कट्फलं चित्तकं मुखं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
 विल्वं मोचरसं पाठाभागाः स्युः कार्ष्णिकाः पृथक् ॥
 चतुःप्रस्थशतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्षपैर्यै र्यथोद्दिष्टै र्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतदंशः स्वतीसारो त्रिदोषे रुधिरस्तुतो ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशं पिच्छास्तु विविधास्तु च ॥
 उत्थाने चातिबलशः शोथशूलगुदामये ।
 मूत्रकृच्छ्रे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥

अथ कषुष्मीत्यादि ।— अथ कषुष्मी हेठयहनी, एषाञ्चाष्टानां
 प्रत्येकं पलद्वयमिति मिलित्वा षोडशपलं काष्ठं भवति । तथा सुनिष-
 ण्णकचाङ्गेर्यौ मिलित्वा प्रस्थद्वयं कानप्रधानत्वाद्दिर्देशस्य । वीरा
 इत्यन्तरीकोली । चतुःप्रस्थशतं प्रस्थमित्यादि यद्यपि षोडशपले
 काष्ठे चतुःप्रस्थं जलमूर्त्तमसिद्धमेव तथा शेषोऽपि चतुर्थोभागः प्रस्थ-
 एव भवति, तथापि यदेतच्चतुःप्रस्थशतमित्यादि वचनं तत्काष्ठ्याञ्चतुर्-
 थं चारीत्यादि परिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम् । तथा “त्रिंशत् पलानि
 तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः” इत्यपि वचनं द्रवद्वैगुण्यपरिभाषा-
 सूचकत्वेनैव ज्ञेयम् । एतदेव दृष्ट्वा दृढबलमंस्कारोऽपि द्रवद्वैगुण्यः
 मुक्तम् । किं परिभाषासिद्धमपि द्रवद्वैगुण्यं यदिह निर्दिशति, तद्-
 द्रवद्वैगुण्यपरिभाषा कश्चिद्वाधितापि भवतीति सूचयति । तेन कृद्धव-
 प्रस्थादिकं गृहीतैव द्वैगुण्यं न कृद्धवाद्वाक् इत्यर्थः सिद्धोभवति ।

प्रयोज्यं विधिवत् सुर्पिर्बलवर्णाग्निबर्द्धनम् ।

विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ४६ ॥

चारः ।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाचरेत् ॥

आङ्कनत्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिक्षक् ।

चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्ररूपेण वा विष्णा ॥

शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

शनैः शनैर्द्वग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥

सर्जिकायवशूकाभ्यां शृङ्गहीमरिचपिप्पली ।

वचा चार्तिविषा चैव हिङ्गुचित्तकयोस्तथा ॥

अन्ये तु दाढ्यार्थं शयितशिष्यबुद्धिद्वयार्थमेतद्वचनमित्याहुः । विंश-
पलविशेषणतया तद्यपि द्विपलाधिवातीति निर्देशो युज्यते, तथापि
प्रत्यविशेषणतया पुनिङ्गस्य एकवचनस्य च निर्देशः समर्पणीयः ।
उत्थाने बहुश इति स्लोकस्लोकातिसरणे ॥ ४६ ॥

इदानीं चारारविधिमाह प्रशस्त इत्यादि । कालमुष्कः
क्षणपुष्पोऽष्टपौर्णिकः, सण्वष्टगुणः, यदाह पिष्टार्थः “श्वेतपुष्पः
क्षणपुष्पोरक्तपुष्पस्तथैव च । पीतोऽन्योऽपि वस्त्रेषु क्षणपुष्पः प्रकीर्तितः”
इति । तस्य च काष्ठं तिलनाभैर्दग्ध्वा भस्म कर्तव्यम्, इत्येव सुश्रुता-
भिधानात् । आङ्कमिति भस्मनक्षत्रः पटिपलानि, जलद्रोण इति
द्वैगुण्याच्चतुःपटिशरावे । अन्ये तु अत्र द्वैगुण्यं नेच्छन्ति, शङ्खचूर्णस्य
कुडवं चतुःपलः षोडशार्शेनाकृतद्वैगुण्यात् । परिस्त्रावितपादावशिष्ट-
चारोदकादकारितेति चन्द्रिका । आगमप्रामाण्यासिद्धद्वैगुण्यपक्षे तु
द्वाविंशार्शेनेति बोध्यम् । आयस इति लौहमये, एतच्च पात्रविशेषकथनं
शृङ्गोत्कर्षार्थम् “यथा कुर्वन्ति स उपायः” इत्युक्तेः । चार इति
प्रतिस्मरणाय चार इत्यर्थः, प्रतिसारणीयश्च मन्त्रणीय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्त्वेनाष्टमाषकम् ।

दर्व्या संवद्वितश्चापि स्थापयेदायसे घटे ।

एष वङ्गसमः चारः कीर्तितः काश्यपादिभिः ॥ ४७ ॥

चारः ।

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्मादकं षड्गुणे

पात्रे लोहमये दृढे विपुलधी र्दर्व्या शनैर्घट्टयन् ।

दग्ध्वाग्नौ वज्रशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्

यद्येतिरण्डजनालमेव दहति चारो वरो वाक्शतात् ॥

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मान्छपैच्छिलप्ररक्तता ।

संजायते तदास्त्रायं चारः शो ग्राह्यमिष्यते ॥

तोये कालकमुष्ककस्येति । षड्गुण इति षडादके व्यवहारादक्ष-
तद्विगुणो, अतएव वृन्दोक्तम् “द्वैगुण्यं नादके यत्र भागमात्रोपलक्ष-
णात्” इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति, आदकादिश्रुत्या द्रवं यद्द्वैगुण्यं सर्वा-
गमसिद्धं तत् कथं बाधनीयं, नच कश्चित्तन्त्रे भागमात्रमुक्तम्, येन भागमा-
त्रोपलक्षणाभिहितं वाच्यं अतएव चक्रोणास्वरसादेव द्वैगुण्यार्थं न किमपि
निश्चितम् । दग्ध्वाग्नौ वज्रशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेति वि-
भागशेषेणाच्छोः छत्यादिबललोदये कल्कमपनीय क्लानयित्वा चाराव-
ग्राह्यम् । ततः पुनः पचेत् । पश्चादासन्नपात्रे वज्रशङ्खनाभिश्चकला-
नग्नौ दग्ध्वा तस्य चर्णां तृथ्येतित्यादि वक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत्, अन्ये
तु त्रिभागशेषे चतुर्भागवशेषे वा चारोदके वस्तुपूत्रे शङ्खचूर्णं दत्त्वा पुनः
एतच्च यथा नातिमान्द्रमतितरनञ्च स्यादित्याहुः । पूतावशेष इत्यत्र
पूतः क्लृप्तः इति कश्चित् पठन्ति, तन्मते चतुर्थीशावशेषे चारोदके इ-
त्यर्थः । सम्यक् सिद्धचारचक्षणमाह यद्येतिरण्डजनालमयादि । एस
इति पक्वः शीतः चारो यदि निस्त्रयमेरण्डनालं लेपेन वाक्शताच्छो-
टिशताद् दहति, तदा वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः । पूतावशेष इत्युक्तं, तच्च
कियदवशिष्टं स्थाप्यम् इत्याह प्रायस्त्रिभाग इत्यादि । आस्त्राव्येति

तुर्थे षाष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संव्यूहिमी ।

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छङ्कः ॥

नातिसान्द्रो नातितनुः चारपाकउदाहृतः ।

दुर्नामकादौ निर्हिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः ॥

पानीयो वस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

स्वावयेत् षड्गुणे तीये केचिदाज्ज्वत्तु गुणे ॥ ४८ ॥

वस्त्रेण गानयित्वा । इदानीं प्रवेष्टव्यं शङ्खचूर्णस्य ज्ञानभेदेन प्रतिसारणी-
यचारस्य च्छदादिभेदजन्यं तथ्येणेत्यादि ।— चारोदकान् इति विभागा-
वगिष्टचारोदकमपेक्ष्य शङ्खः शङ्खचूर्णं यदि तथ्येण चतुर्थींशेन विहितः
प्रयुक्तो भवति, तदा संव्यूहिम इति शृङ्गारो भवति, संव्यूहिम इति
शृङ्गारसंज्ञा । अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते, तदा मध्यः
चारः, षोडशभवेनांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते तदा श्रेष्ठः चार इत्यर्थः ।
यद्यपि संव्यूहिमे चारोदकाश्चतुर्थींशेन दीयमानं शङ्खचूर्णं मध्यश्रेष्ठ-
चारे दीयमानशङ्खचूर्णमपेक्षया प्रभूतमेव, तथापि चारस्य शृङ्गारमेव
भूयसा शङ्खचूर्णेन चारोदकस्य तीक्ष्णताया अभिभूतत्वात् । पानीय-
चारे तु न शङ्खचूर्णदोष इति तस्य नेते भेदाः । प्रतिसारणीयचार-
पाकलक्षणं तथा तद्विषयञ्चाह नातिसान्द्रेत्यादि ।—प्रतिसारण इति
अलक्षणप्रयोजकः । पातव्यचारोदकस्य विधानं विषयञ्चाह पानीय
इत्यादि ।—पानीयः इति पातव्यो यः चारः तं चारं षड्गुणं चतुर्गुणं
वा जले पाकं कृत्वा एकविंशतिवारान् परिस्ताप्येदेयं, न प्रतिसारणीयचारवत् अस्य
पुनःपाक इति तत्पर्यार्थ इत्याहुः । विद्वान्मनोभ्याह “पानाय
भावनायाश्च परिस्ताप्यं चतुर्गुणं । जले चाङ्गीर्षाष्टे च चारान्मोषा-
ह्ममिष्यते” इति पानाय चतुर्वारं चारोदकविधानम् तदर्थमत्यर्थः ।
पानीयचारमाला च पञ्चालिकापाई पञ्चरूपा क्रमादुत्तममध्यमाधमवक्त्रा
कुरुपश्चादेत्या ॥ ४८ ॥

चारसूत्रम् ।

भावितां रजनीचूर्णैः स्नुहीचोरे पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिणत्तर्शाभिगन्दरम् ॥ ४९ ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो वामं घृष्ठजं चार्थजं क्रमात् ।
 पञ्चतित्तेन संस्तेह्य दहेत् क्षारेण वह्निना ॥
 वातजं क्लेष्मजं चार्थः क्षारेणासृजपित्तजे ।
 महान्ति तनुमूलानि क्षित्त्वैव बलिनो दहेत् ॥
 चर्मकोलं तथा क्षित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ।
 पक्वजम्बूपमो वर्णः क्षारदग्धः प्रशस्यते ॥ ५० ॥
 गोजीशेफालिकापतैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।
 क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेत् यन्त्रद्वारं पिभाय च ॥

चारसूत्रमाह भावितमित्यादि ।—पुनः पुनरिति सप्ताहमित्यर्थः

॥ ४९ ॥

प्राग्दक्षिणमित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलार्थमस्माद्विशिष्टपुरु-
 षगम्यं वा एष च क्रमो यस्य चतुर्विधं शार्श्वेष्वर्शांसि कृत्वा तं प्रत्येव
 बोध्यः । यस्य पुनरेकतमपार्श्वं तस्य तदेव दहनीयम्, एष च क्रमः
 क्षारं चारसूत्रेऽग्नौ च । अथजमिति अण्डकोपसमीपस्थम् । अस्य च
 दाहो वृद्धचैत्यनं क्रियते पाण्डुरभयात् । पञ्चतित्तेनेति पञ्चतित्त घृतेन
 घनादिना स्तेयित्वेत्यर्थः । क्षारेण वह्निना च उभयमेव क्लेष्मजं
 वातजञ्च दहेत् । रक्तजे पित्तजे पुनः क्षारेणैव दहेत् । क्षारोहि
 मज्जतैर्बोधितः यदाह सुश्रुतः “क्षारस्तु सञ्चैवाग्निप्रसिद्धो नन्दग्निः”
 इति । अन्यतरेनेति क्षारेण वह्निना वा । क्षारेण सस्यग्दग्धत लक्ष-
 णमाह पक्वमित्यादि । पक्वजम्बूपमः स्निग्ध कण्ववर्ण इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रतिसारणीर क्षारो वथोपयुज्यसदाह गोजीत्यादि । गोजी
 साधोटकः । क्षारेण लेपयेदित्यन्वयः । लघ्वक्षारोच्चारणकालो वाक्-
 तासां शतं क्षोटीशतं वा । यन्त्रद्वारं गुदास्थितयन्त्रस्य द्वारं पिभाय
 कर्पटादिका ढकयित्वा । पक्वजम्बूपलोपमं सस्यगं दग्धे, हीनदग्धे च

तच्चापनीय बोद्धेत पक्वजम्बू फलोपमम् ।
 यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेत्क्षिप्ते तथा पुनः ॥
 तक्षुपास्बुभुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
 न निम्नं तालवर्णाभं वह्निदग्धं स्थितासृजम् ॥ ५१ ॥
 निर्वीथ मधुसर्पिर्भ्यां वह्निमंजातवेदनाम् ।
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीस्रजचन्दनैरिक्तैः ॥
 सासृतैः सर्पिषा युक्तेरालेपं कारयेत् भिषक् ।
 मुहूर्त्तमुपवेश्यः सौ तोयपूर्णं य भाजने ॥
 चारमुष्णासुना पाथं विबन्धे नूतनचर्मसोः ।
 दाहे वस्त्रादिजे लेप शतधीतेन सर्पिषा ॥
 नवान्नं माषतक्रादि देव्यं पाकाय जानता ।
 पिवेद्दणविशुद्धार्थं वराक्षां रुसुग्गुलुम् ॥

लोहितं भवति । यदाह वामटः “पक्वजम्बू निभं शस्त सम्यग्दग्धं विप्र-
 र्थयात् । ताम्बामं तोदकण्डूदग्रं तत् पुमर्दहे । अतिदग्धे स्वये-
 द्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः । गुडे विशेपादि कृत्स्नसंरोधा वातिवर्त्तनम्
 वातपित्तप्रशमनी शीता तत्र क्रिया जाता” इति । तुपास्बु कात्रिकम् ;
 न निम्नमित्यादिना सम्यग् वह्निदग्धलक्षणम् । वह्निदग्धमिति वह्निना
 सम्यग् दग्धं न निम्नमित्यादि लक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति
 पक्वतालसमवर्णीम्, तालवर्णाभमिति पाठेऽपि पक्वतालवृत्तसमवर्णमि-
 त्यर्थः । स्थितासृजमिति स्थिररक्तम्, एतच्च यदा वर्गस्थित्या दह्यते
 तदा ज्ञेयम्, दाहश्च पित्रासोवलेन रक्तस्तरम्भक इति ॥ ५१ ॥

दाहावलनं दक्षिणं तदाह निर्वीथेत्यादि । सम्यग् दग्धेऽश्व-
 नीचर्यः, तुगाक्षीरी वंशतोवना, तदभावे तालक्षीरी, स्रजः पर्यंटी,
 तस्य तन्मूलम्, चरुता गुडणी यद्यपि गुडणी पाकादुष्णवीथी
 तथापि स्वर्णं शीतेव यथा कात्रिकमस्त्रमपि भक्षणान् पित्त रस,
 स्वर्णेन शीतिरिति कदा पित्तहरं भवति, तेन गुडल्या निर्वीथणत्वं
 चित्तप्रतिनिधि केनविदुक्तम् तदुष्णपास्तम्, किंवा उष्णवीथीया अपि

जीर्णे शालग्रन्थमुद्गादि पथ्यं तित्ताज्यसैन्धवम् ।

रूढसर्व्वव्रणं वैद्यः चारः दत्त्वानुवासयेत् ॥

पिप्पलाद्येन तैलेन देवेदीपनपाचनम् ॥ ५२ ॥

अग्निमुखं लौहम् ।

त्रिष्टुप्तिवकनिर्गुण्डोन्मुहीमुण्डतिकाज्जटाः ।

प्रत्येकशोऽटपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात् कर्धत्रयं पृथक् ।

विफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यवेत् ॥

दित्र्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मज्जौह्वस्य चूर्णितम् ॥

पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मन्त्रशकैर्योयुतम् ।

धनीभूते सुशीते च दादयेदवतारिते ॥

मुङ्गश्चा दृष्ट्या नरसंक्षोभमहिम्नैवाव दाहप्रणमकत्वं ज्ञेयम् ।
तोषयति इति कोष्णतोषण्यं दृष्ट्याहुः । चारमुष्णान्बुनेति, चारं
द्वयवत् । वगदाष्टं विवरा त्रिकणं विपाच्यं पथ्यं तित्ताज्यम् ।
चारं दत्त्वंति चारवन्ति दत्त्वा चारवन्तिदातान्तरं पिप्पलाद्येन
तैलेनानुवासयेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रसिद्धं फलमग्निमुखलौहमाह विटश्चित्तिकेत्यादि । अत्र मुण्ड-
तिका मुण्डिरी, अज्जटा भूषणमन्त्री, अस्याः प्याने जटेति पाडे
विट्टादीनां मूलमित्यर्थः । तथाच जनद्रोणे जायश्चतुर्भागाव-
शिष्टः पोडुगशरावरूपोऽर्धपणादेव सिद्धः, पृथगित्यनेन व्योषस्य
प्रत्येकं त्रिवर्धमानत्वम्, विफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि ।
एषाञ्च विडङ्गादिशिलाजत्वन्कर्धनां पाकावतारसमये प्रसेदः ।
दित्र्यौषधिः स्वर्गमात्रिकं मनःशिला वा शान्तिको ककनी वा अन्यत्र
तु मनःशिलातत्स्थे विपाशनर दर्शनात्मनःशिलेति युक्तम् । लौह-
मारकत्वाच्च सर्वाणोषधानिरुद्धानि, वैकङ्कतहतस्य वेति राहायं

एतदग्निमुखं नाम दुर्गमान्तकरं परम् ।
 मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥
 पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।
 गुरुद्वयान्नपानानि पयोमांसरसोहितः ॥
 दुर्गमपाण्डु श्वयथुकुष्ठलीहोदरापहम् ।
 अकालपलितञ्चेतदामवतगुदामयम् ।
 न सरोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ॥
 करीरकाक्षिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।
 स्वव्यतोऽन्यथा लौहं देहात्किदृञ्च दुर्ज्वरम् ॥ ५३ ॥
 भङ्गातकलौहम् ।

चित्तकं त्रिफलामुखं ग्रन्थिकं चविकाश्रिता ।
 हस्तिपिप्पलप्रामाग्नदण्डोत्पलकुठेरकाः ॥

बहिर्ज्ञाति ख्यातं वारेन्द्रादिषु वयकङ्कोलिरिति ख्याम् । किन्तु
 खर्षमाक्षि नादिकं विना सम्यग् लौहमारणं न सिध्यति, व्यवश्य-
 तत्साधनद्वयसमुच्चयेनापि कर्त्तव्यम्, रुक्मलौहं कालव्यतिरिक्तं
 वज्रपाण्डुरादिकृष्णलौहं तदुक्तं निर्घण्टौ । “तीक्ष्णमयसमुत्तरापद्य-
 पिण्डं रुक्मरुक्मकृदुः कृष्णलौहनामानि” इत्यानुक्तस्यापि गव्य-
 छत्राय चतुर्विंशतिपलानि पाकारम्भसमयेव दृढं द्योतीयते, एतं
 विना क्वचिदपि लौहस्य पात्रादग्नात्, अतएव क्वचित् पलेश-
 त्विंशत्याज्यशर्कराद्योरपीति पाठान्तरं लेचित् पठन्ति, मधुशर्करा-
 द्युत्तमिंशतिपलानि मिलित्वा, शर्कराछत्राभ्यां पाके रात्रिपर्युषितं
 शीतं मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्करायाः द्वादश पलानि, मधुनेहादश-
 पलानि घृतस्य च चतुर्विंशतिपलानीति । भक्षणाधिगम्यतमारण्य-
 लौहम् ॥ ५३ ॥

भङ्गातकलौहं कुठेरकाः पण्यीरः, गङ्गातकसहस्रे हे इत्याह-
 णिमायान् । तद्वर्गितं जलद्रोणं । तीक्ष्णलौहस्तेति वज्रपाण्डुरादि-

एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

भस्मातकसहस्रे द्वे कृत्वा तत्रैव दापयेत् ॥

तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पर्चाङ्गषक् ।

तुलाङ्गं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुड्बद्वयम् ॥

तूषणं त्रिफलावल्हिसैन्धवं विडमोद्भिदम् ।

सौवर्चलं वङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥

कुड्बं वृद्धदारस्य तालमूलग्रास्तथैव च ।

शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥

सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुड्बद्वयम् ।

प्राग्भोजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम् ॥

अश्वत्थि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलश्वाशू व्यपोहति ॥

करोति शुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५४ ॥

रसगुडिका ।

रससुपादिकसुलग्रा विडङ्गमरिचाभकाः ।

गङ्गापालङ्कजरसे खल्वयित्वा पुनः पुनः ।

रक्तमात्राशुदाशोष्णी वल्हे रत्यर्धदीपनी ॥ ५५ ॥

लौहस्य । गव्यघृतस्य कुड्बद्वयमिति द्विगुण्यात् षोडशपलानि एवं मधुनोदपि, सिद्धे च तूषणादीनां प्रवेपः । सर्वाभपरमवृत्तसारवत्, कृत्वान्वृतसारोक्तविधिना पुटितं यथायात्रि प्रत्यनीन्द्रव्यपुटितञ्च लौहं ग्राह्यं भवणादिविधिरपि तथैव ॥ ५४ ॥

रससुपादिका इति विडङ्गादीनामेकतमभागापेक्षया, तेन विडङ्गमरिचाभकाणां प्रत्येकं त्रयोभागाः पारदस्यैकोभाग इत्यर्थः । शोधित पारद २ माषा मारिताभचूर्णं विडङ्ग मरिच प्र ६ माषा । अज्यानरेपि रसभागापेक्षया विडङ्गमरिचाभकाणां प्रत्येकं भागत्रय-

वेगावरोधस्त्रीष्टयानमुत्कटकासनम् ।

यथास्वं दोषलं चान्द्रमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

इत्यर्शचिकित्सा ।

अथाग्निमान्द्राधिकारः ।

हिङ्गुवटकं चूर्णम् ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे क्षेष्ठाविशोधनम् ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमोहिङ्गुभागः ।

शुक्रम् । गङ्गापानञ्चेति पालकसदृशपत्रं गङ्गापानञ्चं, गाङ्गराट् इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति सप्ताहमात्रं कृतं नियम इत्यर्थः । रसाभक्त-
शोधनञ्च न, धावत्युक्तमिधैव विधेयम् । षष्ठयानं हस्तशब्दादिष्टगम-
नम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अग्निः कार्यत्वात्तदनन्तरमग्निमान्द्रादि चिकित्सामाह सम-
स्येत्यादि । रक्षणमिति पालनम् । त्रिकटुकमित्यादि । वामटेनायं
योगो गुन्माधिकारे पठितः । अजमोदा यमानो एषं सर्वं त्वान्तः-
परिमाज्जने वृद्धिः सम्माज्जने पुनरजमोदैव, उक्तं हि “अलःसम्मा-
ज्जने प्रायोऽजमोदाच यमनिका । वरुहः सम्माज्जने क्षेया चाजमोदा
जमोदिकेति ॥ समधरणधृतानामिति धरणं रुद्धा तया समं यथा

प्रथमऋषिभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-

स्त्र नयति जठराग्निं रातरोगांश्च हन्यात् ॥ १ ॥

समयव्यूकमह्वैषधचूर्णं लोढं घृतेन गोसर्गे ।

कुरुते क्षुधां सुखोदकं पीतं मह्वैषधं वैकम् ॥ २ ॥

अन्नमण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलाश्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दोदीयेत पावकः ॥

क्षुधोषनोर्वास्तिविशोधनञ्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनञ्च ।

ज्वरापहारो कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ ३ ॥

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौङ्गुस्वरीं त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥

यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यञ्च क्षेप्यकारि च भेषजम् ।

सर्वं तदत्यग्निहृतं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ४ ॥

स्थातया धृतानां, अन्ये तु पलदशमांशोधरणं, समाश्च ते धरणधृता-
स्तेति विग्रहः अष्टमोहिङ्गुभाग इति त्रिविधा ढीनां सप्तभागान्तदेकभा-
गसमोहिङ्गुभाग इत्यर्थः वातरोगांश्च हनोत्यत्र वातगुल्मांश्च
हन्तीति केचित् पाठः ॥ १ ॥

समेयादौ ।—यव्यूको यवक्षारः । तिस्रौषधं वैकर्मि वागन्दः
पूर्वयोगापेक्षया इत्यर्थं वागन्दोवा । गोसर्गे गोः सूर्यकिरणस्य
सर्गे भोक्ते प्रातरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्नमण्डमित्यादि ।—अन्नस्य मण्डं मण्डोन्नम् इति केचित् ।
अन्ये तु चतुर्दशगुणास्त्रिधाधित एव मण्डोन्नमण्डशब्देनोच्यते अन्न-
पदं सुरा मण्डादिनिरासार्थमिच्छाद्धः । यद्यपि माधवकरेण द्रव्य-
गुणे सुतण्डुलेत्यादिवचनान्तरं क्षुधोषनेत्यादि प्रदं पठितं तथाप्यन्न-
मण्डं चापि मण्डत्वसामान्यादेतत् गुणाष्टकं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अत्यग्निवित्तिसानाह नारीक्षीरेणेत्यादि । उङ्गुस्वरत्वचः
कर्पः, पायसपक्वे तु उङ्गुस्वरत्वचः पलं तण्डुलं नारीक्षीरञ्चानुहृषं
दत्त्वा पायसः कार्यः । यत्किञ्चिदिति मर्हिषीदुग्धादि ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुर्जरजीर्णोऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपातयेत् ॥ ५ ॥
 विद्धाभयारुङ्चीनां कषायेण षडूषणम् ।
 पिवेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ।
 पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोऽहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ७ ॥
 सिन्धूत्यपथ्यमगधोद्भव यक्षिष्णूणां
 मुष्णासुना पिवति यः खलु नष्टवह्निः ॥
 तस्माभिषेण सद्यतेन वरं नवान्नं
 भस्मीभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ ८ ॥

मुहुर्मुहुर्जरजीर्णोऽपि ।— तथाजीर्णोऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योप-
 कल्पयेत् यथा निरिन्धनोऽग्निः, अन्तरमित्यवकाशं लब्ध्वा एनमातरं
 न विपातयेत्, धातुपाकादिति भावः । उक्तं हि आहारमग्निः पचति
 दोषानाहारयज्जिः । धातुन् जीर्णेऽपि दोषेषु न जीवद्भातसंज्ञये ॥ ५ ॥

विद्धाभयारुङ्चीनां ।— त्वक् गुडत्वक्, त्वक्पत्रे सुरभीकारके देये ।
 पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिति, तदुक्तं मरिचं पिप्पली गुग्गुली त्वक्पत्रं
 समुदाहृतम् । पिप्पलीमूलकं बुक्तं षडूषणमुच्यते । साग्नपञ्चोषण-
 क्षेप सव्यञ्च षडूषणमिति । एतच्च षडूषणं प्रथमं विषये ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

हरीतकी वादि । मुद्गस्य । योगत्वमेतत् । गुग्गुलु वक्त्रे, गुडन,
 पित्ते, सैन्धवेन दोषत्वस्येति विशेषाद्भातकम् ॥ ७ ॥

सिन्धूत्येत्यादौ ।— पथ्याः रोगकी, क्षुत्तमिह छान्दसत्वात् ।
 मगधोद्भवा पिप्पली, अत्रापि पृथ्वीवदृक्षस्त्वम् । वरं प्रकृतमधिकमिति
 द्वास्तमासद्यताभ्यामधिकमित्यर्थः । केऽदिह भस्मवादीनां भस्मभे-
 दाणि नाग्निप्रसिद्धं हि स्यन्मृतं वर्जयन्ति, अप्यारस्तु समभागेनेति ॥ ८ ॥

सिन्धूत्यहिङ्गु त्रिफला यमानी-
 व्योधैर्गुडांशैर्गुडिकान् प्रकुर्यात् ।
 तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना
 भुङ्क्षीत मन्दाग्निरपि प्रभूतः ॥ ८ ॥
 विडङ्गमल्लातकचित्ताम्रमः
 रुनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा ।
 लिहन्ति ये मन्दज्वराग्रानां नरा
 भवन्ति ते वाडवतुल्यवह्नयः १० ॥
 गुडेन शुगठी मथवोपकुलां
 पथ्यां तृतीयामग्रदाडिम्बा ।

सिन्धूत्यहिङ्गु इति एक द्रव्य समूहः गुडभागः ।
 प्रादेण त्रिगुणं प्रापिकेऽग्निसादे श्लेष्मणि च गुडो बद्धतरो न यत्न
 इत्याहरेके । अन्ये तु सचर्चणीमेतया द्विगुणो गुडः तस्माद् गुडा-
 दहं समुद्रितचर्चणी तेन गुडं शमिति, मोदके द्विगुणो गुड इतिवचन-
 मनुग्रहीतं भवतीत्याहुः । तृप्तिमवाप्नुवन्निति मन्दाग्निरपि तावत्
 प्रभूतं भुङ्क्ते यावत्तृप्तिमवाप्नोति । अनाप्नुवन्निति पाठे पुनरग्नित्वात्
 प्रभूतमोजनेऽपि न तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

विडङ्गं खट्वौ तुल्यगुडेनेत्यत्र युक्ता इत्युक्तार्थः, तेनैव भागसतो
 गुडः केव घृतेनैव लिङ्गनाति व्याख्यातव्यमिति केचित् । अन्ये तु तुल्य-
 गुडेनेति पदं सर्पिर्लिषणं वक्ष्यित्वा समुद्रितचर्चणीमेतया द्विगुणो न मि-
 नित्वा गुडसर्पिषा केच इति व्यावृत्तेः युक्तञ्चैतत् नागाज्जुनीत-
 वचनसम्बन्धेन तथा हि “सचर्चणीता गुडं वा विडङ्गमल्लातकनागरा-
 तागः । ज्वरयन्ति जठराग्निं सर्वेन गुडं स पितृजीवा” इति ॥ १० ॥

गुडेन शुगठीमित्यादि । पथ्यां तृतीयामिति समस्तसममञ्ज ।
 तत्र समग्रपक्षे गुडेनेति पदं तथाप्यं तृतीया इति पदञ्च शुगठादिषु
 प्रत्येकं योज्यं तेन गुडेन पथ्यां तृतीयां शुगठीमित्येकोयोगः । तथा
 गुडेन पथ्यातृतीयामुपकुल्यामिति द्वितीयः । तथा गुडेन पथ्याह-

आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु

वच्चोर्विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ११ ॥

भोजनाग्रे सदापथ्यं जिह्वाकण्ठ विशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १२ ॥

कपित्थतक्रचाङ्गेरी मरिचाज्जीचितकैः ।

कफवातहरो ग्राही खड्गोदीपनपाचनः ॥ १३ ॥

शार्ङ्गं लकाञ्जिकः ।

पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च देवदारु सचितकम् ।

चविकां विल्वपेत्रीञ्चाजमोदाञ्च हरोतकीम् ॥

रुहौषधं यमानोञ्च धान्दकं मरिचन्तथा ।

जीरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्जिकं साधयेद्भिषक ॥

एषशार्ङ्गं लकोनाम काञ्जिकोऽग्निबलप्रदः ।

सिद्धार्यतैलसंभटो दशरोगान् व्यपोहति ॥

तीयं दाडिममिति, निङ्गपरिणामेन योज्यमिति । योगत्वयं यथा सङ्ख्य-
नामाजीर्णादिषु रोगेषु योज्यम् । यत्तुगुडगुग्गुली मन्त्राणि गुडपिप्प-
लीभक्षणत्वा तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगान्तरमेव । पथ्यां तृतीयाभि-
त्यसमस्त पाठे यत्तुगुडं नेति पदं शुण्ठ्यादिषु चतुर्थं प्रत्येकं योज्यं
तेन चत्वारो योगा यथाक्रमरामादिषु चतुर्थं योज्याः । अस्मिन् पक्षे
तृतीयादिपदं व्यवच्छेदार्थं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

भोजनाग्रे इत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कपित्थे शटौ ।— कफवातहर इत्येव पाठः न तु कफपित्तहर
इति, द्रव्यगुणपथ्यालोचनया कपित्थादीनां वातकफहन्तृत्वात् । खड्ग
इति यूपनिषेपस्य परिभाषिकी रक्षा, अथ विधानञ्चातीसाराधिका-
रणयोक्तम् ॥ १३ ॥

पिप्पलीत्यादौ । विन्वरेपो विल्वगवातुः, शृङ्गवेरम् आर्द्रकं
पाकविभागशेष कटुतेले सन्तजनम्, हिङ्गजीरकयोश्च प्रक्षेप इत्युपदि-

कासं खासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम् ।

आमश्च गुल्मश्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥

अर्शासि श्वयथुश्चैव मुक्ते पीते च साम्प्रतः ।

क्षीरपाकविधानेन काश्चिकस्यापि साधनम् ॥ १३ ॥

अग्निमुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुभागी भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पली त्रिगुणा चैव ऋजवेरं चतुर्गुणम् ॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।

चित्तकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाटगुणं भवेत् ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीत्वा मातृं प्रसन्नया ।

पिवेदध्ना मस्तु ना वा सूरया कोष्णवारिणा ॥

सोदावर्त्तम जीर्णञ्च क्षीहानमुदरन्तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भवितम् ॥

अर्शोहरं दीपञ्च क्षेपणं गुल्मनाशनम् ।

कासं श्वसं निहन्तग्राशु तथैव यच्छ्वाशम् ॥

चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रहिन्यते ॥ १५ ॥

पानीयभक्तगुडिका ।

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्यद्विडङ्गमरिचास्रकाः ।

भक्तोदकेन संमर्दय कुर्याद्गुञ्जासमां गुडीम् ॥

गन्ति वृद्धाः । साम्प्रतोऽभ्यासादित्यर्थः । क्षीरपाकविधानेनेति द्रव्यादष्ट-
भुजं क्षीरमित्यादि परिभाषया । अतएवोक्तमन्यत्र क्षीरमस्वारनालानां
नास्मि पाकोऽन्धसा विना । सम्यक्पाको न गच्छेत्तु तस्मात्तोयं चतु-
र्गुणमिति ॥ १४ ॥

हिङ्गुभाग इत्यादौ—द्विगुणेत्याद्यभागापेक्षया एवं त्रिगुणेति ।
प्रसन्नयेति सानिरुद्ध वाते, दध्नेति शुद्धवाते, मस्तुनेति मत्स्यकणवाते,
सूरया कणवाते ।

भक्तोदकानुपानैका रेव्या वह्निप्रदीपनी ।

वार्थन् भोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्ममिष्यते ॥ ६ ॥

वृहदग्निमुखं सूर्यम् ।

द्वौ चारौ चित्रकं पाठा करञ्जलवणानि च ।

सूक्ष्मैलापवकं भार्गाक्रिमिम्नं हिङ्गुधौधरम् ॥

शटीदाव्योतिर्वन्मुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा ।

धात्रीजीरकवृक्षान्नं श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥

धन्ववेतसमस्त्रिका यमानो सुरदारु च ।

अभयाविषा श्यामा हवुषारम्बधं ममम् ॥

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलान्नपलाशयोः ।

चाण्डिणौ लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्ररेचितम् ॥

समभागानि सर्वेणि सूक्ष्मरूपानि कारयेत् ।

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनतयम् ॥

पानीयभक्त्युद्धायां रगोर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया, वैचि-
द्वत्तस्य कञ्जनिर्वायं रसस्यार्द्धं गन्धकं निपत्तिं विडङ्गादीनां प्र-
त्येकं रसपेक्षया द्विगुणोभागः । चर्षोर्द्धिकागोहं रसगुद्धादान्तं
विडङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं द्विगुणोभाग इति भेदः । रक्तोद-
केनैतच्च भक्तपानीयेन ॥ १६ ॥

वृहदग्निमुखे । वरुणं वरुणमुखस्य रूपं, कुमुदं कुमुदिनं कोनिदार-
पुष्पाणां फलमित्यनेन यत्वेतस्य फलं यत्सूर्यप्रदीपं तच्छ्रेयसिप्रयं
ज्ञेयं । लवणानि, पञ्चलवणानि, वृक्षान्नं मत्तार्द्रकं, श्रेयसी गजपि-
प्पलीण्यं सर्व्वेलाग्निदीपनयोगे वाते परं श्रेयसां साक्षात् प्रकल्पितं ।
उपकुञ्चिका इत्येव जीरकं अस्त्रिणा विनिर्मितं चर्षत्सर्व्वेलाग्निदीपन-
योगे पुण्येण सङ्घातौ पुनरभिलाषा चाङ्गोदी प्रकल्पितं श्यामा वृहदारकः,
चारम्बधं स्त्रोनायफलम् तिलशब्दनात् तिलनात् अङ्गं चारम्बान्,

दि न त्वयश्च शुक्लेन चार्कस्वरसेज च ।
 अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥
 उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
 अजीर्णकनयो गुल्मान् स्नीहानं गुदजानि च ॥
 उदराशयन्दृष्टिश्च चाडीलां वातशोणितम् ।
 प्रगुदत्यलूनान् रोगान् नष्टवह्निश्च दीपयेत् ॥
 समस्त व्यङ्ग्योपेतं भक्तं दत्त्वा सभाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥
 गोदोहमात्रात्तत् सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ १७ ॥

भास्करलक्षणम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं धन्याकठशजीरकम् ।
 सैन्धवश्च विडंश्चैव पतं तालीशकेशरम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ॥
 मरिचाज्जिष्णुगृहीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥
 त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात्कुडवद्वयम् ।
 दाडिमात् कुडवच्चैव द्वे पलेचामवेतसात् ॥
 एतच्चान्वितं कृत्वा गन्धाद्यनमोपमम् ।
 लघ्वरं भास्करं वाजसांस्तरेण विनिर्मितम् ॥

जुगुप्सुः शूलपातकनी, लौडकिट्टं मण्डूरं च पुराणं ग्राह्यम् । जेज्ज-
 रलौकिट्टं पृथगेव पार्श्वदृष्ट्यं नखूरादिति । तप्तं गोमत्रं सेचितमिति,
 नमिष्यन्ति कृत्वा सप्तधा गोमत्रं त्रिविधमिति । एवं सर्वं त्वं म-
 ण्डूकगोपनं ज्ञेयं युक्तमेति । यदग्न्युक्तं धानं विगेषेण, तदभावे कार्त्तिक-
 केन, एतन्न्यत्रापि बोध्यम् । गोदोहमात्रात् गोदोहनमात्रात् । ततः
 ॥ १७ ॥

भास्करलक्षणम् ।-- केसरं नागकेसरम् पञ्चसौवर्चलस्येति पञ्चपलानि
 सौवर्चलस्येत्यर्थः । त्वगेले चार्द्धभागिक इति पलापेक्षया तेन त्वगे-

जगतस्तु हितार्थाय वातक्षेप्यामयापहम् ।
 वातशुल्कं निहन्तेऽतद्वातशूलानि यानि च ॥
 तक्रमसुरासीधुशुक्तकाञ्जिकयोजितम् ।
 जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ॥
 मन्दाग्नेरश्रुतः शक्तो भवेदाश्चैवपावकः ।
 अर्शांसिग्रहणीदोष कुष्ठामय भगन्दरान् ॥
 हृद्दोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान् ।
 जीहानमश्मरीञ्चैवश्वासकासोदरक्रिमीन् ॥
 विशेषतः शर्करादीन् रोगान्नानाविधां स्तथा ।
 पाण्डुरोगांश्च विविधान्नाशयत्यशनिर्दया ॥ १८ ॥

अग्निघृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकोहस्तिपिप्पली ।
 हिङ्गु चव्याजोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥
 ह्रीं चाथौ हृदुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ।
 दधिकान्जिकशुक्तानि स्नेहमात्वासनानि च ॥
 आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
 अर्शासां नाशनं श्रेष्ठं तथाशुल्कोदरापहम् ।
 ग्रन्थिगर्वुदापचीकाम कफमेदोऽनिलानपि ॥
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वययुं सभगन्दरम् ।
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।
 सर्वान्नाशयत्याशु सूर्यसमद्रवोदितः ॥ १९ ॥

कथोः प्रत्येकमर्द्धपलमित्यर्थः । पञ्चाट्यामिति पत्रतानीगादिद्रव्ययो-
 गात्, न पुनरपरचातुर्जात प्रत्येकेण ॥ १८ ॥

स्नेहाग्निघृतं सू ८८ ॥ १९ ॥

मस्तुषट्पलकं घृतम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सञ्चारैः सिद्धमल्पाग्निं कफगुल्मं विनाशयेत् ॥ २० ॥

वृहदग्निघृतम् ।

भक्तातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥

घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् ।

तूप्रघणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ॥

हिङ्गुञ्च व्याजमोदा च पञ्चैव लग्णानि च ।

द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्याद्वैपलोन्मितान् ॥

दधिकाञ्चिकगुक्काणि स्नेहमात्रासमानि च ।

आर्द्रकक्षरसञ्चैव शोभाञ्जनरसन्तथा ॥

तत्सर्वमेततः कृत्वा शनैर्दृष्ट्वा जना पचेत् ।

एतदग्निघृतं नाल मन्त्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

दर्शनां नाशनं श्लेष्मणोदातास्तुतिमज ॥

कफघातोद्भवे गुल्मे हृत्पत्रे च दकोदरे ॥

शोथं प्राण्ड्यासयं कासं तृणार्थं श्वासमेव च ।

एतान् विनाशयन्नाशुः सार्धं स्नानं दत्तः ॥ २१ ॥

नारदमुङ्गः ।

द्वं पञ्चमूले त्रिकलासर्क तं शतावरीन् ।

दन्तीं चित्तकलास्कोनां राणां प्राठां सुधां शर्टीं ॥

मस्तुषट्पलकं घृतस्य प्रमाणः, “अनिर्दिष्ट प्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थद्वयत” इत्युक्तं ॥ २० ॥

वृहदग्निघृते- भक्तातक सहस्राङ्गमित्याकृतिमानात्, शोभा-
ञ्जनरसः शोभाञ्जनस्य मूलततः क्षरसः ॥ २१ ॥

पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
 त्रिःसप्तशतवस्तुङ्गस्य जलद्रोणेन गालयेत् ॥
 तद्रसं साधयेद्ग्नौ चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
 सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णीनीमानि दापयेत् ।
 दृष्टिकालीं द्विकाकोलौ यन्चारं समावपेत् ॥
 एते पञ्चपलाभागाः स्युः पञ्च पलानि च ।
 हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चितकां वचाम् ॥
 द्विद्वन्द्ववेतसाभ्याश्च द्वेपले तत्र दापयेत् ।
 द्वात्रिंशमाणां गुडिकां कृत्वा खादेद्द्वयथाबलम् ॥
 अजीर्णं नश्यत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।
 धुक्तं भुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमुपकर्षति ॥
 लीहार्शः श्वयद्युच्चैश्च ह्येषा कासमरोचकम् ।
 मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोर्गसि स्थिते ॥
 कुष्ठानि च प्रमेहांश्च एतन्मृदाशु नियच्छति ।
 प्यातः चारगुडोक्तोऽपि रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 नासारोगे विद्यातव्या वा चित्तकर्मणीका ।
 विना धत्तोरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तं तदुडोऽग्निदः ॥ २३ ॥

चारगुडोऽस्मिन्ना वा चित्तकर्मणीका विद्यातव्या वा, सुधा
 सुती, तस्यामृतम् त्रिःसप्तशतवस्तुङ्गस्य जलद्रोणेन गालयेत्
 तद्रसः । दृष्टिकालीं दृष्टिकालीं दृष्टिकालीं दृष्टिकालीं दृष्टिकालीं
 एते पञ्चपलाभागाः स्युः पञ्चपलानि च । पञ्चपलानि चित्तकर्मणीका
 तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं ।
 तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं । तं न चरितव्यं ।

नासारोग इत्यादिस्पष्टम् ॥ २३ ॥

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २४ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शोताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तदस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ २५ ॥

विदह्यते यस्य च मुक्तमात्रं

दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षासितामालिक संप्रयुक्तां

लोटाभयां वै स सुखं लभेत ॥ २६ ॥

हरीतकी धान्यतृपोदसिद्धा

स पिप्पलीसैन्धवहिङ्गुयुक्ता ।

सोदुगारधूसं भक्षरूप्यजीर्यं

विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥ २७ ॥

अग्निमान्दाजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्दप्रकरण एवा-
धी विवक्षितसामाह वचेत्यादि वचानवयव कल्कयुक्ते गोष्णोदकेन किंवा
वचया अङ्गं शृतेनोष्णोदकेन सन्नवयवेन वचनम् ॥ २४ ॥

विदग्धाजीर्णविवक्षितसामाह अन्नमिटादि सुशुतस्य शोताम्बुना-
परिपाकमुपैति यदुक्तं तदेवोपपादयति तद्व्यस्येति, हिण्शब्दोद्धेतौ तदिति
शोताम्बु, अस्याजीर्णिनः पित्तं निहन्तो यन्वयः । आक्लेदिभावादिति दू-
यत्वात् ॥ २५ ॥

विदह्यत इत्यादि सुशुतस्य । भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कातृत्वे,
भुक्तमाकल्ये मात्रा शब्दो वर्तते । किंवा भुक्तमात्रमिति भोजनानन्त-
रम् । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रमित्यादि वाक्यं तथा विदह्यते
यस्य तु भुक्तमात्रमित्यादि वाक्यं तथा भवेदजीर्णं प्रति यस्य शब्दा इत्यादि
वक्ष्यमाणान्त सौश्रुतवचनमनार्पम् अजीर्णं भोजननिक्षेपस्य स्वयमेव सुशु-
तेनोक्तत्वात्, लङ्नादादुपदेशाच्च, तत्र तच्च केनायस्यवैद्येन प्रकल्पितं योग-
स्यमिदमित्याह जेज्जरः । अथरेतु प्रचाराद्भरिपाठ दर्शनाच्च योग-
त्वयमेतदर्थं मत्त्यन्त एव, किन्तु स्वल्पाजीर्णं बोध्यमेतम्, प्रभृताजीर्णं तु
भोजनमस्वल्पं न कुर्यात्, अस्याजीर्णं तु औषधं सेव्यमिति ॥ २६ ॥

विट्स्थे स्वेदनं प्रथं पेयञ्च लघ्णोदकम् ।

रसशेषे दिवास्त्रप्तो लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ २८ ॥

व्यायाम प्रमदाध्व वाहनरतक्लान्तानतीसारिणः ।

शूलखासवतस्तृषा परिगतान् हिक्का मसृत् पीडितान् ॥

क्षीणान् क्षीणकफान् शिथून्

मदहतान् दृढान् रसाजोर्णिनः ।

रात्रौ जागरितान्नरान्निर-

शनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २९ ॥

हरीतकी खाटौ । धान्यतपोदं सखानविशेषः । तदभावे या-
जिकं, तेन सिद्धा उत्सृज्या ॥ २७ ॥

विट्स्थे जातार्चिके सामाने विट्स्थेद्यादि । लघ्णोदकं सैन्ध-
वमुक्तमुष्णोदकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रसशेषे दिवास्त्रप्त इत्यस्य दोषमेव यः, लक्ष्मिनिवृत्तासः, अन्ये त-
लङ्घन गच्छेत्वा लाघवकरो विधिरिष्यत तेन लघ्वत्वं यथा जरनार्थं का-
लगतौ च । तथा गौर्यर्थं तथा स्वेदश्च प्राप्नोति न पुनर्लङ्घ्यामुपवासः दोष-
स्यास्य दारिद्र्याद्भुङ्क्ते । वातवर्जनमिति वातस्यासेवनं व्याघ्राने गति-
रतमिति भावे क्तः, रतलनुगतागतिरित्याद्यत् तेन व्यायामादाविति-
रतत्वेन ये क्लान्तास्तानित्यर्थः, नत रतं सुतरं तस्य प्रमदाद्यन्तेनैव
रसाजोर्णिनो रसविशेषपायार्थं दिवानिद्रा गतावपि, निद्रयैवा-
पानस्य दृढत्वात् । किञ्च विट्स्थे स्वोतः संकोचादनिर्गच्छन् देहोष्मा-
ज्ज्वलात्कृत्वा विषयितेन शीघ्रज्जीवेत्युपायः । न च दिवास्त्रप्ता-
त्कफपित्तयोः प्रतीषो भवति । नुक्तं चरते दिवास्त्रप्ता स्त्रेष्मिन्निप-
द्यते इति । तत्र त्रयोपाक्षानुपघात एव कथं न स्यात् इति वाच्यं यतः
स्त्रेः संकोचादुपजात अठरास्त्रिज्जीट्वा जीवेतावक्त एव न तदा
कफपित्तयोः प्रतीषः प्रतीषादकफपित्वात् भेषजानामिति । अस्तु वा
अस्त्रिपित्तप्रतीषलाभापि नास्ति सान्यम्, तथापि धोपदृष्टप्रसंयोगाभा-
वात् न चादोषः, यत् कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति, कफपित्त-
कोपलाभ्य विना रात्रौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्याप्यतोऽदृष्टत्वादिति ।
रात्रौ जागरितानां जागरणजनितवातक्षोभप्रशमनार्थमेव स्त्रप्तः स च

आलिय जठरं प्राञ्चो हि दुत्प्रणमैन्ववै ।
 दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णं यथाशनम् ॥ ३० ॥
 धान्यनागरमिहन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
 आमाजीर्णं प्रशमनं दोषतं वक्षिःशोधनम् ॥ ३१ ॥
 पथ्यापिष्णुतीक्ष्णं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।
 मन्तुगोणोदोदनायमुष्वा दोषगतिं निषक् ॥
 चतुर्विधरुजोर्द्वयं मन्तानलमथारुचिन् ।
 आधमानं वातमुल्लस्य शूलं द्याशु निपच्छति ॥ ३२ ॥

३. वेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
 स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनोन्नकात् ।
 पूर्वं स सुशुण्ठीनभयामशङ्कः
 संप्राप्य भुञ्जी हितं हितशी ॥ ३३ ॥

रात्रिजाग्रतकालः कार्यः, यदाह जाग्रतः असात्वप्राज्ञाग्राहकं
 प्रातः सुधादधन्निदः । निरणं प्रति । अथ एव हातीति मुक्ता स्वप्नं
 न संवेति ॥ ३० ॥

आदिपथ्यादिसुप्तम् ॥ ३१ ॥

धान्यनागरेयादि ।—रुषोर्द्वयं वा कणाशुखग्रीवित्वादिवचनेन
 तीक्ष्णं मन्तुप्रमाणत्वमुक्तं तन्नेत्यादि । तीक्ष्णतीक्ष्णयोर्धन्यनागर-
 रपोक्तमसत्त्वायां पथे मन्तुनामो धान्यं सार्द्धमथर्कसां तामररक्त-
 कर्षणीयां ग्राह्यम् । यत्तु धान्यमुष्णः योरो- सुखग्रीवः धान्य-
 वाप्यमिति के निदृष्टं तदनात्वात्प्राप्तिः । वैद्यप्रचारस्तु सुखग्री-
 वस्यापि ताः भगवत्पुत्राणां कर्षणेति ॥ ३१ ॥

पथ्यादिसुप्तम् । पथ्यादीनां लक्षणं चोक्तं भागः, तच्च मिलित्वा कर्ष-
 मस्यापि अथार्कं प्रपिष्टं विष्य कल्काद्येनादि वचनात् ॥ ३२ ॥

भवेत्तु जीर्णमिति ।—सुशुण्ठी । रसशेषाजीर्णविषयत्वं
 वाक्यम् । भोजनोद्देशात्, रसशेषं हि रक्तदोषः तेन तन्मौषधपूर्वकं
 भोजनं स भवतीति । पूर्णमिति प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति
 शङ्का भवेत् भोजनकाले सत्प्रादि भोजनकाले तस्मिन् सुशुण्ठीं सुशुण्ठी-

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुहनागरम् ।

जग्ध्वा तज्ज्रेण भुञ्जीत युक्तेनान्नं षड् षण्यैः ॥ ३४ ॥

विस्त्रुचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।

प्रेयादिभिर्हीपनपाचनैश्च सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च ॥ ३५ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कां चूकं तैलसमन्वितम् ।

विस्त्रुच्यां मर्द्दनं कोष्णं खल्लीमूलनिवारणम् ॥ ३६ ॥

करञ्जमिस्त्रिखरीगुडचूर्णवत् कैः ।

पीतः कषायो वमनात् घोरां हन्ति विस्त्रुचिकार् ॥ ३७ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रां

मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गयाः ।

महिता अभयां प्राप्य भुञ्जीतेति योजना, न त पूष्यं संप्राप्य भुञ्जीतेति
योज्यं, संप्राप्येत्यनेनैव पूष्यं कालस्य लक्ष्यत्वात् इति ॥ ३३ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुह्येन गुह्यीत्यादि वचनं पूर्वमुक्तं
तथापि तत्कषड्वयस्य सचम्याद् योगान्तरमिवैतद्विषयम् ॥ ३४ ॥

विस्त्रुचिकायामित्यादि ।—सुसुतस्य । प्रेयादोनात् दीपनपा-
चनत्वं धान्यपञ्चवादि संस्कारात् ॥ ३५ ॥

कष्टेत्यादि ।—चातुरस्य तारां त्रिकां योडामहती, तदाह च
तैलं पक्तुमगक्यं यतः किञ्चिच्चूकं तैलञ्च दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं न
ज्जुष्मन् मर्द्दनं कार्यमित्याह्वयं द्याः । तैलपाकपक्षेत् कुष्ठसैन्धवयोः
कल्कः पादिकः, चूकश्चतुर्गुणम् । खल्लो हस्तादौ गिराकोटनक्षत्रा-
नेऽमा ॥ ३६ ॥

करञ्ज्यादि । करञ्जस्य फलं, त्रिखरी अथानां तस्य बीजं । अज्जं कः
श्लेष्मणीग इत्युक्त्वा, तथा हृन्दीनाया चन्द्रादेऽप्यर्जं क इति पठ्यते
तस्मान् अर्जं कस्याने अज्जुं नेति प्रगादः पाठः । वमनात् कुष्ठजः । पीतः
कषायो वमनादिति वमनार्थश्च कषायः काय्य दृष्यः कुष्ठं अप्यित्वा
ज्जनादिके । ईमागागोपश्च वमनेष्ववचारयेदिति परिभाषया अर्द्धमृतः
कार्यः । अर्द्धमागागोपमित्यत्र चतुर्भागावशेष इति पाठो दृश्यते
तच्च विश्वकोशेनामुच्यते । वमनञ्चातीर्णं, वमननञ्जीर्णानिवासार्थं ॥ ३७ ॥

छायाविशुष्का गुड़िकाः कृतास्ता-

हन्यविस्त्रुचीं नयनाक्षनेन ॥ ३८ ॥

गुड़पुष्पसारशिखरितगुडुलगिरि कर्णिकाहरिदाभिः ।

अक्षनगुड़िका विलयति विस्त्रुचिकां त्रिकटुसन या ॥ ३९ ॥

त्वक्पत्ररास्तागुरुशिशुकुष्ठैरक्ष्णेन पिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

चङ्कर्तनं खलोविस्त्रुचिकायां तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ४० ॥

पिपासायामनुत्क्षेपे ज्वरस्यास्य शस्यते ।

अथमित्यदि सञ्चतस्य मातुलुङ्गो मधुककुटी, विस्त्रुचीगन्धेनात्र विस्त्रुचीजनित मूर्च्छाप्रमोहकागिरोरोगादयो वृत्तान्ते, कारणे कार्या-
पचारान् ॥ किम्वा अन्नप्रभावादेव विस्त्रुची हन्यते । इति सञ्चत-
टीकाकृतोऽप्युच्यते ॥ ३८ ॥

गुड़पुष्पेत्यादि गुड़पुष्पो मधुककुटः, तस्य सारो रासः ॥
शिखरितगुडुला व. पामार्ग बीजानि गिरिकर्णिका श्वेतापरजिता तस्या-
मूलं पाक्ष्मम् । त्रिकटुकान्त एकोद्वेगः । विनयति शमयति ॥ ३९ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि त्वक् गुड़त्वक्. पत्रं तेजःपत्रं अक्षपिष्टैरिति कार्पा-
कपिष्टैः । शताङ्गा शलुफा इति ख्याता शताङ्गैरित्यत्र जटाङ्गैरित्यत्र
पठन्ति यथा रास्ता पत्रागुरु मांसीकुष्ठ शिशुत्वचोवचा । पिष्टमक्ष्णेन
तच्छर्तं विस्त्रुच्यामङ्गमङ्गनम् । सञ्चते तु शतपुष्पो जटामांसीचेति द्वय-
मपि न दृश्यते यथा कठङ्गागुरुपत्रा रास्ता पिष्टं त्वचा वचा । पिष्ट-
मक्ष्णेन यच्छ्रेष्ठं विस्त्रुच्यामङ्गमङ्गनमिति, तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि,
त्वक्पत्रादिभिः कल्की कृतेः कार्पाकोन दूवेण चतुर्गुणेन तैलं पक्वं
खलोविस्त्रुचीकाष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

पिपासायामित्यादौ । - अनुत्क्षेपे इत्युक्त्यासिद्धा, तिबरोति-
शोके ख्याता इति निश्चयः, अन्येतदनुत्क्षेपे इतीपदुत्क्षेपे दोष इत्या-
हुः । ज्वरस्यास्य शतगतं एवं जातिफलाम्बु भद्रधनार्णव इत्यं भद्र-
घातं भद्रमुक्तं अतान्तरे रोगान्तरं दृष्टफलमतबोद्धव्यं आध्याय तद्विश-
पको मातुलुङ्ग फलत्वचं । पीत्वा भद्रधनकाष्ठमनुत्क्षेपादिमुच्यते ।
पाण्डुरोदाह इति पाण्डुं युगदाहन्त मूर्च्छाशान्त्यर्थम्, मूर्च्छोर ज्वर-

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ।

विस्त्रव्यामतिवृद्धायां पाष्णिगार्दाङ्गः प्रशङ्कते ॥ ४१ ॥

वसनं त्वन्नेपूर्वे लवणेनोणवारिणा ।

स्वेदोवर्त्तिर्लङ्घनश्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः ॥

सहस्रक्षान्दमुदरमक्षपिष्टैः प्रतेपयेत् ।

हारहैमवतीकुठ शताह्वा हिङ्गुसैस्त्रैः ॥ ४२ ॥

तत्रेण चूर्णं यवचूर्णानुष्णं सन्नारमर्त्तिं जठरे निहन्त्यात् ।

स्वेदोदटैर्वाबल्लवाष्पपूर्णे रुष्णैस्तथान्यैरपिपाणितापैः ॥ ४३ ॥

तीव्रान्तिरपिनाजोर्णोऽपिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।

दोषाच्छन्तोऽनलोनालं पक्तुं दोषौवनाशनम् ॥ ४४ ॥

इत्यग्निमान्द्रादिचिकित्सा ।

शाभावे सति सपरादि शलाकया पाटदाहः । सुशुतेषुक्तं प्रशक्तं
सुदमनमिति : चन्द्राटेऽयुक्तं वृद्धायां विस्त्रव्यां पाष्णिदेशे च दाह इति ।
अतः पाष्णिदेश इत्यत्र पाश्वर्देश इति चे पठन्ति ते भ्रान्ताः । पाष्णि-
दाहस्य सर्वत्र विहितत्वात् ॥ ४१ ॥

अलसमर्त्तित्तमामाह उमनमित्यादि लवणेन सैन्धवेन, वर्त्तिरिति
फलवर्त्तिः साचोदावर्त्तैः दध्यमाणा । अत इत्यतस्तर्ज्जमित्यर्थः सह-
गिति सशूनं है-वती वचा ॥ ४२ ॥

तक्तेनेत्यदि । सन्नारमिति सन्नचचारं तन् सर्वं घटे प्रतिपद्य
जठरे स्वेदइत्याहुः कश्चित्, तत्र चरकेऽस्य योगस्य प्रदेह प्रकरणे पठित-
त्वात् । तस्मान्न यवचूर्णवन्नारौ तक्तेण पिष्टा जिह्विदुष्णं कृत्वा जठरे
लेपः कार्यः । स्वेदो घटैर्वा बल्लवाष्पपूर्णे रिति तप्तकाञ्जिकादिपरीक्ष्यपू-
र्णेऽटैस्तथास्वेत्स्वपुटमादिभिरुष्णैः कृत्वापैरपि स्वेदइति योज्यम्
॥ ४३ ॥

तीव्रान्तिरित्यादौ, ना पुरुषः । दोषाच्छन्न इति आमदोषाभि-
भूतः । नालमिति न समर्थः ॥ ४४ ॥

अथ क्रिमिरोगाधिकारः ।

पारसोयमानिकापीता पर्युषित वाटिणा प्रातः ।
 रुद्धपूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥
 पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।
 केवुकस्य रसं वापि पतुरारस्याथवा रसम् ॥ २ ॥
 लिङ्गात् क्षौद्रेण वैरङ्गं चूर्णं क्रिमिनिनाशनम् ॥ ३ ॥
 मुस्ताखुपर्णी फलदारुमिश्र
 काथः स्रक्णा क्रिमिशतकल्कः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 क्रिमोन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ ४ ॥
 आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।
 जग्धुः सौवीरकञ्चानुपिवेत् क्रिमिहर परम् ॥ ५ ॥

अत्रोक्तं क्रिमिसम्बन्ध इत्युक्तं नीतिनन्तरं क्रिमिचिकित्सायाह
 पारसोयमानिका । पारसोय यमा । गोदागमिव यमातीति व्या ।
 रुद्धः । रुद्धः पर्वो यस्या इति, रुद्धं मन्त्रित्वा मन्त्राक्षिप्तत्वं ज्ञेया
 साधनं व्यर्थम् । पेयमपि पर्युषितवारिणेति ॥ १ ॥

पारिभद्रकादि । - पारिभद्रकः मन्दारविशेषः । केवुकस्येति
 केवुकस्य केवुताडा इति ज्ञातस्य तस्य मूलखरसंग्राह्यम्, एवं पत्तुरस्य
 पत्तुरः गालिङ्गः । क्षौद्रयुमिति पदं केवुकसे पत्तुरस्येति योज्यम् ॥ २ ॥

लिङ्गादित्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुस्ताख्याः । - आखुपर्णी मूषिकपर्णी, दण्डो भेदोवा, फलश-
 द्धनाव विफलापञ्चा, रविशुभ्रसखादात् । क्रिमिशतविष्टकसारः ॥ ४ ॥

आखुपर्णीदलैरित्यादि आखुपर्णी मूषिकपर्णी दण्डो भेदोवा
 मण्डुपर्णीरित्यन्ये, दलं कोमलदलं । यदाह वामटः “आखुपर्णी
 क्रिमिलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैरिति” पिष्टकेनेति यद्यपिष्टकेन क्रिमिह-
 रत्वादिनि रुद्धयुतं तावतः । शान्तिरुद्धुन्पिष्टकेनेति निश्चलम् । आ-

पलाशबीजस्वरसं पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिवेत्तद्बीजकल्कं वा तत्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ६ ॥

सुरसादिगणं वापि सर्ववैवोपयो जयेत् ॥ ७ ॥

विडङ्गसैन्धवज्जारकाम्बुल्लकहरीतकीः ।

पिवेत्तत्रेण संपिष्यः सर्वं क्रमिनिवृत्तये ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलं शिशुभिर्मरिचेन च ।

रुक्मसिद्धायवायुः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्जिका ॥ ८ ॥

पीतं विस्वीष्टं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन् ॥ ९ ॥

त्रिफलं त्विरतादन्तीवचाकाम्बुल्लकं तथा ।

सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः क्रिमि विनाशनम् ॥ १० ॥

खुपर्णीपत्रस्य भागद्वयं पिष्टकस्य त्रयो भागदशाङ्गः । सौवीरं जा-
त्रिकं यद्यपि सुशुते वामटे च क्षीराणि मांसानीत्यादिनाम्बुमात्रस्यैव
वर्ज्यं न सुक्तं तथापि विशेष वचनादत्र कात्रिकानुपानमिति न विरोधः
॥ ५ ॥

पलाशबीजमित्यादि ।— पलाशबीजस्य स्वरसः, तद्बीजकल्को
वा तत्रेणेति तदुन्नाम्बुनाप्ययं योगो ज्ञेयः । तदुक्तं सुशुते पलाश-
बीजस्वरसं कल्कं वा तदुन्नाम्बुनेति ॥ ६ ॥

सुरसादिगणः सौशुतः कर्मधेवेति कल्ककथायकल्पनम् ॥ ७ ॥

विडङ्गसैन्धवेत्यादौ ।— कम्बुल्लको गुग्गुणागोवनी । विडङ्ग इत्यादि ।—
चरकस्य तत्रसिद्धेति तत्रमात्राद्वैतकं याज्ञमन्यथाव्यक्ततः स्य दिव्या
ङ्गः । सुवर्जिका रुज्जिवा क्षारः तं दत्त्वा भजयेत् ॥ ८ ॥

विस्वीष्टमिति विचक्रं विस्वीष्टं, विस्वीष्टमस्य पक्वस्यैव गुणं
जनम् ॥ ९ ॥

त्रिफलान्ते गन्धी नागदन्ती सा च मूलकृतेत्याहुः । तदुक्तं वि-
ष्टकम्बुल्लकं वचानागदन्ती एव ज्ञेयः । दोषैश्च रुधिरं सर्पिः पानः क्रिमिं
नाग-सिर्पि ॥ १० ॥

विडङ्गघृतम् ।

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ।

द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचयेत् ॥

पादशेषे जलद्वीये षटे सर्पैर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मिक्तं सिन्धुयुतं तत्फलं क्रिमिनाशनम् ॥

विडङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।

मर्द्धान् क्रिमीन् प्रशुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ११ ॥

रसेन्द्रेण समाशुक्तो रसोधुसुरपतजः ।

ताम्रलपतजो वापि त्रिपोयूकविनाशनः ॥ १२ ॥

विडङ्गगन्धशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

आजम्बु नयति नाशं कित्वासहितास्तु यूकास्तु ॥ १३ ॥

इति क्रिं रोगचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगाधिकारः ।

साध्यन्तु पाण्डुमयिनं सतीत्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥ १ ॥

त्रिफलादिस्पष्टं ॥ ११ ॥

रसेन्द्रेणेति यौकं यूकाद्वन्दम् ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।— शिला मनःशिलेति केचित् । अन्ये तु गन्धकशिला
मध्यकपाषाणमेव वदन्ति । सुरभीजलं गोमूत्रं तच्छ चतसृ यं आह्वयम्
॥ १३ ॥

पुरीष क्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रिम्यन्नन्नं पाण्डुरोग-
पाह साध्यमित्यादि सुश्रुतस्य समीप्यति अनुबन्धानुबन्धरूपं तद्विधि-
शेषं सम्यगुपलभ्य स्निग्धमेव नस्विन्नं, पाण्डुरोगे स्तेदनिवेधात् ।
शित्तं घृतस्यैव पचानत्वात् घृतेनैव स्तेजनं युक्तं घृतस्य भेषजभंस्कृतमेव
देयं वङ्गगुणत्वात् । उक्तं हि चरके कल्याणकं पङ्कगव्यं महातिक्त-

सम्पादयेत् हृद्ग्रहतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णं मयैः प्रयोगैः ॥ २ ॥

पिवेद्ग्रहतं वा रजनीविपक्वं सत्वैफलं तैल्लकमेव चापि ।

विरेचनद्रव्यं कृतान् पिवेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ ३ ॥

विधिः स्निग्धोष्णवातोष्णं तिक्तश्रीतस्तु पैत्तिके ।

शैष्णिके कटुसखोष्णं कार्थ्योमिश्रस्तु मिश्रके ॥ ४ ॥

मद्यापि वा स्नेहमार्शं घृतं दद्यात् कामबापाण्डुरोगिणे इति । अथ्ये
त केवलेनैव घृतेनेत्याहुः । लज्जंमिति वमनेन, अथरुनि विरेचनेन,
अद्यापि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धं न वामयेन्नैमिरिकं न गुल्मिणं न चापि
पाण्डूदररोगपीडितमिति तथापि पीडितमिति वचनेन प्रहृष्टपाण्डु-
रोग विषयं तद्वचनं ज्ञेयम् । उपक्रमेत्तु कावर्तुं दोषाद्यपेक्षया कफो-
द्वेकावस्थायां षट् वमनं श्रेयम् । अथाथ हारोतः कावर्तुं दोष प्रक-
तिं शरीरं समोक्ष्य दद्याद्वमनं विधित इति । सुषुतेषु ज्ञम् एतेष्वजीर्ण-
व्याधिता वम्यापेक्ष विषादहराः । अतीव बोल्वनकफास्ते च सुगन्धुका-
व्यनेति । विरेचनञ्च तीक्ष्णमेव तदुक्तं बालस्य बीष्मन्यनुदोषनानि
कल्पोपदिष्टादि मिषमिदध्यादिति ॥ १ ॥

हृदानीं संशोधमानन्तरं कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषविशेषशमनार्थ-
माह सम्पादयेदिति ।— हरीतकी चूर्णं मयैः चक्षुःमायैर्नवारवादिभिर्हृ-
रीतकीचूर्णं बद्धवैरित्यर्थः । हरीतकीचूर्णं युतेरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

रजनीविपक्वमिति । हरिद्राकल्काकाथाभ्यामिति चन्द्रिका । गन्ध-
कल्ककायकारणस्य गण विषयत्वात्, तस्मात् हरिद्राकल्कासिद्धमित्यन्ये ।
अथ्ये त दस्यमाणहरिद्राघ्नमित्याहुः । त्रैफलमिति त्रिफलवाक्कायकल्क-
सिद्धं, त्रिफलापटो वपिचुर्नर्दयादि कुडोक्तम्, नेवरोगोक्तं वा ज्ञेयम् ।
तैन्दुलमिति वातस्याधुतम् । विरेचनद्रव्यं क-मिति विषदः दिद्रव्य-
चकृतं घृतम् इदं हि वाक्यं सूक्ष्मम् । योगांश्च वैरेचनानि निरीक्षुत-
विरेचनाभ्यां कृतान् घृतेन पिवेदिति ॥ ३ ॥

हेतुव्ययनीकाधिकृतसामाह विधिरित्यादि मिश्रक इति चन्द्रिके

द्विशर्करं त्रिष्टूर्णं पलाहं चैत्तिके पिबेत् ॥ ५ ॥
 कफपाण्डुस्तु गोमूत्रवृक्षां क्लिप्तां हरीतकीम् ॥ ६ ॥
 नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णं पथ्या मशाममम् ।
 रुग्णस्तु वाय मन्त्रेण कफपाण्डुमयी पिबेत् ॥ ७ ॥
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाण्यथोरणः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्तार्थं पयसा प्रपिबेत्तरः ॥
 फलत्रिकासृतावासातिक्ताभूनिष्ठ निखनः ।
 क्वाय क्षीरवृत्तो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८ ॥

द्विशर्करमिति त्रिष्टूर्णमेव द्विगुणशर्करं पलाहं मानं तेन शर्करा
 कर्षः १ मा ५ रत्तिः ४ । त्रिष्टूर्णं माषा १० रत्तिः ७ एवं मिश्रित्वा पना-
 ङ्गमिश्रैः, मत्त त्रिष्टूर्णं पलाहं द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिश्रित्वा
 पाहं पलमेकं प्राणहोपयोगोऽप्युक्ता मात्राया अनाहंत्वात् ॥ ५ ॥

गोमूत्रं त्रिष्टूर्णं मन्त्रेण गोमूत्रेण क्लिप्तां पिष्टं तदनु गोमूत्रेण
 दुक्तमानोद्धृतां पिबेदित्यर्थः, हृद्वामटसन्वादात् । अन्ये तु गोमू-
 त्रेण क्लिप्तामुत्खेदितामित्याहुः । अन्ये तु चरके - वष्पमाणयोगे कार-
 णमेनेति पठित्वा चारुधरसेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-

नमसन्वादात् पूनं एव साधुः ॥ ६ ॥

पथ्याति नागरं लौहचूर्णं चैत्तिकोद्योगः, कृष्णापथ्याभ्यां
 द्विशर्करा चैत्तिकः शिलाजम्बू, यत्तं योगः तृतीयः, रुग्णस्तुमिति चतुर्थः
 गोमूत्रेणेति हस्त्यं तदनु चैत्तिकैव । लौहचूर्णं च कारितं पुटितं च पाण्डु-
 यदभावे लौहं तत्कालं पाण्डु, सा च शाखिचरुचक्षिफनाक्षाधैः पुट पा-
 न्केन संसाधनी । तद्वत्त्वं, तच्च माषकमेकं शुष्कीचूर्णं च माषकचत-
 र्णमित्यर्थः । एवं पिप्पलीहरीतकीचूर्णं तथा रुद्रशिखान्तं माषा
 ३ ततः पीत्वा रुग्णस्तु माषा ८, स्वयं चैव गोमूत्रेण पानम् ॥ ७ ॥

सप्तरात्रमित्यादि । -स्यैव फलत्रिकासृतादौतिक्ता कटुकी ॥ ८ ॥

अयस्त्रिलतूषणकोलभागैः सर्वैः समं मात्त्रिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मादकः सौद्रयुतोमुत्क्रः पाण्डुमये दूरगतेर्पिशसः ॥ ८ ॥

अथोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूतशोषितम् ।

मधुसर्पिर्द्युतं चूर्णं सहतक्तेन योजयेत् ।

दीपनश्चाग्निजननं शोथपाण्डुमयापहम् ॥ ९ ॥

नशायसं लौहम् ।

तूषणविफलामुसविद्धक्चित्तकाः समाः ।

नवायोरजसोभागारुच्यं मधुसर्पिंसा ।

भजयेत् पाण्डु हृद्रोग कुठार्शः कामलापहम् ॥ १० ॥

अयस्त्रिलतादौ । — कोलं 'मुष्कादरं' नतु कर्पाईं यदाह सुदान-
केनः, अथः कोनलिज व्योमैः समैर्मात्त्रिकधातुना । मधुना घटकान्
कृत्वा जग्धा तक्रं पिबेदनु इति । तिलोपि कृष्णः, मात्त्रिकधातुः स्वर्ण-
मात्त्रिकं तदपि शुद्धं पाह्यं, तच्छोधनञ्च लौहं प्रदीपादौ बोध्यं अनु-
तक्र इति अनुपामः ॥ ८ ॥

अथोमलमिच्छादि । — अथोमलं पुगण मण्डूरं भूयोगोमूतशो-
षितमिति सप्तवारान् । मण्डूरचूर्णस्य मापकद्वयं विधा विभज्य भो-
ज्यादिमध्यान्तेषु मधुसर्पिंस्यां लेह्यं पश्चादभ्यासक्रमेण मापकं बद्धयेत् ।
अनुपानमिह तक्रं दुग्धम्बा ॥ ९ ॥

तूषणविफलादि । — एकभागपेजवा नवशुभं मण्डूरचूर्णं, आदौ
रक्तद्वयं ह्यमधुभ्यां लौहपात्रे लौहमृषलिकया चिरदं लिच्छात्,
रक्तद्वयं कृत्वा हृदिः कार्य्या मापक द्वयं बाधदिति व्यवहारः । वाभटे
त तक्राद्यनुपानसूत्रं यथा व्योषाम्निविफला वेङ्गमुक्तं स्तब्धमयोरजः ।
चक्षितं तक्रमध्याज्यकोष्णान्मोभिः प्रयोजितमिति ॥ एतदेव नशायसं
सुपुते प्रसेह चिन्तसाया फण्टतम् ॥ १० ॥

योगराजः ।

त्रिफलायास्तृयोभागास्तृयस्त्रिकटुकस्य च ।
 भागश्चित्तकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥
 पञ्चाशमजतुनोभागास्तथाहृष्यमलस्य च ।
 माचिकस्य विडुदस्य लौहस्य रजस्तथा ॥
 अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं क्षुण्णचूर्णम् ।
 माचिकेणाशुतं स्याद्यमायसे भाजने शुभे ॥
 उडू स्वरसमां मानां तः खाद्देहदुष्टाग्निना ।
 दिने दिने प्रयोगेव ज्ञेयं भोज्यं यथेष्टितम् ॥
 वर्जयित्वा कुलत्पांश्च काकमाची कपोतकान् ।
 योगराज इति ख्यातो योगोद्यमस्तोपमः ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ।
 पाण्डुरोगं विषं कासं यच्छ्वायं विषमञ्जरम् ॥

त्रिफला इत्यादि ।—चरकस्य त्रिफलायास्तृयोभागा इति श्रित्वा
 तृयोभागाः । एवं त्रिकटुकस्यापि त्रिहृष्यस्य भागप्रधानत्वात् । चित्तक-
 विडङ्गयोरेपि प्रत्येकं पलं । शिलाजलाटिलौहचूर्णानां प्रत्येकं पञ्च
 पलानि, शर्करायाश्चाष्टौ पलानि, शिलाजतु च शिवाण्डिकोक्त विधिना
 प्लाष्टं, हृष्यमलस्यचेति रूपस्यावधाय मानस्य यत्किञ्च निर्गच्छति
 तद्रूपमलं माचिकस्येति मारणपुटनादिना शुद्धस्य स्वर्णमाचिकस्य
 अथ्येत पञ्चाशमजतुनो भागाः पञ्च हृष्यमलस्यचेत्यत्र तथा हृष्यमलस्य
 इति पठन्ति । तेन हृष्यमलस्येति शिलाजतु विशेषणं, ततश्च रसायना-
 धिकारे राजतं कटुकं श्वेतमिच्छादिना यच्छिलाजतु हृष्यमलत्वेनेति
 तद्वत् सृज्यते इत्याहुः । एतन्नुन व्यवहरन्ति वृद्धाः वानटे तु लौहस्थाने
 रुद्धं पठितं यथा ताप्याद्विजतहृष्याद्ये मलाः पञ्च पलाः प्रत्येकः । विल-
 कलिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह । शर्कराष्टपलोन्मित्राश्चूर्णितारुधुता
 शुता इति । तद्वत् प्रयोगे भेदाद्याः रोधः उक्तं हि सुवर्णमथवा

कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ।
 विशेषः हन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ १२ ॥
 विशाला कटुकामुलकुष्ठदारुकलिङ्गकाः ।
 कर्षांशा द्विपिचमूर्त्वा कर्षाङ्गी च घुनप्रिया ॥
 पीत्वा तच्चर्यमग्नीभिः सुखैर्लिङ्गान्ततो मधु ।
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहमवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥ १३ ॥
 लौहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः ।
 पिबेत् पाण्डुमयीशोथी ग्रहणीदोषप्रोद्धितः ॥
 कलशणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा ।
 स्नेहनार्थं घृणं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥
 रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रथमनीकाय्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ १४ ॥

अथ योगे यत् न लभ्यते तत्र लौहेन कर्माद्यात् भिषक् कुर्याद्वि-
 चक्षण इति । पूर्वोक्तव्यस्यापि शिनाजलौहमलखर्णमात्रिकबौह-
 नजोभिश्चतुर्दिरेन दृश्यते तेन तन्त्रकार वचनयोर्न विरोध इति । उद्ध-
 वरः कर्षाः अजरकं अजीर्णः । यदाग्निरुत्पन्नो न पुरुषः ॥ १२ ॥

विशालेत्यादि ।- विशाला गोरवकर्षाटी कर्षांशा व घुनप्रिया
 इत्यपवादः किन्तु कर्षाङ्गीशति । उक्तं हि चरके विशाला कटुकामु-
 लकुष्ठदारुकलिङ्गकान् । कर्षोन्मितानतिविशाला कर्षाङ्गीश्च प्रदाययेत्
 कर्षां सवुरसाद्दोषं व सर्वोद्वर्णं सुखाशुभा स्मृतं तं रसं पृतं पीत्वा
 लिङ्गात्तु मन्त्रिणमिति अतएव वचनवताम् कल्ककपायविधानमप्यत्र
 योगे बोध्यं तेन तच्चर्यं मुक्तैः कटुपणेरग्नीभिश्चर्मापेक्षया चतुर्गुणै
 र्दृष्टित्वा वल्गुपृतं कृत्वा पिबेत् अनन्तरञ्च मधु लिङ्गादित्यर्थः ॥ १३ ॥

लौहपात्र इत्यादि अथ जत्र चतुर्गुणं बोध्यं पाकानुपपत्तेः ।
 वल्गुणवृतं पञ्चगव्यवृतञ्च उन्नादे वक्ष्यति, महातिक्तञ्च कुष्ठं, रेचनञ्च
 पित्तहरत्वेन ॥ १४ ॥

त्रिकताया गुडूचा वा दार्वीनि वस्य वा रसः ।

मातृमूर्त्तिकसंवृतः शीलितः कामलापहः ॥

अञ्जनं कामलार्त्तस्य द्रोणपुष्पोरसः स्मृतः ।

निशागैरिकधातूणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत् ॥

मस्यं कर्कोटमूलं वा घ्रेयं वा जालिनीफलम् ।

स शर्कराकामलिमां त्रिभण्डो

हिता गवाक्षो मण्डा च शुण्ठी ॥

दावीं सति फलाव्योष विडङ्गान्ययोरजः ।

मधुसर्पियुतं लिङ्घ्यात् कामला पाण्डुरोगवान् ॥ १५ ॥

तुलगा अयोरजःपय्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णिताः कामलो लिङ्घ्यात् सुडौद्रेण वाभयाम् ॥

धातूलौहरजोव्योष नशाक्षौद्राज्यशर्कराः ॥

लीट्वा निवारयत्वा शु कामलामुद्धतामपि ॥ १६ ॥

दग्धप्राक्काष्ठं मूलमायसन्तु गोमूत्र निर्व्यापितमटवारान् ।

निचूर्ण्य लोठं मुना चिरेण कुक्कुटं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १७ ॥

त्रिकताया इत्यादि स्पष्टम् । अञ्जनमित्यादि अञ्जनं देवाञ्जनं द्रोण-
पुष्पो दण्डफलस इति केचित् । निशादिभिश्चूर्णान् अञ्जनं कार्यं तदुक्तं
तन्त्रान्तरे निशागैरिकधातूणां चूर्णं रत्नाञ्जनम् मतम् । एतच्च मध्वक्तु
शलाकया जायते मत्वाहः । नखनिष्ठाटो । कर्कोटमूलमिति कर्कोट-
मूलरसइत्यर्थः । जालिनी पीतप्रोणतः । सशर्करत्यादि सुशुतस्य ।
त्रिभण्डो त्रिधा । देवनार्त्तम् । दोगः । गवाक्षो गोरजकर्कटो, श्वेता-
पराजिता इत्येते, अत्रापि सशर्करेत्यादि योज्यमित्याह निश्चयः । कार्ति-
कस्तु मण्डा च शुण्ठीत्यत्र चकार । अत्र कृतं योजयित्वा शुण्ठी मण्डा
इति व्याख्याय गवाक्षमपि मण्डाज्जाह । एवं सुशुतटी जायां उत्प-
नोपि व्याख्यावान् । दावीत्यादि चरकस्य दावींस्त्वक् ॥ १५ ॥

तुल्या इत्यादि । स्पष्टम् । धातूत्यादि । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

दग्धेत्यादि । सुशुतस्य । अथ दृष्टो विभीतकद्वयः सुशुते बलः

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।

कामलायाश्च या दृष्टा सापि कार्या भिन्नग्वनैः ॥ १८ ॥

विडङ्गाद्यं लौहम् ।

विडङ्गमुसतिफलादेवदारुपङ्कजैः ।

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टस्यो पचेत् ॥

तैरत्रमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद्द्विने दिने ।

कामलापाण्डुरोगार्त्तं मुखनापद्यते चिरात् ॥ १९ ॥

तूप्रषणादिरुण्डूरम् ।

तूप्रषणं त्रिफलां मुखं विडङ्गं च व्यञ्चितकौ ।

दार्चीत्वन्मात्रिकोधातु र्गन्धिक देवदारु च ॥

पुलकेषु चन्द्राटादिषु गोमूत्रं निर्व्यापितस्तत्रार मित्थे पाण्डो दृश्यते
अन्ये तु गार्ग्यं निर्व्यापितस्तत्रार मित्थे पटन्त ॥ १७ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सा हलीमकेष्वतिदिगति पाण्डुरोग-
क्रित्यादि, क्रि १ विरेचन, टिकृपा ॥ १८ ॥

विडङ्गलौहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति मिनितविडङ्गचूर्णादि सर्व-
चूर्णसममयश्चूर्णमित्यर्थः । अत्र लौहस्य प्राधान्यात्, तदपेक्षयैवाष्ट-
गुण गोमूत्रं लौहचूर्णं पक्कावतारितं च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप-
इति केचित् । अन्ये तु विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौहचूर्णस्य पाकः,
तो अष्टाष्टगुणत्वं सर्वचूर्णपेक्षयैव । अत्र द्रवद्वैतगुणं न व्यवहरन्ति
वृद्धाः । पाकश्चात्र मुद्रापाकेनेत्याहुः । अक्षमात्रां गुडिकां कुर्यात्
नत तत्प्राणं खादेत् । मात्रा, देहादिवशापेक्षया, अतएव बुद्ध्या
विभज्य कर्त्तव्या ॥ १९ ॥

तूप्रषणादि । चरतस्य । दार्चीत्वग्निः पट्टीसत्तास नत दार्ची-
तक् चेति ताथं दार्च्यं रूपं चेदमिति बामट् चकार ॥ अन्तिकं
पिप्पलीमूलं । एतद्वत्तद्गुणद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरटानिर्गतिपलानि भवन्ति ।
मण्डवत् सप्ततिचूर्णद्विगुणं सः पटपक्षाग्नौ पलमानं भवति ।
गोमूत्रञ्च मिनितं चूर्णपेक्षयाष्टगुणम्, पलोद्धेस्त्रागतत्वेन द्वैतगुण-
मपि नास्ति । अन्ये तु मूलमष्टगुणं प्रत्यासृत्य मण्डवपेक्षयैव वदन्ति ।

एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छिद्रमक्लनसन्निभम् ॥

कुत्वेचाटुगुणे पक्ता तस्मिंश्च प्रक्षिपेत्ततः ।

उडुस्वरसमानं कुर्याद्वटकां स्नानं यथाफलम् ॥

उपयुञ्जीत तत्रेण सात्वतं जीर्णं च भोजनम् ।

मण्डूरवटकाह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

अर्शादि कामला मेहान् मीहान् शमयन्ति च ॥

सुप्तान्वजरक शीथसुख स्तम्भ कफामयान् ।

निर्वीर्य वज्रशोमूत्रे नश्वरं ग्राह्यमिष्यते ।

प्राह्वन्यग्रहणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ २० ॥

अत्रोपायस्तु नैव एकः । अत्रो दीविजाया मधमेव एकः प्रतिभाषी-
कृतम् । एकञ्च न द्युक्तं यदाह पाण्डुः ताम्रं दावर्गान्तर्गं चर्चं स-
त्विजं देवदारु च । व्योमादिष्वप्यस्यैव चूर्णयेद्द्विगुणं ततः ॥ मण्डू-
रवटान्निभं रत्नमोदगुणे पलेन । पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकृत्या-
धरे । प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत् तत्र भोजनं इति ।
यथाह टीकादास्य सर्वत इति मण्डूरसहितं चूर्णाद्वटगुणं गोमूत्रमिति
व्याख्याकृतं । वट्वाभावेऽपि सर्वतोद्वष्टमसित्युक्तं पृथक् पृथगिति
एक एतत् शब्दो द्विपलिकास्थनेन संबध्यते द्वितीया एतद्वष्टाच्च
मण्डूरवटगुणमेव पृथक् कृत्वा पच्यं, तस्मिन् वटपाके तत्रप्रणादिष्वर्ग-
प्रक्षेपः सर्वं वज्रनत्यात् तत्र सर्वं वज्रचूर्णं प्रक्षेप विषये आसन्नपाक-
प्रक्षेपः स्वयं चूर्णस्य तत्र प्रक्षेपः सम्यक् पाके सत्येव, अनपेक्षितं
प्राप्तो न पाकं क्षणीनां भूरिपचयस्य तेन हि कासद्वपाके प्रक्षेपः स्वयस्य
पाकमागते पाकमागते इति सम्यक्पाक इत्यर्थः पाकनक्षत्रस्य रसो
गन्धः शुभः पाके वर्तितः स्यात् ग. इ. म. इ. ना. इति । उडुस्वर समानमिति
अमानान्, पञ्चषट् मापदेन प्राप्तेन पच्यतः । वज्ररसजोर्णं
वज्रं इति सप्तवारान् । चक्रेणत प्राह्वन्यग्रहणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः

पुनर्नवामण्डूरम् ।

पुनर्नवातिष्ठच्छुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च ।
 विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्तकं पुष्कराह्वयम् ॥
 त्रिफला द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च च विक्रान्तया ।
 कुटजस्य फलं तिक्तापिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
 एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्ता स्थापयेत् क्षिग्धभाजने ॥
 पाण्डुशोयोदरानाङ्गशूलार्शः क्रिमिगुल्मवृत् ॥ २१ ॥

मण्डूरवज्रवटकः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलचित्तकम् ।
 विडङ्गं सुस्तयुक्ताञ्च भागास्त्रिपलसन्निताः ॥
 यावन्तेप्रतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्ताचाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
 ततोऽथमातान् गुडकान् पिवेत्तत्रेण तक्रमुक् ॥
 पाण्डुरोगं जयत्येधनन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषमुखस्तम्भमयापि वा ।
 क्रिमिशीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ।
 मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ २२ ॥

इत्येव पाठोनिश्चितः । वतो दीपिकायां मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं ।
 तेनायमेव पक्षः प्रतिजातोतिवदता स्वीकृतम् । गोमूत्रं सर्वं घृणत
 इति त्रैकेनापि प्रति संस्कृत्य निश्चितम् ॥ २० ॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैवसन्निहित-
 त्वात् व्यवहाराच्च, अत्रापि द्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति ॥ २१ ॥

मण्डूरवज्र वटके, विडङ्गमुस्तयुक्ताञ्च भागास्त्रिपलसन्निता
 इति पञ्चकोलादि भागा विडङ्गमुस्तसहितस्त्रिपलसन्निता इत्यर्थः ।
 अत्रापि मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं मूलस्य, अष्टगुणञ्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

धातुपरिचः ।

धातुफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
 लौद्राष्टभागं पिप्पल्याशूर्णाङ्गकुडवान्वितम् ॥
 शर्कराङ्गुलान्मिश्रं पक्वं स्निग्धवटे स्थितम् ।
 मपिवेत् पाण्डुरोगान्तौ जीर्णं हितमिताशनः ॥
 कामलापाण्डुहृद्गवातासृक् विषमज्वरान् ।
 कासद्विकारचिश्वासानेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ २३ ॥

द्राक्षाष्टतम ।

पुराणसर्पिषः प्रस्थोद्राक्षाङ्गं प्रस्थसाधितः ।
 कामलागुल्फपाण्डुर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ २४ ॥

हरिद्राष्टतम ।

हरिद्रालिफलागिम्बलामधुकसाधितम् ।
 खचीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ २५ ॥

सूयौद्यं षष्ठम् ।

सूर्वातिक्तानिशायासकृष्णाचन्दनपर्पटैः ।
 लायन्तो वत्सभूनिष्ण पटोलाभूददारुभिः ॥

धातुफलसहस्रादि । चरकस्य । लौद्राष्टभाग इति लौद्रस्याष्टमो-
 भागः, तेनामलकसुरसस्य सप्तभाग इति सिध्यति, शर्कराङ्गुलान्मात्रं पञ्चाशत्
 पञ्चानि, अर्धपलेति लेखकदोषात् प्रमादः पाठः ॥ २३ ॥

पुराण सर्पिष इति पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः, जलमत्र चतुर्गुण-
 मश्रात् । अथ ये तु पिप्पला गोस्तनिकायास्त पलाय्यतौ समावपेत् पुराण
 सर्पिषः प्रस्थं पचेत् खीरवत्तुर्गुणमिति हारीतदशनात् खीरमत्र चत-
 तुर्गुणमाहुः ॥ २४ ॥

हरिद्रेत्यादौ खीरं चतुर्गुणम् ॥ २५ ॥

सूर्वाष्टते वत्सकैश्च वत्सकफलं पाद्यम् ॥ २६ ॥

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं श्रीरं चतुर्गुणम् ।

पाण्डुताज्वरविस्फोटशोथार्शोरक्तपित्तसुत् ॥ २६ ॥

व्योषाद्यं घृतम् ।

व्योषं विलं द्विरजनी त्रिफला द्विगुणं यम् ।

सुखान्यधोरजः पाठाविच्छिन्नं देवदारु च ॥

वृश्चिकाली च भार्गी च सखीरैश्चैर्घृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्येतद्विकारान्मृत्तिकारतान् ॥ २७ ॥

इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकचिमिक्षा ।

अथ रक्तपित्तविधिकारः ।

नोद्विक्तमोक्षो संश्राद्धं बलिनोष्यन्नतश्च यत् ।

सत्पाण्डुग्रहणीदोषघ्नीहृद्युल्लज्जरादिघृतम् ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहिहृत्पित्तिनः ।

अक्षीयवक्त्रभांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

व्योषमिक्षादि । वाभटस्य विलं पिल्व गणादुः । अक्षीरजो व
पदादिभ्योऽन्तं याच्यं वृश्चिकाली विज्यातीति ख्याती । लोहमत्तं चतु-
र्गुणं व्योषम् । अक्षयस्य श्रीरं घृतं समं कलकत्तं चतुर्गुणमिक्षा ॥ २६ ॥

पाण्डुरोगघ्नं रक्तपित्तकामि । पाण्डुरोगघ्नरक्तपित्तकामि ।
पाण्डुरोगघ्नं रक्तपित्तकामि नोद्विक्तं यन्नादि । - नोद्विक्तं यन्नादिभ्यः ।
सौख्यमक्रियमाह वृश्चिकाली कतिशयेन । सुखं, अक्षयस्येन । लोहि-
हृत्पित्तं हृत्पित्तं । यद्वाहो संश्राद्धं दोषघ्नीहृत्पित्तं । - रक्त-
पित्तस्य घृतादिभिः सम्यक् प्रलेकमिति शेषः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य
समुत्पत्तम् । - यत्तत् प्रवृत्तदोषस्य पाण्डुरोगम् । अपतर्पणं वक्त्र-
चरके रक्तपित्तं लक्ष्मणचरकोपनिषत् । अर्धतद्वन्तं प्रायेण हितमुत्क्रिष्टं

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्राग्धोषमने पेया वसनञ्च यथावत्तम् ॥ १ ॥

तर्पणं सद्यस्तौ रक्षाजर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यभो हति ॥

जलं खण्ड्यं रक्तद्रोका मधूकैः सपरुषकैः ।

स्थाप्येतं प्रथोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥

तिष्ठति विफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः रुन्निपातोर्ध्वं रक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३ ॥

मासदोषाश्च पारिणा द्विं प्रयाति पित्ताहृक् तस्माद्दृष्ट्वा नमादित
रति । दोषनिदानापेक्षया दत्तकर्तव्यं तदाह ऊर्ध्वं रक्षादि यदाह
चरकः प्राग्धोषानुबन्धव निदानं प्रसनीयञ्च लङ्घनं रक्तपित्तादौ
तर्पणं वा प्रयोजयेत् । अस्मिन्, यदि ऊर्ध्वमार्गः सामं पित्तं
कफस्थो दोषः क्षिप्तोऽप्यत्र निदानं तदा लङ्घनं, अन्यथा तर्पणं, तर्प-
यतीति तर्पणमार्गं, तेन यथागू तर्पणञ्च याच्यम् । येषु शक्तुतर्पणे
तर्पणमिति तस्मिन् यथागू दानपक्षो न संयुज्यतेः स्यादित्याह । प्राग्धो-
षमन इति, अथगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्यं पेयादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि चरकस्य स्पष्टम् । येषु दूषेन शक्तुनामानोहनं
कायं तदाह जलमित्यादि । अथ खण्ड्यं गादिना जलं पट्टं
विधानेन याच्यम् । एतच्च जलमत्यर्थं मधुरमप्यूर्ध्वं कफसम्बन्धं
रक्तपित्तव्याधिं प्रसनीकतया यौगिकं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

विरेचनं माह विद्यतेऽर्थात् । विद्यतेति अरुणसूना, श्यामेति
श्यामसूना, विष्टा, ननु श्यामसूना छट्टारो वा । चरके श्यामाः
विष्टा कल्याणानि पठितत्वात् । अत्र मोदको द्विगुणोऽष्टगुण इति दशनात्
अनं रायाशुषीद्वैद्यमिच्छन्ति, मधु पुनरेकद्वयसमं शिखा मधुशरे
नितित्वा चर्षोद्विगुणं उभयोऽपि मोदकाहंत्वात् । अथ योगः सक्-
तेऽपि पठते तत्तोतापारक्त विफलाद्याः प्रत्येकं भागः, शर्करा मात्रा कन्तु
मोदकं योग्यमाह ॥ ३ ॥

शालपण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे ॥ ४ ॥

वमनं मदनोन्मिश्रोमयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ५ ॥

शालिषट्किनीवारकोरदूषप्रशार्तिकाः ।

स्थामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥

मसूरमुद्गश्चनकाः समुद्गश्चकोफलाः ।

प्रशस्ताः सूपवुपार्थं कल्पितारक्तपित्तिनाम् ॥

शार्कं पटोलवेत्ताप्रतण्डुलीयादिकं हितम् ।

मांसं लावकपोतादिशृणैरुहिरणादिकम् ।

विनाशुण्ठीं षडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥

क्षीयमांसबलं बालं दृढं शोषानुबन्धनम् ।

अवम्यमविरिच्यञ्च क्षाम्नैः समुपाचरेत् ॥

दृष्यताणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् ।

पिवेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ७ ॥

शालपण्यादिना सिद्धेति शालपण्यादि स्वल्पपञ्चमलं तथापि सादे
उक्तौ द्वौ च स्वल्प महद्भेदात् एवं शालपण्यादि त्वयमेव दोषाद्यपेक्षया
देय मित्याहुः । व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्प पञ्चमुखेनेति ॥ ४ ॥

वमनमिति ।—भन्योद्गवद्रव्यालोडिताः शर्कराः ॥ ५ ॥

शालीत्यादीं नीवार उडिया कोरदूषः कोदूषः सचेह पुरातनै
यास्तुः तेषां कोरदूषस्य यद्रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्याने प्रोक्तं
तदभिनवात् प्रायेणेति केचित् । अन्ये तु निष्पावमाषपृषादि युक्तस्यैव
कोरदूषस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्त हेतुत्वं निदाने प्रोक्तं केवलस्य तु
कषास मधुपल्लवुत्वात् रक्तपित्तहेतुत्वं मेवाहुः । प्रशार्तिका रक्तशूका,
रक्त उडिया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति । प्रियङ्गुः कङ्कः
काशानीति लोके । आढकी दधरी । विनाशुण्ठीत्यादि सङ्गम् ॥ ६ ॥

निषिद्ध वमन विरेचनमाह क्षीणेत्यादि । शोषानुबन्धनं यक्ष्मा-
नुबन्धनं क्षाम्नं योगानाह दृष्यतादि दृष्य पत्वानि पुटपाकवि-
विना चर्षिषा ततो रसोपाह्वः । अन्यथा तत्पल्लवरसोदुर्गहो-
ष्यति । काश संयोगजज्जं ने बोध्य इत्याहुः । रोगेभ्यं मधुपर्कराख्य-

आटक्षकमिच्छे प्रियङ्गुसत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोध्रं सौद्रं रक्तपित्तहरं विवेत् ॥ ८ ॥

वासकषायोत्पलसत्प्रियङ्गुः

लोधाञ्जनान्मोरुहकेशराणि ।

पीत्वा शीता दौद्रुता निहन्त्यात्

पित्ता हृजोवेगमुदीर्यमाणु ॥ ९ ॥

तालीशचूर्णसंयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कुरुपित्ततमकषासस्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ १० ॥

आटक्षकसूतीकापथ्याकाथः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः कसनम्बासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥

विरेकेन तत्कृत कषायेणापि बोध्यः यदाह गमटः पित्ताहृक् शमयेत्
पीतोनिध्यांसोवाटक्षजः शर्करामधुसंयुक्तः केशलोधान्मोपिवा ॥ ७ ॥

अटक्षकमिच्छे इत्यादि । अटक्षको वासकः, सत्तिका सौराष्ट्रीचूत्
तदभावं पङ्कपर्यटी, अञ्जनं रमाञ्जनं, क्षौद्रान्मोरुहकेशराणि । उत्पला वासके
वासासिन फनिनी वृद्धसाङ्गातृजिकं, पित्ताहृक् शमयेत् पीतोनिध्यां ।
विनीय तत्कृतत्व प्रक्षिप्येति वा । प्रियङ्गादीनां मिश्रितानां कर्षं क्षौद्र-
स्यच कर्षं प्रक्षिप्य विवेत्, परिभाषायलात् । उक्तं ह्यग्निवेशेन कर्ष-
शृणांश्च कल्पास्येत्यादि तथा क्षौद्रवृतादीनामित्यन्येत्वाहः । चूर्णादीनां
कर्षमानत्वं स्वतन्त्र प्रयोग एव भवति । यदि पुनरुक्तपरिभाषानुसा-
रेण प्रियङ्गादीनां प्रत्येकं गृह्यते तदा भेषजभूयस्त्वं स्यात्, प्रियङ्गादी-
नामप्यत्वं उक्तं भवति व्यवहारस्तु प्रियङ्गादिवत्क्षौद्रयोः प्रत्येकं चतुः
पञ्च माप कर्षप्रक्षेप इति ॥ ८ ॥

वासकषाय इत्यादि ।— सुश्रुतम् । उत्पलादीनां क्षौद्रा-
न्तानां प्रक्षेपः । निखलस्तु सिधामधुनोः प्रत्येकं शाणः, उत्पलादीनां
मिश्रित्वा शाण इत्याह ॥ ९ ॥

तालीशेत्यादि ।—अत्र वासकस्वरसस्य पलं, तालीशचूर्णस्य माष-
कद्वयं मधुमास चतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ॥ १० ॥

अटक्षकमेत्यादि चरकस्यायं योगोनाम इति जेष्ठाहः, उक्तं

वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्तीत्रयी कासी किमर्थमवसी इति ॥ ११ ॥
 समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ।
 मदयन्ताङ्गुलिः क्वाथस्तद्वत्समधुशर्करः ॥
 असीकु उभयमङ्गावटारो हत्वगन्धता पीता ।
 प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुदृगयूषेण ॥ १२ ॥
 कषाययोगैर्विविधैर्दीप्ताग्नी निर्जिते कफे ।
 रक्तपित्तं नचेच्छास्येत्तत्र बातोल्बने पयः ॥
 छागं पयोववा गव्यं श्वतं पञ्चगुरो कले ।
 अभ्यसेत् रुसिताक्षौद्रं पञ्चभूलोदृतं पयः ॥
 द्राक्षया पर्णिनीभिर्व्या वलया मधुकेन वा ।
 खट्वं द्रव्या शतावरी रक्तजित् साधितं पयः ॥ १३ ॥

तथैव चन्द्रादिषु वज्र मंथयेज्जपोति । वासावमि यादि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

समाक्षिक इत्यादि फल्गुफलं कासी इत्युक्तिका फलं अयं योगो-
 धोगे भवति । मदयन्तीति मदयन्ती मन्त्रिकाभिः तत्राप्रलम् । क्वा-
 थोद्यादौ वटावरोहत्वमिति वटावरोहत्वत्वक । गतत् स्रव्यं पिङ्गा
 अङ्गाता पेयम् ॥ १२ ॥

क्षीरपायसपयसाकृ कषाययोगैरिष्याति । यानन्दस्य । यथाया-
 दौ कल्पादयः । पञ्चभूलो रुक्मा क्षीरपायविधाने पञ्चभूलोपावित्,
 पयः । अत्रापि समिताक्षौद्रमिति योज्यम् । उक्तं हि यामट पञ्चभू-
 लेन लघुना श्वतश्च मन्त्रासधु । द्वाजेत्यादि । एते पट्योगा ।
 पर्णिनीभिरिति गालपयसि, एस्त्रियी, सुदृगयूषि, म पपलीभिरिति एवं
 च तैव वज्रवचनोदिवचनाने त्वाद्युक्ते । एते योगाविशेषेण सूक्ष्म-
 भागं रक्तपित्ते ज्ञेयाः । तथाष्टवज्र शर्करायाः प्रणं पीत्व बोध्यः ।
 खट्वं यामटे क्षीरकर्मिकौ द्वाकावनामधुशर्कराभ्याम् । एषक एषक
 पट्यं क्षीरं मधुतं सितयापि वा शोकशटकाभीकृष्टं पर्णिनीभि-
 रन्यापयः । उक्त्याश्च रक्तं मधुजं विशेषात्पुनरागमिति । एवञ्च
 शर्करावनामधुशर्कराभ्याम् । एषक एषक ॥ १३ ॥

पकोटुस्वरकाशमथ्यपथ्या खञ्जूरगोक्षनाः ।
 मधुना म्रन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥
 भद्रशाखोटकत्वग्र सविन्द्वितययुक्तो द्विगुणित घृतः ।
 मुनिस्वकल्फ ऊर्ध्वगपित्तासृक्कामश्वासघ्नः ॥ १४ ॥
 खदिरस्य प्रियङ्गनां कोविदारस्य शास्त्रमेः ।
 पुष्पचूर्णान्तु मधुना लीढा चारोग्यमश्नुते ॥ १५ ॥
 अभया रुधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 क्षेप्याणां रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलतातिसारवृत् ॥ १६ ॥
 वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
 कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥

पकोटुस्वरकादि । उर्ध्वस्वरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्तेषां चूर्णानां मधुना लेहः । काशमथ्यं मान्द्यारोपकं खञ्जूरं पिण्डखञ्जूरं गोक्षना दाला । मधुनेष्ट्यादेर्देवादपाप्तौ अनार्जले वा, अथवा शार्करं जलं रक्तमेनरमं कटल्यादि कुसुमसम्भवत्वा यास्त्रमित्यर्थः । नासाग्रह मरुधरेपि पकोटुस्वरफलं मधुना गुडेन च दृश्यते उक्तं हि हिन्दुस्ताने “उर्ध्वस्वराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा । उपयुक्तानि निघ्नन्ति नरमा- रक्तं च पांघ्रुवमिति ।” मद्रैत्यादि भद्रशाखः ॥ १४ ॥

खदिरस्येत्यादि । चरकस्य । चरकेषु पुष्पचूर्णानि मधुना लि- ञ्छाद्वा रक्तपित्तवृत्तिं पाठः, टोकाकारोपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्त- वृत्तिं पिशेपयं नोपपद्यत इति कृत्वा पुरुषपिशेपशादनाह । मध्यह्ना- रोक्ष पुष्पचूर्णानि मधुना लीढा चारोग्यमश्नुते इति प्रति संस्कृतनि- विष्टम् । अथ ह पुष्पचूर्णलेहेत्यस्तः । वक्तव्यं तत्रेव निर्द्देशादिति उन्दी- ष्यती, किन्तु चरकटीकाकर्तृर्नैव्याख्यायामर्थः ॥ १५ ॥

अथवेत्यादि । अयं योगो यद्यपि पकोटुस्वरकाशमथ्योत्थादि भोगमध्यं पठितेष्वन्यथापि फलविशेषकबनार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥

वासकस्वरसरखादि कृष्णा वा वासकस्वरसे भावितेति बोध्यं, भावना च सप्ताहं उक्तं हि चन्द्राटेदिवादिवातमे शुष्कं रालौ रालौ च

फावनायां द्रवोदेयः सम्यगार्द्रत्वकारकः ॥ १७ ॥

एलादिगुडिका ।

एलापतलचोर्द्धाक्षाः पिप्पलप्रङ्गपलं तथा ।

सिता मधुकखज्जूरमृशीकाश्च पलोन्मिताः ॥

संचूर्ण्य मधुनायुक्ता गुडिकाः कारयेद्विषक् ।

अथमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥

कामं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठीवनं तृष्णं पाण्डूशूलमरोचकम् ॥

शोथप्लीहादग्वातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुडिका तर्पणीवृद्ध्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ १८ ॥

लोहगन्धिनि निश्वासे उदुगारे रक्तगन्धिनि ।

पृथीकां शाणमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्करान् ॥

नासाप्रवृत्तश्चिरं घृतभट्टं क्लृप्त्वा पिष्टमामलकम् ।

रेतुरिव तोयवेगं कृणाद्वि मूर्द्ध्नि प्रलेपने ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमेव देयं मशर्करं नासिकया पयो वा

वासयेत् शुक्रं चर्षितं द्रव्यं सप्राप्तं भाताविधिः । द्रवेण यावता
द्रव्यमेकीभीभूयार्द्रतां प्राप्ते । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं शिष्यगर्भावन-
विधादिभिः ॥ १७ ॥

एलेत्यादि क्षतजीरो, चरित्यः । अर्द्धाक्षा इति प्रत्येकं कपीर्द्ध
मानाः । एवं सिताश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः । यथादि । यावता
मधुना गुडिका भविः । तन्मात्रं मधु देयम् । आदग्वातं वातरक्तं
क. रक्तक्षयित्वन्ये ॥ १८ ॥

पृथीकां शाणमात्रानिति पृथीका क्षणजीरकं नतु सूक्ष्मं ला-
योवार्कद्विरव्याख्या त्वात् । शाणोभापचतुष्टयं, क्षणजीरकस्य जी-
रकत्वे उष्णत्वेपि द्विगुणशर्करा योगात् प्रभावाद्वा पित्तहन्तृत्वम् ।
संस्कारादि आमलकं घृते भट्टा कात्रिके पिष्टा शिरसि लेपो देयः । घ्राण
भट्टन इत्यादि क. उ. ख. । जलादयः शर्करा पञ्चनस्ययोगा इति गय-

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वासशर्करं चक्षुरसं हितं वा ॥

ससं दाडिमपुष्पोत्थो रक्तो दूर्वा भक्षेद्य वा ।

आम्नास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्तु रक्तजित् ॥ १८ ॥

मेढ्रगेर्जतिप्रवृत्ते तु वसिरुत्तरसंज्ञितः ।

शृतं क्षीरं पिवेद्वापि पञ्चमूला लघ्नाह्वया ॥ २० ॥

दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वा सोत्पलकिञ्चल्का मञ्जिष्ठा सैलवास्तुका ।

सितांश्रीतसुशीरश्च मुसं चन्दनपत्रकम् ॥

दासः । तथा उत्थोपि प्राणप्रवृत्ते सगर्भं पानोद्यं, पयोपि सगर्भं तथा द्राक्षा रसमपि सगर्भं नासिकाया पिबेत् । तथा क्षीरघृतं क्षीरं मधुनोद्भूतं घृतं तत्र सगर्भं नासिकाया पिबेत् एवं दक्षुसमपि नासिकाया पिबेत् । हन्दीमस्यान्व केवल द्राक्षा रसस्य चक्षुरसस्य च तस्यैव । इमं यत्कं यदाह चरतः द्राक्षारसस्येव रसस्य नक्षं क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य च । तस्य नासिकाया इत्येव । तथेति पठित्वा । नासापुटयोरिति विद्वद्वाच । केचित् मूर्द्धि तस्येत्यो मूर्द्धि इति पठनमुच्यते अत्र मूर्द्धि जनं देयं मित्यर्थाहः । तत्र नासाप्रवृत्त रुधिरमित्यादि चरकवचनं, प्राणप्रवृत्त इत्यादि सौप्तिकं, तस्मान् इत्यन्वयः । त्रितमेत्येव त्रिममेवेति पठोऽपि स्येयः । तत्र भस्मादि चत्वारो योगाः चरकेऽप्युक्तं द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नक्षं क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य चैव यवासं मृत्नाति पलाण्डु मूलं नक्षलम् दाडिमं मांसोद्यैरिति । एवं वाभटे ध्युः । केचित् रसे दाडिमं पञ्च दूर्वाक्षरसं समन्वित इति तन्वान्तरं प्रदर्शनादन्तादि दूर्वाक्षरसं दाडिमरसस्यामेक एव योग इत्याहुः ॥ १८ ॥

मेढ्रगे इत्यादि । लघ्नाह्वया पञ्चमूलेति । — लघ्नाह्व मन्त्यायुक्तं सञ्चये कृशकाशं शरीरे तु दर्भा इति । अत्र दर्भा उन्घासः । च शरीरेणुक्तान् दर्भाणां शास्त्रीणां मूलमेव च, इति । अभयमपि पञ्चम् ॥ २० ॥

विपचेत् कार्थिकैरेतैः सर्पिरानं सुखाग्निना ।

तण्डुलास्तुत्वनाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥

तत्पानं वमतोरक्तं नावमं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥

चक्षुःस्त्राविणिरक्ते तु पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिक्कम् सुयोजयेत् ॥

रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रदोनयेत् ॥ २१ ॥

शतावरीधृतम् ।

शतावरीदाडिमं तिलिङ्गीकं काकोली मेदे मधुकं विदारोम् ।

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य धृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ॥

कासज्वराताहृद्विबन्धमूलं तद्रक्तपित्तञ्च धृतं निह्न्यात् ॥ २२ ॥

घृष्टच्छतावरीधृतम् ।

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं म...त् ।

तत्समञ्च भवेत् क्षीरं धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

जीवज्जर्पाको मेदा मूहः मेदा तथैव च ।

काकोलीतीरकाकोली मृद्वीका मधुकन्तया ॥

दुःखोद्धत शीतश्वेतदन्तनामिति वृन्दः । अन्ये तु बद्धनारतचं
रसज्जनस्वत्याहुः । त्रयामाणामेव रत्नशालादौ शीतसंज्ञकत्वं नोक्त-
त्वात् । व्यवहारस्तु प्रायः श्वेतचन्द्रे नेति । तण्डुलास्तु त्वनाक्षी-
रञ्च प्रत्येकं चतुर्गुणं दत्त्वाचैवति चरकादित्याहुः ॥ २१ ॥

शतावरीत्यादि । — चरकस्य । केचिदत्र दाडिमफलं, क्षौद्रव-
पाण्डित्याहुः । तिलिङ्गीकं महाद्विकं, काकोलीयुक्ते मेदे काको-
लीमेदे, मध्यपटलोपी समासः, किंवा काकोली शब्दः, प्रथमेक
वचनान्न स्त्रीनिष्क शब्दः मेदे इति मेदाद्वयं, तन्वान्नप्रमाणात् चक्रादि
काकोली मधुकं मेदे तिलिङ्गीकं सदादिभं शतावरीं विदारोञ्च
बोजपूरजटान्विता पिष्टावतुर्गुणं तीये पकमाज्जं चरापहमिति ॥ २२ ॥

सुदुपणीं माघपणीं विदारी रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद्विषकम् ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेष च ।
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाणीकरणमुत्तमम् ॥
 यो निशूलञ्च दाहञ्च सत्वञ्छ्वेदञ्च पैत्तिकम् ॥
 एतान् रोगान्निहन्तग्राशु क्षिन्नाभ्याग्रीवमारुतः ।
 शतावरी सर्पिरिदं बलवर्णीग्निबर्द्धनम् ॥
 स्नेहपादः स्मृतः कल्कः कल्कान्धुष्करी ।
 इति वाक्यबलात् श्री हे प्रजिप्यं पादिकं भवेत् ॥ २३ ॥

वासायाम् ।

वासां सशाखां सपलाशमूलां
 कृत्वा कषायं कुरमानि वास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत्
 सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥

इह तृणतायरीहने शर्करामधुसंयुतमिति विद्ध शीते मधुशर्करा-
 ययोर्निमित्ता पादिकः प्रक्षेपः अदणवाह स्नेहपाद इत्यादि ॥ २३ ॥

वाससि पादि । - चरकस्य । अत्रादीनां विधानान् काय विधानेन
 धृगुग्यम् । गिलासादीनां बोधकान् तासां द्विगुणो भवेदिति वचनात् ।
 अत्राद्यगुणं जले दत्वा अर्थांशः कषायः कायः । अत्र हि वागटे
 सतनमनक पिष्टं घृणमद्युगन्धसि पक्वादीनां वगैरेण घृतं तेन विपा-
 चयेत् । तत्र पुष्पगन्धं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तं शोणितमित्यादि । अत्र
 आतापुष्पकल्कः, अतः प्रक्षेपः पल चतुष्टयम् । शफस्य कोविदारस्य
 बुधस्येति यत्तमाग परिभाषा बलात् । अत्रानिहंष्टमागत्वात् स्नेहस्य
 प्रस्य एव पक्तरः । आगवोक्तं, अत्रानिहंष्टमागत्वात् स्नेहानां प्रस्य
 इत्यत इति । यत्पुनः स्नेहपाकं विधीयते तत्र प्रमाणं नेरितं कविता स्ने-
 हस्य कडुवंतव पचेत् कल्काद्येति परिभाषया स्नेहकडु पाका-

शण्डस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।

कल्पाद्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थं पलचतुष्टयम् ॥ २४ ॥

कामदेववृत्तम् ।

अथगन्धः पलान्तं तदङ्गं गोक्षुरस्य च ।

शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा ॥

अश्वत्थस्य च गुडानि पञ्चबीजं पुनर्नवा ।

काश्मरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च ॥

यथगृहपलान् भागांश्चतुर्द्वाण्येभ्यः पचेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥

मृद्वोका पद्मकं कुटं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।

बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।

यथकृष्णतमञ्जव शर्करायाः पलद्वयम् ॥

रसस्य पौण्ड्रकेणामादकं तद्वदापयेत् ।

चतुर्गुणेन पःसः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।

हृत्सीमकं तथा प्र वर्यभेदं स्वरक्षयम् ॥

मिधानं तत्तु नस्यपिपयं ज्ञेयम् । सक्षौद्रमिति कल्कवन्मधुगर्भं इति
तदनेन घृतात् पादितं ज्ञेयम् । अन्ये तु यत्कृष्णमधुगर्भं इति
देववलात् कल्काद्याः चतुःपलद्वयं मधुनोपि चतुःपलत्वं माह्वः ।
अथकेचिश्चरके कामलां पित्तमवञ्च शूलं गुलां यत्नस्त्रीहृगदांश्च
हृत्सीमकं फलपत्रं पठति । वाभटेप्युक्तं पित्तगुल्मयकृष्णासासहृदय-
हृत्कामलाः पित्तं ज्वरं बीसर्पस्वरभेदांश्च नाशयेत् ॥ २४ ॥

अथगन्धे घातौ तदङ्गमिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि, शता-
वरी शालपर्णी बलान्तानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः अश्वत्थ गुडानी-
शञ्च पञ्चाशत् पलानि यथगृह पलानि ततोमिलित्वा पलशतचतुष्टये काष्ठे

अरीवकं मूलं तच्छ पाञ्चभूतञ्च तावदेत् ।
 एतद्वाचां प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणापुरषा रक्षाभ् ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानन्यानां दुर्जितानाञ्च हेहिताम् ।
 स्त्रीवानामल्पमुक्ताणां जीर्णानामन्योपेक्षात् ॥
 अष्टं बलकरं हृद्यं दृष्यं पेयं सावनम् ।
 ओजसो जस्तरश्चैव धातुः शर्मा द्विभू ॥
 सम्बर्द्धयति शुक्रञ्च कषणं दुष्टं च ॥
 कामदेव इति ख्यातः सज्जितः ॥ २५ ॥

ब. ए.

शतावरीप्रयोद्धानिदिना ॥ १ ॥
 सर्पिषा सह संयुतः सप्त ॥ २ ॥
 शर्करापादसंयुतः रक्तपि ॥ ३ ॥
 लवः वत पिस्तूने योपि ॥ ४ ॥
 वल ॥ ५ ॥

सुखदुःखं च तद्विषयं च

कुप्याखकत् पलशतं विद्वत् विष्णुलीकतः ।
पञ्चेतमे दृढप्रस्थे शनैस्तावत् देहये ॥
यदा लवुगिभः पाकस्तदाखखशः न्ययेत् ।
पिप्पलीश्चवेराभ्यां द्वे पत्रे जीरकश्च ॥

मतिशयं कं हृदि ॥ १ ॥ तेषां च जलद्रोत इत्युक्तं । वागपुत्रं
नानन्दं । तं, वागपुत्रायः श्रुत्वा विस्मयाः फलं, जीवनीयमिति जीवनी-
यदशयः शक्तवान् । अल्लः । तेन एव वृत्तमाह बह्वक्षम् ॥ २५ ॥

शतावरीत्यादि ।— शतावर्थीति तं पञ्चमं निमित्त्वा रसप्रस्थाः
 इदं, घृतस्तेषां प्रस्यदिति सप्तप्रस्थाः ॥ २३ ॥

म. ए. उ. वि. वि. — निम्नोक्तानि गिर्यगण्योक्तानि, किञ्चित् जलं
दत्वा लुप्तिय क्षौमे निम्नोक्तानि आतमे मनाकं शोष्य पिष्ट्वा च पलशतं

त्वगेलापत्तमरिचधान्यकानां पलाङ्कम् ।
 न्यरे च्छणीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टयेन्मुहुः ॥
 तत्पक्वं स्थापयेद्भाग्डे दत्वा क्षौद्रं घृताङ्कम् ।
 तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपिपीलितक्षयी ।
 कासश्वासतमश्चर्द्दित्वाज्जरनिपीडितः ॥
 वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ।
 उरःसन्धानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ।
 खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात् ॥

गृहीत्वा पक्तव्यम् । द्वेपले जीरकस्य चेति कणाशुखण्डोः प्रत्येकं पलद्वयं,
 जीरकस्य च द्वेपले तन्वान्तरसम्मतञ्चैतत् तत्पथा “द्विपलांशैः कणा-
 शुखण्डो जीरकेरवचूर्णिते” इति । वैद्य प्रसारके येषमेवोक्तम् । व्यव-
 हारोपीत्यनेव । अन्ये तु पलाङ्कमिति परेण सत्वस्थात् जीरकस्य
 पलाङ्कं मित्वाहुः । तच्च तन्वान्तरविरोधात् त्वगादीनान्तं पञ्चानां
 प्रत्येकं पलाङ्कम् । आयुर्वेदसारेण्युक्तं कुष्माण्डकानां रुढानां स्त्रिंशत्
 पलं पञ्चत् । प्रतप्ते हविषः प्रस्थे मधुवर्णे तु लीकिते । खण्डाच्छतं कणा-
 जाज्यो द्विपलं नगरादपि धान्योपयं विगन्धञ्च घृतगन्धपला-
 शिभम् । घृताङ्कं भातिकोपेतं तत्खादेद्रक्तपित्तजिदिति ।
 घृताङ्कमिति न्याङ्कमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि --
 खण्डामलके कुष्माण्डतुलाङ्कं कुष्माण्डसंज्ञानलकरस्योः प्रत्येकं प्रस्थ
 इत्युक्तः । तेन कुष्माण्डं घतपलेपात्रमिति द्वेपुण्येन प्रस्थचतुष्टयं दातव्य-
 मित्यर्थः । पलान्तरमाह यवान् यावत्सो भवेदिति । त्रिसप्तकुष्माण्ड-
 स्यात्तिपीडनेन यानान् रसोभवतितावतेव पाक इत्यर्थः । व्यवहारोप-
 नैव । यत्तु स्वायं पक्षः, उक्तं हि तन्वान्तरं घृतं पलांश्चापि कुष्माण्डं
 कठिनं ददम् । त्वक्शिराभ्यां निमित्तमलक्षणीं स्त्रिंशं सुपिष्टं
 दृष्ट्वा वस्त्रैव प्रपीडितम् । विगुष्कमातमे मिश्रित्वा पात्रांश्च-
 षण्मासम् । शौडम्बरकटाहेतु पचन् प्रस्थं च सर्पिषः । कत्वा क्षौद्र-
 निधं तस्मिन् विभेत् खण्डयत्तं भिषक् । कुष्माण्डं पीडनासौं वत्तं

पातं पाकाय दातव्यं यावान् वातरसो भवेत् ।

अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कृलीकृतम् ॥ २७

वासाखण्डकुष्माण्डकः ।

पञ्चाशत्पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

ग्राह्यं पलमां खण्डं वासाकायाल्लके पचेत् ॥

मुस्ताधात्री शुभाभार्गी त्रिगुणैश्च कर्पिकैः ।

ऐतेय विश्वधन्याकमरिचैश्च पलांश्चिकैः ॥

पिप्पलीकुङ्कुमैश्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।

कास खासं जयं हिक्कां रक्तपित्तं हृत्तोमज्जम् ॥

हृद्गोमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ २८ ॥

विभवेत् पुनरिति । मुद्रापाक इत्यादि अङ्गुलिपीडनजन्यं चिह्नं-
मुद्रा तथा पाकोत्तयः । एतज्जीपलक्षणं, तेनान्यदपि पक्तलक्षणं
दोषम् ॥ २७ ॥

पञ्चाशत्पलमित्यादि । अत्रापि पूर्ववत् स्निग्धं, संस्कृतं, कुष्मा-
ण्डात् पञ्चाशत् पलम् । नचात्र खण्डकुष्माण्डवत् कुष्माण्डरसो पाह्यः,
पाकार्थं वासाकायस्यैवोक्तत्वात् । वासायास्ततः षष्टि पलानि जलस्या-
पि चतुःषष्टि शरावाः स्थाप्यन्त षोडश शरावरूपमादकम् । शुभा-
वंगलोचना, ऐलेयं गलवानुक्तं, मधुमानीति मधुनोष्टौ पलानि । अल-
केचित् मानिकायां द्वैगुण्यमिच्छन्ति, तन्तु मानिका कुङ्कुमौ चेति या वा
संख्या पलैः कृता । आर्द्रं द्रव्ये द्रव्ये चैव न तत्र द्विगुणं विदुरिति वचनात्,
तथाचारपाणि वचने मानिकाष्टौ पलान्येवेत्यवधारणदष्टावेव पलानि
नतद्वैगुण्यात् षोडश पलानीत्यर्थः । चरकोपि पूर्णं शरावमित्यत्र
पूर्णपदेन शरावे द्वैगुण्याभावः सूचितः तथाहि पूर्णपदं द्वैगुण्यं प्रति-
च्छेपपरं अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं स्यात् । चक्रस्तु मानिका कुङ्कुमौ चेति
वचनस्य केनापि कचिदप्यलिखितत्वादनाप्येवमाशङ्क्य मानिकायां
द्वैगुण्यमिच्छन् चरकोक्तं लघुनादिघृते, मानिकया षोडश पलत्वं
व्याख्यातवान् ॥ २८ ॥

वासाखण्डकः ।

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धं तथाशतम् ।

द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च मात्रिकात् ॥

कुडवं पलमात्रान्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।

त्रिभूा विलोडितं खादेद्रक्तपिप्पी क्षतक्षयी ॥

कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ २८ ॥

खण्डकाद्यो लौहः ।

शतावरीच्छिन्नरुहा दृषमुखडतिकावलाः ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥

भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि च ।

जल ५० ऐ विपक्षत्र्यमष्टभागादशेषितम् ॥

तुलामादायेत्यादि । अत्राहं वासा एतं सर्वं न, निम्बादि-
कमपि उक्तं हि वासानिम्ब पटोल बलाकुष्माण्डकेन्दीवरी । वर्धमान-
दुर्जाश्वगन्धसहितं द्वेपूतिगन्धम्वते । मयं नागवला सहचरपुरो
हिङ्गुार्द्रके नित्यशोषाद्यास्तत्क्षणमेव नदिरुग्णिता ये चेक्षुजाना-
धनाः । अष्टगुणं जल इति शरावगते ताल द्वैशुग्यं, न द्वैशुग्यंतुला
भागे पलोऽङ्गुलागते तथा इत्युक्तेः । पादशेषाच्च पञ्चविंशतिशरावः
चूर्णानामिति हरीदकी चूर्णानामाढकं चतुःषष्टिपलातीत्यर्थः प्रायो
न पाकश्चूर्णानामित प्रायः शब्दात् पाकोऽर्थस्तीति सूचयति । तेन
चूर्णानां पाकोऽपि न विरोधः । चातुर्जातकं पलमात्रमिति प्रत्येकं
पलमात्रं निर्देष्टव्यं मानप्रधानत्वात् ॥ २८ ॥

खण्डाद्यं लौहमाह शतावरीत्यादि । छिन्नकता शुद्धी । दृषो
वापकः । मुखडतिका शुद्धी, गायत्री नदिरः, त्रिफलायास्त्वच इति
निर्दिष्टविषयाः, द्वितीयपधिसनं विना । नामकत्वात् । मात्रिकं खर्ण-
मात्रकं मनःशिला स्वर्णमात्रिकाभ्यां प्रत्येकं निर्दिष्टा वा, प्रलिय
शब्द लौहं लान्तीयं । खण्डतुल्यमित्युक्तेः । तेन खण्डस्यापि

दिब्यौषधहतस्यापि मात्त्रिकेन हतस्य वा ।
 पलद्वौदशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलपौडशिकं बुधैः ।
 पचेत्तान्त्रमये पात्रे गुडपाको यथामतम् ॥
 प्रस्थार्द्धं मधुनी देयं शुभाश्रमजतुकं त्वचम् ।
 शङ्गीविडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजीपलं पलम् ॥
 त्रिफलाधान्यकं पतं हानं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च देव्यं मांसरसं पयः ॥
 शुण्ठ्यानुपानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ।
 रक्तपित्तं त्रयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शोथपित्तं वमिं किमीन् ,
 श्वयथुं पाण्डुपीगञ्च कुठं लोहोदरन्तथा ॥
 आनाहं रक्तसंस्वारं चास्त्रपित्तं निहन्ति च ।
 चाक्षुष्यं वृंहणं वृथं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥

द्वादश पलानि । केचित्तु रक्तपित्तं हनृत्वा खण्डस्य प्रचुरतरमे-
 वाधिकरोतीति एतेन स उ खण्डतुल्यमिति योजयन्ति । तत्तु न
 मस्य न्यतः लौहयोगत्वात् तत्र लौहप्राधान्येन तन्मानापकर्षस्यापुक्तत्वात्,
 रक्तपित्तं प्रत्यनीयन्तु लौहस्य पक्वत एव महाशक्तित्वात् विशेषतो
 रक्तपित्तहरम् । तत्तु द्रव्य पुटादि भावितत्वेन सक्तावोर्यक्तयोप-
 पन्नम् । व्यवहारस्य लोहसदस्यैव । प्रस्थार्द्धमिति पौडश पलानि,
 शुभा वंगलोचना, अश्वजतुकं शिलाजत, त्वक् गुडत्वक् शुनादीनां
 क्षीरकालानां प्रत्येकं पलं, त्रिफलादीनां केसरानां प्रत्येकं द्वात्रिंशं
 कर्षद्वयमित्यर्थः । विडालपदकं कर्पः ततश्च पूर्वयुग पुरुषामिषायेण
 मानमुक्तं व्यवहारस्य रतिनिष्ठः पञ्चकादारभ्य रत्तिद्वयद्वया माप-
 चतुद्वयं यावत् दृढिः । गव्यक्षीरानुपानमिति लौहाभेदशा चतुःषष्टि

चारोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं सामाग्निबलवर्द्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् ॥
 छागं पारावतं मासं तित्तिरिः क्रककराः शशाः ।
 कुरङ्गाः क २ साराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥
 नारिकेलपयः पानं सुनिघ्नकयास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं वृहतीफलम् ॥
 फलं वार्त्ताकुपक्वान् खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपमम्भवम् ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
 लोहान्तरवदत्रापि पुटनादि क्रियेयते ॥ २० ॥
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वहिरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणततहितञ्च यत् ॥ २१ ॥

इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

गुणं, लौहान्तरे तथा दर्शनात् । उक्तं हि “अनुपानं चतुःपटि गुणं
 प्रज्ञः सदा बुधाः । जीराख्यमिति जीराख्यशाकं मारिशाकारं चम्प-
 काटौ जीरेति ख्यातम् । ककारपूर्वकमिति विहितान् क्रककर-
 कुरङ्गणसारान् विहाय दद्यात् । ककार पूर्वकं कपोतककौटादि-
 तनपरित्याज्यम् । अष्टतसार लौहवदत्रापि वनिमन्त्रादि ज्ञेयं मधुघृत-
 मदनादिकञ्च । यत्र केचित् गन्धकाभ्रसयोगं कुर्वन्ति एतदनुकूलञ्च
 वचनं पठन्ति । न रसेन विना लौहं भस्मकञ्चाभ्रकं विनेति । तथा
 अपलेन विना लौहं यः करोति पुमान्हि । उदरे तस्य किट्टानि
 जायन्ते नात्र संग्रह इति । एतत् न व्यपचारयिष्यम् । यतः रसाभ्र-
 कश्चित्तलौहप्रयोगस्य प्रशस्तता प्रतिपादनार्थं तथाभ्रस्यून्यलोहे किमि-
 किट्टादि व्यापञ्चका निवृत्त्यर्थमभ्रकस्यावष्टानेपनार्थञ्च फलातिशय
 प्रतिपादनार्थमपि चतुः समलोहे शाकान्यनिः पठितम् ॥ पुमानिहेति,
 इह गङ्गात् वचनद्वयमपार्थक्यं बोध्यं नान्यत्र । अन्यथा सामान्यत एव
 परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ २० ॥ इति रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ यक्षधिकारः ।

शालिषट्किगोधूमयस्सुदूगादयः शुभाः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पवित्राणि शस्ता विमुष्यताम् ॥
शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यात् क्रव्यादमांसानि वृंहणानि विशेषतः ॥ १ ॥
दोषाधिकावां वसनं शस्यते सापरेचनम् ।
स्नेहस्नेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥

यक्षरूपेषु पितामहस्य चागम इति रक्तपित्तान्तरं राजयक्ष-
विकीर्तितमुच्यते । शालिषट्किगोधूमयस्सुदूगादयः शस्ता विमुष्यताम्
मद्यानि जाङ्गलाः शालिषट्किगोधूमयस्सुदूगादयः समातीर्णानि । क्रव्याद-
मांसातीति क्रव्यादा व्याघ्रमृगान्यः । येषाञ्च मांसमतिगन्धेन मांसकरं
भवति । उक्तं हि मांसोपविताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
एतच्च भक्ष्यज्ञादिमांसं व्याजेन देयम् । उक्तं हि काकोत्कङ्कहोपि-
गवाश्चतुर्लोरगं मधुवापखरोष्ट्रश्च दितं हस्तगोत्रसंहितमिति । सुशु-
तेषुक्तम् कामानुलकान्नानां विह्वानान् गण्डादान् व्यानविलेशया-
खन् । मृगान्श्च दद्याद्विभिधैः प्रकारैः ससंस्वगान् सर्वपतैकशृङ्गान् ।
देयानि मांसानि च जाङ्गलानि सुहादकी सूपरसाश्च हृद्याः । खरो-
ष्ट्रगवाश्चतुर्लोरगानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि । मांसोपदंशश्च
पिबेदरिष्टान्माञ्चीतृक्तामदिगश्च सेव्या इति । सुकल्पितानीति सूक्ष्म-
शास्त्रोक्तविधया उपकल्पितानि ॥ १ ॥

दोषाधिकानाभितादि परकस्य । सस्नेहं नीपतस्नेहम् । यन्नकर्षण-
मिच्छनेन वसनं विरेचनयोरत्र मृदुनोरबलापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति ।
शुकश्चादि वामटस्य शुकस्य सर्वधातुसारत्वात्तदधीनं शक्तिरक्षण-
वशम् । मलायतं हि जीविवमिति यद्यपि सर्बेषामपि जीवितं मला-

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधि वृंहणदीपनम् ।
 शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ॥
 तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यस्मिणो मलरेतसी ॥ २ ॥
 अपिप्पलीकं रायवं सकुलत्वं सनागरञ्च ।
 दाडिमामलकोपेतं सिद्धमाजरसं पिवेत् ॥
 तेन षड्विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
 रसे द्रव्याम्बु पेयावत् सूदशास्त्रादिह ॥

धीनं मलस्य शरीरं . सान्द्रवत्त्वान्नापि विशेषाद्राजयच्छिणो जीवितं
 मलाधीनं । उक्तं हि तस्मिन्काले पचत्यग्निर्यदृक् कोष्ठं श्रितम् ।
 मलं भवति तत्प्रायः कल्पितं किञ्चिदोजसे । तस्मात्पुरीषं संरक्ष्यं-
 शंषाद्राजयच्छिणः । एवं धातु जयात्तस्य बलं ह्यस्मिन्निवृद्ध-
 मिति ॥ २ ॥

पिप्पलीकमित्यादि । अत्र केचित् उच्यते कुलत्वावन्त्यद्रव्यापेक्षया
 पचुरौ देयौ युषयो नित्यात् । पिप्पली शुखी च तावती देया यावत्त्वा
 कटुत्वमात्रं स्यात् । एव मलत्वार्थं दाडिमामलकयोर्दीनम् । एतत्
 सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणं मांसेन सह एकीकृत्याष्टगुण-
 जले कथनीयम्, तत्पादस्य घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यम् । वृद्धवैद्यारु-
 पिप्पली शुखदोः प्रत्येकं मापकचतुष्टयं, यत्र कुलत्वयास्तु प्रत्येकं कर्षः
 दाडिमामलकयोरेपि प्रत्येकं मापकचतुष्टयं स्यात्तत्, समुत्तरद्रव्यापेक्षया
 मांसं द्विगुणं स्यात्, सर्वमैकीकृत्याष्टगुणजले कथनीयं तत्पादस्य
 घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमित्याहुः । चक्रस्तु रुमत माह रस इत्यादि ।
 पङ्क्तु परिभाषया द्रव्यं जलञ्च गृहीत्वा द्विष्टनं कार्यं तेनाहं उदतका-
 येन पनानि हादग प्रस्य इत्यादि उच्यमाना सूदशास्त्रोक्तपरिभाषानु-
 सारेण परिमिता पिष्टा मांसं गृहीतं पुनरपि पिष्टा पक्ता च युषः
 कार्य इति । व्यवहारस्तु पञ्चोक्त वृद्धोपदिष्ट एव ज्ञेयः । पीनसा-
 दय इत्यादिशब्दाश्चरकोक्तानि शिरःशूलशामकासस्वरज्यपाथंशूलानि
 बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बु पेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथाकाय-
 ज्ञाप्यपेयायां पङ्क्तु परिभाषया द्रव्यजलद्वयोर्व्यवस्था तथा मांसरसेऽपी-

पलानि द्वादशमस्ये धने यत्तुकेतु षट् ।
मांसस्य षट्कं कुर्यात् फलमच्छतरे रसे ॥ ३ ॥
धन्याकपिप्लीविष्व दशमूल जलं पिबेत् ।
पाश्वंशूल ज्वरश्वासपीनसादि निवृत्तये ॥
अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीयलाट्फाः ।
पुष्करातिविषे घ्नन्त अयं क्षीररसाग्निनः ॥
दशमूलबलारास्त्रापुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।
पेयं पाश्वंशसशिरोरुक्त्तयकासादि शान्तये सलिलम् ॥ ४ ॥
ककुभत्वक्नागबलावाननीबीजानि चूर्णितं पयसि ।
पक्वं घृतमधुयुक्तं ससितं यच्चादिकास हरम् ॥
मारावतकपिच्छागकुरङ्गानां पृथक् पृथक् ।
मांसचूर्णं नजाक्षीतं पीतं यच्च हरं परम् ॥ ५ ॥

व्यर्थः । मांसस्य द्वादशमास्योक्तं वचनानुसारेण व्याख्यानित्याह । पलानि-
नीत्यादि । - अस्यार्थः सर्वत्रापि पिष्टुं विज्ञेयः । मस्य दूरे यदि धन-
रसः कर्तव्यं तदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्ट्वा षट्कं कुर्यात्, तथा
मस्य दूरे यदि तनुकीच्छासः कर्तव्यं तदा मांसस्य षट्पलानि पिष्ट्वा
षट्कं कुर्यात्, एवं मस्य दूरे यदि अक्षतरो रसः कर्तव्यं तदा मां-
सस्य पलं पिष्ट्वा षट्कं कुर्यादिति । षडङ्गयुषं पुनः षडङ्ग परिमाणा-
नुसारेण प्रथमांशं जनमर्द्धं घृतं सप्तमस्यांशमेव भवति, तेन तत्र चत-
सरे मांसस्य षट्पलं हि, तनुके पलत्रयं, अक्षतरेर्द्वेपलमिति ॥ ३ ॥

धन्याकपिप्लीविष्वद्विषातफोत्तरे योगायम् । अश्वगन्धेलादि । -
कभीरुः शतमूलो, ह्योगासः । कथेयायं योगः । अमृतासिद्धे-
र्लाट्फ पुष्करातिविषयोः प्रक्षेपत्वमिति वृन्दिमती । दशमूलबले-
त्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

ककुभेत्यादि । ककुभत्वच् अजु नवक्लां नागबलागोरुततण्डुला,
अस्यमूलं सर्वत्र बोध्यम् । वानरी मूलागिम्बी, एषां चूर्णं मत्वेकमेक पत्रं
। शनैरापय । दुग्धशराव २ सर्वमिदं पक्वा उत्का रक्षा फार्षा, परि-

घृतकुसुमसारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजवलामूलम्

दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घान्निपोतैव ॥

कृष्णाद्राक्षामितालेहः क्षयहा क्षौ-तैलवान् ।

मधुसर्पियुतो वाक्लग्नाकृष्णसितोद्भूतः ॥

शर्करा मधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं क्षयी ।

जीराशी लभते पुष्टिमनुजे च राज्यभान्निके ॥ ६ ॥

सितोपलादिलेहः ।

सितोपला तुगाक्षी रो पिप्पली बज्जलात्वचः ।

अन्तगद्गद् द्विगुणितं लेहयेत् क्षौदसर्पिषा ॥

चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासच्छयापहम् ।

शुभ्रजिह्वागोचकिनमल्पान्नं पार्श्वशूलिनम् ॥

इक्षुपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोद्भूते ॥ ७ ॥

सूचकाद्यं चूर्णम् ।

सूचककौलमुशीरचन्दनं

जतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।

भजनार्थं घृतकर्प ६ सुगीतं मधुसर्पिश्च दत्वा भक्ष्यम् । पार्श्ववतेत्यादि ।
स्यष्टम् ॥ ५ ॥

घृतेकाशौ कसुमसारो कषु, गजवला नागवला, गोरक्षसङ्गता इति ख्याता । वायसजङ्घा वाक्जङ्घा । कृष्णाद्राक्षामितालेहः कृष्णत्वादिति सितोद्भूत इत्यन्तं दोषद्वयं स्यष्टम् । अन्तर्गच्छाज्य भान्निके इत्यपि योगान्तरम् अत्रापि लिङ्गं क्षयी जीराशी लभते पुष्टिमिति दोषद्वयम् ॥ ६ ॥

सितापलादिलेहरास्य । सितोपलाः शर्करा तुगाक्षी रो दंशरोक्ष्मा बज्जला पला, त्वक् गुडत्वक्, अन्तगद्गद् द्विगुणितमिति अत्र प्रायः सूचकं भागः, एकाशौ पिप्पली यत्वागः, तुगाक्षीर्यो अष्टौ । सितोपलायाः पोडण इत्यर्थः । यद्यप्यर्जुनश्च २८ रागतमभिधत्ते यथा अत्र ऊर्जं प्रवक्ष्यामि यथागर्विण्यौ यथा तथाप्यत्र विषयावशादतोऽस्यभिधत्ते । चूर्णं स्वा प्राशयेदत्येव मधुघृतं विनापि मद्यं बोधयति ॥ ७ ॥

तुटिः सक्कणागुरुभङ्गकेशरं
 कणासविश्वानलदं सहासुदम् ॥
 अहीन्द्रजातीफलवंशलोचना-
 सिताष्टभागं समस्तस्य चूर्णितम् ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
 बलप्रदं दृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥
 श्रोत्रो विबद्धं तमकं गलग्रहं
 मकासहिकारुधियक्ष्मपीनसम् ।
 ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्जुदं
 प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सज्ज्वरान् ॥ ८ ॥

तालीशाद्योमोदकः ।

तालीशपत्रं रुचिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 दयोत्तरं भागवृद्धात्लग्नेले चार्द्धभागिके ।
 पिप्पलप्रटगुणाच्चात प्रदेया सितशर्करा ।
 श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगघ्नीहृशोपज्वरापहम् ।
 हृदयतीसारमूलघ्नं मूदवाताकुलोमनम् ॥

लघुप्लवित्यादौ नतं तगरपादिका, तदभावे कटलीकोपरं,
 हजिचीतपलपत्र जीरकमिति पाठे पत्रं तेजःपत्रं तुटिः सक्कणा,
 भङ्गगुडलक्ष् नन्दमांसी, सहासुनेति पाठे अस्तु बालकं अहीन्द्रो-
 नन् मूलं शर्कराया एकभागमेतयाष्टौ भागा अनेतु मिलितचूर्ण-
 मेत्तवेत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वैव ॥ ८ ॥

तालीशपत्रमित्यादौ शुभेति पिप्पली विशेषणं नतु वंशलोचना,
 समानतन्त्रे हारीतादावदृष्टत्वात् । किन्तु संप्रहकाराः प्रवक्तुं पत्रं
 शुभायां वंशलोचना याज्ञोत्रिलिखन्ति । एतमेवार्थं वक्षिष्यति
 यथा तालीशमरिच नागर सामप्रिका वंशलोचना क्रमशः । दृष्ट्वास्त-

कल्पयेद्गुडिकां चैतश्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।

गुडिकाक्ष्यग्निसंयोगाच्चूर्णांशुतराः स्मृताः ॥

पैत्तिके ग्राहयन्तेऽके शुभया वंशलोचनाम् ॥ ६ ॥

विन्धवासियोगः ।

शङ्खज्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः ।

तालीशादिसमेतालेह्या मधुसर्पिभ्यां यक्ष्माहराः ॥

मधुताप्यविडङ्गप्रमजतुलौहृताभयाः ।

म्रन्ति यक्ष्माणमतुग्रं सेव्यमाना हिताग्निना ॥

व्योषं शतावरी तीणिफलानि द्वे वले तथा ।

सर्वामयहरोयोगः सोऽयं लौहरजोन्वितः ॥

गेनाहं कृष्णायाः सिता भवेदष्ट गुणा त्वगेनाचाईभागिकाचेति प्रथम-
भागापेक्षया त्वगेनयोः प्रत्येकमहंभागत्वं पिप्पल्यष्टगुणेति पिप्पलीभा-
गापेक्षया अष्ट गुणा सितशर्करा । गुडिका पक्षे समं जलेन शर्करा-
याकं कुर्वन्ति वृद्धाः ॥ ८ ॥

शङ्खीत्यादौ क्षिन्नरुहा गुडूची, तालीशादि समेता इत्यनेन
तालीशादि द्रव्यमात्रं मनुकषति, नतु तत्त्वोक्तभागवृद्धिक्रममपि यथा
वक्ष्यमाणचैतस्य हृते कल्याणकस्य चाङ्गेन्येत्युक्तत्वेपि कल्याणहृतोक्त-
त्वाद्व्यमात्रमिति तेनात्र शङ्खादीनां समभागतया तालीशादयोपि
समभागा एव याच्याः । मधुताप्येत्यादिमधु हृताभ्यां लेहः । लौह-
मत्वायश्चूर्णं पुटादिशोधितं नतु लौहमगुरुरसायनत्वात् । लौहम-
गुर्विति वृन्दटीप्पनी । ताप्यं खर्गमाक्षिकं तच्चावृतसारवक्ष्यमाण-
विधिना शोधितं याच्याम् । अश्वजठं शिलाजठं, तदपि वक्ष्यमाण-
गिवाटिका गुडिका विधिना शोधितं याच्याम् । अयो रजश्चात्र
मिलितं तरचूर्णमम् । लौह चूर्णं रजः रसायनतया श्रेष्ठत्वात् मन्त्रा-
दीर्थत्वाच्च महायात्रिप्रगमनहेतुत्वं युज्यत इति । विन्धवासियोगे
तीणि फलानीति त्रिफला, द्वे वले इति नागबलावले नतु श्वेत पीत
भेदात् अत्र लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् योगिकत्वात् महावी-

एष वज्रः क्षतं हन्ति कण्ठजांश्च गदां स्तथा ।

राजयक्ष्माणमतुग्रं बाहुस्तन्ममघादितम् ॥ १० ॥

रसेन्द्रगुडिका ।

कर्पे शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयाद्र्योः ।

शिलायां खल्वयेत्तावत् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥

जलकर्णा काकमाक्षीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।

सौगन्धिकपलं भङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥

चूर्णितं रससंयुक्तमजीर्णपलद्वये ।

खल्वितं घनपिण्डन्तु गुडीं स्निग्धकलायवत् ॥

कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च ।

जीर्णान्नी भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥

सर्वरूपं त्रयं कासं रक्तपित्तमरोचकम् ।

अपि रैद्युशतैस्तृप्तमश्लपितं नियच्छति ॥ ११ ॥

यंत्वाश्च मिलित व्योषादि चूर्णेन समं याच्यम् । अतएव व्योषादि-
पाशान्बिम्बिद्य लोहुरजोन्वित मिति पठितम् । चूर्णयोग एवायं
घृत मधुनो रञ्जितत्वात् । अन्ये तु लेह एवायं घृतमधुभ्यां कर्तव्यः ।
लेह प्रकरणं विहितत्वादित्याहुः । यत्तच्चैतत् ॥ १० ॥

कर्पमित्यादि । रसेन्द्रः पारदस्तस्य शो नं वक्ष्यमाणक्षुधावती
गुडिकायां वक्ष्यमाणविधिना कार्यम् । तदनु मेण जयाया जयन्त्याः
स्वरसेन खल्वशिलायां संमर्दय पिण्डाकारं कुर्यात् तदनु जलकर्णा
मोरटा तस्या रसेनाप्लाव्य प्रत्येकं सप्तधा गाढयेत् ततः सौगन्धिकं
भद्रतरुगन्धकं तदपि क्षुधावत्यां वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पल परि-
मितं पारदेन सह घर्षणीयं बदननर मजाक्षीर पलद्वये खल्वशिला-
स्थिते खल्वितं घनपिण्डतापक्वे तु स्निग्धकलाय मयाणां गुडिकां कुर्यात्
तदनु प्रत्यहं मेकां गुडिकां जीर्णान्ने भक्षयेत् । अनुपानञ्च दुग्धादि-
कमेव ॥ ११ ॥

एलादिमयः ।

एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्रीनिष्ठाशनशालसरान् ।
 विडङ्गभस्मातकचित्तकाञ्च कटुतिकाम्मोदसुराद्रिकाञ्च ॥
 पक्काजले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिन् सुसिद्धेत्यवतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्रसितोपलायादद्यात्तुगार्क्षारिपलानि षट् च ।
 प्रस्थे दृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मय्यहृतं निदद्यात् ॥
 पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्वितञ्च ॥
 एतद्विमेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ।
 यक्ष्माणमायुष्यपहन्ति शूलं पाण्डुमयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥
 न चात्र किञ्चित् परिदुर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१२॥

एलेखादि सुशुतस्य । अजमोदा यमानी अर्जुनं विभीतकं, गायत्री
 खदिरः, अशनः पीतशानः, गायत्र्यादीनां शालानानां चतुर्थीं सारौ
 घाह्यः । सौराष्ट्रजा सौराष्ट्र सत् । एलादीनां सौराष्ट्रानानां दृष्यगष्टौ ग-
 जानि खद्वान्ते । जलं षोडशगुणं दत्त्वा षोडशांशं स्थापयेत् तेन काष्ठेन
 कवचेनैव दृतं तस्यं पावयेत् । धृतप्रस्थामेवया द्विगुणं मधु, मयो
 मय्यहृतं दद्यात् । अन्येतुक्त्वास्यानुवादाय दाभद्रवचनं पठन्ति
 प्रथमं एलाजमोदं विफला सौराष्ट्री व्योषं चित्तकं सारामरिष्टं गायत्री
 अशनं बीजकं खद्वान् । अज्ञानकं विडङ्गञ्च दृष्यगष्टपतोन्मिः ।
 मन्त्रिणेः षोडशगुणैः षोडशांशं स्थितं पचेत् । पुनस्तेन धृतप्रस्थं सिद्धे
 त्रिंशत्पलानि षट् । तगार्क्षार्यैः लिपेत् त्रिंशत् मिताया द्विगुणं
 मधु ततन्वितं जलविपलं ततो क्षौद्रं खजाहृतम् । पयोनुपानं तत-
 प्रस्थं रसायनवरन्मुदं दद्यादि । एतदहर्निशं त्रिजालकमपि बोध्यं
 सौगन्ध्यादिमत्र तु न पठितम्, तद्वतीरेकेनपि व्याधिहन्तृत्वादय-
 त्वाद्धः सुशुतोक्त्वा सोमं स्विष्टकामोदपाठात् त्रिजालाभावाद्योगान्तर-
 मेवेदम् । तदायुः प्रस्थस्य सौख्यत्वाद्देहादीनां समृद्धयानां किञ्चित्
 चतुःपलपक्वनि जलस्य चतुःपलं पठितं शरावा, शेषाः षोडश शरावा
 इति । १२ ॥

सर्पिण्डः ।

बलाविदारोद्भवा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां श्रीरिहताणां शुक्लामुष्णांशिकाः पृथक् ॥
एषां कषाये द्वितीरे विदार्या जरसांशिके ।
जीवनीयैः पचे कल्कैरक्षमात्रैर्वृतादकम् ॥
मितापक्षानिपूते च शोतेद्वात्तिंशदावपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशी चूर्णां शृङ्गाटकस्य च ॥

यद्येतादृशः । अथ शोणसुरके क्षतलोणचिकित्सित उक्तः । क्षीरी
हवाः श्लक्ष्ण वेतसोद्भवाश्चतुर्विधाः । शानाक्ये तु वेतसस्थाने मथनं
निमित्तं पञ्च क्षीरीहता व्याख्याताः । यथा “उद्ध्वरोद्धतोद्ध्वस्त मधूक
श्लक्ष्ण एव च पञ्चैते क्षीरिणो हवा अस्मिन्मन्त्रे प्रकीर्तिता इति । अस्मिन्
मन्त्रे इति वचनेन शानाक्य-धिकारव्यतिरिक्ते स्थाने पूर्ववृत्ता उक्ता
युक्ताः । अन्ये तु वेतसस्थाने कपीतन माष्टः । कपीतनो गर्हभयः ।
शुक्लं इत्यादिस्मृतपत्रमुक्तम् । सुष्टंशिकाः पत्रमानाः । अत्र
चनादिकाद्ये त्रयोदश पत्रे जलद्रोणोदेवस्तस्य पादावशेषादष्टां-
शस्यधिकशतचनमात्मम् । द्वितीर इति द्विप्रकारक्षीरं यत्नेति तथा ।
क्षीरं द्वयश्चात्र प्राधान्याटाजंगम्यश्च प्राप्तम् काज रसख्यागमांसरसः
यथा चतुर्गुणमपि द्रव्यानां कायसमसमेव साहचर्यादिति पञ्चगुण-
ताः । क्षीरानुपानञ्च पिप्पले रोगम् । शृङ्गाटस्यैव कृतत्वान्तरं
यथा पुनर्नवां दन्तां कृष्णां पञ्चमूलीं विदारिकाम् । उद्ध्वरोद्धताः
श्लक्ष्णवेतसकुड्मवान् । पत्रिकांशाम् जलद्रोणे पक्षापादावशेषिते ।
पादांशोऽष्टागमोक्षीरविदार्याः खरसैः पृथक् । कषांशे जीवनीयैश्च
कल्कैराज्जादकं पचत् । कषागोधूम शृङ्गाटयांशी क्षौद्राङ्गलिं पृथक् ।
सिद्धं प्रस्थैरहितयस्त्रिदश्या खारेत् खजाहृतम् । एतद्गुडीकृतं सर्पिण्डः
भूर्खन्विनेस्थितम् । अनुपानं पिप्पले क्षीरं पिप्पले मयं कफं हितम् ।
अत्र क्षदास्त्रिपत्रं खरसोऽग्ननाशनमिति । अत्र पादांशैरिति पाद-
स्यकायसमसमेति । शकत्वाच्च काये त्रयोदशपत्रे द्रव्याल्पत्वम-
मात्मकम् । सुष्टंशं कायसमौ विदार्याजरसौ पृथक् । क्षौद्राङ्गलि-

समाधिकं कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्त्रानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
 तान् जग्धापलिकान् क्षीरं मद्यञ्चानुपिवेत् कफे ।
 शोषे कासे जतस्त्रीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसिस्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरः शूने भेदे च स्वरवर्यायोः ॥
 काथे त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्व भयाज्जलम् ।

तत्र काथे तु काथं ह्यसमं जगुरिति । अस्माः त्रयोदशपले काथं -
 दशगुणं जलं त्रयोदश शरावपरिमितं भवति, तस्य तु पादशेषात् सपा-
 दशराव त्वयं काथं भवति । काथं समञ्च विटारीरसस्त्रागमांसरसश्च
 क्षीरञ्च काथः पेक्षया द्विगुणमिति सार्द्धपट्शरावाः एवं हृतादृक्के पक्त्य-
 ऽंशत् पक्ताधिकं द्रवपत्रगतमिह भवति । एवञ्च सति द्रवाल्पत्वेऽस्या-
 दिति भयात् केवित्वं यथोक्त एव काथे त्रयोदशपलरूपे तथा पा-
 नीयं देयं यथा पादशेषात् काथो हृतसमः स्यात् तेनात्र त्रयोदशपलेऽपि
 काथं जलद्रोणं दत्त्वा पादावशिष्ट काथस्य हृतसमत्वं कल्पनीयमिति
 अगुरुक्तवन्तः । अस्थिन् पक्षे क्षीरं द्विगु ॥ दत्त्वा विटारी मांसरसौ च
 मिलित्वा हृत समाधिति चतुर्गुणद्रवेण पाक उत्सर्गं सिद्धो भवति
 चतुर्गुणं द्रवेण त्वं स्नेहं पाकोत्सर्गत्वात् । जतुर्कोणापि काथ्यमान-
 ननियमोक्तं काथस्तु तथापि स्नेहसमम्ब, पञ्च प्रभवति यत्स्वरित्यु-
 क्तेः । अपिच यथा हस्तिरं पञ्चमूलं वक्तां विटारी वटादि गुह्यंश्च
 त्रिकाथ्य द्वितीरे छागविटारी रसे च भवेत् तत् क्षीवनीवगणकत्वाः पक्ता
 धृत्वा दृक्कमियादि । अन्ये तु द्रव्यमापोक्षितं काथं दत्त्वा षोडशिकं
 जलम् । पादावशेषः कर्तव्य एषकायविधिः स्मृत इति, " कणात्वं-
 यपरिभाषानुसारेण काथ्ये षोडशगुणं जलं दीयमानं पञ्चुं गतिशरावं
 भवति, पादशेषाच्च सार्द्धपट्शरावकाथो भवति, द्वितीरे इति काथापे-
 क्षया क्षीरस्य द्विगुण्यात् त्रयोदश शरावाः, मिलितौ विटार्यांजर-
 सावपि कथायापेक्षया द्विगुणाविति । एवं मिलित्वा सार्द्धं द्वाविंशत्

अटगुणं कायसमौ विदार्याजरसौ पृथक् ।

केचिद्योक्तकायेतु कायं घृतसमं जगुः ॥ १२ ॥

अथवनप्राशः ।

विल्वान्निमग्न्यश्लोणाककाशमर्थः पाटलीवला ।

पर्यञ्चतस्तः पिप्पलायः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥

शङ्खीतामलकी रात्रा जीवन्ती पुष्कराशुः ।

अभयासाम्बताञ्जलिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥

मुखां पुनर्नवा मेदा स्तूयन् लोत्पलचन्दने ।

विदारी वृषमूलाति काकोली काकनासिका ॥

एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

पञ्च दद्यात्तदैकथ्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।

तच्चांमलकमुद्धृत्य निष्कुल तैलसर्पिषोः ॥

पलद्वादशके भट्टा दत्त्वा चार्द्धं तुलां भिषक् ।

मत्स्निग्धकायाः पूताया लेङ्गवत् साधु साधयेत् ॥

शराव द्रवः पाक इति व्याचक्षते । व्ययकारं पुनः प्रायेणानेनैव । शूलो मय्यानटगडः अञ्जं पत्रे वेष्टनञ्च शक्यत् कर्षार्थम् ॥ १२ ॥

विल्वेत्यादौ पर्यञ्चतस्त इति शानपणीं एन्निपणीं सुद्रपणीं मापपर्यः । तामली भूम्यामली । जीवन्ती खनामख्याता । पुनर्नवा मेदेति पुनर्नवा मेदा च इति दम् । नत मेदादयं, पणीन्यः पिप्पली शङ्खी मेदा तामली लुटिगिति बाभटवचनात् । उत्पलं नीलोत्पलं नत कुछं खल्वस्मिन्नेव तन्त्रालरे कुछस्यापि पाठस्य तद्वीकाकारैरव्याख्यातत्वाच्च । काकनासिका काप्याठुटो, जेजूरस्तु रसोफतस्त्रित्वाच्च । शतान्यामलकस्येति आकृतिमानत्वात्, आमलकी फलस्य पञ्चशतानि एतानि कर्पटे पोडुनी कत्वा अपरैः कात्यद्वयैः सह कञ्चनोष्णम् । गतरसवच्च द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण कायेनेति खल्वमेव

षट् पलं मधुनश्चात्र सिद्धयति प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलाद्विपलन्तथा ॥
 पलमेकं निदध्या व त्वगेलापतकेशरात् ।
 इत्ययं चवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपस्थिते ।
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥
 स्वरज्यमुरोरोरोगं हृद्दोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशूलस्थान् दोषान्चैवापकर्षति ॥
 अस्य मातां प्रयुञ्जीत योपकन्ध्यान् भोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाञ्चावनः सुवृद्धो भूत् पुनर्युवा ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुः प्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परिमग्निवृद्धिं वरुणं प्रसादं प्रबनानुलोम्यम् ।
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ॥
 जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं विभर्त्ति रूपं नवयौवमानाम् ॥

न्ययति । कतएव पाटावशेष इति याभटेक्तं अन्येवदभागावशेष
 इत्याहुः । तत्त न व्यवहारमिदम् । निष्कलमितं शिरागिरहितम्,
 तच्च लोभाटि घट्टयेन कार्यम् । पलद्वादशक इति मिलित्वा निर्दुग्धस्य
 भानप्रधानत्वात्, एवं त्वमेलापत केशराटपि मिलित्वैव पलम्, इत्ये
 समान करण सामर्थ्या मिमितपट्टणगाहुः तन्मते अगम्य उतीतक्यादौ
 दशमूलस्यापि मिलित्वा द्विपलता स्यात् दशमूलीति समं स निर्दुग्धादीति
 ज्ञेयम् । अत्र समदोरपिमधुघट्टिषो द्विव्यान्तरसंयोगादेष न विरुद्धत्वं
 ज्ञेयम् । किम्वा ग्रामलक भर्जनेन घृतस्योपयोगत्वात् समत्वसंभ
 नालीति । यद्यपिमास्यष्टिमापेक्षया शर्करा विमवा तथाप्युपात्त-
 त्वाटिह सैव प्रयुक्ता, तदभावं शर्करा खण्डो वा गृह्यते चक्रनेत्र शर्क-
 रैवोक्ता चवनस्य मुनेः प्राश इति घञ् । योपकन्ध्यान् भोजनमिति वा
 भयम.वभाजनोपयुक्ता जरसं निदध्यादवाशे भोजनोपयोगेन वरी-

सितामत्स्यश्लिङ्कालाभे धातुप्राञ्च मृदुभञ्जनम् ।

चतुर्भागजले प्रायोद्रव्यं गतरसं भवेत् ॥ १४ ॥

जीवन्तप्राद्यं घृतम् ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोचरकं वलाम् ॥

नीलोत्पलं तामलकीं तायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीञ्च सभं पिष्ट्वा घृतं दैद्यौ विपाचयेत् ॥

एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ १५ ॥

पिप्पलीघृतम् ।

पिप्पलीगुडसंस्निग्धं छागक्षीरद्युतं घृतम् ।

एतद्ग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ १६ ॥

पाराशरं घृतम् ।

षष्ठीवल्लगुडच्युत्पपञ्चमूलीतुलां पचेत् ।

शूर्पपामटभागस्थे तत्तत्पातं पचेत् घृतम् ॥

नोत्यर्थः यदुक्तं कृष्णद्वि नक्त माहरं यासामात्मा जरां प्रतीति । कटोप-
वेशादि वातातपपरिहारेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

जीवन्तीमित्यादि चरकस्य । चतुर्भागजलमेव चतुर्गुणम् । केचित्
चरके खट्वेष्टाघृतयननर मध्ययोग उक्तं अतः प्रत्यामत्या पूर्वद्रोणीक-
क्षीरमेवात्वापि द्रवमिच्छन्ति किन्तु वामटाटपि न दुग्धमनो जलमेव
दुक्तम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीत्यादि ।-- पिप्पलीगुडौ वल्कौ छागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ १६ ॥

षष्ठीत्यादि ।-- वामटस्य षष्ठादीनां मिलित्वा तुला । शूर्प
इति द्रोणद्वये उक्तं दृढवलेन कृष्णं द्रोणद्वयं शूर्प इति । क्षीरपाणि-
नाऽप्युक्तं द्रोणद्वयन्त शूर्पस्यात् कृष्णद्रव्यमधीयते । तस्मात् द्रोणप-
थ्यायः शूर्प इति दृढलिखितमतं नादरनीयम् । यद्यपि तुला द्रव्ये एक-
एव जलद्रोण उचित स्यापि निर्दिष्टत्वादिह नोयं द्रोणद्वयमेव देयम् ।

प्रातःविहारीक्षुरणे त्रिपाते पयमोर्मणे ।

मुष्पटैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं धृतम् ।

समैन्दं राजयच्छाणसुम्नलयति शीलितम् ॥ १७ ॥

आगलाद्यं धृतम् ।

आगमांसतुलां गृह्य साधयेत्सुखे स्मृतिः ।

पादश्लेष्मेण नेनैव धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अद्विष्टही च मे दे ह्वे जीवकर्षभकौ तथा ।

काकोली क्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः

सम्यक् सिद्धेत्ववतार्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं त्रिपेत् ।

पलं पलं पिवेत् प्रातर्यक्षाणं हन्ति दुर्जयम् ॥

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पाश्वं शुल्लमरोचकम् ।

क्षतक्षयमुरीरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम् ॥ १८ ॥

आगलाद्यं धृतम् ।

तोषद्रोणद्वितये भास्व आगलस्य पलशतं पक्त्वा

जलमष्टांशं सुशृतं तस्मिन् विपचेदधृतं प्रस्थम् ॥

कल्केन जीवनीयानां कुड्वेन तु मांससर्पिरिदम् ।

पिप्पलानिलं लिहन्त्याक्षज्जानपिरसकयोजितं पीतम्

श्वामकासाक्षौ यक्षाणं पाश्वं हृद्भुजां घोरात् ।

श्वध्वजवायुशोषं क्षमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ १९ ॥

१७ इच्छमाण द्वितीय आगलादिधृते आगमांसं तत्रायां जलद्रोणं
न दधति । आगलादि दमाना मिलित्वा त्रिपातं पात्रमादकम् ॥ १७ ॥

आगलाद्ये नल्वनो द्रोणः ॥ १८ ॥

तोषद्रोणी जीवनीयानां दमानां कुड्वेनेति मिलित्वा तज्जानिति
१९ क. श्वध्वजवायुशोषः रसकयोजितमिति मांसरसावचारितम-

अजापञ्चकं घृतम् ।

कागशजद्रममूलबीरैर्दध्नाच साधितं सर्पिः ।

सत्कारं यच्चाहरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २० ॥

वलागर्भं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।

कल्कं वलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ॥

मर्वाभिघातोत्थित यच्चापुलकतक्षयोत्कासहरं प्रद्विष्टम् ॥ २१ ॥

नागवलाघृतम् ।

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागवलातुलान् ।

तेन काथेन तुलशंशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥

पलार्द्धिकैश्चातिवलावलायटि पुनर्नवा ।

प्रपौण्डरीककाष्ठमर्च्यं पियालकपिकर्तुभिः ॥

अश्वगन्धासिताभोरुमेदायुग्म त्रिकण्टकैः ।

मृणालैः प्रशाज्जकं चण्डाटककण्टकैः ॥

एतन्नागवलासर्पि रक्तपित्तक्षतक्षयन् ।

हन्ति दाहं भ्रमं तृणां बलपुष्टिकरं परम् ॥

अजापञ्चकघृते सर्पिरस्यजायाएव एवं दधिच, यत्र क्षारस्यायत्न
प्रलेपत्वमाह ॥ २० ॥

द्विपञ्चमूलस्योक्त दशमूलस्य मिलित्वा द्वाविंशत् पलानि जलस्थच
द्वाविंशच्छरावास्ततः प्रस्थद्वयं शेषः । मांसरसस्य चैक इति कागमांस
रसस्य एकस्मिन् प्रस्थ इत्यर्थः, गर्भमित्यन्तः ॥ २१ ॥

पादशेष इत्यादि वामटस्य । पादशेषमित्येव (पाठः) । पादशेषं
यथा भवति तथा पचेदिति अन्येठ पादशेष इति पठित्वा पादशेषे
कर्त्तव्य इति व्याचक्षते । नागवला गोरजतण्डुला अतिवला गोरज-
तण्डुलैव मृणालविषेक्षत्यसहजेदात् । मृणाल मुशीरं विभं पद्ममूलनि-
त्यन्ये ॥ २२ ॥

बलमीजस्यमायुष्यं वलीपलितनाशनम् ।

उपयुञ्जीत धनमघान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २२ ॥

निर्गुण्डीष्टतम् ।

समूलफलपत्रायानिर्गुण्डयाः स्वरसैर्द्धतम् ।

सिद्धं पीत्वाक्षयक्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २३ ॥

बलाद्यं दृतम् ।

बलाच्च दंष्ट्रावृद्धीकलसीधावनीस्थिराम् ।

निम्बं पार्ष्णिकं मुस्तं त्रायमाणां दुर्गलभाम् ॥

कृत्वा कषायं पेथ्यार्धं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।

द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥

धृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकाशप्रशमनं शिरःपाश्वरूपापहम् ॥

चरकोदितवासाद्य धृतानन्तरमुक्तितः ।

वदन्तीह धृतात् काथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ २४ ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्युनखं वायं यटीशैलेयपङ्कजम् ।

कर्ञ्जिष्ठा सरलं दारु शटेऽस्तापूतिकेशरम् ॥

पत्रं तैलमुरामांसीककोलं वनितासुदम् ।

हरिद्रं शारिवेतिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥

निर्गुण्डीष्टतमकल्कम् ॥ २३ ॥

बलामित्यादि चरकस्य ज्वरविकृतिस्मितेययोगः । कलसी वृद्धी-
पणी, धावनी कण्टकारिका, स्थिरा शालपर्णी । चरकोदितेत्यादि
चरके हि वासाद्युतानन्तरमर्थयोग उक्तः । तत्रच काथःपयश्च प्रत्येकं
धृतं दक्षिणम्, तत् साहचर्यादिहापि तथैवेति धृतमभं क्षीरं काथश्च
निर्गुण इत्यन्ये ॥ २४ ॥

चन्दनादितैले अथुवानकम्, वायं कठ, पृतिः खट्वासी तैलं

त्वग्र्यु नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।
 लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहम् बलवर्णकम् ॥
 अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
 आयुः पुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ २५ ॥
 आग मासं पयश्चागं आगं सर्पिः सशर्करम् ।
 कागोपसेवा शयनं आगमयेत्तु यक्ष्मण्युत् ॥ २६ ॥
 उरोनत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेज्जीर्णं पयसादात् सशर्करम् ॥ २७ ॥
 इक्ष्वांलकाविसर्गत्र्यपङ्ककेशरचन्दनैः ।
 शतं पयोमधुयुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २८ ॥

बलाद्यं ॥ २९ ॥

बलाद्भग्न्याः त्रीपर्णां बलपुष्टी पुनर्नवाः ।
 पयसा नित्यं व्यक्ताः शतयन्ति शतयन्ति ॥

शिलाग्रसः, वनता प्रियङ्गुः, तिक्रा जलकस्तूरी, रेणु रेणुक नलिका
 लाजुला, लाक्षारसो लाक्षाकायः, लाक्षायाः पौकशपकं मरकटजम्
 मोहशगरां शेषं ग्रह्येकम् ॥ २९ ॥

आगलेत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

उर इत्यादिना उरः क्षतचिकित्सायाश्च उरः क्षतं कदा लाक्षां
 पयसा मधुसंयुतां पिवेदित्यर्थः । जीर्णं पयसा सशर्करमसं सुष्ठुत इत्य-
 ञ्चयः ॥ २७ ॥

इक्ष्वालिकेत्यादि इक्ष्वांलिका जनसामग्रीति ख्याता विबर्षिस्थः,
 अणालपस्थिः, पङ्ककेशरं पङ्कजिल्लम्. सन्धानार्थमिति क्षतीरः सन्धा-
 नार्थम् ॥ २८ ॥

बलेत्यादौ त्रीपण्यागान्धार्याः फलं बलपुष्टीयतादरीबलादयो
 व्यक्ताः समस्तावा बोध्याः । शतं नित्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥

इति राजयज्ञाक्षतचर्वाधिकृता ।

वृत्तं वक्त्रा नागवक्त्राज्जुनासुसिद्धं सबटीमधुकल्कपादम् ।
हृद्दोग्धूलवतरक्तपित्तकासा निलसृक् शमयतुःपीडयन् ॥२८॥

इति राजयक्ष्मवतक्षयचिकित्सा ॥

अथ कासारोगाधिकारः ।

वायू को वायसीशाकं मूलकं सुनिप्रन्नकम् ।
स्तेदासौलादयो भक्ष्याः क्षीरेजुरमगोडिकाः ।
दध्यादणालाल्कफलं प्रसन्नापादमेव च ।
शूलते वातकायेषु स्वाद्वक्त्रलवणानि च ॥
शालिचमूधूमजठिकान् ।
रसैर्नापाजगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥
पञ्चमूलोजतः काथः पिप्पलीचूर्णसंगुतः ।
रसात्तन्मूलो नित्यं वातकासमुदहति ॥ १ ॥
शुद्धीशटीकणामार्गगुडवारिदयासकैः ।
सतीक्ष्णैर्वतकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥
चूर्णिता विष्टदुष्पशं शुद्धीद्राक्षाशटीरिताः ।
लीढा तैर्तेज वातोत्पन्नं कासं जयति द्वापयम् ॥

यक्ष्मरूपेषु कासपाठात् कासप्रेक्षया च यक्ष्माश्मवात् यक्ष्मान-
नारं कासचिकित्सामाह वायूक इत्यादि वायसी काकमाचो पञ्चमूली-
त्यादि पञ्चमूली महती वृष्णवीर्यतया विशेषेण वातप्रखनीकत्वात् अन्येह
स्त्वप्यमाह । रसात्तन्मूलोपचितत्वात् ॥ १ ॥

यदि दोषत्वमिति कटुतेजेन पीडयति इति हन्दिमनी किन्तु

भार्गीद्राक्षाशटे श्ली पिप्पली विश्वमेधजैः ।
 यङ्गतेलसुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्भवनकफे तित्तैर्विपैः कथं वृतां भिरक् ॥
 मधुरैर्जीङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
 कुटुंगादि यूषैः शाकैश्च तित्तकैर्मातया हिताः ॥ ३ ॥
 बलाद्विहतीवासाद्राक्षाभिः कथितं जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शकरामधयोजितम् ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
 कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ४ ॥
 काकोलीवृहतीमेदायुग्मैः सट्षनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्यपकथ्येत् ॥ ५ ॥
 द्राघामलखञ्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासापहं ह्येतत् त्रिधाप्यपि कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

पित्तकास इत्यादि चरकस्य तनुकफ इत्युभयकफे कफस्य तनुत्वं
 जनतश्च कासरोगनिःसार्यमाण कफस्य दर्शनादेव ज्ञेयम् । मधुरैरिति
 मधुरद्रव्यैर्बुक्तां त्रिवृतमिति सम्बन्धः । अन्ये तु मधुरैर्जीवनीयदशकै
 रित्याहुः । मधुरैर्जीङ्गलरसैरित्यत्र मधुरैः स्वादुभिः किंवा जीवनी-
 यसंयुतैः ॥ २ ॥

बलेत्यादि स्पष्टम् । शरादीत्यादि चरकस्य शरादिपञ्चमूलस्य
 शरेबुदभंकाशराववस्तेषां मूलं ज्ञेयम् । अत्र षडङ्गपरिभाषया अङ्ग-
 इति शब्देन चतसृष्वेन दुग्धं साध्यम् ॥ ४ ॥

काकोलीत्यादि अत्र युगीरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति
 अर्थः । अन्ये तु वृहतीमेदाभ्यां युज्यत इति युक्तञ्चैतत् यदाह जतूकयैः
 वृषकाकोली गुण्ठीमेदा वृहती युगीरिति ॥ ५ ॥

द्राघेत्यादि इतं कफानुबन्धे ज्ञेयम् । पित्तोद्रेके तु रुचिचक्षाने

खञ्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशिकाः ।

मधुसर्पिर्बुतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥

शटीक्ष्वेदरवृद्धतीक्ष्णकरी विश्वभेषजः ।

पिष्टा रसं पिबेत् पूतं सधृतं पित्तकासनुत् ।

मधुना पद्ममीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ ७ ॥

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।

यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥

पिप्पलीक्षारकैर्युग्मैः कौस्तुभैर्मूलकस्य च ।

लघून्यन्मानि भूष्णीत रसैर्वा कटुकाशितैः ॥

पौष्करं कटुफलं भार्गी विश्वपिप्पली शोधितम् ।

पिबेत् क्षाथं कफोदके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥

स्त्रासं यद्वेदरस्य साचिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छ्वेतकामधुना प्रतिष्ठाय कफापहम् ॥ ८ ॥

मुद्गामलज्या यददाहिनाभ्यां कर्कश्वना मूलकशुण्ठकैः ।

ग्रगटीकणाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूपो नपाङ्गः कफरोगहन्ता ॥

शर्करा लेहः, यदाह क्षारपाणिः पिप्पलीमलकोद्राशा खञ्जूरं शर्करा
मधु लेहोयं सप्ततो नीतः पित्तक्षयजकारजितः ॥ ९ ॥

खञ्जूरत्वादिस्यष्टम् । शटीखादि चामटस्य तत्र शटीखदिकं कवे
विहृतं तदुभयस्य पतं कत्वा घृतसंमिश्रं पिबेत् । वृद्धतीक्ष्ण कण्टकारी
क वृद्धनृत्यान चक्रं हि चरके शर्करा नागरोदीच्य कण्टकारी शटी
समम् । पिष्टा रसं पिबेत् पूतं बल्लेण घृतसंमिश्रितमिति ॥ ७ ॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षारकैरिति
पिप्पलीयवचःरसं स्त्रासं तैरित्यर्थः । पुष्करमित्यादि कफापहपथ्यं
स्यष्टम् ॥ ८ ॥

खञ्जूरयवे यवामलकटाङ्गिमकर्कश्वना मूलक शुण्ठकैः पङ्कजपरिभा-
यया अदंष्टतं कत्वा मुक्तकलत्रौ युक्त्या प्रचुरौ दत्त्वा यूपः बाध्यः पश्चात्
क्रदुत्वाप्रे श्चुण्डीपिप्पलीचूर्णदानं, किम्वा सकलमेव द्रव्यं यथोचितमा-

पाश्वं शूले ज्वरे खासे कासे क्षेप्यममुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णमयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ ६ ॥

कट्फलादिः ।

कट्फलं कटुणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।

शङ्खी पप्पटकं शुगठी सुराह्वा च जले शतम् ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे च ये शूले खासहिक्काज्वरेषु च ॥ १० ॥

कण्ठकारीकतः क्वाथः सप्त ॥ सर्वकामहा ।

विभीतकं दृताभ्यक्तं गोशूलत् परिबेष्टितम् ।

स्निग्धनग्नो हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ।

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ॥

पित्तक्षेप्यकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ।

पिप्पली मुक्तं द्राक्षा लाक्षा शङ्खी शतावरी ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरीसिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

तं लिङ्ग्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा संपक्वं दहतीफलम् ।

दृतक्षौद्रयुतो लेहः कासश्वासनिवर्हणः ॥

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं शुडेन तुल्यं रुडिका विधेया ।

निवारयुत्यास्यविधारितेयं खासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥ ११ ॥

तथा गृहीत्वा कांथविधानेन पञ्चमूष्टिकवत् यूपः कार्य इत्याहुः । पार्श्व-
शूल इत्यादिस्यष्टम् ॥ ८ ॥

कट्फलमित्यादौ कटुणं गन्धलणं । कण्ठकारीत्यादिस्यष्टम् ।
विभीतक इत्यादि स्यष्टम् वासकं इत्यादि च स्यष्टम् । मधुकमित्यादौ तुगा-
क्षीरी वंशलोचना एकभागापेक्षया द्विगुणा, सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्गुणा
मिता । पिप्पलीत्यादि स्यष्टम् हरीतकीत्यादौ सगुदितचूर्णेन तल्लो-
शुडः । कर्षः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

मरिचाद्यं चूर्णम् ।

कर्षः कर्षोऽयमथोपलं पलद्वयमथार्धकर्षश्च ।

सरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावभूकानाम् ॥

सर्वो प्रपैरसाध्याये कासाः सर्वैश्चविवर्जिताः ।

अपि यं कर्ह्यतां तेषामिदमौषधं पथ्यन् ॥ १२ ॥

संमशकं च यन् ।

न वङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याद्युतानमोषाम् ।

‘पलाङ्गमेक’ सरिषस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महीषधस्य ।

सितासमं चूर्णमिदं प्रसज्य रोगानिमानाशु बलान्विहन्त्यात् ।

कामज्वरारोचकमेहगुल्माक्षासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥३॥

हरितक्यादि मोदकः ।

इरोतकी कणा शुतुठी मरिचं शुद्धमंयुतम् ।

कामघ्नो मीदकः प्रोक्तस्तृणारोचकनाशनः ॥ १४ ॥

तालोशबन्धोप्यकचविकान्कवेतसव्योभैः ।

तुलैद्रस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडैर्न गुडिका प्रकसंव्या ॥

कर्म इत्यादि मरिचकपत्रः । पिप्पलीतोककः । खण्डटाक्षमञ्जीषः ।
यत्नं मुहुर्बलं २ यवचार लोना । । वाभटेष्पुङ्गं गुह्यहारोपपाकः ।
टाक्षिमं श्वश्रुकाविवत् । क्रमात्पुण्ड्रयाङ्गाच्च कथकाङ्गपत्नीनिताम-

लयङ्ग्रेत्यादिपलाहंमिकमित्यत्र एक पदं श्लोकपूरणाद्यंमवोक्तम्
 वलाहित्यगःटित्वाटष् वस्यतो रोगानित्यर्थः । तेन प्रसङ्ग इत्यनेन न
 योनिरुक्तम् ॥ १३ ॥

करोतकीत्यादि भोटकत्वात् गुह्यो द्विगुणः ॥ १४ ॥

नावांशेन्यादौ वक्रिखिलकः, दीपकं यमानी, लिङ्गगन्धिपुष्पैरिति
 वत्सर्गामेखया बहुधाश्रितं मिलितं लिङ्गगन्धिपुष्पमिताङ्गः शोभां ल-
 ष्कतः । खलान् गच्छ यमान्भाद् शोभस्वान्तःस्थितं लिङ्गगन्धत्वात्

कासश्वासारोचकपीनसहृत् कण्ठशङ् निरोधेषु ।

ग्रहणीगुदोद्भवेषु रुडिका व्योषान्तिका नाम ॥

त्रिसुगन्धमत्त संस्कारत्वाच्चतुर्माषिकं ग्राह्यम् ।

मनःशिलालमधुकमांसोसुसौकुदैः पिबेत् ॥

धूमं त्र्यहञ्च तस्यागु सगुडञ्च पयः पिबेत् ।

एष कासान् पृथक्द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भयान् ॥

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ १५ ॥

रुनःशिलालिप्रदलं वदय्यातपशोधितम् ।

सजीर धूमपानात्तु महाकासनिवर्हणम् ॥ १६ ॥

दशमूलघृतम् ।

अर्कच्छलेत्यादि तुलेय ततोऽर्द्धेन कटुत्विकम् ।

चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिबेद्भूमन्तु योगवित् ॥

पूर्वमवस्थितत्वाद्वा किम्वा तालीगार्दनां विशेषप्रपातत्वादेवै-
वान्ते नोक्तः । मनःशिलेत्यादि व्यासं हरितानाम्, ऐहृद् पुत्रश्लोकन-
मध्यं कलत्वगित्यये, युक्तञ्चैतत् मनःशिलाल मधुकमांसो सुसौकुदोष-
दति बापटवचनात् । अत्र मनःशिलादीनां पौरुषं ज्ञागमत्वेण बोध्यम् ।
ज्ञागलास्तुपिष्टैरिति लघुत दर्शनात् । अत्र मधुकस्याने मरिचं केचित्
पठन्ति तत्र शिलालेकुटयष्ट्राङ्गमांसी धूपं पिबेत्त्र्यह्नमिति तन्त्रान्तरदर्श-
नान् । अत्र मनःशिलादिकं कल्कोक्त्य श्लक्ष्णवस्त्वखण्डं लिम्पेत् ततः
व्यातपे गोमित्रा वर्णिं विधाय शराव समुटयवदराङ्गाराङ्गौ निक्षिप्य
प्रयोजनं नक्षिप्या धूमपानं कार्यं शिवाय किञ्चित् सगुडजीरं पेष्यं धूमस्य
लीङ्गवेनेजः जयादिति ॥ १५ ॥

मनःशिलेत्यादौ वदय्यातपशोधितमिति वदय्या मनःशिलालिप्रदलं
अनपे शीरपरितो जना । वदय्यातमेति, अखिद्ध विधेरनित्यत्वान्
मयिः ॥ १६ ॥

अर्कच्छलेत्यादि अर्कद्वन्द्वं अर्कमन्त्रक, शिला मनःशिला, रतो-
र्द्धेन कटुत्वमिति तयोर्द्वयोरर्द्धेन मिलितं त्रिकटुत्वम् । मरिचेत्यादि

भक्षयेदद्यतामूलं पिवेद्दुग्धमथाश्वत्था ।

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥

ऋरिचशोलाकंक्षीरैर्वात्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।

कृत्वा विविनाधूमं पिवतः कासाः शमं यान्ति ॥

दशमूलकषायेण भार्गीकल्कं पचेत् घृतम् ।

दक्षतित्तिरिनिर्यूहे तत्पर वातकारुणुत् ॥ १७ ॥

दशमूलाद्यं घृतम् ।

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्थालसमैः पचेत् ।

पुष्कराह्वशटीपिल्लसुरसव्योष द्विद्भुभिः ॥

पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफाधिके ।

श्वाश्वरोगेषु रुज्जेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १८ ॥

दशमूलषट्पलं घृतम् ।

दशमूली चतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं द्रविः ।

सत्तारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधुसाधितम् ॥

कामहृत्पाश्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ।

कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषगुराः ॥ १९ ॥

कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकारोगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ २० ॥

स्पष्टम् । दशमूलकाद्येनेत्यादि । दक्षः कुक्कुटः; दक्षतित्तिरीभ्यां मिलितैव काथः, दशमूलकाद्येन दक्षतित्तिरीकायेन च मिलित्वा चानुगुण्यम् ॥ १७ ॥

दशमूलादक इत्यादि । - वामटस्य ध्वज दशमूलस्य काथ्यस्ताद-
कमानत्वं तेन काथः काथ्यसमोमत इतिवचनात् प्रादावगिष्ट काथो-
प्यादकमानो भवति । विल्वं विल्वमूलं सुरसः पलांसः, पेयानुपानमि-
त्यत्र पेयानुपानमिति केचित् पठन्ति किन्त्वत्र पेयैव वातकफहन्तृत्वान्
युक्ता ॥ १८ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

कण्टकारीघृतम् ।

घृतं रास्त्राबलाब्धोषध्वदंष्ट्राकल्कपाचितम् ।
कण्टकारीरसेसर्पिः पञ्चकासनिस्तूदनम् ॥ २१ ॥

वृहत् कण्टकारी घृतम् ।

सप्तमूलशाखायाः कण्टकार्यारसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाब्धोषविडङ्गशटीचित्तकैः ॥
सौवर्चलयवच्चारविलामलकपुष्करैः ।
वृश्चीरवृहतीपथ्यायमानीदाङ्गिमर्द्भिः ॥
द्राक्षापुनर्नवा चत्वार्यवयासाम्भवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गी रास्त्रा गोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तु सर्वेकाशेष हिक्काश्वासे च शस्यते ।
कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ २२ ॥

रास्त्राद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽपि साधयेद्रास्त्रां दशमूर्त्तीं शतावरीम् ।
पलिकां मानिकांशांस्त्रीन् कुलत्थान् बदरान् यवान् ।
तुलार्द्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समञ्जीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

कण्टकारीत्यादि । कण्टकारीगुडच्योर्भिन्नित्वा पत्र ६० जल
शराव ६० शेष १५ । अन्ये तु जलद्रोणं दत्त्वा शेष १६ इत्याहुः । कण्ट-
कारीरस इति कण्टकारी स्वरसध्वतुर्गुणः उक्तञ्च निदिग्धिकायाः स्वरसं
याहयेद्वयन्त पीडितम् । चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विभाज्येदि-
त्यादि ॥ २०-२१ ॥

समूलेत्यादि ।— अयं योगस्वरके वाभटे च पठ्यते । अत्र हेत-
रक्तभेदात् पुनर्नवादयम् ॥ २२ ॥

द्रोणेपामिति ।— अयमपि चरके वाभटे च पठ्यते पलिकामिति

मिडुं तद्दृशभिः कल्केनैस्यपानानुवासनैः ।

समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं पाण्ड्वं शूलमरोचकम् ।

सर्वाङ्गेकाङ्गरीणांश्च सन्नीहोर्द्धानिलं जयेत् ॥

जीवकर्षभकौमेदेकाकोलपौ सूर्पपर्णिके ।

जीवन्ती मधुकश्चैव दशको जीवको गणः ॥ २२ ॥

अगस्त्यहरीतकी ।

दशमलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं जलाम् ।

हस्तिपिप्पलपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥

भार्गवपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।

हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥

यवैः स्विन्नैः कषायन्तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।

पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुड्वे पृथक् घृतात् ॥

रास्त्रादिवयेण मन्व्यते दशमूल्यपि प्रलेपं पलांशम् । पलिकानिनि
पाठे रास्त्रादिशतावर्थेनानां पलिकान् भागानिति मन्व्यः । मानिका-
शानः अष्टौ पलानि अत्र रास्त्रादि क्षागमांसान्काथ्ये द्रोणप्रमाणं जलं
तच्च पाटावशेषादाढकं क्षीरमप्याढकम्, अतो द्विगुणः पाकः ॥ २३ ॥

दशमूलीत्यादि ग्रामट चरकयोः । अत्र शूलमिन्द्रिया बीजं
तदभावे मूलमपि याज्यमाहुः । यवाढकमिति यवहरीतक्यौ पटे
बद्धा दातव्यौ । पञ्चभिराढकैरिति द्वैरुप्यादशीतिशरावा भवन्ति
दशमूल्यादि हरीतक्यनाः काथ्या एकत्रैव पतय्याः । यवैः स्विन्नैरित्यु-
पलक्षणं हृत्वा तेन स्विन्नैर्यद्वैरुपलक्षितः कषायो यदा भवति तदा
तं कषायं पूतं कृत्वा, तच्च हरीतकीशतं गुडतुलाञ्च दत्त्वा पुनः पचेदिति
योज्यम् । यवानाञ्च स्विन्नता चतुर्भागावशिष्टकषाय एव भवतीति कृत्वा
चतुर्भागावशिष्टमेव कषायं कुर्वन्ति । अन्येतदभागावशिष्टं कषाय-
मेवाहुः । तत्र मुद्युतसम्बन्धात् । स्विन्नहरीतकी शतस्य वंशशलाकया
कृतादिद्रव्य भर्जनाद्यं घृत तैलयोः कुड्वे पृथक् द्वैरुप्याञ्च दशमू

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च भाजिकात् ।

लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥

तद्रलोपलितं हन्यात् बलायुर्बलवर्द्धनम् ॥

पञ्चकासान् जयं श्वासं हिक्काः सविषमज्वरान् ॥

हन्यात्तथा ग्रहण्यर्शो हृद्गोगरुचिपीनसान् ।

अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ २४ ॥

व्याघ्रीहरीतकी ।

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्यास्तुलां जलशोणपरिश्रुताञ्च ।

हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादवात पक्वा चरणावशेषम् ॥

गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नीं विपक्वमुत्तीर्य ततः सुशोते ।

कटुतिकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट्पुष्परसस्य तत्र ॥

श्लिपेच्चतुर्जातपलं यदाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।

यातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि यन्निदोषान् ॥

जयोद्भवञ्च शतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।

यच्चाणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ २५ ॥

इति कासरोगचिकित्सा ।

पलशाने । भर्जनन्तं अवयवटाटार्थम् । तत्त्वान्तरे चात्र मधुनश्च पलाष्टकमपेक्षां तुल्यमानत्वेऽपि हृतमधुनोर्द्रवान्तरयोगान्नविरुद्धत्वं अत्र-
तान्तरागस्तमयेऽपि पिप्पलीचूर्णादृष्टं प्रलेप्य लिह्यादिति प्रकृतलेहं लिह्यात्,
द्वे चाभये खादेदिति बोध्यम् । अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नोक्तं तथापि
संभृतं अभ्यादात् कफनाशनं बोध्यम् । धन्यमिति प्रभावात् किंवा
धनार्जं हेतुः नैकज्यसाधकत्वात् ॥ २४ ॥

व्याघ्रीहरीतक्यां कटुतिकं प्रत्येकं पलद्वयं चातुर्जातमिति
सिंहितं पलम् ॥ २५ ॥

इति कासाधिकारः ।

अथ हिक्काश्वासाधिकारः ।

हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ।
 स्निग्धैर्लक्षणयोगैश्च मधुधातानुलोमनम् ॥
 ऊर्ध्वधः शोधनं शक्ते दुर्बले श्मनं मतम् ॥ १ ॥
 कोलमज्जाञ्जनं लाजातिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।
 कशाधातीसिताशुराही काशीशं दधिनाम च ॥
 पाटलयाः सफलं पुष्पं कृष्णाखज्जूरमुस्तकम् ।
 षडेते पादिकालेष्टा हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ २ ॥
 मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
 नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनतयम् ॥
 स्तन्येन मलिकाविष्टा नसंवालक्तकासुना ।
 योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥
 मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।
 हिक्कार्त्तस्य पयश्चागं हितं नागरसाधितम् ॥

तल्यनिटानत्वात् कासान्तरं हिक्काश्वास चिकित्सामाह हिक्का-
 शासातुर इत्यादि तैलाक्त इति लक्षणसंयोगैः सह तैलाक्त इति योज्यं,
 तेन सैन्धव संयुक्तेन तैलेनाभ्यक्त इत्यर्थः । स्निग्धैरिति स्निग्धैर्द्रव्यैः
 स्वेद इति योज्यं वाभटसम्बादात् । ऋदु धातानुलोमनमिति ऊर्ध्वधः
 शोधनस्य विशेषणं वाभटसम्बादात् किम्वा लक्षणयोगैरूपलक्षितं शोध-
 नमिति योज्यम् ॥ १ ॥

श्मनमाह कोलेत्यादि कोलमज्जा वटरास्थिमज्जा अञ्जनमत्त
 मौवीराञ्जनं तिक्ता कटुकी काञ्चनगैरिकमिति उन्नमनोहितं गैरिकं
 काशीशं धातुकाशीशं कंश्चमाचिकमित्यन्ये, दधिनाम कपित्थफलम् ॥ २ ॥

मधुकमित्यादि मौवर्चनानां स्पष्टं ऋद्धौत्यादौ पुष्करजटा पुष्करम-
 लम् । अमधेत्यादिबोगद्वयं स्पष्टम् । अचन्दनेत्यादौ फल्गु वज्रार्थः ।

क्षणाभलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिकाश्वासनिवारणम् ।
हिकाश्वासी पिवेद्भाग्नीं सविश्वामुष्णवारिणा ॥
नागरं वा सिताभागीं सौवर्जलसमन्वितम् ।

शृङ्गीकटुतिक्तफलात्रयकण्टकारी
भागीं सपुष्करजटालवणानि पञ्च ॥
चूर्णं पिवेदग्निशिरेण जलेन हिका-
श्वासोर्ध्ववातकसनाहचिपीनसेषु ।

अभयानागर कल्कं पौष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।
तोयेनोष्णेन पिवेच्छ्वासी हिकी च तच्छान्तैः ॥
अमृतानागरफल्लीव्याघ्रीपर्णाशसाधितः काथः ।
पीतः सकृन्नाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥
दशमूलीकषायसु पुष्करेण विचूर्णितः ।
श्वासकासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥
कुलत्थनागरव्याघ्री वासाभिः कथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंवृक्तं हिकाश्वासनिवर्हणम् ॥
गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।
तिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ।

शृङ्गीमहौषधकणाघनपुष्कराणां
चूर्णं शटीमरिचं शर्करया समेतम् ॥
क्वाथेन पीतममृता वृषपञ्चमूलकाः
श्वासं तत्रहेण शमयेदतिदोषमुग्रम् ।

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ।
जलान्तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥

हिक्कां हरति प्रवलां प्रवलं श्वासं नाशयत्याशु ।

शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥३॥

हिंसाद्यं घृतम् ।

कर्पं कलिफलचूर्णं लीढं चात्यन्ताभ्यश्रितं मधुना ।

अचिराद्वरति श्वासं प्रवलामुर्ध्वं सिकाक्षैः ॥

हिंसाविडम्बपूतिकतिफलाव्योषचित्तकैः ।

द्विचीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणफलान्वितम् ॥

कोलमात्रैः पचेत्तद्विकासश्वासं व्यपोहति ।

अशीत्यरोचकं एल्यं सकृद्वेदं क्षयं तथा ॥४॥

तेजोवत्याद्यं घृतम् ।

तेजोवत्यभयाकुष्ठं पिप्पलीकटुरोहिणी ।

भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशं चित्तकं शटी ॥

सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं विल्वपेपिका ।

तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसम्मितैः ॥

दशमूलीकपाय इत्यादि जयेदित्यन्तं स्पष्टम् । शङ्खीत्यादि शङ्खादीनां चूर्णं काथ्यान् पादिकं प्रक्षपत्वात् । अत्र पञ्च मूली महती दातकफ फलुत्यादित्यादिः । हरिद्रामित्यादि सुशुतस्य स्पष्टमिदम् । त्रिकाति त्यादौ शिखी मयूरस्तत् पुच्छस्य भूतिभस्म तथा पिप्पलीचूर्णं च मधुना लेह्यम् ॥ ३ ॥

कर्पमित्यादि कलिफलं विभीतकं हिंसेत्यादि सुशुतस्य हिंसा काना ओकड़ा, पूतिकं नाटाकरञ्जस्य मूलम् । कोलमात्रैरितं यद्यपि कोलशब्देन माषकाष्टकं कर्पणोच्यते यदाह आरपाणिः । शायकाभ्यान्त जानीयात् कोलं षट्कर्द्वंक्षणम् । ताभ्यां कर्पः पिप्पल्याजं स्वर्गे पाणितलं तथा । विडानपट्कं कोलं किञ्चिच्च समुदाहृतमिति । तथापि कर्पं एवात्र पाद्यः । अन्यथा कल्कस्यालोप्यत्वं स्यात् । वृद्धकाभ्यामेनाश्वेषमुक्तं तद्यद् साध्वीयं व्याख्येति ॥ ४ ॥

हिङ्गुपादैर्दृष्टं प्रस्थं पचेत्तोय चतुर्गुणे ।

एतद्यथाबलं पीत्वा हिकाश्वसौ जयेन्नरः ॥

शोथानिलाशो ग्रहणीहृत्पाश्चैव एव च ॥ ५ ॥

भार्गीगुडः ।

शतं मण्डलं भार्ग्यास्तु दशमूलप्रास्तथापरम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोयचतुर्गुणे ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्ररिस्तुते ।

आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥

पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावज्ज्ञे हत्वमागतम् ।

शोतेतु मधनञ्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥

त्रिकटु तिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥

भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ।

श्वामं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधंतथा ।

स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः ।

पलोद्धे खागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते ॥

हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥ ६ ॥

तेजोवतीत्यादि चरकस्य तेजोवती चविका भतिकं कल्याणं हिङ्गुपा-
दैरित्यत्र भागमनेष्य तेन हिङ्गुनश्चत्वारो माषकाः ॥ ५ ॥

भार्गीगुडे दशमूल्योपि मिलित्वा । तोये चतुर्गुण इति अकृतद्वै-
गुण्यं तु भार्गीशतं च मिलित्वा जनस्य शरावशतं देयमित्याहुः । हरीत-
कीशतस्यापि प्रस्थत्वादाढकं जनमिति वक्ष्यति तेन जनस्य षोडशशरा-
वाधिक शरावशतमित्यर्थः इन्द्रस्तु हरीतकीशतैकस्य वारिप्रस्थमिहाधि-
कमित्याहुः इन्द्रस्तु त्रय्यक् वीर्याधानार्थमत्र द्रवस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति
नन्दते जनशरावशतद्वयम् । अनेनैव हरीतक्यापि पाकः व्यवहारस्तु
माषचतुर्गुणजलेनाकृतद्वैगुण्येन ॥ ६ ॥

कुलत्थगुडः ।

कुलत्थं दशमूलञ्च तथैव द्विजयटिका ।
 शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादावशेषे तस्मिन् गुडस्यार्द्धतुलां विप्रेत् ।
 शीतीभूते च पक्वे च मधुनोष्टौ पलानि च ॥
 षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पलप्राञ्च पलद्वयम् ।
 तिसृगन्धिं सुगन्धं तत्खादेदग्निबलं प्रति ॥
 श्वासं कासज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।
 प्रतिशतं द्रोणनियमानञ्चेयं द्रोणत्वयं त्विह ॥ ७ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सा ।

अथ स्वरभेदाधिकारः ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाधिकम् ।
 कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कषड इष्यते ॥
 गले ताल्पानि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
 तेन निष्कृष्यते स्नेहो स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥

कुलत्थेत्यादौ जलद्रोण इति प्रतिशममित्यर्थः । ततस्तु चक्रमतं दृढं
 स्वाह योगसन्दर्शनादत्र दृढैर्योपदेशतः । जलं चतुर्गुणं देयमल्प-
 त्वान् द्रोणवारिणः । मानं मात्रिध्यमम्बादादृष्टिपूर्वं तिसृगन्धिन इति ।
 योगसन्दर्शनादिति समानदृष्यप्रमाणकलत्थं गुडान्तरे चतुर्गुणजलस-
 न्दर्शनादित्यर्थः । इदन्तु न स्पृह्यते द्रोणपत्रस्य साक्षादुपादानात्कथं
 चतुर्गुणत्वकल्पने द्रोणपत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् पिप्पलीद्वयमात्रिध्यानं त्रि-
 सुगन्धिं च मिलित्वा पलद्वयं तथा तन्वान्तरम्बादाञ्च यथा एतच्छास्त्रे
 कलत्थं गुडान्तरे मधुनः कृद्धवं दद्यात् तिसृगन्धिं पलद्वयमिति ॥ ७ ॥

इति हिक्काश्वासाधिकारः ।

आद्ये कोष्णं जलं पेयं जम्बू घृतगुडीदनम् ।
 सीरान्नपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्वितः ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 पित्रेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंशये ॥ १ ॥
 स्वरपेषाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।
 ज्वजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २ ॥
 चव्यान्भवेत्सकटुतिक्ततिन्निङ्गीक-
 तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।
 शूर्यं गुडप्रहृदितं त्रिमुगन्विद्युक्तं
 वैस्वर्यपोनसकफासृचिषु प्रशस्तम् ॥
 तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
 अजमोदां निशां धात्रीं चारं वल्कलं विचूर्य च ।
 मधुसर्पियुतं लोढुं स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ३ ॥

प्राणोदानुदुष्टिसाधनम्रात् हिक्काश्वासान्नरं स्वरभेदविकृत्सा-
 माह वात इत्यादि तैलमत्र कटुष्णं कृत्वा कवलः कार्य इत्याहुः ।
 चारो यवचारः । आद्य इति वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरति यद्यपि
 सामान्येनैवोक्तं तथापि सुश्रुते आसोक्तं वासाहतं पित्तकासोक्तं वा
 विटारोगस्योत्पलशारिवेत्यादिनोक्तं ज्ञेयमित्याहुः । पिप्पलीत्यादि
 पिप्पल्यादि चखे गोमूत्रेण पेयं स्वरसंशय इति स्वरभेदे ॥ १ ॥

स्वरपेषात इत्यादि सुश्रुतस्य कफवदतिकफजस्वरभेदवत् ।
 ज्वजे सर्वजे चापीत्यपिगद्वचनात् मेदोजसहजयोः परिष्कृतः । तन्वा-
 न्नरे ज्ञानयोरप्यसाध्यत्वमुक्तं यदा जीणस्य वृद्धस्य कृणस्यचापि ।
 चिरोत्थितो यस्य सहोपजातः । मेदस्त्रिनः सर्वं वृद्धवयस्य स्वरामयो
 यो न स शिद्धिमेति । क्रिया चात्र ज्वजे ज्वकासोक्ता सर्वजे तु
 प्रत्येकदोषोक्तैव भिक्षित्वा कार्या ॥ २ ॥

चव्यान्भवेत्सेत्यादौ तिन्निङ्गीकं महार्द्रकं दगा वंशकोचना,

कलितरूपखेदिभ्युक्कणाचूर्णं तन्नेण लीढमपहरति ।

स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभट्टं ससैम्भवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४ ॥

कण्टकारीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपकं रास्त्रावाटगालगोचुरधोपैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासश्च पञ्चविधम् ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

बोरिण्यट्टयुगोसाध्य ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ५ ॥

दहनश्चित्तकः गुडोऽत्र सभुदितचूर्णसमः त्रिसुगन्धिः प्रत्येकमेकभागः ।
येनैव चतुर्थांशेनेति कैचित्, एकभागसमं मिलितमित्यन्ये । तेनाक्त-
मित्यादिश्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कलितरूपखेद्यादि कलितरूपकं विभीतकफकं तक्रं णेत्यत्र चक्रे-
नेति पाटान्तरं वदरीपत्रकल्कं वेत्यादि वदरीपत्रं ससैम्भवं बह्वृते
भट्टा तेनैव घृतनागोऽत्र लिङ्गे । शर्करेत्यादि शुश्रुतस्य मधुरैरिति
काकोल्यादिगणैः पयःसाधनमिह क्षीरपातपरिभाषया ॥ ४ ॥

व्याघ्रीत्यादि यद्यपि इदं घृतं रास्त्रं त्यादिना कासेऽप्युक्तं तथाप्यत्र
स्वरभेदहन्तृत्वं प्रतिपादनार्थं पुनरप्युक्तम् । स्वरसंस्कारमात्रं कासघ्न-
णमाह शुष्कद्रव्यमित्यादि पादस्तु चतुर्थभागः । अत्र केचित् स्वरसा-
नुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव कासो युक्तो गुरुत्वादिति । पाद इत्येवं
मूलवचनत्वेनात्रापि पादशब्दमूलोभूतमाद्यभागमाह, तेन यद्भाग-
मेव यत्र सप्तगुणत्वं तानानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ये तु
पादवशेषितमित्यत्र भागावशेषितमिति घटित्वा भागाद्व्योऽत्रादिकोभाग-
रथाहुः व्यवहारस्तु चतुर्थभागेनैव ॥ ५ ॥

भङ्गराजाद्य' दृतम् ।

भङ्गराजाद्यतावल्ली वासकदशमूलकासमर्हरसैः ।

सर्पिः सर्पिष्यली तं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ६ ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ।

अथारोचकाधिकारः ।

वान्तिं सहीरणे पिते विरेकं वमनं कफे ।

कुर्याद् हृद्यानुकुलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥

वान्तोवचाहिरानिले विधिवत् पिवेत्तु

स्नेहोष्णतीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

भङ्गराज इत्यादि भङ्गराजादीनां कायस्थतरुणः पिप्पल्याः
पादिकः कल्कः सिद्धीते तु घृतापादिकं मधु प्रलेप्यम् ॥ ६ ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ।

अरोचकस्य धूर्जगाधिकारत्वं । स्वरभेदानन्तरमरोचकमाह वान्ति-
'स्य' इत्यादि मनोघ्नजे इति मनोघेदनाहेतुगोक्तादितः । एतच्चोपलब्धं
लक्षणं तं कायादिजेषु ज्ञेयम् । वान्ति इत्यादि सुश्रुतस्य विधिवत् वान्तः
कृतवमनः विधिवदित्यनेन लाजपेयादि क्रमञ्च बोधयति तं वान्तः सन्
पेयादिक्रमेण जातवन्तः सन् चूर्णं पिवेत्तु सङ्गतिः । अनिले इति
कारणे कार्यपचारा अनिलजं चूर्णं लजेपि वमनमिह कफस्थानगत-
त्वादित्यम् । स्नेहोष्णमिह वातहन्तृत्वादिति इन्द्रियपीतञ्च
घृतमेव युक्तं वक्ष्यमाणवामटवचनात् । यवभक्ष इति ववञ्चारः ।
ववणोत्तमैः सैन्धवं एतं एवावालुकमिति कान्तिकः एतेष्वन्ये युक्तञ्चैतन्
वामटवजादात् । गुडाम्बु मधुरैरिति गुडाम्बुयोगान्मधुरैर्वमन-
योगैः अत्र मदनफलयोगोपि ज्ञेयः केवलं गुडोदकेन वमनस्यावस्थवात्

कृष्णाविडङ्गयवभस्माहरेणु भार्गी-

रास्त्रैलहिङ्गु लवणोत्तमनागरायाम् ॥

पैत्ते गुडामुमधुरैर्वसनं प्रशस्तं

लेहः सतैन्वसितामधुसर्पिरिटम् ॥ १ ॥

निम्बामुच्छृङ्खितवतः कफजेतु पानं

राजद्रुमाब्धु मधुना सह दीप्यकाढ्यम् ॥

चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव

सर्वेषु सर्व्वलतमेवमुपक्रमेच्च ॥ २ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजानीशर्करामरिचं विडम् ।

धातुप्रलापज्ञकोशीरपिप्पली चन्दनोत्पलम् ॥

लोत्रं तेजोवती पथ्या त्रूप्रणं सयवाग्र जम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासञ्चाजानीशर्करायुतः ।

सतैलमाश्रिकचैते चत्वारः कवङ्गयहाः ॥

चतुरोऽरोचकान् हनुर्वाताद्यै कजसर्व्वजान् ॥

अथेत मधुरगन्धेनाटवर्गमाहुः अपरेत मधुरैरित्यत्र मधुकैरिति
पठन्ति ॥ १ ॥

निम्बामुच्छृङ्खितवत इति कागमसंज्ञासमितिमिति कागमाभा-
वादेव केवलम्वक्तारः तेन न कन्दो भङ्गः चन्द्राटस्य निम्बाम्बुवसितवत
इति पठति । राजद्रुमाब्धु मधुनेति राजद्रुमकारश्चधमस्य फलकाणो-
मधुना मज्जित इत्यर्थः कार्त्तिकस्तु राजद्रुमगन्धेन चारुवधादिगण-
जाह, कफाधिकोऽस्यै बोधितत्वादिति विन्द दाभटे एवंभोक्तं तेन चार-
वधादिगणप्रकाशं न प्रमायामिति । दीप्यकाढ्यमिति यमानीचर्गमस्य
प्रतिष्ठा चर्गं यदुक्तमथवेति अनिलजे यत् चर्गंभुक्तं कृष्णादि नागरान्
तदेवेह राजद्रुमाब्धुना पिबेत् । अथञ्च पिप्पलीनाम्बुवसे कति कति
सर्व्वेषु सर्व्वलतमिति प्रत्येकदोषोक्तं मेतद्विवा सञ्चं दोषजमरोचकसु
पञ्चरेदित्यर्थः ॥ २ ॥

त्वङ्मुसमेलाधान्यानि सुसुमामलकानि च ।
 त्वक्चदावीयमान्यश्च पिप्पलयस्तेजोवत्यापि ॥
 यमानीति न्तङ्गैकश्च पञ्चैतेमुखशोधनाः ॥
 श्लोकपादैरभिहिता सर्वारोचकनाशनाः ॥ ३ ॥
 अक्षिक्तागुडतोयश्च त्वगेलाभरिषान्वितम् ।
 अभक्तच्छन्दरोगेषु शूलं कवडधारणम् ॥ ४ ॥
 कारव्यजाजीमरिचं द्रावावृक्षाम्बुदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं चौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ५ ॥

तोष्यणानि त्रिफलारजनीद्वयश्च
 शर्णाक्षितानि यवमूकविमिश्रितानि ।
 चौद्रान्वितानि वितयेन्मुखधारणार्थ-
 मन्यानि तित्तकटुकानि च भेषजानि ॥ ६ ॥

यमानीशाडवः ।

मिट्चूर्णमधुसंयुक्तेरसोदाडिमसम्भवः ।
 चमाध्यामपिसंहन्यादृष्टिं वक्त्रवारितः ॥

कटैल्यादि चरकस्य चत्वारोयोगाः स्युः । त्वङ्मुसमेलादि त्वक्-
 गुडत्वक् तेजोवती चवी एषां चर्मेन जिह्वाघर्षणं कार्यमित्याहुः
 मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ ३ ॥

अक्षिकेत्यादि अक्षिका पक्वतिन्तिडोफल्बम् एतच्च पुरातनं व्याहृति-
 मित्याहुः । त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वलौघघ्रापादकं मानम् ॥ ४ ॥

कारवीत्यादि कारवीकृष्णजीरकं दृढास्त्रं महाद्रुं कं गुडिका पञ्च-
 दशरूपकमाणा मुखे धार्येत्याहुः ॥ ५ ॥

लीपीत्यादि सुशुतस्य सुस्वधावनार्थमिति घर्षेण मुखशोधनमिति ।
 अन्यानि तित्त कटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादीनि संहितानि भक्षन्ति
 येदुक्तं त्वगेला संहितं स च कटुतित्तमरोचकी लिह्यात् चौद्रेण संयुक्त-
 मल्पमस्य पुनःपुनरिति ॥ ६ ॥

यमानोतिन्तिडोक्तञ्च नागरं चान्द्रवेतसम् ।
 दाडिमं बदरं चान्नं कार्ष्णिकाण्युपकल्पयेत् ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराक्षसार्द्धकार्ष्णिकम् ।
 पिप्पलीनां शतश्वैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकतः पूर्ययेत् ।
 जिह्वाविमोघनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
 हृत्पोडापाश्वं शूलं विबन्धानाहुनाशनम् ।
 कारश्वासहरं प्राहिहृशस्योर्विकारमुत् ॥ ७ ॥

कलहं ८ ।

अष्टादशशियुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पलीः ।
 आर्द्रकपलं गुडफलं प्रस्थत्रयमारणात्तस्य ॥
 एतद्विडम्बणयुतं खजादृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।
 व्यञ्जनसहस्रधाति चैर्यं कलहं सं नाम ॥ ८ ॥
 इत्यरोचकचिकित्सा ।

यट्-गीतादि म्पटम यमा नी पाडवे अन्ध मिति वदूरिगमयस
 वराङ्गं गुडत्वक् पिप्पलीनां शतमित्याकृतिमानात्, एवं मरिचस्यदि
 शतद्वयम् एतच्चूर्णं मुखे हृत्वा शनैः शनैर्गलाधः करणीटमित्युपदिशन्ति
 ग डव इति मधुरात्रयोगस्य संज्ञा यमाज्योप लक्षितः पाडवो यमानो-
 पाडवः ॥ ७ ॥

अष्टादशश्यादि शियुफलानि शोनाञ्जनबीजानि, सुरभि
 गन्धाद्रे चान्द्रज्जातकाठ्यमित्यर्थः । हरवद्वा नाडो गुडिकरगलं
 कञ्जहरजनकलेन कलहं संज्ञा ॥ ८ ॥

इत्यरोचकाधिकारः ।

अथ छर्द्दधिकारः ।

आमाशयोत्कृष्टे अभवाहि सञ्चि-

श्छर्द्दो मतालङ्घनमेव तस्मात् ॥ १ ॥

प्राकारदेश्यावतजा विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तकारि ॥ २ ॥

हृन्त्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दि पवनसम्भ्रामम् ।

ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥

अरोचकत्वं पञ्चविधत्वात् तथा छर्द्दामयेऽप्यरुचेः सम्भवादरोचना-
नन्तरं छर्द्दिचिकित्सितं कुञ्च्यते आमाशयेत्यादि चरकस्य आमः आम-
पमः तस्याशयः आमाशयः ततोत्कृष्टः दोषाणां मुदीरकं तद्देतुकाद्-
र्द्दः क्रिया आमाशयस्याशयविशेषोत्कृष्ट इति । हिशब्दो हेतो ।
यस्यादामाशयोत्कृष्टेन एते छर्द्दः आमाशयवृत्त्येव रोगे बह्वनभुक्तं
तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

उत्सर्गशुक्लाऽपवादमोहप्रोक्त्वाकारदेशित्यादि यद्यपि वातजा-
मातस्यामाशयसंबन्धेन कफोऽप्यस्ति लङ्घनसाध्यश्च तथापि वातस्य
महाशयस्याशुसारिणी लङ्घनाशोधनाभ्यां वृद्धिमहान्त्रविकारी स्यादिति
भावः । अत्रलङ्घनमल्पदोषनिषर्गं शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति ।
संशोधनशब्देनात्र वसनविरेचनयोरेव ग्रहणम् उत्तरस्यापि वसनस्य
वक्ष्यमाणत्वात् अन्ये तत्र संशोधनशब्देन प्रतिषर्गहेरणेतया अत्यर्थ-
हितं विवेचनमेव यथोक्तम् ॥ २ ॥

हृन्त्यादित्यादिसुखतस्य । क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमित्युत्पन्नः
प्रकृतव्याचष्टे च । क्षीरनयनादुद्भूतं घृतं क्षीरघृतं क्षीरयुक्तं वा
क्षीरघृतमिति किन्तु वामटे पीतं तृत्याम्बु वा पय इत्युक्तं तेन क्षीरोद-
कमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिरित्यत्र पक्वं घृतम् । शुक्लामब-
जद्वयस्यासृष्टिमिति सर्पिरिह यूपसत्तदनर्थः । यथागूमित्यादि

सुङ्गामलकयूटस्वा समर्पिष्कं समैन्ववम् ।

यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायां त्वनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरमैः हृत्स्वात्

कफाशयस्य त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं जयेत् स्वादुभिर्दुग्धैर्मेव ॥

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मत्स्यं यदिवापिप्रेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि शालगोदनं जाङ्गलजैरसैर्वा ॥ ४ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकैरमम् ।

पिवेन्मात्रिकसंयुक्तं कर्हिः स्नेहनिवर्त्तते ।

चन्दनञ्चामलञ्च बालकं नागरं वृषम् ।

सततलुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्कोवमिं जयेत् ॥

कषायोऽभट्मुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

कर्ह्मन्तीसारवृद्धाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ ५ ॥

हरीतकीनां पूर्यन्तु लिङ्गान्मात्रिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे कर्हिः क्षिप्रं निवर्त्तते ॥

समुत्तस्य पञ्चमूली स्वल्पा इति चक्रः, मज्जतीति गयाटासः वातजायाम-
ध्यामाशयसमुत्थितत्वेनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तेत्यादि चरकस्य चर्णीकृता विहतिरिति द्राक्षादिदरमैः प्रत्येक-
रूपयोज्यमित्याहुः । कफाशयस्यमिति आमाशयीद्वभागस्य, स्वादुभि-
र्दुग्धैर्मेवंत्यननरोक्तैर्द्राक्षादिभिरेव । ऊर्ध्वमिति वमनेन हरेदित्यर्थः
चत्वानुक्तमपि मदनफलं वमनयोग्यतया ज्ञेयम् अन्ये तु केवलमेव
द्राक्षादिरसमाकण्डं पीत्वा वमनं कार्थमिति आहुः । काल इति सम्यक्-
शुद्धाकाले । यदि वापि पेयमिति मन्दान्निं प्रति पेया ज्ञेया ॥ ४ ॥

चन्दनेत्यादि चरकस्वादात् चेतचन्दनं ज्ञेयम् । चन्दनञ्चामल-
कञ्चामलञ्च बालकं नागरं वृषम्, सततलुलोदकक्षौद्रं चतुर्द्वय इत्युक्तम् । चन्दन-
मिति आदी अष्टगालमुशोरम् । कषाय इत्यादि मुद्गं भट्ठा काशविधिना
कषायः कार्थं कृतो जाजङ्गरीदिप्रक्षेपः ॥ ५ ॥

गुडूचीतिफलारिष्टपटोलैः कथितं पिबेत् ।
 क्षौद्रयुक्तं निहन्तप्राशु कृद्भिः पित्ताश्लसम्भवान् ॥
 काथः पर्णटजः पीतः सक्षौद्रः कृद्भिर्नाशनः ।
 कफालिकायां वमनन्तु शस्तं सपिप्पलीसर्पपनिम्बतोयैः ॥
 पिण्डोतकैः सैन्धवसं प्रयुक्तैश्च कृद्भिः कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ६ ॥
 विडङ्गतिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।
 विडङ्गस्रवशुण्ठीनामथवा क्षेष्माजां वमिम् ॥
 सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गोम् ।
 दुरालभां वा मधुसं प्रयुक्तां लिङ्ग्यात् कफच्छर्द्दिर्विनिग्रहार्थम् ॥ ७ ॥
 तर्पणं वा मधुयुक्तं तिष्ठणामपि भेषजम् ।
 कृतं गुडूच्या विधाय कफाय हिमसं क्षितम् ॥

हरोतकीनामित्यादि स्पष्टम् । गुडूचीत्यादौ पित्ताश्लसम्भवा-
 मित्यन्वपित्तसम्भवम् । काथेत्यादि स्पष्टम् । कफालिकायां नित्यादौ
 सपिप्पलीसर्पपनिम्बतोयैरिति निम्बवल्कलस्त्राङ्गैश्च काथे पिप्पल्या-
 टीनां पक्षेपइति दृष्टदिप्पनो, अन्ये तु तोयशब्देनात्र उष्णोदकमुच्यते
 तेन पिप्पल्यादिकल्कमुष्णोदकेन पिबेदित्याहुः । वाभटेपुराणे कफजाया
 वमेक्षिन्वल्कणापिण्डोतसर्पपैः युक्तं कोष्णतोयेनेति । तत्रानुक्तमपि
 तमन्युस्मत्वेन सैन्धवं बोध्यम् । पिण्डोतको मदनफलम् । कफः शय-
 नां धनार्थमिति कफपूर्णमाशयशोधनार्थम् । कफस्यामाशयस्य च शो-
 धनार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥

विडङ्गेत्यादौ श्लवं कैवर्त्तमुक्तम् । सजाम्बवमित्यादि जाम्बवं
 जम्बुफलस्थि, वदरस्य चूर्णमिति वदरान्धचूर्णमिति चरके पठ्यते
 तन्मते चान्धवदरस्यैव चूर्णम् अन्ये तु वदरस्य चूर्णमिति पठित्वा वद-
 राणिमच्छचूर्णमित्याहुः । मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गोमिति द्वितोयो-
 योगः दुरालभां वेति तृतीयोयोगः । योगस्येष्टमपि मधु सम्बध्यते ॥ ७ ॥

तर्पणेत्यादि तर्पणं तोयविश्रुताः शक्तवः । तिष्ठणामिति दृष्टक्-
 वातादिजानां अन्यथा बद्धवचनानुपपत्तिः ॥ एतेन विदोषकृद्भिः

तिसृष्वपि भवेत् पथं माञ्जिकेन समायुतम् ।
 द्रव्यादापोत्थितान्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
 कषायो योऽभिर्निर्यातिसंशीतः समुदाहृतः ।
 षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः ।
 आसृतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ ८ ॥

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायोमधुसंयुतः ।
 पेयप्रवर्द्धितये शीतोमूर्त्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ ९ ॥

जम्बाम्बपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य
 ह्येवेरवारिमधुना पिवतोऽल्पमल्पम् ।
 कर्द्दिः प्रयाति शमनं तिसृगन्धियुक्ता-
 लौदा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥ १० ॥

हरत्वमस्योक्तं भवति यतः पृथक् वात्यादि कर्द्दिं भेषजयुक्तमेव साञ्जि-
 पातिककर्द्दिं भेषजं भवति चरक्ते तथोक्तत्वात् । कृतमित्यादि सुश्रुतस्य
 अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम् । हिमसंज्ञितमिति शीतकषायसंज्ञितं तद-
 र्थमेव कृष्णाद्वेयपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि व्यवहारस्तु प्रायेण भेष-
 जाद्वपलं जलपलद्वयमिति । रसाख्यायां पलद्वयमिति स्वरसाभावे यत्
 भेषजचूर्णमुष्णोदके प्रक्षिप्य स्वरसानुकल्पः क्रियते तस्मिन् काथे कर्त्तव्ये
 भेषजस्य पलद्वयं दत्त्वा स्वरसानुकल्पः कार्यः ॥ ८ ॥

श्रीफलस्येत्यादि श्रीफलो विल्वं तस्य मूलं पाक्ष्यं विल्वमूलं मरु-
 त्खलञ्च कर्द्दिम् न च पित्तकदिति गुणपाठात् एवमन्यत्रापि । गुडूच्या वा
 कषाय इति गुडूच्याकाथ एषं शीतलः कार्यः नतु शीतकषायः नामा-
 जुं नसम्बादे तस्योक्तत्वात् यथा क्विवरुहायाः काथं सुशीतं यो नरः
 पिवेन्मधुना । कर्द्दिं स वातपित्तश्लेष्मशुत्यां निवारयतीत्यादि ॥ ९ ॥

जम्बाम्बेत्यादि गवेधुको गुलाम् । धान्यं धान्यकं सेव्यमुशीरं
 वारि शीतकषायइत्यर्थः । पुनर्दुरालभेति श्लाकानुरोधादुक्तं तिसृगन्धि
 योगेन योगान्तरत्वाद्वा न पौनरुक्तम् ॥ १० ॥

जातसरसः कपित्थस्य पिप्पली मरिचान्वितः ।
चौद्रेख युक्तः शमयेत्ते होऽयं छर्दिमुखनाम् ॥ ११ ॥

एलादिचूर्णम् ।

प्रिष्ट्वा धातौफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चात् कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गलितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ।

एला लवङ्गजकेशरकोलमज्ज-

लाजाप्रियङ्गु घनचन्दर्नापिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि माचिकसितासहितानि लोढ्वा

छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाञ्च ॥ १२ ॥

कोलामलकमज्जानौ माचिकाविट् सिता मधु ।
स्रक्णातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ।
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्व्यापितं जले ।
तज्जलं पानपात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ।
षष्ट्राहं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ॥
तेनैवालोढ्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ।
लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम् ॥
चौद्राभयार्तिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।
पथ्यामृतामरिचमाचिकपिप्पलीनाम्

जात्या इत्यादि जाती आमलकी, कपित्थस्येति कपित्थफलस्य, एक
एवायं योगः ॥ ११ ॥

पिष्टेत्यादि इदन्त अग्नाद्युपेक्षया मेयं शेषं त्याज्यम् । एलेत्यादि
स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कीलेत्यादि कोलं वदरं तदास्य मज्जा पाच्या कणातण्डुलः
पिप्पलीतण्डुलः । अश्वत्थेत्यादि स्पष्टम् । षष्ट्राहमित्यादौ तेन इतिक्षी-

कुर्यात् कषायांस्तु तथैव युक्तान्मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥ ३ ॥
 बिल्वाढकीधातकिंपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कषायां निवृत्तिः ।
 हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥
 सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेरसौवर्जलान्यर्द्रजलाश्रुतानि ।
 मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यःश्रमयन्तिहृणाम् ॥ ४ ॥

मगारिनेत्यादि सुश्रुतस्य सप्तमो षष्ठ्यर्थे तेन गारिवादिगणचतुष्टयस्य
 कषायं कुर्यादित्यर्थः मधुरो गणः काकोल्यादिः मधुरोगण इत्यत्र
 प्रथमो गण इत्युल्लेखः पठित्वा विदारो गन्ध्यादि गण इति व्याचष्टे तत्र
 प्रामाणिकं बहुभिरव्याख्यातत्वात् । अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः
 कषायाः कार्या इति चत्वार एव योगाः तथैव युक्तानिति शीतक-
 षायविधिना कृतान् सुश्रुते कषायप्रस्तावे अस्य वचनस्य पठितत्वात्
 उल्लेखस्तु तथैव युक्तानित्यत्र यथेरितो नेति पूर्वोक्तविधानेन एतेन
 जलं दत्त्वा पवाते निगि वासनं कुर्यात् । मधुकपुष्पादिषु चापरेष्विति
 एषाञ्च शीतकषायं कुर्यादित्यर्थः मधुकपुष्पादीनि तु मधुकषोभाञ्ज-
 नकोविटारप्रियङ्गुपुष्पानि चत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनेह पठितानि किंवा-
 दिशब्दः प्रकारवाची तेन मधुकपुष्पद्राक्षाकाश्लथ्यं खजुरानीति
 चत्वारि ॥ ३ ॥

बिल्वाढकीत्यादि बिल्वस्य मूलं आढकी तुवरी सिद्धमित्यतः
 यत्र जलमिति शेषः जलमिति बहुवचनविधानेनेति चक्रः अन्ये तु
 काथमाहुः । अत्र सुश्रुतटीकाकृतो धातकी पञ्चकोल आने धान्यक-
 पञ्चमूलमिति पठन्ति पञ्चमूलं स्वल्पमित्याहुः सर्वासु तृष्णासु पित्त-
 सम्भवत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः । दर्भ उलुकः । निम्बप्रसवो-
 दकेनेति निम्बलग्नद्वयकाष्ठेनेति चक्रः, निम्बपुष्पकाष्ठेनेत्येकः निम्ब-
 पद्मवकाष्ठेनेति जेज्जङ्गः, युक्तश्चैतत् तन्वानरमंवाटात् । आर्द्रकशृङ्ग-
 वेरसौवर्जलानित्यर्थो आदित्वात् । आर्द्रक शृङ्गवेरं आर्द्रकमेव, जीर-
 कादिकञ्च सौरभकटुत्वनात्कारकं देयम् ॥ ४ ॥

क्षतोत्थितां रुग्णनिवारणेन जयेद्रसानामक्षजस्य पानैः ।
क्षयोत्थितां क्षीरजल निहन्या मांसोदकं वाथ मधूदकं वा ॥
गुर्वन्त्रजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयाद्वते सर्व्वकृताश्च तृष्णाम् ॥ ५ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि सर्द्धश्लोकः सुश्रुतस्य । रुग्णनिवारणे-
नेति ब्राह्मेदना निर्वापनेन कारणोच्छंदात् यत्कार्यं रूपं क्षतजा-
लक्षणा गाम्यतीत्यर्थः । रसानामिति मांसरसानां अक्षजस्य पानै-
रिति एतादिरक्तस्य सद्यस्कस्य पानैरित्यर्थः एतच्चात्यर्थश्लोकेनितस्ततो
क्षतां श्रेयम् । क्षयोत्थितामित्यादौ क्षीरजलमिति क्षीरमिश्रितं जल-
मिति क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमित्युक्त्वाः पठति व्याचष्टे च क्षी-
रोत्संघृतं क्षीरसंघृतं वा घृतमिति । मांसोदकमिति मांसरस एव
अन्ये तु मांसोदकमिति पठित्वा मांसरसमिति व्याचक्षते । मधूदकमेति
मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः । उदकञ्चात्र ऐन्द्रं, तदनुकारिभविष्टमु-
दकं वा चरकसंवादात् । न च विरोधः अतल्लोपयोगात् चक्षुः हि
सुश्रुते । मध्वस्वनी मधुसर्पिणी । माणतस्तल्लोपे नान्नीवादिति । ननु
क्षयजायां वृंहणमेवोचितं मधूदकन्तु वृंहणमिति तत् कथमत्र प्रयुक्त-
मिति । नैवं क्षयजापि दोषत्वयेण जन्यते यदुक्तं रसक्षयात् या
क्षयसम्भवा सा तां सन्निपातादिति केचिदाहुः इति । तत्र यद्यपि
कफपित्तं वा अधिकं यदा मधूदकं देयम् अल्पनस्तु मधूदकमित्यत्र
मधुकोदकमेवेति पठित्वा व्याचष्टे यष्टिमधुजलमिति तत्र युक्तं चरक-
संवादात् । उल्लिखनैरिति वमनैः । न केवलं गुर्वन्त्रजामेव वम-
नैर्जयेत् किन्तु अन्यामपीत्याह क्षयाद्वते इत्यादि क्षयोत्पन्नापि
सर्व्वटैषारब्धा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्यम् । सर्व्वकृता-
मिति सर्व्वटोषकतामामञ्जामिति कार्तिकः, अन्ये तु क्षयाद्वते सर्व्व-
कृतास्तु तृष्णा इति पठन्ति क्षयजां विहाय अन्याः सर्व्वान्तरा वात-
पित्तकफामगुर्वन्त्रैः कृततृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यानवन्ति ।
अस्मिन् पक्षे गुर्वन्त्रजायाः पृथग्भिधानं विशेषार्थम् ॥ ५ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं रुद्धं वेमर्हितम् ।
 काश्मर्यशर्करासुक्तं पिबेत्तृणाह्रितो नरः ॥
 अतिरुक्तेष्वलानां तर्षं शमयेन्मृणामिहाशु पयः ।
 छागो वा घृतभट्टवः शीतोमधुरोरसो हृद्यः ॥
 आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्मृणालिकसंयुतम् ।
 चर्द्दिं सर्वां प्रणुदति तृष्णाश्चैवापकर्षति ॥ ६ ॥
 वटशुङ्गसितालोम्रदाडिमं मधुकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन चर्द्दिं तृष्णामिवारणम् ।
 गोमूलेक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
 नियतं नस्यतः पानैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
 क्षीरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

लाजोदकमित्यादि लाजचूर्णमाश्रितमुदकं शीतकषाद्यो वा
 काश्मर्यं गन्धारीफलम् । अतिरुक्तेष्वलानामधुरगणसाधितेनात्र
 सम्यङ्मधुरता चेत्वा । आम्रजम्बूकषायमेति आम्रजम्बूः ।
 फलस्थिरकच्यते वल्लवकाद्योऽपि युज्यते जम्बूनामवल्लवभूतं क्षौद्रं दत्त्वा
 हृद्योदकमिति पठितत्वात् ॥ ६ ॥

वटेत्यादौ शुक्रादीनां चर्णम् । गोमूलेत्यादि गोमूला द्राक्षा
 यमिः प्रत्येकं नस्यन् । मादिकरेत द्राक्षादिष्वथ द्राक्षा यष्टिमधुनी-
 कोत्पले वल्कीकृत्य प्रलिप्य रुधु च प्रलिप्य सर्वमाशोष्य पेय-
 निश्चि । तथा वक्ष्यमाणक्षीरादिभिः प्रत्येकं गण्डपाः पञ्चवचन
 निर्द्देशात् । यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धं यदुक्तं तृष्णाश्चर्द्दिं परी-
 तस्य गर्भिन्यकालशोषिणः न पिबेयुर्हन्तिमिति तथापि चरकमन्दाटा-
 टस्य बलवतो हृष्यान्नयुक्तं घृतपानं बोध्यम् अतो विशिष्टविधित्वात्
 विरोधः यथा दलशायु तालुशोषेऽपि पिबेत् घृतं हृष्यमक्षमभ्यसेद्विति
 किंवा दातोल्बनावभ्यासाभेदत् घृतपानं बोध्यम् । तालुशोषश्च
 हृष्याप्रवार एव तेनेदं सङ्गतं रूपाभिधानम् । घृतमण्डलित्यादि

वृक्षाणां च गण्डपास्तालुशोषनिवारणाः ।
 तालुशोषं पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ ७ ॥
 मूच्छीं हृदि तृषादाहस्त्रीमद्यभक्षकर्षिताः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदेतत्त्रये ॥
 धान्यान्ममास्यवैरसमलदौर्गन्धनाशनम् ।
 तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥
 वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखे ब्रणान् ।
 दाहदृणाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ८ ॥
 कोलेदाडिमवृक्षाणां चक्रिका शुक्रिकारसः ।
 पञ्चान्नको मुखालेपः सदृशसृणां नियच्छति ॥
 वारिशीतं मधुयुतं कण्ठादा पिपासितम् ॥
 प्राययेहामयेच्चापि तेन तृणा प्रशाम्यति ।
 वटशुक्लामयचौरं लाजनीलोत्पलैर्दृढा ॥
 गुडिकावदनन्यस्ता क्षिप्रं तृणां नियच्छति ।

घृतस्योपरिभागः अतएव घृतस्योपरिस्त्याजो भाग इति कासविकल्-
 पिते चक्रेणाप्युक्तः । श्रीतण्डुलघृतस्योपरि द्विजभागः घृतमण्ड-
 मित्याहुः ॥ ७ ॥

मूच्छेत्यादि स्पष्टम् । धान्यम्लेत्यादि धान्यान्मं काञ्जिकम् ।
 संदधाति मुखे ब्रणानिति रोपयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कोलेत्यादौ चक्रिका चाङ्गुरी, चक्रिका इति चुका इति
 ख्याता । मुखलेप इति मुखकुहरे लेपः । कपोलेत्यादौ लेप इति
 तन्निश्चयः ।

वारिशीतमित्यादि पित्ततृणायामयं योगः व्याकृतोद्यपाना-
 दनु किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः । वटशुक्लत्यादि वट-
 शुक्लो वटप्ररोहः आमयः कुष्ठं मधु त वावता कठिना गुडिका

ओदनं रक्तशालीनां शीतं माचिकसंयुतम् ॥
 भोजयेत्तेन शाम्येत्तु कृद्दिसृष्णाचिरोत्थिता ॥ ९ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दीनसृष्णाद्वितोजलं याचन् ।
 न लभेत चेदाश्वेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
 तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कश्चिद्धारि वार्यते ॥ १० ॥
 इति तृष्णाचिकित्सा ।

अथ मूर्च्छाधिकारः ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
 शोतानि प्रानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ १ ॥

भवति तावन्मात्रं देखन् । ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति सद्यस्क
 यानीयभक्तम् ॥ ९ ॥

प्रसृत्यतृष्णायां जलस्याप्रदाने दोषमाह पूर्वामयेत्यादि ।
 पूर्वामयातुरः सन् ज्वर रक्तपित्तादिरोगकृष्टः सन् । दीन इति तृष्णा
 र्पाद्वितलेनैव क्लान्तमनाः । कथं म्रियत इत्याह तृषित इत्यादि ॥ १० ॥

इति तृष्णाधिकारः ॥

तृष्णायां जोहोभवतीत्यनन्तरं मोहविकृतिसामाह संकेत्यादि
 सुश्रुतस्य मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः क्षारारोपिता
 इत्यर्थः । प्रानानि च गन्धवन्ति कर्पूरादियोगात् सुरभीनि प्रानी-
 यनीत्यर्थः । सर्वासु मूर्च्छास्निवारितानीत्यनेन घातकफकृतायां
 मूर्च्छायांमपि हेतुप्रत्यनोक्तचिकित्साकरणे वारणाहता एते शीतवि-
 धयोव्याधिप्रत्यनोक्तया विज्ञानुबन्धाच्च न वारणीया इति दर्शयति ॥ १॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाङ्गिमाजाङ्गलजारसाश्च ।
 तथा यवालोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीलमुद्राः ॥
 यथादोषं कषायानि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥ २ ॥
 रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
 मद्यजायां वमेन्मद्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम् ।
 विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥
 कोलमज्जोषणोशीरकेशरं शीतवारिणा ।
 पीतं मूर्च्छां जयेल्लोढ्वा तृणां वा मधुसंयुताम् ॥
 महौषधाम्बुता क्षुद्रापौष्करग्रन्थिकोद्भवम् ।
 पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छां येषु मद्देषु च ॥
 शतावरीवलामूल द्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् ।
 ससितं भ्रमनाशाय बीजं वाट्यालकस्य वा ॥
 पिबेत् दुरालभाक्वाथं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ।
 मधुना हन्तुमप्युक्ता त्रिफला रात्रौ सुङ्गार्द्रकं प्रातः ॥

वर्गे मधुर इति काकोल्यादिः । सदाङ्गिमा इति दाङ्गिमान्-
 सहित इत्यर्थः । सतीलो यत्तु न कलायः । यथादोषं कषायानि ज्वर-
 घ्नानि प्रयोजयेदिति वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिकषायानि यानि
 तानि प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

रक्तजायामिति रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति मद्यसेवनजायां कोलमज्जादौ उषणं मरिचं ।
 महौषधमित्यादौ क्षुद्रा कष्टकारी ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, भ्रमः
 स्मृतिभ्रंशो, मोहश्चक्रवर्तमानः । प्रयोगोऽभ्यासः । कौम्भं सर्पिर्द-
 शवर्षात्तकं अन्ये तु शितं वर्षशतं येषु कोम्भं सर्पिंसु उच्यते । अङ्गु-

सप्ताहात् पथ्यभोजी मदमूर्च्छाकासकामलोन्मदान् ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रधमनानि च ॥ ४ ॥

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडानखान्तरे ।

लूञ्जनं केशरोम्भाच्च देनैर्दंशनमेव च ।

आत्मगुप्तावधर्षश्च हितास्तस्याऽवरोधने ॥ ५ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा ।

अथ मदाल्पयाधिकारः ।

मन्यः खजूरमहोकाटशाल्माप्लीकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्बुक्तो मद्यविकारण्युत् ॥

जले चतुष्पले शोते खुन्नद्रव्यपलं पिपेत् ॥

सत्पात्रे मर्दयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ।

सतीलमुद्गमिस्राज् वा दाडिमामलकान्वितान् ॥

नानोति तीक्ष्णान्यञ्जनानि अपस्मारोक्तानि । अवपीडाः नासिकायां
निरिण्डादिरश्ना अवपीडा वे दीयन्ते । मृमाः वैरेचनधूमाः प्रधमनं
चूर्णेनस्यम् ॥ ४ ॥

सूचीभिरित्यादौ पीडानखान्तर इति नखमांसयोर्मध्ये पीडनं
आत्मगुप्ता चूकशिखी ॥ ५ ॥

इति मूर्च्छाधिकारः ।

मूर्च्छावन्मदाल्पयापि मद्यजन्यत्वा मूर्च्छानन्तरं मदाल्प-
चिकित्सामाह मदपवात्ययकारको मदाल्पः, किंवा मदशब्दे नेह
मदहेतुतया मद्यमुच्यते तेन कृतोऽत्ययो मदाल्पः मन्य इत्यादिद्रव्य-
काकोद्धितशक्तयो मन्याः, द्रवसक्त खजूरशटानां प्यास्तः । चम्बिका
तिलिङ्गफलम् कुन्दोत्तरोधात् तुल्यः । सीतेति सतीलो वृत्तं चकवायः

द्राक्षामलकखज्जूरपरुषकरसेन वा ।
 कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १ ॥
 मद्यं सौवर्चलव्योपयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहृन् ॥ २ ॥
 सुद्रूयूषः सितायुक्तः स्वादुर्व्यापैशितोरसः ।
 पित्तपानात्यये योज्याः स र्जितश्च क्रियाहिमाः ॥
 पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथावलम् ।
 दीपनीयौषधोपेतं प्रिवेक्ष्यद्यं समाहितः ॥
 सर्व्वजे सर्व्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।
 आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥
 नचेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।
 लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदौर्जलप्रलाघवे ॥
 श्लोञ्जसुलगुणं क्षीरं विपरोतञ्च मद्यतः ॥ ३ ॥

पुनर्नवाष्टम् ।

क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

सतीलमुद्रमिश्रां वेति पाठे छागगरसस्य विशेषणं चरके हि एतद्वचनात्
 पूर्व्वं छागरसमित्युक्तम् ॥ १ ॥

मद्यमिच्छादि — सौवर्चलव्योपयुक्तं लवणकटुत्वसात्वकारकं
 देयम् । किञ्चिज्जलजडभामिकनित्याहुः ॥ २ ॥

मुद्रमिश्रमिच्छादि — स्वादुरित्यनेन संस्कारार्थं कटुद्वयोपयोगो-
 2त्व न कार्य्य इति दर्शयति दीपनीयौषधमेव यस्यामवस्थायां क्षीर-
 प्रयोगः कर्त्तव्यत्वाभावे लङ्घनाद्येरिति आद्यशब्दात् प्रोधनादीनां
 अहणम् ॥ ३ ॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि एतत् वचनान् पूर्व्वं पयसा विहिते गोने
 बद्धे जाते निवर्त्तयेदिति वचनमस्ति तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र पूर्व्वो-

पयः पुनर्नवाक्काय यष्टीकल्कप्रसाधितम् ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गलवणम् ।

सौवर्चलमजाज्यञ्च वृक्षाक्षं क्षान्कवेतसम् ।

त्वगेलामरिचार्द्धं शं शर्कराभागयोजितम् ॥

हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्त्रोतोविशोधनम् ॥ ५ ॥

चक्षुः सौवर्चलं हिङ्गुपूरकं विश्वदीपकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ६ ॥

जलाभूतचन्दनरूपिताङ्गः सुन्वीसभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

पिवन्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ ७ ॥

द्राक्षाकपित्यफलदाडिमपानकं य-

त्तत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ ८ ॥

क्तेन निवर्त्तयेदित्यनेन सम्बन्धान् चोत्प्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत् ।

मद्यञ्च क्रमेणात्यात्मसाचरेदित्यर्थः । पयः पुनर्नवाक्कायेत्यादौ ।— क्षीरं

घृतसमं क्षायस्त्रिगुणसदृशं यो वेत्याहुः ॥ ४ ॥

सौवर्चलेत्यादि ।— अत्र सौवर्चं आदीनां चतुर्णां समभागता ।

त्वगेलामरिचानामेकभागापेक्षया प्रत्येकमङ्गभागित्वं, शर्कराभागोऽपि

सौवर्चं नाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ ५ ॥

चव्ययित्यादौ — पूरकं बीजपूरस्य फलत्वमिति निश्चलः दीप्यक
यमानो ॥ ६ ॥

मद्यं येन प्रकारेण विस्तारं न जनयेत्तदाह जलेत्यादि सञ्चुतस्य ।

चन्दनेन रूपितं निम्नमङ्गं यस्य । पिशितं मांसं उपदंशो भक्षो यस्यां

सा तथा । मनोमतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादि मदञ्च प्राप्नोति

प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभत एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

द्राक्षेत्यादि सञ्चुतस्य । द्राक्षादिभिः पानकं सूटशालानुसरण

कार्यम् ॥ ८ ॥

पथ्यक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।
 सर्पिः कलप्राणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥
 सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।
 सद्यः प्रशमयेत् पीतमाहृतेर्वारि शीतलम् ॥
 वन्यकरीषप्राणाञ्जलपानाल्लवणभक्षणाद्यापि ।
 शायति पूगफलमदश्चूर्णैश्च जाशर्कराकवलात् ॥
 शङ्खचूर्णैरजोप्राणं स्वल्पं मदमपोहति ।
 कुप्राण्डकरसः मरुडः शमयति मदमकोद्भवजम् ॥
 धूसूरञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ ८ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा ।

अथ दाहाधिकारः ।

शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकयुक्तैर्वा धान्यान्धैरपि बुद्धिमान् ॥

पथ्येत्यादि घृतद्वयमक्तम् । अथैव मदवसामान्यात् पृथक्
 पृथक् चिकित्सायाः सङ्गर्होऽत्राट । वन्येत्यादि वनं जलं तद्भावो
 वन्यः ताज्जुः इत्येति विप्रकरोष इति शुष्कगोमयः । अन्ये तु
 वन्यकरीषं वनसवकरीषमाहः । एते च वन्यकरीषादयः पृथक्
 पृथक् प्रयोक्तव्याः यथांशेति अतिमात्रचूर्णभक्षणे यो रसनादिदाहः ।
 यतश्च सस्यूर्णलोकानुरोधोऽङ्गीकृतम् । अल्पं मदं पूगभक्षणाजमेव
 कुप्राण्डेत्यादि मदमं हन्तव्यान्विशेषः मयनघस इति ह्यातः । धूसूरजं
 धूसूरफलभक्षणाजम् ॥ ८ ॥

इति मदात्ययधिकारः ।

मदात्ययदाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययधिकारः

कादयेत्तस्य सर्व्वमाङ्गमारणालाद्र्वाससा ।

लामज्जेनाथशुक्तेन चन्दनेनालेपयेत् ॥

चन्दनाम्बुकणास्यन्दतालवृन्तोपवीजितः ।

सुष्याद्वाहाहर्दितोऽम्बोजकदलीदलसम्भवे ॥

परिप्रेकावगाह्येषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शरुते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये । १ ॥

क्षीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुशुतैर्दन्दनान्वितैः ।

अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ॥ २ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च ।

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्यैर्न साधितम् ।

तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥

यव दाहचिकित्सा ददित्यादि कोलेत्यादि द्वितीयो योगः अत्रापि दिक्ष्यादिति योज्यम् लामज्जमुशीरं शुक्तं सञ्चानविशेषः तालवृन्तं तालपत्रादिभिर्नित्यजनम् ॥ १ ॥

क्षीरिकाषायी, घटोद्बन्धरादिकायः । क्षीरादिकञ्चैतत् पानं परिप्रेकादौ योज्यम् ॥ २ ॥

कुशादीत्यादि, कुशादिपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलं तच्च सुशुतोक्तं कुशकाशनलदर्भकाण्डे कुमूलरूपम् । अत्र शालपर्णीशब्देन विदारो-
गव्यादिगणस्य ग्रहणमिति हन्दिष्यन्ती चन्तं तु शालपर्ण्यादि पञ्च-
मूलस्य ग्रहणमित्याहुः । निखलस्त्रादिशब्दाभावात् शालपर्णीमात्र-
स्यैव ग्रहणमित्याहुः । जीवकाद्येनेति जीवकाद्यष्टवर्गेन, जीवका-
द्यष्टवर्गश्च जीवकर्मभकमेटा महासेटा काकोली क्षीरकाकोली कडि-
हृदयः एवं सर्व्वान् सुशुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । चरकयोगे
पुनरपि कडि हृदिहृत्तमासपर्णी मुद्गपर्णी जीवलीमधुवर्कितं जीव-
नीयदशकं ज्ञेयम् । अत्र कुशादि शालपर्णीभिः कायः जीवकाद्येन
कल्कः । अन्ये तु कल्ककायाविहीने गणान्तस्मान् समावपेदिति
ज्ञेयान् सर्व्वे एव कल्ककायावित्याहुः ॥ ३ ॥

फलितनीलोद्गरे व्यासुहेमपत्रं कुटन्मटम् ।
 कालीयकरसोपेतं दाहे अस्तं प्रलेपनम् ॥ ६ ॥
 ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनचोदवाविणा ।
 सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्हितो नरः ॥ ५ ॥
 इति दाहचिकित्सा ।

अथोन्मादाधिकारः ।

उन्मादे वाक्किं पूर्यं स्नेहपानं विरेचनम् ।
 पित्तजे कफजे वान्तिः परोवस्त्रादिकः क्रमः ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥
 ब्रह्मीकुम्भाशङ्कफलग्न्याशङ्कपुष्पिकास्वरसाः ।
 उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ।

फलितनीलोद्गरे ।— कविनी प्रियङ्गुः सेव्यमुशीरं, व्यासु नागकं
 हेम नागकेशरम् पत्रं तेजःपत्रं कुटन्मटं कैवल्यमुक्तकम् कालीयकं
 कालीया इति ख्यातम् पीतकाष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः स्नेहचन्दनमिति
 किञ्चित् कालीयज्जायश्च पेपगार्धमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

ह्रीवेरेलाटौ ।— लोदं चूर्णम् । एषां चूर्णानि श्रोतवज्जलेन
 मिश्रयित्वा अवगाहनं कार्यम् ॥ ५ ॥

इति दाहचिकित्सा ।

वद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तं रीत्या च मदा-
 लम्बानन्तरमुन्माददाहावेव वक्तुमुचितं तथापि सूचिकटाहन्यायेन
 दाहमभिधातुं उन्मादचिकित्सितमुच्यते उन्माद इत्यादि । परो
 वस्त्रादिकक्रम इति पश्चात् स्नेहवस्त्रानिरुहणशिरोविरोचनात्मकः

दशमूलास्तु सष्टतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकपूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥
 उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 लात्तारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ १ ॥
 श्वेतोन्नतोत्तरदिग्भूलसिद्धस्तु पायसः ।
 गुड्राज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥
 उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
 रसोनस्येभ्यश्चने च सार्षपं तैलमिष्यते ॥
 अपक्वचटकीक्षीरपीतोन्मादविनाशिनी ॥ २ ॥
 बह्वं सार्षपतैलाक्तमुत्तानच्चातपे न्यसेत् ॥ ३ ॥

क्रमः कार्यः । चरकेऽप्युक्तं निरुहणं स्नेहवस्तुः शिरश्च विरेच-
 नम् । ततः कुर्यात् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेदिति । सामा-
 न्यात् हेतुद्वययोरिति, उन्मादापस्वारयोर्हेतुमनोपघातादिः दूषप्रश्न
 हृदयसमानमित्यर्थः । सामान्यादोषदूषप्रयोरिति केचित् पठन्ति ।
 नास्तीत्यदयश्चत्वारो योगाः कुष्माण्डीफलमत्त पुराणं पाक्षमि-
 त्याहुः । पुराणघृतलक्षणञ्चाह उग्रगन्धमित्यादि । चरकस्य । चरक-
 टीकाकृतस्तु केचित् इमं श्लोकमनार्थं वदन्ति कोचदेकवर्षातीतं
 घृतं पुराणमिति युवते तन्मान्तरसंवादात् ॥ १ ॥

श्वेतोन्मादः श्वेतोन्नतः श्वेतधुत्तूरस्तस्य उत्तरदिशि स्थितं
 मूत्रं पाक्ष्मम् । महेन्द्रस्तु उत्तरदिशि स्थितं धवलधुत्तूरमूत्रं
 पिप्पला पत्रम् । क्षुद्रं तण्डुलं पत्रम् । दुग्धशरावम् । पायसं साध्यं
 तदनुरूपे गुडघृते दत्त्वा स्वाद्यमित्याह । उन्माद इत्यादि गुड इति
 केवलः तालशाखज इति हान्दसत्वाजस्तुः । रस इति श्लेदः, तेन
 कोमलतालशाखाभवो रसः मधुप्रक्षेपेन, शुद्धो वा मधुना वनापि ।
 अपक्व चटकीति चाम चटकी कल्कीकृत्य ॥ २ ॥

बह्वमित्यादि एतच्च स्तोतो विगुह्यदंसुदेजनार्थम् ॥ ३ ॥

तूषणाद्यवर्त्तिः ।

मिद्वार्थकोहिङ्गुवचा करञ्जौ देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठातिफलाश्वेता कटभीत्वक् कटुत्विकम् ।
 यमांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नस्यमानेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्त्तनन्तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादं हृत्वा लक्ष्मीञ्चरापहः ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्धकृत् ॥
 तूषणं हिङ्गुलवणं वचाकटुकरोहिणी ।
 शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥
 गोमूत्रपिष्टै रेतैर्वा वर्त्तिनेताञ्जने हिता ।
 चातुर्थकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ ४ ॥

सिद्धार्यकेत्यादि अत्र करञ्जद्वयस्य त्वग्व्याहुः, श्वेता श्वेताप-
 राजिता, कटभी लताफुटकोति ख्याता, अयं तु करञ्ज इत्याहुः
 शिरीषस्य फलम् । अगद इति संयोग विषहरः, कल्याभिचारः,
 राजद्वारे च शश्वत इति वशोकरात्वात् । एतेनेति सिद्धार्यकादीनां
 कन्केन । तूषणेत्यादि स्पष्टम् । शुद्धस्येत्यादिवचकस्य । शुद्धस्येति
 यमित्यस्य आन्तरविभ्रंशे अत्युन्मादे, स्वजनमुद्धर्त्तने, तत्कर्त्तं ववसा
 विस्मृतेहेतोरिति उन्मादहेतुर्भयहृषादिविस्मारकतया प्रभावादेव मनः
 प्रकृतिं स्वभावे नयति । परस्परप्रतिद्वन्द्वरिति अत्योन्यतयतीकैः
 तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति भावे क्तः, तत्सदृशप्रापणैरिच्छ्यैः, शक्त्या आश्वा-
 सैरिति शान्तं साधनप्रयोगः वशोभूतकरणार्थं उपायविशेषः अश्वासः
 हलोपवचनम् । उत्सादनं शृणुधर्षणम् । नारायणतैलं सहानाराय-
 णतैलञ्च वागव्याधौ वक्ष्यति ॥ ४-५ ॥

शुद्धसाधारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमस्मानम् ।
 ताडनञ्च मनोबुद्धिस्मृतिसम्बेदनं हितम् ॥
 तर्जनं तासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
 विस्मयो विस्मृतेर्होतोर्नयन्ति प्रवृत्तिं मनः ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेर्षालोभसम्भवान् ।
 परस्परप्रतिहन्तृरेभिरेव शमं नयेत् ॥
 इष्टद्रव्यविनाशान्तु मनो योपहृन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तया शान्तप्राप्त्यामैव तन् जयेत् ॥
 प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
 प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
 कलप्राणकं महद्वापि दद्याद्वा चेतसं वृतम् ।
 तैलं नारायणञ्चापि महानारायणन्तथा ॥ ५ ॥

पानीयकलप्राणश्चीरलप्राणके ।

विशालातिफला कौन्ती देवदार्वे लवालुकम् ।
 स्थिरानतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुकाः ॥
 नीलोत्पलैलामरिष्ठं दन्तीदाडिमकेशरम् ।
 तालीशपतं वृहतीमालत्याः कुसुमं नवम् ॥

विशालेत्यादि विशाला गोरक्षकर्कटी, कौन्ती रेणुक, एव
 बालुकं खनामख्यातं सुगन्धि द्रव्यं, स्थिरा शालपर्णी, नतं
 तगर पादुका तटभावे गियलीकोपरः, केशरं नागकेशरम्, मालती
 जाती तस्याः कुसुमं, नवमिति कुसुमविशेषणम् । अष्टाविंशतित्वं
 कल्कानां पाठादेव सिद्धं किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभिरिति ? अत्र
 सर्वापि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते, उत्सर्गसिद्धत्वात्
 तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकमागच्छगटाढं गार्हम् अष्टाविंशतिभिरित्यु-
 क्तम् यद्यपि त्रिफलागन्धेन द्राक्षाश्चयंपरुषका उच्यन्ते तथापि हरी-
 तक्यादित्रिफलायाएवात्र परुषं प्राधान्यादेवान्यत्रापि । पुंसवनेष्विति

विडङ्गं दृग्निपणीं च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अपस्मारेऽज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
 वम्यशोर्मतकृच्छ्रे च विसर्पोपहतेषु च ।
 कण्डूपाण्डुमयोन्मादे विप्रमेहं गरेषु च ॥
 भूतोपहतचित्ताणां गङ्गदानामरेतसान् ॥
 शूलं स्त्रीणाञ्च बन्धनानां धन्यमायुर्बलदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वाग्रहनिवारणम् ॥
 कलप्राणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
 द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकलप्राणकन्तिदम् ॥ ६ ॥

रुहाकलप्राणकं घृतम् ।

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिर्क्षीरचतुर्गुणम् ॥

पुत्रकारकयोगेषु । एतदेव घृतं यदा जनस्याधौ शरावान् क्षीरस्य
 भोक्तुं शरावान् दत्त्वा पच्यते तदा क्षीरकल्याणकं भवति ॥ ६ ॥

एभ्य एवेति कल्याणोक्तविंशत्यादिभ्यः स्थिरादीनीत्युक्तैर्विदानी-
 गन्वादेः पञ्चमनस्यापि यद्वर्णं स्यादतश्चाह एकविंशतिमिति तद्गुण-
 सम्बन्धानवल्लोहितशङ्कानिराशार्थं वा एकविंशतिमित्युक्तम् । गृष्टि-
 रेकवारप्रसूतस्य धेनुः । अत्र चतुर्गुणक्षीरस्य निर्द्दिष्टत्वादुत्तरं
 सिद्धोद्भव एव देयः तेनानिर्द्दिष्टमानकायोऽत्र स्वेच्छसम एवेति पञ्च-
 गुणः प्राकः युक्तधैवत् पञ्च प्रभृति यत्र सूरित्यादि परिभाषार्थेना-
 स्त्यार्थस्य समानन्यायतादिति केचित् । अन्ये तु क्षीरेणैवात्र चतु-
 र्गुणे प्राप्तेयं कषायः “ एकेनापि चातुर्गुणकित्यादि परिभाषाया

वीरा द्विमाषकाकोली स्वयं मुत्तर्षभर्द्धिभिः ।
 मेदया च समैः कल्कैः तत् स्यात् कलप्राणकं महत् ॥
 दृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ७ ॥
 चैतसं घृतम् ।

पञ्चमूलकाश्रमय्यौ राक्षैरगडतिरुहला ॥
 मूर्द्धा शतावरी चेति काथैर्द्विपलिकैरिमैः ।
 कलप्राणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् ॥
 सर्व्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ।
 घृतप्रस्थोऽत पक्तव्यः काथोद्रोणान्मसा घृतात् ।
 चतुर्गुणोऽत सम्पाद्यः कल्कः कलप्राणकैरितः ॥ ८ ॥

अविषयत्वेन स्निहान्तोयं चतुर्गुणमिति द्रवचातुर्गुणपरिभाषया
 क्षीरमानसाहचार्यात् वा चतुर्गुणोक्त्येव इति वदन्ति । वीरा घृत्त्रिपणीं
 क्षीरविदारोक्त्येव । द्विमाष इत्यनेन राज माष स्रोतमाषयोर्पञ्चगमिति
 केचित् अन्ये तु मुत्तर्षणीं माषपर्णी इत्याहुः अपरे तु द्विशब्दस्य
 काकोलीत्यनेन सम्बन्धात् क्षीरकाकोल्या अपि पट्टगमित्याहुः तच्च
 वामटसंवादविरोधात्, अन्ये तु वीरार्द्रमासेति पाठास्तरमर्द्रमाषगु-
 णमाष इति व्याचक्षते । वीरादिना परिमितमृद्धीतानि इत्येके
 वीरादीनां प्रत्येकमेकपलमिति महेश्वरः ॥ ७ ॥

पञ्चमूलाविति दशमूली गान्धारी रक्षिता, द्विपलिकैरिति येषां
 प्रत्येकं द्विपलम्, कल्याणकस्य चाङ्गेनेति पानीयकल्याणोक्तकल्केन
 यथोक्तमानेतर्यः, अन्ये तु अत्रोक्तमानं परितः घृतात् पादिकं
 भानं मृद्वन्ति । यद्यपि द्रव्यमापोत्थितं काथं दत्त्वा घोडशिकं
 पनं पाटावशिष्टं कर्त्तव्यमेव काथविधिः स्मृत इति कृष्णाक्षेय परि-
 भाषया त्रिंशत्पले काथ्ये षष्टिः शरावा भवन्ति जलस्य तथा काथस्य
 घृताश्चतुर्गुणार्धं द्रोणान्मसेति चक्रनोक्तम् ॥ ८ ॥

महापैशाचिकं दृतम् ।

जटिला पुतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीराचोरकः कटुरोहिणी ॥

वयस्या शूकरी कृता सातिष्ठता पलङ्गमा ।

महापुरुषदत्ता च वयस्यानाकुलीद्वयम् ॥

कटुम्भरा दृष्टिकाली स्थिरा चैव च तैर्दृतम् ।

विद्वं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

महा पैशाचिकं नाम दृतमेतद्व्यासृतम् ।

मेधात्रुडिस्मृतिकरं बलानाश्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ ८ ॥

हिङ्गुद्वयं दृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलश्लोषैर्द्विपलाशैर्दृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ १० ॥

महापैशाचिके जटिला मांसो, पुतना हरीतकी, केशी भूत-
केशी, चारटी कुन्माद पद्मसृणानमित्यन्ये ब्रह्मघ्नोत्तरः, मर्कटी
शूकशिखी, जया जयन्ती वीरा वीरकाकोली दृष्टिपर्णीत्यपरे,
चोरकः चोरपुष्पी, वयस्या ब्रह्मी, शुङ्खोत्तरः, अपरे तु विशु-
ब्धोत्तरः, शूकरी वाराहिका तदभावे चम्पकाराढकः, कृता
मधुरिका, सातिष्ठता शतपुष्पा, पलङ्गमा शुग्गुलुः, महापुरुषदत्तो
शतावरी, वयस्या शुकानना बाह्मीत्यन्ये, नाकुलीद्वयं रास्त्राद्वयं
रास्त्रागस्त्रास्त्रा च, कटुम्भरा कटभी प्रसारणी वा, दृष्टिकाली दृष्टिक-
पत्नी विष्ठातीरि ख्याता, स्थिरा शालपर्णी । स्वल्पपैशाचिकस्याभा-
वान् महच्छब्दीद्वयं महाशुणकारकत्वादित्याहुः, अन्ये तु जटिला
स्थिरास्त्रभूकेणीत्यादिना स्वल्पपैशाचिकस्यापि, तन्मान्तरे पठितत्वाद्
तदपेक्षयाऽस्य महामहत्त्वमाहुः ॥ ८ ॥

हिङ्गुद्वयो व्योषस्य प्रत्येकं द्विपलाशता ॥ १० ॥

लघुनाद्यं दृतम् ।

लघुनसाविनस्य तत्सार्द्धं निस्तुषीकृतम् ।
 तदङ्गं दशमूलग्रासु द्वादशकेऽपि विपाचयेत् ॥
 पादशेषे दृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
 कोलमूलकटुचाम्बमातुलुङ्गार्द्धकै रसैः ॥
 दाडिमासुरामसु काष्ठीकाम्बै रुदङ्गिकैः ।
 साधयेन्निफलादारु लवणव्योषदीप्यकैः ॥
 यमानोचव्यङ्गिङ्गुलवेतसैश्च पला र्द्धकैः ।
 सिद्धमेतत् पिवेच्छूलगुल्माशो जठरापहृत् ॥
 ब्रह्मपाण्डुमयञ्जीर्योनिदोषक्रिमिचरान् ।
 वातस्तेष्वाभयांश्चान्यानुन्मादांश्चपकर्षति ॥ ११ ॥
 सर्पिः पानादिरागन्तोर्मन्वादिश्लेष्मते विधः ।
 पूजात्रलुपहारेष्टिहोमरुन्ताम्बनादिभिः ।
 जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ १२ ॥

लघुनस्येत्यादी अविनस्येति विरुद्धस्य, तत्सार्द्धं पक्षागत् पत्तानि, तदङ्गं दशमूलस्येति निमित्ता दशमूलस्य पक्षविंशति पत्तानि, पादशेष इत्यादिकः लघुनस्य रसलघ्वेति प्रस्थमेव । दाडिमासु, दाडिमरसः । तदङ्गिकैरित्यत्र तच्छब्देन प्राधान्यात् प्रत्यासत्तया च दृतपरिभाषात् कोलादिरसैः प्रत्येकमङ्गप्रस्थैरित्यर्थः, अन्ये तु तदङ्गिकैरित्यत्र तच्छब्देन पादावशिष्टकषायः परमिष्यते तेन लघुनस्य रसादीनां दशानामेव शरावाङ्गिकत्वेन प्रत्येकं प्रस्थमानमित्याहुः ॥ ११ ॥

आगन्तुनाटचिकित्सामाह सर्पिरित्यादि सर्पिरिह भतकरं चैतसादि । पूजेत्यादौ वक्तिः पूजोपकरणम् उपहार उपदौकनम् । किं वा पूजा वक्त्योपहारः उपदौकनमेव । अङ्गनाटिभिरिति आदि-
 शब्दात् लक्ष्यायनादिकं बोध्यं यदुक्तं भूतागामयिपन्धेवमोगानं जगतः प्रभुं । पूजयन् यत्नतो तित्वं नुदत्युन्मादजं भयमिति ॥ १२ ॥

कृशामरिचसिन्धूत्यमधुगोपितनिर्मितम् ।
 अञ्जनं सर्वभूतोत्थमहोन्मादविनाशनम् ॥
 दार्वाभिधुभ्यां पुष्पायां कृतञ्च गुडिकाञ्जनम् ॥
 मरिचं वातपे माशं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ।
 वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतैः ॥ १३ ॥
 निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पनिम्बो कसर्षपैः ।
 डाकिन्यादिहरोधूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥
 कार्पासस्थिमयुरपिच्छवृहती निर्माल्यपिण्डीतकै-
 स्वर्वांशीवृषदंशविट्पुष्यकेशाहिनिमोककैः ।
 गोमृद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः ।
 स्फोटोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥
 ब्रह्मराक्षसजिह्वस्थं पक्कौन्द्रीफलमूतजम् ॥
 साज्यं भूतहरं नः श्रेताज्जेष्टास्त्रुनिर्मितम् ।

कृष्णत्वग्दौ गोपितं गोरोचना दार्वाभ्यां स्पष्टम् । मरिच-
 मित्यादि मरिच गोरोचनायां वातपे मासैकं भावितमञ्जनं कर्तव्यम् ॥
 दोषभूतहतस्मृतिरिति दोषेण भतेन वा कृतास्मृतियस्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 निम्बेत्यादि स्पष्टम् । कार्पासित्यादि कार्पासस्थि कार्पासबीजं
 निर्माल्यं गिवनिर्माल्यम् । पिण्डीतकं मदनफलं त्वर्वांशीति
 त्वग्शीरं वांशी वंशरोचना अज्जे तु त्वर्वांशी वंशस्य त्वगित्याहुः ।
 वृषदंशोविडानः तस्य विट् पुरीषं केशो भतकेशो बाल इत्यपरः ॥
 ब्रह्मेत्यादि पक्कौन्द्रीफलं परिणतगोरक्षकर्कटीफलं गोमूत्रेण सह
 योज्यं नस्यं विधेयम् । साज्यमित्यादौ श्रेता श्रेतापराजिता
 ज्जेष्टास्त्रु तण्डुलास्त्रु देवतादौ क्रूरमिति ताडनबन्धनादिकम् ।

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ॥
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ १४ ॥
इत्युन्मादचिकित्सा ।

अथापस्माराधिकारः ।

वातिकं वास्तभिः प्रायः पैत्तं प्रायोविरेचनैः ।
क्षैष्णिकं वसनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥
स वेतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वातिस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् ऋष्यु ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यजक्षैव शक्रतृपारावतस्य च ।
अञ्जनं हन्तप्रपस्मारमुन्मादश्च विशोधतः ॥ १ ॥
यष्टौहिङ्गुवचावक्र शिरीषलक्ष्मशुनामयैः
साजाम् तैरपस्मारे सोन्मादेनावनाञ्जने ।
पुण्याद्भूतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥

एतच्च परिवर्जनं वैद्यातरोपघातपरिहारार्थम् उक्तञ्च वैद्यातरो धनि
रुनि एवं क्रुद्धा महौजश्च इति ॥ १४ ॥

इत्युन्मादभोगोन्मादाधिकारः ।

तल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते
वातिकमित्यादि । वसनप्रायैरिति वसनप्रधानैः । खर्वत इत्युद्धं
मधश्च शुद्धस्य । आर्क्षसिक्तस्येति संशोवनानन्तरं संसर्ज्जाक्रमेण संजा-
तवचस्य । मनोह्वा मनःगला, तार्क्ष्यजं रसाग्ननम् ॥ १ ॥

यष्टौत्वादौ वक्रं तगरं, शिरीषं शिरीषस्य फलं, चामयं कुष्ठम् ।
पुष्पेत्यादि पुण्यान्तत्वे यदुष्णयामृतकुक्षुरस्य पित्तं पाक्ष्ममित्याहुः ।
प्लूकः पेचकः कीटः पशुमदेगजवृश्चिकः, एषां तण्डुलिकं यथा
बन्धनं पाद्मम् । काप्रस्थानित्यादि कायस्यः निर्गुण्यो, शारदा-

तदेव सर्पिषायुक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ।
नकुलोलूकमाज्जं रम्यधकीटाहिकाकजैः ॥
तुण्डेः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ।
कायस्थान् शारदान् सुद्धान् सुस्तोशीरयांस्तथा ॥
सज्ज्योषान् वस्तुमत्वेण पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्द्धिते ॥
विप्रपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ।
अपेतराजसीकुठपूतनाकेशिचोरकैः ॥ २ ॥
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ।
जतृकाशकृतातद्वदग्धैर्वावस्तरोमभिः ॥
अपस्मारहरोलेपोमूत्रसिद्धार्धं शिशुभिः ॥ ३ ॥
यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मानिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाचोरं सुचिरोत्थं जयेद्द्रुवम् ॥
उल्लिखितनरग्रीवापाशं दग्ध्वा कृता मसी ।
शीताम्बुना समं पीता हन्तापस्मारमुद्धतम् ॥ ४ ॥

निति मुद्रविशेषणं ज्येष्ठमाहोद्ववमुद्गनिरासार्थम् । वर्त्तिरित्यन्नं वर्त्ति । विप्रपीत इति पीतविषे, गरः संयोगविधं जलमृतइति जलमानेन मृतप्राये सर्वथा मृते हि तेषजं विफलमिति जलमृतजलमयं यथा विष्टबुद्धपायुमूर्द्धाजमाध्यातोडरमेहनम् विद्याज्जलमृतं जन्तुं शीतपाटकराननमिति ॥ २ ॥

अपेतराजसीति अपेतराजसी अतस्तजसी तस्याः खरस इत्यर्थः । पूतना हरीतकी, बेगी भूतकेशी, चोरः चोरपुष्पी, चरकोक्तपूर्वयोगे वस्तुमत्त्वसन्ध्यानाटलाय वस्तुमत्त्वमेवत्याहुः । जिह्वा प्रधानकल्पतयात्र गोमूत्रमेव मत्वाद्वाच्यम् । जतृकाशकृतेति जतृका चर्मचटकः तस्याः पुरीषेण, तद्वदित्युत्सादनम् । दग्धैरिति वस्तरोमभिरित्यनेन योज्यम् । अपस्मारंत्यादौ मूत्रं गोमूत्रम् ॥ ३ ॥

यः खादेदित्यादौ मानिकेण मधुना । उल्लिखित उल्लिखनमृतो-
नरः तस्मै ग्रीवापाशं ग्रीवावल्लनरञ्जुम् ॥ ४ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं दृतम् ।

प्रयोज्यं तैललघुनं पयसा वा शतावरी ।

ब्रह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥

निर्द्दह्य निर्द्दवां कृत्वा कागिकामरनालिकाम् ।

तारुन्मसाधितां खादन्नपस्मारमुदरुति ॥

हृत्कम्पोक्षिरजा यस्य मेदोहस्तादिशीतता ॥

दशमूलोजलं तस्य कल्याणान्यञ्च योजयेत् ।

गोशङ्कटसदृशस्त्रलीरमूतैः समैष्टं तम् ।

सिद्धं चातुर्यकोन्मादग्रहापस्मारनाशकम् ॥ ५ ॥

दृढत् पञ्चगव्यं दृतम् ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलारजयो कृटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोचिणीम् ॥

सम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलोदये पक्त्वा पादावशेषिते ॥

भार्गी पाठात्रिकटुकं त्रिवृता निचुलाजि च ।

श्रेयसीमाढकी मूर्खीं दन्तीं भूनिम्बचित्को ॥

हेशांबि रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।

प्रयोज्यमित्यादि योगत्वयं स्पष्टम् । निर्द्दह्योन्मादौ अमरनालिका
अमराख्यमूलनाडी, चन्द्रसाधितामिति कागजद्वयाधितां हृत्कम्प
इत्यादि स्पष्टम् । गोशङ्कटित्यादौ दृढत्वं परिणतदधि समशब्दोद-
दध्यादिभिश्च कृष्यन्ते ॥ ५ ॥

द्वयपञ्चमूल इत्यादि द्वयपञ्चमूले विटारीगन्धादिके । रजत्यादिति
हरिद्रादयं वा भटैरपि द्विपञ्चमूली त्रिफला द्वित्रिणा कृटजत्वच इत्यु-
क्तम् । सप्तपर्णी सप्तपर्णस्य त्वक् अपामार्गं अपामार्गस्य मूलं
नीलिनी स्वनामख्याता सम्पाकं आरब्धं फल्गु काकोदुम्बरिका-

गोशङ्कद्रस दध्यन्तलीरभूतैश्च तत् समैः ।
 यञ्च गन्धमिति ज्ञातं महत्तदमृतोपमम् ॥
 अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावदरेषु च ।
 गुल्मार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥
 अलक्ष्मीप्रहरचोम्नं चातुर्थं विनाशनम् । ६ ॥

महाचैतसं घृतम् ।

शण्डिलिहृत्तयैरण्डोदशमूलीशतावरी ।
 रास्त्रामागधिकाशिशु क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
 विदारोमधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा ।
 एभिः खञ्जूरं मृद्वीकाभोरयुञ्जातगोक्षुरैः ॥
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्तव्यं सर्पिकृतमम् ।
 महाचैतससञ्चन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
 गरोन्मादप्रतिश्याय तृतीयक चतुर्थकान् ।
 पापालक्ष्मी जयेदेतत् सर्वग्रहनिवारणम् ॥

फलं हुमरर इति लोक्षे पौष्करं मूलमिन्द्रियः । भार्गी भार्गी-
 मूलं विहतां विहतामूर्धं निचुनानि इष्वनस्य फलानि, अयसो हन्ति-
 पिप्पली आदकी तृतीया तस्याबीजं रोहिषो गन्धहणभेदः भतिकं
 शमानी मन्दयनिका वनमल्लिका । अत्र पाटावशिष्ट कषायसुत-
 शुणः गोशङ्कदिति रक्षाटयस्य घृतसमाः, तेनारशुणः पाकः ॥ ६ ॥

महाचैतसे शयस्य मूलं बीजं वा व्यवहारस्तु बीजमेति माग-
 धिका पिप्पली । क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यन्तेन क्वाथः, काद्योऽपि
 पूर्यवत् चैतसक्वाथवत् द्रोणान्महा क्वाथः । विदारोमधुमिति वल्कः ।
 मेदे मेदे द्वे, खञ्जूरं खञ्जूरस्य फलम्, अभोर शतावरी युञ्जातं
 औत्तरपथिकः कन्दः, तदभावे ताल मल्लकम् । चैतसस्य घृतस्याङ्गै-
 रिति पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विशाना विफलादिभिः चैतसस्येयादि

कासश्वासहरश्चैव शुक्रार्त्तविशोधनम् ।

धृतमानं क्वाथविधिरह चैतसवन्मतः ॥

कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः ।

नित्यं बुद्ध्यातकाप्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ ७ ॥

कुष्माण्डकद्वयम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यष्टग्राहकल्कं तत् पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मीष्टम् ।

ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारगुद्वृत्तम् ॥ ९ ॥

पलङ्कषाद्यं तैलम् ।

पलङ्कषावचापथ्याट्टिकाल्यकंसर्पपैः ।

जटिलापतनाकेशी लाङ्गलीहिचुरकैः ॥

लघुनातिरसाचिता कुठैर्विड्भिश्च पचिष्यात् ॥

कल्याणसाङ्गैरिति वक्तव्येऽतिदेशातिदेशकरणम् अतोक्तकल्कद्रव्येन सह पादिकार्थम् अन्यथा कल्याणके तत्वाद्यसमन्वितैरित्युक्तत्वाट्ठार्थं अक्षमानं प्रसज्यते अतो विज्ञाना त्रिफलेत्यादिना कल्केन सह विटारी मधुकादेः कल्कस्य मिनित्वा घृतान् पादिकत्वं ज्ञेयम् अतएव वक्षति कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकमिति ॥ ७ ॥

कुष्माण्डकद्वयं स्पष्टम् । ब्रह्मीष्टते चतुर्गुणे ब्रह्मीरसे घृत पाकः ॥ ८ । ९ ॥

पलङ्कषेत्यादि पलङ्कषा गुग्गुलुः, जटिला मांसी, घृतनाकेशी, भूत-
केशी, इति केचित् अन्ये तु घृतना हरीतकीभेदः केशी भूतकेशीत्याहुः
अतर्कणं गोक्षोमी पठ्यते नत घृतना । नाककी महापैशाचिका
व्यवहृता, अनिरसा जबयटिमधु अन्ये तु ज्योतिष्मतीत्याहुः अतर्क्ये

मांसाशिनां यथालाभं वस्तुमूत्रे चतुर्गुणे ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १० ॥

अभ्यङ्गः सार्पपं तैलं वस्तुमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्गोशक्नूतैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ ११ ॥

इति अपस्मारचिकित्सा ।

अथ वातव्याध्यधिकारः ।

स्नाद्वस्नसवणैः स्निग्धै राहारैर्वातरोगिणः ।

अभ्यङ्गस्नेहवस्पाद्यैः सव्यानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ २ ॥

अथुक्कमिति । चित्वा, दन्ती मांसाशिनां पक्षिणामिति गृध्रादीनाम् ॥ १० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि अकल्कमिदं तैलम् । गोशक्नूता उत्सादनमुत्-
वर्त्तनं गोमूत्रेण स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ ११ ॥

इत्यपस्माराधिकारः ।

वातविशेषस्यालेपकादेरपस्मारवह्नेयं कर्तृत्वान्तथा प्रायस्तल्ल
चिकित्सितत्वाच्चोपस्मारानन्तरं वातव्याधिर्ह्युच्यते । यद्यपि वातव्या-
धिरित्युक्तविकृतं वा यावति प्रसङ्गः तथापि व्याधिपदसमानाधिकर-
णयादिकृतो दुःखकारो वातोव्याधिरित्यर्थो ज्ञेयः । ननु वातव्याधिवत्
पित्तकफविकारा अपि तद्वतोषट्प्रजादयः किमिति पृथक्करणे नोच्यन्ते
नैवं वायो रतिबलत्वेन गरीयस्त्वात् तद्विकाराणामेव तु दुःसाध्यत्वात्
आश्चेत्यात्ययकरत्वात् विशिष्ट चिकित्सितत्वाच्च पृथक्करणेनाभिधानं
युक्तम् । कफपित्तविकाराणामप्यथाविधत्वात् विरेचनयमनादि
कफपित्तसामान्यचिकित्सोक्त्या चिकित्सोक्ता इति ज्ञेया ।

साधारणचिकित्सामाह स्वादस्नेह्यादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादौ क्षारं यवक्षारं किम्बा पृथग्व्याय निहि'ट'
दीपनक्षारम् ॥ २ ॥

आमाशयस्य शुद्धस्य यथादोषहरीक्रिया ।

आमाशयगते वाते कर्हिंताय यथाक्रमम् ।

देयः षड्धरणयोगः सौम्यात् सुखानुना ॥ ३ ॥

चित्केन्द्रयवाः पाठाकटुकातिविषाभयाः ।

महाव्याधिमशमनीयोगः षड्धरणः स्मृतः ॥

पलदशमांशोधरणं योगोऽयं सौम्यतस्तस्य ।

भाषेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥

आमाशयस्य इत्यादि शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ।
आमाशयगत इत्यादि सुशुतस्य कर्हिंताय यथाक्रममिति चेह खं द
मेवादि, क्रमानति क्रमेण, वातस्याग्नि कफस्थानगतत्वेन । यदुक्तं
स्थानात्स्थानगतं दोषं स्थानवत् समुपाचरेदिति ॥ ३ ॥

षट्धरणयोगो महाव्याधि मशमन इति भेदः कफाहतव्याधिः ।
षट्धरण इति षष्ठां चित्काटीनां प्रत्येकधरणं पलदशमांशरूपं मानं
बलं च तथा एतदेवाह पलदशमांशो धरणमिति ननु पञ्चद्वय व्यह-
स्यापि चरक सुशुत मतभेदेन द्विधा उक्ता तदहि चरकस्य एतस्य
दशमांशो धरणम् इत्यत आह योगोऽयमिति अयं चित्केन्द्र्यादि योगः
सौम्यत इति क्त्वा तस्य सुशुतस्य पञ्चगुञ्जकमानेन भाषेण यत्पलं
भवति तस्यैव पलस्य दशमांशभागः प्रत्येकं चित्काटीनां षष्ठां प्रत्यहं
सप्तिदिनं यावद्देयमित्यर्थः एवञ्च पञ्चगुञ्जकमानानुसारात् पलदश-
मांशेन रक्तित्वयाधिकपणसाधकाः भवन्ति षड्भिर्धरणैश्च मिलित्वा
षड्धरक्तिक भाषानुसारेण चरक्तित्वयाधिकपणसाधिकाधिककर्महयं स्यात् एत-
देव व्यावर्तयमाणेन दशरक्तिकभाषेण चरक्तित्वयाधिकपणसाधिकाधिककर्मभाषं
भवति तादृक्स्थानञ्च प्रत्यहमेव सप्तिरात्रं यावत् देयम् । उत्सर्ग-
तोक्ति कर्मसृष्टांस्य देयोभवति अत्र चरक्तित्वयाधिकपणसाधिकाधिककर्म
पक्षेणार्थं विशेषवचनमेवेति ॥ ४ ॥

पक्षाशयगते वाते हितं स्नेहविरचनम् ।
 वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥
 खुहीलवणवार्त्ताकुस्नेहान् छन्ने घटे दहेत् ।
 गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥ ५ ॥
 काय्योर्वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ६ ॥
 त्वङ्मांस सासृक्शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ७ ॥
 स्नेहोपनाहाग्निकर्म्म बन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्धप्रस्थिसंज्ञाप्ते कुर्यात् वाते विचक्षणः ॥ ८ ॥

वस्तयः शोधनीया या इति शोधनवस्तयः यथा शोधनद्रव्य
 निःकायास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैर्युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोध-
 नीयाः मता इति । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति लवणप्रधाना आहाराः
 किंवा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहलवणकल्याणलवणादयः । तदेव
 स्नेहलवणमाह खुहीत्यादि अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः छत्र
 इति शरावादि पिहिते लिप्प्रमुखे, गोमयैरिति खुहीपञ्चलवण वार्त्ताक
 फलानि तदनु घृत तैलवमामज्जः स्निग्धीकृत्य घट कृत्वा मुखमालिष्य
 गोमयाग्निना दग्धव्यानि अतः कोष्ठं विभज्य उपयोज्यानि ॥ ५ ॥

विधिव्यस्ति विशोधन इति । मत्वाद्वाताश्लरी चिकित्साविधिः ॥ ६ ॥

त्वगित्यादि अत्र त्वङ्मासादि गतवाते रक्त मोक्षणरूपमेकमेव
 चिकित्सितम् । आनरकरक्तव्यपगगतया बोध्यम् । अन्ये स्नेहांभ्य-
 ङ्गोपनाहांश्च मर्द्दनाछेदनानि चेति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्मांसासृक्-
 शिरा प्राप्ते इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति । ततश्च त्वङ्मांसासृग्-
 गतवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकं रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमोक्षणसंवे-
 त्याहुः ॥ ७ ॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना स्नायु सन्धप्रस्थिगतवाते चिकित्सा
 भाह ॥ ८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहंश्च हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ॥ ९ ॥

शीताः प्रदेहारक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १० ॥

विरेको मांसमेदःस्थे निरुद्धाः शुभनानि च ।

वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥

हृषोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

विवद्धमार्जं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ ११ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।

सितामधुककाशमर्यैर्हितमुत्पापने पयः ॥

शिरोगतेऽनिले वातशिरोरोगहरी क्रिया ॥ १२ ॥

व्यादितास्ये हनुं खिन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च

प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ॥

सुदैदाभ्यङ्गत्याटिना रसगतानिर्लचिकित्सामाह । हृद्यमित्यत्र
स्पर्शमिति जञ्जुडः पठति; किन्तु त्वक्शब्देन त्वक्स्याद्रस उच्यते
त्वगाश्रित्यत्र रसस्य सर्वगतत्वाद्भवति । अतएव धातुगत कुष्ठाभि-
धाने त्वगतत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति क्त्वा रसगत कुष्ठलक्षणं सुश्रुते
नोक्तम् । एतोरसस्य विशेषेण हृदयाश्रितत्वात् हृद्यमेव पाठोक्त
इत्याहुः ॥ ९ ॥

शीताप्रदेहेति शीतप्रदेहारटिरूप चिकित्सा कथनार्थं मित्रं निमित्तं
तेन त्वङ्गांशसृग्नितादि सुश्रुतवचनेन पूर्वोक्तस्य पौनरुक्तं नाश-
ङ्कनीयम् ॥ १० ॥

मेदस्थानिर्लचिकित्सामाह विरेक इत्यादि । मज्जगतानिर्ल
चिकित्सामाह वाह्याभ्यन्तरादि । शुक्रस्थानिर्लचिकित्सामाह हर्ष इत्यादि
हर्ष इति मनसः ॥ ११ ॥

गर्भेत्यादौ मधुककाशमर्यफलभाष्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेप-
नीया । कच्चित् सितादिभिर्दुग्धं साध्यमित्याहुः उत्पापने पुष्टि-
जनने ॥ १२ ॥

व्यादितास्य इति व्यादितास्ये विद्वतास्ये प्रदेशिनी, खङ्गुष्ठान-
न्तराङ्गुष्ठी, उन्नम्ये तत्र चिबुकमिति शेषः । मासेण्डरी मापपिष्टक

अर्दिते खवनीतेन खादेन्नाषेण्डरीं नरः ।
 क्षीरमांसरसैर्भूक्ता दशमूलीरसं पिबेत् ॥
 स्नेहभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १३ ॥
 पञ्चमूलीकृतः कायो दशमूलीकृतोऽथवा ।
 रुक्मस्वेदस्तथानस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥
 वाताद्वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषवारणम् ॥ १४ ॥
 कल्याणकलेहः ।

सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
 एतानि समभागानि क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।
 तच्चूर्णं सर्पिषालोद्रे प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
 एकविंशतिरात्रेण भवेत् श्रुतिधरोनरः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्वोषोमत्तकोकिलनिखनः
 जडगङ्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ १५ ॥
 वक्षस्विकसन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

विकृतिः । माषेण्डरी भक्षणान्तं क्षीरमांसरसैरन्नं भूक्ता ततो दश-
 मूलीकृतं पिबेदित्यर्थः । औत्तरभक्तिकमिति भोजनानन्तरं काली-
 यम् ॥ १३ ॥

पञ्चमूली । वात्यादित्यादौ वाग्धमनीवाग्वाहिनी धमनी ॥ १४ ॥

सहरिद्रेत्यादौ अजाजी क्षुण्णजोरकं, अजमोटा यमानी,
 यष्टीमधुकशब्देन ब्रह्मयष्टीति श्रीकण्ठदन्तो व्याचष्टे तत्तु न व्यवहार-
 शिद्धं नापि टीकान्तरे दृष्टमिति ॥ १५ ॥

वक्षस्वत्यादि सुशुतस्य विकृतिह अंशद्वयान्तरसन्धिः सहि-
 श्लेषस्थानं तद्गत एव वाते वमनं नस्यञ्च योगिकम् । नस्यमिह

वसनं हन्ति न च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ १६ ॥

माषबलादिः ।

माषबलान्मूकशिञ्जीकनृणरास्त्राश्वगन्धोरुवूकाणाम् ।

क्वाथोनस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥

अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादक्षजम् ।

दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ १७ ॥

दशमूलीवलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वच्यामववाङ्गके ॥ १८ ॥

मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रान्तयात्मगुप्तास्वरसं पिबेत् वा ।

नस्यन्तु यो मांसरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानवाङ्गः ॥ १९ ॥

शिरोविरेचनमिति । कुशलेन प्रयोजितमिति विशेषणात् प्रतिमर्धं
विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्येके ॥ १६ ॥

माषबलेत्यादि अत्रकलहं गन्धतणं, अश्वगन्धामूलं । कायमात्रा
चात्र मुखेन पेयकायतुल्या, यस्तुतावनं काथं नासिकया पातुं न
शक्नोति, तन्मासौ स्लोकस्त्यज्यः । रामठं हिङ्गु, तस्य रक्तिकादयं सैन्ध-
वस्य तु माषकद्वयं प्रक्षिपन्ति दृष्टाः । यस्मिन्पार्श्वे जीडा ता-
पार्श्वनासापुटेन भोजनसमाप्तौ सायंकाले शक्तानुरूपं पेयश्चायं
काथः ॥ १७ ॥

दशमूलीत्यादौ तैलाज्यमिश्रितमिति तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम् ।
भुङ्क्तेति भोजनानन्तरं सायंकाले शक्तानुरूपं नासिकया पिबेत् ॥ १८ ॥

मूलकितादि मूलं बलाद्या इत्येकोयोगः, पारिभद्राञ्च मूलमिति
द्वितीयः, अनयोः स्वरसः क्वाथो वा । आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति,
तृतीयः, पानमेषां नासिकया, नस्यन्तु यो मांसरसेनेन चतुर्थः । अत्र-
तैल सैन्धवे प्रक्षिपन्ति दृष्टाः । अन्ये सैन्धवचूर्णमात्रं प्रक्षिपन्ति
नस्यन्तु यो मांसरसेनेत्यत्र, तयोर्मांसरसेनेति पठित्वा दिव्यच्यववा-
ङ्गयथोरपि व्याख्यातव्यमिति ॥ १९ ॥

माश्रात्मरुप्त कैरण्डवाट्यालकशृतं पिवेत् ।

हिङ्गुमेन्धवमंयुक्तं पक्षावातनिवारणम् ॥

बाहुशोषे पिवेत् सर्पिभूक्त्वा कल्याणकं महत् ॥ २० ॥

हरितक्यादिलेहः ।

हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयोहितम् ।

हरीतकीवचारास्त्रासैन्धवं चाम्बवेतसम् ॥

धृतमात्रासमायुक्तमपतन्त्रकनाशुनम् ॥ २१ ॥

स्वल्परसोनपिण्डः ।

पलमर्द्धं पलञ्चैव रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजीरकसिन्धूत्यैः सौवर्चलकटुत्वयैः ॥

चूर्णितैर्माषकोष्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरष्टकायानुपानतः ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं माषमेतं निरन्तरम् ।

वातरोगं निहन्तग्राशु अर्हितं सापतन्त्रकम् ॥

माषेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ २० ॥

बाहुशोषइत्यादौ महत् कल्याणकम्, उन्मादाधिकारोक्तम् ।
हृदित्यादौ चांशुमती गान्धर्गी तथा मिद्धं पयइत्यर्थः । हरीतकी-
त्यादि काष्ठेन चर्णेन वायं योगः, काष्ठपत्रे सैन्धववृत्ते प्रक्षिपेत्,
चूर्णपत्रे धृतकर्पद्वयेन चर्णेत्यादौ माषकाः पेया इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पलमर्द्धपलमित्यादि पलमर्द्धपलञ्चेति सार्द्धपलम् एवं वागब्दः
पलं बोगापेक्षा, इवार्थे वागब्दो वा । “ पलमर्द्धं पलञ्चैव ” इत्य-
पि पाठः । तृणादिरहितपिष्टरसोनस्य किञ्चिदातमेन शुष्कस्य
सार्द्धपलमेकं, माषकाष्टकं माषकदशकं वा प्रतिदिनं सेवनीयम् ।
अन्येव मात्रया मासमेकं सेवनोपयुक्तं न स्यात् अतः पुनरपि रसोन
पिण्डं करणीयम् । नच वाच्यं यावत्त्या मात्रया मासोपयोगो भवति

एकाङ्गरोगिणो चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणो ।
 उदरसुम्भो च गदस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ॥
 कटोष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यन्तं सवचोषणम् ।
 अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमोहितः ॥ २२ ॥
 वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुण्डमुपाचरेत् ।
 स्त्रेहैर्भासरसैर्वापि प्रष्टुं तं विवर्जयेत् ॥
 पिप्पल्यादि रजसूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना ।
 पिबेद्वा स्त्रेहलवणं सष्टतं चारहिङ्गु वा ॥ २३ ॥
 आभमाने लङ्घनं पाणितपश्च फलवर्तयः ।
 दीपनं पाचनञ्चैव बलिश्चाप्यत्र शोधनः ॥ २४ ॥
 प्रत्याभमाने तु वमनं लङ्घनं दीपनन्तथा ।
 प्रत्यष्टीलाष्टीलिकयोरन्तर्बिद्रधिगुह्यवत् ॥

तावत्त्वं मावा क्रिमिति न दर्शितेति, बतस्तथासति धीर्यहानिः स्था-
 दित्याहुः ॥ २२ ॥

हन्तीत्यादौ सवचोषणमिति यच्चानरिच चूर्णं सहितमित्यर्थः ॥ २३ ॥
 वातघ्नैरिति भद्रटाव्वादिगणैः, दशमूलो च विख्यातैव गणत्वान्
 एतैः कायमूहोपनाहादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कुण्डस्य यावत्
 सकृज्जाटिङ्गरिति । पिप्पल्यादिगणः सौष्ठवः रजसूनीं स्त्रेहलवणञ्च
 स्त्रेहलवणवाक्ताकुसुमहानित्यादिना पूर्वमुक्तम् इदमपि सुखा-
 म्बुना एव पिबेदिति । सष्टतं चारहिङ्गु वेति छतनेव यवचार
 हिङ्गुनोश्च पानम् । छतस्य कपैकं यवचारस्य चतुर्णां कं हिङ्गुनः
 षड् रक्तिकमिति ॥ २४ ॥

दीपनं पाचनञ्चेति लङ्घनान्नरं दोषशेषशमनार्थं दीपनं
 पानञ्च भेषजं देयम् ॥ २५ ॥

दशमूलीवलारास्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।
 पिवेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्कषु ॥ २६ ॥
 शेरालिकादलैः कायो मृद्वग्निपरिसाधितः ।
 दुर्ब्भारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥
 पञ्चमूलकषायन्तु रुवूतैलं त्रिवृदुष्टतम् ।
 त्रिवृतैर्वाथ वा युक्तं गृध्रसीगुल्मान्मूलनुत् ॥ २७ ॥
 तैलं घृतं वार्द्धकमातुलुङ्गोरसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।
 कटूक्षुद्रकृत्तिकगुल्मापूलगृध्रस्यदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ २८ ॥
 तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यरुग्रहापहः ॥ २९ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृत्वा पीता सुचर्यिता ।
 दीर्घकालोप्यितां हन्ति गृध्रहीं कफवातजाम् ॥
 अत्राति यो नरः सिद्धमेरण्डतैलसाधिताम् ।

प्रत्याधाने तु वननमिति प्रत्याधानस्याम. शयसंगुल्यत्वात् ॥ २६ ॥
 दशमूलीत्यादि दशमूल्यादीनां काये एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ।
 शेरालिकेत्यादिचवनं खटम् । पञ्चमूलोत्यादि पञ्चमूली महती ॥ २७ ॥
 तैलं घृतं वेलादौ वार्द्धकरस मातुलुङ्गफलरस चुक्र गुडा-
 दीनां तल्लोभागः तैलं घृतं वा दत्त्वा पिवेदिति । पिवेदिति वाशब्दः
 पूर्वयोगप्रेक्षया किंवा तैलमेव सचुक्रगुडमित्येकोयोगः, तथा घृत-
 मपि सचुक्रगुडमिति द्वितीयः । तथा मिश्रितार्द्धकरसः मातुलुङ्गी-
 रसोर्ध्व सचक्रगुड इति तृतीयोयोगः । मातुलुङ्गी मधुकुट्टी ॥ २८ ॥
 तैलमेरण्डजमित्यादि योगोऽयं विरेचकत्वेनात्ममात्रया प्रत्यहं
 मासं यावदुपयोज्यः । भूरिमात्रोपयोगे तु बलहानिः स्यात् तेन
 गोमूत्रस्य पक्षं किञ्चिन्नृनं वा तथा एरण्डतैलमपि माषकाष्टकं
 किञ्चिन्नृनं वा कोशाद्यपेक्षया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ २९ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिश्रित्वा कर्ष-
 ण्यं पिप्पलीचूर्णस्य माषकचतुष्टयमिति व्ययहरन्ति वृद्धाः । अत्रा-

वान्ताकुं गृध्रसीखिन्मः पूर्वामाप्रोत्यसौ गतिम् ।
 पिष्टैरण्डफलं क्षीरे सविष्टं वा फलं रुवोः ॥
 पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटीशूलनुत् ॥ ३० ॥
 रास्त्रायास्तु पलञ्चैकं कर्षात् पञ्च च एग्सु तोः ।
 सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥
 गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाव्यैर्विशोधितम् ।
 ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्तिमिः समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 नादौ वस्तिविधिं कुर्यात् यावदूर्ध्वं न शुध्यति ।
 स्नेहो निरर्थकस्तस्य भक्ष्यन्वेवाज्जतिर्यथा ॥ ३२ ॥
 गृध्रर्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्नेहे कृते भक्षणम् ।
 पङ्क्यां निर्मार्दितायाञ्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
 अवताप्याङ्गुलीं सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थं कण्डरायां अवस्थितम् ॥
 तं शस्त्रेण विदार्याशु प्रवालाङ्गुरसन्निभम् ।
 समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिप्तेक्ष्वाद्याच्चन्दनैः ॥

तोत्यादौ एरण्डतेनसाधितं सम्बन्धितामित्यर्थः । पिष्टेत्यत्रित्वम्
 रहितमेरण्डबीजं कर्षे किञ्चित्तण्डुवान् टत्त्वा क्षीरेण शिरेचनाद्यैः
 पायसः साध्यः । सविष्टं वेति पूर्वयोगापेक्षया वा शब्दः, अत्रापि
 किञ्चित्तण्डुनादीन् टत्त्वा शुण्डे एरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्षाद् वा
 कणाशुण्डोरित्यादिपरिभाषया पायसः साध्यः ॥ ३० ॥

रास्त्राया इत्यादि खाद्यन्त मापकाष्टकं तत्रजलरूपानम् ॥ ३१ ॥
 नादौ वस्तिविधिं कुर्यादित्यादौ यावदूर्ध्वं न शुध्यतीति, ऊर्ध्वस्ति-
 त्यत्र पक्षाशयादिति शेषः तेन यावद्विरेकवमनाभ्यां व्यासाशयो न
 शुध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गृध्रनीयादि जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसीं कनिष्ठायामङ्गुली

विध्येच्छिरामिन्द्रवस्ते रधस्ताञ्चतुरङ्गुलेः ।
यदि भोपशमं गच्छेद्देहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ३३ ॥
तगरस्य शिफामाद्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
वड्छणानिलरोगार्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥
दशमूलीकपायेण पिबेद्वा नागराश्लसा ।
कटिम्बूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥
विश्वच्यां खज्रपङ्क्तौश्च दाहे हर्षे च पादयोः ।
क्रोष्टुशीर्षविकारे च विकारे वातकण्ठके ॥ ३४ ॥
शिरां यथोक्तां निर्विध्य चकित्सा वातरोगमुत् ॥ ३५ ॥
गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीतिफलाश्लसा ॥ ३६ ॥
जीरेणैरण्डतैलम्वा पिबेद्वा दृढदारकम् ।
रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्ठके ॥
पिबेदेरण्डतैलम्वा दहेच्छुचीभिरेव वा ॥ ३७ ॥

अथनार्थेति योजना, कण्डूरा कनिष्ठाङ्गुलिसंयुता स्थूलशिरा, इन्द्र-
वस्तिरिह गुग्गुजङ्गुयोस्मांध्यदेशः ॥ ३३ ॥

तगरस्येत्यादि तगरः पिण्डतगरः । दशमूलीतयादि दशमूली-
काथनागरकाथौ एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् । नागराश्लस इति
अतःप्रल्ल सामताया बोध्यम् ॥ ३४ ॥

शिरां यथोक्तामिति शिराव्यधिविध्यनतिक्रमेण वातकप भयाद-
त्यमत्यञ्च रक्तं स्नायम् । खज्रपङ्क्तौर्दौदेशोनोक्तत्वेन खज्रादप्यपि
रक्तादृतवातवदनयां जङ्गादि सन्धिगता एव शिराव्यध्याभवतीति
भानुमतीः ॥ ३५ ॥

गुग्गुलुमित्यादौ एरण्डकाथेन तिफलाकाथेन वा शोधयित्वा
गुग्गुलुर्गच्छः । अथ एरण्डतैलेन पिष्ट्वा गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः ॥ ३६ ॥

जीरेणेत्यादि चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्डतैलं पेयं, वड्छटोषे-
त्रिरेचकार्थं जीर्णे क्षीरादभोजनमित्यादि वामटटर्शनात् । पिबेद्वा दृढ-
दारकमिति अत्रापि क्षीरेणेति योज्यम् ॥ ३७ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।

खल्ल्यां ख्लिग्धाखल्लवणैः स्वेदमर्द्दोपनाहनम् ।
 शृग्यक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ॥
 दशमूलाखुना भाव्यं त्वगेलाङ्गपलान्वितम् ।
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः ॥
 एष मांसरसाध्यासाहातरोगान् विशेषतः ।
 हन्ति सन्ध्यास्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 भाव्यद्रव्यसमं काथ्यं काथोऽष्टांशस्तु तेन च ।
 आर्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ३८ ॥

तयोदशाङ्गगुग्गुलुः ।

आहाश्वगन्धा हवुषा गुडूचीशतावरीगोक्षुरवृद्धदारकम्
 रास्ताशताह्वारशटीयमार्गसनागराश्चेति समैश्च चूर्णम्
 तुल्यं भवेत् कौशिकमत मध्ये देयं तथा रुषिरतो द्विभागम्
 अर्द्धाचमातं त्वय तत् प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाय यूजैः
 मद्येन वा कोष्णजलेन वाथ क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ।

खल्ल्यामित्यादौ खल्लमिति काञ्चिकम् । शृग्यमित्यादौ त्वगे-
 लयोर्खल्लित्वाङ्गपलं बोध्यम्, अत्र त्रिफलादि गुग्गुलुत्वान्तं सर्वमेकी-
 कृत्य बोध्यम् । भाव्येत्यादि काथ विशेषः तेनेति अष्टांशशेषकाथे-
 नार्द्धे कृत्वा द्विनैकं यावद्भाव्यं, भावनाविधि समाप्तिस्तु सप्ताहादिति ।
 इवञ्च परिभाषा वाभट्टमतानुसारिणी तेनास्या अमृतकत्वं नाशङ्क-
 नीयम् । वृत्तस्तु लेहवृद्धिगुणेनायमानोऽत्र चातपे स्थितः । दश-
 मूलाखुना शोध्यः सप्तवारवृ गुग्गुलुर्गुणितुक्तवान्, तत् पुनरनाध-
 निति निश्चयः ॥ ३८ ॥

तयोदशाङ्गाङ्गगुग्गुलुः आहमिति सूत्रामख्यातं वणिजद्रव्यम् ।
 हवुषा सूत्रामख्याता । समैरिति समैर्भागैरुपलक्षितं, तुल्यं भवेत्
 कैश्चित्कर्तुं समुदितसर्वं चूर्णसमं गुग्गुलुर्गुणितुक्तः ततोऽर्द्धभागमिति

कटीग्रहे षष्ठसि बाहुषष्ठे हनुग्रहे जानु ने पादयुग्मे ॥
 सन्निस्थिते चास्थिगते च वाते मज्जागते स्नायुगते च कुष्ठे ।
 रोगान् जयेद्वातकफानुविद्वान् वातेरितान् हृद्ग्रहयोनिदोषान् ।
 भग्नास्थिविद्वेषु च खञ्जवाते तयोदशाङ्गं प्रवर्दन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३६ ॥
 जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ।
 अन्नाद्यते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥
 सुप्तिवाते त्वह्मोक्षं कारयेद्भुञ्जो भिषक् ।
 दिक्ष्याच्च लवणागारधूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ४० ॥
 सर्पिस्तैलं सामज्जागानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 स्वेदाः स्निग्धानि वातञ्च स्थानं आवरणानि च ॥
 वसाः पयोसि भोज्यानि स्वादुल्ललवणानि च ।
 वृंहणं यन्तु तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥
 पटोलफलकैर्युधो वृष्यो वातहरो लघुः ।
 वाटगालकज्जतयूषः परं वातविनाशनः ॥ ४१ ॥
 बलायाः पञ्चमलस्य दशमूलस्य वा रसे ।
 अजाशर्षास्त्रुजानूपक्रव्यादपि शितैः श्यक् ॥

कैशकाङ्गभागं भिषजस्त यावता हृतेन शुग्गुल्फोः मेषणं भवति
 तावदेव हृतं गृह्णन्ति सुराद्यनुपादभेदो दोषभेदापेक्षः ॥ ३६ ॥

संज्ञेपाटाद्वतत्रातर्षिकत्सामाह जित्विति आवरणमिति वाशो
 रावरकोयो दोषस्तम् । तदुल्लेखइति अत्रख वसनम् ॥ ४० ॥

सर्पिरित्यादि क्रियास्त्वं चरकस्य । पटोलफलकौरत्यादौ तथा
 वाटगालकज्जतयूष इत्यादौ यूषयोनित्वान्मुद्गाटयोऽपि बोध्याः अन्ये तु
 केवलयोरेव पटोलफलवाटगालकयोर्युषावेवेत्याहुः ॥ ४१ ॥

बलायाइत्यादि बलादिभिस्त्रिभिः साधनद्वयैरजाशर्षादयस्तु
 चत्वारः श्यक्साध्याः, तेन द्वादशरसा भवन्ति ॥ बलादिभिरङ्गं
 श्चतुर्बलातेन मांसरसः करणीय इत्याहुः । अन्ये तु प्रास्थिके-

साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यन्तव्योपसंस्कृतान् ।

भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ ४२ ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ।

वाजिगन्धावलासिद्धोदशमूली महौषधम् ॥

द्वेष्टघ्नलौ रास्ता च गणोन्माहतनाशनः ॥ ४३ ॥

कोलं कुलत्वं सुरदारुरास्तामाषाडमातैलफलानि कुष्ठम् ।

वचाशताह्वं यवचूर्णमृन्मुष्णानिवातामयिनां प्रदेहः ॥ ४४ ॥

आनूपवेशवारोष्णप्रदेहो वातनाशकः ।

निरस्थिपिशतं पिष्टं स्निग्धं गुडघृताश्वतम् ॥

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ४५ ॥

असि कर्षमानं बन्धमानमनुरुपमजाशीर्षसांसञ्च पक्षिष्य पाचनीयम्, परिशिष्टे पलचतुष्टये सति वस्त्रेण छानयित्वा परिभर्जनीयं, तदनु सैन्धवाम्लदधि निःकटून्मनुरुपाणि, दत्त्वा संस्कार्यम् । एवं दृष्टत् पञ्चमलेन च साधनम् । अजाशीर्षवत् कूर्मकर्कटाद्यमुज्जाना मःसेन तथा महिषवराहादीनामातृपानां मांसेन तथाक्रव्यादानां मांसेन रससाधनं कर्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्वल्पा पञ्चमूली । वाजिगन्धेत्यादौ वनास्तिस्र इति बलाः, अतिबला, नागबला, इति ख्याता । अत्र बला पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला गोरक्षगुडला द्दघ्ननखीद्वयं श्वेतगन्ध-पुष्पभेदात् गगत्वादनेन सन्धीः काष्ठादिवल्पनाः कार्याः ॥ ४३ ॥

कोलमित्यादि कोलं बटरफलं अतसी तिस्रोतिमाषा, तैल-फलं तैलविशिष्टफलं एतानि समभागचूर्णानि काञ्चिकेन पिष्ट्वा तन्नीकृत्य लेपोदयेः ॥ ४४ ॥

आनूपवेशवार इति वराहादिरांसद्वयः । तस्य पारिभाषिकी रंकाकाह निरस्तीत्यादि ॥ ४५ ॥

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्द्रव्यसंयुतः ।
 सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्वेहसमन्वितः ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वनः परिकीर्तितः ।
 तैनोपनाहं कुर्वीत सर्वेदा वातरोगिणाम् ॥ ६६ ॥
 साल्वनस्वेदः ।

वातघ्नो भद्रदाब्ज्यादिः काकोल्यादिस्तु सौम्यतः ।
 मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावताप्लेन चान्नता ॥
 पट्टी स्यात् स्वेदनार्थञ्च काष्ठीकाद्यन्नामिष्यते ।
 चतुः स्वेहोऽत तावान् स्यात् सुस्विन्नत्वं यतो भवेत् ॥

शाल्वनस्वेदमाह काकोल्यादिरित्यादि काकोल्यादिरिति
 काकोल्यादिगणः । वातघ्न इति भद्रदाब्ज्यादिगणस्य संज्ञा, सर्वान्द्र-
 व्यं काष्ठिक सुरा सौवीरतण्डुलकादि । सानूपमांस इति, अनूपामांस-
 मूकरादयः । सर्वस्वेहाः सर्पिलवसामज्जानः । उपनाह इति
 चण्वबहुल प्रलेपः ॥ ६६ ॥

उक्तमेव शाल्वनस्वेदं विवृतमिति वातघ्न इत्यादि, सौम्यत इति
 विशेषण्येन सुमृतात्त काकोल्यादिगणो यान्ताः न पुनरप्यर्गसंज्ञित
 इति । तद्वगैश्वरेण काकोल्यादिर्यथा काकोल्यौ मधुकामेदे जीवकर्ष-
 मकौ सहे । अद्विष्टादिस्तुगाक्षीरी पुण्डरीकं सपद्मकं । जीवन्ती, सान्द्रता-
 ष्टङ्गी षट्दिका चेति कुलचित् । काकोल्यादिर्यं पित्तघ्नीणितानिहनाशन
 इति । भद्रदाब्ज्यादिर्यथा भद्रदाब्ज निशे भार्गी वरुणोनेषष्टङ्गिका ।
 जटाश्रितो चात्तगन्धो वरागोदुरतण्डुलाः । अक्षौः षट्दङ्गा गणिका
 धुस्तरयाश्चभिदुरः । वरीस्थिरा पटोजारक् वर्धमानवसुकीयवः ।
 भद्रदाब्ज्यादिगण्ये गणो वातविनाशन इति । मांसेनात्रौषधं तुल्यमिति
 काकोल्यादि भद्रदाब्ज्यादि गणद्वयमौषधं मांसेन तुल्यं यान्ता-
 लामपक्ष्मपि मांसं तुल्यं देयं तेन वातापहम् । इन्द्रस्वाह अन्ना-
 दिभिस्तु संस्कार्यं काकोलप्रादित्वं विभिरिति अस्यार्थः अन्नादिभिः
 अन्तस्वेहनयणरसैः संस्कारः कार्यः । संस्कारत्वादत्र त्वं ताव-

समस्त वर्गमर्द्धं वा यथालाभमापि वा ।

प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि ॥ ४७ ॥

अश्वगन्धाष्टतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्को क्षीरचतुर्गुणम् ।

एतं पक्वन्तु वातघ्नं दृढ्यं मांसविवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥

दशमूलष्टतम् ।

दशमूलस्य निर्यूहे जीवनीदैः पलोन्मितैः ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवानार्त्तिनुत् ।

काथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिः प्रस्थः साध्यः पयः समः ॥ ४९ ॥

न्मात्रं देयं यावदस्त्रिगुणवर्णत्वमात्रं स्यादित्यर्थः । काकोलप्रादि-
स्तथाभट्टाद्वार्जितस्थानूपमांसं एतत् त्वयन्तं संस्कार्यम् । संस्कार्य-
त्वादस्य प्राधान्यं तेन त्वयमेवं संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तद्व्यभिचारीति ।
यावताह्नेन चाग्नौता पटो स्यादिति षट्शब्दात् ईप् प्रत्ययः स्यादिति
व्यक्तिः स्यादिति । काङ्गिकादिशब्दात् सुरासौबीरतपोदकधान्याम्बु-
दधिमस्तुल्लिका कोक्षादीनां पक्वणम् ॥ ४७ ॥

अश्वगन्धाष्टते चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धकाथोऽपि चतु-
र्गुणः । कल्कोऽप्यश्वगन्धाया एव ॥ ४८ ॥

दशमूलष्टते दशमूलकाथोऽपि त्रिगुणः क्षीरन्तु स्नेहसममिति
चक्रः । जेज्जरमते तु स्नेहाश्चतुर्गुणः काथः क्षीरं स्नेहसममिति ।
अस्त्रिगुणैः परिभाषा एकाद्विद्वद्ब्रूयैः कुर्यात् स्नेह चतुर्गुणम् । क्षीरं
स्नेहसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणमिति अस्यार्थः यत्को द्रवः तत्र
तेनैव चातुर्गुण्यं यत्र तु द्रौ वा तत्र द्वाभ्यां, यत्र त्वयस्तत्र विभिरिति
चातुर्गुण्यं मिश्रित्वा, क्षीरन्तु स्नेहसमं चतुर्भिरेपि मिश्रितैव चातु-
र्गुण्यं एवं सर्वत्र व्याख्येयं जीवनीयमत्र जीवनीयदशकम् अतीक्त-
संख्यत्वादेनैव वक्तव्यं ॥ ४९ ॥

कागलाद्यं घृतम् ।

आजं चर्मा विनिर्मुक्तं त्यक्तशङ्खुरादिकम् ।
 पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 तेन पादावशेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 जीवनीयैः सयष्टाहैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥
 कागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
 अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्यैर्मूकमिन्निने ॥
 जङ्गदपङ्गनां खञ्जे गृध्रसौ कुञ्जयोः ।
 अपतानेपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
 द्रोणे द्रव्यतुलाश्रुत्या स्याच्छाम दशमूलयोः ।
 पृथक् तुलाङ्गं यष्टाह्वयं देयं द्विधोक्तितः ॥ ५० ॥

एलादितैलम् ।

एलामुराशरलशैलजदारु कौन्ती

आजं चर्मा विनिर्मुक्तमित्यादि चर्मादिहीनं तरुणकागमांसं
 हाविंशत्पलमानं गृहीत्वा दशमूलञ्च हाविंशत्पलमानं जलद्रोणे
 रक्त्यमित्याह इन्द्रः । चकस्वाह त्यक्तशङ्खुरादिकमिति पञ्चमू-
 लीद्वयता दर्शनार्थं पुनराकृतिमानपहणार्थञ्च, अतः पञ्चाशत् पलानि
 मांसस्य दशमूलस्य च अतएव वक्ष्यति द्रोणइति एवं मटूरादिषु
 घृतेष्वपि, वृद्धवैद्यव्यवहारस्वाकृतिमानेन । केचित्तु शतावरीः कल्क-
 माहुः रसस्यानुक्तं, तदनुक्तं यतः कल्कद्वयमध्येनोक्तः अतः क्षीर-
 साहचर्येण रसोपाह्वयः । क्षीरशतावरीरसौ प्रत्येकं स्त्रोहसमौ यष्ट्या-
 ह्वयद्वयं द्विधोक्तित इति स्थलजबभेदेन यष्टिमधुद्वयं पाक्ष्यमित्यर्थः ।
 इन्द्रस्तु घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते तज्ज्ञातव्यमिहा-
 र्येण भागतोद्विगुणेन च, इति वचनात् यष्टिमधुनोभागद्वयं पाक्ष्यमि-
 त्याह व्यवहारस्तु इन्द्रोक्तमतेनैव ॥ ५० ॥

एलेत्यादि — कौन्तीरेणुकं, चण्डाक्षोरपुष्पी, नलदं मांसी,
 हेमपुष्पं नागकेसरपुष्पं स्थेनेयं पान्यपर्णं गन्धरसः खनाम स्यातः ।

चण्डा शटीनलद चम्पक हेमपुष्पम् ।

स्यौलेय गन्धरसूतिदलाम्बणाल

श्रीवासकुन्दुरनखाम्बुवराङ्ग कुष्ठम् ॥

कालीयकं जलदकर्कटचन्दन श्रीः

जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमञ्च ॥

ष्टकातुरुष्कलघुलाभतया विनीय

तैलं बलाकाधनदुग्धयुतञ्च दध्ना ।

साङ्गं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति

वातामयेषु बलघर्णवपुः प्रकाशि ॥ ५१ ॥

बलाशैरीयतैले ।

बलानिःकायकल्काभ्यां तैलं पक्कं पयोन्वितम् ।

सर्व्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयपाचितम् ॥ ५२ ॥

पूतिखट्वासी, टलं तेजपत्रं, तरुष्कः सिङ्गकः, लघु अशुह, लामनवेति
यषाणां द्रव्यं मानञ्च पात्रं लभ्यत इति नामः कर्मणि घञ् नेह-
भादप्रत्ययः विनीय कल्कोक्त्य, तैलसुतमगंतः प्रस्थपरिमितं, बला-
काधनं बलाकाधः, तस्य च प्रस्थद्वयं दुग्धं दधि च प्रत्येकं खेदसमम्,
एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः । अन्ये तु कायस्थतुर्गुणः दधिदुग्धं
प्रत्येकं सप्तसममित्याहुः । व्यवहारः पुनरनेनैव । इदमेव तैलं
अन्ये पाकभेदेन पठन्ति यथा तिलतैलं शः ४ उपेक्षार्थतिलतैलं पक्व
४ पाकार्थं दधिश्च ४ दुग्धश्च ४ कल्कार्थं मज्जिष्ठा कर्ष १२ इति प्रथमः
पाकः । कायार्थं वाग्न्याना मूल घन ३२ पानीयश्च ३२ शेषश्च ८
कल्कार्थं रेणुकाचोरकुली गन्धरसः गुडत्वक्शठी तेजपत्र उशीरकुङ्कु
मुया हक्का सरल शैलजवला एषां प्रत्येकं कर्ष १ द्वितीय पाकः ।
तृतीयपाके तु कल्कार्थं एलाचिमुरा चम्पक कलिका आदली नागेश्वर
गाठियाना खट्वासी नवनीतखीटी कन्दुवनखी श्वेतचन्दन शोधितस-
शुद्रकर्कटः कालीयकः जातीफल कुङ्कुम सिङ्गक अशुह एतत् सर्व्वं
सूक्ष्मकृत्य गन्धोदकेन तैलरुमेन तृतीयः पाकः ॥ ५१ ॥

बलातैले बलाकायस्थतुणः शीरान्न भेद समं अन्ये तु बला-
कायश्चतुर्गुणः दुग्धन्तु दध्न सममित्याहुः । एवं शैरीयतैलम् ॥ ५२ ॥

बलातैलम् ।

बलामूलकषायस्य दशमूलकृतस्य च ।
यवकोलकुलत्थस्य काथस्य पयसा तथा ॥
अष्टावष्टौ शुभाभागास्तैलादेकस्तदेकतः ।
पचेदावाप्य मधुं गणं मैत्र्यवसंयुतम् ॥
तथाशुक्लसर्ज्जरसं रुक्मं देवदारु च ।
मस्तिष्ठां चन्दनं कुड्मेलं कालानुशारिवाम् ॥
मांसीशैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
शतावरीमश्वगन्धं शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत्साधुसिद्धं सौवर्ण्यं राजते मृन्मयेऽपि वा ।
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
यथा बलमथोमात्रं सूतिकायै प्रदापयेत् ॥
या च गर्भाधिनेनारीक्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।
क्षीणवाते मर्म्महते ऽभिहते रुधितेऽथवा ॥
भग्ने अमाभिपन्ने च सर्व्वथैवोपयोजयेत् ।
सर्व्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥

बलामूलकषायस्यति सुभुतस्य अथ दशमूलस्य भित्तित्वा एव-
काथः यवकोलकुलत्थानाञ्च भित्तित्वा एवकाथस्य एवं बलाकाथेन कृ-
त्वाः काथान्तया पयसेति द्रवचतुष्टयम्, एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं
तैलप्रस्थामेवयाष्टगुणो भागः । एवञ्च भित्तित्वा तैलात् द्वाविं-
शङ्गुणोद्भवोभवति । तैलञ्चमाणविशेषानिर्द्देशात् प्रस्य परिमितमेव
यास्तम् । एकतइति एकीकृत्य । आवाप्यमधुरं गणमिति जाको-
ल्यादिगणं कल्कीकृत्य । मैत्र्यवसंयुतमिति मैत्र्यवमशुक्लीदृत् कल्की-
कृत्य पक्षार्थं । कालानुशारिवा तगरपाटिका तटभावे शियालीको-
वदः । तगरं पिण्डतगरमूलम् । शारिवा श्यामलता, पुनर्नवान्तः

हिक्काकासमधीमय्यं शुक्लश्वासं सुदुस्तरम् ।

अयमासानुपयुज्यै तदन्वष्टदिमपोहति ॥

प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।

एतद्विराज्ञा कर्त्तव्यं राजमाताश्च ये नराः ॥

सुखिनः सुकुमाराश्च बलिनश्चापि ये नराः ॥ ५३ ॥

नारायणं तैलम् ।

वित्ताग्निमय्यश्चोणाकपाटलापारिभट्टकः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥

बलाचाति बलाचैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

एषां दशग्रलान् भागान् चतुर्दोणेः सः पचेत् ॥

पादशेषं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।

शतपुष्पा देवदारु मांसीशैलेयकं वचा ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णं चतुष्टयम् ।

रास्त्रा तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।

शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥

आजम्बा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

कल्कः । सुनिशुद्रमिति वातातपादिपरिहारेण सुदु रक्षितम् ।
तैलमिदं सुशुते मूढः गर्भं पठितं तेन सूत्रिकायै प्रदापयेदिति
विशेषेनोक्तम् । अन्वष्टदिमपोहतीति अग्राप्रफलकोषान्वष्टिं व्यपो
हतीति, प्राप्रफलकोषयोः पुनरसाध्यत्वात् । राजमाता इति राज्ञेय
माता परिच्छदो येषां ते तथा ॥ ५३ ॥

नारायणतैले पारिभट्टकः पालितामन्दार इति प्रसिद्धः, प्रसा-
रणी गन्धभादालिया इति ख्याता, अतिबला गोरक्षतण्डुला, तगरं
गण्डपर्दिका तदभावे शियालीकोपङ्गुः पिण्डुतगरमूलमित्यन्य । आजं

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
 अश्लोत्रा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
 पङ्कजः पीठसर्पो च तैलेनानेन सिध्यति ॥
 अधोभागे च ये वाताः शिरो मध्यगताश्च ये ।
 दन्तशूले हनुश्लेष्मे मन्याश्लेष्मे गलग्रहे ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
 क्षीणेन्द्रियानष्टशुक्राज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
 बधिरा लङ्घजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
 वाताक्षौ वृणो येषामन्ववृद्धिश्च दाशणा ।
 एतत्तैलज्वरक्षौषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
 तगरं नतमत्तस्यादभावशीयलिक्षोपडः ॥ ५४ ॥

महानारायणं तैलम् ।

शतावरी चांशुमती यस्मिन्पणीं शटीवरा ।
 एरण्डस्य च मूलानि बहव्योः पूतिकस्य च ॥
 गवेषुकस्य मूलानि तथा मूहचरस्य च ।
 एषां दशमूलान् भागाद् जलद्रोणे विपट्बधेत् ॥
 पादावधेष्टे प्लेते च गर्भं चेनं समावपेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारुशताह्ला चन्दनागुरु ॥

वा यदि वा न भवति यद्यपि नव्याजपयसोः प्राचीणसाम्यं तथाच
 गोक्षारेण पतन्ति तान्यवभिधान् द्विदोषहरश्च भवतीति प्रत्येतव्यं
 अत्युत्पादः नो भवति त्वरितम् विशेषव्यापकमिति नारायणसंज्ञा-
 चास्य विष्णोः न भवति त्वरितम् अतएव तद्विषयस्य त्वरितत्वाद्वा ॥ ५४ ॥

महानागः च शुभो जातपत्नी पूतिकस्य चाटाकश्च
इति ख्यातः । भवभूतं गोरतण्डला, सहचरोभिष्यी ।

शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिराबला ।
 अश्वत्था सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेधयेत् ॥
 गव्याजपयसः प्रस्थौ हौ ह्रादस्य प्रदापयेत् ।
 शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अथ तैलस्य सिद्धस्य ऋणु वीर्यमतः परम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुष्ठराणां वृणान्तथा ॥
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वेवातनिवारणम् ।
 आयुष्माञ्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मातुषी तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वयूलञ्च यधैवाङ्गावभेदकम् ॥
 अपर्णी गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामदां पाण्डुरोगञ्च अश्वमरीञ्चापि नाशयेत् ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
 नारायणमिच्छितं वातान्तकरणं परम् ॥ ५५ ॥

अश्वगन्धातैलम् ।

शतं पक्षाश्वगन्धायां जलद्रोणे शशेपितम् ।
 विस्त्राव्य विपचेत्तैलं श्रीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 कल्केन गालशालूकविषाकिञ्चलकमालती ।
 पुष्पैर्हृविरेरमधुकशारिषा पद्माकेशरैः ॥
 मेदा पुनर्नवा द्राक्षासफिठा दृढतीक्ष्णैः ।

शताङ्कः सप्तफा इतिख्याता, चन्दनं रक्तचन्दनं, शैलेयं शैलजं तगरं
 तगरपाटिका, स्थिराणाजपणी अश्वत्था अश्वगन्धा । एषां पक्वानां
 प्रलेकं पचाद्वम् । प्रस्थौ हौदाविति दृष्टगद्दौ प्रस्थौ ॥ ५१ ॥

अश्वगन्धातैले अशशेषितमिति पादशेषितं ऋणालं अश्वगन्धानं
 विस्त्राव्य विपचयेत् । विस्त्राव्येन अश्वगन्धनिर्गतः प्रतानः किङ्कस्तः

ऐलैलवालुतिफलामुलचन्दनपञ्चकैः ॥

पक्वं रक्तमश्वत्थं वातं रक्तपित्तमङ्गदरम् ।

हृन्वात् पुष्टिबलं कुर्यात् क्षणानां मांसवर्द्धनम् ॥

रेतोबोनिविकारघ्नं प्राणशोषापकर्षणम् ।

घण्टानपि दृढान् कुर्यात् पानाभ्यञ्जानुवासनैः ॥ ५६ ॥

मूलकाद्यं तैलम् ।

मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यक्षकाष्ठीकम् ॥

तुल्यं विपाचयेत् कक्षैर्वलाचित्रकसैन्धवैः ॥

पिप्पल्यतिपिषा रास्त्रा चविकाशुर्वाचितकैः ।

भल्लातकवचाकुष्ठशृङ्गा विश्वभेषजैः ॥

पुष्कराक्ष शटीविल्लशताह्वा नतदारुभिः ।

तत्सिद्धं पीतमलग्नान् हन्ति वातात्मकान् गदाम् ॥ ५७ ॥

रसोन तैलम् ।

रसोन कल्कस्वरसेन पक्वं

तैलं पिवेद्यस्त्रिहामयान्तैः ।

प्रश्नवराटः पद्मकेशरस्य उक्तत्वात्, अन्ये तु उत्पलकिञ्चमित्याहुः
अदास्याने एवेति पाठे सहागङ्गामावपणी ॥ ५६ ॥

मूलकैश्चादि चरकस्य मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रवादि वैद्य-
कमानि । वलाचित्रक सैन्धवैरित्यत्र वलाशयिक सैन्धवैरित्येव पाठः
चरकेषु दृश्यते अन्ये तु विद्रवक शृङ्गेरिण्डमूलं व्याचक्षते तत्तटीका-
कृद्भिर्निराख्यातमिति ॥ ५७ ॥

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वमिति रसोन काष्ठवल्काभ्यामित्यर्थः ।
अत्र स्वरस एव चतुष्टयः अन्ये तु स्वरसः स्नेहसमः तोयं त्रिगुण-
मिति तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा विशाला रूप दुर्लभीताः

तस्याशु नश्यन्ति हि वातरोगा-

ग्रन्थविशाला इव दुर्गन्धीनाः ॥ ५८ ॥

केतक्याद्यं तैलम् ।

केतकीनामबलातिबलानां यद्भुज्जलेन रक्षेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मातृमस्थिगतं विनश्यन्तम् ॥

अनल्पवचनात्तत्तुल्यं काथं तुषोदके ।

अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केतुजे द्रवे ॥ ५९ ॥

सैन्धवाद्यं तैलम् ।

हे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्याग्रम्यैक सितकात् ।

द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिद्वे तथादके ॥

आरणात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतेरपत्यदम् ।

मधुसुखप्रहार्योर्त्ति सर्व्ववातविकारनुत् ॥ ६० ॥

स्वल्पमाधुतैलम् ।

तैलं सङ्घुचितेऽधुज्जोमाधसैन्धवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नश्यं पानश्चोत्तरभक्तिकम् ॥

काथोत्तमाध निष्पाद्यः सैन्धवं कल्काव च ॥ ६१ ॥

अनधिगतवाक्यादीः असंख्यता वा यष्टाः शास्त्राणीव ॥ ५८ ॥

केतकीत्यादयामटस्य केतक्यादीनां अतिबलान्तानां मित्रि-
तानां काथः । वृक्षमेवेति घनेन । वृक्षमेवेति वचनात्, अटभागाव-
शिष्टत्वं काथस्य, मधु चतुर्गुणः । अनल्पेति वचनात् काञ्जि-
मपि चतुर्गुणमिति चक्रः अतोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

सैन्धवाद्यं भल्लातकास्थीनि विंशतिद्विधाकृति गणनात् ॥ ६० ॥

स्वल्पमाधुतैलं माधुसैन्धवसाधितमिति माधुकस्य काथः सैन्धवस्तु-
ल्य इति चक्रम् । अथतु केतुजं येष्वस्य कृत्वापि कल्कादर्थतात्मा-
यस्यैवयोः कल्काः, अनुत्तमत्वात्कथं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ६१ ॥

माघतैलम् ।

माषाण्यगुप्तातिविषोऽवकराखा शताह्वातवयैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुण्ये माषवशाकषात्रे तलं हतं हन्ति च पक्ष्वातम् ॥६१॥

माघतैलम् ।

माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यक् जज्ञाङ्के ।
पादश्रेजे रचे तद्धिम् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थश्च तिलतैलञ्च कर्णं दत्वा च क्षितम् ।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां समैस्त्वयाम् ॥
राखाण्यगुप्ता मधुकं बलाव्योऽं तिकण्टकम् ।
पक्षाघाताद्विते वाते कर्णशूले सुदारणे ॥
मन्दशुतो चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वच्यामववाङ्मुके ॥
शस्तं कलाय खण्डे च पानाभ्यश्च नवस्तिभिः ।
माघतैलमिदं त्रैलोक्यं जतुगदापठम् ॥ ६२ ॥

लाघतैलम् ।

माघातसीयगुण्टक कण्टकारी
गोकण्टटुण्टक जटाकपिकच्छु तोयेः ।
कापिशकास्थिपण्णोज कुतल्यकोल-
क्षायेनपक्षपिष्टितस्य रक्षेन चापि ॥
शुतृयासमागधिक्रिया जतुगदापठम् च

माषाण्यगुप्तातौ अतिव्यामर्शेति निश्चयः यद्विमलित्वेन
माषवज्जलेषु मिश्रित्वा चतुर्गुणं दातुं शक्यः ॥ ६२ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ मिश्रीकानि यान्यष्टाविति — अष्टवर्गः ॥ ६३ ॥

माघातशोलादौ आसौ सत्तल कदाचः । कश्चिद्विनिर्दिष्टे-
भाह । करण्डको मिष्टौ गजकण्डको गोक्षुरः टुण्टकजटा चोषा-

सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ।
 राखावलाष्टतलताकटुकैर्निपक्वां
 माषाण्यमेतदववाञ्जहरच्च तैः ॥
 अर्द्धाङ्गशोधमपतानकमाद्यवात-
 माघेपकं समुज्जकम्पशिरः प्रकम्पम् ।
 नख्येन वस्तिविधिना परिघेचनेन
 हन्यात्कटीजघनजानुवज्जघ्न सर्वाः ॥ ६४ ॥

वृहन्नाभतैलम् ।

माषाकाये बलाकाये राखाया दशमूलजे ।
 यवकोलकुलत्यानां छागमांसभवे वृषक् ॥
 प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं दत्वा चतुर्गुणम् ॥
 राखात्मगुप्ता सिन्धुत्वशताद्वैरण्डमुस्तकैः ॥
 जीवनीयैर्वलाव्योषैः पचेदद्य समभिषक् ।
 वृषाकर्म्ये शिरःकर्म्ये वाञ्जशोधेऽववाञ्जके ॥
 वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दाहये ।
 विश्वव्यामर्दिते कुग्गे गृध्रस्यामपतानके ॥
 वस्त्राश्चानपानेषु नादने च प्रयोजयेत् ।

कमूर्तं कपिकण्डूः शूकशिखा माषाटिकपिकण्डूनेनैकः काषा, काषा-
 शास्त्रिप्रभृतिना कोलानेनापरः, कोलञ्च शुष्कवदरश्च । तथावन्तपि-
 गितस्य छागमांसस्य कायस्तूतीयः । एवं त्रिभिर्द्रवैर्निर्मिता चात-
 र्गुणम्, एकद्वित्रिद्रव द्रव्यैः कुर्यात् खेड चतुर्गुणमिति वचनात् ।
 सरसी प्रसारणी, कन्दतलता सुहृदी कटुकं मरिचं नतं बलाक-
 कूरी ॥ ६४ ॥

वृषप्रस्थ माषतैले कायस्य प्रस्थस्याप्यत्राणायादीनां प्रत्येकं
 प्रस्थो पाण्डुः । मित्रितदशमूलप्रस्थः, तथा यवकोलकुलत्याना त्रिभि-
 र्द्रवैः पण्डुः शुष्कैश्च चतुर्गुणं सत् देवं वृहन्नाभोऽप्येव । अतए-

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजतुगदापहम् ॥

क्वाथप्रस्थाः यङ्गेवात विभज्यन्ते न कीर्त्तिताः ॥ ६५ ॥

महामाषतैलम् ।

माषस्याङ्गोदकं दत्त्वा तुलाङ्गं दशमूलतः ।

पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्दोणेभ्यः पचेत् ॥

पूतशोते कषाये च चतुर्थींशावतारिते ।

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयोदद्याच्चतुर्गुणम् ॥

आत्मगुप्तोरुबूकश्च शताह्वा लवणत्रयम् ।

जीवनीयानि मस्त्रिष्टा चव्यचित्तक कट्फलम् ॥

सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्ना मधुक सैन्धवज् ।

देवदार्विमृताकुष्ठं वाजिगन्धावचाशठी ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेत् मृदुनाग्निना ।

पक्षाघातादिते वाते बाधिर्ये हनुसंग्रहे ॥

कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ।

धाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमणे मन्दचक्रमे ॥

कलाय खञ्जपाङ्गुल्ये गृध्रस्थामववाङ्गके ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नखे कर्णाक्षिपूरणे ॥

तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्व्ववातरु जापहम् ॥ ६६ ॥

वाह क्वाथ प्रस्थाः यङ्गेवातेत्यादि । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः ॥ ६५ ॥

माषस्याङ्गोदकमित्यादि—अङ्गोदकं द्वात्रिंशत्पलानि, अत्रापि पूर्व्ववत् यष्टिमधुकस्य भागद्वयं लवणत्रयमिति सौवर्चलं विष्टं सैन्धवम् । पुनःसैन्धवमितिवचनात् सैन्धवस्यापि भागद्वयम् । जीवनीयमिति जीवनीयदशकम् । धाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमण इति—धाणिपादादिकस्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

महामाषतैलम् ।

द्विपञ्चम्लीं निःकाय्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः ।
 माषाढकं साधयित्वा तन्निर्गुहं चतुर्गुणम् ॥
 ग्राहयित्वा तु विपचेतैलप्रस्थं पयःसमम् ।
 कल्कार्यञ्च समावाप्य भिषग्द्व्याणि बद्धिमान् ॥
 अश्वगन्धां शटीं दाह बलां रास्त्रां प्रसारणीम् ।
 कुष्ठं परूषकं भार्गवं हे विदा औ पुनर्नवाम् ॥
 मातुलुङ्गफलाज्ज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम् ।
 शतावरीगोक्षुरकं पिप्पलीमूलं चतकम् ॥
 जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव ससैन्धवम् ।
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ॥
 वस्तप्रभञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ।
 पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके ॥
 अवबाज्जकविश्वच्योः खञ्जपङ्गुलयोरपि ।
 हनूमन्वाग्रहे चैवमधिमन्ये च वातिके ॥
 शुक्रक्षये कर्णनादे कर्णशूले च दाहणे ।
 कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥

द्विपञ्चम्लीत्यादि — अत्र माषस्य कायस्याङ्कमाणत्वमुक्तं तद्-
 बाह्याङ्गोद्गमूढस्यापि कायस्याष्टाङ्कं ज्ञेयम् । तैलात् षोड-
 शभिर्गुणैरिति तैलप्रस्थापेक्षया षोडशगुणजलैरित्यर्थः । प्रस्थः
 षोडशगुणः सन् द्रोणे भवति तेन जलद्रोणेनेत्यर्थः । माषाढकञ्च
 तैलात् षोडशगुणैर्जलैः साधयित्वेति योज्यम् । तं दशमूलकायं
 तथा माषकायञ्च तैलाद्दशगुणं यथास्यात्तथा ग्राहयित्वा तैलप्रस्थं
 विपचेदिति योज्यम् । पयःसममिति दुग्धं तल्लयं तेन नवगुणः
 पाक इति चक्रः । अतएव वक्ष्यति दशमूलकाङ्कं द्रोणे इत्यादि । अन्ये तु
 द्विपञ्चम्लीं माषाङ्ककैकीकृत्य जलद्रोणमात्रेण साधयेदित्याहुः ।

दशमूलदकं द्रोणे निःकाथ्यपादिकोभवेत् ।

काथश्चतुर्गुणस्तैलान्माषकाथेऽप्ययं विधिः ॥ ६७ ॥

मज्जस्नेहः ।

ग्राम्यानुषोदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले ।

तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेन पुनः पचेत् ॥

जीवकर्षभकास्तोताविदारो कपि कच्छुभिः ।

वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कर्षैर्द्विजोरभागिकम् ॥

तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गान्तथापानानुवासनात् ।

शिरःपार्श्वस्थिकोष्ठस्य प्रणुदयाशु माकृतम् ॥

ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।

बलपुष्टिकरन्तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ६८ ॥

चतुःस्नेहः ।

प्रस्थः स्यान्निफ वायासु कुलत्थकुडवदयम् ।

जृष्णागन्धात्सगादक्योऽष्टकं पञ्चपलम्भवेत् ॥

रास्त्राचित्तकयोर्दे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं षड्रकम् ॥

सुरारणालदध्यन्तसौवीरकतुषोदकम् ।

कोलदाडिमट्टवाम्बरसं तैलं घृतं वसाम् ॥

तन्मते पञ्चगुणः पाकः । द्वे विदारौ विदारी क्षीरविदारी च ।

मातलुङ्गफलं, मातलुङ्गस्य फलं जीवनीयदशकम् ॥ ६७ ॥

ग्राम्यानुषोदकानामित्यादौ — द्विगुणक्षीरसाहचर्याद्दशमूली-
काथोऽपि द्विगुण एवपाश्याः । अन्ये तु चतुर्गुणमित्याहुः । वात ।
घ्नैरिति भट्टदासोदिगयैः । जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो भागस्य
पञ्चगुणम् । आस्त्रोता आफरमल्लिकेति ख्याता ॥ ६८ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि — अत्र निफावाया मिथिला प्रस्थः, जृष्णा-
गन्धा शोभाजनस्य मूलकम् । अन्ये तु जृष्णागन्धाशोभाजनः ।

मज्जानञ्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
 कल्कां दत्त्वा महास्नेहं सख्यगेनं विपाचयेत् ॥
 शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्कुरोगिषु ।
 वेपनाक्षेपमूलेषु तद्भ्यङ्गं प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥

कुब्जप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत्तोयाम्बुणे शुभे ।
 पादश्लिष्टे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्चिकम् ॥
 द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
 शतपुष्पां देवदारु राक्तां वारणपिप्पलीन् ।
 प्रसारण्याञ्च मूलानि मांसीभस्मातकानि च ॥
 पचेन्मृद्वग्निना तैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।
 अशितं नरनारीस्थान् वातरोगानप्रोहति ॥
 कुब्जं क्षिमितपङ्कतं गृध्रसीरुडुकार्दितम् ।
 ह नुष्टशिशिरोग्रीवासम्बुं वापि नियच्छति ॥ ७० ॥

त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।

तत्र जतूकर्णसम्बादात् । दशमूलं पयोनिर्मितमिति प्रत्येकं । प्रस्थोन्मितं
 दृढगतिं सुरादीनां पयोनिर्माणां प्रत्येकं प्रस्थः । जीवनीयं पलानि षडिति
 मिलितम् । महास्नेह इति चतुःश्लेहस्य संज्ञा ॥ ६८ ॥

कुब्जप्रसारणीतैले सममिति प्रादावश्लिष्टकायसमं, आदकद्वय-
 मिलितम् । दधि दद्यात् सकाञ्चिकमिति दधिकाञ्चिके तैलसमे ।
 अन्ये तु सकाञ्चिकमिति पयोविशेषणं कृत्वा काञ्चिकस्यापि देगुख-
 मिच्छन्ति व्यवहारस्तु, पूर्वमेव खुबुको यम्यवातः । अन्ये तु
 वातकष्टक इत्याहुः ॥ ७० ॥

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलस्य मिलितम् न तु दृढम् ।

तुलां तुलां पृथग्वारिदोणे पादांश्च शेषिते ॥
 तैलादकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्चिकम् ।
 द्विपलेर्ग्रन्थिकक्षारप्रसारण्यक्षसैन्धवैः ॥
 समञ्चिष्ठाग्निवटग्राह्यैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।
 शुण्ठग्राः पञ्चपलं दत्वा त्रिंशत् भक्ष्णातकानि च ॥
 पचेद्द्विस्तत्रादिना वातं हन्ति सन्धिश्चिरास्थितम् ।
 पुंस्त्वोत्साहसृति प्रज्ञाबलवर्णाग्निवृद्धये ॥
 प्रसारणीयं त्रिंशती अक्षं सौवर्जलं त्विह ॥ ७९ ॥

सप्तशतिकाप्रसारणी ।

समूलपत्तामुत्पाट्य शरत्काले प्रसारणीम् ।
 शतं ग्राह्यं सहचराच्छतावर्थाः शतन्तथा ॥
 बलात्पुत्राश्वगन्धाकेतकीनां शतं शतम् ।
 पचेच्चतुर्गुणे तोये द्वैस्तैलादकं भिषक् ॥
 मस्तु मांसरसचक्रं पयश्चादकमादकम् ।
 दद्यादकसमायुक्तं पाचयेन्सृष्टुनाग्निना ॥
 द्रव्यानान्तु प्रदातव्या माताचार्षपलांशिका

वारिदोणे इति तिष्ठत् तुलासु प्रत्येकं जलदोषदानमित्यर्थः । सैन्धव
 साविध्यादकं 'सौवर्जलं' गृह्णन्ति वृद्धाः । अन्यग्रादीनां दद्याद्द्वि-
 लानां प्रत्येकं द्विपलं, जीवनीयवटशकृद् प्रत्येकं पञ्चिकम् । त्रिंशत्
 भक्ष्णातकास्त्रिंशतीतिमानात् ॥ ७९ ॥

समूलपत्तामित्यादौ शतं ग्राह्यमिति प्रसारण्यादित्यर्थः ।
 वयासहचराश्च शतमित्यन्वयः । केतकी केसरीया इति ख्याता ।
 पचेच्चतुर्गुणे तोये इत्यत्र पलोस्तेखागतमानत्वाच्च द्वैरुच्यते । अन्ये तु
 अन्यक्तीर्षाधानार्थश्चतुर्गुणमष्टगुणं गृह्णन्ति इदन्तु न व्यवहारसिद्धं
 चक्रं पयस्यधिकारोक्तविधिना कार्यामित्येके । अन्ये तु महाराज-

तगरं मदनं कुष्ठं केशरं सुस्तकं त्वचम् ॥
 रास्ता सैन्धवपिप्पल्यौ मांसीमन्निष्ठयटिका ।
 तथा मेदामहामेदाजीरकप्रभकौ पुनः ॥
 शतपुष्पाव्याघ्रनखं शुतुघ्नीदेवाहमेव च ।
 काकोलीचीरकाकोली तचाभङ्गातकन्तथा ॥
 पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं न हिनश्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
 यत्न यत्न प्रदातव्यातन्त्रे निगदतः शृणुः ।
 कुञ्जानामपथपङ्कजां वामनानां तथैव च ॥
 बस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ।
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहत चेतसाम् ॥
 स्त्रीषु प्रत्नीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ।
 वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥
 प्रयुक्तं समयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ७२ ॥

एकादशशतीकं प्रसारणीतैलम् ।

शाखामूलदलैः प्रसारणीतुलास्निग्धः कुरुशृङ्गातुले
 क्षिन्नायाश्च तुले तुले रुक्कतो रास्ताशिर्रीषान्तुला ।
 देवाह्वाञ्च सकेतकादूषाटशते निःकाथ्यकुम्भाशिके
 तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्वाढकं मस्तुनः ॥

प्रसारणं वज्रमाशुविधिनेत्याहुः । द्रव्यानामिति कल्क द्रव्यानां ।
 तगरं पूर्ववद्ग्राह्येयं केशरं नागकेशरं, मन्निष्ठावटिका इति मन्नि-
 ष्ठावाः छान्दसत्वाजसः । यटिका यटिनपु व्याघ्रनखं नखी ।
 देवाह्वं देवदारु भङ्गातकासहले रक्तचन्द्रां देवम् ॥ ७२ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि — यत्न तृतीया बृहार्थे विशेष्ये वा,
 कुरुशृङ्गः पीतभिण्डो रास्ताशिर्रीषयोर्मिलित्वा एका तुला । देव-
 दारुकैवकयोरेपि मिलितैव तुला । षटशत इति द्रोणशते, कुम्भाः

शुक्ताच्छागरसादयेचुरसतः क्षीराञ्च दत्वाढकं
 षट्का कर्कटजीवकाद्य विकसा काकोलिकाकक्कुरा ।
 सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दसरला काशमीरमांसीनखैः
 कालीयोत्पल पद्मकाष्ठयनिशाककोलकग्रन्थिकैः ॥
 चाम्पेया भयचोचपूगकटुकानातोफ नाभीरुभिः
 त्रीवासामरदारुचन्दन वचाशैलेयसिन्धुद्भ्रवैः ।
 तैलाक्षोदकटक्षराङ्गि नलिका वृक्षीरकञ्जोरकैः
 कस्तूरीदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धास्तुभिः ॥
 कौन्तोताम्रजश्लक्ष्मीफललघुस्थामाश्रुताह्वयैः
 भल्लातत्रिकलागजकेशर मंहास्थामालवङ्गान्वितैः ।
 सव्योषैस्त्रिजलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेग्निना
 पानाभ्यञ्जनवास्तिनस्य विधिना तन्मासतं नाशयेत् ॥
 सर्वाङ्गाद्गुणं तदावयवगं सन्ध्यास्थिमज्जावितम्

शिकदति द्रोण द्वयशेषे, तदुक्तं द्रोणद्वयन्त सूर्यस्याजश्रेयः कुम्भः
 स एव च । अन्ये तु कुम्भोद्गोणमित्याहुः । इदं वाभटवचनात्
 कुम्भशब्दोऽत्र द्रोणपर्यायः किन्तु व्यवहारः पूर्वं नैव । अतएव
 बहुलत्वादेकस्मिन् पात्रे काथो दुष्करः, तेन द्रव्यं विभज्य जलं
 तदनुसारेण दत्वा कथनीयम् । तैलघटं तैलद्रोणं तृणान्मुकलसा-
 विति काञ्चिकस्य द्रोणद्वयम् । शुक्तादीनाञ्च क्षीरान्तानां प्रत्येकमा-
 ढकं जीवकाद्यं जीवनीयदशकमष्टवर्गोवा, काकोल्याः भागद्वयं
 जीवनीयगणेष्वस्याः षडितत्वात्, विकसा मञ्जिष्ठा कक्कुरा मूक-
 शिम्बा, इरावत्येतान्ये । घनसारः कपूरं, कुन्दः कुन्दुरखोटिः
 सुगन्धि गन्धद्रव्यं सरला सरलकाष्ठं, नल त्रिहता, सुगन्धिद्रव्यान्तः
 षडितत्वात् । एवं पच्यपर्णी न तु पिप्पलीमूलम् । उत्पलमधुतु-
 यचपुष्पं न तु कुष्ठं, चाम्पेयं चम्पककलिका नागकेशरो वा, अमय-
 शुभीरं शोधं सुङ्गलक् पूगं पूगफलं पूगहजलमित्यन्ये, कटूका-
 षटाकस्तूरी, अमोहः शतमूली, त्रीवासी नवनीतखोटिः, चन्दनं

क्षेष्णोत्थानथप्रेत्तिकांश्च शमयेज्जागाविधानामयान ।
 धातून् दृढयतिस्थिरश्च कुशते पुंसां नवं यौवनं
 दृढस्वापि बलं करोति सुमहद्वन्ध्यासु गर्भप्रदम् ॥
 घोत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं स्रुतेऽमुनाभूषहाः
 सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः क्षिग्धाभवन्ति स्थिराः ।
 भग्नाङ्गाः सुदृढा भवन्ति मनुजागावोहयाः कुञ्जराः ॥ ३॥

अष्टादशशतिकप्रसारणीतैलम् ।

समूलदलशःखायाः प्रसारणाः शततयम् ।
 शतमेकं शतावर्थांश्च श्वगन्धा शततयम् ॥
 केतकीनां शतैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं बाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥
 जलद्रोणशतं दत्वा शतभागवशेषितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥
 सुव्यक्तेनारणालेन दधिमण्डाढकेन च ।
 जीहृष्टुक्ते क्षुनिर्यासच्छागमांसरसदकैः ॥
 तैलात् द्रोणं समायुक्तं दृढे पात्रे निधापयेत् ॥

शतचन्दनं तैलं सिद्धकं, कटुश्वरा प्रसारणी वृक्षकमली वा तस्या
 अङ्गुलं कश्मीरको गन्धशठी ध्यानं गन्धदणं कौकी रेणुका ताच्छंजं
 रसाञ्जनं फलं मदनफलं, लघु अगुरु श्यामा प्रियङ्गु, महाश्यामा
 श्यामलता एषां प्रत्येकं त्रिपलं व्योषस्य मिश्रिता त्रिपलं पाच्यम् ।
 अत्रकल्कभूषणादेवादि तैलपदधमैर्गन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु
 द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीयोवदति । अत्र गन्धगुह्यार्थं कपूरकस्तूरीभ्यां
 पत्रकल्कः । पत्रकल्कमण्डाद्याये वाष्पं पत्रकल्कस्य माषमत्र
 तैलानुदपतः सुगन्धि तैलान्तरोक्तमानानुसाराद्वा ज्ञेयम् । ३१ ।

समूलदलेत्यादि — दशमूलाच्छतं शतमिति दशमूलाणां प्रत्येकं
 शतमित्यर्थः । इहा अत्र काष्ठमग्नौ राक्षादेवदाहनोरपि प्रत्येकं
 वज्रशब्दं यद्वापि प्राप्यन्ति, अतएव अत्रापि काष्ठे तत्प्राप्तमिति

द्रव्याणि यानि पेयानि तानि वक्ष्याम्यतः परम् ।
 भस्मात्कं नतं शूण्ठी पिप्पली चित्तकं शटी ॥
 वचा शृङ्गा प्रसारण्याः पिप्पल्यामूलमेव च ।
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वचबालकम् ॥
 कुङ्कुमं मदमञ्जिष्ठा तुरष्कं नखिकागुरु ॥
 कपूरकुट्टनिशा लवङ्गध्यामचन्दनम् ।
 कक्कोलनलिकामुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ॥
 शटीहरेणु शैलेय श्रीवासञ्च सकेतकम् ।
 त्रिफलाकच्छुरा भीरुशरला पद्मकेशरम् ॥
 प्रियङ्गुश्रीरनलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ।
 दशमूलाश्वगन्धे च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ॥
 कटुकार्जातिप्रगानां फलानि शल्लकीरसम् ।
 भागान् त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्द्विग्विना पचेत् ॥
 विस्तीर्णे सुदृढे पात्रे पाक्यैषा तु प्रसारणी ।
 प्रयोगः प्रडिग्धश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते ॥
 अभ्यङ्गात्त्वङ्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ।
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान् नस्याद्द्रव्यगतन्तथा ॥

वक्ष्यति जनन्तु यद्योक्तमेव देयं नत्वधिकम् । कषायद्विरुपेणारणा-
 सेन द्रोणहवेनेत्यर्थः । शीराटीनां प्रत्येकमाढकं, समायुक्तमिति
 पदं कषावेनेत्यदिभिसूतीयानैर्बोध्यं प्रसारण्या अपि मलमित्य-
 न्वयः । तक् गुदतक् मदः कस्तूरी तुरष्कं चित्तकं नखचोरक-
 मिति पठित्वा अगुरुस्थाने चोत्पुष्पमित्याहुरेके । उत्पलं उत्प-
 लपुष्पं ध्यामं गन्धहयं पत्रं तेजपत्रं शटी गन्धशटी, श्रीवासं नवनीत-
 खोटिः, सकेतकमित्यत्र सेङ्गजमिति पठित्वा एङ्गजजीरमाह
 नयदासः । कच्छुरा शूण्ठिध्यामूलं, शरत् शरत्काष्ठं पद्मकेशरं

पक्षाशयगते वस्त्रिर्निरुहः सार्विकायिके ।

एतद्वि वड्वाश्वानां किशोराणां यथाशतम् ॥

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ।

अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ॥

सिक्ता पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशाखिनः ।

वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥

न प्रसूते च या नारी सापि पीत्वा प्रसूयते ।

अप्रजः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ॥

अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् क्षैष्णिकानपि ।

सन्निपातसमुत्पांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥

एतेनान्वकट्टीनां कृतं पुंसवनं महत् ।

कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥

काये तुलाद्विं राश्यायाः किलिमस्य च दीयते ।

भस्मातकासहृत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥

त्वक्पत्रं पत्रमधुरीकुष्ठचम्पकगैरिकाः ।

अन्यिकोष्ठीमश्वकमधिकत्वेन दीयते ॥

पद्मकिञ्चलः नलदं मांसी, जोवक्रादां जीवनीयदशकं, नागपुष्पं
नागकेशर पुष्पचूर्णं कटुका लताकलूरोफलानीति कटुकादिभिस्त्रिभिः
सम्बध्यते । शल्लुको खनाम ख्याता रसोगन्धरसः, अत्र त्रिफलाया
मिलित्वा पत्रत्रयं एवं जीवनीय दशमूलयोरपि, प्रत्येकशस्त त्रिपल-
चण्डये कल्कस्यातिबाहुल्यं ख्यातम् । अत्रापि कल्कभूयस्तात् अथमैः
सुगन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीय इति ।
अत्रापि तृतीयः पाकः गन्धोदकेन, केचित्तु द्वितीयपाकोऽपि गन्धोद-
केनेत्याहुः । अत्रोपदेशादनुक्तमधिकं गन्धद्रव्यं देयमित्याहुः, त्वक्-
पत्रेत्यादि, त्वक्पत्रं तेजपत्रं पत्रान्तु तेजपत्रं सदृशमेव पत्रान्तरं यन्त्रि-

कपूर् मद्दानञ्च शुक्ले गन्धोदकक्रिया ।

द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणी समः ॥ ७४ ॥

महाराज प्रसारिणी तैलम् ।

शततृयं प्रसारण्या द्वे च पीतसहाचरात् ।

अश्वगन्धैरुडबलावरोरास्त्रापुनर्नवा ॥

केतकीदशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रकात् ।

प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलाद्विं किलिमात्तथा ।

तुलाद्विं स्याच्छिरीषाञ्च लान्धायाः पञ्चविंशतिः ॥

पलानि लोभाञ्च तथा सर्द्धमेकत्र साधयेत् ।

जलपञ्चादकशते सपादे तत्र शोधयेत् ॥

द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्यादकोन्मितम् ।

क्षीरदध्नीः पृथक् प्रस्थान् दशमस्वादकन्तथा ॥

इक्षुरसादकौ चैव कागमांसतुलात्रये ।

जलपञ्चचत्वारिंशत् प्रस्थान् पक्वौ तु शोधयेत् ॥

सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाक्वाथ एव च ।

कुड्वो नादकोन्मानोद्रवैरेतैस्तु साधयेत् ॥

यन्विषयं कोषो जातिकोषः । कपूर्णादिदानविधिमाह कपूर्-
णादि ॥ ७४ ॥

शततृयमित्यादि — दशमूली पृथक् शत मित्यन्वयः, तेन दशमू-
लस्य प्रत्येकं शत पलं प्राप्तं किलिम देवदारु लोभाञ्च तथेति पञ्च-
विंशति पलानीत्यर्थः । जलपञ्चादकशते सपादे इत्यादकशतस्य पादः
पञ्चविंशत्यादकत्वेन जलस्य पञ्चविंशत्यादकाधिकं पञ्चशतादकमित्यर्थः ।
तत्र शोधयेद्द्रोणद्वयमिति तेषु द्रोणद्वयं स्याद्व्यमित्यर्थः । यद्यपि काञ्जि-
कस्य षड्विंशत्यादकालस्यापि काञ्जिकद्रोणमात्रेण व्यवहारः । अन्यथा
काञ्जिकस्यैव गन्धं स्यादतएव चक्रोवति काञ्जिकं मानतो द्रोणमिति ।
मञ्जिष्ठाक्वाथः कुड्वोनादकोन्मान इति पञ्चदशशरावपरिमितः ।

सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणं ग्रन्थेन संयुतम् ।
 काञ्चिकं मानतो द्रोणं शुक्तेनात्र विधीयते ॥
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भस्मातकं कणा ।
 नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ॥
 भस्मातका सहत्वे तु रक्तचन्दनमुच्यते ।
 पथ्याक्षधात्रः सरलं शताह्वा कर्कटोवचा ॥
 चोरपुष्पीशटोमुक्ता द्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ।
 पिप्पलीमूल मञ्जिष्ठा साखगन्धा पुनर्नवा ॥
 दशमूलं समुदतं चक्रमर्हो रसाञ्जनम् ।
 गन्धदणं हरिद्रा च जीवनीयोगणस्तथा ॥
 एषां तिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ।
 देवपुष्पीवेलपत्रं शल्लकीरसशैलजे ॥
 प्रियङ्गुशीरमधुरीमांसं दारुबलाचलम् ।
 श्रीवासो नलिकाखोटिः सूक्ष्मैलाकुन्दुर्मुखा

एभिर्द्रवैरिति ज्ञाय काञ्चिकादिभिः । नागरं शुष्की, अत्र भस्मातक
 सहत्वे तु रक्तचन्दनं देयं । अतएव वक्ष्यति भस्मातकेत्यादि । अत्र
 विधीयते पद्मं पद्मपुष्पं चतुपलं नीलोत्पलम् । दशमूलं समुदित-
 मिति, तेन दशमूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः । चक्रमर्हो एकगण-
 वीजम् । जीवनीवोनय इति जीवनीव दशकं । द्वितीय पाकमात्र
 देवपुष्पीवेल देवपुष्पाटीनां कल्कः देवपुष्पी चोरकुली, बोबोग-
 न्नरसः शल्लकीरसः शल्लक्याः रसः । अन्ये तु शल्लकीरसगन्धेन कल्कः
 मात्रः बहुलं शट्ठाणवे कन्दुकलीच्छगन्धः स्वात भीबलः शल्लकीरसः ।
 गन्धते भागद्वयं कुन्दुरोः । बला वाटुलकम् । अचलं चिह्नकं खोटिः
 काष्ठखोटिः नखीतवर्मिति यद्यपि पञ्चनखोभवन्ति यदुक्तं नखी
 पञ्चविधा चेवा नन्वार्थं गन्धतत्पदैः । काचिद्वटपत्राभा ततोत्-
 पन्नदनापरा । काचिद्वटपत्राकारा गजचर्मसमा परा । वराहकर्म-
 बद्धाया पञ्चमी परिकीर्तिता । तथाप्यत्राद्याश्च चतस्रु मध्ये नखत्रयं

जखीतयश्च त्वक्पत्नी पमरा पुतिचम्पकम् ।
 मदनं रेणुका शका मररश्च पलतयम् ॥
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ।
 गन्धोदकन्तु त्वक्पत्नीपलकेशरीमुखम् ॥
 प्रत्येकं सवलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ।
 कुठाईभागोऽत्र जलप्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ॥
 अर्द्धावशिष्टाः कर्तव्याः पाके गन्धाश्लुकम्पणि ।
 गन्धाश्लुचन्दनाश्लुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ॥
 कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयक कुङ्कुम् ।
 भद्रत्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकसूरीका तथा ॥
 लवङ्गाशुक्ककोलजातीकोषफलानि च ।
 एलालवङ्गकल्मी च प्रत्येकं त्रिपलोम्नितम् ॥
 कसूरी घटपला चन्द्रात् पलं साईश्च गृह्यते ।

प्याद्यं वराहकर्णिका निविडत्वात्, यथा करिकर्णं तरंगखुरं मखं
 प्रवृद्धीत गन्धयोगे । धूपेषु बदरोत्पलपत्रं न वराहकर्ण-
 भुमवत्वापि । त्वक्पत्नी तेजपत्रं पतिः खट्वामे, चम्पकं चम्पककलिका ।
 प्रत्येकं पलत्रयमित्यम्बः । गन्धोदके त्वक्पत्नी तेजपत्रं परन्तु
 जगन्विपलान्तरं तेजपत्रसदृशं वाटियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं
 वाष्पानकस्य मूलम् । कुठाईभाग इति कठस्य साईद्वादशपलमित्यर्थः ।
 गन्धाश्लुचन्दनाश्लुभ्यामिति गन्धाश्लु गन्धोदकं तत्कोक्तमेव चन्दनाश्लु
 चन्दनाश्लुगईष्टम्, अन्येऽसुपिष्टनीखण्डचन्दनमित्यं वारिमात्रं
 वदन्ति । जातीकोषफलानीति जातीकोषोरुसारः तथा जातीफल-
 खोत्तरः । भद्रत्रियं श्वेतचन्दनं लवङ्गकल्मी लवङ्गवल्काजम्, चन्द्रः कर्पूरं
 वैधर्म्यं चन्द्रकालम् । अस्य तैलस्य पत्रिका लिख्यते । कण्ठातिशतैश्च
 अ ६८, काथार्थं गन्धमादाविद्या पत्र १००, पीतभिण्डोमूल पत्र

वेधार्थं पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तथोन्मिता ॥
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ।
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्वेषा बहुत्तमान् ॥
 अतः शुक्तिविमण्डः प्रस्थः पञ्चाङ्कोन्मितम् ।
 काञ्चिकं कुडवं दध्नी गुडप्रस्थोन्मूलकात् ॥
 पलान्यष्टौ शोधिताः पलपौडशकन्तया ।
 कला नीरकसिन्धुलहरिद्रामरिचं दृढम् ॥
 द्विलं मापिते भाण्डे घृतेनाष्टदिनस्थितम् ।
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्य गृह्यते ॥
 तदा देयं चतुर्जातं दृढम् कर्तव्योन्मितम् ।
 पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनन्तया ॥
 शं धनञ्जाप संस्कारो विशेषश्चात वक्ष्यते ।
 आम्नजसूकपित्यानां बीजपूरकविलयोः ॥

२००, अश्वगन्धा पल १००, एरण्डमूल पल १००, वारियानामूल पल १००, शतमूल पल १००, रास्ना पल १००, पुनर्नवा पल १००, केतकी मूल पल १००, दशमूल प्रत्येक पल १००, देवदारु पल ५०, शिरीष छाल पल ५०, भाखा पल २५, लोध पल २५, पाकार्थं जल ८०० शराव, शेष १२८ शराव, शुक्त ६४ शराव, दुग्ध ४० शराव, दधि ४० श, दधिमस्तु १६ शराव, इक्षुरस १२ शराव, छागमांस पल ३००, जल १८० शराव, शेष ६८ शराव, मञ्जिष्ठा पल ६०, पातार्थं जल ६० शराव, शेष स १५१ कल्पाय रक्तचन्दन त्रिकटु एषां चतुर्णां प्रति सेर २ हरीतकी बड़ेड़ा आमलकी सरस खरुका चमुद्रकर्कट काकड़ाशङ्खोत्पल्ये, वच चोरङ्गली शटी नागरमुखा केङ्कड़ुभा पद्मपुष्प, नीलात्पल, पिप्पलीमूल मञ्जिष्ठा अश्वगन्धा पुनर्नवा एङ्गुली रसाग्रत गन्धदण्ड हरिद्रा जीवक क्षपभक मेढा महामेढा काकोली चोरकाकोली पुगानो माषानी जीवन्नी बटिरुषु एषां प्रत्येक

गन्धकम्ण्डिणि सर्व्वेत्त पत्राणि पञ्चपल्लवम् ।
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्निडीजलैः ॥
 गन्धं संक्वाचयेदेभिरलामे स्रग्मये न तु ।
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ॥
 गुडपय्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ।
 गोमूत्रे पालम्बुधके पक्ता पञ्चदलोदके ॥
 पुनः सुरभि तोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ॥
 गन्धोग्रा शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ।
 सुस्तकन्तु सनाक्जन्तु काष्णिके त्रिदिनोषितम् ।
 पञ्चपत्रवपानी प्रस्निग्धमातपशोषितम् ॥
 गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्च र्णयेत्ततः ।
 साजशोभाञ्जनजलैर्भाषयेच्चेति शुध्यति ॥
 काष्णिके कथितं शूलं भटा पय्यागुडाम्बुना ।
 सिच्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥

पत्र १ टमूल मिलित्वा पत्र १ प्रथमः पाकः । द्वितीयपाके कल्कार्थं
 देवदली गन्धरसः तेजपत्र सज्जकीरस शैलज प्रियङ्गुवीरगन्ध मञ्जरी
 जटामांसी देवदारु वनामूल सिङ्घु नवनोर खोट लालका काष्ठ-
 खोट खल्सा कन्दक, सुरा यटरपत्र नखी सञ्जखुरनखी उत्-
 पलपत्रनखी तेजपत्र पोथारा खट्वाणो चम्पककलिका मदनक, रेणुका-
 पिङ्गुमूल सल्यपत्र तुलसी एषां प्रत्येकं पत्र १ ॥ गन्धोदकार्थं तेज-
 पत्र बाटीशापत्र वीरगन्ध मुथा वेरलामूल एषां प्रति पत्र २५ कुष्ठ
 पत्र १२ तोला ॥ पाकार्थं जल १०० शराव, जेष ५० शराव ।
 जनेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः । द्वितीयः पाके कल्कार्थं नागकेशर
 कुड गुडतक् कलम्बक कुङ्कुम श्वेतचन्दन गाठियागा लताकुसुरी
 लवङ्ग कसूर कक्षीर रसवास जातीयफल एलाइच लवङ्गवाण्ड
 एषां प्रत्येक १ पत्र, कसूरी पत्र ६ कपूर तोला १२ चन्दनोदकार्थः

यथा लाभमपामार्गं क्षुद्यादि चारलेपितम् ।
 बाष्पस्येदेन संस्तेद्य पूतिं निर्लोभतां नयेत् ॥
 दोषापक्वं पचेत् पश्चात् पक्षपल्लववारिणि ।
 खलः साधुमिवोत्पिड्य ततो निःस्तेहतां नयेत् ॥
 आनयौभाञ्जनलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।
 शिग्रुभूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
 यचेदेवं विष्टुङ्गं सन्मृगनाभिसमो भवेत् ।
 तुक्कं मधुनाभक्ष्यं काशमीरश्चापि सर्पिषा ॥
 रुधिरेणाय संप्राञ्जेर्गामूत्रैर्ग्रथ्यपर्णकम् ।
 मधूदकेन मधूरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ॥
 ईषत् चारानुगन्धा तु दग्धा याति न भक्ष्यतम् ।
 पीता केतकगन्धा च लघ्वस्तिग्धा मृगोत्तमा ॥
 पक्कात् कर्पूरतः प्राञ्जरपक्वं गुणवत्तरम् ।
 तत्तापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फटेकाभं तदुत्तमम् ॥

चेतचन्दन पत्र ५० पाकाय जल १५० जेष १२५ । यद्यथा रुधि-
 टचन्दनं जले गोलयित्वा चन्दनोटयं कार्यं द्वितीय पाकोक्त मन्त्रो-
 टक १२५ । ततस्तृतीयः पाक वेधार्थं कर्पूर तोला १२ कस्तूरी
 सेर १ एवं मित्रं तेले कर्पूरार्ति पिष्टा तच्चूर्णं मल्लतैलञ्च भाजये-
 द्वा मिश्रणीयं तदनुमिदोष्णं मरुनतेलेन सम्यक् मिश्रयित्वा शरा-
 वेन पिधाय स्थापनोत्तमिति वेधनविधिः ॥ गुणान् प्रसारणीनामिति
 पृथोक्तं प्रसारणी बेलानां वे गुणान्तामेव बलोत्तमानिस्त्विकलम्
 वज्रत्वेन रक्षणः । काञ्चिकगन्धेनात्र शुक्तं पाक्ष्यमित्युक्तं अतः वधा-
 कर्त्तव्यं तटाड तलेलादि । मण्डस्य भक्तमण्डस्य प्रस्यः । कुण्डलै-
 वम् इति द्वयं दुग्धस्य आकरावहयम् । गुदस्य प्रस्य इति मोदकं पदानि
 अष्टमूत्रकं काञ्चिकाधःस्थितभक्तिकृत्तभाग इति व्यवहरन्ति । अन्येस्त-
 काञ्चिकस्य मूत्रकचन्दमाह्वः । मोधिताद्रीदित त्वपहितादृष्टाद् ॥

पक्षश्च सदलं खिग्धं हरितद्युतिचोत्तमम् ।
 भङ्गे मृनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥
 अगश्ङ्गोपमं कुष्ठं चन्द्रनं रक्तपीतकम् ।
 काकतुण्डाकृतिः सिग्धोः शुक्लैर्वीतमोशुः ॥
 खिग्धाल्पकेशरन्तुस्त्रं शालिजो वृत्तमांसलः ।
 सुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसीपिङ्गजटाकृतिः ॥

हृत्भाण्ड इति हृतेन भाविते भाण्ड इत्यन्वयः । इदं सर्वं भाण्डे
 कृत्वा अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं खिग्धं भवति । अष्टदिनान्तरं
 यदा तैल उपयुज्यते नदा चातुर्जातं दत्त्वा तैले देयम् । अन्येतु पस्थं
 तण्डुलतोयत इत्यादिनैव शुक्तं कुर्वन्ति । अत्रान्तरे गन्धद्रव्यशुद्धार्थं प्रक-
 रणमाह पञ्चपल्लवतोयेनेति । नखशुद्धिमाह चण्डोत्यादि चण्डो महिषो
 उक्तं हि महिषो चोच्यते चण्डो सौरभीव निगद्यत इति । अस्या-
 गोमयं मूलमित्यर्थः । महिषोमलं सलिलेनानोड्य नखोऽस्वेदनं कार्य-
 मित्यर्थः । किन्तु गोमयेनाप्युत्खेद उक्तः । त्रिलिङ्गोजलैरिति
 त्रिलिङ्गोसलिलैः । अन्नाभे मृत्सयेनापि कृष्णवृत्तिकामिश्रितजले-
 नेत्यर्थः । काथयेत् करङ्गं कृष्णवृत्तिकामिश्रिते जले । समुद्रककट-
 शुद्धि प्रकारोऽयं तत्रैवोक्तः अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति कर्कटः ।
 वचाशुद्धिमाह गोमूत्रइत्यादि ।

अलम्बुषक इत्यादि अलम्बुषासहितोदके, अलम्बुषा च शुण्डिरी
 सुरभीतोयं गन्धोदकम् । अनेन वासुखेदः कार्यः । गन्धोदकं स्थाव्यां
 निःक्षिप्य तदुपरि सक्किदं स्थाव्यन्तरं दत्त्वा च्छदा स्थावीहवावकाशः
 जालिष्य सक्किदं स्थावीमध्ये वचां निःक्षिप्य ततः शरावेन पिधाया-
 भोज्यादा देया इति वासुखेदविधिः । गन्धोद्या वचा रजनी च
 विनोष्ण इत्येनेन हरिद्रा शुद्धिमापि वचाशुद्धिविधमेव कुर्यादिति
 बोधयति । मुक्ततशुद्धिमाह मुक्तकमित्यादि मृनाक् च्छुसमिति किञ्चित्
 शेषितं अजस्य जलं मूलम् । शैलजशुद्धिमाह शैलमिति शैलजं
 काञ्जिके विपाच्य पञ्चपल्लवतोयेन आलनमित्यपदेशः । खड्गावीशुद्धिमाह

रेणुका सुद्रसंस्थानाश्रयमानपत्रं वनम् ।

जातीफलं सशब्दश्च खिग्वं गुह्यं च शस्यते ॥

एला सूक्ष्मफला अष्टा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।

नखमश्वखुरं हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ॥

एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रवर्ती गुह्यः ॥ ७५ ॥

महासुगन्धितैलं लक्ष्मीविलास तैले ।

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलं व्याघ्री वचाचेलक

त्वक्पत्रैः सह गन्धकपत्रकशटी पथ्याचधात्रीधनैः ।

एतैः शोधितसंस्कृतैः पलद्युतेत्याख्या तया संख्यया

तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेद्भान्धिकम् ॥

यथाकाभमित्यादि टोनापाकमिति खड्गासी गुडकं वस्त्रेण पोडुली बद्धा
पञ्चपल्लवकारमध्ये टोनापल्लवमानां पचेत् तत आलव्य निष्पीड्य
निःस्वेत्तां नयेत्, तदनु गोभाञ्जनमज्जते पिण्डे तन्निधाय जेत-
कीपुष्पपत्रैर्वेष्टयित्वा कणलेन बद्धा पट्टेनानिध्य पुटजेन पचेत्, तदनु
जात्याटिकसुमरधियासवेदित्प्रदेशः । मिह्रकादि शुद्धमाह तरुण-
मित्यादि तरुकं मिह्रकं प्रधिरयेति कुङ्कुमेन आयसमित्यशुभ भाष्य-
मिति सर्वत्र बोध्यम् । इटानी गरुदूयानां प्रशस्तानां कण्ठशमाह
द्वेषदित्यादि द्वेषनकारगन्धेनानुगत मृगः मृगमटः । रक्तपीतक-
मिति किञ्चिद्रक्तपीतसारम् । अस्त्रमिति कुङ्कुमम् । शान्तिजः खड्गासी
॥ ७५ ॥

जिङ्गीत्यादि जिङ्गी मज्जिष्ठा व्याघ्री विह्वनेति ख्यातं सुगन्धि-
द्रव्यं नखीयन्ये । चेलकत्वक् शुष्ककृष्णस्य जत्वक् पत्रं तेजलं गन्ध-
पत्रं बाटियापत्रं पलद्युगन्तं प्रत्येकं गन्धिकैरिति गन्धविटितायैः ।
एतैः कल्कैः प्रथमः पाकः द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह मांसीत्यादि
सुन्दरी प्रियङ्गुत्वक् गुडत्वक् पथ्य पथ्यपथं अणु कालकं हक्-
कृष्टं ननिका नाम का मिषिमधुरो ययामीहरीति नीके । एतैः कल्कै-
र्द्वितीयः पाकः । तृतीयपाकार्थं कल्कमाह एलेत्यादि । कपूरः ।
कियन्तानं पाण्डुमित्यत्र आह पञ्चैत्यादि मर्दानं कश्चरिका पञ्चभिः

मांसी सुरादमनचम्यकसुन्दरीत्वम्-
 मृद्व्यग्रसु रुद्धमखकौर्द्धिपलेः सष्टकैः ।
 श्रीवासकुन्द, रनखीनलिकामिषीनां
 प्रत्येकतः पलसुपाय्य पुनः पचेत् ॥
 एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूतिः
 ककोलकागुलताघ्नैः पक्षाद्वैः ।
 कस्तूरिकाचसहिता मलदीप्तिवृत्तैः
 पक्ता तु मन्दशिखिनं व म हासुगन्धम् ॥
 पञ्चद्विकेन चाद्वै न मदात् कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूरमदयोरद्वं पत्रकल्कादिहेष्यते ।
 पक्कपूतेषु एव सम्यक् पेषणवर्तितम् ॥
 दीयते गन्धद्वयार्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥
 प्रागुक्तौ शुद्धसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः ।

विभक्तस्य कस्तूरिकस्यैको भागो रक्तिद्वयाधिक त्रिमाषको भवति तथा
 मानेन कर्पूरस्य द्वौ भागौ प्राच्यादित्यर्थः । अतः कर्पूरस्य रक्ति-
 चतुष्टयाधिको माषकषट्क इति । पक्षान्तरमाह अद्वै नवेति कस्तूरी-
 कर्षामेवया चाद्वै न तेन कर्पूरस्यादौ माषका इत्यर्थः । ननु पत्र-
 कल्के कियन्मात्रे कर्पूरमदौ देयावित्यत आह कर्पूरमदयोरित्यादि
 इह तैवकल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमनपेक्ष्य कर्पूरमदयोरद्वमिति
 तैवकल्कद्वयतया यावन्मानौ कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्के तु तदपेक्षया
 द्विगुण कर्पूरमदौ देयाविति पत्रकल्कमानमपि कथितं भवति तेन
 पत्रकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयं कर्पूरस्यादरक्तिर्काधिकाः द्वादशमाष-
 काः क्रिंवा कर्पूर इति । पत्रकल्कगद्व्यस्यार्थमाह पक्कपूत इत्यादि
 पूर्वोक्तौ गन्धानां शुद्धिसंस्कारावन्नापि काव्यौ, तथा तैः पूर्वोक्त
 महासुगन्धि तैवसाधनद्वयैः जिह्वादिभिर्द्विगुणैर्यदि तैवमेतत् साध्यते
 तदा इदमेव तच्च लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवतात्याह प्रागुक्तादि-
 त्यादि । प्राकार्यमुभयोरपि तैवयोः क्रमात् द्वयद्वयमाह पञ्चपत्नाः

द्विगुणैर्लक्ष्मीविलासः स्यादर्थं तैलः सदुत्तमः ।

पञ्चपत्राम्बुनाचाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा ।

तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥ ७६ ॥

इति वातव्याधिचिकित्सा ।

अथ वातरक्ताधिकारः ।

वाह्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपानाह्वैर्वातशोणितम् ।

विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गन्धोरमाचरेत् ॥

द्वयोर्मुञ्चेदहक्यङ्गं मूच्यलावुजलौकसा ।

देशाद्देशं व्रजेत् स्वाद्यं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥

अङ्गस्नानौ च न स्वाद्यं रुद्धे वातोत्तरे च यत् ॥ १ ॥

म्बुनेत्यादि चामपत्रं जम्बुपत्रं कपिलपत्रं विल्वपत्रं बीजपूरकपत्रं,
यतत् सर्वमष्टगुणमले पक्त्वा चाङ्गवशेषं, कुर्यात् । गन्धवारिना
गन्धोदकेन तस्मात्तमेव धूपिताम्बुनेति, अथवादि धूपितजबने-
र्द्यः ॥ ७६ ॥

इति वातव्याधिचिकित्सा ।

वातविशेषत्वाद्वातरक्तचिकित्सामाह वाह्यमित्यादि वाह्यमित्यु-
क्तानं त्वङ्मांसान्नयमित्यर्थः । अन्नरात्रयं भेदः प्रभवति घातात्रयं गन्धोद-
कं तथाचोक्तं त्वङ्मांसान्नयमुक्तानं गन्धोदकान्नरात्रयमिति । द्वयोरिति
ह्यगन्धोदकीः । देशाद्देशं व्रजेदिति स्थानान्तरं प्रहरणयो-
चन ॥ १ ॥

अक्षतनागरधन्याकर्षतयेण पाचनं सिद्धम् ।
 जयति. सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥
 वत्साद्यगुह्वरः काथं पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
 समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रसाधयेत् ॥ २ ॥
 वासागुह्वरी चतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
 क्रमेण सर्वाङ्गमप्यशेषं जयेदसृक् वातभवं विकारम् ॥ ३ ॥
 लीढामुण्डितिकापूर्णं मधुसर्पिः समन्वितम् ।
 छिन्नाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ४ ॥
 तिस्रोऽथवा पञ्चगुह्येन पथ्या जग्ध्वा पिबेच्छिन्नाकषा कषायम् ।
 तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्यमानान् संभिन्नामपि क्षययन् ॥ ५ ॥
 एतेन वातं सगुह्यं विवहं पित्तं सितादया मधुनाकपञ्च ।
 वातासृगुग्रं ह्वेतैलमिन्नाशुतृग्रामवातं शमयेदुगुह्वरी ॥
 गुह्वर्याः खरसं कल्कं पूर्यं वा काथमेव वा ॥
 प्रभूतकालमासेव्यमुच्यते वातशोणितात् ।
 दशमूली शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ६ ॥

अक्षतेत्यादि प्रत्येकमेवकर्षं गृहीत्वा कर्षत्वमित्यर्थः । वत्स-
 लीत्यादौ पीतो गुग्गुलु संयुत इति शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः
 कर्षः, कर्षाङ्गम्भा. संशमनार्थेन माषकचतुष्टयमिति एवं सर्वत्र ॥ २ ॥

वासेत्यादौ चतुरङ्गुलीय शोनालुफलं तन्वान्तरसम्भादादेकका-
 थ्यामेकया द्विगुणमेवैरण्डतैलं प्रप्यमित्याहुः ॥ ३ ॥

लीढेत्यादौ पुण्ड्रितिका पुण्ड्रिरीति ख्याता ॥ ४ ॥

तिस्रोऽथवेति पुरुषमपेक्ष्य आकृतिमान्तिष्ठः पञ्च वा पिष्ट्वा सम-
 गुह्येन खादेत् तदनु गुह्वर्याः कषायमनुमेयम् ॥ ५ ॥

एतेनेत्यादि षड्योगाः गुह्वर्याः खरसेन काथेन वा । दश-

पटोलकटुकाभीरुत्रिफलाद्यतसाधितम् ।

क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ ७ ॥

गोधूमचूर्णाजपयो हृतश्च सच्छानदुग्धोक्तबीजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेकेपयश्चाविकमेव शस्त्रम् ॥ ८ ॥

लेपः पिष्टास्त्रिलासद्वत्भट्टाः पयसि निर्घृताः ।

कटुकामृतयष्टाहं शुण्ठीकल्कं समाचिकम् ॥

गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ।

धात्रीचूरिद्रामुखानां कषायं वा कफाधिके ॥ ९ ॥

कोकिलाचामृताक्वाथे पिवेत् कृष्णां कफाधिके ।

पथ्याभोजीत्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥

कफरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडहृतं स्मृतम् ॥ १० ॥

मूलीत्यादि दशमूलीशृङ्गं क्षीरं परिषेक इति वीज्यं नल मेजं नूतनं
वातरक्तदेशे व्यथा । तद्वदिति परिषेकः ॥ ६ ॥

पटोलेत्यादौ कटुका कटुरोहिणी, अभीरुःशतमूली, अमृतं
गुडूची । अयं योगः पित्तोत्तरे ॥ ७ ॥

गोधूमेत्यादि गोधूमचूर्णं क्षागदुग्धं हृताभ्यां लब्धीय कोष्णं
क्वा वातोत्तरे लेपः, शीतं रक्तोत्तरे । इन्द्रं अस्त्रिभूयोने हृतं न
पठ्यते, तेन हृतं विनाशयं योगः । सद्यतः पुनरयं चरञ्च पठ्यते
यथा वाते सरक्ते सद्यतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं क्षगली पयश्च, इति ।
उभयमपि प्रमाणं स्मृतिर्हेधवत् ॥ ८ ॥

लेपेत्यादौ तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भट्टा पुनर्दुग्धे निर्वी-
पयेदित्यर्थः । हृद्यं वाभटसम्बादात् किन्तु खोलके भटतिलान् दुग्धे-
निर्वीपितान् तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति हृद्याः ।
तद्वदित्यनेन पूर्वोक्त योगफलमतिदिश्यते कटुकेत्यादि कटुकाकटुरो-
हिणी एषां चतुर्णां प्रत्येकं द्विमाषकं कल्कोक्त्य गोमूत्रं पन्नाङ्गेन
मेयम् ॥ ९ ॥

कोकिलाचेत्यादि कोकिलाच मूलं पाप्पम् । हृद्यं गुडहृत-

संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ।
सर्वेषु सगुडां पथ्यात् गुडूची काथमेव वा ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ ११ ॥

नवकार्षिकः ।

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठावचाकटुकरोहिणी ।
वत्सादनीदारुनिशाकषाटो नवकार्षिकः ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ।
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्योऽयं नवकार्षिकः ॥
किं त्वैवं साधिते काथे योग्यमात्रा प्रदीयते ॥ १२ ॥

गुडूचीघृतम् ॥

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं मृतं घृतम् ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ १३ ॥
शतावरीघृतम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ १४ ॥

मिति, आहारं विहाय घृतेन समभागेन सौहित्यं कर्तव्यमित्याहुः ।

कृष्णां दृष्टफलमेतत् ॥ १० ॥

संसर्गं प्रिति संसर्गं जेषु इन्द्रजेषु यथोद्रेकमित्येकदोषोक्तयो,
मिश्रमिति समकुदिते ॥ ११ ॥

नवकार्षिके दारुनिशा दारुहरिद्रा पञ्चरक्तिक माषेण जानेः
त्रिफलादीनां स्वकर्षान् गृहीत्वा अष्टगुणे जले काथः किम्वा व्यव-
हारिभिरेव नवकर्षैः काथः कार्यः परं तद्योगमात्रापेक्षया अधिकं
यद्भवति तत्तज्ज्यम् एतदेवाह पञ्चरक्तिक मानेनेत्यादिः अत्र जल-
दानार्थं इन्द्रेण कर्षादौतपणं यावदित्यादि परिभाषाविधिस्ति-
तैव ॥ १२ ॥

अजताद्यं हृतम् ।

अमना मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं वला ।
 वासारग्वधृषीरदेवदारुलिकण्टकम् ॥
 कटुकासवरीक्षणाकाशमर्थस्य फलानि च ।
 रास्नाक्षुरकगन्धर्वदृष्टद्वारवगोत्पलैः ॥
 कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 धातुोरससमं दत्त्वा वारित्तिपुण्यसंयुतम् ॥
 सत्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय भोज्यपाने च शस्यते ।
 बद्धदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥
 उत्तानश्चापि गम्भीरं त्रिकजह्वीरजातुजम् ।
 क्रोटुशीर्षं महान्मूले चामवाते मुदारये ॥
 वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाश्चाति दुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छ्रसुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥
 हतान् सर्वाग्निहन्तग्राशु वातपित्तकफोत्थितम् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णाशुर्बलवर्द्धनम् ॥
 अग्निभ्यां निर्म्मितं श्रेष्ठं हृतमेतदनुत्तमम् ॥ १५ ॥

दशपाकवलातैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
 दशपाकं भवेदेतद्वाताहृग्वतपित्तजित् ॥

गुहूचीहृते कायस्रुतर्गुणः क्षीरन्तु खेह समिति व्यवह-
 रति ॥ एवं शतावरीहृतम् । अष्टतेलादौ वरी शतावरी तथासह-
 र्त्तमानेति शवरी, गन्धर्वः एरण्डम् । उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ ११-१२ ॥

दश पाक यथा तैले बलाकायस्रुतर्गुणः चतुर्गुण क्षीर साहच-
 र्यम् । तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेन दशवारान् पक्तव्यम् ।
 अनेन पाकेन खेहक्षयोपलभ्यते क्षीरगत खेहेन न्यूनभागपूरणाच्च
 अतश्च बद्धवाकोपदेशः प्रकृतिसमवेत व्याध्यभिप्रायेण श्रेयस्तेनाप्यत्रापि

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।

रेतोयोनिविकारद्विमेतद्वातविकारमुत् ॥ १६ ॥

गुडूच्यादि तैलम् ।

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं लाक्षारसेन वा ।

सिद्धं मधुककाभ्रर्यरसैर्वा वातरक्तमुत् ॥ १७ ॥

खरककपञ्चक तैलम् ।

पञ्चकोशीरयष्टाक्षरजनीक्वाथसाधितम् ।

स्थात्पिष्टैः सर्वमस्त्रिंशो वीराकालोलिकन्दनैः ॥

खरककपञ्चकमिदं तैलं वाताख दोषमुत् ॥ १८ ॥

नागबलातैलम् ।

शुद्धाम्बुनागबलातुलानु विस्त्राव्य तैलादकमत्र दद्यात् ।

प्रकृतिस्मरमवेतं व्याधौ तैनादिव्यनुक्ताऽपि बहुपाको बीर्योत्कर्षार्थं
 पुञ्जन एव । विकृतिस्मरमवेतं तु यथोद्दिष्टमेव कार्यं संयोगश-
 ङ्गेरचिन्तत्वात् तस्मात् विकृतिस्मरमवेतं व्याधिहरमेव भेषजं दीय-
 त्वं कृत्वा यथोद्दिष्टमेव कार्यम् । प्रकृतिस्मरमवेतं तु दोषप्रत्यनीकतया अनुक्तमपि
 क्रियते एव । नच व्याधिहरमेव दोषहरमेवेति वाच्यं वातकारिका-
 १८पि खदिरेण सर्वकुष्ठोपशमप्रसङ्गात् खदिरं हि वातजनकमपि
 प्रधायाद्वातिकमपि कुष्ठमुपशमयति न तु वातम् । किञ्च यदि दोष-
 हरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते तदा प्रतिव्याधौ बहुप्रयोगकथन-
 मपि पुनीनां व्यर्थं स्यात् तत्तद्दोषप्रत्यनीक भेषजगणनयनेनैवान्यथा-
 सिद्धेः । तस्माद्वा्याधिहरे संयोगप्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव
 शरणम् । दोषहरं तु बीर्योत्कर्षार्थं युक्तोऽनुक्तो वा बहुधा पाकोऽपि
 दोषप्रत्यनीकतया युक्तमेवेत्याहुः । किञ्च बहुवित्तव्ययायाऽवाध्यत्व-
 वैशानांयमपगम्यते पन्थाः ॥ १६ ॥

गुडूचीत्यादितैलमकल्मम् । खरककपञ्चक तैले वीराक्षीरकाकोडी,

अजापयस्तुत्यविमिश्रितम् नतस्तु यष्टीमधुकस्य कल्कम् ।
 पृथक् पथेत् पञ्चपलं विपक्वं तद्वातरक्तं समयत्युदीर्यम् ।
 वस्त्रिप्रदानारिह सप्तरात्रात् पीतं दद्याद्वात् प्रकरोत्यरोगम् ॥
 तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ १८ ॥

पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्टमस्त्रिष्टं ससर्जरसशारिवम् ।
 पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तबजापहम् ॥ २० ॥

रुहापिण्डतैलम् ।

शरिवासर्ज्यमस्त्रिष्टायष्टीसिकुणैः पयोन्मिश्रितैः ।
 तैलं पक्वं विमिश्रिष्टैरुवोवां वातरक्तमुत् ॥ २१ ॥

खरकपद्मजं चेतपद्मम् । नागबजातैले नागबला गोरक्ष चाकुलि-
 वेति ख्याता । अजापयस्तुत्यं न तं तगरपादिका ॥ १७-१८ ॥

मधूच्छिष्टेत्यादि मधूच्छिष्टं मधुसिक्थं सर्जरसोधूपकः शरिवा
 अननमूलं जलज्वाल चतुर्गुणं पिण्डतैलभाषया चाल वस्त्रपूतमत-
 तैलं कर्तव्यमित्याहुः । वैद्यास्तु पूत्रेव व्यवहरन्ति किन्तु चरकै
 मधूच्छिष्टेत्यादेः पूर्वम्, “आरणाालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् । प्र-
 मत्तं खजितं तोये खरदाह्नात्तिनुत् परम्” इत्युक्तम् । तेन आरणाालाढके
 साध्यं तैलमेव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैल-
 मुच्यते, इति चक्रः । जलकण्ठेष्युक्तं काञ्जिके सर्जरसं शृतं खजितं
 वज्रना जलेन दाह्यहितं विरुचानन्नासिक्थसर्जरसैर्युक्तं मधिस-
 वेति ॥ २० ॥

अपरपिण्डतैलद्वयमाह शारिवेत्यादि यष्टि यष्टिमधुकः पयस्त्र-
 तृगुणं इह द्रवान्तराभावात् । विमिश्रिष्टैरित्यादि, तृतीयं पिण्ड-
 तैलं, विमिश्रिष्टैर्मिश्रितारहितैः शारिवादिभिः कल्कैरुवोवेरयस्त्र
 तैलं चतुर्गुणं प्रथमा सह पक्वं सत् अपरं पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः ।
 विमिश्रिष्टमतिपाटे क्रिया विरेपणम् ॥ २१ ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ।

वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्यस्य गुग्गुलीः प्रस्यम् ।
 प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥
 द्वात्रिंशच्छिन्नकृहा पलानि देयानि यत्नेन
 विपचेदप्रमत्तो दर्ब्यां संवट्टयन् मुञ्जर्यावत् ।
 अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ॥
 अथतार्य्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ।
 सान्द्रीभ ते तस्मिन्नावतार्य्य हिमोपलप्रस्थे ॥
 त्रिफलार्णवार्द्धं पलं त्रिकटोर्ण्यं षडक्षपरिमाणम् ।
 क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिष्टइन्तरोः ॥
 पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमच्छ्यां यत्नेन ।
 सप्तयुज्य चानुपानं यूषं तोयं सुगन्धिसलिलेन ॥
 इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ।
 तनुरोधिवातशोणितमेकजमथ द्वन्द्वं चिरोत्पद्य ॥

कैशोरगुग्गुली वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्यस्येति लोहित-
 वर्यस्येत्यर्थः । न तु कृष्णस्य, लोहितोमहिषलोचनोदरो भवतीति
 त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणानिति प्रत्येकं प्रथमाणां क्षिन्नकृहा गुडूची
 अस्याः द्वात्रिंशत्पलानि एवं मिलित्वा पश्यति पलानि काथ्यानि । अत्र
 हि द्वैष्टेय एवाह उतसर्गसिद्धं जलं दीयमानं पश्यति शरावपरि-
 मितं भवति । पश्यतिशरावेष षड्ढका भवन्ति एतत् सर्वमभि-
 धाय वक्ष्यति प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ इत्यादि । अन्येत्वाहुः त्रिफला-
 नां यथोक्तपरिमाणमिति मिलित्वा, निर्हेगस्य मानप्रधानत्वात् । तेन
 गुग्गुलु घृष्टानि द्रव्याणि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति तत्र
 तोत्सर्गसिद्धं जलं चतुःषष्टि शरावमेव चतुःषष्टिशरावेष द्रोणोभव-
 ति तेन तोयराशिशब्दे ऽत्र द्रोणोबोध्य इति । अत्रगुग्गुलुः पुट-
 के बद्धा अपरैः काथ्यैः सह तोयराशौ कवनीयः पश्चात् गुग्गुलुः

जयति श्रुतं परिशुष्कं स्फुटितश्वाजानुजश्वापि ।
 त्रयकासकुष्ठगुल्मां श्वयथूदरापाण्डुमेहांश्च ॥
 मन्दाग्निश्च विवर्द्धं प्रमेः पीडकाश्च नाशयत्याशु ।
 सततं निषेव्यमाणं कालवशाद्भन्ति सर्व्वगदान् ॥
 अभिभूत जरादोषं याति कैशोरकं रूपम् ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षड्ढाढकम् ॥
 गुडगदु गुग्गुलीः पाकः सुगन्धस्तु विशेषतः ॥ ६२ ॥

अष्टताद्योश्च गुलुः ।

प्रत्यमेकं गुडूच्यास्तु षड्ढप्रस्थश्च गुग्गुलीः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तं प्रमाणं विनिर्द्देशेत् ।
 सर्व्वमेकत्र संयुज्य साधयेत्स्वर्णांशोऽम्बुसि ॥
 पादशेष परिस्त्राव्य पुनरग्नौर्वाधयेत् ।
 तावत् पचेत् कषायन्तु यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूची त्रिफलात्वचः ।
 ततश्चाहर्षलं पूतं गृह्णीयाश्च प्रति प्रति ॥
 कर्षन्तु त्रिष्टतायांस्तु सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।

विहाय काथं त्यक्त्वा सिद्धे तदुष्ण काथे पुनस्तं गुग्गुलीं रंजित्वा
 पाचनीयं यावत् घनीभवति दूर्वाप्रलेपेव तावत् त्रिफलानिषुर्णं प्रचि-
 पेदति एवं वक्ष्यमाणान्तराख्य गुग्गुलीनामपि द्रष्टव्यम् । हिमोपजातस्य
 इति हिमशीलवत् गीते । अत्र चेत्यमेव शक्तुः प्रकषः वचनादुद्गीयते ।
 अन्यत्र तु कोष्णैव सूण्यानां टानं दृश्यते । अत्र त्रिफला सूण्याहर्षलं
 मिश्रित्वैव युज्यते माषप्रधानत्वात् निर्द्देशस्य, प्रत्येकं त्रिफला
 टोक्षणां बहुलपरिमाणमिति मिश्रित्वा क्रिमिरिषु विडङ्गः । येषं तोष-
 मित्वाटौ वागदोषोद्ध्यः । कैशोरकं रूपमिति कैशोरो यौवनोन्मूल्यो-
 र्ज्ञावकः ॥ ६२ ॥

अष्टताद्यगुग्गुली तत्प्रमाणमिति प्रस्थाप्यं औषधसार्द्धं पक्व-

तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कषोणं प्रक्षिपेद्बुधः ॥
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं शुद्धान्यग्निसादनम् ॥
 दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भग्नन्दरम् ।
 नाड्यादय वातश्चयथून् सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताण्यो हि गुग्गुलुः ।
 अर्द्धमस्यं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ २३ ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः ।

अमृतायाश्च द्विप्रस्यं प्रत्येकञ्च गुग्गुलुः ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्यं वर्ष्मभूप्रस्यमेव च ॥
 सर्वमेतच्च संशुद्धं काययेद्भस्त्रनेऽग्निसि ।
 पुनः पचेत् पादशेषं द्यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
 इन्तोषितकमूलानां कलाविश्वफलातिकम् ।
 शुङ्गीत्वविडङ्गानां प्रत्येकाहं पलोमितम् ॥
 त्रिष्टताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे क्षोण्ये निषेत्तत्र त्वमृतागुग्गुलुः परम् ॥
 यथा वाह्मजलं खादेदन्नपिप्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं शुद्धान्यग्निसादनम् ॥

मिति प्रत्येकं, त्रिफलात्वञ्च इति निरस्य त्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धं पन्नम् ।
 वत्प्रमाणमिति पदस्यार्धमाह अर्द्धमस्यं त्रिफलाया इत्यादि ॥ २३ ॥

पुनर्नवागुग्गुलौ त्वक् गुह्यत्वक । अमृता गुग्गुलुः परिमि-
 स्थनन्तरं मातामितिशेषः तेन परमित्यनन्तरममृतागुग्गुलुः स्पर्शार्थं
 अथावशिष्टं खादेदित्यर्थः । अमृताख्य गुग्गुलुः पुरेति अमृत-
 निर्मितत्वादायताख्यः यदायमृतायोगादिमृताद्यगुग्गुलुस्तथापि पुन-

इष्टं वा प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।

गाढग्राह्यं वातश्चयथून् हन्यात् सर्वामयानयम् ॥

अग्निभ्यां निम्नितोक्ष्णोऽस्य ताण्ड्योऽगुग्गुलुः पुरा ॥ २४ ॥

योगसारामृतः ।

शतावतीनागबलाष्टद्वन्द्वदारकमुञ्चटाः ।

पुनर्नवास्यताक्षणावाजिगन्धातिकण्टकम् ।

पृथग्दशपलान्येषां क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।

तद्वर्णं शर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेत् बभ्रुः ॥

स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।

एतमस्थे समालोड्य त्रिसुगन्धिपलेन तु ॥

तं खादेदिष्टचेष्टान्नो यथा बह्विबलं नरः ।

वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्यं पित्तास्रसम्भवम् ।

वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधानम् ।

हत्वा करोति पुरुषं बलीं पलितवर्जितम् ॥

योगसारामृतो नाम लक्ष्मीकान्तिधिवर्द्धनः ।

दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥

कटूणां गुर्वभिष्यन्दिलवणांश्चानि वर्जयेत् ॥ २५ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ।

बंवायोगात् पुनर्नवास्यताक्षनुरिति नामान्तरं पूर्वोक्तामृता गुग्गु-
लीयवल्केदार्यवा ॥ २३ ॥

योगसारामृते तद्वर्णं शर्करायुक्तमिति समुदितं चूर्णं संमर्दयेत् ।
त्रिसुगन्धिपलेनेति प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ।

पथोरुस्तम्भाधिकारः ।

छेदः क्षणः क्षणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूर्खस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
 वस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्त्रिर्न च रेचनम् ।
 सर्वोरुधः क्रमः कार्यस्तत्तादौ कफनाशनः ॥
 पञ्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
 शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथनागरम् ।
 ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥
 भस्मातकामृताशुतठीदारुपथ्या पुनर्नवाः ।
 पञ्चमूलीद्वयोन्मिषा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूल भस्मातकाय एव वा ।
 कल्को वा समः देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥ ४ ॥
 त्रिफलाचव्यकटुकप्रत्यिकं मधुना लिहेत् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥

आहतवातजन्यत्वं सामान्याद्वातरक्तानलरमूर्खस्तम्भं चिन्तित्वा-
 माह श्लेष्मण इत्यादि एषविधश्च भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादिनिषेधमाह वस्येत्यादि स्नेहनमिति पाना-
 भ्यङ्गाभ्यां किंवा स्नेहनमिति वस्त्रिकम्भं विशेषणं तेनानुवाकना
 भित्तिर्लक्षः । विरेचनशब्देनात्र वमनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वमनस्यापि
 निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

शिलाजतुमित्यादि शिलाजतुशोधितमेवोपयोज्यं प्रत्येकं शिला-
 जत्वादीनां गोमूत्रेण टण्डुललीकायेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भस्मातकादिभिर्दशमूलैर्मिश्रित्वा काथ इत्याहुः पिप्पली-
 त्वादि पिप्पल्यादीनां त्रयायाणां काथो वा देयः पिप्पल्यादीनां कल्पा-
 दिति पूर्णं मधुसहितं वा आग्नेह्वरूपतया देयं किंवा पिप्पल्यादीनां
 चूर्णं पानयोग्यं मधु दत्त्वा पेयम् ॥ ४ ॥

लिङ्गाद्वा त्रिफलासूयं शौद्धेय कटुकायुतम् ।
 सुखाम्बुना पिवेद्वापि पूयं षड्धरणं नरः ॥
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा माचिकेयं गुडं वा ।
 जरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ५ ॥

अष्टकटुरं तैलम् ।

अव्याभयाग्निदाहणां समधुः स्याद्रूपगृहे ।
 कल्कोदिहेच्च मूत्रादौः करञ्जफलसर्पपैः ॥
 शौद्रसर्पपवल्कोकमृत्तिकादंयुतं भिषक् ।
 मादसुत्सादनं कुर्याद्रूपस्तम्भे सलेपनम् ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेप्वेन शक्येषु योजयेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कल्कं प्रतिस्त्रोतो नदीसरेत् ॥

त्रिफलेत्यादि कटुकं त्रिकटुकम् । पुष्पं गोमूत्रेण पिवेदिति वद-
 यत्वं योगः शिलाजम्बुं गुग्गुलुं वेत्यादिना पूष्यमेवोक्तस्यादि-
 त्वात्पूष्यं श्लोकानुरोधात् पुनरत्र लिखितः । अष्टकायुतमिति त्रिकटु-
 युतं कटुरोहिणीयुतं वा । षड्धरणं वातव्याधायुक्तं यद्यदि षड्ध-
 रणं पिवेदित्येतावतैव सुखाम्बुना इति लभ्यते उत्प्लोदकेनैव षड्धरण-
 पानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यनन्तरुक्तशौद्धेयं पानाशङ्कानिराका-
 र्यमेतदुक्तं भवति । पिप्पलीवर्द्धमानं वेति पिप्पलीवर्द्धमाननिश्चयक्रमेण
 पिप्पलीं गृहीत्वा मधुना गुडं वा सहोपयन्नीत गण्डीरारिष्टमेवेति
 गण्डीरं समष्टः तस्यं जलमेव पाक्यं तीक्ष्णत्वात् तस्यारिष्टं सञ्ज्ञानं
 तच्च गन्धीरं शतपत्रं जलद्वीयेन पक्त्वा पादावशेषेतिस्त्रिंशु गुडदवा-
 भारोप्य धातकीलोघ्ननिघ्नं भायले सञ्ज्ञानीयं दंष्ट्रहन् सटाभवति
 तदोपबोज्यं । किंवा करिष्टं समष्टनिम्बसोख्यं सन्नरोक्तेन मधुना
 गुडं वा सहोपबोज्यम् ॥ ५ ॥

अव्येत्यादि समधुः पक्कः यैव इति बोध्यम् । दिहेदित्यादि
 सर्पपैरित्यन्त्येकौ दोषः उत्प्लोदकमुद्धर्तनम् । स्थलानानीत्युच्यते-
 प्राप्त् कल्पमिति प्रातः, निरुजमित्यन्ते । अष्टकटुरतये पञ्चाब्ज-
 पिप्पलीमूत्रं नगरयोः प्रत्येकमेकपत्रमिष्टं निखलस्तु प्रत्येकं पञ्चदशं

पक्षाभ्यां पिप्पलीमूतनागरादृकट्वरः ।
 तैलप्रस्थः समोदभा गृध्रसूरगृध्रापहः ॥
 अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्धपमिष्यते ॥ ६ ॥
 कुष्ठ श्रीवेष्टकोदिचं शरलं दारुकेशरम् ।
 अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्धं पचेत् ॥
 सचौद्रं मातया तस्माद्रुस्तम्भार्द्रितः पिवेत् ।
 सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभृष्टतगुग्गुलुः ॥ ७ ॥
 इति ऊरुस्तम्भचिकित्सा ।

अथामवाताधिकारः ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कूनि च ॥
 विरेचनं स्नेहपानं वस्तयञ्चाममाहते ॥

अथवा कल्कस्यात्यन्तमलीयस्त्वं स्यादित्याह । अष्टकट्वरमिति अष्ट-
 गुणं कट्वरं सप्ताष्टभस्तक्रस्तस्याधौ प्रस्थाः ॥ ६ ॥

कुष्ठे त्यादौ श्रीवेष्टकः नवनीत खोटिः । अजगन्धास्तेन यमानी ।
 अतृगुण जलेन पाकः । सचौद्रमिति प्रक्षेपविधया, अयञ्च विधिर-
 वस्थाविशेष बोध्यः चरकमन्त्रादात् सैन्धवाद्य तैलं वातव्याधाशुक्तं
 पुनर्नवा गुग्गुलुरमृतागुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः ॥ ७ ॥

ऊरुस्तम्भ चिकित्सा ।

हामवातहामान्याद्रुस्तम्भाननरमामवातचिकित्सामाह लङ्घ-
 नमित्यादि । विरेचनन्त महेश्वरपत्रिकायां विशेषणोक्तं उक्तं हि विषत्
 सैन्धवगुणतीनामारनालेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जान्तमामवातहरं
 वरम् । सप्ताहञ्च लिङ्गचूर्णं लिङ्गं कायेन भाषितम् । काञ्जिकेन च तत्

सैन्धवाद्ये नानुवास्य चारवस्तिः प्रशस्यते :

आमवाते पञ्च कोलसिद्धं पानान्नमिष्यते १ ॥

रजः स्वेदो विधातव्यो बालुकापुटकैस्तथा ।

शटीशुत्तप्रभयाचोग्रादेवाह्वाति विषामृता ॥

कषायमामवातस्य पाचनं रक्षभोजनम् ॥ २ ॥

रास्तादशमूलकम् ।

शटीविम्बौषधीकल्कं वर्षाभूक्काथसंयुतम् ।

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविपाचनम् ॥

दशमूलाढतेरण्डरास्ता नागरदारुभिः ।

क्वाथोरूकतैलेन सामं हन्तप्रलिलं शुक्लम् ॥ ३ ॥

रास्तापञ्चकम् ।

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागरान्मृषा ।

कुचिर्वास्तकटीमूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥

रास्तां गुडूचीमेरण्डं देवदारुमहौषधम् ।

पिबेत् सर्ध्वाङ्गिके वाते सामे सन्धप्रस्थिमज्जगे ॥ ४ ॥

श्रीतं रेचनञ्चामवातिनाम् इति । तत्सर्वं मतं बोध्यम् । स्वेहपान-
मितिलङ्घनादिदिरामक्षये जाते तदनन्तरं रजस्य वायोः प्रशमनार्थं
स्वेहपानं किम्वा स्वेह शब्देनात्र विरेचकतया एरण्डतैलं बोध्यं
वक्ष्य इति शोधनवस्तयः ॥ १ ॥

रुचस्वेद इति रुचस्वेदं तन्नालरोक्तं यथा कार्पासास्य कक्ष-
स्त्रिकातिक्षयदैरेरण्डमूलातसोषधोभगणाग्न्यु काङ्गिकयतैरेकीकृतैर्वा
इत्यक् । स्वेदस्तादृशं कुपंदोरगरिः स्त्रिकपाणिषाटाङ्गुलिषीवा-
स्तस्वकटीरुजो विजयते सामगः समस्तारुज इति ॥ २ ॥

शटीत्यादौ उपावदा ॥ ३ ॥

दशमूलेत्यादौ रूकतैलेनेति शोधनार्थं एरण्डतैलस्य कर्षः ३
समधिको वा शमनार्थं पुनः षड्दौमाषका इति ॥ ४ ॥

रास्त्रासप्तकम् ।

रास्त्रासप्तारग्वधदेवदारुतिकण्टकैरण्डं पुनर्नवानाम् ।

काथं पिवेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुष्टतिकपार्श्वशूलौ ॥ ५ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निर्सेवितः ।

समवाते कटीशूलौ पाचनोरुकप्रणाशनः ॥

आमवाते कणायुक्तं दशमूलरसं पिवेत् ॥ ६ ॥

खादेद्वाप्यभयाविश्वं गुडचूर्णं नागरेण वा ॥ ७ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलगर्तियुक्तो मध्रसीटद्वयार्द्रितो नित्यम् ॥ ८ ॥

कर्पं नागरचूर्णस्य काष्ठीकेन पिवेत् सदा ।

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ९ ॥

पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिवेदुष्णेन वारिणा ।

मन्दान्निशूलशुल्कामकफारीचकनाशनम् ॥

रास्त्रासप्तके पिवेदिति काथरूपतया अत्र योगे तथा वक्ष्यमाण
रास्त्रासप्तके यदि विवेकश्चिकीर्षितो भवति तदा एरण्डतैलं प्रवेष्ट-
मिति वदन्ति ॥ ५ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथ इति अत्र शुण्ठ्याभागमेकं गोक्षुरस्य
भागद्वयं मृत्तान्ति कोष्ठभेदे कर्तव्ये यवचारमतं प्रतिपत्ति ॥ ६ ॥

अभया विश्वमिति हरीतकीचूर्णं मा २ शुण्ठी चूर्णं मा २
पिष्टा खाद्यं तप्तजलमनुपेयम् । गुडचूर्णं नागरेण वा इति काथेन
व्यवहारः केचित् पिष्टा उष्णोदकेन भक्षयन्ति ॥ ७ ॥

एरण्डं त्वादौ हरीतकीचूर्णं स्यैरण्डतैलेनावलेहः ॥ ८ ॥

कर्पं नागरचूर्णं स्वेत्यादि शुण्ठीचूर्णं वणयुक्तस्य काष्ठीकस्य
भक्तेन सोपयोगः प्रचरति ॥ ९ ॥

पञ्चकोलेत्यादि समभाग पञ्चकोलचूर्णं मापकाटकपुष्पजलेन
मेयम् ।

अस्यतानागरगोक्षुरमुण्डित वरुणकैः कृतं चूर्णम् ।

मस्वारणालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १० ॥

वैश्वानरं चूर्णम् ।

माणिमयस्य भागौ द्वौ यमान्यास्तद्वदेव तु ।

भागास्तयोजमोदायानागराङ्गागपञ्चकम् ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः ॥

मस्वारणालतक्रेण सर्पिषोऽशोदकेन वा ।

पीतं जयत्यामवातगुल्मं हृद्वस्तिजान् गुदान् ।

शोष्ठानं हन्ति मूलादीनानाहं गुदजानि च ॥

विवस्त्रं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान् ।

वातामुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ११ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ।

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् ।

पिप्पलीं त्रिवृतां सुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥

त्रिफलां नागरकञ्चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

मस्वारणालतक्रेण पयो मांसरसेन वा ॥

आमवातं निहन्तग्राशु श्वययुं सन्धिसंस्थितम् ॥ १२ ॥

अस्यतेत्यादौ वरुणं वरुणमूलम् ॥ १० ॥

वैश्वानरचूर्णंमाह माणिमयस्येत्यादि माणिमयं सैन्धवम् ।
यमान्यास्तद्वदिति भागद्वयम् । भागस्तयोजमोदाया इति अजमो-
दायमानी तेन पञ्चभागो यमान्या एष एको यमानीस्थाने यवक्षारं
पठति केचिद्वनयमानोऽप्यन्यस्य यमान्याः भागद्वयं प्रयच्छन्ति अ-
न्येऽजमोदा वनयमानीं पृच्छन्ति किञ्चिन्तः परिमार्ज्जने यवान्येव
युक्ता । दशद्वौ चेति द्वादशभाग इति ॥ ११ ॥

अलम्बुषामित्यादि अलम्बुषामुण्डीरि वृद्धदारकं वृद्धदारकमूलं
वरुणं वरुणमूलम् ।

शतपुष्पेत्यादि स्मृतम् ॥ १२ ॥

शतपुष्पाविहङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

चूर्णं मुष्णाम्बुनापीतमग्निवन्दीपनं परम् ॥ १३ ॥

हिङ्ग्राद्यं चूर्णम् ।

हिङ्ग चव्यं विडं शुण्ठीकणाजानी सपौष्करम् ।

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्ववेत् ॥ १४ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवेन्तथा ।

विहङ्गान्वजमोदाञ्च जीरकं सुरदाह च ॥

चव्यैलासैन्धवं कुठं राक्तागोक्षरधान्यकम् ।

क्षिपलासुस्तकं व्योधं त्वग्गुशीरं यवाग्रजम् ॥

तालीशपत्रं पत्रञ्च सस्त्रचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्तेतानि चूर्णानि तावन्मात्रान्तु गुग्गुलुम् ॥

समर्ह्य सर्पिषा गाढं स्निग्धं भाण्डे निधापयेत्

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताद्यवातादोन् क्रिमिदुष्टत्रयामपि ॥

शोथगुल्मोदरानाह दुर्गन्धानि विनाशयेत् ।

हिङ्गुचव्यमित्यादौ कृष्णापिप्पली अजाजीरकजीरकमिति
निश्चयः कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पणी । भागोत्तरमिति बथोत्तरं
भागपरिहङ्गिः ।

पीतमिति चण्णाम्बुना ॥ १३-१४ ॥

योगराजगुग्गुलुतौ कारवी कृष्णजीरकं अजमोदायमानी अन्तः
परिमार्जनत्वात् एवं अन्यत्रापि । समर्ह्य सर्पिषा गाढमिति प्रथमं
तावत् दृतं दत्त्वा गुग्गुलुः प्रेषणीयः पश्चादस्यमलं चूर्णं दत्त्वा
प्रिषणीयः सम्यक्चूर्णमिहनेन तस्निग्धभाण्डे निधापयेत् । महानार्धं

कटिवस्तिगुदस्फुटनञ्चैवास्थिकङ्कयोस्तीव्रम् ॥

इत्यथसुखं कृत्वास्निषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।

सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशु विध्वस्तम् ॥ १६ ॥

गुण्ठीघृतम् ।

नागरकाथवल्लाभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥

वातहृष्टप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कटप्राप्तमृत्तनाशनम् ॥ १७ ॥

गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।

मृद्वग्निना घृतप्रस्थं वातरक्तं हरं परम् ।

आमवातादवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि

अशांसि गुल्मामूलञ्च नाशयत्याशु योजितम् ॥ १८ ॥

काञ्चीकषट्पलं घृतम् ।

हिङ्गुलिकटुकं चय्यं माणिमय्यं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

आरणालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।

मूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मृदाग्नेर्दीपनं परम् ॥ १९ ॥

निति समेनैव गुडेन क्रिञ्चिज्ज्वलं दत्त्वा वज्रिखन्ध्राद्भोजनेन
वटकाः कार्याः । चूर्णं वेति गुडुबोणं विना ॥ १६ ॥

गुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तोयेनेति नागरकाथेन केवलोदकेन
वेति काथस्थाने चतुर्गुणं जलं दत्त्वा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अमृताया इत्यादौ कल्केन चेतिपदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते ।
आदवाते औदक्यम् ॥ १८ ॥

काञ्चीकषट् पलके लिकटुकं प्रत्येकं पलिकं माणिमय्यं दैव्यम्
॥ १९ ॥

शतपुष्पाविहङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

चूर्णमुष्णाब्जनापीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १३ ॥

हिङ्गुचूर्णं चूर्णम् ।

हिङ्गुचूर्णं विडं शुण्ठीकणाजानी सपौष्करम् ।

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्वेत् ॥ १४ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवोन्तथा ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदाह च ॥

चव्यं लासैन्धवं कुठं रास्त्रागोक्षरधान्यकम् ।

त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वग्शीरं यवाग्रजम् ॥

तालोशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्तेतानि चूर्णानि तावन्मात्रान् गुग्गुलुम् "

संमर्द्दय सर्पिषा गाढं स्निग्धं भाण्डे निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताद्यवातादोन् क्रिमिदुष्टत्रयामपि ॥

श्लेष्मण्युदरानाह दुर्गन्धानि विनाशयेत् ।

हिङ्गुचूर्णमित्यादौ कृष्णापिप्पली अजाजीरितजीरकमिति निश्चयः कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पणी । भागोत्तरमिति यथोक्तं भागपरिवृद्धिः ।

पीतमिति उष्णान्धुना ॥ १३—१४ ॥

योगराजगुग्गुलुतौ कारवो कृष्णजीरकं अजमोदायमानी अन्नः परिमार्जनत्वात् एवं अन्यत्रापि । सम्यर्द्दय सर्पिषा गाढमिति प्रथमं तावत् दृतं दत्त्वा गुग्गुलुः येषणीयः पञ्चादक्षमस्य चूर्णं दत्त्वा त्रिषणीयः सम्यक्चूर्णमित्यनेन तस्निग्धभाण्डे निधापयेत् । नर्द्दयार्धं

कटिवस्तिगुदस्तुनस्यैवास्थिजङ्घयोसीजम् ॥

शुद्धयुक्तयः कृत्स्नस्य ये चान्येऽप्यामवातसङ्गताः ।

सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशु विध्वंसम् ॥ १८ ॥

शुद्धीघृतम् ।

नागरकायनक्ताभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेबोदकेन वा ॥

वातस्तेष्वाप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कट्प्रासृलनाशनम् ॥ २० ॥

शुद्धूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।

महग्निनः घृतप्रस्थं वातरं हरं परम् ॥

आमवाताद्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि

अर्शांसि शुक्लामूलञ्च नाशयत्याशु योजितम् ॥ २१ ॥

काष्ठीकषट्पलं घृतम् ।

हिङ्गुविकटुकं चय्यं माणिक्यं तथैव च ।

कल्कान् लत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

आरणालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।

मूलं विबन्धमानाहुमामवावं कटीग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं 'मन्दाग्नेर्हीपनं' परम् ॥ २२ ॥

निति समेनैव शुद्धेन क्रिद्विज्ज्वलं दत्त्वा वज्रिबलधाद्भुवीकतन
वटकाः कार्याः । चूर्णं वेति शुद्धबोमं विना ॥ १८ ॥

शुद्धीघृते चतुर्गुणेन तीवेनेति नागरकायेन केवलेबोदकेन
वेति काशस्थाने चतुर्गुणं जलं दत्त्वा इत्यर्थः ॥ २० ॥

अमृताया इत्यादौ कल्केन चेतिपदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते ।
आठप्राते औदस्तस्ये ॥ २१ ॥

काष्ठीकषट् पलके विकुं प्रत्येकं पलिकं माणिक्यं दैत्यवम्
॥ २२ ॥

पुष्टार्थं पयसासाध्यं दध्नविद्यमूत्रसंग्रहे ।

स्य पनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

शुण्ठीष्टम् ।

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरचतुर्गुणम् ।

सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ २२ ॥

रसोनपिण्डः ।

रसोनस्य पलशतं विलस्य कुडवं तथा ।

हिङ्गुतिकटुकं क्षारो पञ्चैवलवणानि च ॥

शतपुष्पा तथा कुठं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।

अजमोदायमानो च धान्यकश्चापि बुद्धिमान् ॥

प्रत्येकानु पलस्रैषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

घृत भाण्डे दृढं चैतत् स्यापथेद्दिनघोडशम् ॥

प्राञ्जय तैलमानीष्य प्रस्थार्द्धं काष्ठीकस्य च ।

श्वादेत् कर्षप्रमाणानु तोयं मद्यं पिबेदसु ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रिते ।

अपस्कारेऽनले मन्दे कासे खासे गरेषु च ॥

शोष्मादे वातभङ्गे च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ २३ ॥

पुष्टार्थमित्यादि उक्तमेव काष्ठीकघट्पत्रकं यदिपुष्टार्थं तदा
तदा काष्ठीकस्थाने पयो दत्वा साध्यं विद्यमूत्रसंग्रहे कार्यं ॥ २१ ॥
दोषवार्थं यदि तदा मस्तुन । साध्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

शुण्ठीष्टम् ॥ २३ ॥

रसोनपिण्डं निखलो रसोनस्यापि पिण्डस्य एवं तैलस्य ॥
जानीत्यष्टौ पञ्चापि द्वैगुण्यभावात् जन्तुष्वपि क्रियते ॥ २३ ॥

प्रसारणोद्यमनम् ।

प्रसारणादकक्षाये प्रस्थो सुडरसोनतः ।

पक्षः पञ्चोषणरजः पादः स्यादामवातहा ॥ २२ ॥

रसोनसुरा ।

वल्कलायाः सुरायास्तु सुपक्वायाः शतं घटे ।

ततोऽर्द्धेन रसोनन्तु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलमजाजीकुठचित्तकम् ।

नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्मितम् ॥

सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाग्निनी ।

क्रिमिकुष्ठक्षयानाहं गुल्फार्शः श्वहेमहनुत् ॥

अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाग्निनी ॥ २३ ॥

शिण्डकी ।

सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधौतं निस्तुं जले ।

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्विवसत्तयम् ॥

प्रसारणादमित्यादि प्रसारणशब्दः काये आदत्ते षोडशशरा-
वपरिमित इत्यर्थः । सुडरसनो मिश्रित्वा प्रस्थः । पक्ष इति कानव-
शात् परिणतः सप्तातरस इत्यर्थः । कानस्य सप्ताहमेव वक्ष्यमाण-
प्रयोगदर्शनात् । पञ्चकोलरज इति मिलितपञ्चकोलचूर्णं प्रस्थमपेक्ष्य पा-
दिकं चतुःपलमित्यर्थः । गन्धमादली १० पाकार्थं धानोयशराव १०
ग्रंथ शराव १६, सुडपल ८, रसोनपल ८ सम्मानवशात् परिशते
सति प्रक्षेपः मिलितपञ्चकोलचूर्णं पल ४ प्रसारणोद्यमनमेतत् ।
वल्कलायाः सुराया इति कल्कनीतिख्यातायाः सुराया । शतमिति
पलशतमिति घट घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽर्द्धेन रसोनेमिति
पञ्चाशत्पलमित्यर्थः । संशुद्धमिति त्वक्शिरारहितम् ॥ २२-२३ ॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि । सर्वप्रसङ्गं चूर्णितञ्चा जलेना-
बोद्धा क्षाण्डित्वा निस्तुं जले आतपे रंशेऽप्य आह्वा पल १६

धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्णं पलिकानि च ।

अलम्बुषागोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे ।

प्रसारणीवरुणत्वक् शुक्लीमदनमेव च ।

सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धतण्डुलमिश्रिता ॥

वष्टा सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।

मिश्रिता लवणोपेता जयेदामं महाज्वरम् ॥

एकजं द्वजं साधं सान्निपातिकमेव च ।

कटूरुवातमानाङ्गनालुजं त्रिक्रमागतम् ॥

उदावर्त्तहरो पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ २८ ॥

सिधमला ।

त्वगादिहीनाः संशुष्का मल्यग्राः सकुलद्वयः ।

सञ्चूर्णोक्तं तेषां शते पलशततयम् ।

शतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।

क्रिमिघ्नदीपकनिशाचविकाशत्र्यिकाद्र्कैः ॥

जीरकद्वयटुशोरमुरसार्जकशिशुकैः ।

अण्डमराने मिश्रयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थाप्यं तत इति धान्य-
राशौ राश्यान् अलम्बुषादिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं दद्यात् ततोऽन्तर्लेन सम्यक्-
पाकं परिश्रुतेति विज्ञाय ततः प्रत्यहं प्राक्त्यं कर्ष २, तण्डुल-
चूर्णं पत्र १ पाकार्थं जल ११ पत्र खवागुः पङ्कगुण्डमसीतिव-
चनात्, नजंनार्थं सर्षपतैलकषं १ हिङ्गुरति ५ सैन्धवमाषा २ ततः
पुनरपि किञ्चित्त्वचं दत्वा भक्षणीयेति परीपाटी कथिता । सिद्धा-
तण्डुल मिश्रतेति एषा सिद्धाकी मिश्रितासती सिद्धा काय्या पेया
कार्येयर्थः । अन्ये तु पिष्टकः तण्डुलमिश्रणेन बटकः कार्य इत्याहुः ।
सिद्धाकी च धानविशेषस्य संज्ञा ॥ २८ ॥

सिद्धिवादां शीत इति शीतकाणे अजंजः सुरसस्य पर्यासभेदः ।
आरण्यालेपरिज्ञतं इति तादन्त्यावमारण्यादं वाक्ता परिज्ञातः सम्यक्

इशमूलात्तगुप्ताभ्यां मार्कवैलंबयैस्त्रिभिः ।
 च र्गितैः पलिकैः सार्द्धमारणालपरिभुतैः ।
 विन्यसेत् स्नेहपात्रे च धान्यराशौ पुनन्यवेत् ।
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
 सिध्मलेयं प्रयोक्तव्या सामे वाते विशेषतः ॥
 भग्महृन्नाम्युपहृताः कम्पिनः पठसर्पिणः ।
 गृध्रसीमग्निसादृशं शूलशूलोदराणि च ॥
 बलीपलितखालित्यं हत्वासुरमलेन्द्रियाः ॥ २८ ॥
 इविमत्सु शुङ्खीरपोतकीमाघपिष्टकम् ।
 वर्जयेद्दामवातार्तो गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ २९ ॥
 इति आमवातचिकित्सा ।

अथ शूलार्थिकारः ।

वमनं लङ्घनं रुदः प्राचनं फलवर्त्तयः ।
 धारचर्यानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥

भवति स्नेहपात्रमिह कटुतैजपात्रमेव यौमिषं भक्षणमिति चक्षुभो-
 जनं भोष्यनं मन्दादिभोजनम् ॥ २८ ॥

माघपिष्टकमिति सायकपिष्टकं च अपिष्यन्दकारिदीपादु-
 न्नकोदकारि ॥ २९ ॥

आमवाताधिकारः ।

आमवातवत् शूलोप्याममन्यतेन तदनन्तरं शूलचिकित्सायाः
 वमनमिडादिस्तुतस्तथा वमनमुत्थिष्टकफं, लङ्घनममपाचनार्थं रुदः

पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
 पायसः कशरैः पिष्टैः स्निग्धैर्वापि सितोत्कटैः ॥ १ ॥
 वातात्मकं हन्तप्रचरेण शूतं स्नेहेन युक्तशुक्लतृणैः ।
 ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुमौञ्चलदाडिमाद्यः ॥ २ ॥
 बलापुनर्नवैरगुडवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
 सहिङ्गुलवणं पीतं सद्योवातवजायहम् ॥ ३ ॥
 शूलीनिरन्त्रकोष्ठोऽङ्गिराभिश्चूर्णिताः पिवेत् ।
 हिङ्गुप्रतिविषाद्योष्रवचासौवर्चला याः ॥
 तुम्बुकण्ठभयाहिङ्गुपौष्करं लवणतृणम् ।
 पिवेत् यवाश्विना वातशूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ४ ॥
 श्यामाविडं शिशुफलानि पथ्या विडङ्गकम्प्लुकमश्वत्थी ।
 कल्कं समं मद्ययुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्त्यादनिलात्मकम् ॥ ५ ॥

पित्तं विहाय । क्षार इति क्षारवन्तिः क्षारप्रयोगो वा । चूर्णं गुडिके
 इति इहैव वक्ष्यमाणे ॥ १ ॥

वातात्मकेत्यादौ युष इति कञ्चत्यन्वायमसंख्योर्मिजित्वा बलं,
 जलं षोडशपलं, पञ्चवटवृक्षस्थिते विमर्दं प्रवर्त्तय कान्तयित्वा हिङ्गु
 वृहतेन घृतेन भजंतीयं तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कर्षः
 प्रक्षेपः पश्चाद्वाङ्गिभजीजरसंयोज्यम् ॥ २ ॥

बलेत्यादिदोषोऽयं कायविधिना हिङ्गुलवणञ्च प्रक्षेपं लवणमत्र
 सौवर्चलं वातशूलं हन्तृत्वादित्याहुः ॥ ३ ॥

निरन्त्रकोष्ठ इति अभुक्त इत्यर्थः । अन्ये तु अन्नं अजोर्णाञ्चं
 नान्यकोष्ठ इत्याहुः । प्रविषा अतिविषा तुम्बुक श्यामाख्यातं
 यवाश्व, नेति यवकाशेन । यवैरगुडाश्व, नापेयमिति तु पाठाभरंतेन
 द्वाभ्यामेव कायः ॥ ४ ॥

श्यामेत्यादि श्यामा वृद्धदारकः कम्प्लुको गुल्मा रोगनी
 अश्वत्थो गङ्गाती, क्षारो यवक्षारः ॥ ५ ॥

यमानीहिङ्गुस्निग्धतृणारसौवर्चलाभयाः ।
 सुरामण्डनेन पातव्या वातशूलानिहृदनाः ॥ ६ ॥
 विश्वमेरण्डजं मूलं काययित्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ७ ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 बिखैरण्डयवकाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥
 तद्वद्द्वयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुग्वक्त्रकृष्णालवणं यमानीक्षाराभया सेन्धवतुल्यभागम् ।
 चर्यं पिबेद्द्वारुणमण्डमिश्रं शूले प्रष्टुं तिलजे शिवाय ॥ ९ ॥
 सौवर्चलाश्लिकावाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडकानिलशूलनुत् ॥
 हिङ्गुश्लवेतसव्योष यमाने लवणदिकैः ।
 बीजपूररसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥

यमानीत्यादौ सुरा मण्डनेति सुराया उपरितनस्त्वच्छूद्रभागेन
 यमानीत्यापि ॥ ६ ॥

विश्वमित्यादि एरण्डमूलस्य भागत्रयं गुणद्वयाद्यैको भाग इत्यर्थः
 ॥ ७ ॥

हिङ्गुपुष्करेति हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वेति उभयत्र
 सहयोगे ततोया । तद्वदिति सद्यः शूलहर इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिङ्गुश्लो व्यादि श्लोऽश्लवेतसः कृष्णा पिप्पली लवणमिह सौवर्चलं
 विशेषतः शूलहन्तृत्वात् क्वचिच्च कृष्णामलकमिति पाठं स च निखल-
 स्यासम्मतः । निखलस्तु कृष्णामलकमित्यत्र कृष्ण लवणमिति पठति ।
 छातीत सखाटात् छन्दभङ्गोऽपि नाशङ्क्यः, अनलत्वात् पद्यमार्ग इति
 व्याचष्टे ॥ ९ ॥

सौवर्चलेत्यादौ श्लिका तिलिङ्गी, द्विगुणोत्तरैरिति दधोत्तरं

बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।
जयेद्वातभवं मूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ १० ॥
विल्लमूलनिर्लेरण्डं पिष्ट्वा चान्तु माषसा ।
गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातमूलविनाशिनीम् ॥
तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्राम जठरोपरि ।
गुडिका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥
नाभजेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्जिकान्वितः ।
जीवन्ति मूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलानुत् ॥ ११ ॥
गुडः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ १२ ॥
पैत्ते तु शूले वमनं पयोभी-
रसैस्तथैक्षोः सपटोलनिम्बैः ।
शीतावगाहाः पुलिना सवाताः
कांस्यादि पत्राणि जलश्रुतानि ॥ १३ ॥
विरेचनं पित्तहरञ्च शूलं रसाञ्च शस्ताः शशलावकानाम् ।

द्विगुणैरित्यर्थः । एषा गुडिका चतुर्धापकमिता उष्णोदकानु मानेन
भक्षणीया । एवं वक्ष्यमाणा गुडिकापि ॥ १० ॥

विल्लमूलेत्यादौ अण्डतुषारम्भः काञ्जिकं तिलैरिति पिष्टैः । गुडि-
कैश्च कोष्णाभ्रामयितव्या । जीवन्तीमूलकल्केनापि लेपः ॥ ११ ॥

सम्पूति पित्तमूलविकृतामाह गुडइत्यादि गुडः पुरातन
उपहतमूलस्य स्त्रेयः वातपित्तहरयो यौगिकत्वात् । चर्तं हि सुसुते
पित्तघ्नो मधुरः गुडो वातघ्नोऽहृत् प्रसादनः । पुराणस्याधिक्यगुणः
स्मृतः पथ्य तमो गुडः ॥ १२ ॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि पित्तजेऽपि वमनस्य भाग्यस्य पित्तह-
रणात् । सपटोलनिम्बैरिति पटोलनिम्बल्लयुतैः । मदन फलयोगम-
न्त्रव हेदिच्छन्ति ॥ १३ ॥

सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीतामधुसंप्रयुक्ताः ॥

हृद्ग्रां ज्वरे पित्तभवेऽपि शूलै

घोरे विदाहेत्वतितर्षिते च ॥ १४ ॥

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां

पिवेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ १५ ॥

धातूनां रसं विदार्या वा त्वायन्ती गोस्तनाच्च वा ।

पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिच्छदनम् ॥

शतावरीरसं क्षौद्रद्युतं प्रातः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्तार्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥

वृहत्या गोक्षुरै रण्डकुशकाशेक्षुरालिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ १६ ॥

शतावरीसयट्पाह्वाट्पालकुशगोक्षुरैः ।

शतशीतं पिवेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥

पित्ताह्वाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ १७ ॥

त्रिफलानिख्यट्पाह्वाकटुकारवधैः शृतम् ।

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ।

तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्काथसंयुतम् ॥

त्रितेजनं पित्तहरमिति मधुरगुणोमेतं सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं
लाजशक्तमधुभ्यां त्रिमिश्रितं सन्तर्पणमिति ॥ १४ ॥

यवस्य पेयमिति यवस्य यवागम् ॥ १५ ॥

धातूनां रसमित्यादि योगत्वयं धातूनाः स्तराः विदार्या ज्वर-
स्तराः त्वायन्ती गोस्तनयोः काशः शर्करा च सर्वत्र बोध्या शतावरी-
रसमित्यादि स्पष्टम् । वृहत्यायिति वृक्षुरालिका खागरभेदा ॥ १६ ॥

शतावरीत्यादौ शतशीतमिति शृतं शीतं तैलं व्यजनादितिः
न त प्रातःकषायः ॥ १७ ॥

त्रिफलत्यादौ सट्पाह्वाः यदि मधुकः कटुका कटुरोहिणी तैलमेरुः

शूलं पित्तोत्तवं हन्याद् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ १८ ॥
 त्रिफलारवधकायं सलोहं शर्करान्वितम् ।
 पाययेद्भक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥
 प्रहिच्छात् पित्तशूलघ्नं धातुचूर्णं समाश्लिकम् ।
 श्लेष्माधिके कर्हग्रनलङ्घनानि शिरोविरेकं मधुशीधुपानम् ॥
 मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रुक्षान् कटुकांश्च सर्वाङ्गान् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ।
 यवागूर्हापनीया स्नाच्छूलघ्नी तोयसाधिता ।
 लवणत्वयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ॥
 सुखोष्णेनाम्बुना धीतं कफशूलविनाशनम् ॥ १९ ॥
 क्लिप्तमूलरुधैरण्डं चित्तकं विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवरसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 मुखं वचां तित्तकरोहिणीश्च तथा भयां निर्हृदनीश्च तुल्याद् ।
 पिवेत्तु गोमूत्रयुतां कफोत्पन्नूते तथामस्य च पावनार्थम् ॥
 वषाब्दाग्न्यभयातित्ताचूर्णं गोमूत्रसंयुतम् ।
 रुक्षारं वा पिवेत् कायं विल्लादेः कफशूलवान् ॥ २० ॥

शूलजमिति तेलं प्रक्षेप्यं चान्यं तु योगद्वयमाहुः तन्मते एरण्डजं तैलं
 मित्येकः । मधुककायसंयुतमेरण्डं तैलमिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

त्रिफलारवधकायमित्यादि स्पष्टम् । शूलश्लेष्माधिक इति मधुना
 कृतः गोधूमधुगोधुः । अरिष्टान् सन्धानं विज्ञेयम् । पिप्पलीकालादि
 स्पष्टम् । लवणत्वययुतमिति लवणत्वयं सौवर्चं लवणविडम् । समभागम्
 खादृष्टमाषकमुष्णोदककण्ठेनालोढ्य पेयम् । चूर्णाविषये योगोऽयम् ॥ १९ ॥

विल्वमूलमित्यादि अयं योगः कार्याविधिना । मुक्तमित्यादौ
 निर्हृदनीमूर्ध्ना, मुक्तादि निर्हृदयान् एको योगः । शूलकादिकं पिष्टा-
 गोमूत्रेण पेयम् । वषाब्दादौ अग्निश्लितकः रुक्षारमित्यादिस्तु द्वितीयो
 योगः । विल्लादे दंष्ट्रामूलस्य कायं पिवेदिति ॥ २० ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुकायस्थयापरः ।

सञ्चारो मधुना पीतः पार्श्वद्विहसिन्धूलनुत् ॥ २१ ॥

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।

सेऽमामहं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ।

सहिङ्गुतुल्यव्योषयमानीचितकामयाः ।

सञ्चारलवणाश्चूर्णं पिवेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥

विन्मूतानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ २२ ॥

चित्तकं ग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं ललैः शृतम् ।

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडमैश्वर्यम् ।

दीपकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःसमम् ।

अधं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २३ ॥

समाक्षिकं दृढत्यादिं पिवेत् पित्तानिलात्मके ॥ २४ ॥

व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ।

पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता शक्यम् ।

एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ २५ ॥

मातुलुङ्गरस इति मातुलुङ्गमूलकायः योगद्वयेऽपि मधुयवञ्चारौ
प्रयोग्यौ ॥ २१ ॥

आमशूलमिति आमहरं भूत्वा यदग्निद्विकरं भवति पशुको-
णादि तत् सेव्यं नष्टं दृढादि । तस्य कश्चिद्द्वयविशेषः ॥ २२ ॥

चित्तकमित्यादौ ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं सहिङ्गुविडमैश्वर्यमित्याह
सहिङ्गुविडटाडिमिति केचित् पठन्ति दीपकं यमानी ॥ २३ ॥

समाक्षिकं दृढत्यादिमिति दृढतयौ गोकुलैरण्डशुण्ठीनाम्बु-
भुक्तं अन्ये तु सन्निपातज्वरोक्तं दृढत्यादिकमाह । व्यवहारस्तु पूर्व-
मेव ॥ २४ ॥

इन्द्रकशूरविकिर्षःमाह व्यामिश्रमित्यादि ॥ २५ ॥

पटेन त्रिफलः रिष्टकायं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्चेष्वाञ्जरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥

रसोनं मधुसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।

वातश्चेष्वाभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम् ॥ २६ ॥

विश्वादिः ।

विश्वोरुषूकदशमूलयवाश्लसा तु

द्विद्वारहिङ्गुलवण्यपुष्कराणाम् ।

चूर्णं पिबेत् हृदयपार्श्वकटोपग्रहाम-

यक्षाशयां सभ्रशरूक्ञ्जरच्छूलशूलो ॥

काथेन चूर्णपानां यत्तत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्तते न ते नात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवैः ॥ २७ ॥

रूचकादिः ।

चूर्णं समं रूचकहिङ्गुमहौषधानां

शुण्ठप्रसूना कफसमीरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वं शठवठरार्त्तिविस्तृविकासु

पेयन्तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥

पटोलेत्यादौ अरिष्टो निम्बः । रसोनमिष्यादि निस्तुवरसोन
भाषा ६, मध्यपत्र १ ॥ २६ ॥

विश्वरूकेत्यादि अन्धसेति काथेन । हिङ्गु, सौवर्चं चमित्यादि
चक्षुमाणयोऽपि समुद्रितदशमूलवयवयोर्द्रव्योः प्रत्येकं तस्य भागेन दद्यात्
अवहारादङ्गनादत्रापि तथैव मानमाह श्रीकण्ठः । तेन विश्वरूकदश-
मूलानां निमित्तानामेको भागः यस्याः चापरो भाग इति । अवहा-
रोऽपि इत्यनेन । द्विद्वारादयस्तु प्रलेपविषये प्रयोज्याः नतु पातप्लव-
चतुर्द्रवैरिति परिभाषया पानविषये एवं वक्ष्यमाणेष्वपि । एतदेषाञ्च
काथेन चूर्णपानं यदित्यादि । अस्यार्थस्तु ञ्जरातीक्षारणिकिदावा-
मेवोक्तः ॥ २७ ॥

समं शुण्ठ्यास्त्रुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
 तं गाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥ २८ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बु ।
 पौष्करञ्च पिवेच्चूर्णं दशमूल यवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिष्ठं सन्धूने तन्वोपतानके ।
 शोथे स्नेहप्रदेके च कर्णरोगे च शस्तते ॥ २९ ॥
 एरण्डसप्तकम् ।

एरण्डविल्ववृक्षद्वयमातुलुङ्ग-
 पाषाणभित्तिकटुमूलहतः कषायः ।
 सप्पारहिङ्गुलवणोरुवृत्तैलमिश्रः
 आण्यसमेदहृदयस्तनुरश्च पेयः ॥
 हिङ्गुलिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं शीघ्रमूलापहं रजः ॥ ३० ॥

चूर्णः सममित्यादि सूचकं भौवर्चनम् । तीक्ष्णत्वेन शुण्ठ्याः
 कषाईत्याल्यस्य वा कायः । तन्वोपः सौवर्चलमापा । शुण्ठ्यचूर्णमात्र
 २ हिङ्गु, रति ६ । एवं यवरसेनेति ॥ समं शुण्ठ्यास्त्रुनेत्यादौ समप्रत्यस्य
 तत्पार्श्वत्वे हिङ्गुनो रचकमदौषधसमानत्वेन वडमानता स्यादतः
 सममिति पटं सहाये ॥ २८ ॥

हिङ्गुसौवर्चलेत्यादौ दशमूलयवयोर्द्वयोः कायः तेन प्रत्येकं दश-
 मूलः । माषा ० रति यवतुम्बुलः । कर्पः पाकार्यं कलशरात्र । श्रेण २
 पञ्च । भेदे विवर्जिते हिङ्गुवादीनां प्रक्षेपः ॥ २९ ॥

एरण्डत्यादौ मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य सूचकम् । पाषाणभित्
 पाषाणभेदी त्रिकटु गौणुक्तस्य सूचकम् । लवणमत्र सैन्धवं नत
 सौवर्चलं नागार्जनसम्पादात् कथं दोग आगवाते चन्द्राटेन विवर्जितः
 अतस्तत्प्राप युज्यते । हिङ्गुलिकटुकमित्यादौ मातुलुङ्गरसो मातु-
 लुङ्गमूलकायः । अन्यं तु मातुलुङ्गफलरस इत्याहुः ॥ ३० ॥

एरण्डद्वादशकम् ।

दग्धमणिगतं स्रग्भृङ्गं गा-तेन सह पीतम् ।
 हृदयनितम्बजम्बूल हरति शिखी दाहनिग्रहमिव ॥
 क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं स्वरसेन बद्धं नरम् ।
 अपयत्य चिर-न्नियतं लोहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥
 विदारोदादिमरसः रव्योपलवणान्वितः ।
 चौद्रुतो जययाशु शूलं दोषत्वदोहवम् ॥
 एरण्डफलम् लानि दृहतीद्वयगोक्षरम् ।
 परिण्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुरालिका ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
 घृण्णदोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥ ३१ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मण्डूर त्रिफलाचूर्णयुतम् ।
 मिलित्वानुसर्पिभ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

दग्धमित्यादि शृगभृङ्गं रिसाभृङ्गं तच्च चूर्णीकृत्यान्धुं भं यदा-
 स्नातया दग्धमित्यर्थः क्रिमिरिपुचूर्णमिवातौ बद्धसेनस्य बद्धम-
 न् । विदारोदादि । विदारोपकटा कृमफलयोः स्वरसः भूमिभृङ्गा-
 न्दूरसः कर्षं । पकटादिमरस कर्षं । व्योपलमा ॥ । एरण्डित्यादि ।
 एरण्डस्य फलं मूत्रञ्च परिण्यत्यतस्तः । सहदेवा दण्डोत्पलभेदा ।
 सिंहपुच्छी दण्डोत्पलभेदा । सा च कनकपुत्र सहगदीघेपला कटीरा-
 युञ्जाति ख्याता । दक्षुरालिका लटादाति ख्याता । चस्तनस्त दक्षु-
 रालिकास्थाने दक्षुरकं पठति । एवं सुशुतमतामुषादौ चन्द्राट पि-
 ॥ ३१ ॥

गोमूत्रसिद्धमित्यादि । गोमूत्रे सप्रधा निर्व्यापनेन शुद्धं मण्ड-
 त्रिफलाचूर्णसं पक्षपट्टकागामन्यतमकानेनोपयोज्यम् । शङ्ख-
 चूर्णमित्यादि मनादग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं यद्वृत्ति । असुरनापकके

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिष्णुदोषरंयुतम् ।

उदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजनम् ॥ ३१ ॥

तीक्ष्णाय चूर्णयंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।

प्रयोज्यं मधुसर्पिण्यां सर्वं शूलनिवारणम् ॥

मूत्रान्तः पाचितां शृङ्गां लौहचूर्णसमन्विताम् ।

संशुद्धामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ३२ ॥

दाधिकं धृतम् ।

पिप्पलीनागरं विल्वं कारीचयश्चैतकम् ।

हिङ्गुदाडिमवृक्षः श्लवचाक्षारः श्लवेतसम् ॥

वर्षाभूषणलवणमञ्जाजीवीजपूरकम् ।

इधितिशुण्ठितं सर्पिस्तत् सिद्धं दाधिकं स्मृतम् ।

शुल्काशः शीतहृत्पाण्ड्यशूलयोनिश्चजापहम् ॥

दोषशमः श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥ ३४ ॥

किञ्चिदधिकं वा । लवणस्योषं मिश्रिता माषद्वयं हिङ्गुरक्तद्वयं भवं वा
विशेदितव्यम् । अत्रेव भागानुक्तेः सममिति वदन्ति । श्लेष्मोत्तरेऽप्ये-
वमः ॥ ३२ ॥

तीक्ष्णाय इत्यादि । मारितपुष्टितपस्त्रलौहचूर्णं कर्म । माषा द्वा-
त्रिफलाचूर्णं प्रमा द्वा मिश्रितचूर्णाश्च यावद्वा रतिः ॥ । हृत्पाण्ड्यो-
दत्ता लौहमुद्गरेण रंमद्वा भक्षनीयम् । अन्ये च त्रिफलाद्या एक-
भागसमं लौहचूर्णमिति वदन्ति । मूत्रान्तः पाचितामिति गोष्ठेनोत्-
स्थिताम् । शुल्कामित्यातप योगान् । लौहचूर्णसमन्वितामिति लौहचूर्ण-
करीतकी चूर्णसमम् । संशुद्धामिति चूर्णद्वयसंशुद्धाः । अन्ये च
लौहचूर्णमुद्गरीतकीनां प्रत्येकं समानत्वमाहः ॥ ३२ ॥

दाधिकं धृतम् । विल्वं विल्वस्य मूलं लवणलवणं लौहचूर्णमिश्रितम् ।
हृत्पाण्ड्यं सङ्घर्षं बीजपूरं बीजपूरकमूत्रम् । दम्भातिशयेनैव पाकः ।
क्षरसजीराकाङ्गुलीरित्यादि परिभाषा । च चतसृण्यजस दामार्थमुक्तं
किन्तु प्रयो न समद्वयन्त ॥ ३४ ॥

कण्ठसावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
 कटुतेलाक्तवाक्त्वां धूपः शूतहरः परः ॥
 व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुवैदलम् ।
 वैगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान्तरः ॥ १ ॥
 इति शूलचिकित्सा ।

अथ परिणामशूलाधिकारः ।

वसनं तिक्तमधु विरेकत्राणि शस्यते ।
 वसायश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥ १ ॥
 विषकृतण्डुर्व्योषं तिवृहन्तीषचित्तकम् ।
 चर्मान्येतानि संस्कृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 एतेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातश्चित्ततः ।

वस्यतेति । पादावाममिश्रच्छावावरोधनम् ॥ ११ ॥

इति शूलचिकित्सा ।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह वसनमित्यादि । चकारा-
 द्भक्षणमपि बोध्यम् । वसावोऽपि माधुतैलिकादवोऽप्युच्यते । चक्र-
 हि मज्जनं वसनं शूलं विरेचनानुशासनम् । निरुहो वाजिन्यादि-
 माधुतैलिकवस्तयति । माधुतैलिकवस्तयस्य माधुतैल पथानाः । सु-
 तोक्ताः । चक्रं हि वस्त्राच्छुभ तच्च पाद्यान्येन प्रदीयते । माधु-
 तैलिकमित्येवं भिषग्भिर्वाच्यते । तत्राप्राणव्यस्य दोषं चक्रनर-
 तने, पञ्चगानाशयस्यैव विरक्तानिरुहो, पक्षाघातस्यैव चानुशास-
 नमिति ॥ ॥

विषकृत्यादि । विषकृतण्डुर्वं विषकृतं विषकृतं विषकृतं

१ ण्योदकानुपात्तु दद्यादग्निविद्वानम् ।
 जयेन्निदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ।
 नागरं तिलगुडकं प्रयत्ना संसाध्यं यः पुमान् दद्यात्
 जघ्रं परिणामशूलं तस्यापेति सप्तरात्रेण ॥ २ ॥
 शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 शक्तिजं विनिहन्तेऽतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ३ ॥
 अक्षधातुप्रभयाकृष्णं शूलं मधुयुतं लिहेत् ।
 दध्ना नूनसारेणाद्यात् सतीत्यवप्रक्तुकान् ।
 अक्षिराम्बुच्यते शूलान्मरुत्परिवर्तजात् ।
 तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ॥
 द्विभागं गुडसयुक्तं शुद्धीं कृत्वा च भागिकान् ।
 शोतारूपानं पूर्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ॥
 सायाह्णे रसकं पीत्वा नरो मुच्यते दुर्जयात् ।
 परिणामसमुत्पाच्च शूलं च्छिरभवादपि ॥
 शम्बूकं तूप्रपणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च ।
 समं भांशं गुडिकां कृत्वा कलस्युरसकेन वा ॥

मोदकत्वादत्र द्विगुणो गुडः । नागरेखादि । नागरादिचक्षुःपु-
 कारिकायन्तु बवागूवत् वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । शुद्धीपु-
 र्णम् । पुरातनगुडः कर्प । तिलपूर्णपत्र । गव्यदुग्ध ३ शराव ॥ २० ॥

शम्बूकजमित्यादि । निम्बोऽं कल्पशम्बू मेघं दृवं वा भस्मी-
 कृत्य उष्णामुना गोक्षयित्वा घृताभ्यक्तं पुष्टकुरेयेण पेयं, अंबुबोजः कर्क-
 ॥ १ ॥

अनेलादौ । कर्कशरेण कर्कशत इत्युक्तम् । शीतो-
 वन्तुं चक्षुः । अक्षपरिदोषपरिणामः । तिहेत्यादि । तिहा-
 द्योनी शम्बूकभस्मानां रसभागः । किलितपूजापेक्षया च गुडस्य
 मानं बन् । रसकमिति मांसरसः । शम्बूकरितादौ । कलस्युरस-

मातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथा बलम् ।

श्रुतादिसुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥

यः पिवति सप्तरात्रं शक्तुनेकान्कलाययूरेण ।

स जयति परिणामवज्रं चिरजामग्निं तनूतनजाम् ॥ ३ ॥

लौहचूर्णं वराशुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।

परिणामश्रुतं शमयेत्तन्म । वा योजितम् ॥ ५ ॥

सामुद्रायं चूर्णम् ।

क्षणाभयालौहचूर्णं गुडेन सह भक्षयेत् ।

पक्तिश्रुतं निहन्तेऽतज्जठराण्यग्निमन्दताम् ।

नयेति वागदः पूर्वयोगापेक्षया, शब्दकादिभिः कलम्बुकरसेन
संभङ्गं तमांशिका वटिका कार्या । अत्र केचिच्छब्दकमस्तु गृह्यन्ति
शुक्तञ्चेतत् तन्मानरसम्पादात् । शक्तूनि यवशक्तून् । एकानिति केच-
नान् । कनाययुषः वक्तुं कनाययुषः । अयं योगः पित्तश्रुते युक्तः ॥ ४ ॥

लौहचूर्णमिच्छादि । वरा त्रिफला, लौहचूर्णस्यैकी भागः ।
त्रिफलायाश्च प्रत्येकं लौहसमभागत्वम् । तन्मन्त्रेति लौहमन्त्रं तद्वि-
वरायुक्तमिति बोध्यम् । लौहमन्त्रस्य तु मन्त्रितत्रिफलातृष्टयभागः ।
मन्त्रितपुटित लौहचूर्णं मा ८ त्रिफलाचूर्णप्रमा ८ । अन्ये तु लौह-
चूर्णस्य मन्त्राधिक्यत्वात् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च प्राधान्यमतिकृत्वा मित्रि-
तत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः । तन्मन्त्रे लौहचूर्णं कथं । तो । त्रिफला-
चूर्णप्रतो । मित्रित चूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां
संभङ्गं लेह्यम् । लोहान्तरवत् क्षीरं चतुःषष्टिरुणं षष्टिरुणं वागुपेयम् ।
दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन द्द्विमीरकद्वयं यावत् । स्वर्गमपरं लौहान्तर-
वत् । तथा शोधितमण्डूरपत्र । त्रितत्रिफलाचूर्णं पत्र । ततोमिश्रि-
तचूर्णात् ८ भागा मधुघृताभ्यां लेह्यम् ॥ ५ ॥

क्षणाभयादि । प्रत्येकं समभाग इति निश्चयः । अन्ये तु मित्रि-

आमवातविकारांश्च स्थूल्यश्चैवापकर्षति ।
 पथ्यालोहरजः शुण्ठीचूर्णं मातृकसर्पिषा ॥
 वरिणामजं हन्ति वातपित्तकफालिकाम् ।
 कामुद्रं संश्लवं क्षारोरुचकं रौमकं विडम् ॥
 दन्तलोहरजः विट् त्रिवृच्छरणकं रुमम् ॥
 दधिगोत्रपयसामन्दपावकपाचितम् ।
 तत्पथ्याग्निवतं चूर्णं पिबेदु ेन वारिणा ॥
 जीर्णैर्जीर्णैर् तु भुञ्जीत मांसादि दृतसाधितम् ।
 नाभिभूलं यक्ष्णूलं गुल्मघ्नीकृतञ्च यत् ॥
 विदध्यष्टोलिकां हन्ति कफवातोद्भवान्तथा ।
 भूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ॥
 परिणामसमुत्पत्त्य विशेष्टेणान्तकृतम् ॥ ६ ॥

सप्ताष्टतं लौहम् ।

नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजभूलनुत् ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 मधुकं त्रिफलाचूर्णमयं रजः समं लिहन् ॥
 मधुस पर्युतं सम्यक् गव्यं क्षीरं पिबेदनु ।
 कर्हि सतिमिरां भूलमन्त्रपित्तं ज्वरं क्षमम् ॥

तत्र च चूर्णं समं लौहचूर्णमित्याहुः । पथ्येत्यादि पथ्यादीनां त्रयानां
 प्रत्येकं समभागः । कामुद्रेत्यादि कामुद्रं करकचं रुचकं शीतञ्चैव
 रौमकं रुमानदीभवं तदभावे बाम्भारीलवणम् । लौहरजसु नारितं
 पुटितं लौहचूर्णम् । किट्टञ्च गोमूत्रगोधितमण्डुरचूर्णम् । दधिगोम-
 त्रपयसेत दध्यादित्यं मिश्रित्वा चतसृणं मिश्रितचूर्णसमं वा चूर्णं
 चूर्णमेकीकृत्य पक्वञ्च व्यवहारस्त दध्यादिना चतसृणोनैव ॥ ६ ॥

नारिकेलमित्यादि । नारिकेलमिहसुपकम् । मधुकमिह्यादि०

आनाहं मूत्रसङ्गश्च शोथश्चैव निहन्ति यः ।

गुडपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्तप्रक्षपितश्च शूलश्च परिणामजम् ॥ ७ ॥

पिप्पलीवृतम् ।

क्वाथेन कालेन च पिप्पलीनां सिद्धं घृतं माषिकसंप्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपातस्य निहन्तप्रवक्ष्यं शूलं प्रष्टुं परिणामसंज्ञम् ।

कोलादिमण्डूरम् ।

कोलाग्रन्धिकश्च वैरचपलाक्षरैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्वाय सान्द्रीकृतम् ॥

तं खादेदशनादिमध्यविरतो प्रायेण दुग्धान्नभुक् ।

नेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलश्च शूलानि च ॥ ८ ॥

भीमवटकमण्डूरम् ।

कोलाग्रन्धिकसहितैर्विखौषधमागधैर्यवक्षारैः ।

प्रस्थमयोरजसां पलिकांश्चैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥

अष्टगुणमूत्रयुक्तं कसपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।

कोलप्रमाणगुडिकासिखोभोज्यादिमध्यविरतो च ॥

मनितचूर्णसमं लौहरजः । अन्ये त्वेकभागसमं लौहरजस्याहुः
व्यवहारस्तु पूर्वमेव । सर्पिः पिप्पली गुडमिति, पिप्पलीगुडौ कल्कौ ॥ ७ ॥

क्वाथेत्यादौ । माषिकसंप्रयुक्तमिति सिद्धगते मधुपादिकं प्रक्षे-
प्यम् । कोलेत्यादौ । कोला चवी, चपला पिप्पली, क्षारो यवक्षारः ।
समंचूर्णितं मण्डूरमिति सर्वचूर्णसमं । मण्डूरं सुरभीजले गोमूत्रे ।
अष्टगुणित इति मण्डूरापेक्षया । आसवपाके कोलादिचूर्णं पक्षेप्यम् ।
अपुटितचूर्णापेक्षयाऽष्टगुणं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलं साक्षिपादिकं
शूलानि चेति वातादिलानि ॥ ८ ॥

भीमवटकमण्डूरैः । कोलप्रमाणा इति मिलित्वाऽप्येवमावकाशाः ।

रुसर्पिर्गुं पतयोमैरङ्गन्नरो निवारयति ।

अन्नविवर्त्तनशूलं शुक्लं शोकाग्नि सादांश्च ॥

शीरमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्राद्वाङ्के पचेत् ।

शीरप्रस्थेन तत्सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ।

चविकादिमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टशुणे पचेत् ।

चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥

सञ्च ख्यं नचिपेत्तस्मिन्पत्रांशाः सान्द्रतां गते ।

शुद्धिकाः कल्पयेतेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ १८ ॥

मण्डूरं शोधितं पत्नीं लोहजां वा शुद्धेन तु ।

भक्षयेन्मथ्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥

संशोध्य शूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाटकम् ॥ १९ ॥

शतावरीमण्डूरम् ।

शतावरीरसस्याष्टौ दध्नुः पयसस्तथा ।

पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यश्च सर्पिषः ॥

विपचेत् सर्वैकैक्यं यावत् पिण्डत्वमागतम् ।

सिद्धन्तु भक्षयेन्मथ्ये भोजनस्याग्रतोपि वा ॥

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ।

निहत्येव हि दोगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ २० ॥

तेनाहमापकैरेवेति । तिस्रो वटकाः कार्याः । व्यवहारस्तु त्रिचतु-
ष्पांशकैरिति । अत्रापि मूलस्याष्टगुणत्वं पूज्यं वत् । अन्नविवर्त्तनशूलं
परिणामशूलम् । शीरमण्डूरं स्पष्टम् । चविकादि मण्डूरम् । स्पष्टम्
॥ ६ ॥

मण्डूरेत्यादौ । लोहजा पात्री वज्रपाण्डुरादिजाहामात्रलो-
हजा वा वाङ्कापुटादि शोधिता यावद्वा ॥ १० ॥

तारामण्डूरगुडः ।

विडङ्गं चित्तकं चच्यं त्रिफलात्प्रघणानि च ।
 नवभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मातार्द्धिकगुडान्वितम् ।
 शनैर्द्ध्वनिना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥
 स्निग्धे भाण्डे विनक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
 प्राङ्मध्यादिक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
 योगोऽयं शशयत्याशु पक्तिश्रुतं सुदारुणम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
 अर्शसि ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च ॥
 नाशयेदक्षपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ।
 वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्तकटूनि च ॥
 पक्तिश्रुतान्तकोक्षेष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ।
 श्रुतार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्तितः ॥ १२ ॥

राममण्डूरम् ।

अश्वत्थं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णानयूरकम् ।
 तण्डुलीयञ्च कषार्द्धं दत्त्वाधक्षौर्द्धमेव च ॥

शतावरी मण्डूरे । अयतोऽपिर्वात वा शब्दः समुच्चये तेन भोज-
 नान्ते भोजनमध्य भोजनस्याप्यत इति ॥ ११ ॥

तारामण्डूरे ॥ नवभागानि चैतानि विडङ्गादीनां प्रत्येकके-
 कमागतया नवभागा पाच्याः इह व्यवहारात् ते चावन्नपाके प्रलेप्थाः ।
 लोहकिट्टसमानि चाति लोहकिट्टस्यापि नवभागत्वम् । गोमूत्रं द्विगुण-
 मिति मिश्रितपूर्णत्वात् । अत्र पक्षीलेखगतमानत्वान्तर्धेय व्यवहारात्
 द्वैगुण्यम् । मूत्रार्द्धिकगुडान्वितमिति सर्वपूर्णसमो गुडः । कोलमा-
 त्रयेति अष्टमाशकमानेन ॥ १२ ॥

पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।

अन्तर्वास्यमदग्धञ्च तथास्यायं दिनत्रयम् ।

विचूर्णं द्विगुणेनेय गुडेन सुविमर्दितम् ।

भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥

तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्ज्यमन्नकमल तु ।

अक्षपित्ते च शूले च हितमेतत् यथामृतम् ॥ १२ ॥

रसमण्डूरम् ।

कुडवं पथ्याचर्यं द्विपलं गन्धाश्लोक्तकिट्टञ्च ।

शृङ्गरससार्द्धपलं भङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥

प्रस्थोन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसंघटम् ।

शुष्कं घृतमधुयुतं मृदितं स्याद्यञ्च भाण्डे स्निग्धे ॥

उपयुक्तमेतदचिरान्निवृत्ति कफपित्तजान् रोगान् ।

शूलं तथान्नपित्तं ग्रहणीञ्च कमलामुग्राम् ॥ १४ ॥

वर्णनमित्यादि । वणिगं सूर्यावर्तः, मधुपर्णी गुडुची, मयू-
रकोट्टाभामर्गः । पाक्यं सुजीर्णमण्डूरमिति गोमूत्रमल्पमल्पं दत्त्वा
दिनत्रयं पक्तव्यं यथा मण्डूरं न दह्यत । गोमूत्रान्तेकदा बहुतरं
न देयं तथासुचुत्तानधारणं कर्तुमशक्यमिति । अवतार्य शरावेण
पिधाय दिनत्रयं स्याद्यं तदनुप्रक्षाल्य शोधयित्वा पात्रं भक्ष्यं कर्षं
त्रिभागत इति कर्षमेव भागत्रयं कृत्वा खाद्यं व्यवहारस्तु भाषकचतु-
ष्टयेन । वार्ज्यान्नमिति वदरोतिनिङ्गीकादिकम् । रामकृतत्वाद्राम-
मण्डूरम् ॥ १२ ॥

कुडयमित्यादौ ।— गन्धाश्मशोधितलौहमलञ्च प्रत्येकं द्विपलमि-
त्यर्थः । रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य हरोतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सहमि-
श्रित्य भङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्थमानं दत्त्वा ताव-
दुपशोषं लौहपात्रे लौहदण्डेनैव यादृशं प्रायं भवति ततः प्रथमतः
रक्तिचक्षुष्यं मृत्नीत्वा घृतमधुभ्यां संमर्दय लेह्यं क्षीरादिकमनुपेयम् ।
द्वयतरं रक्तिद्वयं कृत्वा वृद्धिभाषकद्वयं यावत् ॥ १४ ॥

त्रिफलाश्लोहः ।

अक्षामलकशिबानां स्वरसैश्च पक्कं सुलोहजचूर्णम् ।
सगुडं यदुपभुङ्क्ते सुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ १५ ॥

लोहगुडिका ।

लोहस्य रजसोभागस्त्रिफलायास्तदा त्रयः ।
गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मूत्रं चतुर्गुणम् ।
एतत् सर्वञ्च विप्रचेद्गुडपाकविधानवित् ।
लिहेच्च तदयथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ १६ ॥

धात्रीलोहम् ।

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य ।
यष्टौमधुकरजश्च द्विपलं दद्यादुपलेष्टम् ॥
अमृताकायेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
अण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
ष्टमधुना सह युक्तं मुक्तादौ मध्यतः सन्ते च ।
तत्रापि बारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ।
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान् ।
मध्यऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नान्नम् ॥
पानान्नकृतान् दोषान् मुक्तान्ते शीलितं जयति ।
एवं जीर्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
हरति सहसा युक्तयोगश्चायं जरत्पित्तम् ।

अक्षामलकेत्यादि ।— स्वरसैरिति मितित्वा चतुर्गुणैः पक्वक-
मित्यन्ये परेण व्यवहारः । स्वरसामावे कायः । सगुडमिति सम
गुडम् । पाकस्यास्य मुद्रया तदुक्तं गुडादि प्रविशेद्यत् तत्र पाकश्च
मुद्रया । लोहान्नरवद्विधिरत्र ॥ १५ ॥

लोहस्येत्यादि ।— भागद्वये कोभागः त्रिफलायास्तय इति मि-
तित्वा लिहेच्च रक्तिचतुष्टयादिप्रमेयेत्याहुः ॥ १६ ॥

चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्भोगान् ।

प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डित्यं कमलां जयति ॥ १७ ॥

लोहामृतम् ।

तनूनि लोहपत्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।

कशिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥

विशोष्य सूर्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत् ।

त्रिफलायाजले भ्मातं वापयेच्च पुनः पुनः ॥

ततः संचूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत् ।

भक्षयेन्मधुसर्पिभ्यां यथाग्नेप्रतत्प्रयोजयेत् ।

माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा ॥

छागस्य पयसः कुर्यादनुपानमभावतः ।

गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणो न च ॥

पक्तिशूलं निहन्तेप्रतन्मासेनैकेन निश्चितम् ।

लोहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

ककारपूर्वकं यच्च यच्चान्तं परिकीर्तितम् ।

सेव्यं तन्न भवेदत्र मांसं चानुपसम्भवम् ॥ १८ ॥

खण्डामलकी ।

स्निग्धपीडितकुष्माण्डान्तुलार्द्धं भट्टमाज्यतः ।

प्रम्याद्धे खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥

धात्रीत्यादि ।— अमृताकाशनामलकीकाशेन । अन्यैरमृतं गुड-
चोमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्वयैव । जरत्पित्तमन्तपित्तम् ॥ १७ ॥

तनूनीत्यादि ।— कशिकामूलकल्केन अथैताकमूलकल्केन तथा श्वेत-
वर्धपकल्केन परिलिप्य चातपे संशोष्य ततो दग्ध्वा त्रिफलाकाशे नि-
ब्धिपणं तावत् कार्यं यावत् सखं बौहस्य जायमानम् । ततः प्रक्षाल्य
संशोष्य सूर्यकिरणैश्च रक्ति दृष्ट्यादिक्रमेण न वायवादिष्वदस्योपयोगः ।
कविश्च परिलिप्य पुनः पुनरिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

प्रस्ये सुखिन्नकुष्माण्डरसप्रस्ये विवद्वयन् ।
 दर्श्या पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
 इ द्वे पले कणाजाजीशुण्ठीनां मरिचस्य च ।
 पलं तालं श्वधन्याकषातुर्जातकमुस्तकम् ॥
 कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थाद्वं माक्षिकस्य च ।
 पक्तिशूलं निहन्तेऽतद्दोषत्रयभवश्च यत् ॥
 छर्द्यक्षपित्तमूर्च्छाश्च श्वासकासातरोधकम् ।
 हृच्छलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसञ्चितम् ॥ १८ ॥

नारिकेलखण्डः ।

कुड्बवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं
 पञ्चपरिमितसर्पिः पाचितं खण्डतुल्यम् ।
 निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वं
 गुडदध सुशीते श्यामभागान् क्षिपेच्च ॥

खण्डामलक्याम् ।— खण्डतुल्यमिति खण्डस्य पञ्चाशत्पलानि ।
 मरिचस्य पलमित्यन्वयः । तालीशादिकञ्च प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः
 ॥ १८ ॥

कुड्बवमित्वादिति ।— अत्र केचिन्नारिकेलस्याद्रुतेन द्वैगुण्य-
 सिष्कन्ति अतएवोक्तं— अष्टौ पलानि कुड्बोनारिकेले तथैव च इति ।
 ये च द्वैगुण्यमिष्कन्ति तेषामभिप्रायो नारिकेलस्याष्टपलत्वे खण्डस्या-
 षष्टपलत्वं खण्डतुल्यमिति वचनात् । अतस्त्वनारिकेलोदकप्रस्थस्य
 द्रवत्वेनोपादानात् पाकस्य द्वैगुण्यं प्रसज्यत चतसृणस्तूतसर्गविद्वः
 किञ्च तन्मन्त्रादरे— चातसृण्यमुक्तं यथा कुड्बं नारिकेलस्य श्लेष्मणं दृग्दि-
 वेधितम् । गुडखण्डस्य कुड्बं सज्जमेतच्चतसृण्ये । आलोड्य नारि-
 केलेस्य जले सृष्ट्वाग्निना पचेदिति । अस्मिन् वचने श्वंराया अर्ध
 कुड्बमुक्तं अत्र च न द्वैगुण्यम् । पाश्चास्तृक्षणामेव न द्विगुण्यता

धन्याकपिप्रतीपयोदतुगाद्विजीरान्
 शायं त्विजातमिभकेशरवद्विचूर्णम् ।
 हन्तप्रक्षिपित्तमरुचिं श्रयमक्षिपित्तं
 शूलं वमिं सकृत्तपोरुषकारिहारि ॥ २० ॥
 कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः ।
 कारवेल्गलाशानां रसेनैव विमर्दितः ॥
 कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुडिकां नरः ।
 मण्डानुदानात् सा सा हन्ति जरत्पित्तं सुदारुणम् ॥
 लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णमथश्चूर्णसमन्वितम् ।
 यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्गदे ॥
 पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम् ॥ २१ ॥
 अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपकाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवं शमम् ॥
 माषेण्डरी सतुषिकास्त्रिणा र्पियुता हिता ।

ये चक्षुजाता घ्राण इत्युक्तेः । अत्र च खण्डितुल्यमिति पठ्यते । तथा च
 नारिकेलस्य शस्यं कुण्डवाद्देगुण्येन परमनयो नारिकेलखण्डयोः कषता
 स्यात् । नान्यथेति तेन देगुण्याभावपक्षएव साधुः । नारिकेलं तथैव
 चेति वाक्यं नादरणीयमित्यानाधत्वेनाहुः । तुगा वंशलोचना नाम-
 केशरसहितं त्विजातं मिलित्वा शागमात्रं पुनः शागमित्युक्तेः ।
 पौषं शुक्रं हारि मनोहारि ॥ २० ॥

कलायेत्यादि ।— कलायो वक्तुं कलायः, लौहचूर्णस्यापर इत्ये-
 कोभागः । पलाशानामिति पलाशां, मण्डोद्यवमण्डः, जरत्पित्त-
 मक्षिपित्तम् । लिह्यादित्यादि ।— मिलितत्रिफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसम-
 त्वम् । अन्ये तु त्रिफलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमत्वमाहुः । तद्गद इति
 जरत्पित्ते ॥ २१ ॥

पित्तान्तमित्यादौ ।—अन्नद्रव इति, भुक्ते जीर्णत्वजीर्णे वा यच्छ-
 क्षुपजायते इत्यादिनोक्तः शू विविशेषः । माषेण्डरी सतुषिकेति सतु-

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ॥
 ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वाहितं मतम् ।
 शालितण्डुलमण्डं वा कवोणं सिक्खवर्जितम् ॥
 वाट्यं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम् ।
 शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्क्षयितं पिबेत् ॥
 पटोलपत्रयूपेण खादेच्चणकशक्तुकान् ॥
 अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्म्मन्दी भवेद्दयतः ।
 तस्मादत्रान्नपानानि मातृगहीनानि कल्पयेत् ॥ २२ ॥
 इति परिणामश्रूलचिकित्सा ।

अथोदावर्त्ताधिकारः ।

त्रिवृत्सुधापत्रविलादिशाकग्रास्यौदकानुपरमैर्यवान् न ।
 अन्नैश्च मृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् परन्नागुडसोधुपायो ॥

प्रमाथकृतमाषेण्डुरो माषपिष्टकविकृतिभंक्षविशेषः । गोधूममण्डको
 गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । मृदितं वा हितं मतमिति
 मृदितं संयावाकृतिर्लेहः । वाक्यं यवमण्डम् । घृतपुरोभक्ष्यविशेषः ।
 पटोलेत्यादौ ।—युपो मुद्रयोगात् किम्वा कायः ॥ २२ ॥

इति परिणामश्रूलाधिकारः ।

परिणामं विना भावसाधनमार्गं श्रूतानन्तरमुदावर्त्तः । उदा-
 वर्त्तं हि सर्वत्र श्रूतवदवश्यम्भावी वाक्यः । यदुक्तं सुश्रुते—सर्वेष्वे-
 तेषु विधिवदुदावर्त्तैर्युक्ताः स्वगः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वभावा-
 प्रतिपत्तय इति । उद्भूतेन वेगविधारणेनाद्यास्य निरुद्धाद्योरावर्त्तन-
 मुदावर्त्त इति निरुक्तिरस्य । विड्दित्यादि ।—त्रिवृत्सुधयोः पर-
 णादिशब्दात् सप्तधादि पत्रपरिप्लवः । अन्यैरिति विलम्बाद्यनु-
 बोधनैः क्षीरादिभिः । प्रसन्ना मदिशविशेषः गुडकृतसोषु गुड-

आस्थापनं मातृतजे स्निग्धस्निग्धस्य शस्यते ।
 पुरीषजे तु कर्तव्योविधिरानाहिकश्च यः ॥ १ ॥
 क्षारवैतरणौ वस्ती युष्मन्महाश्यामास्तुही त्रिष्टत् ॥
 श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वङ्महाश्यामास्तुही त्रिष्टत् ॥
 सप्तला सङ्घिनी श्वेता राजवृक्षः सतिस्त्वकः ।
 कम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ॥
 सर्पिस्तौ लरजः क्वाथकल्हेऽन्यतमेष्ु च ।
 उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्लविनाशनः ॥ २ ॥
 त्रिष्टत्क्षणाहरीतक्यो द्विष्टतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडिकागुडतुल्यास्ताविड्विवन्धगदापहाः ॥
 हरीतकीयवक्षारपीलूनि त्रिष्टता तथा ।
 हृत्तैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जी विडञ्चेति द्विष्टतरम् ।
 पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तहरं परम् ॥ ३ ॥

शीघ्र । आस्थापनमित्यादि सुश्रुतस्य मातृतज इति मातृतवेगविधा
 तज एवं पुरीषज इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति
 कनककर्त्रीदिः ॥ १ ॥

आस्थापनं विष्टगोति क्षारवैतरणावित्यादि । श्यामेत्यादि ।—
 श्यामा श्याममूत्रा त्रिष्टत् द्रवन्ती मृषिकपत्वा दन्ती अस्यास्तकस्य-
 स्तुगिति पाठे शीजुमंटो वा किन्तु सुश्रुते वानटे च स्तुहीद्वयं न
 पठ्यते । महाश्यामा हृद्ददारकः त्रिष्टदत्यद्वयमूत्रा त्रिष्टत् । सप्तला
 चर्मकषा नोत्पत्त्येत्येके । शङ्खनी श्वेतगुह्या श्वेता श्वेतापराजिता
 कटभी वा राजवृक्षः शोणामुफलं तिल्वकः सावरलोभः कम्पिल्लो
 गुण्डारोचनी हेमक्षीरी कङ्कठः । अन्यतमेनेति सर्पिरादि कल्पमध्ये
 वैकृतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः ॥ २ ॥

त्रिष्टत्तित्वादौ ।—द्विष्टतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम् । गुडतुल्या
 इति गुडदिवचूर्णस्यैव गुडभागः ।

नाराचचूर्णम् ।

सखपक्षं त्रिष्टता सममुपकुल्याकर्षचूर्णितं चक्षुषम् ।
 प्राग्भोजने च समधु विहासपदकं लिखेत् प्राञ्चः ॥
 एतद्वाङ्पुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
 सुखादुर्धपयोव्योऽयं चूर्णो नाराचकोनाम्ना ॥ ४ ॥
 रक्षोणं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
 सुखोदावर्त्तमूलस्र्णं दीपनं जलवर्द्धनम् ॥
 हिङ्गुमाषिकसिन्धूत्यैः पक्का वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 हताभ्यक्तां रुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनोम् ॥ ५ ॥
 मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा, गौराच सर्षपाः ।
 रुङ्गणारसमायुक्ता फलयर्त्तिः प्रशस्यते ॥

इदीतकोत्तादौ ।—पीबुनीति सूत्रा पीबुनीति पाठान्तरे पीबुनी
 शीतरपविषफणं रदमेव युक्तं खंसकत्वात् ।

हिङ्गुत्यादि रुचुतस्य ।—खर्जी खमिंदार । हिङ्गुतरनिनि
 वचोक्तं हिङ्गुम् ॥ १ ॥

नाराचचूर्णम् । त्रिष्टतासममिति त्रिष्टचूर्णस्यापि पक्षं उपकुल्या
 विषयो प्राग्भोजन एति परिणामे भोजनसिधाने वा ॥ ४ ॥

रक्षोणमित्यादि ।—मद्यप्ययं योगः शूलाधिकारे पूर्वपुक्तस्य
 वषाणुदावर्त्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्यत्र लिखितः ।

हिङ्गुमाषिकेत्यादि ।—हिङ्गुमाषा ॥ सैन्धवकणं ! मधुम् ।
 एवं व्यवहाराद् अहीता पक्का च फलयर्त्तिं कुर्यात् । हिङ्गुसैन्धव-
 चमे वर्त्तिकरणोचितं मधु देवमित्यन्ये । रुङ्गपाकवदस्य पाकः तत्रैव
 वर्त्तिः कर्त्तव्या ततो हतेनाभ्यङ्गा रुदे चिपेत् ॥ ५ ॥

मदनमित्यादौ ।—रुङ्गोनिहितचूर्णचनः रुङ्गु मनाक् जडं
 दत्त्वा पक्का च वर्त्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

चानारधूमेत्यादि ।—चानारधूमोऽवन्तः चक्षुषकः काङ्गु-

आगारधूमसिन्धूत्यतैलयुक्तान्तमूलकम् ।

क्षुण्णं निर्गुण्डितं वा खिन्ने पायो विदुषः । ६ ॥

सौवर्चलाढ्यामदिरां मूत्रे त्वभहते पिवेत् ।

एतां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिवेच्च सः ॥

दुष्प्राग्श्वरं वापि कषायं ककुभस्य च ।

एवाहवीजं तोयेन पिवेद्वा लवणोक्तम् ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्व्वेयैवोपयुज्यते मूत्रकच्छाभ्ररोविधिम् ॥

स्तहस्तेदैरुदावर्त्तः जृम्भजं ससुपाचरेत् ।

अशुभोक्तोऽशुजे कार्यः स्वप्नोमद्यं प्रियाः कथाः ॥

कमूलकं सिक्थकमिति आगारधूमकाञ्जिकसिक्थकमङ्गुष्ठनिभं यद्गु-
विधाय सैन्धवतैलैर्बन्धितं खिन्ने रुदे प्रथिप्रव्यम् । निर्गुण्डो सिन्धू-
वारः । तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य आगारधूमादिबन्धितं खिन्ने रुदे
नियोज्यम् । ६ ॥

सौवर्चलेत्यादि सुश्रुतस्य ।— अत्र सिन्धूत्यजरणाद्यस्तु शायिका
चन्दादिपदेन संगृहीतत्वात् सौवर्चलस्य माषकचतुष्टयं मदिरा चाहा-
रद्रव्यत्वात् प्रचूरा पाक्ष्या । व्यवहारस्तु मदिरा पचद्भवेन । एतां
वाप्यथ मद्येनेति एता चूर्णस्याष्टौ माषकाः मद्यस्य पचद्भयमित्याहुः ।
क्षीरवारीति समक्षीरेण मिश्रितं वारीत्यर्थः ।

दुष्प्राग्श्वेत्यादि सुश्रुतस्य ।— दुष्प्राग्श्वो दुरालभा दुष्प्राग्श्वरश्चमिति
पाठे दुष्प्राग्श्वं कण्टकारीत्यर्थः । ककुभोऽङ्गुनः । एवाहः प्रीष्ट-
भवा क्रकंटीतुल्यः आनयणीकृतमिति सैन्धवयोगादीषल्लवणीकृत-
मिति । एतच्च एवाहवीजमित्यनेनेव सम्बन्धेन न तु पूर्व्वेण ।

पञ्चमूलीति ।— पञ्चमूली लघुपञ्चमूली समानतन्त्रभोजनसम्बन्धा-
दात् यथा लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिवेन्नर इति । श्रीकण्ठदत्तस्तु
शुण्णपञ्चमूलीत्याह । सर्व्वेयैव कार्त्तुस्तेन सुश्रुतेऽपि निरवशेष इत्युक्तम् ।
जृम्भजमिति जृम्भवेणविघातजं एवमुत्तरत्वापि । अशुभोक्तोऽशुजः श-
रः वद तोष्णाञ्जनादिना । व्यवपत्वं वेति हास्यवापत्वे यत्तु कार्यज-

अथ जे अवपत्तेण प्राणस्थेनानयेत् अवम् ।
 तथोद्भुजतुगोऽभ्यङ्गः स्वेदोऽमः सनावनः ॥
 हितं वातघ्नमाद्यच्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ॥ ७ ॥
 रुद्धाघातं यथादोषं नैस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।
 भुक्त्वा मच्छर्दनं धूमोलङ्घनं रक्तमोक्षयत् ॥
 रुचान्नपाने व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ८ ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
 आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
 रमयेयुः प्रियानार्थः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ॥
 अताभ्यङ्गावगाहाच्च मर्दिराचरणावुधाः ।
 शालिः पयोजिरुहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ।
 शुद्धिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भेषजः ॥
 तृष्णाघातपिबेन्मय्यं यवागूं वापि शीतलाम् ।
 रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्चासातुरा नरः ॥ ९ ॥

भुगोऽभ्यङ्ग इति ऊर्ध्वजलदेशगोऽभ्यङ्गः कार्यः । आद्या भक्ष्यम् ।
 क्रमोपेतमिति स्नेहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ ७ ॥

रुद्धाघातमित्यादि ।— रुद्धां वेगविघातजं कुष्ठविषपीदिकं
 कार्यकारणयोरभेदोपचारात् एवं शुद्धिघात इत्याद्यपि व्याख्येयम् ।
 यथादोषमिति यवानुदोषदूषकदोषः रुद्धिघातजरोने जातस्त-
 द्विपरीतनस्यादिभिर्भेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि ।— वस्तिशुद्धिकराणीह तृणपञ्चम-
 चोरतरादीनि आवाप इति चरसाधनार्थं कल्कः । रमयेयुः मैथुने
 योजयेयुः अवगाहो वातपित्तहरद्रव्यकाये कोष्णे । चरणावुधाः कु-
 ष्णुदाः । निरुहश्चेति उत्तरवस्तिश्चेति चकारात् । सुविश्रान्त इति
 विरतक्रियः ॥ ९ ॥

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनादि च ॥ १० ॥
 उदावर्तक्रियानाहे चामे लङ्घनपाचनम् ।
 हिरत्तरा हिङ्गुवचा सकुठा सुवर्जिका चेति विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाब्जानाहविस्त्रुषिकार्त्तिहृद्रोगशूलोद्घातसमीरणघ्नम् ॥
 वषाभयादित्तकयावन्मूकान् सपिप्पलीकातिविघ्नान् सकुटान् ।
 उष्णाब्जानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु हिनोदनाशो ॥ ११ ॥
 त्रिद्वितीयकीर्त्यामाः खुङ्गीक्षीरेण भावयेत् ।
 वटिकामूत्रपोताक्षाः अष्टाक्षानाहभेदिकाः ॥ १२ ॥
 फलश्च मूलश्च विरेचनोक्तं हिङ्गुकर्मूलं दशमूलप्रभम् ।
 खुर्कचित्तकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्जितवर्णानि पञ्च ।
 खेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ॥
 पक्वं सुपिष्टं खवणं तदन्यैः पानैस्तथानाहवजाघ्नमग्रम् ॥ १३ ॥
 राठधूमविडव्योषशुद्धमूत्रैर्विपाचिता ।
 रुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्बिधेयानाहप्रलुप्तम् ॥ १४ ॥

निद्राघातइत्यादौ ।—क्षीरमिह माहिषं निद्राकरत्नादित्याहुः । अन्ये तु प्रधानकल्पतया गोक्षीरं अतएव तन्मान्तरं— निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोः सुष्यादय मानव इति ॥ १० ॥

आनाहचिकित्साभाह उदावर्तत्वादि । हिरत्तरा इत्यादि ।— वयोक्षरद्विगुणा इत्यर्थः । सुखाब्जनेत्रनन्तरं पीतमिति शेषः ॥ ११ ॥

त्रिद्वितीयादि ।— त्रिद्विदित्येकमत्रा त्रिद्वत् श्यामा श्याममूला त्रिद्वत् । वटिकेयं माषवद्वयेन व्यवहृता । योगोद्यमतिक्लृप्तकोष्ठं ॥ १२ ॥

फलश्चेत्यादौ ।— विरेचनोक्तमिति दीर्घक्षीरिणीयेऽपामागं तच्छु-
 षोत्रे वा विरेचनकले वा विरेचनकल्पं विदुक्तम् । हिङ्गुस्थाने
 निक्षेति पाठान्तरम् । शरावदन्त्याविति । अन्तःस्थकेवलस्याक्षी-
 रावदन्त्यावित्यर्थः । विपचेदिति दहेत् । पक्वमिति दग्धं अपग्रमिति
 ओष्ठम् ॥ १३ ॥

वर्त्तिस्त्रिकटुकनैव वसर्घपट्टइधमकुठमदनकलैः ।

मधुनि गुह्ये वा पक्का पायौ रता चाङ्गुष्ठपरिमाणा ।

वर्त्तिरित्यं' हृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता हुताभ्यक्ता ।

आनाहोदावर्त्तमशमनी कठरगुह्यानिवारिणी ॥ १५ ॥

शुष्कमूलाद्यं हुतम् ।

मूलाद्यं शुष्कमाद्रूंश्च वर्षाभूपक्षमूलकम् ।

आदेवतफलञ्चापि पित्रा तेन प्रवेदं हुतम् ।

तत्पीयमानं शमयेदुदावर्त्तसंशयम् ॥ १६ ॥

स्थिराद्यं हुतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुन-

नवायाः सम्पाकपूतीकरश्चयोश्च ।

विद्वः कषावे द्विपक्षांशिकानी

मय्यो हुतात् स्यात् प्रतिवृद्धवाते ॥ १७ ॥

इति उदावर्त्ताधिकृत्या ।

राठेत्वादि ।— राठोमदनफलं भूमोन्मूल्यमा वावता गुह्येन मूलेण च पाकाद्वर्त्तिं कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देवमिति ॥ १४ ॥

वर्त्तिरित्यादि ।— मित्रित्वा त्रिकटुादीनां कर्षं १ मधुपल । गुह्यं कर्षं १ रत्नके । मुक्त्या त्रिकटुकादिकं व्यहोत्वा वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये । गुह्येवेति वा शब्दोऽपि पूज्यं योगायेत्यया समुच्चये वा द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

मूलकमित्यादि उच्यते ।— शुष्कमिति मूलकविशेषणम् । आद्रूंश्चामित्याद्रूंश्चकन्दः । उत्पन्नस्तु शुष्कमिति मूलकाद्रूंशोर्विशेष-
णमाह । पञ्चमूलकमिति विस्त्रादिपञ्चमूलं कफघातहृत्त्यादित
जेष्णराः कस्यपञ्चमूलमिति सामुगती । आदेवतफलं आदेवतस्य
फलम् । कषावस्त्वमिदं हुतम् ॥ १६ ॥

स्थिरादीत्यादि ।— स्थिरादिवर्गस्य मातृपक्षादियस्यमूलम् ।

अथ गुल्माधिकारः ।

क्षपणं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 हृंहणं यङ्गवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिणाम् ॥
 स्निग्धस्य मिषजास्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ।
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमत्यनम् ॥
 भित्त्वा विदहं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममभोहति ।
 कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलोभिषक् ॥
 उपानाहाच्च कर्तव्याः सुखोऽऽशालनादयः ।
 स्थानावरेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ॥
 स्वेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिणाम् ॥ १ ॥
 पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्या धन्वजा रसाः ।
 खडाः सपञ्चमूत्राश्च गुल्मिणां भोजने हिताः ॥ २ ॥

उन्मादः सोपानुपगतम् । द्विरवनदवात् । घृतिकेति करझफवदि-
 शेषस्य तेन बादाकरञ्ज इत्यर्थः ॥ १० ॥

रक्तदावर्त्ताधिकारः ।

गुल्मोऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुणः । कुम्भीत्यादि
 सुमुतस्य ।— वातहरकाष्ठादिभिः पूर्णाभिरनञ्जीस्याभिः कुम्भीभिः
 स्वेदनम् । तथा जतस्त्रिद्विमापादिपिण्डकैर्वस्त्रवद्भिः स्वेदः । रटजया
 वज्रया वातहरकाष्ठयसिक्तया स्वेदः । शालनादय इत्यादि रज्ज्वेन
 वेश्वादिपरिग्रहः । स्थानावसेहोरक्तस्येति । स्थिरगुल्मो गुल्मस्या-
 नाहृत्ताभेकः । बाहुमध्ये शिरा व्यध इति सखेरधस्तात् खल्लशिरा-
 व्यधान्न त मध्येन दा रज्ज्वती तस्या मन्मत्तात् । शिराव्यधस्य
 यस्मिन् मार्गे गुल्मलम्पाश्वस्थयाहो अथञ्च विविदोषविकित्तुववा
 गुल्मस्याप्रगल्भे स्वेदादिना च जोगितदुष्टौ सत्वा बोध्यः । ऊर्दे-
 कादिक्काहं पयं श्लोकानुरोधादेवोक्तम् ॥ १ ॥

आदारविधिनाह पेयेत्यादि ।— वातहरैर्हृणनस्यादिभिः ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गुः साङ्गिभं त्रिङ्गुमैश्वरम् ।
 सुरामण्डनेन पातय्यं वातगुल्मादजायकम् ॥ ३ ॥
 नागराङ्गपत्रं पिष्टं ह्ये पले लुञ्चितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडयुक्तं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥
 वातगुल्मासुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ४ ॥
 पिबेदेरण्डतैलं वा बाह्यणीतण्डुलिश्रितम् ।
 वदेव तैलं पयसा वातगुल्मो पिबेत्स्वतः ॥ ५ ॥
 साधयेच्छङ्खुष्कं यत्नयुक्तं चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥

पञ्चमन्येष्टं वृद्धपञ्चमूत्रं चण्डोर्ध्वतया विमेष्य वातहरत्वा ॥ ३ ॥

मातुलुङ्गसादि ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेषः ।
 सुरामण्डश्चाह । रट्टव्यतया प्रभूतो पायः न च चूर्णावदुष्णः सवः
 अन्यत्रापि सुरया भोजनपाने श्रेयम् ॥ ३ ॥

नागरेत्यादौ ।—लुञ्चितस्येति निस्तपीकृतस्येति । अल मूत्रि-
 जानौषधोपयोगो व्याधिमहिलैव भवतीति श्रेयम् । चामटे पुनरेत-
 द्दर्शमानेनायं योगः पठ्यते । यथा—पुण्ड्राः कर्षं गुह्यं द्वौ
 सौमन्तुः क्षण्टिनात् पलम् । खादेक्षेकस्य सङ्ख्युर्ग्यं कोष्णक्षीरानुपो-
 जयेदिति । अन्ये तु नागराङ्गपत्रमिति पुरुषस्य बलावत्तं कुडा,
 क्षीनपुरुषे तु तृतीयभागेन कर्त्तव्यम् ॥ ४ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगद्वयं पूर्यं योगः कफानुबन्धनायौ द्वितीयस्तु,
 पित्तानुगे । उक्तं हि चरके—पूर्यं कफानुबन्धे च हितं पित्तानु-
 येदपरमिति । पूर्यमिति बाह्यीसंयुक्तमेरण्डतैलम् । परमिति पक्ष-
 संकृतमेरण्डतैलम् ॥ ५ ॥

साधयेदित्यादि ।—निस्तप्यतया शुद्धः व्यापूर्णवीर्यतया च शुष्क-
 इत्यर्थः । क्षीरोदकेऽष्टगुणित इति क्षीरोदकयोश्च समासत रणान्ति-
 त्वित्यैवाष्टगुणत्वं ज्ञेयं भागानुक्तेश्च समत्वमिति । तेन रसोनष्टः-
 यत्नाप्रेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चाष्टगुण्यान्तिनित्वा द्वाविंशत्पञ्चानि
 स्युः । अतयोश्च द्वात्रिंशत्पि न द्वेष्टयं पञ्चोत्तेजगतमानत्वविधानात् ।

वातगुल्मदावर्त्तं गृध्रसोविषमञ्जरम् ।
 हृद्रोगं विद्रुहिं शोषं शमयत्वाशु तत् पथः ॥
 एवन्तु साधिते शीरे लोकमप्यत्र दीयते ॥ ६ ॥
 सर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकीजोऽपि वा ।
 तैलेन पीतः शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ ७ ॥
 वातगुल्मे कफहृद्दे वान्तिश्चूर्णादिरिष्यते ।
 पैत्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम् ॥
 स्निग्धोष्णोदिते गुल्मे पैत्तिके चूर्सनं हितम् ।
 रुक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥

अथवादवर्त्तं शीरम् । वद्विष बोद्धव्यमन्तेन बहु भवति तेषां
 दीपान्नबो महाकाया इत्यादि वचनाद्गुल्मस्य बहुमात्राभितका
 बोद्धव्यमन्तरीरपानमपि न दोषावहन्ति किन्वा अग्न्युपघातमवाप्तुं
 शोषं येन अत्रयोक्तं एवन्तु साधित इति । इत्येवमन्तरीरपानं न
 योगविद्वद्भाष्यद्वयं व्याधिप्रभावात्कृत्वा वचनात्केत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्जिकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । सर्जिकाया माषकद्वयं एवं कुष्ठ-
 र्ज्याऽपि । केतकजटाचारस्य माषकचतुष्टयमिति निश्चयः । वा चर-
 मन्तरीरपानेन वा । उत्पन्नस्तु चारोवचचारः । अत्र सर्जिकाकुष्ठ-
 सहितो यथचारस्तैलेनैवेयो योगः । केतकीजोऽपि तैलेन चार
 इति सम्बध्यते तेन केतकीजोऽपि चारस्तैलेनेति द्विबोधो योगः ।
 गौडास्तु सर्जिकाकुष्ठसहितं केतकीजचारस्तैलेनैकमेव योगमाहः ।
 तैलेनेति तिलतैलेन । अन्ये तु बौगिकत्वादेरप्युक्तैकमाहः ॥ ७ ॥

अथस्यावां क्रियासूत्रमाह वातगुल्मदावर्त्तादि ।—गुल्मे वद्विष
 वजनं निविद्धं तथःपथस्याविशेषेऽप्यपवादरूपतया तच्च दूष्यते । आ-द-
 म्वात् फलवर्त्तिं गुडिकाटवच्च । स्निग्धं विरेचनमित्येवमुक्तं वादिना ।
 रुक्षोष्णेन तु सम्भूत इत्यत्रापि पैत्तिक इति शेषः । काकोल्यादि-
 जहातिक्लवाद्यादौरित्यनन्तरं हतैरिति शेषः । काकोल्यादिगणका-
 कल्यासाधिवं हतं काकोल्यादिहृतम् । महातिक्लवाच्च कुष्ठोर्ज-

काकोल्यादिमहाक्षिवासाद्यैः पित्तगुल्मैश्च ।
 स्नेहितं स्तंसयेत् पश्चाद् योजयेद्वैशिककर्माणा ॥ ८ ॥
 स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे कम्पितं मधुना तिहेत् ।
 रेचनार्थी रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥
 दाहशूलानि रक्षोभस्वप्ननाशारचिच्चरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥
 पक्वे तु ज्वणवत् कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्द्धमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥
 द्वादशाहमुपेक्षेत रक्षन्नन्यानुपद्रवान् ।
 परन्तु शोचनं सर्पिः शुद्धेः समवृत्तिक्तकम् ॥ ९ ॥

वासाद्युद्धतं रक्तपित्तोक्तं स्तंसयेदिति विरेचयेत् । वैशिककर्माण्येत्य-
 नुवाचननिरुद्धाभ्याम् ॥ ८ ॥

स्निग्धोष्णजइत्यादौ ।— कम्पितं गुण्डारोचनी । विदह्यमा-
 नमिति पच्यमानम् । उपनाहयेदिति ज्वणशोथोक्तपाचनपिण्डैः प्रवे-
 पयेत् । यथा जलावरुद्धोवायुरेव बहुदरुभोभवति तथा कफपित्ता-
 क्षामवरुद्धोवायुरेव कुण्डलीभूतो गुल्म इत्यर्थः । एतेन दोषनाश-
 ष्वयिणि गुल्मे मांसगोणितयोः पाकाश्रयोरभावादपाकत्वमुक्तम् ।
 गुल्मोयद्यपि दोषमात्राश्रय एव तथापि यदा कारणवशादाश्रयं
 ज्ञात्वादिक्तमासाद्य कृतवास्तुपरिस्पृहो भवति वातोपशमनार्थं कृत-
 स्नेहादिभिर्वा दुष्टं रक्तं सहकारी जभते तदा गुल्मस्यापि पाकः ।
 अकृतवास्तुपरिस्पृहस्तु दोषमात्राश्रयत्वाच्च पच्यत इति चरकेणाश्रय-
 भवत्येवेति । अन्ये तु भेदः पुनरियं विद्वधिगुल्मयोः विद्वधिरचिर-
 काञ्च पाकश्चिरपाकश्च गुल्म इति । अन्ये तु वातिक एव गुल्मो न
 पच्यते वास्तोरभावादस्थिरत्वाच्च । अतएव माधव करोऽप्याह प्रायो
 न पच्यते गुल्मो वातजस्तु विशेषतः । रक्तपित्तादिवृत्तत्वं पच्य-
 तेऽन्यो यदृच्छयेति । स्वयमित्यादि स्वयमेवान्तरिभेदे सति दोषः यपू-
 र्णप कर्षमधो वा गच्छति तदा द्वादशाहमुपेक्षेत न शोधनरोपणा-

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः ।
 कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतापले ।
 द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽर्थासि ।
 घृताच्छेयं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥
 पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्माः शाय्यति पैत्तिकः ।
 ज्वरस्तृणा च मूलञ्च भ्रममूर्च्छारतिस्तथा ॥
 दीप्लाग्नयोमहाकायाः स्नेहसात्वगाश्च ये नराः ।
 गुल्मानः सर्पदंष्ट्राश्च विसर्पोपहृताश्च ये ॥
 ज्येष्ठां मातां पिबेयुस्ते पत्नान्यष्टौ विशेषतः ।
 लङ्घनोक्ते खने स्वेदे कृतेऽग्नां संप्रधुञ्चिते ॥ १० ॥
 घृतं सचारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिणा ।
 मन्दोऽग्निर्विदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥
 सोत्कृशेष्टा चाश्चिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।

दिक् कुर्यात् । उपद्रवान् ज्वरादीन् उपद्रवेभ्यो ज्वरादिभ्यसात् रं
 रक्षन्नित्यर्थः । परन्तु शोधनमिति दादशाहात् परं शोधनं द्रव्य-
 हितं घृतं पेयम् । शुद्धे समधु तित्तकमिति शुद्धे सति तित्तद्रव्यसा-
 धितं घृतं समधु मधुसहितं देयं रोपणार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

रोहिणीत्यादि ।— रोहिणी कटुका कटुरोहिणी । त्रिफलात्वच-
 ष्विति निरस्थि त्रिफलाः । एते त्रायमाणानाः प्रत्येकं कर्षांशाः ।
 पटोलत्रिवृतापले इति द्विवचनात् प्रत्येकं पलमेकम् । अष्टगुणे घृता-
 दिति योज्यं घृतं चतुःपलमेवोक्तं तेन घृतेन संमूर्च्छितमेकीकृतं
 यत्नेन कायघृताभ्यां मिलित्वाष्टौ पलानि । इयञ्चमात्रा व्याधिमहिक्या
 न दोषावहेति एतदेवाह दीप्लाग्नय इत्यादि ॥ १० ॥

लङ्घनेत्यादौ ।— घृतं सचारकटुकमिति यवसारमिषकटुषण्ड-
 वाधितमित्यर्थः । वमनोपग इति वमनेनोपगम्यते उपचर्यते च ।
 वमनोपगः । पूर्व्वं वातिक इति त्वम एवावस्थायां वमनयुक्तं हृद्
 त्वं कफगुरुम एवेति न भौनइक्तम् । मूढ इत्याहुते । शुद्धिवादम्

मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सखेऽमाशयम् ।
 रुडिकाश्चूर्णनिर्युक्ताः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ।
 चारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते ॥
 पञ्चमूलोक्तं तोयं पुराणं वारुणोरसम् ।
 कफगुल्मी पिवेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ ११ ॥
 तिलैरगुडातसीवीजसर्षपैः परिस्त्रिष्य वा ।
 क्षौद्रगुल्ममयः पातैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥
 यमानीचूर्णितं तक्रं विड्ढेन स्रवणीकृतम् ।
 पिवेत् सन्दोपनं वातमूत्रवच्चोऽनुलोमनम् ॥
 व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व एव क्रियाक्रमः ।
 सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ १२ ॥
 यथा विड्ढाभयाशुगुठीहिङ्गुकुठान्निदीपकाः ।
 द्वितिषट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥
 चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहन् ।
 मूलार्थः खासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १३ ॥

इहैवोक्ताः चारारिष्टगण इति प्रतिसारणीयचारस्यानुसक्ततया शूल-
 वन्ध एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानीयचारखात्वापि पङ्क्त्यध्यायोक्ता-
 चानुमर्त्तव्याः । अरिष्टाश्च पङ्क्त्यर्थशिक्षित्सितोक्ताः । उक्तं हि यत्त्रैव
 पङ्क्योदोषे चारारस्ते कफगुल्मिणाम् । अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च पङ्क-
 त्यर्थशिक्षित्सित इति । दाहस्तु शरबीहादिभिः । उक्तं हि तस्य
 दाहकते रक्ते शरबीहादिभिर्हितमिति । दाहः शेष इति दाहस्तु
 दाहयत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ।

पञ्चमूलोत्पादि । पञ्चमूली महती कफप्रत्वनीकत्वात् । माध्वीकं
 मधु ॥ ११ ॥

स्वेदमाह तिलेत्यादि । — गुल्मममिति गुल्मस्थानम् । त्रिदोषघ्नो
 विधिरिति दाताद्युक्तबोना एकीकृत्य बोध्याः प्रकृतिसमसमवेतत्वाद्
 विवृतिविषमसमवेतस्य चरकोऽभाष्यतोक्तेः ॥ १२ ॥

यमानीहिङ्गु सिन्धू त्यक्षारक्षौवर्जलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिवारणाः ॥ १४ ॥

हिङ्गुाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गीकाम्बवेतसौ ॥

दाडिमं पौष्करं धान्यमजार्जी स्त्रिकं वषाम् ।

द्वौ क्षारौ लवणो द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेऽवनत्ययञ् ।

प्राग्भूक्तमथवा पेयं मद्ये नोष्णोदकेन वा ॥

पार्श्वहृद्द्वलिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

आनाहे मुतलच्छ्ने च गुदयोनिरुजासु च ॥

ग्रहण्यर्शोविकारेषु श्लीक्ष्णि पाण्डुामयेऽरुचौ ।

चरोविबन्धे द्विक्वायां श्वासे कासे गलग्रहे ॥

भाषितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

वज्रशो गुडिकाः कार्याः कान्माकाः स्युस्तनोऽधिकम् ॥ १५ ॥

वचेत्यादौ ।—अभया हरीतकी, अर्जिश्चलकः, दोषकोक-
मानी, आदिगन्धादुष्णोदकादीनां ग्रहणम् ॥ १३ ॥

यमानीत्यादौ ।—क्षारो यवक्षारः । योगोयमुष्णाम्बुना प्रचरति
॥ १४ ॥

हिङ्गुादितूर्णे ।—अजमोदा यमानी, अजगन्धा चेतयमानी,
तिलिङ्गीकं महाद्रुकं द्वौ क्षारौ यवक्षारश्चिंकाक्षारौ लवणे द्वे
सैन्धवसौवर्जले । प्राग्भूक्तमिति भोजनस्य प्राक् परिणामे भोजना-
न्वबहितपूर्वकाद्ये वा । प्रकारान्तर मोह भाषितमित्यादि वज्रश इति
सप्ताहं मातुलुङ्गरसेन सप्तादिनान्यातमे मास्यं तदनुवाटमानकमिता
वटिकाः कार्याः । एकां खादित्वा तप्तजखाद्यनुपेक्षमिति कान्माकाः
कर्मकारकाः ॥ १५ ॥

पूतिकपलमजविभिर्निटिचव्यवहृ-
 व्योषस्य संस्तरचितं लवणोपधानम् ।
 दग्ध्वा विदूर्य दधिमण्डयुतं
 प्रयोज्यं शुक्लोदरश्चययुपाण्डुगदोज्ज्वेम् ॥ १६ ॥
 हिङ्गुपुष्करमलानि तु बुरुणि हरीतकीम् ।
 श्यामाविडं सैन्धवश्च यवक्षारं महोषधम् ॥
 यवकाथोदकेनैतदूहृतमृदन्तु पाययेत् ।
 तेनास्य भिद्यते शुक्लः सम्पूतः सपरिप्रहः ॥ १७ ॥
 वचाहरीतकीहिङ्गुसैन्धव सास्त्रवेतसम् ।
 यवक्षारं यमानीश्च दिवेदुष्णेन वारिणा ॥

पूतिकपलत्वादि ।— पूतीकोलाटाकरजः, गजविभिटी गोरक्षक-
 कंटी, वह्निश्चिबकः, संस्तरचितमिति संस्तररूपतया विहितम् । लव-
 णोपधानं सैन्धवगर्भम् । सैन्धवपूतीरूपत्वादिनां समं प्राच्यम् । पूती-
 कपत्वादि संस्तरे सैन्धवं दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीरूपत्वादिकं विभज्य
 ज्वान्धूमं दग्धव्यम् ॥ १६ ॥

हिङ्गुत्वादी ।— तुम्बुरु खनामख्यातं श्यामा विडम् । हिङ्गु
 प्रवृत्तीनां वृणं प्रभूतं कृत्वा स्य प्यं ततो योग्यां माता मृहीत्वा
 यवकाथे प्रावयित्वा हृतं परिमर्ज्य पाययेदित्यर्थः । यवकाथोदकेन
 यवकाथेनोष्णोदकेनेत्यर्थः । अस्तिन प्रयोगे हि वैद्यप्रसारको उष्णो-
 दकमेरुण्डतैलज्ञाधिकं पठितम् । तद्वयथा उष्णोदकेन पातव्यमेत
 सववुतैकमिति । अन्ये तु उदकशब्दोऽयं द्रववचनः तेन यवकाथ-
 रूपेण द्रवेयेत्वाहुः । यवक्षारोदकं पाठान्तरमशङ्कतं इद्वयमटे यव-
 काथस्योक्तत्वाद् । भिद्यते विनीयते न तु पाकं सन् भेदं गच्छति ।
 सपरिप्रह इति वास्तुपरिप्रहसहितः सोपद्रव इति वा ॥ १७ ॥

वचेत्वादि हारीतस्य ।— इमं योगं भोजनादिमध्यावसानेऽपि

एतद्गुणनिचयं स्मृतं सपरिग्रहम् ।

भिनन्ति सप्तरात्रेण वक्ष्ये ह्येति करोति च ॥ १८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चतुर्काजाजीवैश्चैः ।

युक्ता पीता सुरा इति गुल्माय सुदुस्तरम् ॥ १९ ॥

हिङ्गुादि ।

नादेयोक्तजार्जगिप्रवृत्तौ स्तुग्विल्लङ्घातकयाध्री ।

किंशुकपारिभद्रकजटाऽनामार्गनेपाग्निकम् ॥

वाराधुष्कपाटलाः सलवणा दग्धा जले प्रावित्रम् ।

हिङ्गुादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराधोलिषु ॥

हिङ्गुग्रन्थाविद्धगुण्टाजजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिदं गुल्मोदराजीर्णं वक्ष्ये च कासु ॥ २० ॥

कारबन्धोतिनिश्चयः । तत्र हारीत हि ग्रास्यते योगराजेन त्रिप्रभु-
क्तेन योगत इत्येवोक्तं न तं भोजनादिमध्यावसानेष्वापीति ॥ १८ ॥

पिप्पलीत्यादि । —अयं योगो वातश्लेष्माणि चैवः ॥ १९ ॥

नादेयीत्यादि । — नादेयी भूमिजम्बुका व्याघ्री कण्टकारी किं-
शुकः पलाशः पारिभद्रकजटा पारिभद्रमूलं कर्गिस्तकं सलवणाः
सैन्धवाः लवणा ज्योतिष्मतीलेके । नादेयीप्रभृतीन् दग्धा चारः
कार्यः । अस्यादकं पत्रगतं वा पीनीयकारविधिना चतुर्गुणे वक्ष-
यणे वा उदके पक्वा चतुर्भागावशेषे कल्कमपीय एकविंशतिवारा
परिस्त्राव्य स्यापयेत् । अस्य 'कपंमहंषव' वा हिङ्गुादिचूर्णपादिकं
दत्त्वा मांश्छत्तबीराणामन्यतमेषु प्रविष्य पिबेत् मांश्छत्तादिभिश्च
भोक्तव्यं भोजोरचणार्थम् । अन्ये लाघः एकदा विष्य स्यापिते
क्षारोदकेऽम्बुलादि दोषगङ्गा स्यात् अतः क्षाराद्यम्बेनैवापेक्षया
पक्षादिपरिमितं क्षारं गृहीत्वा मत्तकृमन्तरोक्तकार्यविधिना क्षारोदकं
कार्यं निति हिङ्गुादिप्रतिवापमिति हिङ्गुादेः पादिकस्य प्रतिवापः प्रक्षेपो
यत्र तत्र वा । एतदिति क्षाथक्षारजचं यस्य तन्न स्यायं प्रयोगस्तस्योक्त
हिङ्गुाद्यं परिदानाद् वक्ष्यमाणहिङ्गुादिजननरं पाठवत्वात् चम्प-
हकारस्याभिमतो लक्ष्यते ।

त्रिफलाकाञ्चनक्षीरीसप्तलानीलिनीवचा ।
 दायन्तीङ्गुषातिक्तात्रितृप्तैस्त्वग्निप्यतीम् ॥
 प्रिवेत् सञ्च ख्यं मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः ।
 सर्वगुल्मीदरञ्जङ्गकुठार्शःशोथहृदिदतः ॥ २१ ॥

काङ्गायणगुडिका ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमादकीन् ।
 ञ्जवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥
 त्रितृतायाः पलञ्चैव कुर्यात् त्रैणि च द्विङ्गुनः ।
 यवचारपले द्वे च द्वे पले चाश्ववेतसात् ॥
 यमान्यजाजीमरिचं धान्यकञ्चेति कार्शिकम् ।
 उपकुञ्जप्रजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
 मातुलुङ्गरश्नेनैव गुडिकाः कारयेद्विषक् ।
 वासामेकां प्रिवेद् द्वे च तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
 अश्वैश्च मद्यैर्युषैश्च हृतेन पयसायवा ।
 एषा काङ्गायणेनोक्ता गुडिका शुक्लनाशिनी ॥
 अर्शोहृद्रोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
 गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरौलितम् ॥
 क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरश्नेश्च वातिकम् ।
 त्रिफलारमसूतैश्च नियच्छेत् शान्निपातिकम् ॥
 रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्री क्षीरेण पाययेत् ॥ २२ ॥

टिप्पणी ।— उपगम्या वचा भागोत्तरमुत्तरोत्तरमेवमान-
 द्भिः । अष्टाम्बुनास्य-पानमुपदिशति ॥ २० ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— काञ्चनक्षीर्या अभावे कङ्कुप्रमाङ्गः । वज्रका
 अर्शकपा निलिनी नीलवृद्धा निरेकार्थीत्यं योगः ॥ २१ ॥

शटीत्यादि ।— यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः उपकुञ्जी लक्षणक्षीरकं
 अजमोदा यमानी अजयोः प्रत्येकं अष्टमिकामङ्गपलमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हृष्याद्यं घृतम् ।

हृष्याद्योषधौकाचव्यक्तैरुसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीपकैर्विपचेदुघृतम् ॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरं दधिदाडिमम् ।

कृत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविवन्धुत् ॥

योनिशोथहृषीदोषश्वासकासासाचञ्चरम् ।

पार्श्वहृद्वालिशूलश्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २३ ॥

पञ्चपलकं घृतम् ।

पिप्पल्याः पिचूरध्वजो दाडिमाद्विपलं पलम् ।

धान्यात् पञ्चघृताच्छुष्ट्राः कर्षः क्षीरं चतुर्थ्यम् ॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमञ्जरान् ॥ २४ ॥

तूप्रपणाद्यं घृतम् ।

तूप्रपणातिफलाधानविडङ्गव्यक्तैः ।

कल्कीरुतैर्घृतं सिद्धं रक्षारं वातगुल्मनुत् ॥ २५ ॥

हृषुष्यादि ।—हृषुष्या स्तनामख्याता हृष्योका हृष्यजीरकं
हृषुपतिकेत्वये दीप्यको यमानी । सकोलमूलकरसमिति कोलं
शुष्कवदरं तस्य कायः मूलकस्यापि शुष्कस्य कायः । न पुनर्नवदृष्यस्य
स्वरसः तस्य तु गुल्मे निषिद्धत्वात् । दाडिमस्याप्यत्र स्वरसः द्रवसाह-
र्ष्यात् । विशामिलेणामि दाडिमरसएवोक्तः । एवं पञ्चभिर्द्रवैः प्र-
त्येकं स्नेहसमैः पाकः ॥ २३ ॥

पिप्पल्यादिभ्यादि ।—पिचुरध्वजं इति सार्धकर्षः पलं धान्यादिति
बोध्यम् । पञ्चघृतादिति पञ्चपलानोत्तर्यः । क्षीरं चतुर्थ्यमिति घृत-
पञ्चपलामेव विंशतिपलानि क्षीरस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

तूप्रपणादिघृतं सक्षीरमिति ।—चतुर्थ्यक्षीरसहितं कृषान्तर-
भावात् ॥ २५ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

जले देशगुणे साध्वं त्रायमाणाचः पलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पतं कक्षैः संयोज्य कार्दमेकैः ॥
 रोहिणीकटुकामुसत्रायमाणादुरालभाः ।
 कल्कैस्वामलकोय राजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥
 रसस्थामलकीनाम्बु जीरस्य च घृतस्य च ।
 पलानि द्रवगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥
 पित्तगुल्लं रक्तगुल्लं वीर्यं पौष्टिकं च चरुम् ।
 हृद्रोगं कामलां कुठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम् ।
 पलोल्लेखागते माने न द्वैगुण्यमहैष्यते ।
 चत्वारिंशत्पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत् ॥ २६ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षामधुकखज्जूरं विदार्यं सप्ततावरीम् ।
 परुषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसंज्ञितम् ॥
 जलादके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
 घृतमिक्षुरमं जीरमभयाकल्कपादिकम् ।
 साधयेत् घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

जलरत्नाष्टौ पञ्चभागस्थितमिति पञ्चभागाविशिटं तेन ज्ञाय-
 स्वाष्टौ पलानांत्वर्थः । कल्कोरित्यत्राव्यवहितैरप्यामलक्यादिभिः कल्क-
 भ्यतेन केवलमेतैः कल्कः कटुरोहिण्यादयश्च कल्का इति बोधना ।
 बीरा जीरकाकोबी । पलोल्लेखगतमानत्वादह न द्वैगुण्यमित्याह
 वसेत्यादि ॥ २६ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— मधुकं यटिमधु । शर्कराक्षौद्रपादिकमिति मि-
 त्तिता । अम कायशेषस्य प्रत्यमानस्य साहचर्यादृष्टवादीनामपि प्र-
 त्यमानत्वमित्याह साहचर्यादित्यादि ॥ २७ ॥

योजयेत् त्रिगुलघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ।

साहचर्यादिह दृश्यगुतादेः कायतुल्यता ॥ २७ ॥

क्षीरपट्पलकं घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचयविवरकनःगरैः ।

पलिकैः रुच्यचारेः सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥

क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिर्हन्ति रुक्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं क्षीरकासज्वरापहन् ॥ २८ ॥

धात्रीपट्पलकं घृतम् ।

धात्रीफलानां सूरसे षडङ्गं पाचयेद्घृतम् ।

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुलितान् ॥ २९ ॥

भार्गीषट्पलकम् ।

षड्भिः पलैर्जगधजाफलमूलचय-

विश्वौषधज्वलनयात्रककल्कपक्वम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूल्यरुक्कभार्गी-

क्वाटोऽदयो पक्षि दध्नि च षट्पलाख्यम् ॥

क्षीरपट्पलके २८ ते ।— क्षीरप्रस्थेनैव केवलेन घृतसमेन पाक इति ब्रुवते अन्ये तु त्रिगुणे जनं ददति तत्र सवंधा इवानुक्तौ हि कालं द्रुः भयतीत्याह चक्रः ॥ २८ ॥

धात्रीपट्पलके ।— सुशुतस्य । धात्रीखरसद्वत्गुणः । षडङ्गमिति यवचारसहितपञ्चकोन कल्कं प्रलेकं पलिकम् । उक्तं हि पञ्चकोनैष्टवं क्षीरैः प्रलेकं पलिकैः पचेत् । क्षीरे धात्रीरसे चापि शितासैन्धव-योजितम् । शर्करासैन्धवोपेतमिति शर्करा सैन्धवयोर्मिलिता पादि-कयोः प्रक्षेपः । अत्रापि शर्करापादत्वं सैन्धवसैकपाद इति वदन्ति ॥ २९ ॥

षड्भिः पलैरित्यादि ।— मगधजा पिप्पली तस्याः फलं मूलच-ज्वलनक्षिबकः टावको यवचारः । याजंति पाठे च एवार्थः । अत्र क्षीरं श्वेदसमं द्रव्यान्तरेण योगे हि क्षीरं श्वेदसमं भविदित्युक्तं । दधिः

एलोदराहचिभगन्दरवह्निषाद-

कामज्वरक्षयश्रोत्रदण्णविकारान् ।

सद्यः शर्मं नयति ये च ककालिलोद्या-

भार्याण्यष्टालमिदं भवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २० ॥

रज्जातकं दृढम् ।

मज्जातकानां द्विपं पञ्चमूत्रं पलोन्मिदम् ।

साध्यं विदारोगखाट्वापोथ्य सलिलाढके ॥

पादावश्रेष्ठे पूते च पिप्पलीं नागरं वाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं दिङ्गु यावष्टुकं विडं शटीम् ।

चित्तकं मधुकं राक्षां पिट्वा कर्षसमान् भिषकः ।

मस्यैव पयसो दत्त्वा दृढं मस्यं विपाचयेत् ॥

एतद्रज्जातकं नाम कफगुल्माहरं परम् ।

खीडपाण्डुमयखाहप्रणोकासगुल्ममनुत् ॥ २१ ॥

रतोनद्यं दृढम् ।

रतोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसावितम् ।

सुरारणालदध्यन्तमूलकस्वरसैः सह ॥

काथौ तन्निन्वा त्रिगुणौ च न चतुर्गुणः पाकः । एकेनापि चात-

गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं त्रिभिरपि चातुर्गुण्यमिति वचनात् ।

अन्ये तन्नाथोद्दिग्गः चरं दधि च प्रयेकं खेडसनमित्याहुः ।

निश्चयस्तु कायद्युग्गुणः दधि तन् चतुर्गुणं चोरन्त खेडसनमिति

नवगुणः पाक इत्याह । अन्ये तन् दधिनाथौ निन्वा चतुर्गुणौ चो-

रन्त खेडसनमिति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ २० ॥

मज्जातकद्वयं द्विगुणद्वयेणैव पक्त्यं निर्दिष्टं तद्वैवहीति वच-

नात् पञ्चमूलं एतत् तदेव विदारोगखाट्वा प्रत्येकं पलोन्मिदम् ।

मज्जातकं नामैकनलरं सर्परितं गोवः चरके त एतद्रज्जातकद्वयं

कफगुल्माहरं परमित्येव पाठः ॥ २१ ॥

रतोनद्यादौ ।— पञ्चमूलं महत्पञ्चमूलं यातकफहरत्वात् तस्य

ज्योषदाङ्गिमृच्छान्तयमानीचव्यसैन्दवेः ।

हिङ्ग क्षवेतसाजाजीदेयकैश्च पलान्वितैः ।

सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्थः श्वसोन्मादघटज्वरान् ।

कासाऽपस्मारमन्दाग्निरीहमूलाग्निहान् जयेत् ॥ ११ ॥

दन्तीहरीतकी ।

जलद्रोणे विपक्षव्या दिशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्ताः पलानि तावन्ति चितकस्य तदैव च ॥

तेनाष्टभागशेषेण पचेदन्तीरुमं सुङ्गम् ।

ताश्चाभयातिवृञ्चूर्णात्तैलाञ्चापि चतुःपलम् ॥

पलमेकं कणाशुगुठयोः सिद्धे लेहे च शीतले ।

जौद्रं तैलसमं दद्याच्चातुर्जातपलकथा ॥

ततो लेहपलं लोढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥

शीघ्रखययुगुल्माशीर्हृत्पाण्डु रूक्षणिगदाः ।

शाम्यन्तुर्गुह्ये श्वविषमज्वरवुष्टान्दरोचकाः ॥ १२ ॥

एक्षीराद्यरिष्टः ।

एक्षीरसुखकञ्च वर्षाण्डं वृहतीद्वयम् ।

रसः कायः । रसोनखरसादीनां पक्षां खेहसकत्वं दीपकं चेत-
यमानी ॥ १२ ॥

जलद्रोण - इत्यादौ ।— दिशतिः पञ्चचाभया इत्याकृतिमानात् ।
हरीतकीफलानि कपटे पीडनीं वज्रा जगस्त्यहरीतकीवत् कथनीयानि ।
तैलाङ्गुलवर्गमिति पञ्चपलपदमन्तर्यः तैलमुत्सृज्य हरीतकीभक्त्यनार्थं
न तु त्रिपञ्चूणपरिभक्त्यनार्थं तर्जनेन विरेचनशक्तप्रपक्वं प्रवृत्तात् ।
पलमेकं कणाशुगुठयोर्मिश्रित्वा एवं पातुर्जातपक्षेति । प्रसूयन
दोषस्य दाहं तयोदशपलरूपं एतत् हि भोजे समे च विरेके च
तथा शोणितकोषणे । दाहं तयोदशपलं प्रसूयसाहजं नीविष्ये इति ।
॥ १२ ॥

चित्तकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्तकचौद्रलिप्तकुम्भे । गन्धापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाङ्कसंयुतम् ॥
 व्युषोषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
 अरितोऽयं जघेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ २४ ॥
 रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
 त्विग्धस्त्रिन्ध्रशरीरायै दद्यात् त्विग्धं विरेचनम् ॥ २५ ॥
 शताह्वाचिरविल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ।
 कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ २६ ॥

हृक्षीरमित्यादि । हृक्षीरः श्वेतपुनर्नवा हृक्षीरादीनां मिश्रिता
 पत्रशतं द्रोणे द्वयत्तनामतेति वचनात् अन्येत्वादकमाहः । मागधी
 पिप्पली मधुनः प्रस्थमिति शरावचतुष्टयं पथ्याचूर्णाङ्कसंयुतमिति हरी-
 तकीचूर्णप्रस्थाङ्कमष्टौ पत्तानि तेन संयुतम् । व्युषोषितं तुषधान्यरा-
 शिमध्ये स्थितम् । जीर्णभक्तः परिणताहारः लघुकोष्ठ इत्यर्थः । अस्य
 यत्नमङ्गपलं वा प्रातरुपयोज्यम् ॥ २४ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।— गर्भकालव्यतिक्रम इति गर्भकालस्य दग्मा-
 सरूपकालस्य व्यतिक्रमे । समयनियमं रक्तगुल्मस्यैषधाहंसमय प्रद-
 शनार्थमेवोक्तं उच्यते सप्तादिवमात् पाचनवत् न तु गर्भगङ्गातिरासार्थं
 दशमासातिक्रमेणापि गर्भावस्थादर्शनात् उक्तं हि तं स्त्री प्रसूते
 सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्धगणैरपि स्यादिति । तथा पिण्डितं
 स्पन्दनमस्य गर्भसंक्षयात् विरुद्धलक्षणमुक्तं यः स्पन्दते पिण्डित एव
 नाङ्गैरिति एतेन दशमासादवर्गपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव
 तस्माद् व्याधिर्महिम्ना अस्य दशमासातिक्रमे सत्येव सुखचिकित्सा-
 त्वप्रदर्शनार्थं अर्वाक् चिकित्सायान्त शोणितातिशुतौ गर्भाशयोपघा-
 तादिकं स्यादिति ॥ २५ ॥

शताह्वेत्यादि ।— शताह्वादिकथानानां प्रसेपः चिरविल्वक

तिलकाथो गुडव्योषहिङ्गुभागीयुत भवेत् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पे च योषिताम् ।
 सचारं त्रघणं मद्यं प्रपिवेदस्वगुल्मिणी ॥ ३७ ॥
 पलाशचारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिवेच्च सा ।
 उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिराहृन्दरोहितः ॥
 न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्दूयोनिविशोधनम् ॥ ३८ ॥
 क्षारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।
 रुधिरैरिति प्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ३९ ॥
 भस्मातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिवेच्छर्करया विमिश्रम् ।
 तद्रक्तपित्तं विनिहन्ति पीतं पलाशगुल्मं मधुना समेतम् ॥ ४० ॥

छाटाकरञ्जत्वक् । तिलकाथेनेति तिलफलकाथेनेत्यर्थः एवमुत्तरयोगेऽपि
 तिलफलस्यैव काथः केचित्तु तिलनाचकृतक्षारोदकेनापि व्यवहरन्ति ।
 रक्तजमित्वात्तं वजम् ॥ ३६ ॥

तिलकाथेत्यादौ ।— गुष्ठादयः प्रक्षेप्याः नष्टपुष्प इत्यदृष्टान्ते ।
 सचारेत्यादौ ।— क्षारोघण्टापारुष्यादिकृतः अन्ये तु यवक्षार इत्याहुः
 ॥ ३७ ॥

पलाशचारतोयेनेत्यादि ।— अकल्कमिदं घृतम् । पलाशस्य क्षार-
 स्यादकमुदकादृक्कैः संमृच्छान्नौ साधनोयम् । तत्राक्षपैष्टिकादि-
 लक्षणेदये तृतीयभागेऽवशिष्टे त्रिः सप्तवारान् परिस्त्राय क्षारोदकं
 घृताञ्चतुर्गुणं पाक्ष्यं तेन घृतस्य पाक इति चक्रः । अन्ये तु पानी-
 यक्षारविधिना स्त्रावितक्षाराम्बुना घृतपाकं कुर्वन्ति । उष्णैर्वेति
 उष्णैरुष्णवीर्यैः सुरामण्डादिभिः ॥ ३८ ॥

क्षारेणेत्यादि ।— पलाशक्षारेण सह पल्लवं तिलचूर्णं किञ्चि-
 द्जलं दत्त्वा वर्त्तिं विधाय योन्यभ्यन्तरे दद्यात् । अथवा पलाशा-
 दिक्षारतिलचूर्णं सीजक्षीरेण मिश्रणीयं तेन सूक्ष्मवस्त्रं बध्नाविता
 वर्त्तिः कार्या सा च योन्यभ्यन्तरे देया । रुधिरैत्यादि सप्तम् ॥ ३९ ॥

भस्मातकादित्यादि ।— अत्र पादिकर्षणप्राप्तयेऽपि एवं बध्नापि

बल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वेदनम् ।
वखादेश्चालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ४१ ॥
इति गुल्माधिकारः ।

अथ हृद्रोगाधिकारः ।

वातोत्पष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥
पिप्पल्येला वचा द्विकृयवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदावर्चनितम् ॥
फलधान्यान्मूलकौलथ्यदधिमद्यासवादिभिः ।
पाययेच्छुद्धदेहस्य स्नेहनान्यतमेन वा ॥ १ ॥

कल्कवन्धुशर्करेतुक्तेः । वलासः कफः कफगुल्मां प्रहरास्याने मधु
देवमित्यर्थः ॥ ४० ॥

बल्लूरमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । बल्लूरं शुष्कमांसं मूलकमाहं
शुष्कं वातहरत्वात् पथ्यत्वात् । वेदनं मुह्रादि अलुकं पिप्पलायकम् ।
मधुराणि फलानि क्षीरिहलफलानि चारपाणौ न्ययोधादिफलवर्ज-
नस्योक्तत्वात् । वकारात् हरीतकीवर्गोपलक्षणं शुष्मे हरीतकीवर्ग-
स्वाप्सहितत्वात् ॥ ४१ ॥

इति गुल्माधिकारः ।

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तं अतः स्थानसाम्यात् हृद्रोग उच्यते ।
वातोत्पष्ट इत्यादि सुश्रुतस्य । अत्रानुक्तमपि मदनफलादिषूणं बोध्यं
वमनयोगत्वात् । वातजोऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात् एवं
पित्तजो वमनं बोध्यं चरके हृद्रोगिणो यद्यप्यवस्था उक्तास्तथापि
कफोत्प्लेक्षे वलीर्षणि सर्वत्रैव वमनं ज्ञेयम् । पिप्पलीत्याद्यन्यत-
मेनवेत्तव्यं सुश्रुतस्य । फलाणां माठिबुद्धं दाडिमादि । हृदयत्वात्

नागरं वा पिवेदुष्णं कषायश्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कासश्चासार्निहणं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ २ ॥
 श्रीपर्णीमधुकचौद्रसितागुडजलैर्वमेत् ।
 पित्तोपश्लेष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
 घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ।
 शीताः प्रदेहाः परिसेचनानि तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्याच्छूद्रे च पित्तापहमन्त्रपानम् ॥
 पिष्ट्वा पिवेद्वापि सिताजलेन यद्यथा ह्ययं तिक्तकरोद्दिग्नीश्व ॥ ३ ॥
 अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योऽयं हृदामये ।
 सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥
 घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिवन्ति शूलं ककुभत्वचोये ।
 हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेद्युश्चिरजीविनस्तु ॥ ४ ॥

तस्य रसोष्णः । धान्यान्तं काज्जिकं कौलथ्यः कुलथ्ययूषः । खेदे-
 नान्यतमेनेति धृताटीनामन्यतमेन ॥ १ ॥

नागरमित्यादि ।— नागरं नागररक्तकषायं पिवेत् । वाशब्दः
 पूर्वयोगापेक्षया ॥ २ ॥

पित्तकचिकित्सामाह श्रीपर्णीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । श्रीपर्णी
 गाम्भारीफलम् । श्रीपर्णीमधुकचोदेय यौगिकतात् जलमहं शृतकाया ।
 अत्र चोद्दिष्टागुडान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् । किम्वा जलस्य श्रीप-
 र्णीदिभिः सम्बन्धात् पञ्चयोगाः । अत्रानुक्तमपि मदनफलादि बोध्यम् ।
 अल्पनस्तु सितोत्पलजलैरिति पठित्वा उत्पलं कुष्ठमिति व्याचष्टे ।
 मधुरैः शृतं घृतमिति काकोल्यादिगणकायकल्काधितं घृतम् ।
 शीता इत्यादौ । द्राक्षादिभिर्बुक्कमन्त्रपानं मण्डूक्यादिपानमिति चेत् ।
 अन्ये तु — पित्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः । युक्तो विरेको-
 हृद्यः स्यादिति तन्नालरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्बुक्तो विरेकरत्नाहः ।
 सितजलेनेति शकंरामिश्रितजलेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

वदन्निस्त्रकषायाभ्यां वाक्तं हृदि ककोषिते ।
 वातहृद्दोगहृद्द्वयं पिप्पल्यादिष्व योजयेत् ॥ ५ ॥
 त्रिदोषजं लङ्घनमारितः स्यादन्वक्ष्य सर्वेषु हितं धियेयम् ।
 हीनाधिनध्यत्ववेद्यं च कार्यं तदयत्नात्पि कर्म शक्यम् ।
 चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्काविकेण समायुतम् ॥
 हृच्छूलकासश्चांघ्रं क्षय हृद्वानिवारणम् ॥ ६ ॥
 तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूनां पार्थिवं वापि ।
 पिबति पयो तु च यः स भवति जितमकुलहृदामयः पुत्रः ॥ ७ ॥
 गोधूमककुभचूर्णं क्षागपयोग्यसर्पिषा विपक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्दोगनुद्वतं पुंसाम् ॥ ८ ॥

अङ्गुनकोषितः ।—कार-विनापद्या अङ्गुनत्वार्थादिभिः प्रत्येकं सा-
 धितं दितया सह येदिति चत्वारो गणः । केचित्तु वारिशाधित-
 कोरे विनाशयोगेति वक्ष्ययोगात्तुः । यद्युन्मोदात्तल्ल्या । एते
 च दोगावतपि कर्तव्याः ॥ ४ ॥

वदत्यादि ।—सुसुतस्य । यथाजपायेण निस्त्रकषायेण वा वजनं
 किंवा यथाकल्पो निस्त्रस्य यथाः, तभ्यां गिनित्वा नमाम्, हृदिति
 हृद्दोगे । वातहृद्दोगहृद्द्वयं पिप्पल्यादिष्विति । अनेव वातहृद्द्वे
 पिप्पल्यादिना यक्ष्णंभुक्तं तत् पाययेद्विद्वरः वा नटसत्वादात् । वात-
 हृद्द्वयं पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिना पाययेद्विद्वरये ॥ ५ ॥

त्रिदोषज इत्यादि ।—जङ्घनविधा । हृदयस्य कफस्यानतया ।
 त्रिदोषजं उत्सादोषविकारसामाह हृदोगाद्यादि ।—अधिशब्दाः
 अधिकवाची, अधिकत्वमित्यर्थः । पूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

तैलाज्यगुडादि ।—तैनाज्यगुडान् मिश्रित्वा पीठिकान् दत्त्वा
 गोधूमपार्थिवं श्लोकमात्रेण तोयेनोत्कारितवद्विपाच्य भक्ष्यम् ।
 किंवा गोधूमपार्थिवं समो गुडः । तैनाज्ये तं संस्कारार्थं श्लो-
 कात् । पार्थिवं चूर्णनद्वयः । वागन्द्ः पूर्वं योगापेक्षया ॥ ७ ॥

गोधूमेत्यादि ।—ककुभोऽङ्गुनः । कक्षापि दोगे सर्पिर्माधु-

मूलं नागलायास्तु चूर्णं दुधेन पाययेत् ।
 हृद्रोगशान्ताका घ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं तुल्यं घातजिन्मसंयोजितम् ।
 सखत्तरप्रयोगेण जं वेदप्रशतद्वयम् ॥
 हिङ्गुग्रगन्धानिर्द्धिप्रश्लेषाः कुठाभयारितकयावसूकम् ।
 पिवेच्च रौवर्जलपुष्कराद्यं दवास्तु मूलहृदामेषु ॥
 दशमूलिकपादन्तु लवणचारयोजितम् ।
 काशं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मं मूलञ्च नाशयेत् ॥
 पाठां वचं यदक्षारमभद्रामरुक्तेतसम् ।
 डुरालभां चित्रकञ्च तूषणञ्च फलत्रिकम् ॥
 शटीं पुष्करमूलञ्च जिन्तिडीकं रदाडिमम् ।
 मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 शुद्धोदकेन सदैर्ज्वा चूर्णान्येतानि पाययेत् ।
 अर्शःमूलानि हृद्रोगं गुल्मश्चासु व्यापोदति ॥ ८ ॥
 पुटदग्धमश्रमपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिवतः ।
 हृत्पृष्ठमूलमुग्रशममुपयात्यचिरेण कष्टमपि ॥
 क्रिनिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

शर्कराणां पूर्ववन्नातं गृहीत्वा छागदोरफोऽकारिकावत् पाकः ।
 शीते रधु देयम् ॥ ८ ॥

मूलं नागलाया इति मूलं चूर्णं मूलगित्यर्थः । ककुभस्य
 वल्कलजिति ककुभत्वकचामपि दुधेन पेयम् । योगद्वयेतत् । हि-
 ङ्गुव्यादि ।— पुष्करस्याभावात् ककुभेव भागद्वयं हिङ्गुदिपुष्करा-
 न्नां चूर्णं यवकाये प्रजिष्य पिवेत् ॥ ८ ॥

पुटेलाटि ।— हरिणहृत् कृगा संश्लेषपृष्टा प्रविष्टा गोनवाक्यो
 विधुमाहारे वा दग्धा गिरा ।— छेतेन पेयमिति । क्रिमीत्यादि ।—
 पिशितप्रधानमादनं पिशितौदनं तद्दन्ता पचनेन वसुधं तदर्थं भोज-

दध्ना च पललोपेतं तत्रहं पञ्चाद्विरेचयेत् ॥
 सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिग्रकर्तैः ।
 विडङ्गगाढं धान्यान्तं पाययेद्विदितसुतमम् ॥
 क्रिमिजे च पिवेन्मूत्रं विडङ्गामयमंयुतम् ।
 हृदिस्थिताः पतन्तेऽवमधत्तात् क्रिमयोदृणाम् ॥
 यवान् वितरेच्चासौ सविडङ्गमतःपरम् ॥ १० ॥

बल्लभयुतम् ।

सुखं शतार्द्धहरोतकीनां सौमञ्जलस्यापि पलद्वयम् ।
 पक्वं घृतं बल्लभकेति नाम्ना हृक्क्वापशूलोदरमारुतम् ॥ ११ ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिठावलाकाप्रमथ्यकतृणम् ।

अथेत् । पक्वं तिलचूर्णम् । एतद्वाप शीतोदकेन योज्यं क्रिमो-
 षामुत्कृष्टार्थम् । पञ्चादिति क्रियुक्तोपानमरं विरेचयेत् । कैविं-
 रेचयेदित्याह सुगन्धिभिदित्यादि । योगैरिति विरेचनयोगैः । कीदृशैः
 सुगन्धिभिद्यातुर्जातकयोगैरिति शेषः । सौमञ्जलस्यापि बालिशह्वा-
 निराधार्यम् । वमनञ्च क्रिमिहृद्रोगे निषिद्धं क्रिमिजर्जरितहृद-
 म्नात् । सलवणैरित्यत्र सलवणैरिति पठित्वा सभटतिलचूर्णं रिदि-
 ष्यादित्यनयन्ति केचित् । पीतविरेकस्यानुपानमाह विडङ्गगाढमि-
 ष्यादि ।—विडङ्गगाढं विडङ्गचूर्णोत्कृष्टम्, धान्यान्तमिति काञ्जिकम् ।
 विडङ्गगाढैरिति पाठे योगैरित्यस्य विशेषणम् । विरेचनयोगान्तरमाहु-
 र्क्रिमिजे चेत्यादि ।—विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रविष्य गोमूत्रं विरेकार्थं पिवेत् ।
 विरेचनानन्तरमग्निस्त्वक्षार्थं परिशिटक्रिमिविनागार्थेष्ट्याह यवान्-
 मित्यादि ।—यवान्ममिति ययमेयादिकम् । सविडङ्गमिति पङ्कजविधित्रा
 विडङ्गकषायस्राधितम् । अतःपरमिति विरेकान्तरमित्यर्थः ॥ १० ॥

बल्लभघृते ।—मुख्यमिति चण्डं हरीतकसौमञ्जलञ्च कल्कं घृतस्य
 प्रस्य । अनेन च पाकः ॥ ११ ॥

श्वदंष्ट्राद्य ।—पचायः किंयुक्तः, तस्य मज्जम् । अथे त पचायं

दर्भमूलं दधकूर्णां पलाशमिको स्थिरा ॥
 पलिकान् साधदेक्षेषां रसे चरे च गुणे ।
 कल्पैः स्वगुतर्भकमेदाजो वन्ति जीवकैः ॥
 शतावयुर्द्विष्टदीकाशर्कराशायणीसैः ।
 मस्यः सिद्धेष्टतादातपित्तहृत्तोग्युत्तुत् ॥
 मूतवृच्छमेहार्शःश्वरकासक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वनीयानां बलमंसदः ॥ १९ ॥

बलाद्यं दत्तम् ।

एतं बलानागबलाज्जुनाम्बुसिद्धं रुयडीमधुकल्कपादम् ।
 हृद्गोग्मूलवतरक्तपित्तं कासां लिहाहृक्स्वयत्युदीर्यम् ॥ १९ ॥

अज्जुनदत्तम् ।

कार्यस्य कल्कस्य रसेन सिद्धं शसं एतं सर्वहृदामयेषु ॥ १९ ॥

इति हृद्गोगधिकारः ।

अथ मूतवृच्छाधिकारः ।

अभ्यञ्जनखेहनिरुहवस्तिस्त्रेदोपनाशोत्तरवसिक्तान् ।
 स्थिरादिभिर्विहरेष्वस्थिहान्दद्याद्वांशानिलमूलकम् ॥

शटीति । एतस्मिन् काटगपले काथ्यशुभं जलमेवादाशरावं दत्त्वा
 काथः कार्यः । पादत्रयस्य पादोत्तरागवयं एतद्वहृत्तुं चोद-
 मेकादशशरावकिति किं दू दहृत्तुः ॥ १९ ॥ अथैत एकादशपदे
 काथ्य एवाहं जलं जपे मस्य अस्थिहृत्तुं चोदकादकं एवं पञ्च-
 गुतः पाकः । व्यवहारोपेत्यमेव । यावन्ती मुण्डिका । विष क्षयादम्
 ॥ १२ ॥

नागबलाद्ये । — नागबला गोदधतगुणा ॥ १२ ॥

अज्जुनदत्तं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इति हृद्गोगधिकारः ।

असृजानागरं धात्रीवाजिगन्धातिकण्टकान् ।
 प्रपिवेद्वातरोगार्तः स्यूली मूत्रकच्छवान् ॥
 सैकावगाहाः शिशिरप्रदेहाग्रैश्चोविधिर्वैस्त्रिपयोविकाराः ।
 द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्हृतैश्च कच्छेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥१॥
 कुशः काशः शरोदर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
 पित्तकच्छहरं पञ्चमूलं वस्त्रिविशोधनम् ॥
 एतत् सिद्धं पयः पीतं मेढ्रं हन्ति शोणितम् ।
 शतावरी काशकुशश्चन्द्राविदारिशालीक्षुकशेखकाणाम् ॥
 क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराक्तं पिवन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकच्छम् ॥
 हरीतकीगोक्षुरराजटुलपाप्राणभिद्विलयवासकानाम् ।
 क्वाथं पिवेन्नालिकसंप्रयुक्तं कच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ।
 रुद्धेनामलकं टुण्डं अमलं तर्पणं परम् ।
 पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकच्छनिवारणम् ॥
 एर्वासबोजं मधुकच्च दार्द्रीं पैत्ते पिवेत्तण्डुलधावनेन ।
 दार्द्रीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकच्छे ॥२॥
 क्षारीणतीक्ष्णोषणमन्नपानं खेदोयवान्नं वमनं निरुहाः ।
 तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकच्छे ॥३॥

सप्रोक्तरे मन्मथते त्रीणि मन्मथिणि शिरोहृदयवस्तवः प्रधानाणि । तत्र हृद्रोगचिकित्सामभिधाय वस्त्रिरोगचिकित्सामाह अथ-
 क्शनेत्यादि । स्थिरादिभिरिति शान्तपण्यीदिभिः पञ्चमूलैः । वातह-
 रैरिति वातहरत्वेनोक्तैः । अष्टतेत्यादि ।— दोगोऽयं काथेन । द्राक्षा-
 विदारीक्षुरसैर्हृतैश्चेति सहार्थे तृतीया ॥ १ ॥

कुशरत्नादौ ।— तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योज्यम् । शतावरी-
 त्वादौ ।— शाब्दीति शाब्दीधान्यमूलम् । हरीतकीत्यादौ ।— राजह-
 षोनालुफवम् । रुद्धेनेति रुद्धामलकफले तत्प्रमाने । एर्वाहः ककटो,
 समाक्षिकामित्यस्य दार्द्रीमित्यनेनैव सम्बन्धः न तु पूव्ये ॥ २ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीखरसेन वा ।
 कफकच्छविनाशाय कृत्वां पिष्ट्वा त्रुटिं पिवेत् ॥
 तक्रेण युक्तं श्रितमारकस्य बीजं पिवेत् कच्छं विनाशहेतोः ।
 पिवेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूलकच्छे ॥
 श्वदंष्ट्राविश्वतोयं वा कफकच्छविनाशतम् ॥ ४ ॥
 सर्वं त्विदोषप्रभवे तु वायोः
 स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ ५ ॥
 त्विथो.धिके प्राग्भवमनं कफे स्यात्
 पित्ते विरेकः पवने तु वसिः ॥ ६ ॥
 वृहतीधावनीपाठायष्टोमधुकलिङ्गकाः ।
 पाचनीयोवृहत्यादिः कच्छदोषत्रयापहः ॥
 तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योज्ञचिकित्सितम् ।

चारेत्वादि कफकच्छभेषजं चारादिभिर्युक्तमन्नपानम्, ऊषणं
 त्रिकटुकमिति चक्रः अतएव औषधमिति पाठे शुद्धएव । बाधदोषे कफलो
 वमनखेदौ बीजोष्णकटुभोजनमितुक्तत्वात् ॥ १ ॥

मूत्रेणेत्यादौ । त्रुटिं सूक्ष्मैश्च वामटसम्पादात् । कदलीखर-
 सेनेति कदलीमूलखरसेन च । तक्रेणेत्यादौ श्रितमारः शाबिकः प्रवा-
 लोविद्रुमः ॥ ४ ॥

समकुपितदोषत्रयारब्धमूलकच्छचिकित्सामाह सर्वं मित्यादि ।
 वातजादिमूलकच्छनिर्दिष्टं भेषजं सर्वं समविदोषजे मूलकच्छे मि-
 तितं कार्यम् । तत्र वायोः स्थानानुपूर्व्या कर्तव्यं न तु विदोषमन्वद-
 इव कफस्थानानुपूर्व्या समविदोषजारब्धमूलकच्छं वातस्थानभवत्वेन
 प्रथमं चिकित्सा कार्या स्थानत्वादिति ॥ ५ ॥

विषमवन्निपातकच्छचिकित्सामाह त्विथ्येत्यादि ।— त्विथ्य इति
 छान्दसत्वात् पठ्यर्थे पञ्चमीत्याहुः । तेन त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वृहतीत्यादौ ।— धावनी कण्टकारी । कच्छदोषत्रयापह इति
 कच्छजनकदोषत्रयापह इत्यर्थः । वातवृहतीति स्थानाहोक्ता त्विथ्या ।

मूत्रलक्षणे सदा नास्य कार्या वातहरी क्रिया ।
 खेदपूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषणे ।
 क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवचारयुतं पिवेत् ॥
 मूत्रलक्ष्णं शलज्जञ्च पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥ ७ ॥
 हिता क्रियात्वग्मरिशर्करायां या मूत्रलक्ष्णे कफमासतोमे ।
 लेह्यं शुक्रविबन्धोत्थं शिलाजतु समाचिकम् ॥
 दृष्यैर्द्विहितभातोच्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ८ ॥
 एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेत्तरः ।
 मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरश्च तत् ॥
 यन्मूत्रलक्ष्णे विहिततन्तु पैन्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रलक्ष्णे ॥ ९ ॥
 त्रिकण्टकारम्बुदर्मकाशकुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।
 निघ्नन्ति पीता मधुनाप्रमरीच्य सम्प्राप्तवत्योरपि मूत्रलक्ष्णम् ॥
 अयोरजः क्षत्वापिष्टं मधुना सह योजितम् ।
 मूत्रलक्ष्णं निहन्तग्राशु त्रिभिर्बेहैर्न संशयः ॥
 कषायोऽतिमलामूलसाधितः सर्वलक्ष्णजित् ।
 एलाप्रमभेदकशिलाजतुमिप्पलीनाम् ॥

खेदेत्यादौ पूर्णक्रियोति फलवन्तिः शक्तिः विरेचनद्वयपूर्णं दत्त्वा
 रुद्रे नविकया फुत्करणम् ॥ ७ ॥

अश्वरीशर्कराजमूत्रलक्ष्णचिकित्साभाह हिता क्रियेत्यादि ।—
 अश्वरीशर्कराभ्यामिति चरके पाठः ॥ ८ ॥

एवेत्यादि ।— एलाहिङ्गुनी प्रक्षिप्य सर्पिः क्षीरं पिवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥
 त्रिकण्टकेत्यादौ ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः । एषां कषाये मधु-
 मशेषम् । अथ इत्यादि भारितपुटितवज्रादिबौहचूर्णं रति ५ मधु-
 माश्लेष बौहपात्रे मर्दयित्वा लेह्यम् । रक्तिकाक्रमेण मापकद्वयपञ्चनम् ।
 त्रिभिर्बेहैरिति दिनत्रयेणेत्यर्थः । कषायेत्यादौ ।— अतिबला श्वेतवला ।
 यज्रादिचूर्णानि तण्डुलज्वेन पातव्यानि किम्वा रुद्धेन वेष्टानीति ।

चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा ।

यद्वा गुडं संहितान्यबलिच्छ्य तानि

चासन्नमृत्युरपि जीवितं मूलकच्छी ॥

सितातुल्योयवचारः सर्वकच्छनिवारणः ।

निदिग्धिकारसो वापि सचौद्रः कच्छनाशनः ॥ १० ॥

शतावरीष्टं क्षीरञ्च ।

शतावरीकाशकुशशश्वदंष्ट्राविदारिकेक्षामलकेषु सिद्धम् ।

सर्पिः पयोवा सितया विमिश्रं कच्छेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ ११ ॥

त्रिकण्टकाद्यं द्रुतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरुकर्कारिकेक्षुरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडार्द्धांशयुतं प्रपेयं कच्छाश्मरीमूलविघातहेतोः ॥ १२ ॥

सुकुमारकुमारकम् ।

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी ।

बला तुरगगन्धा च तण्डुलं त्रिकण्टकम् ॥

विदारिगन्धानागाह्वा गुडू चतिबला तथा ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

निदिग्धिकारस इति ।—कण्टकारीखरसः । उक्तं हि खरसं कण्टकाश्च
वा — पाययेन्नाग्निकान्वितमिति ॥ १० ॥

शतावरीत्यादि ।—द्रुतसाधनपक्षे शतावर्यादीनां कल्कं जडं
कण्डूयुग्मं शर्करा तु प्रक्षेप्या ॥ ११ ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ ।—कुशादिदण्डपञ्चमूलं अभीरुः शतावरी ।
कर्कारिकः कुशाण्डभेदः कुशाण्डाकृतः उत्कळे प्रसिद्धः । त्रिकण्टका-
दीनां सर्वेषां खरसः, तटभावे कषायः । गुडार्द्धांशयुतमिति दृढा-
येन वा अर्द्धांशोगुड इति बोद्धव्यमत्र इत्यर्थः, गुडश्च प्रक्षेप्यः । अन्ये
तु गुडं दत्त्वा एव पाक इत्याहुः ॥ १२ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—दशमस्य मिश्रिता दशपलानि, तण्डुलं कण्डू-

तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ।
 मधुकं शङ्खेरक्ष द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥
 द्विपलिकाः पृथग्दद्याद्वयमान्याः कुड्बन्तथा ।
 त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलैरैरुजस्य च ॥
 प्रस्थं दत्ता समालोडा सम्यङ्मृदग्निना पचेत् ।
 एतदीश्वरपुन्त्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ॥
 राज्ञां राजसमानाञ्च बज्रस्त्रीपतयश्च ये ।
 मूत्रकच्छे कटिस्तम्भे तथा गाढपुरीषिणाम् ॥
 मेढ्रबहुक्षणमूले च योनिमूले च शस्यते ।
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाश्च ये ॥
 बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
 पुनर्नवाशते द्रोणोदेयोऽन्येषु तथापरः ॥ १३ ॥
 इति मूत्रकच्छचिकित्सा ।

अथ मूत्रावाताधिकारः ।

मूत्राघातान्यथादोषं मूत्रकच्छ हरैर्जदेत् ।
 वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥

अथमूत्रं एतदपि मिनित्वा दशपलमानं त्रिदारिगन्धा शालपर्णी ना-
 गाङ्गा नागबला, गोरक्षतण्डुला इत्यर्थः । अतिबला श्वेतबला ।
 द्रोण इति द्रव्यतलाद्वये प्रत्येकं द्रोण इत्यर्थः । द्विपलिका इति
 यलद्वयमाना इति । गुडमेरुगुडतैलञ्च दत्त्वेव पाकः । देयोऽन्येषु तथा
 पर इति अन्येषु दशमूत्राटिप्पपरद्रोण इत्यर्थः । सुकुमारेति सुकुमाराः
 सुखिनः कुमाराः शिशवः तयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकञ्ज्ञा ॥ १३ ॥

इति मूत्रकच्छाधिकारः ।

कल्कमेवार्थवीजानामक्षमात् सैन्धवम् ।

धान्यान्संयुक्तं पत्त्रैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ १ ॥

पाटल्या यावश्चूकाच्च पारिप्लव्यादितिलादिभिः ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेक्षोषणं युताम् ॥

पिवेद्गुडोपदंशान् वा लिच्छादितान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लग्णं वापि पाययेत् ।

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तान्तवस्तुतम् ॥ ३ ॥

मूत्रगतविकारराधन्मार्गद्वन्द्वं मूत्राघातारम्भः ।— मूत्रस्या-
घातोपिवद्धः । मूत्राघातमूत्रकच्छ्रयोश्चायं भेदः । मूत्रकच्छ्रे कच्छ्रत्व-
मधिकमीषद्विवद्धः, मूत्राघातपु विवद्धोमहान् कच्छ्रत्वमल्पमिति । कल्क-
मित्यादि ।— सुश्रुतस्य । एवार्थवीजं कर्णटीतुल्लनः । धान्यान्
काञ्चिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । तिलादिति तिब्बनाम्नात् ।
इहापि वक्ष्यमाणं पृथक् पृथगिति सम्बन्धनीयं तेन पृथक् पाटल्या-
दीनां क्षारत्रावोदकेन रुमां मदिरां त्वगेक्षोषणं प्रक्षिप्य पिवेत् ।
ऊर्गमरिचं अन्ये तु पाटल्यायावश्चूकयोर्निर्मलित्वा क्षारः केवल-
यवक्षारस्यादृष्टत्वात् अतएव वाभटे— व्यायुर्वेदसारे च पाटलीया-
वश्चूकाभ्यां मिश्रित्वा पच्यते इत्याहुः । अरुणदत्तोद्धेवं व्याख्यात-
वान् । काञ्चिकस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठं स्वीकृत्य
चूर्णितमिति चाध्याहृत्य व्याचष्टे । पाटल्यादीनां चूर्णं क्षारोदकेन
कुष्माकृत्क्षारपरिणा पिवेदिति विश्वानित्यवचनात् । उत्तरस्तु मति-
मानि यत् मदिरामिति पाठं तथा गुडं मिश्रान् गुडोपदंशानिति
पाठं चानावमाह ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । अप्यापि पानं क्षारोदकेनेतन्नु-
वर्त्तयति काञ्चिकः । अन्ये तु अभयामलकाक्षानां कल्कं वदरबन्धि-
तम् । अन्मसा ज्वरेणोपेतं पिबेन्मूत्ररुजापहमिति वचनं मूत्रकच्छ्र-
प्रतिपधे सुश्रुतनोक्तम् । अतस्तद्वर्णनादत्राप्यन्मसैवपानं तथा मिश्र-
ित्वापहनापकं मानञ्चेत्याहुः त्रिफलाकल्कमापा ६ सैन्धवमापा २ । हिः

छले कुङ्कुमकल्कं वा सत्त्वौघमुपितं निशि ।
 इतैलं पाटलाभस्म चारवद्वा परिस्तुतम् ॥ ४ ॥
 सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ५ ॥
 दाडिमास्तुतं मुख्यमेवाजीं सनागरम् ।
 पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ ६ ॥
 पिबेच्छिजाजनुक्राये गण्डे वीरतरादिके ।
 रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ।

श्रीवयोगे तालवस्त्रमिति वस्त्रगानितं मधुयोगादप्ययं योगः प्रेयः ।
 अदाह वाभटः—सुरसं कण्टकार्यं वा पानयेन्मालिकान्वितमिति ॥ ३ ॥

जन इत्यादि ।—सुशुतस्य । अत्र कुङ्कुमं कल्कं शीतकषायविधिना
 छले पर्युषितं प्रातश्चैस्तुतं सकौटं पिबेत् । पिबन् कुङ्कुमकषं वा
 मधूदकमज्जतम् । रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयादिति पा-
 ठान्तरम् । सुशुतटीकाकृतः पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । कुङ्कुमकषं
 मधूदकाभ्यामाज्ञाय रात्रौ स्यात्तव्यं ततः पानमिति । स तैलमित्यादि
 द्वितीयो योगः सुशुतस्येव वा शब्दः पर्यायोगापेक्षया । चारवद्वा परि-
 स्तुतमिति पशुतेऽपि मत्तकच्छप्रतिषेधे—पलाशचारुमाहृत्य सप्रकृतः
 परिस्तुनितः । स्तोत्रं तैलं दत्त्वा यत्रामात्रं खादेद्दुर्बुधित इति ॥ ४ ॥

सुगानित्यादि ।—सुशुतस्य । पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः ।
 वाभटः—पौष्पलाभ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहामित्येवोक्तम् ॥ ५ ॥

दाडिमेत्यादि ।—नागरान्तोद्गीयोयोगः । दाडिमास्तुतमिति
 दाडिमरसस्तुतम् । रसाभावे तु काषः । मुख्यमित्येवाजीविशेषणम् ।
 पीत्वा सुरां सलवणामिति ससैन्धवाम् । वस्तुतस्तु दाडिमास्तुतं
 मुख्यमेवाजीकनागरैरित्यनेन संबध्यते मुख्यं सुरामिति पैठि-
 कीम् ॥ ६ ॥

पिबेदित्यादौ ।—वीरतरादिगणकाये शिजाजतं प्रक्षिप्य पिबेद्दि-
 त्तर्यः । अत्र व्याधौ शिजाजतनोत्पन्नधौगिकत्वेन दुरालभा काये वास-
 ककापेऽपि शिजाजतं प्रक्षिप्यन्ति । त्रिकण्टकेत्यादि योगत्वम् । सुङ्कु

त्रिकण्टकैरण्डशतादरीभिः रिङ्गं १२० वा तृणपञ्चमूलैः ।
 गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कच्छादिषु रुक्ममेतत् ॥ ७ ॥
 नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां रुसितान् ।
 पिवतः प्रयाति नियतं मूतग्रह इत्युवाच कचः ॥
 गोधावत्यामूलं कथितं घृततैलगोरसेर्न्मिश्रम् ।
 पीतं निरुद्धमचिराद्भिन्नति मूतस्य संघातम् ॥ ८ ॥
 जलेन खदिरोबीजं मूत्राघाताश्मरीहरम् ।
 मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्थकम् ॥
 मूत्रे विजड् कर्पूरचूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत् ॥ ९ ॥
 श्वेतशीतपयोन्नाश्री चन्दनं तण्डुलाश्चुना ।
 पिवेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥
 शीतोऽवगाह आवस्तिमुष्णवातनिवारणः ।
 कुष्माण्डकरसश्चापि पीतः सञ्चारशर्करः ॥ १० ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।
 मैथुनोपरमश्चास्य वृंहणीयोहितोविधिः ॥ ११ ॥

प्रगाढमिति पूर्वोक्तं योगद्वयेन सम्बध्यते । त्रिकण्टकादिसिङ्गं वा तृणपञ्च-
 मूलसिङ्गं पयोऽगुडप्रगाढं हितम् । सघृतं पय इति तृतीयोयोगः ॥ ७ ॥
 नलेत्यादौ ।— शिफा मूलं तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
 कचः वृहस्पतेः पुत्रः । गोधापदी गोहालिया इति ख्याता । गोरबो-
 २त्वं तक्रम् ॥ ८ ॥

जलेनेत्यादौ ।— खदिरोबीजमशोकबीजमित्याहुः । मूत्र-
 खादौ । लिङ्ग इति लिङ्गरधे श्लक्ष्णदूर्वाकाण्डादिना च कर्पूररजः
 प्रक्षेपः । एवं स्त्रीयोनायपि । लिङ्गवचनस्य सामान्यवचनत्वात् ॥ ९ ॥
 घृतंत्यादौ ।— श्रेष्ठं चन्दनमिति शोध्यं तेन श्वेतचन्दनमित्यर्थः ।
 श्वेतशीतपयसाक्षभोजनशीलः । आवस्तीति वस्तिभागपर्यन्तम् । कुष्मा-
 ण्डकरसः कुष्माण्डमञ्जिषाखररः ॥ १० ॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रगच्छस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिष्टम् ।

स्वगुप्ताफलसद्वीकाकृष्णेक्षुरहितारजः ।

अमांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।

सर्वं सम्यक् विमथ्यात्तमानं लीढ्वा पयः पिबेत् ।

इति शुक्राश्रयोत्पञ्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ११ ॥

चित्तकाद्यं घृतम् ।

चित्तकं शारिवा चैव बला कालानुशारिवा ।

द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथाचित्तफला भवेत् ॥

तथैव मधुकं दद्याद्दद्यादामलकानि च ।

घृतादकं पचेद्देभिः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥

क्षीरक्षौणे जलक्षौणे तत्सिद्धमवतारयेत् ।

शीतं परिस्सृतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥

तृणाक्षीर्याश्च तत्सर्वं मतिमान् प्रतिमिश्रयेत् ।

ततोमितं पिबेत् काले यथादोषं यथाबलम् ॥

भाह स्त्रीणामित्यादि ।— सुश्रुतस्य । सुश्रुतेऽयं पन्थं कान्तिं ककुब्धेन पठति । शुक्रवर्णनिष्कौषोक्तत्वात् । अज्जङ्गल प्रकरणान्तरत्वाद् शिष्यद्वितैपितया पठति ॥ ११ ॥

स्वगुप्तेत्यादौ ।— स्वगुप्ताफलं शूतगिष्कोबीजं चट्विका द्राक्षा । कृष्णा पिप्पली न तु कृष्णेक्षुरजः । सुश्रुते पिप्पलीपाठात् । इक्षु-
रजः कोकिलाक्षस्य बीजम् । शिता शर्करा रजसूयम् । अर्द्धभागानि
क्षीरक्षौद्रघृतानि चेति समुदितं चूर्णात् क्षीरादीनि प्रत्येकमर्द्धभागानि ।
सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते । क्षौद्रार्द्धभागः कर्तव्योभागः
स्वात् क्षीरसंप्रिप्तोः । शर्करायाश्च चूर्णानि द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम् ।
अयं गुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरजस्य च । पिप्पलीनालया चूर्णमर्द्धभागं
प्रदाप्येति ॥ १२ ॥

चित्तमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । कालानुशारिवा तगरपादिका ।
विशाला गोरककण्टी । पिप्पलीना गोरककण्टीभेदः । तृणाक्षीर्या

वातरेताः पित्तरेताः क्षेप्सरेताश्च यो भवेत् ।
 रक्तरैताग्रन्यरेताः पिवेदिच्छन् रोगताम् ॥
 जीवनीयञ्च दृष्यञ्च सर्पिरेतम्वहायुणम् ॥
 प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम् ।
 सर्पिरेतत्प्रयुज्जानां स्त्री गर्भं लभतेऽपिरात् ॥
 असृग्दोषान् जयेच्चैव योनिदोषांश्च संहतान् ।
 मूत्रदोषेषु रज्जेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ १२ ॥
 इति मूत्राघातचिकित्सा ।

अथाश्वस्यधिकारः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुक्लटीगोक्षुरसंयुताम् ।
 यवक्षारपुङ्गं दत्त्वा काशयित्वा पिवेद्विताम् ॥
 अश्वमरीं वातजां क्षन्ति चिरकालानुन्विनीम् ।
 वीरतरः सहचरौ दर्भः पृष्ठादनी नलः ॥
 गुन्द्रा काशकुशावश्वनभेदमोरटटुण्डुकाः ।
 कुशण्टका च वशिरोवसुकः साग्निमन्त्रकः ॥
 इन्दीवरी खट्वङ्गा च तथा कापोतवक्त्रकः ।

इत्यत्र प्रस्थसंयुतमित्येतत् सकाशप्रविष्टं मध्याह्न्यश्च स्वस्वनीयम् । कावे-
 जीर्णसत्त्वस्यै । वृषादोषं यथावद्वर्जितं मिहितदोषान्तिं वृषानु-
 दम् ॥ १२ ॥

मूत्राघाताधिकारः ।

कृत्वा विरोधित्वसामान्यादश्वमरीचिकित्सितमुच्यते वरुणस्येत्यादि
 चैवार्जितं कौटुह्यनुपहृतीम् । यवक्षारपुङ्गो प्रश्लेष्यौ । वीरवर-
 षत्यादि ।— वीरतरः शरः सहचरौ भिक्षुदीप्यं पीतनीबुध्मदेदात् ।
 दर्भं चतुर्था तथं पृष्ठादनी वन्दाकः । गुन्द्रा पुस्तकः, मोरटनिष्ठः

वीरतरादिरित्येष गणोवातविकारयुत् ।

अश्वत्थीशर्करामूलकं क्वाघातस्त्रिपलः ॥ १ ॥

कुशाद्यं हृतम् ।

शुद्धग्निसम्यग्वापाण्यश्वत्थं वरुणगोक्षूरैः ।

अभयारव्यधफलैः काथं कुश्याद्विचक्षणः ॥

रामठकारलवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।

अश्वत्थीमूलकं चूर्णं पाचनं दीपनं परम् ॥

इत्यात् कोठाश्वितं वातं कटूश्च गुदमेदुगम् ।

पाषाणभेदोवस्तुकोवशिरःऽश्वत्थमन्तकन्तथा ॥

शतावरीश्वदंष्ट्रा च दृढती कण्टकारिका ।

कपोतवक्त्रार्तगलकाञ्चनोशीरगुल्मिकाः ॥

दृष्टादनीभङ्गु कश्च वरुणः शाकजं फलम् ।

यवाः कुलत्याः कोलानि कतकस्य फलानि च ॥

सुत्रं दृष्टुम् : श्वोनाकः, कुश्याद्विचक्षणो, यशिरः श्वत्थीव-
र्तभेदः, वस्तुकोवस्तुदृष्टः, कपोतवक्त्रः कटू इति ख्यातः च यशिरो-
वस्तुदृष्टः स्वल्पः स्वल्पविटः गजत्वादेनो र्वचं कल्पता ॥ १ ॥

शुद्धग्न्यादौ.— पाषाणं पाषाणभेदो । पाषाणभेद इत्यादि
सुशुतस्य कश्चनकोटस्तु गोठकः कोविदारसदृशपत्रः, क्वाघः गलः आगद
इति ख्यातः, गुल्मिकागुल्मिः । कतकं तोयप्रसादनफलं प्रायोमगमे
भवति । ऊषकादिप्रतिषापमिति ऊषकादिस्तु वक्ष्यमाणस्तत्कल्कः । एषा-
मिति पाषाणभेदादीनाम् । दृष्टादनीपधवर्गेण चारादयोपि साध्या
इत्याह । चारानिति पानीयचारान् । यदि चूर्णावापः चारः पीयते
तदा वस्तिगोधनद्वेणा मस्त्यादिना । चारोदकपत्रे तु चारस्य कर्पः र्वं
स्ववं वा वक्ष्यमाणं जलेन वक्ष्यः परिस्त्राय इतं पेयम् । पेया इति युद्ध-
दवादीनि, पेयांश्चेति पटेपि दूषादिनित्ये । दूषांश्चेत्यपि पाठान्-
वम्, पेयांश्चेति तु पाठः सुशुतपुस्तकेषु न दृश्यते । टोकास्तद्विषयं न
ख्याख्यातः । भोजनानीति विषेपोभक्त्युपवेष्ट्यानि वषाणांश्च दृष्टव्याः

ऊषकादिप्रतीवापमेज्ञां काये शृतं घृतम् ।

भिन्नान्ति वातसम्भूतामश्वरों क्षिप्रमेव तु ॥

क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयसि च ।

भोजनान च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ॥ २ ॥

ऊषकादः ।

ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीशद्वयगुग्गुलुः ।

शिलाजतु तुल्यकञ्च ऊषकादिबद्धाहृतः ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणोमेदोविशोधनः ।

अश्वरोशर्करामूलशूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥ ३ ॥

कुशाद्यं घृतम् ।

कुशः काशः शरोगुल्म इत्करोमोरटोऽश्वभिन् ।

दर्भोविदारो बाराहीशालिमूलं त्रिकण्टकः ॥

भल्लूकः पाटलीजाठा पञ्चुरोऽथ कुर्वाण्टकाः ।

पुनर्नवे शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥

दानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशन इति पाषाणभेदा-
दिवोचनान्काथ्य स्य द्रव्यवर्गे, ऊषकादिवन्त प्रतीवापद्रव्यं कफहर-
मिति शक्तिविशेषसाधार्थं संयोज्यमानं क्षारादिष्वेव प्रत्येकविधया
देयमित्याहुः । अयमर्थोऽहन्देश्च्युक्तो वदाम् ।— कुर्वीत क्षारादिकं काये
स्मिन् चक्षुमयापकैरिति । क्षेपमिति प्रत्येकं कषापकैरिति कल्कद्र-
व्यैरित्यर्थः, हन्तोभक्तानुरोधाद्भवत्युक्तम् । एवं वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशन
इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ २ ॥

ऊषकादिबर्गमात्र ऊषकमित्यादि— सुश्रुतस्य । ऊषकं क्षार-
वृत्तिका । काशीद्वयमिति धातुकाशीशं पुष्पकाशीशञ्च तत्राद्यं मस्य-
बद्धं किञ्चिद्वल्लं ज्वयणरसं क्षिणीयस्वीकृत्योतं कषायरसम् ॥ ३ ॥

कुशरयादौ ।— मोरट इत्युक्तं गुलं गुल्मञ्च, बाराही यारा-
हीकन्दस्तदभावं चर्मकारालुकम् । भल्लूकः श्लोनाकः, पञ्चुरः शाबिजा,
पुनर्नवे पुनर्नवा द्वयम् । एषां सर्वेषां कायः शिलाह्लादोनां कल्क

द्वतं शिलाह्वमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ।

तपुषैर्वाहकाणां वा वीजैश्चावापितं नृतम् ॥

भिनत्ति पित्तसम्भूताशमरीं क्षिप्तेन तु ।

आरान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि च कुर्वीत वर्गैस्त्रिन् पिप्पलाशने ॥ ४ ॥

वरुणादिगणः वरुणादि दृतम् ।

गण वरुणाकादौ च गुग्गुल्वे लाहरेयुः ।

कुष्ठमुस्ताह्वमरिचचित्तकैः ससुराह्वयैः ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ।

भिनत्ति कफसम्भूताशमरीं क्षिप्तेन तु ॥

आरान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गैस्त्रिन् कफनाशने ॥

वरुणात्तंगलः शिशुतर्कारीमधुशिशुकाः ।

मेघशङ्गीकरञ्जौ च विस्वप्रग्निसन्ध्यमोरटाः ॥

शौरियौ वशिरो दर्भाविरो वसुकचित्तकौ ।

शिलाह्वमधुकवीजैरित्यत्र वीजपदं सनासप्रविष्टमपि इन्दीवरस्येत्यनेन सह सम्बन्धनीयं न तु वीजोवीजकः पीतगणः आभट सन्वादात् । तथा पिष्टेन तपुषादीनां वीजेनेन्दोवरस्य च । मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताशमरीनाशनम् । इन्दीवरश्च सुखाकः एतेन मधुकः कृतसुस्तत्वाद्द्वीजोवीजक उच्यते इत्यादि दृन्दबचनमवोधविन्यस्तमेव । अस्यार्थः सुखमधुकगण्डेन यष्टिमधुकमेवोच्यते न तु मधूकतरुस्तस्य वीजमव्यवहारात् वीजोवीजक इति । आवापितं कल्कितम् ॥ ४ ॥ —

गण इत्यादि — सुश्रुतस्य । अत्र वरुणादिगणेन कायः शेषेण कल्कः कषकादिगणेन च कल्करूपेण सिद्धमित्यर्थः । अजासर्पिरित्यत्र आभटे तु दृतमेवोक्तम् । आत्तंगलोद्गोमद इति भागुजतिः । तर्कारी

वित्त्वं चैवाजशृङ्गी च दृहतीद्वयमेव च ॥

वरुणादिगणोद्धेष कफनेदोनिवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरिद्रधीन् ॥ ५ ॥

वरुणत्वक्क्षयस्तु पीतस्तु गुडं युतः ।

अश्वत्थं पातयत्याशु वस्तिशूलनिवारणः ।

यवक्षारं गुडोन्मिश्रं पिवेत् पुष्पफलोद्भवम् ।

रसं मूत्रविबन्धनः शर्कराश्वत्थनाशनम् ॥

पिवेद्वरुणमूलत्वक् क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।

क्वाथश्च शिशुमूलोत्थः कृशोऽश्वत्थोऽतनः ॥

नागरवरुणगोक्षरपाषाणभेदकपीतवक्त्रजः क्वाथः ।

गुडयावश्चकमिश्रः पीतोहन्तप्रश्वरीमुग्राम् ।

वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्ठीगोक्षरकैः युतः ॥

कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नतपि ।

श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ॥

एतत् क्वाथवरं प्रातः पिवेदश्वत्थरिभेदनम् ।

मूलं श्वदंष्ट्राक्षुरकोरूकात् क्षीरेण पिष्टं दृहतीद्वयाच्च ॥

आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्वत्थरिभेदनार्थम् ॥ ६ ॥

जयन्ती तन्मूलम्, मधुशिशु, रक्तगोभाजनं करञ्जौ करञ्जलाटाकरञ्जौ
कोरटा इक्षुमूलं, अश्वत्थमूलमिति भानुमतिः, इति कथं पचाय इ-
त्यन्ये । श्वदंष्ट्रौ पीतनीलपुष्पक्षिण्णोद्वयं दध्नेः कुशः वरो शतावरी,
यसुकोवसुदृढ इति ख्यातः, अजशृङ्गी आयत्तंलिका ॥ १ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति पुराणकषायगुडरसम् । पिवेदित्यादि —
पिवेदश्वत्थरिभेदनमित्यलं स्पष्टम् । मूलमित्यादि दृहतीद्वयान्वयको-
योगः । इक्षुरकः कोकिलाक्षः सव्यं मित्रिला माषकचतुष्टयं दुग्धे न
पिष्ट्वा अनन्तदध्ना पेयम् ॥ ६ ॥

पक्वे चाकुरसः चारः सितायुक्तोऽश्वत्थरीहरः ।
पाषाणरोगपीडां सौवर्चलशुक्तासुरा जयति ॥
तद्वन्मधुदुग्धशुक्ता तिरातं तिलनालभूतिश्च ॥ ७ ॥

एलादिः ।

एलोपकुल्या-मधुकाश्वत्थभेद-कौन्तोश्चंद्राष्टकोरूषूकैः ।
क्वाथं पिवेदश्वत्थप्रगाढं सशर्करे साश्वत्थरिमूतलच्छे ॥ ८ ॥
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं मानिकसंयुतम् ।
अवीर्चरेण सप्ताहं पिवेदश्वत्थरनाशनम् ॥
शुकाश्वत्थान्तु सामान्योविधिरश्वत्थरिनाशनः ॥ ९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च ।

पाषाणभेदं दृषकं श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराश्वासितिमारकाणामेर्वारुकाञ्च तपुषाञ्च बीजम् ॥
उकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसास्त्रं स्याद् द्वे दृहत्यौ हवुषा वचा च ।
चूर्णं पिवेदश्वत्थरिभेदिपक्वं सर्पिश्च गोमूत चसुर्यं तैः ॥ १० ॥
कुलत्पाद्यं घृतम् ।

कुलत्पसिन्धुत्वविहङ्गसारं सशर्करं शीतलियावन्मूकम् ।

पक्वेलादौ दद्यात्कुक्षितालावुक्तस्य मञ्जिकाखरसः पाषाणरो-
गोदश्वरी, तिलनालभूतिस्तिलनानचारः ॥ ७ ॥

एलेत्यादौ — उपकुल्या पिप्पली, अत्र शोधितशिलाजस्तनो
भाषकत्वयं चतुर्थं वा प्रत्येकमित्याहुः ॥ ८ ॥

शुकाः श्वत्थान्तु सामान्योविधिर्गति अश्वत्थरीमात्रसाधारणविधिः
॥ ९ ॥

पाषाणभेदमित्यादौ — निकुम्भा दन्ती, खराश्वा अजमोदा,
चित्तिमारः शालिञ्जः, उकुञ्चिका लणजोरकम् । चूर्णं पिवेदिति
विशेषानभिधानाज्ज्ञेयैव । तैः पाषाणभेदादिभिरेव वल्कलैः पक्व-
सर्पिश्च प्रयोज्यन्ते ॥ १० ॥

बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां द्रुतं पचेन्ना वरुणस्य तोये ॥
 दुःसाध्यसर्वाश्रमरिमूतलच्छं मूलांनिघातश्च समूतबन्धम् ।
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धवृक्षानिव वल्लभातः ॥११॥

शरादि पञ्चमूल्यादि द्रुतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् द्रुतम् ।

अस्य गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् शशर्करम् ॥

अश्रमरीमूतलच्छं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ १२ ॥

वरुणाद्यं द्रुतम् ।

वरुणस्य तुलां द्रुमां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादेशेऽपि परिह्राव्य द्रुतमस्यं विपाचयेत् ॥

वरुणं कदलीविल्लं दण्डजं पञ्चमूलकम् ।

अमृता चाश्रमजं देयं बीजञ्च तपुषोद्भवम् ॥

शतपर्वतिलचारं पलाशचारमेव च ।

युधिकायाश्च मूलानि कार्भिकाणि समावपेत् ॥

अस्य मातां प्रिवेज्जनुर्देशकालाद्यपेक्षया ।

जीर्णं तस्मिन् प्रिवेत् पूर्वं रुद्धं जीर्णमुत्तुना ॥

अश्रमरीं शर्कराश्चैव मूतलच्छञ्च नाशयेत् ॥ १३ ॥

कुल्लद्वृते शीतली शिवालीहोपरः, अन्ये तु शीतली वावन्तुं
 शिवाति यवक्षारः । च तु स्फटिकसैन्धवशंकाश इत्यर्थः व्यवहृतास्तु
 पूर्वैर्यैव । शर्करा तु कल्परूपा ॥ ११ ॥

शरादिपञ्चमूलानि च ।— शरादीति विशेषणात् चरकोक्तं द्रव-
 यञ्चमूलं पाद्यं यथा— शरेषु दुर्भकाशानां शालीनां मूलमेव चेति ।
 अत्र शर्करा प्रचोक्ष्या वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ १२ ॥

वरुणादि द्रुते ।— कदल्याः फलमामं मूलम्वा, अण्डजं शिवाज्यं
 तपुषं मातामुफलम् । शतपर्वतं शलाख्यं नेहो मूलं वा । अस्मिन्निति
 द्रुते, पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् ॥ १३ ॥

वीरतराद्यं तैलम् ।

ब्रह्माधिकारे यत्तैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्तितम् ।

तत्तैलं द्विगुणचौरं पचेद्दीरतरादिना ॥

काथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।

एतत्तैलवरं श्रेष्ठं मशमरीणां विनाशनम् ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छते मथिते तथा ॥

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्व्वथैव प्रशस्यते ॥ १४ ॥

वरुणाद्यं तैलम् ।

त्वक्पत्रमूलपुष्पस्य वरुणात् सत्तिकण्टकात् ।

कषायेण पचेत्तैलं वस्तिनास्थापनेन च ॥

शर्कराशमरिमूलघ्नं मूत्रकृच्छ्र निवारणम् ॥ १५ ॥

शल्यवित्तमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ।

पायु क्षिप्त्वाङ्गुलीभ्यान्तु गुदमेढान्तरेनताम् ॥

सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्यतु ।

ब्रह्माधिकार इत्यादि ।— तत्तैलमिति ब्रह्माधिकारोक्तविधिना द्विजं तैलं पुनरपि द्विगुणं चौरं दत्त्वा वीरतरादिकाथेन चतुर्थ-
केन द्विगुणेन वा, पूर्वकल्केनेति सैन्धवाद्यकल्केन पचेत् । अन्ये तु
केवलं तैलमेव चौरादिना पचदिति पठन्ति तन्तु न व्यवहारविद्धम् ।
अपि सैन्धवाद्ये तिलतैलमेरुतैलशुक्रं तथाप्यत्र उत्तरं वरुणादौ
तिलतैलस्यैव सूक्ष्मोत्तुमुत्सारित्वेन यौगिकत्वाद्यपहणमिच्छातुः ।
प्रिहित इत्यागन्तकव्यविशेषे, मथित इति चूयिते ॥ १४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।— कायार्धवरुणकस्य तथावाभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं
वज्र १२ गोक्ष, र पत्र १२ जल ६४ श्रेष्ठ १६ अरुक्कमिदं तैलम् ॥ १५ ॥

सव्यपार्श्व इति ।— बायपार्श्वे निःशेषमश्वरीं कुर्वादिति पुन-
रुक्त्यावर्तयितुं वा । वरुणा रक्तञ्च निहंरदिति वस्तिनतरक्तमित्यर्थः ।

ब्रह्मं कृत्वाश्मरीमात्रं कर्मेत्तां शक्तमर्वावित् ॥
 भिन्नेतु वस्तो त्वच्चानामृत्युः स्यादश्मरीं विना ।
 निःशेषामश्मरीं कुर्याद्वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत् ॥
 हृताश्मर कतु तस्मै माहयेद्भोजयेच्च तम् ।
 सुहृद्भूतविशुद्धयर्थं मध्वाज्याक्तब्रह्मं ततः ॥
 दद्यात् साज्यां तत्रहं पेयां साधितां मूत्रगोधिभिः ।
 आदशाहं ततोदद्यात् पयसा मृदुभोजनम् ॥
 स्वेदयेद्यवमध्वाढ्यं कषायैः क्षालयेद्द्रव्यम् ।
 प्रपौ षडरीकमञ्जिष्ठायटिलोर्ध्वं च लेपयेत् ॥
 एतैश्च सर्पिलैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।
 अशान्ते तु सप्ताहादुत्रणे दाहाऽपि चेष्टते ॥
 दैवान्नाडे तु या लग्ना तां विपाट्यापकर्षयेत् ॥ १६ ॥
 इत्यश्मरीशर्कराचिकित्सा ।

तथासति अतिरुद्धा प्रपथ्यंत इति भावः । हृताश्मरीमित्यादौ सुहृदं
 भोजयेदिति शब्दः । मूत्रगोधिभिरिति तृणपञ्चमूलादिभिः । तत इति
 ब्रह्मादुर्ध्वं आदशाहं दद्यात्पथ्यन्तम् ॥ पयसा दुग्धेन मृदुभोजनं को-
 मलभक्तं यत्नात् तथास्वेदयेच्च दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोप्युक्तः । दश-
 रात्रं च मूत्रप्रसक्तं स्वेदयेदिति । स च स्वेहद्रवस्वेदः रक्तपित्तानुब-
 त्वादवायोरिति गयदासः । यवमध्वाढ्यामिति मृदुभोजनमित्यस्य विवे-
 चनं यवकृतमध्यप्रधानं मधुप्रधानञ्चेत्यर्थः । कषायैः क्षालयेद्द्रव्यमिति
 दशाहादूर्ध्वमेव क्षीरदध्नकषायैः क्षालनं बोध्यं भोजयन्मृदात् । रनि-
 त्रैरिति हतवाधनद्रव्यं सम्प्राप्यते न तं लेप इति सुश्रुतसम्भादात् ॥ १६ ॥

इति अश्मरीरोगचिकित्सा ।

अथ प्रमेहाधिकारः ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकादकी ।
 कुलत्याश्च हिता भोज्ये पुराणामेहिनां सदा ॥
 जाङ्गलं तिक्तशकानियवान्नञ्च अमोमधु ।
 पारिजातजयानिष्ववह्निगायन्त्रिणां यथक् ॥
 पाठायाः सागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च ।
 जलेक्षुमद्यक्षिकताशुनैर्लवणपिष्टकान् ॥
 सान्द्रमेहान् क्रमादुपप्लवति काथाश्चाष्टौ समाधिकाः ॥ १ ॥
 दुर्ब्बाकशेखरपुतीककुम्भीकञ्जवशैवलम् ।
 जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥
 त्रिफलारवधद्राक्षाकषायोमधुसंयुतः ।
 पीतो निहन्ति फेणां प्रं प्रमेहं नियतं दृणाम् ॥
 लोभाभयाकटफलमुसुकानां विडङ्गपाठाञ्जुनधन्वनानाम् ।

अस्यार्थनलरं वस्तिविकृतिसामान्यात् प्रमेहप्रतिकार-उच्यते ।
 श्यामाकेत्यादि ।— उद्दालगोधूमकोद्रवः, आदकी ठवरो, यषाक्षमिति
 ववशक्षादिकम् । पारिजातेत्यादि । पारिजातः पारिभद्रकः, जवा
 जवली, वक्षुखिलकः, गायत्री खदिरः । पाठायाः सागुरोरि-
 त्तेकः काथः । पीता द्वयं हरिद्राद्वयम् । अयमर्थकः । शारदः सप्त-
 र्णः । पारिभद्रेत्यादयोऽष्टौ काथाः लक्षादष्टौ मेहान् क्रमादुप-
 लीक्यन्वयः ॥ १ ॥

दुर्ब्बेत्यादौ ।— पुनिकः करञ्जस्य त्वक् । कुम्भीकः पाङ्ग्राः, पुनः
 कैषसंयुक्तम् । बने मधु क्षिपन्ति इडाः सक्तवन्वादात् । त्रिफले-
 त्यादि सप्तम् । लोभेत्यादि ।— योगद्वयं रामटस्य । कदम्बेत्यादि
 योगद्वयं चरकस्य चक्रेण प्रतिषंस्कृतं लिखितम् । धन्वनोधासनौ,
 दोलकोवमानी, शकः खदिरः, वङ्गशक इति खदिरस्य वंशा

कदम्बशालाज्जुनदीयकानां विहङ्गधालीधवशल्यकानाम् ।
चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ २ ॥

अथ त्वाञ्चतुरङ्गुल्यान्मग्रोधादेः फलतिकात् ।

सजिङ्गीरक्तवाराञ्च काथाः पञ्च समाश्रिताः ॥

नीलहारिद्रुक्ताख्यचारमञ्जिष्ठकहयान् ।

मेहान् हन्युः क्रमादेते सद्योद्रो रक्तमेहनुत् ॥

काथः खज्जुरकाश्मर्यतिन्दुकाख्यप्रसूताकृतः ।

लोधाज्जुनोशीरकुचन्दनानामरिष्टसेव्यमलकाभयानाम् ।

धातृज्जुनारिष्टकवत्सकानां

नीलोत्पलानां तिनिशाज्युगानाम् ॥

चत्वार एते विहितः कषायाः

पित्तप्रमेहे मधुसंयुक्ताः ॥ ३ ॥

चक्रं हि—बहुगुण्यसु संप्रोक्तो वायिकः कुष्ठनाशन इति । तेनैव दे-
2पि संश्रितं गमयति यथा भीमो भीमसेनः । चक्रं हि चरन्ने दात्रीं
विहङ्गं खाटिरोधवत्येति । वामदेष्टुक्तमेवं अन्ये तु ग्रन्थकर्मदनफ-
लमाहः ॥ २ ॥

पित्तमेहस्य वायव्येन वायनार्थं चिकित्सितमाह अथ त्वादि-
त्वादि ।—नीलादिषु पञ्चसु मेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा बोध्याः ।
अथ अथ त्वाद्येनैको योगः । चतुरङ्गुल्यादिति द्वितीयः त्वपोधा-
देरिति तृतीयः । । त्वपोधादिषु गणोत्तमौच्यतः । यथान्यपोधो-
रुक्ताख्यस्य मधुना ककुभ मज्जुकद्वय ।— पियाव-मधुक रोहिणी
वज्जुन बदर-तिन्दु-क-गङ्गुकी कोध - भस्मातक-यकाश - नन्दीहवासेति
अथ प्रयोवाकररः ककुभोऽज्जुनः नन्दीहवागङ्गुपुण्डः । अन्ये तु
त्वपोधादिगदेन पञ्चदशकमाहः । ककुभवादिति चतुर्थः । सजि-
ङ्गीरक्तवारादिति ।— सजिङ्गी मञ्जिष्ठा, रक्तवरो रक्तचन्दनम् । अथ त्वा
मधुमः । हन्युरिति वापवेयुरित्यः । किन्वा अमृतममेदोदृष्टत्वात्

विनावह्निकषयेण पाठाकुटजरामठम् ।
 तित्तां कुठञ्च सञ्चर्य सर्पिर्माहे पिवेन्नरः ॥
 कदरखं दरपूगं कायं क्षौद्राक्षये पिवेत् ।
 अग्निमन्त्रकषायन्तु यस्य मेहे प्रयोजयेत् ॥
 पाठाशिरीषदुष्पार्श्वसूर्वाशिशु कतिदुक-
 कपित्यानां भिक्षक् कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ।
 कम्पिल्लसप्तच्छदशाजजानि वैभोतरौहोतककौटजानि ॥
 कपित्यपुष्पाणि च चूर्णितानि
 क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ ४ ॥
 सर्वमेहहरोधातग्रा रसः क्षौद्रनिशायुतः ।
 कषायार्क्षिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥ ५ ॥

पित्तजानामपि बाध्यत्वम्, बाध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमिति चरक-
 वचनात् । युक्ताख्यमेहोत्पन्नमेहः । सुश्रुते कालमेहस्थानेऽन्तमेहः
 पठ्यते । रक्तमेहचिकित्सामाह क्षौद्र इत्यादि ।— अत्र खल्वुंरका-
 यज्ञयंयोः फलम्, तिन्दुकस्य फलाख्य । गोघ्नत्वादौ ।— कुचन्दनं
 रक्तदन्तनम्, खरिहोनिम्बः, सेव्यपुगीरम्, नीलोत्पलानामिखल नी-
 लोत्पलैवा इति पाठान्तरम्, तनित्र आकृतः ॥ १ ॥

इदानीमसाध्येष्वपि वातिकमेहेषु यापनार्थं योगानाह द्विजे-
 त्वादौ ।— बह्विखिलकः । पाठादिकुष्ठानानां चूर्णं गुडचोषिलकक-
 चावे प्रक्षिप्य पिवेत् । कदरो विट्खदिरः, खदिरस्तु तदितरः, पूगं
 पुगफलम् । पाठेत्वादौ ।— तिन्दुककपित्ययोः फलम्, तिन्दुकञ्च केन्दु-
 कफलम् । कम्पिल्लेत्वादौ ।— चूर्णितानीति विशेषणपदं द्रष्टव्यं एवं वैभो-
 तकैतग्रादावपीति केचित् । अन्ये तु कपित्यपुष्पाणि चेति चकाराद्
 कम्पिल्लादीनां कुसुममितेऽप्युक्तवन्तः । कफपित्तमेहीति कफमेही
 चेत्तदर्थः ॥ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशाखां

सुखाः निष्काय्य निशांशकल्पात् ।

पिवेत् प्रायं मधुगन्धयुक्तं सज्जेषु मेहेषु समुत्थितेषु ॥

कंकटेरीमधुर्गतिफलाश्चिकैः रमैः ।

सिद्धः कषायः पातव्यः प्रहेहाणां विनाशनः ।

लिफलाहारदा प्रवृत्तयः क्षौद्रेण मेहहा ॥

कुटजाशकदार्व्यग्रहफलतयभवोऽथवा ॥ ६ ॥

त्रिफलालोहशिलाजतुपय्याश्चूर्णश्च क्षौद्रेण ककम् ।

मधुगन्धदास्तरस इव सर्वान्मेहान्निरस्यति ॥

शालमुष्णककम्पितकल्कमक्षरमं पिवेत् ।

धात्रीरश्मि सक्षौद्रं सज्जेमेहहरं परम् ॥ ७ ॥

सर्वमेहेत्यादि । अयं योगोवान्निबिरकादिषु च यः सुख-
मसम्पादात् । धात्रारसः स्तरस एव व्यवहारात् । नतु काष्ठत्याहः ।
कषाय इत्यादि ।— द्वितीययोगेऽपि क्षौद्रनिशायुतमिति सम्बन्धनीयम्
॥ ५ ॥

फलत्रिकमिति टी ।— दारुनिशा दारुहरिद्रा, विशाखा गोरु-
चकण्टी, निशांशककल्पाति निशाभागकल्पां ततसहितमेव लिफला-
दिद्रव्यं निष्काय्य रिन्दितेके । अन्ये तु अंगगण्डोऽर्द्धाभिधायी तेन
लिफलादीनां समुत्थितानां एकोभागः निशायाद्यापरोभागः । एत-
द्भागद्वयं निष्काय्य कषायं पिवेदित्यर्थः । अथरे तु निशाया अंशस्य त-
तोभागः समुत्थितः काष्ठानेष्वथवा स एव कल्कः प्रक्षेपकपयुक्तौ यत्न
नक्तर्हेति व्याचक्षते व्यवहारस्त्वनैव । कटकुटेरी दारुहरिद्रा ।
कुटजाशनेत्यादावपि क्षौद्रेणेत्यनुवर्त्तनं अशनः पीतशाकः दार्वी दारु-
हरिद्रा अदोमुक्तं निश्चयस्तु अदोस्थाने अस्मीति पठति व्यवहा-
रस्तु मुक्तकेनैव ॥ ६ ॥

लिफलेत्यादि ।— समुत्थितलिफलेकभागः, तेन चत्वारोदोगाः ।

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

न्यग्रोधोद्वारः प्रत्यक्षोऽप्यकारग्वधः शनम् ।
 आम्बजसू कपित्थश्च पिवाली ककुभं धवः ॥
 मधुकोमधुनः लोघं वरुणं पारिमद्रकम् ।
 पटोलं सेवयती च दन्ताः चित्तकमादकी ॥
 करञ्जविफलाश्चतुर्भङ्गानकफलाणि च ।
 एतानि समभागानि सारङ्गानि कारयेत् ॥
 न्यग्रोधाद्यभिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
 फलतयिरसञ्चानुप्रिवेष्टुं विरुध्यति ॥
 एतेन पिण्डित्वाङ्गान्मूलकाणि यानि च ।
 प्रशमं यानि लोभेन पीडका न च जायते ॥
 न्यग्रोधाद्यभिदगुणं चाम्बजसूस्थि सृज्यते ॥

त्रिकण्टकाद्यं तैलं दृतं यमकञ्च ।

त्रिकण्टकाश्रमन्तकसोमवल्कौर्भङ्गातकैः सार्तिविषैः सलोघैः ।
 वचापटोलाज्जुननिम्बसुसैर्हरिद्रया दीप्यकपञ्चकैश्च ॥

अमरा गुडवी अयञ्च पञ्चमोयोगः शालेत्पाटि ।— शालस्य वारः
 पुष्कको घण्टापाकनी तस्या मूलम् । तस्मिन्मूलस्य त्वक् ॥ ३ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णम् । न्यग्रोधोद्वारः, अशनः पीतशानः । आम्बज-
 सू कपित्थश्चेति आम्बजसूः फलास्थि कपित्थस्य फलमित्याहुः ।
 ककुभोऽङ्गुनः, धवः स्वनामख्यातः । मधुकोमधुकसारः, आदकी ठवरो
 करञ्जस्य फलम्, शतुः कुटजः । त्रिकण्टके वाटौ । अश्रमन्तकोमञ्ज-
 काक इति ख्यातः । सोमवल्कः खदिरः सखैरित्युक्तः । यद्यपि कल्कैः
 स्नेहबाधनं स्यादत आह समस्तैरिति मिलितैरित्यर्थः । यथाशामपरि-
 हारार्थमिति । वातरुफलेषु येषु तैलं पैतलिके दृतं मित्रं त्रिषु
 लघुष्वेति दोषत्ववच्छेदमाहुर्भावे सति मित्रं दृततैलं यमकं यचे-

मस्त्रिष्टपाठाशुक्लपन्दनेश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्दृष्टं पित्तेषु मित्रं त्रिषु कषयेषु ॥ ८ ॥
घान्धन्तरं दृतम् ।

कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।
पित्तमेहघ्ननिर्गुहसिद्धं पित्ते हितं दृतम् ॥
दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारुहरीतकी ।
वर्षाभूषणोदन्ती चित्तकं सपुनर्बवम् ॥
सुधा नीपकदम्बाश्च तिलभल्लातकानि च ।
शटी पुष्करमूत्रं च पिप्पलीमूलमेव च ॥
पृथग्दशपलान् भागान् ततस्त्रयोयाम्बुये पचेत् ।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत् ॥
तेन पादावशेषेण दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥
चङ्गवेरं विडङ्गानि वचाकम्बुकन्तथा ।
गर्भणानेन तत् सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम् ॥
एतद्धान्धन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुक्तमम् ।
कुष्ठं गुल्मं प्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥

टिप्पणीः । त्रिदोषत्वञ्च कफपित्तप्रमेहेष्वेवानुषन्नुपवन्धकृतं यन्मध्यं
किञ्चा सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषवत्त्वादङ्गुतदोषविर्भावः कदाचि-
द्भवतीति शेषम् ॥ ८ ॥

कफमेहेत्यादौ कायनिर्दुहेति पटोपादानादकल्कत्वं बोध्यम् ।
दशमूलेत्यादौ ।— करञ्जयोः फलं नतु मूलम्, मेहहृन्मूलं फलस्यै-
वेति यदुक्तं — करञ्जविंशुकारिदफलं जैन्तप्रमेहनुदिति । सुधा कुङ्गी
तस्या मूलम्, नीपकदम्बौ स्त्र्यवृद्धकदम्बौ किञ्चा कटम्बोभूकदम्बः
च चाङ्गव्ययः, तन्मान्तरे भूकदम्बपाठात्, नीपस्थाने कापि कदम्बः

गोहोदरं तथाशीसि विद्विं पीडकाश्च याः ॥

अपत्याः धोन्नादं सर्पिरेतन्नियच्छति ।

इयक् तोयान्मणे तत्र पचेद्द्रव्यान्तु शतम् ॥

शततयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतोभवेत् ॥ ८ ॥

त्र्यषणादिगुडिका ।

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णतुल्ययुक्तं तु रुग्णुलम् ।

गोक्षुरकाद्यन्युक्तं गुडिकां कारयेद्भिषक् ॥

दोषकालवलापेक्षी भवेद्येच्चानुलोमिकीम् ।

न चात्र परिहारोऽस्ति कन्म कुर्याद्द्वयपेक्षितम् ॥

प्रमेहान् सूत्रघातांश्च बालरोगोदरं जयेत् ॥ १० ॥

शिलाजतु प्रयोगः ।

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।

पठ्यते । इयग्दशपलान् भागानिति दशमूत्रं प्रत्येकं दशपञ्चम्, अत्र प्रतिशतं तोयान्मणदानं शततयाधिके द्रव्ये पुनस्तुभ्यं सिद्ध-
मदृशुगमेव जडं देयं चतएव वक्ष्यते, इयक् तोयान्मण इत्यादि,
अन्मणो द्रोणः, इन्द्रस्नाह पाठान्तरमतं तोयं काथ्याददृशुगान्म-
हेति । अस्यार्थः एतदेव घृतं तन्वान्तरेऽन्यथा पठ्यते तत्र काथार्थ-
मदृशुगान्मोयमुक्तम्, तत् प्रामाण्यादिहाथ्यदृशुगं तोयं देयम् । व्यव-
हारस्त्वधुना चक्रमतेनैव । निचुल इज्जनः, रोहिषं गन्धलणम् ॥ ८ ॥

त्रिकटुकेत्यादि ।—त्रिकटु त्रिफलाचूर्णं कोडशं तुल्यरुग्णुल-
मुतम्, पुनः कोडशं गोक्षुरकाद्येन सम्यग्युक्तं भावितं एवं कृत्वा
गुडिकां कारयेदित्यर्थः । मिश्रितत्रिफलाचूर्णं पत्र १ मिश्रितत्रिकटुचूर्णं
पत्र १ रुग्णुलं पत्र २ चूर्णयुक्तरुग्णुलं भावनार्थं गोक्षुरः पत्र ४
काथार्थं पालश ॥ एवं वस्त्राह मातये भावयेत् तदनु पक्वमापक-
मितावाटिकाः काथ्याः ॥ १० ॥

पिबेत्तैव संशुद्धदेहः पिष्टं यथाबलम् ॥
 माङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णं च भोजनम् ।
 कुर्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥
 मधुमेहं हिंसायासौ शरामश्मरीन्तथा ।
 वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ ११ ॥
 माक्षिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यात्स्थाययं गुणः ।
 शालसारादिवर्गस्य क्वाथे तु घनतां गते ॥
 दन्तलोभ्रशिवाकान्तलौहताम्ररजः क्षिपेत् ।
 बनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ॥
 व्यायामजातामखिलं भजन्महान् व्यपोहति ।
 पादतच्छतराहितोभिचाश्री रुचिर्द्वयतः ॥
 योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ।
 मोहान् जेतुं वने वापि निवारामलकाशनः ॥ १२ ॥
 शराविकाद्याः पीडकाः साधं च्छोथवद्भिषक् ।
 पक्वाश्चिकित्सेदुब्रणवन्तःसां पाने प्रशस्यते ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि वक्ष्यमाणरसावविधिना श्रेयम् ।
 तेनैवेति शालसारादितोयेनैव पिबेत् । संशुद्धदेह इति वमनादिना
 पिष्टमिति चर्णितम्, तुलां यावदुपयुञ्जीत इति प्रतिदिनमर्द्धकुर्यादिमा-
 नवा । शालसारादिवर्गस्य चतुर्थभागावशिष्टे क्वाथे पुनः पाकाद्-
 बनीभूते दन्त्यादीनां मिलितानां कुर्यात् पाटवं प्रक्षेप्यं कुटजवेहवत् ।
 शिवा हरोतकी, मारितपुटितकालचौडादिचर्णे तस्य सयं शिबो-
 हान्तरवत् । व्यायामजनितमिति मल्लयुद्धादिजनितम् । निवारस्य च
 चयं तेन श्लानाकाटिकमपि बोध्यं यदाह सुश्रुतः — महावने का-
 श्यामाक निवारामलक-कपिल्य त्रिन्दुकाश्चलकफलमूलाहारोदगैः सह
 वसेदिति ॥ ११-१२ ॥

प्रसेहपीडकाचिकित्सामाह शराविकाद्या इति ।— श्रोथवदिति ।

क्वाभं वनस्यतेर्वास्सं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
 एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम् ॥
 आरग्वधादिना कुर्यात् काथमुद्वर्तनानि च ।
 शालसारादिष्वेकञ्च भोज्या दञ्च कणादिना ॥
 सौव.रक मुरां पूक्तं तै ' चोरं घृत रुडम् ।
 अश्वे चुरसपिठान्नानपभं सानि वर्ज्ययेत् ॥ १३ ॥
 इति प्रमेहमधुमेदप.ङ्काधिकारः ।

अथ स्थौल्याधिकारः ।

व्योषाद्यशक्तू पयोगः ।
 अमचिन्ता व्यवायध्वजौद्र जागरणप्रियः ।
 हन्तप्रवक्ष्यति स्थौल्यं यं वक्ष्यामाकभोजनः ॥
 अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायाम चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं कर्तव्यातिप्रवर्जयेत् ॥

त्रयशोधयदिति वनस्य इति वटादेः, वस्तमत्वं छागमूलम् । एला-
 दिकेनेत्यादि ।— एलादिगणञ्च सौश्रुतः कल्ककाथावनिर्हं गणान्तस्याद्
 चमावपेदिति वचनात् एलादिगणस्य काथः कल्कश्च । अन्ये त्वेलादि-
 गणस्य कल्कोत्पन्नं चतुर्गुणमित्याहुः । आरग्वधादिः सौश्रुतगणः ।
 काथमिति पानार्थं परिषेकाथञ्च । भोज्यादिमित्यादि शब्दात् पानमपि
 बोध्यं कणादिनेति पिप्पल्यादिगणेन सौश्रुतेन । निदानपरिवर्जनमाह
 सौश्रुतमित्यादि ॥ १२ ॥

इति प्रमेह प्रमेहपीडका-चिकित्सा ।

प्रमेहवत् स्थौल्यस्यापि व्यायामबाध्यत्वात् तथा दुर्लभेदोजसत्वाच्च
 प्रमेहान्तरं स्थौल्यचिकित्सायाः प्रमेहादि । मधुमेदं वादि चिकित्सा

प्रातश्चर्यं ध्रुवतं वारि खेवितं स्थूल्यनाशनम् ।
 कण्ठाग्नौ मण्डं वा पिबन् कृशतनुर्भवेत् ॥
 सव्यजीरकत्रोषहिङ्गसौवर्चलानः ।
 मस्तुना शक्तवः पीतामेदोघ्नावह्निदीपनाः ॥
 विडङ्गनागरक्षारकान्तलोहरजोमधु ।
 यवामलकचूर्णान्तु प्रयोगः स्थूल्यनाशनः ।
 त्र्योषं विडङ्गशिशूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्तै द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
 हिङ्गुकेपुकमूलानि यमानीधारुचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजाजीवृहदुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतचौद्रभागाः स्युर्नानतः समाः ।
 शक्तूनां षोडशगुणोभागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
 प्रयोगात्तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहामूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शंसि कारुणाः ॥
 जीहापाण्डुमयः शोथोमूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगोराजयक्ष्मा च कामश्वासो गलग्रहः ।
 क्रिमयोग्रहणीदोषाः श्वैतं स्थूल्यमतीव च ।
 नराणां दीयते चाग्निः स्मृतिर्वुद्धिश्च ज्ञायते ॥ १ ॥

मधुवारि चक्षुः सञ्चारत्वं कौपं जलज्ञेयं दौर्गन्धमिति वृद्धाः । सच-
 ज्ञेत्यादि । — अनन्तसिद्धकः । शक्तव इति वक्ष्यमाणव्योषादिशक्तु-
 योग्यत्वाच्च सर्वं दूर्गात् षोडशगुणाः । अनेन एकवारं भोजनमा-
 हाररूपत्वादित्याहुः । विडङ्गेत्यादौ । — क्षारोपवक्षारः काबकोहं
 वज्रादि, अथ चूर्णं भारणपुटननिष्पन्नं पाण्डुं चक्षुः सव्यचर्चमेव
 वृक्षभागं पाण्डुयन्ति किन्तु कोहस्य महाभीर्यत्वेन प्राधान्यादिद्वरमि-
 दितप्रशंसनत्वं मधुना चात्रावलेह इत्याह्वयः । व्योषमित्यादौ तैल-
 घृतचौद्राणां प्रत्येकमिति चर्चमेव शक्तूनाञ्च षोडशगुणोभागः सधु-

अमृताद्योगुगुलः ।

वदरोपत्रकस्त्रेण पेया काञ्चिकसाधिता ।

स्थौल्यमुत् स्यात् साग्निमन्थरसं वापि शिलाजतम् ।

अमृतात्तुटिवेखवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमद्विमिदं मधुशुतं पीडकास्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥ २ ॥

नवकगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलाभुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्वाधीन् मेदः स्नेहामवातजान् ॥ ३ ॥

लौहरमायनम् ।

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वषट् ।

त्रिष्टतालमूषा स्तुक् च निगुण्डी चित्तकं शटी ॥

एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चादके पचेत् ।

पादशेषं दृतः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥

टितचूर्णपेचया । सलपंथमिति जडाकोष्ठितशक्तुखदपतया तेन सलपंथसंश्रयात्सलपंथत्वं ज्ञेयम् । नात्वा चास्य आहारद्रव्यप्रधानत्वादभुवन् । अत्र चित्रितम् ॥ १ ॥

वदरोत्पादि ।— वदरोपत्रं पत्रं पिष्ट्वा काञ्चिकद्वेनपेया साध्या । साग्निमन्थेत्पादि— द्विभोयोयोगः रसः कायः शिलाजतं प्रसेकम् । अमृतेत्पादौ ।— त्रुटिः कृष्णैषा, वेखोविडङ्गः, कलिङ्गो इन्द्रयवः केषिच्छन्दोभङ्गभयात् कानिपाठं कुर्वन्ति तस्मिन्ने काञ्चिर्विभीतकः किन्तु महेश्वरपत्रिकायामपि इन्द्रयव एव व्याख्यातः । तस्याटनलत्वाच्छन्दोभागाणां नात्र छन्दोभङ्गरोष आशङ्कनीयः । क्रमद्विमिति अमृताया एकोभागः द्वौ त्रुटेरित्पादि मधुना आचोद्यन्निवम् ॥ २ ॥

ओषेत्पादौ ।— कलिङ्गमिवः । गुग्गुलुः त्रिष्टतादि कल पिष्ट्वा

महद्वाक्शकं देयं तीक्ष्णलौहं सूक्ष्मर्यितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥
 पचेन्नाम्नमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थार्द्धं मात्निकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥
 एलात्वचोः पलाह्वंश्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचं चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥
 पलद्वयम् काशीशं सूक्ष्मपूर्णैकतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 ततः संशुद्धदेहसु भक्षयेद्भक्षमात्रकम्
 अनुपानं पिवेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥
 वातश्चेष्वाहरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादगराणि विविधानि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नास्त्रीयात् कदलीकन्दं काष्ठीकं करमर्दकम् ॥
 करीरं कारवेल्लञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

तस्य सुगन्धलोः शोधितस्य च काथकरणममय एव काथमध्ये प्र-
 चेषः । अतश्चुपा सुण्डरी । पुराणसर्पिर्हंशवर्षस्थितं यदुक्तमुपगन्ध-
 मिच्छादि । शिलाजतु पलद्वयन्तु शोधितं भावितञ्च पाच्यम् । एला-
 त्वचोर्मित्वा पलाह्वं, मरिचादीनां प्रस्थेन पलद्वयम्, चाञ्जनं रसाञ्जनं
 मधुनस्तु दिनान्तरे प्रक्षेप्यं मधुनः प्रस्थार्द्धं षोडशपलानि सूक्ष्मवै-
 द्यदस्य पाकः क्षौडान्तरवदस्य मर्दनादिक्रिया बोध्या ॥ १-४ ॥

त्रिफलाद्यं तैलम् ।

त्रिफलातिविषामूर्त्वातिट्टस्त्रिफलासकैः ।

निम्बार्कवधङ्गप्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥

गुडुचीन्द्रसुराजणाकुठसर्षपनागरैः ।

तैलमेभिः समं पक्वं सुरादिरसाञ्जतम् ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्य कण्डूादीन् जयेत् कफकृतान् गह्वान् ॥ ५ ॥

शिरोपलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राभ्युलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः ॥

वासादलरसोलेपाच्छङ्खूर्णैश्च संयुतः ।

विस्त्रपत्तरसैर्व्यापि गात्रदौर्गन्धप्रनाशनः ॥

हरीतकीलोध्रमरिष्ठपत्रं चूतचोदाङ्गिमवल्कलञ्च ।

एषोऽङ्कुरागः कृथितोऽङ्गनानां जङ्घाकषायश्च नराधिपानाम् ॥

गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठं वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च वृक्षम् ।

कषादिदौर्गन्धहरं पयोभिः शस्तं वशीकृद्रजनोद्धयेन ॥

त्रिफलातैले इन्द्रसुरा गोरक्षकर्कटी निगुण्डो वा ।— सुरा-
दिरसञ्जतमिति सुश्रुतोक्तसुरादिगणस्य कायसुतरुणः ॥ ५ ॥

मेदोदोषजन्ययोः खेददौर्गन्धयोश्चिकित्सामाह शिरोने-
त्यादि ।— लामज्जकमुश्रोतं हेमनागक्षेशरचूर्णम्, पत्रं तेलपत्रं तमा-
जपत्रमित्यत्र, चम्बु वातकम्, लौहमगुरुचन्दनं चेतचन्दनम् । शङ्ख-
चूर्णेन संयुतमिति दग्धशङ्खचूर्णेन एवं विस्त्रपत्तरसोऽपि ।

हरीतकीत्यादौ ।— अरिष्टपत्रं निम्बपत्रम्, दाङ्गिमवल्कलं दण्डस्य
कण्डस्य वा, अङ्कुरागोवर्णमवाह । जङ्घाकषाय इति गजवाजिवाह-
नेन विषयं योजङ्गयोर्वर्णप्रसादनार्थं कषादिविषेपनमित्यर्थः । वृक्षं
वेदिनीकरकोषे “कषायोरसभेदे च निर्व्यासे च विषेपन” इति ।

गोमूत्रमित्यादि । योगान्तरं वर्णोज्ज्वलं हरिदासं वल्कल

चिन्नापत्रस्वरसञ्चितं कक्षादियोजितं व्यति ।
 दग्धहरिद्रोद्वर्तनमचिराद्देहदौर्गन्धम् ॥
 दलजललघुमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्धम् ।
 विमलारणालसहितं पीतमिवालम्बुषाचूर्यम् ॥ ६ ॥
 इति स्थौल्यदौर्गन्धप्रचिकित्सा ।

अथोदराधिकारः ।

उदरे दोषसम्पूणं कुक्षौ मन्दोद्यतोऽनलः ।
 तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघुनि च ॥
 रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलाञ्च मृगद्विजान् ।
 पयोमूत्रासवारिष्टमधुमीधु तथा पिबेत् ॥
 वातोदरं बलवतः पूर्य स्नेहैरुपाचरेत् ।

इत्यन्ये । हरिताबं गोमूत्रपिष्टं कुष्ठं हस्ति गोपदमा युक्तमिति
 पिष्टं तदेव दौर्गन्धहरम्, तथा रजनीद्वयेन सहितं तदेव हरिताबं
 पयोभिः क्षीरैः पीट्वा तिक्तकटानं वगीकरायं भवतीत्यर्थः ।

चिक्षेत्त्यादि । — चिन्नापत्रस्वरसेन सञ्चितं कक्षादियोजनम् पुट-
 दग्धहरिद्रां पिष्टा उद्वर्तनं कायमिचर्यः । जनदवेत्यादि टबं तेज-
 पत्रम्; जनं वानकं, कट्टगुरु, मलयजं येतचन्दनम्, अमवसुशीरम्,
 अजम्बुषा पुण्डरी ॥ ६ ॥

इति स्थौल्याधिकारः ।

उदरोऽथैववाधन्मात्रात् स्थौल्यानन्तरपुटरचिकित्साकाह
 उदर इत्यादि । उदरे उदररोगे । वातोदरमित्यादि मनु विद्वज्जनेन
 स्नेहपानमजीर्णोदरी व्यतीति वचनात्, स्नेहपानं न सिद्धं तथा
 नोदरी नातिवाराज्जेत्यादिना स्नेहोनिविद्धः तद् वयसस्य स्नेहस्य दो-

स्निग्धाव स्नेहिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
 हृते दोषे परिष्कानं वेष्टयेद्वासोदरम् ।
 तदास्यानवकोशत्वाद्वायुनाध्मापयेत् पुनः ।
 दोषातिमात्रोपचारात् स्तोतोमार्गनिरोधनात् ।
 रुन्धवत्सुदरं तस्यान्नित्यमेनं विरेचयेत् ।
 निरिक्ते च यथादोषहरैः पेया मृताङ्किता ॥ १ ॥
 नातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीसवयान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं स्वादुषितोदरी पिबेत् ॥
 यमानोसैन्धवाजानीव्योषधुक्तं कफोदरी ।
 पिबेन्मधुसुतं तक्रं व्यक्ताब्धं नातिपेक्षवम् ॥
 मधुतैलवचामुसुतीशताञ्जाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वृक्तं जीहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥
 वङ्गोदरी तु हृषादीषकाजानीसैन्धवैः ।
 पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीषौद्रसंयुतम् ॥
 तूप्रमण्यचारलवयैर्बुक्तन्तु निचयोदरी ।
 गौरवारोचकाक्षानां समन्दाग्नयतिचारियाम् ॥
 तक्रं वातकफाक्षानामस्यतत्वाय कल्पयेत् ॥ २ ॥

पदेशः उच्यते अतन्मवोर्निबन्धो वाच्यः नत शोधनार्थयोः अन्धका
 दोषहरणाय दुष्करत्वात् । परिष्कानं शीघ्रं तथेति वक्ष्यतेऽनेन । उदरे
 पुनः पुनः शोधनोपपत्तिमात्रं दोषातिमात्रेत्यादि ।-- स्तोतोमार्गं
 स्तोत्रोपुत्तं मार्गं च दोषं पुच्छदपमानं वाचो । यथादोषहरैरिति ।
 वक्ष्यमुदरे वो दोष उद्धृतकालं तहोपप्रसूनीकैर्हंशमूलादिभिः ॥ ॥
 यमानोत्यादि ।-- नातिपेक्षवन्नित्यन्तेनैकोबोगः, नातिपेक्षवं नाति-
 तनुः । अन्धे तु कफोदरीत्वत्वेन एकएवाहः । तत्र यमानोसैन्धवा-
 जानी मधुस्थोऽः कफोदरीति वाच्यविरोधात् । मधुतैलव्यादौ जात-
 मिति-च्छेदः, वृक्तातदभिभवमित्यर्थः । सव्योषन्तु दकोदरीति दकोदरी

वातोदरे पयोऽध्यासो निरुहो दशमूलिकः ।

सोदावर्त्तं वातघ्नान्धतैरयणानुवासनः ॥ १ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम् ।

सामुद्रसौवर्षं लहैर्यवानि क्षारं यवानामजमोदकञ्च ।

चपिप्पलीचित्रकचङ्गवेरं हिङ्गुविडङ्गेति समानि कुर्यात् ॥

एतानि चूर्णानि घृतघृतानि भूष्णीत पूर्व्वं कवलं प्रशस्तम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्णं मुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणोच्च दुष्टम् ॥

अर्थासि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निर्वृन्ति सद्यः ॥ ४ ॥

पित्तोदरे तु वलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।

अनुवास्यावलं क्षीरवन्तिगुहं विरेचयेत् ॥

तु सद्योपं तक्रं पिबेदित्यर्थः । टीका ४० वसानी । निचतोदरो चपिपातो-
दरो । गौरव इत्यादि च संस्कृतस्य केवचक्रस्यानं गुण इति ॥ २ ॥

वातोदर इत्यादि ।— पयोऽध्यास इति क्रमेण वचार्थं वक्तव्यं नानाकारं पयोनिवर्त्तनीयम् । निरुहोदशमूलिक इति दशमूलिकावेन निरुहः कार्य इत्यर्थः । अथ च तोष्यविरेचनद्रव्यमुक्तः कार्यः चरक-
प्रकाशात् । सोदावर्त्तं वातोदर इत्यन्वयः । वातघ्नान्धतैरयणा-
नुवासन इति वातघ्नद्रव्यैश्च वा अन्धैश्च काष्ठिकादिभिः घृतजैरयण-
वित्तेरयणतैश्च अनुवासनं यस्य कर्तुं च तथा इति, अनुवासनस्य सोद-
रूपत्वात् एरयणपदेनैरयणतैश्च पुण्यते ॥ १ ॥

चापुट्टेत्यादि ।— यवानां क्षारः वचक्षारः । अस्य हिङ्गुचक-
वटपयोनिः । चूर्णानीत्यन्तरं संज्ञिष्यामीति शेषः ॥ ४ ॥

पित्तोदरेतित्यादि ।— क्षीरप्रधानोर्वालिः, क्षीरवलिः, चाल वलिनं
पुरुषं पूर्व्वमिति अनुवाहनमन्तव्यं विरेचयेत् । अथ च पुनरादावनुवासन
अत्रः क्षीरवन्तिगुहं विरेचयेत् । विरेकोऽस्त्वित्तेरयणनान्तरमेव
कार्यः । उक्तं हि बाभटे— इत्येव अनुवास्यादौ शोषयेद् क्षीरव-
न्तिभिः । वाते चास्त्वित्तेरयणं क्षिप्तं तथा भूयोविरेचयेदिति । केन
विरेचयेदित्याह पयसेत्यादि । अतोदरवटवचस्य चर्चं पाप्मं विरे-

यवदा बलिदत्तकल्पोनोद्वृककृतेन वा ।
 वातसात्तायमाणाभ्यां दृतेनारग्वधेन वा ॥ ५ ॥
 कक्षादुदरिणं शुद्धं कटुचारास्त्रयोजितम् ।
 मूलरिणायस्कृतिभिर्यामयेच्च कफापहैः ॥
 बन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 शीतोदरे शीतहं कल्पोदरहरन्तथा ॥
 स्थिन्नाय बद्धोदरिणे मूलं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 चतैलं लवणं दद्यान्निरुद्धं सानुवासनम् ।
 परित्खंसीनि चान्नानि तीक्ष्णानि विरेचनम् ।
 हिट्रोदरकृते स्वेदात् श्लेष्मोदरमदाचरेत् ॥

यकत्वात् एवं चारग्वधस्यापि फलं वातसा चक्षुं कषा पयसेति चक्षुं न
 बंध्यते । बलिदत्तकल्पोन पयसेत्वेन्नोद्योगः उद्वृककृतेनेति द्विबोधः
 वातसादिरारग्वधान्तरपरः कातुर्क्यमन्वादात् । अन्ये तु ब लिङ्
 कल्पोनोद्वृककृतेनेत्युक्तोद्योगः यथा बलिङ्कल्पोन वातचारग्वधा-
 न्नेन द द्वितीबोधोद्योग इत्याहुः ॥ ५ ॥

कफादित्यादि ।— शुद्धमिति वजनव्यतिरिक्तशोधनेन विषुद्धमि-
 त्तर्धः वजनस्योदरे निविहत्वात् कटुचारास्त्रयोजितमिति कुटुचार-
 युक्तैरक्षैः पेवादिभिः । कृतधं चक्षुं नमित्तर्धः । अयस्कृतिर्नवायवादिः
 किन्नावच्छतबोरसावनोक्तबौद्धमयोगाक्षरकोक्ताः ज्ञेयाः ।

बन्निपातोदर इत्यादौ चक्षुं यथोक्ता इति प्रत्येकं वातोदरा-
 दिविहिताः चक्षुं एव बन्निपातोदरे काज्याः ।

शीतोदर इत्यादौ ।— शीतहरं कल्पो वक्ष्यमाणं तथोदरहर-
 मिति शीतोदरहरम् । शीतोदरचिकित्सा च वाच्यः । लिङ्गाग्ने-
 त्यादि ।— निरुद्धस्य कृतवर्गत एव चतैलवणत्वे विद्धे चतैलव-
 णमिति पदं तैलवणबोरसाधिकदानोपदर्शनार्थम् । बद्धाश्चिद्रुदो-
 दराणाञ्च वयुष्मास्त्रापकं निविहं तथाप्यवस्थाविशेषे निरुद्धदानमिह
 च वम् । परित्खंसीनितग्रनुबोमीनि । हिट्रोदरमित्यादि ।— वाभट्टस्य ।
 यद्यपि प्रयोगवतग्राबाव हिट्रान्शोदरं कथामित्यनेन हिट्रोदरः

जातं जातं जलं स्वाद्यं शास्त्रोक्तं शस्त्रकर्म च
 जलोदरे विशेषेण द्रवसेवा विवर्जयेत् ॥ ६ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिशुकैः ॥
 माश्वशन्धैः सगोमूत्रैः मदिच्छादुदरं शनैः ॥
 मूत्राण्यष्टाबुदरिणां देके पाने च योजयेत् ।
 क्षुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ॥
 सहस्रस्र प्रयुञ्जीत शक्तितोजठरामयी ॥ ७ ॥
 शिलाजतुनां मूत्राणां गुग्गुलीकैफलस्य च ।
 क्षुहीपीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥
 क्षुक्पयसा परिभाविततण्डुलपूरे निर्निमित्तः पूषः
 उदरमुदारं हिंस्यादयोगोऽयं सप्तरात्रेण ।
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।
 जठराणां विनाशाय नास्ति तेन खमं भुवि ॥ ८ ॥

बाध्यमुक्तं तथापि प्रायः शब्देन तन्नासाध्यतावन्निवारस्य दर्शितत्वाद्
 विकिञ्चितमिदं बाधनार्थम् ।

कृते खेटाटितप्रनेन खेटस्य छिद्रोदरे खेटदुष्टेन प्रक्षेपे
 करतवा निषेधः । शास्त्रोक्तमिति शस्त्रशास्त्रोक्तम् ॥ ६ ॥

देवदारुविंशत्यै ।— प्रमाणः किञ्चुनलस्य फलं पाच्यं उदर-
 हन्तृत्वात् । क्षुहीपप्रश्रापि ।— चक्षुः एव विंशतिवारान् भावयेत्
 चात्रमात्रेण । अथकारस्तु कर्मवारभावत्वात् । एतान् पिप्प-
 लीकैः क्लिप्तैः पत्रैः वा कोष्ठानुरूपं प्रत्यक्षेकालं दान्तरं वा
 विरेचनार्थं क्षीरेण । पिबेत् सहस्रान्त प्रयुञ्जीत ।— सहस्रं पिप्पली-
 नजनं वा चापता कावेन सहस्रं पूषं तद्वत् । एतद्विद्वद्गर्भवने तेन
 बहुखाटयानपि बोध्यम् ॥ ७ ॥

शिलाजतुनां जठरादौ ।— त्रिफलस्येति गुग्गुलीकविंशत्यै ।
 तन्नाशान्तं तजपि प्रतीकपदं चकाराश्लिषाजलादिभिः प्रतीकं तन्-

पटोलाद्यं चूर्णम् ।

पटोलमूलं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत् ॥
षडाद्यान् कार्षिकानन्तग्रास्त्रीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णं ततोमुष्टिं गवां मूत्रेण नापिवेत् ॥
विरिक्तोजाङ्गलरसैर्मुञ्जीत मृदुमोदनम् ।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षडङ्गं पयः ॥
शृतं पिवेत्तु तच्चूर्णं पिवेदेवं पुनः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्लययुञ्चापकर्षति ॥ ८ ॥

नारायणं चूर्णम् ।

यमानी हृषुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धाश्टी वचा ॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरो सञ्चितका ।
द्वौ क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥

ध्यते स्मृतिग्राहौ ।— पूषः पिष्टकम्, उदारमिति षडङ्गं कल्लहटमिति चरकोक्तरसायनविधिहटम् ॥ ८ ॥

पटोलमूलमित्यादौ ।— त्वच इति निरस्थिर्त्रिफलापहृणार्धम् ।
षडाद्यान् कार्षिकानिति पटोलमूलादीनां षस्यां प्रत्येकं कर्षभागा
इत्यर्थः । नीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति कम्पिल्लादयस्तयः क्रमात् कार्षि-
कभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणा इत्यर्थः । नीलिनी निम्बपुष्पा तस्याश्च
फलं दत्तवामटवम्बादात् । मुष्टिरिति पलं विरिक्तोजाङ्गलरसैरत्नादि ।—
विरेचनदिने जीर्णे भेषजे मृदोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निवहापेक्षया
उपयोज्यम् । तः ऊर्ध्वं षडङ्गं यथोक्तं पयः, ततः सप्तमेऽहनि पुनः
पटोलादिचूर्णं पेयः, एवं पुनः पुनः कार्यः ॥ ८ ॥

यमानीत्यादौ ।— उपकुञ्चिका कणजीरकः, कारवी रेषन्कुण्ठा

विडङ्गश्च समांशानि दन्त्याभागत्वयन्तया ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णोरोगगणापहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगाविष्णुमिवासुराः ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयोयुक्लिभिर्विदरास्त्रुना ।
 आबद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
 दधिमण्डेन विस्सङ्गे दाडिमास्त्रुभिरर्शसैः ।
 परिकर्तै च वृक्षाक्षैरुष्णास्त्रुभिरजीर्णके ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्यासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्तिमे विषे ।
 यथाहं खिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ १० ॥
 दन्ती वचा गवाक्षी च शङ्खिनी तिलकं त्रिवृत् ।
 गोमूत्रेण पिवेत् कल्कं जठरामयनाशनम् ॥
 सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिवेन्नरः ।
 शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्तीनीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥

क्षुद्रजीरकं जीरकशब्देन च प्रसिद्धं महज्जीरकं अजगन्त्या अजमोटा
 खण्डीरी कङ्कुरः दन्त्याभागत्वयमाद्यभागामेक्षया एवं त्रिवृद्विशाल-
 योरयाद्यभागामेक्षया प्रत्येकं द्वैगुण्यं सातला चम्पकपा । नाराय-
 णसंज्ञानिमित्तमाह नैनमित्यादि एतेन नारायणसाधनार्थाद्वारायण-
 संज्ञायुक्तं भवति । यथाहमिति वचनादप्यैरपि दोषव्याधिविपरीतै-
 र्द्रव्यैः पानमिदं दर्शयति ॥ १० ॥

दन्तीत्यादौ — गवाक्षी गोरक्षकण्ठी शङ्खिनी चेतुष्का ।
 सक्षीरमित्यादौ — माहिषं मूत्रं पशुमेकं द्वयं वा पीत्वा विरेके भवति

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धर्मं दहेत्ततः ।
 मस्युना तत् पिवेत् चारं गुल्मोद्दोदरापहम् ॥
 पीतः श्लोद्दोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ।
 अन्धवेतसंयुक्तः शिग्रुकायः ससैन्धवः ।
 गृहीत्वा यस्य संज्ञां पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम् ।
 प्रक्षिप्यते सुदूरे शार्प्येत् श्लोद्दोदरं तस्य ॥
 रोहितकाभयाद्योदभावितं मूत्रमम्बु वा ।
 पीतं सज्जोदरश्लोद्दोदरार्शः क्रिमिगुल्मनुत् ॥ ११ ॥
 देवदुमं शिग्रुमयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामयवाश्वगन्धान् ।
 पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रहृष्टं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥
 दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाभयाक्कायः ।
 जयति जलोदरशोथश्लोपदगलगण्डवातरोगाञ्च ॥
 हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
 सगुग्गुलुमूत्रयुतञ्च पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमित्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

गोक्षीरमेव पीत्वा स्थातव्यमित्युपादिशन्ति । अर्कपत्रं सलवणमिति
 सैन्धवेन तस्य परिणतार्कपत्रं गृह्णन्ति पीत इत्यादौ ।—पिप्पल्या-
 दिद्रव्यचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् । रोहितकहरीतकयोश्च युक्तयेण पञ्चदशपरि-
 मितं गोमूत्रमम्बु वा स्वाव्यमिति केचित् अन्ये तु 'रोहितकहरी-
 तयोः द्यौः खण्डखण्डरूपैः शिलायां किञ्चिदवतुष्टैः समाह'
 भावितं मूत्रमम्बु वेत्याहुः । परमटप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं उदरोपद्रवभूतशोथसम्बन्धे सति चिकित्साविशेषमाह
 देवदुममित्यादि । मयूरकमपामागंम् । मूत्रमत्र योगद्वयेर्वापि, मूत्रेण
 पेषणं पानञ्चेत्याहुः । इन्द्रोष्पनिकायान्तु 'देवदुमादि अश्वगन्धान्
 यकोयोगः अथवा शब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया इत्युक्तं व्यवहारस्तु
 योगद्वयेनेति । दशमूलेत्यादौ ।—काथ इत्यत्र युक्त इति पाठे काथ

निहन्ति वातोदरशोथमूलं क्वाथः समूलोदशमूलजश्च ॥
 पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठितित्ताभयादार्ढ्यसृताकषायः । ।
 सर्वाङ्गशोथोदरकासमूलखासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥

पुनर्नवाष्टकः ।

पुनर्नवां दार्ढ्यभयां शुङ्खूचीं पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।
 त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकाङ्ककफामयेषु ॥
 गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्विफलाविमिश्रम् ।
 क्षीरान्नक्षुक् केवलमेव गव्यं मूत्रं पिवेद्वा श्वयथूदरेषु ॥
 पुनर्नवा दार्ढ्यसृता पाठा विस्त्रं श्वदंष्ट्रिका ।
 वृहत्तै द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चैकं वृषम् ॥
 समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
 बद्धप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रविसारिणम् ॥
 हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैबोद्धतामपि ॥
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विशुण्ठीकृततण्डुलम् ।
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् प्रायसं ततः ॥

इति शेषः । हरीतक्यादौ ।— प्रतिदिनोपयोगे शुग्शुलोर्मा-
 षकचठपत्रं गोमूत्रस्याङ्गपत्रं कर्षो वा प्रक्षेपः । विरेचने तु
 कन्तं च प्रचूरत्नमनयोः । अतश्चलबद्धकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव काथं कृत्वा
 शुग्शुलुमात्रं प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । एरण्डतैलप्रक्षेपाद्गन्धसह इत्येको-
 योगः, गोमूत्रप्रक्षेपान्निफलाकाथ इति द्वितीयः अतश्चलबद्धकोष्ठे
 गोमूत्रेणैव त्विफलाकाथ इति बह्विधः । एवं गोमूत्रप्रक्षेपाद्गोमूत्रेण
 दशमूलकाथं कृत्वाऽपि चेत्याहुः । पुनर्नवेतग्रादि ।— पुनर्नवादीनां
 चूर्णं शुग्शुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण मेघं तथाच तन्मातरे— पिवेद्दुग्ध-
 मयं योथोदरविनाशनमिति । अत्र हरीतको शुग्शुलुश्च विवि-
 तचूर्णसम इत्याहुः अन्ये तु पुनर्नवादीनां काथे गोमूत्रं शुग्शुलुश्च
 प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । क्षीरं गवां वा त्विफलाविमिश्रमिति त्विफलायाः

हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धोभिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ १९ ॥

दशमूलकषट्पलकं घृतम् ।

दशमूलतुलाह्वरसे सवारैः पञ्चकोलैः पलिकैः ।

सिद्धं घृताह्वपात्रं द्विमस्तुकमुदरगुल्मघ्नम् ॥ १९ ॥

चित्तकघृतम् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्तकात् पले ।

कल्को सिद्धं घृतप्रस्थं सघारं जठरी पिवेत् ॥ १४ ॥

विन्दुघृतम् ।

अर्कक्षीरपले द्वे च खुहीक्षीरपलानि षट् ।

काथः कल्को वा । क्षीराक्षमिति क्षीरमात्रेणाक्षभुक् । पुनर्नवेतग्रा-
दौ ।— विलस्य मूत्रं शोथोदराग्न्यादिवति शोथान्यद्वानुदराणी-
तग्रथैः । पुराणमितग्रादि पुराणमानस्य मूत्रं पलमात्रं दरदन्तित-
गुक्तस्य पलद्वयं क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां सार्धयित्वा पायसः कार्यः
अस्यापयोगे परमाक्षयघ्ननं नास्तीत्यादितग्राहः योगोऽयं शोथमात्रेऽपि
प्रभवति ॥ १२ ॥

दशमूलकषट्पलकैः ।— दशमूलस्य ठकाह्वं पञ्चाशत्पलानि तस्य
काथ इत्यर्थः घृतस्याह्वपात्रमर्द्धाह्वं प्रस्थद्वयमित्यर्थः । द्विमस्तुक-
मिति घृतमपेक्ष्य द्विगुणं भस्वित्यर्थः । चरकोक्तदशमूलकषट्पलकैः हि-
मदः प्रस्थे न तथाह्वं पलिकैरित्यनेन च बोध्यः तेन दिक्खलादीनां हि-
रिति द्विगुणाह्वं पलैः षट्पलानिति भवन्ति तथा प्रस्थे न च द्विसम्-
न्धात् प्रस्थद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या ॥ १९ ॥

चतुर्गुणेतग्रादि ।— अत्र चार इत्यनेन चारस्यापि च पलमेकं
हेयं अत्रार्थे तन्मान्तरं यथा अग्निचारपलाभ्यां द्विमूलं चतुर्गुणं
घृतप्रस्थमिति ॥ १४ ॥

अर्कक्षीरेत्यादि ।— श्लाना श्लाममूत्रा निवृत् । निरिक्कणिंका

पथ्या कम्पिङ्गकं श्यामा चम्पाकं गिरिकर्णिका ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकन्तथा ।

एतेषां पक्कं भर्गैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत्

यावतोऽस्य पिवेद्विन्दुं स्नावद्वारान् विरिच्यते ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ १५ ॥

नाराचघृतम् ।

दधिमण्डादके सिद्धात् स्तुक्क्षीरपरिकल्कितात् ।

घृतप्रस्थात् पिवेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ।

स्तुक्क्षीरपलकलोने त्रिवृताष्टगुलेन च ॥

स्तुक्क्षीरदन्तीति फलाविडङ्गसिंहीति वृञ्चितककल्कः कृन् ॥

घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षमयाद्दर्पकर्मम् ।

श्वेतापराजिता, नीलिनी नीलवक्त्रा चत्वार्य पाकार्यं जलं चतुर्गुणं देयम्, अतएव क्वचित् वृन्दसंस्पृष्टे दृश्यते स्तुक्कार्वायोस्तु पयसा पाकस्यानुपपन्नितः । जलं चतुर्गुणं देयं पाकार्यं विन्दूवर्षिणीति । मात्रा तु कोष्ठानुद्वेषा माषकमेकं ह्यं वा प्रचरति मलिने इति मनवच्छे ॥ १५ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।— तद्वदेति पूर्वोक्तप्रकारेणोत्थिताद्घृतात् । चरके हि क्षीरद्रोणं सधाक्षीरप्रस्थाद्वंसञ्चितम् । दधीति पूर्ववद्वोने क्षीरद्रोणे सधाक्षीरप्रस्थाद्वं प्रक्षिप्य दधि करणीयं ततः तद्विधमधित्वा घृतं चम्पादनीयमिति प्रकार उक्त इति । तथा सिद्धमित्यादि ।— अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारनिष्पादितदधिमन्थनसिद्धं घृतमिति तथा शब्दार्थः । एतयोर्घृतयोरनुमानं तथा विरेकान्तरीयोविधिश्च चरकोक्त

पीत्वोष्णमन्त्रोऽसुपिवेदिरिक्ते पेयां सुखोष्णां धितरेद्विधिवः ॥
नाराचमेतज्जठरामयानां युक्तोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ १६ ॥
इति सर्वोदरचिकित्सा ।

अथ श्रीहृद्धारः ।

यमानिकाचित्तकयावशूकषड्पय्यिदन्तीमगधोद्धवानाम्
श्रीहृद्धारमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाखुना मसुसुरासवैर्व्या ॥
पिप्पलीं किंशुकचारभावितां संप्रयोजयेत् ।
गुल्मश्रीहृद्धारं वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥
विडङ्गाज्याग्निसिन्धुत्यशक्तून् दग्ध्वा वचान्वितान् ।
पिवेत् क्षीरेण संचूर्ण्य गुल्मश्रीहृद्धारपहम् ॥ १ ॥
तालपुष्पभवः क्षारः सगुडः श्रीहृद्धारः ।
क्षारं वा विडङ्गणाभ्यां पुतीकस्यान्निस्तुतम् ॥

एवानुसरणीय इति । खुहीक्षीरेणादौ ।— सिंही कण्टकारी, यूतो-
पयुक्तमिति कोष्ठाद्याग्निबलापेक्षया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इत्युदराधिकारः ।

श्रीहृद्धारः उदरसत्त्वादानन्तरं श्रीहृच्चिकित्सामाह यमानि-
त्यादि ।— षड्पय्यिपिप्पलीमूलं उक्तं हि रत्नकोषे —“ पय्यिधं पि-
प्पलीमूलं षड्पय्यि चटिका शिव” इति । पिप्पलीमित्यादि ।— किं-
शुकः पलाशः तत्क्षारोदके सप्रधा भावितां पिप्पलीम् । पिप्पली-
बद्धमान क्रमेण योजयेत् दुग्धपानमप्यत्रोपदिशन्ति वृद्धाः । विडङ्ग-
त्यादि ।— विडङ्गादीनां चूर्णं घृताक्तं कृत्वा अलधूमं दहेदित्यर्थः ।
ततः संचूर्ण्य क्षीरेण पिवेत् । अन्ये तु कपासे कृत्वा एवमेव दहेत्
न पुनरलधूममित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वोक्तैव ॥ १ ॥

तालपुष्पेत्यादावल्धूमक्षार इति । सगुडः समगुडः । क्षारस्य
च माषकचतुष्टयेन व्यवहारः । क्षारं वेत्यादि ।— रूतकस्य बाटाक-

शीहयकृतप्रशान्तार्थं पिबेत् प्रातर्यथावलम् ।
 पातव्योयुक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिभुक्तिजः ॥
 पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्याः शीहप्रशान्तये ॥ १ ॥
 भक्ष्नातकाभयाजानीरुङ्गेन सह मोदकः ।
 सप्तरात्रान्निहन्तग्राभु शीहानमतिदारुणम् ॥
 शोभाञ्जनकनियू^१हं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ।
 पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥
 तिलान् सलवणाञ्चैव हृतं घट्पलकं तथा ।
 शीहोद्दिष्टं क्रियां सर्वां यत्नतः संप्रयोजेत् ॥
 लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत् ।
 पिबेद्भूमत्तगण्डूषं शीहरोगविमुक्तये ॥
 शीहजिह्वरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः ।
 शरपुङ्खरसञ्चर्व्यं जम्बू पेयाभुजाथवा ॥
 शर्दिष्ठानियू^१हः ससैन्धवतिन्तिडीकसंमिश्रः ।

रजस्य मूत्रक्षारम् । अन्ध इति काञ्जिकं निस्तुतमिति सम्प्रदा परि-
 स्तुतं अन्धपरिस्तुतं प्रतिकरज्जुक्षारं विङ्गलवणपिप्पलीप्रसैमेण पायवे-
 दित्वाहुः तेन अम्बुनि जले निस्तुतमसदर्थ एव वाशब्दः पूर्वयोगा-
 पेक्षया उदधिभुक्तिजः युक्ताश्लोटः । युक्तिज इति वचोबलाद्यपेक्षया
 पयसा वेत्यादि श्लोकाहो^१ हन्देन पठ्यते तद्दृष्टानाञ्जकसंयोजेदपि केचित्
 पठन्तिः किन्तु हन्दे पिप्पलीवर्धमानं न पठ्यते । तत्र तद् पाठो न
 दृश्यत एव इह त अयो वर्धमानं अज्ञमेवेति तस्मात् पयसेति
 श्लोकाहमत्र न पठनीयमेवेति ॥ २ ॥

भक्ष्नातकैत्यादि ।— अष्टम् । शोभाञ्जनेत्यादौ नियू^१हः कायः,
 अग्निस्त्रिभुजः, पलाशक्षारयुतं वेति पलाशक्षारोदकयुक्तं सञ्ज्ञत सञ्ज्ञा-
 दात् । तिलान् सलवणानिति तन्प्रातिष्ठाएव ससैन्धवा मध्याः अन्धे
 त तिलनाशक्षारोदकं सलवणं पेयानित्वाहुः व्यवहारस्तु पूर्वोपैव
 हृतं घट्पलकमिति चरुोक्तम् ।

श्रीहव्यपरमोयोगः पक्वाभरसोऽथवा समधुः ॥
 रोहितकामयाक्षोदभावितमूर्ध्ममधु वा ।
 पीतं सर्वोदरश्चोदमेहार्थः क्रिमिपुलागुत् ॥ २ ॥
 दध्ना सुक्तवतोवामबाहुमध्ये शिरां भिषक् ।
 विध्येत् श्रीहविनाशाय यक्ष्माशाय दक्षिणे ।
 श्रीहानं मर्हयेद्वाहं दुष्टरक्तमृत्तये ॥ ३ ॥

माणाद्यशुद्धिका ।

माणमार्गान्मृतावासास्थिराचितकसैन्धवम् ।
 नागरं तालखण्डञ्च प्रत्यग्रन्तु त्रिकार्धिकम् ॥
 विडसौवर्चलक्षारपिप्पल्यश्चापि कार्ष्णिकाः ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढके पचेत् ॥
 सान्द्रीभूते शुडीं कुर्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
 यक्तुंश्रीहोदरहरो पुल्काशोऽग्रहणीहरः ॥
 योगः परिकरोनाम्ना चाम्निसन्दीपनः परः ॥ ५ ॥

लघुनमित्यादौ ।— गोमूत्रगण्डूषेणानुपानम् । शरपुंखाया
 इत्यादि शरपुंखामूत्रस्य, शङ्खिष्ठा काकजङ्घा शुद्धा वा । तिलिङ्गीकं
 नडाहं कम् । पक्वाभरसः मधुना वातोत्पन्ने । रोहितकेत्यादौ चो-
 दक्षूयं गोमूत्रं विरेकार्थं कम्बु त शमनार्थमिति व्यवस्था ॥ २ ॥

दध्नेत्यादौ ।— दधिभोजनं शोणितोदमेहार्थं वामबाहुमध्ये
 कुपूरचर्चुरधस्तात् श्रीहव्येदिवज्जल बाह्यौ सुसुतसम्वादात् श्रीहानं
 मर्हयेदिति शिरायां विद्यायां तेन श्रीहोदुष्टरक्तं निःसरति ॥ ३ ॥

माणेत्यादौ ।— मार्गोदपानार्थः स्थिरायाश्चूर्णौ, प्रत्ययमित्य-
 भिनवम् । त्रिकार्धिकमिति प्रत्येकम् । परिकरो नाम्ना इति परिकरो-
 विरेकः ॥ ५ ॥

पिप्पलीबद्धमानानि ।

पिप्पलीनागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ।
 पूर्यं पीतं विहार्द्धींशं शीहृन्नमुष्णवारिणा ॥
 क्रमद्वया दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
 बद्धयेत् पयसा साहं तथैवापनयेत् पुनः ॥
 जीर्णे जीर्णे च भुञ्जित यष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
 पिप्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनः ॥
 दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
 यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
 दृंह्यं दृध्यमायुष्यं शीहोदरविनाशनम् ।
 वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥
 पञ्चपिप्पलिकश्चापि दृश्यते बद्धमानकः ।
 पिटास्तावलिभिः पेयाः श्रुता मध्यबलैर्नरैः ॥
 शीतोक्तताह्वस्यबलैर्देहदोषामयान् प्रति ॥ ६ ॥

पिप्पलीमित्यादौ ।—द्विगुणाभया इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यं
 एवं विहृत्तवक्ष्यायेकभागापेक्षया द्वैभागत्वं चैवम् । पिप्पलीबद्ध-
 मानमाह क्रमेत्यादि ।—दशपिप्पली यत् बद्धं तद्धि नं दशपि-
 प्लिकं तेन दशपिप्पल्यः प्रत्यहं बद्धनीया इत्यर्थः । उक्तं हि दशभि-
 र्दशभिः शब्दत् पिप्पलीमिस्तु बद्धयेदिति । अतस्त्रोन्विंशतिदिने ह-
 दिहानिक्रमेण सहस्रं पूर्यं भवति । पयसा साहंमित्यनेन पयसो-
 रपि बद्धिरिच्छाः । केचित्तु पूर्णीकता इत्यत्र शीतोक्तता इति पठित्वा
 शीतकषादीकता इति व्याख्यानवन्ति । पिप्पलीबद्धमानस्य त्रैविध्य-
 माह दशपैप्पलिक इत्यादि । षट्प्रकीर्तित इति बहुद्वया व्यापार-
 यक्ता इत्यर्थः त्रिपिप्पलीपर्यन्त इति तिस्रः पिप्पल्यः पर्यन्तो यस्य
 च तथा तेन पिप्पलीत्येष बलं बद्धिः प्रयोग उच्यते तत्रैव प्रयोग-
 समाप्तौ पिप्पलीत्यावस्थानात् । ऋद्धिभिः पिप्पलीभिस्तु व्यवहार इति
 प्रतिपादयितुं ऋद्धिः क्षयजनं विनाशयति पञ्चपिप्पलिक इत्यादि

चित्तकष्टतम् ।

पिप्पलीचित्तकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत् ।

द्वतं चतुर्गुण्यधीरं यक्षत्त्रीहोदरापहम् ॥ ७ ॥

पिप्पलीष्टतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं द्वतं चोरचतुर्गुणम् ।

पचेत् श्रीहार्दिकसादादि यक्षद्रोणहरं परम् ॥ ८ ॥

चित्तकष्टतम् ।

चित्तकस्य तुलाकाये द्वतप्रस्थं विपाचयेत् ।

आरणां तद्द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥

पञ्चकोलकतालीशचारैर्लवणसंयुतैः ।

द्विजोरकनिशायुग्मैश्चरिचं तत्र दापयेत् ॥

श्रीहृत्त्रोदराध्मानपाण्डुरोगार्क्षिज्वरान् ।

वस्तिहृत्पाश्वर्कटूरुशूलोदावर्त्तपीनसान् ॥

हृन्त्यात् पीतं तदर्शोन्नं शोथन्नं वल्लिदीपनम् ।

बलवर्णकरञ्चापि भक्ष्यकञ्च नियच्छति ॥ ९ ॥

रोहितकं द्वतम् ।

रोहितकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ॥

विदेहेष्टम् — दशभिर्दशभिः शशत् पिप्पलीभिस्तु बर्द्धयेत् । पञ्चभिः
पञ्चभिर्वापि शतादवतरे पुनरिति ॥ ६ ॥

पिप्पलीस्तादि — अत्र पिप्पली च चित्तकश्चेति समाख्येन कार्थः,
तथा चति पिप्पलीमूलस्यैव ग्रहणं स्यात् तत्र न व्यवहारविहम् ।
पिप्पलीष्टं सप्तम् ॥ ७-८ ॥

चित्तकष्टते तुलाकाये इति वक्ष्यतेतत्पुरुषः । आरणास्तु द्वि-
गुणमिति वृत्तायेनैवा एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुणम्, दधिमण्डो-
दधिमण्ड, चारो ववचारः, ववणं सैववणम्, अन्ये तु ववचारः वाचि-
चारः, ववणं पञ्चववणमाहुः ॥ ९ ॥

अभयादारुमधुकं तिक्ता इन्तो सपिप्पली ।

पटोसं चन्दनं दाक्षीं माथमायेन्द्रवारणी ॥

एषां काथः ससर्पिकः श्वययुज्वरदाहृहा ।

विसर्पतृष्णासन्तापसर्गिपातविघ्नापहा ॥

शीतवीर्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत् ॥ १ ॥

पुनर्नवाविश्वस्त्रिटदुगुलूची सम्पाकपथ्यामरदारुकल्ककम् ।

शोथे कफोत्थे महिषाण्युक्तं मूलं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वग्नुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशुण्ठीजलमूलसेकश्चण्डाशुक्रभ्यामनुलेपनञ्च ॥

अजाजिपाठाघनपञ्चकोसव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोथं त्विदोषं चिरजं पटङ्गं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ २ ॥

द्वितीयोयोगः । अभयेत्यादौ सर्पिः प्रक्षेप्यम् । शीतवीर्यैरिति शीतवीर्याः काकोल्यादि शारिबाद्युत्पलादिगणाः तत्क्षतैः क्लेहादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत् । हिमजलैरिति शीतजलैः ॥ १ ॥

श्लेष्मिकशोथचिकित्सामाह पुनर्नवेत्यादि पुनर्नवादीनां कल्कं उगुगुलुयुक्तं गोमूत्रेण पिबेत् । सलिलं तथैषामिति एषां पुनर्नवादीनां काथं, उगुगुलुं गोमूत्रञ्च प्रक्षिप्य पिबेदिति महिषाण्यो उगुगुलुः । कफेत्प्रादौ सिकतावालुका, पुराणपिण्याकः पुराणसर्पपञ्चभिः, उमा अतसी एभिर्मूलपट्टैर्लेपः तथा कुलत्थशुण्ठीकाथेन तथा गोमूत्रेण कुलत्थशुण्ठीसिद्धेन सेकः कार्यः । चण्डाशोरपुष्पी, अणुलेपनं स्नानानन्तरमेव लेपनमिति चक्रः । अजाजी-त्रादि बाभटस्य एषां चूर्णमुष्णोदकेन पेयम् । एवं भूनिम्बमहौषधयोर्दपि । यद्यपि चरकैरिह योगे चविकास्थाने मज्जापिप्पली पठ्यते तथाप्यत्र चविकैव पाञ्चा मज्जापिप्पलीशब्देन चविकामिधानात् बहुलं निघ्नते — “चविकाकोकबल्ली च क्लिपिपिप्पलीष्यते” इति । जतूक-खेनापि चविकैव पठ्यते तस्मात् चञ्चव युक्ता एतेन पिप्पल्यादिग-जोनान्मार्शविने पठ्यते इवम् । योगेऽत्र चविकास्थाने पाञ्चा मातङ्गः

पुनर्नवाटकः ।

पुनर्नवानिम्बपटोलशुगुहोतिक्तामृतादावभयाकषायः ।
 सर्वोद्गुशोधोदरकासमूलश्लाघान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥
 आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।
 अजाजीराशिनां शोघ्रं सर्वशोषहरोभवेत् ॥
 पुनर्नवादाहशुगुहोक्ताये मूत्रे च केवले ।
 दशमूलरसे वापि शुग्गुलुः शोथनाशनः ॥
 विल्वपत्ररसं पूतं सोषणं श्वयथो त्रिजे ।
 विट्सङ्गे चैव दूर्गान्नि विदध्यात् कामलासपि ॥
 गुडपिप्पलीशुगुहोनां पूरणं श्वयथुनाशनम् ।
 आमामीर्णप्रशमनं मूलघ्नं वंशशोधनम् ॥
 पुरोमत्रेण सेव्येत पिप्पली वा पयोऽन्विता ।
 गुडेन वाभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ ३ ॥
 गुडाद्र्कं वा गुडनागरं वा गुडाभयं वा गुडपिप्पलीं वा
 कर्षाभिद्वया त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासम् ॥

पिप्पलीति इन्दोक्तमतमपास्तम् । ननु चरके त्रिदोषजशोथस्यासाध्य-
 त्वेनोक्तत्वात् कथं त्रिदोषजं शोथं हन्तोत्युक्तं नैवं चरके अङ्गी-
 मांसस्येत्यादिना पच्येनैकदोषस्य तथा नवस्य च सुद्धसाध्यत्वाभि-
 धाने त्रिदोषत्रिदोषजयोस्तथा चिरजस्य च कञ्जसाध्यत्वमुक्तं मांस-
 हीने पुनरसाध्यत्वमिति ॥ २ ॥

पुनर्नवेत्यादि ।— तिक्ता कटुकी दाह देवदाह इन्द्रेण बोगः
 शोधोदरे पठ्यते । गुडत्यादि ।— गुड एकभागसप्तः । पुरं शुग्-
 गुलुः । पिप्पली वा पयोऽन्वितेति पिप्पलीवर्द्धमानन्यायेन एतरक-
 स्त्ववद् । पिप्पलीकृष्णः पक्ष्मा सेव्यः । विश्वं वेति गुडेन तत्त्वमित्य-
 त्वापि योज्यम् ॥ ३ ॥

गुडाद्र्कं वेत्यादि गुडाद्र्कादवस्यतारोग्या एते तस्यभागाः

शोथप्रतिश्यायगन्तास्यरोगान् सश्वासकासरुचिपीनसांश्च ।

जीर्णज्वराशोथग्रहणीविकारान्

हृन्त्यान्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ४ ॥

स्थूलपद्ममयं कल्कं पयसा लोड्य पाययेत् ।

श्रीहामयहरश्चैव सर्वाङ्गं काङ्कशोथजित् ।

दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्कोमूत्रेण शोथजित्

वर्षाभुशुङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥

सिंहस्यामृतभण्डाकीकृत्यं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं वमिं ज्वरम् ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वापेयः पुनर्नवाक्काथः ।

अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गं शृणाम् ॥

शोथनुत् कोकिलाक्षस्य भस्म मूत्रेण वाक्श्रमा ।

सन्तः प्रतिदिनं मिलित्वा बहुयितव्याः । एवं द्वादशभिर्दिनैस्त्रिपलं
 पूर्यन्ते ततस्त्रिपलं कृत्वा प्रत्यहं पचं मासं वा यावत् खादेत् किञ्चा
 प्रथमदिने कर्षमेव खादेत् ततः कृच्छिन्नानि कर्षस्यैवाभ्यासः ततः
 परमपरकर्षं बर्हयेत् तस्यापि पुनरभ्यासः । एवं कर्षेण कर्षेणाभिहृष्ट्या
 यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं भवति तथा कार्यम् । अन्ये तु ज्ञयते
 पक्षशब्दोऽथवापिशब्दो मासमित्यन्तरं ज्ञेयं न च समुच्चयार्थः तेन पक्षं
 मासञ्च व्याख्येयं साङ्गं मासं व्याख्येत्यर्थः साङ्गमासेन त्रिपलं कर्षोपयो-
 गात् प्रभृति प्रत्यहं मासचतुष्टयधिकविधिना भवति अस्मिन् व्याख्याने
 कर्षादारभ्य मासचतुष्टयमेव द्वाविनाधिकं व्यवहारोऽपीत्यमेव ॥ ४ ॥

स्थूलपद्ममयं कल्कमिति स्थूलपद्मं माणकम् : स च पुराणोपाहृतः
 वल्कमिति चूर्णम् ॥ टावित्यादि स्पष्टम् । वर्षाङ्गैत्यादि चरकयो-
 गोमूत्रेणैव पानम् । सिंहस्य वासकमूलं भण्डाकी कण्टकारी ।
 भूनिम्बेत्यादौ ।— पयः पुनर्नवाक्काथ इत्यनुपानमिदं एतच्च पुनर्नवा-
 क्ककर्षं निकाथ्य कार्यम् । ततोऽधिकमात्राकरणे भूरिभेषजत्वेनाग्नि-
 क्रधादिदोषः स्यादिति भावः एवं सर्वत्र कासेनानुपानं ज्ञेयम् ।

शोरं शोधनं दाहवर्माभुनानरैः नृतम् ॥

येयं वा चित्तकव्योषत्रिहदासप्रसाधितम् ॥ ५ ॥

चारुष्टिका ।

पुनर्नवामूलकपित्तदाहविज्जोद्भवाचित्तकमूलसिद्धाः ।

रसायवाग्वच्च पचांसि यूषाः शोधे प्रदेयादशमूलनर्भाः ॥

चारद्वयं स्यात्तृणानि चत्वार्ययोरजोव्योषफलतिके च ।

सपिप्पलीमूलविषङ्गसारं सुखाकमोदामरदाहविलम् ॥

कलिङ्गकचित्तकमूलपाठे यट्पाक्यं सातिविषं पलाशम् ।

सहिङ्गकषं तनुयुष्कचूर्णं द्रोणन्तया मूलकशुण्ठकानाम्

स्यादुभयानसत्सलिलेन साध्य-

मालोक्ष्य यावदुषणमप्यदग्धम् ।

स्योगन्ततः कोलसमाश्च मातां

कृत्वा कृशुष्कां विधिना प्रयुञ्जयात् ॥

वेदोदरखितकलीमकार्षः पाण्डुमयारोचकशोधशोधान् ।

विस्त्रुचिकारस्त्रगराश्वरोच रंश्च सकाशान् प्रणुदेत् सकुष्ठान् ।

सौवर्चलं सन्धवच्च विड्मौक्षिदमेव च ।

चतुर्लवणकत स्थाञ्जलमष्टशुणं भवेत् ॥ ६ ॥

शोधनदित्यादि ।— अन्धसेत्यन्वयोयोगः मन्त्रेण कफं, अन्धसा पित्तं ।
अन्धमित्यन्वो द्वितीयः । चित्तकेत्यादि तृतीयः, अन्धसि शोरमिति
वाच्यम् ॥ ५ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।— कपित्तस्य फलं पुनर्नवेदीनाद्याहंशतं कृत्वा
दशमूलस्यानुकूपं वल्कं दत्त्वा रसादयः साध्या इत्यर्थः । चारैत्यादि ।—
चारद्वयं दशचारसंज्ञितारौ कवणानि चत्वारि इति चासुद्रवर्जानि
अचोरजः कौहचूर्णं चारितपुटितं पाच्यम् । पचांसिमिति प्रत्येकम्,
तनुयुष्कमिति युष्कचूर्णचूर्णमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गेनेति चारद्वयादि-
चूर्णयैकया चतुर्लवणेन अन्ये त्वष्टशुणमाहुः । अन्ध मूलकमस्तुद्रो

पुनर्नवाद्यं दृतम् ।

पुनर्नवाचितकदेवदारुपक्षोषणचारुहरीतकीनान् ।

कल्केन पक्कं दशमूलतोवे दृतोत्तमं शोधनिसूदनम् ।

शुद्धं दृतम् ।

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्ययोः ।

पुनर्नवाद्याः कल्केन दृतं शोधविनाशनम् ।

पुनर्नवाक्कायकल्कसिद्धं शोधहरं दृतम् ।

विश्वौषधस्य कल्केन दशमूलजले दृतम् ।

दृतं निहन्याच्छूययुं ग्रहण्यो पाण्डुतामयम् ॥ ७ ॥

चितिकाद्यं दृतम् ।

सचितिकाधान्ययमानोपाठाः सदीपकप्रघणवेतसाङ्गाः ।

विल्लात् फलं दाडिमयाञ्चूकं सन्निप्लोमलमथापि चव्यम् ।

पिष्ट्वाप्यमात्राणि जलादकेन पक्वा दृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।

अर्गामि रत्नान् श्वयथश्च कुच्छं

निहन्ति बह्विधं कर्मोति देप्तम् ॥ ८ ॥

पञ्चदीपकं वा जलं वा वायुं वा भागावगिष्टमर्द्धभागावगिष्टं वा कार्यं ततः
चनिष्ठाव्य ततः च निष्ठाप्येत वा चतसृणां चारुजनं सङ्गीत्वा
पक्कय्यं पाकाच्च घीभूते जाते चारुहरीतचरणप्रक्षेप इत्याहुः ॥ ६ ॥

पुनर्नवेत्यादौ । पञ्चोषणां पञ्चकोनम् । रस इत्यादि ।— रसः
काय इत्यर्थः । पञ्चकोलकुलत्ययोरिति द्विवचननिर्देशात् पञ्चकोनस्य
मिनित्वा एकोभागः अपरश्च कुलत्यस्येति वदन्ति पाण्डुतामयमिति
वायुरोगम् ॥ ७ ॥

सचितिकेत्यादौ ।— टीपकं कीरधं वेतसाङ्गोष्णवेतसः विल्लात्
कवनिष्ठत्वं विल्लात् पक्वमिति न पाठः वाभटे वाचविल्लं कर्षांशनि-
स्तुतात् ॥ ८ ॥

चित्तकृतम् ।

चोरं वटे चित्तकृतकृत्यलिप्ते दध्यागतं साधुविमथ्य तेन ।
मज्जं हतं चित्तकृतकृत्यं तत्क्रिया सिद्धं प्रत्यक्षमुत्तमम् ॥
अर्थोऽतिशयानिगत्युत्तमेकांसादन्ति संवर्द्धयते बलम् ॥

मायकं कृतम् ।

मायककायकल्याणां हतम् यं विपाचयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजं शोषं त्रिद्विषयं व्यपोहति ॥ ८ ॥

स्वल्पपद्मं कृतम् ।

स्वल्पपद्मपलान्यदौ तूष्णस्य चतुःपलम् ।
हतप्रस्यं पचेद्देभिः चोरं हत्वा चतुर्धनम् ॥
पञ्चकाशान् कुरेच्छीघ्रं शोषश्चैव सुदुस्तरम् ॥
शैलेयाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुडागुहहारं कौन्तोत्वक्पञ्चकैश्चात्पलाशमुक्षौः ।
प्रियङ्गुधौणेयकहेममांसोतालीयपत्रवृक्षपत्रधान्यैः ॥
श्रीवेङ्कट्यामकप्रिप्यतभिः पक्वान् कुंष्ठापि यशोपलाभम् ।
वातान्त्वतेभ्यश्च मूषन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ९ ॥

कीदृशविधादौ — दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतं तेनेह
नयोक्तं दधिमजनजनितेन तत्क्रियेत्यन्वयः । तत्क्रियं हतमिति नयोक्तद-
धिमजं हतमिति । मायककृते मायककायार्थमटगुणं जवं द्रियं ननु
ननुत्वाहतरुणं तच्च सति यवागूवत् कायः स्वात् अन्ते तन्मन्त्र-
दर्शनार् मायककृतस्य पचयतं तोषदोषे पक्वा मृत्कृति व्यवहारस्तु
पूर्वेषां । मायककृतं चार्द्रमेव मृत्कृति उद्भा ॥ ८ ॥

स्वल्पपद्मकृते स्वल्पपद्मं मायककृतमेव तूष्णस्य मिमिक्षा चतुः-
पलं शैलेयेतादौ । — कौन्ता रेणुकं पलाशं घटौ स्त्रौमेयं पत्रिपत्रं
चान्दसत्वादत्त सत्तास्य शोषः । हेम नामकेशरं वृषः वैषत्तं पुल्लं
श्रीवेङ्कटो नयनो वखोटो, ध्यातुं गच्छतुं एषां कल्याणं जवं चतुर्धनं

शुष्कमूलाद्यं तैलम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभूदाकराखामहौषधैः ।

पक्वमधुप्लवगानैलं सञ्चुलं श्लययुं जदेत् ॥

पुनर्नवालेहः ।

पुनर्नवालेहतादाहदशमूकरसादके ।

आर्द्रकस्वरसे प्रस्थे शुद्धस्य तु तुलां पचेत् ।

तत्सिद्धं व्योषचव्यैलात्वक् पत्रैः कूर्पिकैः श्वेतम् ।

चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः पुङ्ककं लिहेत् ॥

लेहः पौनर्नवोनाम श्लेष्मूलानिस्त्रदनः ।

आसकासाऽश्चिहरोबलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ११ ॥

दशमूलहरीतकी ।

दशमूलकघायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ।

तुलां शुद्धादधने दद्याद्गोक्षारं चतुःपलम् ॥

त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थाद्धं मधुनोहिमे ।

दशमूलीहरीतक्यः श्रेयान् हस्तुरः सुदारणान् ॥

ज्वरारोचकशुक्लाशोमेहपाण्डूदरामयान् ।

यमर्थात् । यद्योपलाभमिति यथास्वाभं तैलसिद्धं सुपिष्टैरिति शैलेवा-
दिभिः सुपिष्टैस्तैलं विद्वमुपनि तथा तैरेव सुपिष्टं प्रदेहं शोषन्ति
वयवनि ॥ १० ॥

पुनर्नवेत्तादौ ।— पुनर्नवादीनां दशमूलानामां मिश्रिता चतुःपल-
वसानि जलस्य चतुःपलप्रवावाः शेषन्त आकृकः । श्लेष्मेत्तादि ।—
वहायं छपकचये वा ज्ञेया । मधुनः पुङ्ककमहौ यवानि । श्ले-
ष्मोनिस्त्रदन इति पाठान्तरं आधुन्ये दानुसारेऽपि चक्षुषोषविनाशन
रत्युक्तः ॥ ११ ॥

दशमूलेत्तादि ।— कंसे इत्याहकं जलं कषायस्य कंसेमानतावि-
हरेण चतुःपलं कषायजलदोन्नाममुज्ज्वयते यतः कानं कंसेयम् ।

प्रत्येकमेककर्मार्थं त्रिचुगन्धमितोभवेत् ॥
कंसहरीतकी चैवा चरके पठ्यतेऽन्यथा ।
एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन कदापि वर्ण्यते ॥

कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषायेकंसेऽभयानास्य शतं शुद्धाञ्च ।
लेहे सुविद्धे च विनोय चूर्णं व्योषति सौगन्धसुभास्यते च ॥
प्रस्थाईमात्रं मधुनः सुशोते किञ्चिच्च चूर्णादपि बावन्मुक्तात् ।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥
काशज्वरारोचकमेहसुखान् मोहति दोषोद्धवपाण्डुरोगान् ।
काश्चांभवातावसृगच्छपित्तं वैवर्ण्यं मूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥
अथ व्यायान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वैव यच्छुभा ॥ १२ ॥

पटिपठे काशे जनद्रोहदानात् । चतुर्भागाग्रेणे सति भवति ।
पञ्चाशतमाकृतिमायत्नात् । व्योषचारचतुःपलमिति मिश्रित्वा निह्ने-
शस्य मानप्रधानत्वं त्रिचुगन्धं प्रत्येकं सुवर्णार्थं निह्नेशस्य द्रव्य-
प्रधानत्वं त्रिपञ्चमूलं मधुनः इति षोडशपत्राणि । एतद्व्योगोक्तमानस-
न्धादाश्चरकोक्तकंसहरीतकीनामपि प्रत्येकद्वयमानं कल्पनीयमिच्छाच्च
प्रत्येकमिच्छादि । इति सप्तम्याक्तम् अन्तेतर्थाः । चरके पठ्यतेऽन्यथा
इति एतेन पाठभेदं दर्शयितुं न तत्र योगभेद इत्यर्थः एतेन मानभेदाद्-
योगभेद इति हन्तोक्तमपाक्तम् । चरके पठ्यतेऽन्यथेत्युक्तं अतस्तमेव
पाठभेदं दर्शयितुं चरकोक्तकंसहरीतकीनाह द्विपञ्चमूलैतशादि ।
लेहाञ्च शुक्तिमित्यर्थपक्षम् । व्योषतिचुगन्धदोषशुद्धत्वं मानं नोक्तं
तथापि पूर्वोक्तद्वयमूचहरीतक्युक्तं व्याख्यानुसारेणात्रापि कल्पनीयम् ।
एवं दशहरस्यापि । किञ्चित् षण्णोऽन्धाव्यवचनः तेन व्योषचारयो-
क्तिमिच्छा चतुःपलपट्टेऽपि व्योषभागपेक्षया चरचारस्यापि किञ्चि-
त्त्रयनमा कल्पनीया इत्यर्थः । हन्तोक्ताह — किञ्चित् कर्मपञ्चाशः शुक्ति-
रहं पत्रं तथा । अत्रिध्यान्मधुना मानं व्योषादेर्निर्यवितस्य च ॥ १२ ॥

वेप इत्यादिवोगद्वयम् ।

लेपोऽङ्करशोथं निर्वहति तिलदुग्धमधुनवनीतैः ।
 तत्तत्तलमुद्भिर्वा शालदलैर्वा तु न चिरेण ॥
 शीथे विव्रनिमित्ते तु विषोक्ता सञ्ज्ञाता क्रिया ।
 ग्राम्याजानूपपिशितलवणं शुस्यशाकं नवान्नम् ॥
 गौडं पिष्टान्नं दधि सज्जशरं विज्जं मद्यमन्नम् ।
 धानावङ्गूरं समश्ननमद्योर्गुर्वसात्म्यं विदाहि ॥
 सप्तचारातौ श्वयद्युगदवान् वर्जयेन्मैयुनश्च ॥ १२ ॥
 इति शोथचिकित्सा ।

अथ दृढप्राधिकारः ।

शुग्गुत्तुं दधुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
 वातदृष्टिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

पाथेतप्रादौ ।— पिशितञ्च लवणञ्चेति समाहारः तस्य विशेषार्थं
 ग्राम्याजानूपपिशितं च लवणं कालादिमांसं ग्राम्यं लवणञ्च यत् पाथेनो-
 द्भूतञ्च तत् ग्राम्यम् । अन्नं कण्डूपादि लवणञ्च दामुद्रं करकञ्चेति ख्यातं
 तदन्नं अनूपं अङ्करादिमांसं लवणञ्च समुद्रतीरकं ससाध्यादीनि
 ख्यातं तदध्यान्पं गौडं गुडविकारं धानावङ्गूरितिलकट्यवाः । वज्रं रं
 शुक्लमांसं । समश्ननं पथ्यापथ्यं लैक्यं भोजनम् । चरात्माविति दिने ॥ १२ ॥
 इति शोथप्राधिकारः ।

पूर्वोक्तसङ्कल्पैश्च शोथानन्तरं दृढिमन्नविकृतिवित्तमुच्यते । दृष्टिः
 कुरण्डः । शुग्गुत्तुमिच्छादि । गोमूत्रपचद्वये एरण्डतैलपिष्टशुग्गु-
 माषकाष्टकं प्रविष्य मेघम् । तथा गोमूत्रपचद्वये एरण्डतैलकचमेकं
 प्रविष्य पिबेत् । इमौ दोगौ क्रमात् कफानुबन्धं वाते च बोध्यावि-
 त्ताहः ॥ १ ॥

सखीरं वा पिबेत्तै तं मासमेरुगुडसम्भारम् ।
 पुनर्नवाया हौलं वा तै तं नारायणं तथा ।
 पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥ १ ॥
 चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलतुत्पलम् ।
 शीरपिटैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥
 पञ्चगव्यकल्केन सहतेन प्रलेपनम् ।
 रक्त्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजं रक्तमोक्षणम् ।
 हृष्टपट्टित्वाणवीर्यैर्मूत्रपिटैः प्रलेपयेत् ।
 पीतदारुकायश्च पिबेत्तूत्रेण संयुतम् ॥ २ ॥
 स्थिन्मं मेदः समुत्पन्नं लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ४ ॥
 संखेद्यमूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सोमन्यः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्ये दृष्टीद्विसुखेन वै ॥ ५ ॥

सखीरमित्यादौ ।— सुशुतस्य अत्र योगः पित्तानुबन्ध इत्याहुः ।
 पुनर्नवातेनन्त पुन विवाहायउत्त्वाभ्यां साध्यमित्याहुः पाने वस्तौविति
 चर्चणं सम्बध्यते । रुवोस्तैलमेरुगुडतेनम् । दशकस्य दशमूत्रस्य । काम्भसा
 ज्ञेयमिति ॥ २ ॥

पैतिकट्टिमेवत्रमात्रं चन्दामित्यादि ।— पद्मं पद्मकेसरम् ।
 रक्तजं रक्तमोक्षणमिति आकाशं रक्तजहृदौ जतौकाभिः कार्यम् । सु-
 चतुष्टयादात् । उष्णरोक् रिति अजगत्त्रादिभिः सुशुतोक्तेः । पीतदारु
 देनदारु गोमूत्रेणैव देनदारुकायः कार्यं इत्याहुः । व्यवहारस्तु प्रलेपः
 विधया । वामटेपि — गोमूत्रेण पिबेत् कार्यं श्लेष्मजे पीतदारुजनि-
 व्युत्तम् ॥ २ ॥

स्थिन्ममित्यादौ ।— सुशुतस्य गोमूत्रपिण्डादिना बद्धुल्लिखम् ।
 सुरसादिना सुरसादिनखेन । शिरोविरेचनद्रव्यैः पिण्डबीजदिवापामा-
 नादिभिः । मूत्रयुक्तैरिति मूत्रपिटैर्बैपर्वेदिति पूर्वोक्तान्यम् ॥ ४ ॥

शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्वक्का सीमनिमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्मृद्विनिवृत्तये ॥ ६ ॥
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्त्वा दहेदङ्गविपर्यये ।
 रात्र्यायष्टयस्यैरण्डवलागोच्चरसाधितः ॥
 क्वाथोऽन्मृद्विं हन्ताशु रुबुतैलेन मिश्रितः ।
 तैलमेरण्डजं पीत्वा बलास्त्रिद्वयोन्यतम् ॥
 चाभ्मानशूलोपचितामन्मृद्विं जयेन्नरः ।
 हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभट्टां हरीतकीं सैन्धवकंप्रसुताम् ।
 खादेन्नरः कोष्णजलानुपानान्निवृत्तिं दृष्ट्वा चिरजां प्रष्टुमा ॥
 त्रिफलाद्वाथगोमूत्रं विवेत् प्रातःरतन्वितः ।

मूलकविषयसितमाह रं दोलादि कृष्णस्य मूलप्रभवमिति
 मूलवेगमरोधनजां सरोधनः कर्तव्यः शस्त्रकर्म्यं वेदनानिवारणार्थं
 त्वकादृक्दरणाद्यैश्च वस्त्रपटुन वेदनं कर्तव्यं शस्त्रकर्त्राणः शौका
 र्थं त्रोटिषुखेन अन्वयिजेपेण विध्यन् व्यधश्च तूलचवणार्थम् ॥ ५ ॥

अथाप्रफलकोपान्मृद्विचिकित्सामाह शङ्खेत्यादि ।— रुबुतस्य
 मृद्विं सोवनीति कोपान्तः सोवनीं मर्मत्वात् परित्यज्य व्यत्यासादिभि
 र्वातकोपवद्भौ टक्षणे टक्षणाकोपवद्भौ त वा मे यदि त पुनश्चमवतो
 दृष्टिस्तदं भयभावे व्यधः वातकोप्यधान्तरापेक्षया ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि ।— रुबुतस्य । शस्त्रदृष्ट्वाङ्गुष्ठमध्ये त्वक्कां छित्त्वा दहेत् ।
 अङ्गुष्ठविपर्यये इति विपर्ययार्थः दूवं वदति । बलास्त्रिद्वयोन्यतमि
 ददं शीरसाधनपरिभाषया बलास्त्रिद्वयसाधिते शीरे एरण्डतैलं प्रविष्य
 सैन्धवमिच्छेत् । हरीतकीत्यादौ तैलमेरण्डतैलमित्याहुः तस्य योगश्च
 विदेवनस्यामूलैरेव पानमिच्छति अन्यं तु उष्णोदकेन पानमित्याहुः ॥ ७ ॥

कफवातोद्भवं हन्ति श्लेष्मं वृषणोत्थितम् ॥
 सरलाशुक्लानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारणालसंयुक्तं शोथन्नं कफवातनुत् ॥
 भृशोरुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुत्तवः ।
 कृष्णामैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
 गन्धं घृतं सैन्धवसंयुक्तं शम्बू कभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
 ऐन्द्रीमूलभङ्गं चूर्णं रुतैलेन मर्दितम् ।
 त्र्यहाह्नोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥
 रुद्रजटामूललिप्ताकरटव्यङ्गचर्मणा ।
 बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ।
 निष्प्रियमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 लोपोवृद्धग्रामयं हन्ति बद्धमूलमपि वृद्धम् ॥
 वचा सर्पपकल्केन प्रलोपोवृद्धिनाशः ॥ ८ ॥
 लज्जाष्टमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ ९ ॥

गोमूलेत्यादौ ।—पल्लवं योगामेज्या भृशमिति विशेषः । कोष्ण-
 क्तवानुपासमिति पाठपक्षे क्रियाविशेषणम् । त्रिफलेत्यादौ ।—गो-
 मूत्रं प्रलेप्यम् । सरलेत्यादौ ।—सरसं सरसकाष्ठं लेपोयं योगः ।
 भृश इत्यादि स्पष्टम् । गन्धमित्यादि ।—शम्बू कुरुपभाण्डे, शम्बू कुरु
 चयुक्तं पाच्यं न पुराणमित्याहुः । घृतात् पाटिकश्च सैन्धवमिति वदन्ति
 लेपविधया योज्यमेतत् । ऐन्द्री गोरक्षककंटो । रुद्रजटिति ।—आदौ
 रुद्रजटाकल्केन लिप्ता मन्त्रानुरटः कटा इति ख्यातः नक्तकाकारः
 प्रायशोवृद्धोपरि तिष्ठति । तस्या अङ्गुलार्धं वा बद्धा वृद्धिरिच्छते ।
 रूपिका चर्कमूषम् ॥ ८ ॥

लज्जेत्यादि ।—लज्जा वराहक्रान्ता ऋषपक्षिभोजनं विट ॥ ९ ॥

मूलं विलकप्रित्ययोररलुकस्त्राग्नेर्हृत्योर्हयोः ।
 श्यामापूतिकरञ्जशिशू कतरोर्विखौप्रधारुष्करम् ॥
 कृष्णाग्रित्यिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम् ।
 पीतं काञ्चिकोणतोयमथितं चूर्णाकृतं ब्रह्मलुत् ॥ १० ॥
 अवीचीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरकस्य वा ।
 प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रह्ममूलकं परम् ॥
 मृतमात्रे तु वै चाके विशसो संप्रवेशयेत् ।
 ब्रह्मं सुहृत्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥
 अजाकी हवुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥ ११ ॥
 दृढत् सैन्धवाद्यं तैलम् ।
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गुलं निचुल वचाम् ।
 क्षौवेरं मधुकं भार्गी देवदारुसनागरम् ॥

संप्रति ब्रह्मविक्रितसामाह । ब्रह्मवत्तत्त्वम् यद्यपि द्वाविनि-
 स्त्रुते नान्ति तथापि तन्मान्तरागु कर्तव्यम् । यथा अन्तर्भित्तिर्दृष्टुं
 असेवनादिप्रवयं गतम् । करोति पत्न्यवच्छोभं दोषोर्वक्ष्यमाणस्यैव
 श्रुत्वाङ्गुलादङ्गुलं तं ब्रह्ममिति निर्दिष्टेति । ब्रह्मस्य चोक्ते वाड-
 षी ॥ १० ॥ । ब्रह्ममिति मूलं षष्ठ्यान्तैः सर्वैर्बोध्यम् । अरलुकः
 ॥ ११ ॥ । अरलुक्कः, श्यामाहृष्टारकः, पूतिकरञ्जोत्ताकरञ्जः,
 काञ्चिकः, कोणतोयमथितानामन्यतमेन पानं प्रकृताद्यपेक्षया सेवम् ॥ १० ॥

अवीचीरेणेत्यादि ।— वाभटस्य अवीचीरेण गोधूमकुन्दुरको
 पिष्ट्वा लेपः कार्यः एक एवायं योगः । वाग्भटः पूष्णयोगापेक्षया
 अतएव वाभटे पाण्ड्यस्थाने चकार । षष्ठ्यान्तैः षष्ठ्यरे व. बोद्धव-
 माहः । मृतमात्र इत्यपि वाभटस्य मृतमात्र इति सद्यमारिते, वि-
 शस इति क्रोडं पाटयित्वा तत्र कोण्ये ब्रह्मं प्रवेशनीयं ततो वक्षः
 कार्यः ॥ ११ ॥

सैन्धवाद्यतैले ।— निचुलोवेतस्य श्यामादिइतेति त्रैयप्रधारकव-

कट्फतं पौक्तरं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीतिनीं स्थिराम् ॥
 विस्वाजमोदे कणाच्च दन्तःरास्ते प्रविष्य च ।
 साध्यमेण्डजं तैलं तैलं वा कफवातमुत् ।
 ब्रह्मोदावर्त्तगुल्माग्निः शीहमेहाग्रमारुतान् ।
 आनाहमग्नरोच्चैव हृत्पित्तदनुवासनात् ॥
 घृतं सौरेखरं योज्यं ब्रह्मवृद्धिनिवृत्तये ॥ १२ ॥
 इति वृद्धिब्रह्मचिकित्सा ।

अथ गलगण्डाद्यधिकारः ।

यवमुद्गपटोलानि कटुरुक्षश्च भोजनम् ।
 कर्हिं सरक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥
 तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।
 हस्तिकर्षपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥
 सर्पिणान् पिप्पलीजानि शण्णगोजातसीयवान् ।
 मूलकस्य च बीजानि तक्रेणान्नेन पेषयेत् ॥
 जण्डानि ग्रन्थयश्चैव गलगण्डाः सुदारुणाः ।
 प्रलेपात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥
 जोर्यकर्कराकरसोविडसैन्धवसंयुतः ।
 नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥

ज्वाता । नीबिनी नीलवुद्धा चतुर्गुणजलेन पाकः । तैलं वेपि
 विबद्धैव वा । सौरेखरघृतं वक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥

वृद्धिब्रह्माधिकारः ।

उक्तलङ्घनैव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते । तण्डुलोदकेत्यादि
 हस्तिकर्षपलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः सर्वे गलगण्डाः वातकफमेदोभिरा-

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम् ।
 पिबेत् कोट्टवभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये ॥
 सूत्र्यावर्त्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने ।
 स्त्रोटास्त्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥
 तिकालावुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।
 मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यानुसेविनः ॥
 कफफलपूर्णान्तर्गलघर्षोगलगण्डनपहरति ।
 घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ॥ १ ॥
 मन्दिषीमूत्रविमिश्रं लौहमण्डसंस्थितं घटे मासम् ।
 अन्तर्धूमविदग्धं लिच्छ्यान्नाधुनाथ गलगण्डे ॥
 जिह्वायाः पार्श्वगोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्तिताः ।
 तासां स्थूलशिरे कण्ठे विध्यान्ते च शनैः शनैः ॥
 बहिर्शनैव संगृह्य दृशपत्रेण बुद्धिमान् ।
 क्षुब्धे रक्ते ज्ञाने तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥
 भोजनकालमभिव्यन्द्य यूपः कौलत्य इष्यते ।
 कर्तव्यमवहःसन्धिमध्याध्यासे स्थितश्च रैत् ॥
 उपनाहपरि तस्मिन् प्रादुर्लभगण्डे शिरालयम् ॥ २ ॥

दध्यन्ते नत विज्ञेय आविन्दभावाः अतो गलगण्डोक्तेषां कोष्ठा-
 एव देया इत्याहुः । जीर्णवृद्धाः परकतितक्ताबाहुः, अन्ये त-
 क्प्राण्डभेद इत्याहुः व्यवहारस्त यथेयेषु । तद्वगमित्तचिरजातम् ।
 जलकुम्भी पाह्ना तस्या भस्म पानोपकारवधिना गोमूत्रेण विषाज-
 परित्राय च पिबेत् । उपनाहनमुष्णवज्जलत्रयेणः स्त्रोटास्त वैरुष-
 नाहनकतैः । श्वेतैति श्वेतगिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ॥ १ ॥

मन्दिषीमादौ ।— पुराणजौहमन् मन्दिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा
 अन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना लिच्छ्यादित्यर्थः । जिह्वायां दस्तादौ कण्ठ-
 स्थूलशिरे बहिर्शन शनैः शनैः संगृह्य कुशपत्रेण शस्त्रपिशोरेण छिन्ना-
 दित्यर्थः । तस्मिन् ज्ञाने क्षुब्धरक्ते इति सगुडमार्द्रकं भक्षयेदिति

तुम्बीतैलम् ।

विडङ्गारसिन्धुपाराक्षाग्निव्योषाङ्गुभिः ॥

कटुतुम्बीफलरसैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

चिरोत्थमपि नस्येन मलमण्डं निवारयेत् ॥ १ ॥

अमृताद्यं तैलम् ॥

तैलं पिवेच्चास्यतवज्जिनिम्बहं साक्षयाष्टकमपिप्लीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारुं हिताय नित्यं मलमण्डरोमी ॥ २ ॥

माषिकाढ्यः सक्तुं पीतः काशोवहणमूलजः ।

मण्डमालां निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

पिट्ठा ज्येष्ठास्युना पेयाः काशनाशत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजसंयुक्ता मण्डमालामहाः पराः ॥

आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिट्ठा तण्डुलवारिणा ।

सम्यङ्मस्यप्रलेपाभ्यां मण्डमालां समुद्धरेत् ॥

मण्डमालामयान्तीनां नस्यकर्म्मणि योजयेत् ।

अन्ये यः दद्यादिति पठन्ति तस्यते मलमण्डादिति शेषः । कर्णमुग्ध-
बहिः सन्धाविति कर्णबो' वृष्टसमीपे उपस्थुं परिस्थितमित्यन्वयः ।

तुम्बीतेले ।— अथा वचा कटुतुम्बीफलरस इति परिणततित्त-
तुम्बीफलस्य चतुर्गुणस्वरस इत्याहुः । तैलमित्यादि समुत्तस्य । अस्यतवज्जी-
रुद्धूची हंसपादा हंसपादी इत्येकः कुटजः । यटाह वाभटः — रुद्धूची-
निम्बकुटजहंसपादोववाहवैः । साधितं पाचयेत्तैलं सकृन्नादेवदारु-
भिरिति । अन्ये यः हिंसादवे इति पठित्वा रक्तशोथपुष्पमेदेन काश-
नाशकं व्याख्यातवन्ति । अस्यतावद्व्यादिभिः काशवर्ज्यैरिति चन्द्रिका ।
अन्ये यः एभिः चर्म्मैः कर्णैः कर्णं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ १-४ ॥

अतः परं तण्डुलमाषिकादिभिः ।— माषिकाढ्य इति सकृदित्ये-
कवारम् । ज्येष्ठास्युनापि दोषं काशनाशः काशनाशः । आरग्वधस्य

निर्गुण्डग्राच शिफां सम्मगारिणा परिपेषिताम् ॥

कोषातकीनां खरसेन नखं तुल्यास्तु वा पिप्पलीसंयुतेन ।

तैलेन वारिष्ठभवेन कुर्याद्दण्डोपकुल्ये सह माचिकेण ॥ ५ ॥

कुङ्कुन्दरीतैलम् ।

ऐन्द्री वा गिरिकर्ण्या वा मूलं गोमूत्रयोगतः ।

गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥

अलम्बुषादलोद्भूतात् खरसाद् द्वे पले पिबेत् ।

अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनः ॥

गलगण्डगण्डमालाकुरण्डाच्च विनाशयेत् ।

पिष्टं ज्येष्ठास्त्रुना मूलं लेपाद्ब्राह्मणयटिजम् ।

अभ्यङ्गान्नाशयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ।

कुङ्कुन्द्यां विषक्तं तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ॥ ६ ॥

शाखोटविम्बग्राद्यतैले ।

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकल्पात् ।

विम्बप्रश्ममारनिर्गुण्डोषाधितस्यापि नाशनम् ॥ ७ ॥

निर्गुण्डीतैलम् ।

निर्गुण्डीखरसे चाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नखान्निहन्तग्राशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ८ ॥

शिफा रूचम् । कोषातकोत्तादि चत्वारोऽङ्गुलाः । पिप्पलीसंयुक्तेनेति
पदं कोषातकीनां खरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते । कोषातको घोषक-
तस्याः खरसः एवं तिक्ततन्त्रा अपि । वारिष्ठभवेन निम्बफलजलेन तैलेन
द्वितीयोयोगः वारिष्ठभवस्येति पाठान्तरे—वारिष्ठफलस्येत्यर्थः । वचो-
पकुल्य इति ।—पिष्टा मधुना नखं विधेयमित्यर्थः । ऐन्द्रीगोरक्ष-
हंटी, गिरिकर्णी चैताद्वराजिता, अलम्बुषा पुण्डितिका अलम्बुषो वा ।
अभ्यङ्गादित्यादौ ।—कुङ्कुन्दरी कुङ्कुया इति ख्याता मृषिकामतिः
तस्याः कल्कं लब्धं चतसृषम् । गण्डमालापहमित्यादिशाखोटक-
ल्पेन खरसकल्परूपेण सुचुतेऽप्युक्तं शाखोटकखरसेन सिद्धं तैलं

वनकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।
 पक्वा तु पूषिकां खादेदपचीनाशनाय तु ॥
 शोभास्त्रनं देवदारु काष्ठीकेन तु पेयितम् ।
 कोष्णं प्रलेपतोह्व्यादपचीमतिदुस्तराम् ।
 सर्वपारिडपत्राणि दग्ध्वा भक्ष्यातकैः सह ।
 हागमूत्रेण संपिष्टमपचीन्नं प्रलेपनम् ॥
 अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।
 वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्तापचीन्नयान् ॥
 पाण्डिं प्रतिद्वादश चाकुलानि
 सिद्धेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
 विदार्य मत्स्याण्डनिभानि विद्यो
 निकष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ १ ॥

व्योषाद्यं तैलम् ।

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्देखातयं भिषक् ।
 अकुल्यान्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥

हितं नस्य क्षुत्त्रेचनेषु रति । विन्धोत्वादि योगान्तरं विन्धो हिन्विरति
 ख्याता तेकाकुषा इत्यन्ये । अश्वमारः करवीरः विम्बादीनां कल्को-
 जकं चतुर्गुणमिति गवदाहः । निरुण्डीत्यादौ । निरुण्डीखर-
 चतुर्गुणः ॥ ५-८ ॥

अपचीचिकित्सामाह वस्तेत्यादि त्रयोभागातण्डुलानां भेषज-
 स्थैतः । अश्वत्थोत्वाटौ वराहमज्जयोगास्तपः पाण्डिं प्रतोत्वादि ।
 सुशुतस्य । पाण्डिं गुल्फस्याधोदेगः पाण्डिं मारभ्य द्वादशाङ्गुलानि
 निविता परिमाद इन्द्रवस्तिं द्वाङ्गुलं परित्यज्य विदारयित्वा जाल-
 णानि मेढो जालानि मत्स्याण्डेन सहशान्याकष्याग्निं विदध्यादित्यर्थः ।
 एवमपच्यामूलोच्छेदात् प्रथमः ॥ ६ ॥

कक्षाक्षपूरसन्निगतापचीषु चाकुलगतमेव कर्माह मणिवन्धोत्वादि ।
 मणिवन्धोहस्तवाङ्गुलानि । अत्र मणिवन्धाद्द्व्यङ्गुलमेकं इयं वा पदि-

दण्डोत्पलाभवं मूलं बह्वं पुण्येऽपचीं जयेत् ।
 अपामार्गस्य वा छिन्द्याजिह्वातलगतं शिरे ।
 व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
 तैलमेतैः घृतं नस्थात् कच्छामण्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनं बाभयालाक्षावचाकटुक्रोहिणी ।
 एतैस्तैलं घृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ११ ॥

गुञ्जाद्यं तैलम् ।

गुञ्जाह्यारिष्यामाकसर्षपैर्मूत्रसाधितम् ।
 तैलन्तु दशधा पश्चात् कणालवणपञ्चक—सरिचै-
 चर्यितैर्वृत्तं सर्वव्याघातं जयेत् ।
 अभ्यङ्गादपचीं नाडी बलीकार्शोर्ज्वद्वयान् ॥ १२ ॥
 ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोधं प्रतिक्रियाम् ।
 पक्वानापाट्य संशोध्य रोपयेद्द्वयभेषजैः ॥

हिंसा सरोहिण्यमृता च

भागीं श्लोणाकविलापुरुषाणां गन्धाः ।

त्वज्जरेखा कार्या । अत्रैव शूलकम्पान्तगमाह छिन्द्यादित्यादि ।—
 श्लोवमित्यादौ ज्वरं चतुर्गुणं चन्दनमित्यादौ ।— अथवा हरीतकी च
 तं अभयमुशीरं नासावचाहरीतकीकटुक्रोहिणीचन्दनैः । तैलं प्रसा-
 दितं पीतं समूलामपचीं जयेदिति बाभट्ट चम्पादात् ॥ १०—११ ॥

गुञ्जोत्पादौ ।— ह्यारिः करहोरः तस्य मूलम् । श्यामा उड-
 टारकः चर्कस्य क्षीरं गोमूलं चतुर्गुणं दत्त्वा दशधा पाकः ततः कणा-
 लवणपञ्चकं सरिचैर्बुधैः प्रविष्य प्रबोध्यम् । कणा लवणपञ्चकसरिचै-
 रित्येकवदम् । घृततैलवज्जामज्जावेखवारपयोदधि । नासावचनतोषा-
 भसिति ॥ १२ ॥

पञ्चिचिक्लिहामाह पञ्चिचिक्लिह ।— श्लेषप्रतिक्रियानिधि
 श्लेषोर्थावचित्तिव' तच्च चक्षुर्दृष्टमश्रोत्रमपतर्पणादि विदेहात्मनो-

गोपितपिटाः सह तालपत्र्या गृह्यो विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ।
 चलात्काः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परधेयनञ्च ॥
 काकोत्तिवर्गस्य तु शीतलानि पित्रे कषयाणि सशर्कराणि ॥
 द्राघारमेनेन रवेन वापि चूर्णं पत्रेहापि हरोतकीनाम् ।
 मधुकजज्वर्जनवेतानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेत् ॥
 हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या गृह्यो भिषकः क्षेप्यसमुत्थिते तु ।
 स्निग्धे च विस्त्रापनेन कुर्यादङ्गुष्ठरेण हृशदीप्तयेत् ॥ ११ ॥
 त्रिकङ्कतारगन्धकाकणन्ती काकादनीतापसष्टमूलैः ।
 घानेपयेदेनमलावभार्गाकरष्णकालामदनैश्च विद्वान् ॥
 इन्तीचितकमूलतकस्तु हार्कपयसी रुडः ।
 भस्मातकास्थिकाशीशं लेपोभित्प्राक्छिन्नामपि ॥
 प्रशर्ज्येदादिजिह्वे पोमाहवाहककोटजः ।
 सर्जिकामूलकक्षारः शङ्खवर्णमनन्वतः ॥
 प्रलेपोविहितस्तीक्ष्णोऽहन्ति येऽप्यग्निदादिकान् ॥ १४ ॥

काटशविधम् । हिंस्रं लोहं । — मसुतस्य । त्रिंशु कालाकङ्का कण-
 मया कण्ठागोभाजनः । गोपितपिटा इत्यत्र गोजीषु पिष्टेति पाठान्तरे
 गोजीषाखेटकः किन्तु गोजीषाठेदन्ताः चार्कैरेदारमयायाद् । तथा
 चक्षुःशटीकाकङ्किः व्याख्यातत्वाच्च । तालपत्री तावसनी ।

हृतेषु दोषेष्वपि । — यमगादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु
 कफादिरक्तानेषु हृतेषु सप्तच यथानुपूर्वेति क्षेत्रे खेटादिक्रमं कृत्योत्तरैः ।
 हशटीकृतः शिलापुन्यकः चतुर्दशोऽङ्गुलानामङ्गुलीयः अनन्तप्राक्छन्दो-
 भागीणान् ॥ १२ ॥

त्रिकङ्कतेत्यादौ । मदनान्नमयोयोग इति चन्द्रिका, विषङ्कतो
 बहिष्कृतवत् इति ख्यातः काकनली गुग्गा तस्याह्वयम्, काकादनी
 काकनिन्दुकः, तापसष्टकः पुन्यपीवकः, चकावु बटुतस्वी, वाया
 वायाकङ्का, मङ्गुठा वा सुहावपयसीति सुहावकीः क्षीरम् ।

यद्यीनमन्त्रं प्रभवानपक्वः सुहृत् वाग्निं विदधोत वैद्यः ।
 चारेण वै तान् प्रसारयेत्तु संलिख्य संलिख्य यथोपदेष्टम् ॥ १५ ॥
 मन्त्रार्णवे दानां न यतो विश्वः प्रदेशहेत्वा कतिरोषद्वयैः ।
 ततश्चिकित्सेः क्षणमर्णवे दानि विधानविदुश्चाप्यविकृत्यतेन ॥
 वातार्णवे चाप्युपनाहनानि स्निग्धैश्च मांसैरथवेशवारैः ।
 स्वेदं विदध्यात् कुमलस्य नाड्या वृद्धेण रक्तं वज्रमोक्षरेण ॥
 स्वेदोपनाहामृदवस्तु पथ्यापित्तार्णवे कायविरेचनानि ।
 विष्टब्धं चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैश्च शौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥
 स्रग्ध्राकृतैः सर्ज्जरसप्रियङ्गुपुनःपुनःपुनः यदिकाद्वैः ।
 लेपनं शङ्खचूर्णं सह मूलकमस्यना ।
 कफार्णवे दापकं कुर्वाद्यग्र्यमादिषु विशेषतः ॥ १६ ॥

भस्मातकास्थि भस्मानकबीजम् । काशोश्चातकाशोश्च मातृवाहिक-
 कीटः पातकरापत्यकीट इति ख्यातः ॥ १७ ॥

यन्मोखादि ।— सुश्रुतस्य । चारेणैति विकल्पदोषायेकवा तेन
 वाते वातः प्रकृतिः पित्ते च चार इति । प्रसारयेदिति प्रत्येकमेव ।
 यथोपदेष्टमिति यथा शास्त्रं एतज्ज्ञानं विदधित इत्यनेनापि सम्प्र-
 ध्यते ॥ १५ ॥

कफार्णवे पित्तविकृतं सोपपत्तिरिति प्रतिपत्तिरिति पित्तार्णव-
 दानार्णवे च विशेष इव विशेष इह ज्ञेयः तेन सुश्रुतोक्त-
 भेदोपि भवत्युक्तः ।

अर्णवे दानि विधानविदिति दाहादिभिः । नाड्येति नाड्यो-
 र्वेदविधिना । स्वेदोपनाहामृदव इति मृदुस्वेदो द्रवस्वेदः । मृदु-
 रपनाहस्तु काकोल्यादि मृदुद्रव्यकृतः । कायविरेचनमित्यत्र काय-
 पक्वत्वं विरोचिरेचनव्युदाहारम् । विष्टब्धत्वादौ उदुम्बरः फणुः कर्क-
 शपत्रत्वात् शाकमरुजस्तदः गोजी पत्रं शाकः शाखोटको वा शौद्र-
 युक्तैरिति सर्ज्जदिभिः सम्प्रध्यते । पुनःपुनः रक्तचन्दनं वदिकाद्वै वदि-
 कचुकम् ॥ १६ ॥

निष्णावपिण्यः ककुलत्वं कल्केर्वांसप्रगादैर्दधिमहिंते च ।
 लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथात् सुचन्तः पत्नान्यथ मच्छिका वा ॥
 अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रकम्बं लिखेत्ततोऽग्निं विदधोत पश्चात् ।
 यदल्पमूलं तत्पुतान्मसीसैः संवेद्य पत्रैरयमायसैर्वा ॥ १७ ॥
 चाराग्निशक्तायवतारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ।
 यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्ब्रूयोक्तम् ॥
 उपोदिकारसाभ्यक्तसूतपत्रपरिवेष्टिताः ।
 प्रस्थम्यन्तश्चिरान्मृगाणां पीडकाव्युदजातयः ॥
 उपोदिका चास्त्रिंशत्कपिटा तपोपनाहो नवणेन मिश्रः ।
 हृष्टोऽव्युदानां प्रथमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मर्त्यागानाम् ॥
 लेपोऽव्युदजद्रव्यामोचकमस्यातुषश्चूर्ण्यस्ततः ।
 शरटश्चिरार्द्रकगन्धयवजविडङ्गनागरे — व्याध ॥
 खुहीगण्डोरिका खेदोनाशयेदव्युदानि च ।

निष्णावेत्यादि ।— सुचुतस्य । निष्णावः चेतगिम्बी पिण्यः क-
 कलत्वं कल्कः क्रिमयो यथा लेप्यतः परं उत्पद्यन् इति शेषः । सुचुति
 यत्न मूर्च्छन्तीति पाठे अपत्नान्यथमच्छिकावेत्यतः परं मूर्च्छतोति शेषः ।
 यतत् कम्बं लिखेत्ततोऽग्निं विदधोत पश्चात् ।— सुचुतस्य । क्रिमिभ-
 खादवशिष्टम् । लिखेदिति अल्पावशिष्टं पूतिमांसं शस्त्रेण हिन्द्यात्
 अल्पावशिष्टस्य च खेदनेन अतरस्य महान् क्लेश इति तात्पर्यः ।
 ततोऽग्निं विदधोति शस्त्रखेदान्नरस्यावशिष्टाव्युदमूलस्य च व्य-
 रुद्धोदाय अग्निं विदधोत तत्रगताकवा दहेत् कल्किवर्णां लिखेदपि
 यद्यव्युदस्य मूलं लिखेत् तदा किं कर्तव्यमित्याह यद्यल्पमूलमिच्छा-
 दि ।— यद्यव्युदस्य यदल्पमूलं तत् तद्वादिषेहान्नानामन्यतमेन रिचनेः
 पत्रैः संवेद्य व्यापनेदिति व्याख्येयं नव चाराद्यवचरणपेक्षया
 त्रयादिपत्रवेष्टनेन च तन्मूलस्याव्युदस्य संबन्धेणात् सुचनेन उपपन्नो
 नवतीति भावः । तत्पु रक्तम् ॥ १७ ॥

विध्यन्तरमाह चाराग्नौत्यादि ।— पाकक्रमेणोपाकोक्तपाठन-
 शोधनादिक्रमेण यथोक्तमित्युपचारक्रियाविशेषणम् । पीडकाव्युदः

सीसकेनाय लवणैः पिण्डारकफलेन वा ।

हरिद्रालोक्षपत्तङ्गमृद्वधममनःश्लिष्टा ।

मधुप्रणादोलेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ।

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्कराव्दे ॥ १८ ॥

इति गलगण्डगण्डमालाऽपचीयव्यग्रव्दे दाधिकारः ।

अथ श्लोपदाधिकारः ।

लङ्गुनालेपनस्वेदरेचनैरक्तमोक्षयैः ।

प्रायः श्लेष्माहरैरुष्णैः श्लोपदं समुपाचरेत् ।

सूत्रैरगुण्डनिर्गुणीवर्षाभुशिशुसर्षपैः ।

प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमतिदाहणम् ।

निष्प्रिष्टमारणालेन रुषिकामूलवल्कलम् ।

प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमलमपि दृढम् ।

पिण्डारकतद्वसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता

श्लोपदमुग्रं नियतं जङ्घा सूत्रेण जङ्घायाम् ।

हितश्चालेपने नित्यं चित्तकोदेवदारु वा ।

सिद्धार्थशिशु कल्को वा सुखोष्णोभूतपेषितः ॥ १९ ॥

जातव इति षोडशकवृद्धप्रकारादित्यर्थः । लेप इत्यादौ ।— रक्त-
मोक्षः कटलीकागुण्डकः तस्य मल्लुञ्जार इत्यर्थः । गरटः लङ्ककाजः
यवजोयवचारः । खुरीनाट इत्यादौ योगाः कटोः खुरीगण्डो-
रिका खुरीकालः रत्नदीपुटगुण्डेन तथा तद्वहोसकोन तथा तद्वहोसकोन
तथा पिण्डारकफलमुतल्लिख्य लोडुलिकां बद्धा स्वेदः कार्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति गलगण्डगण्डमालाऽपचीयव्यग्रव्दे दाधिकारः ।

पुर्वोक्तवृद्धत्वेन श्लोपदाधिकारद्वाराह कङ्कदेव्यादि ।— श्लिष्टां
श्लेष्मकं पिण्डारकतद्वः खनारख्यातः । जङ्घा सूत्रेणेति जङ्घावि-
वन्दाकशिफंति वक्ष्यते । जयसर्पः वन्दाकशिफा नाट इति गो २

स्नेहस्नेदोपनाहाच्च हृदीपदेऽनिलधे भिषक् ।
 क्षत्वा गुल्फोपरि शिरां विधेत्तु चतुरङ्गले ॥
 गुल्फस्याधः शिरां विधेत् हृदीपदे पित्तसन्धवे ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ १ ॥
 मञ्जिष्ठां मधुकं राक्षां सहिंक्षां सपुनर्नवाम् ।
 पिङ्गारणालैर्लेपोऽयं पित्तहृदीपदशान्तये ॥
 शिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे चैव हृदीपदे ।
 मधुसुक्तानि चाभीक्ष्णं कषावाणि पिवेन्नरः ॥
 पिवेत् सर्षपतैलेन हृदीपदानां निवृत्तये ।
 मूलीकरञ्जच्छद्वजं रसं वापि यथाबलम् ॥
 अनेनैव विधानेन पुच्छञ्जीवकञ्च रसम् ।

पेयम् । अथवा हृदीपदाययज्जगवां रक्तसूत्रेण बन्धनीया ।
 हितश्चेत्यादि गोमूत्रपिष्टास्त्रयोलेपा बोध्याः । सिद्ध्यर्थः श्लेत-
 सर्षपः ॥ १ ॥

स्नेहेत्यादि सुश्रुतस्य । स्नेहस्नेदाविह शिराध्वधाङ्गभूतौ न
 तु स्वतन्त्रया स्नेहो देयः सर्वहृदीपदानां कफप्रधानत्वात् विरु-
 द्धशीयत्वेन । विधेदिति । अथञ्च गुल्फोपरि पञ्चाङ्गाग्रे शिरा-
 ध्वधोरङ्गुष्ठौ सत्यामेव कार्यः ।

पैत्तिकहृदीपदचिकित्स्यामाह गुल्फस्याध इत्यादि-सुश्रु-
 तस्य पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यादिति योज्यं चकारात् चैवघ्नीञ्च
 हृदीपदानां कफप्रधानत्वात् ॥ १ ॥

मञ्जिष्ठामित्यादि ।—हिंक्षा कालाकड़ा । शिरामित्यादि
 सुश्रुतस्य । सुविदितां व्यक्ताम् । अङ्गुष्ठ इति पदाङ्गुष्ठसन्निधौ
 क्षिप्तमर्कण उपरि अङ्गुले शिराध्वधः कार्यः । क्षिप्तमर्क्ये अ-

काञ्चिकेन पिवेच्चूर्णं मूत्रैर्वा दृढदारुणम् ॥
 रजनो गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिवेच्चरः ।
 वृद्धोऽप्यं शीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विधेयतः ॥
 गन्धर्वतैलभट्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिवति ।
 शीपदवन्धनमुक्तोभवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
 धान्यान्धं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
 शीपनश्चामदोषघ्नमेतत् शीपदनाशनम् ॥
 गोधापतीमूलसंयुक्तां खादेन्नाभेऽहरो नरः ।
 जरेत् शीपदकोपोऽयं पुरं सद्यो न संशयः ॥ ३ ॥

दृढदारुकचूर्णम् ।

शीपदघ्नोरसोऽभ्यासाद्गुडूच्यालैलसंयुतः ।
 त्रिकटुत्रिफलाचम्यं दार्वीवदणगोचुरम् ॥
 अलम्बुषां गुडूचीश्च समभागानि चूर्णयेत् ।
 सर्वेषां चूर्णमाहृत्य दृढदारुस्य तत्समम् ॥
 काञ्चिकेन च तत् पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः ।

घाञ्चि मरणं स्यादिति । मुञ्चतेऽप्युक्तं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीर्ध्वं क्षि-
 प्रेति मर्त्ये तत्र व्यधे त्वाक्षेपकं मरणमिति ।

कषायाणीति कफहरारग्वधादिगण्यमुष्कादिगण्यकृतानि ।
 पूतिकरञ्जच्छदजमिति कण्टकी करञ्जपत्रस्वरसं पलमानं कटु-
 तैलाक्षं प्रक्षिप्य पिवेत् । अनेनैव विधानेनेति कटुतैलप्रक्षेपेण
 इत्यर्थः । गन्धर्वतैलमरण्डतैलं गोजलेन गोमूत्रेण । तैलसंयुक्त-
 मिति तैलं कटुतैलम् । गोधापदी गोहालियालता तन्मूलस्यै-
 कोभागः मासस्य भागत्रयम् ॥ ३ ॥

गुडूचारस इति स्वरसः कायो वा तैलन्तु कटुतैलम् ।
 त्रिकटुकं यादौ ।— अलम्बुषा मुण्डिरी । दृढदारुस्य तत्सम-

जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सर्वकामिकम् ॥

नाशयेत् श्रीपदं स्यौत्सव्यमावातं सुदारणम् ।

गुल्फाकुष्ठानिलाहरं वातश्चेत्पुष्करापहम् ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादिचूर्णम् ।

पिप्पलीतिफलादारुणागरं सपुनर्नवान् ।

भागैर्द्विपलिकैरेषां तत् समं वृद्धदारकम् ॥

काञ्चिकेन पिवेच्चूर्णं कर्षणात् प्रमायतः ।

जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सर्वकामिकम् ॥

श्रीपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्रीगरमेव च ।

अग्निश्च कुष्ठो घोरं भस्मकश्च निवर्हति ॥ ५ ॥

लघ्वाद्योमोदकः ।

लघ्वाचित्तकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

विंशतिश्च हरीतक्योगुडश्च तु पलद्वयम् ॥

मधुना मोदकं खादेत् श्रीपदं हन्ति दुस्सरम् ॥ ६ ॥

सौरेश्वरं वृत्तम् ।

सुरसोदेवकाष्ठश्च त्रिकटुत्रिफले तथा ।

लवणान्यथ सर्वाणि विषङ्गान्यथ चित्रकम् ॥

मिति त्रिकट्वादि सर्वचूर्णसमं वृद्धदारकस्य चूर्णमित्यर्थः सर्व-
कामिकमिति यथेष्टमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादौ ।— अग्निश्च कुष्ठ इति निरेकेण पित्त-
हरत्वात् । अन्ये तु यस्मादग्निं घोरं कुर्वते अतो भस्मकं निव-
र्हति प्रयाति इत्याहुः ॥ ५ ॥

लघ्वाद्यादौ ।— लघ्वादीनां कर्षादिमानं यथाक्रमं ज्ञे-
यम् । विंशतिश्च हरीतक्य इत्याहुतिमानात् । मध्व मोदक-
करणोचितं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

चविकापिप्पलीमूलं गुग्गुलुहृदुषा वचा ।
 जवाग्रजस्र पाठा च शब्बेला वृद्धदारकम् ॥
 कल्कैश्च कार्ष्णिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दशमूलकषायेण धान्यद्रुषद्रवेण च ॥
 दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।
 एकं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिदेत् कर्षद्वयं हविः ॥
 क्षीपदं कफवातोत्वं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।
 मेदःश्रितञ्च पित्तोत्वं हन्यादेव न संशयः ॥
 अपचो नण्डमालाञ्च अम्लहृष्टिं तथार्घ्यदम् ।
 नाशयेद्गृहणीदोषं श्लययुं शुद्धानि च ॥
 परमाग्निकरं हृत्वं कोष्ठश्रिमिविनाशनम् ।
 हृतं सौरेखरं नाम क्षीपदं हन्ति सेवितम् ॥
 जीवकेन हृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ७ ॥

विडङ्गाद्यं तैलम् ।

विडङ्गमरिचाकैषु नागरे चित्रके तथा ।
 भद्रदाव्यैरलमाख्येषु सव्येषु लवणेषु च ॥

सौरेखरहृते सुरसः पर्णसः वृन्दलिखित तन्त्वान्तरसम्बा-
 दात् निर्गुण्डी वा । दशमूलकषायस्य मिलित्वा प्रस्थं जलं चतु-
 र्गणं शेषं प्रस्थमेकम् । धान्यद्रुवेण कार्ष्णिकेन नतु धान्यकल्का-
 येन धान्याम्बेनेति तन्त्वान्तर पाठात् व्यवहाराभावाच्च । ननु
 कयोर्द्रवयोः कियन्मानं ग्राह्यमित्याह प्रस्थमित्यादि । सौरेख-
 रमिति वृन्दा निर्गुण्डीपर्यायवाची तेन सुरेखरा निर्गुण्डी
 तत्कृतत्वात् सौरेखरमिति संज्ञा । जीवकेनेति जीवो वृह-
 स्पतिः स्वार्थे कः ॥ ७ ॥

विडङ्गादितैले ।— भद्रदाव देवदार एककाख्यो जोगला

तैलं पक्कं पिवेद्वापि क्षीपदानां निवृत्तये ॥ ८ ॥

इति क्षीपदचिकित्सा ।

अथ विद्रव्यधिकारः ।

जलौकापातनं श्लेष्मं सर्वस्मिन्नेव विद्रव्यौ ।

स्रुविरेकोलघुत्वं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ १ ॥

वातघ्नमूलकज्जैस्तु वसातैलद्वयैः ।

सुखोष्णो बद्धलोलेपः प्रयोज्योवातविद्रव्यौ ॥ २ ॥

स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

विलीयते क्षणेनैवमपक्वसैव विद्रधिः ॥ ३ ॥

एलवाण्डुकमित्यन्ये । पेटिकेत्यपरे । विडङ्गादीनां कल्कं द्रवं
अलं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥

इति क्षीपदाधिकारः ।

प्रागुक्तसम्वादादेव विद्रव्यचिकित्स्थोच्यते । जलौकेत्या-
दि । — स्रुविरेक इति स्रुविरेको बद्धधा कार्यः गम्भीर-
धातुगतदोषकृतत्वात् विद्रव्येति वदन्ति ॥ १ ॥

वातघ्नेत्यादि । — सुश्रुतस्य । वातघ्नमूलं दशमूलम् ।
वातघ्नस्थाने सुरङ्गीति पाठे सुरङ्गी शोभास्त्रनक्तः ॥ २ ॥

स्वेदेत्यादि । — स्वेदोपेसवारादिभिः । यदाह सुश्रुतः
वेसरैः सक्तशरैः पथोभिः पायसैस्तथा । स्वेद्येच्चापि सतत-
मिति । उपनाहोऽपि तत्रैवोक्तः यथा आनूपौदकमांसान्
काकोत्यादिसतपेणः । स्नेहाम्बुसिद्धोलवणः प्रयोज्य उपना-
हने इति । सिद्धपिष्टैरिति एतस्त्रिपिष्टैः ॥ ३ ॥

पुनर्नवादारविषदशमूलाभयाम्भसा ।
 गुग्गुलुं रुतैलं वा पिवेन्नास्तविद्रधौः ॥ ४ ॥
 पैत्तिके शर्करालाजामधुकैः शारिवायुतैः ।
 प्रदिक्ष्यात् क्षीरपिटैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥
 पिवेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ।
 पञ्चवल्कलकल्केन दृढमित्रेण लेपणम् ॥
 षष्ठाक्षशारिवाद्रूर्वा नलमूलैः सचन्दनैः ।
 क्षीरपिटैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिप्रशान्तये ॥
 दृष्टकासिकताक्षोगोशकृत्तुषपांशुभिः ।
 मूत्रपिटैश्च सततं स्वेदयेत् क्षौद्रविद्रधिम् ॥ ५ ॥
 दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
 शोथं व्रणं वा कोष्णेन सम्मूलं परिषेचयेत् ॥
 त्रिफलाशिशुवरुणं दशमूलाम्भसा पिवेत् ।
 गुग्गुलुं मूत्रशुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ६ ॥
 पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।
 विद्रधोः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।-- अम्भसा काथेन ॥ ४ ॥

पैत्तिक इत्यादि ।-- सुश्रुतस्य । योगद्वयेऽपि क्षीरेण पे-
 षणं शारिवा अनन्तमूलम् । पयस्या क्षीरकाकोली, दृष्टके-
 त्यादि ।-- सुश्रुतस्य । अत्र मूत्रपिटैरिति प्रमादः पाठः
 किन्तु मूत्रैरुष्णैरिति सुश्रुते पठ्यते अन्ये तु लौहं लौहचूर्णं
 गोशकृत् गोमयं एभिरिष्टक-चूर्णादिभिर्मूत्रपिटैरेरण्डमूत्रवद्भैः
 स्वेद इति व्याख्याय मूत्रपिटैरिति पाठमेव स्वीकुर्वन्ति ॥ ५ ॥

दशमूलीत्यादौ ।--सस्नेहेनेति पूर्व्वेण परेण च सम्बध्यते ।
 रसेन मांसरसेन ॥ ६ ॥

पित्तेत्यादि ।--सुश्रुतस्य । विपुलवचनस्यापि सर्व्वथम्स्य

शोभाञ्जनकनिर्गुहोद्दिष्टसैन्धवसंयुतः ।
 अचिराद्विद्रधीन् हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥
 शिमुन्मूलं जले धौतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।
 तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्बिद्रधिं नरः ॥
 श्वेतवर्षाभ्रुवोन्मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
 जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥
 वरुणादिगणकायमपक्वेभ्यन्तरोत्थिते ।
 अषकादिप्रतिवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥
 शमयति पाठाभ्रुलं क्षौद्रयुतं तण्डुलान्भसा पीतम् ।
 अन्तर्भूतं विद्रधिसुद्धतमाश्लेव मनुजस्य ॥
 अपक्वेत्वेतद्विष्टं पक्वे तु प्रणयत् क्रिया ।
 सुतेयूषं मधुश्चैव मैरेयान्मसुरासवैः ।
 पेशोवरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोयवा ॥ ७ ॥
 प्रियङ्गुधातकीलोभ्रं कट्फलं तिलिशत्वचम् ।
 एतैर्बौलं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥ ८ ॥
 इति विद्रधिचिकित्सा ।

दृष्टत्वात् पुनर्निरवशेषत इत्युक्तं छत्सुलेपादि विध्यतिदेश-
 र्भम् । शिमुन्मूलमित्यादौ ।— दरपिष्टमीषत्पिष्टम् । वरुणे-
 त्वादौ ।— सुश्रुतस्य । वरुणाद्यूपकादिगणौ सौश्रुतौ । सुत
 इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । ऊर्द्धस्त्वतामपि कदाचिच्चिकित्सासा-
 धता चिकित्साभिधानादनुमन्तव्या । मधुशिशु इति रक्तयो-
 भाञ्जनद्वयस्य मूलम् । मैरेयं मद्यविशेषम् । अषकं काञ्चि-
 कम् ॥ ७ ॥

प्रियङ्गुत्यादि ।— सुश्रुतस्य । तिलिशोऽतिसुक्तकः । त्वच-
 मिति निर्देशात्त्वचश्चन्द्रोऽपि नपुंसकलिङ्गोऽकारान्तोऽसौति

अथ व्रणशोथाधिकारः ।

आदौ विन्नापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिव्यते ।
 एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः ॥ १ ॥
 मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च भद्रदारुमहौषधम् ।
 अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥
 कल्कः काञ्चिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।
 सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥

गम्यते । चन्द्राटे तु तिलिशं धवमिति पाठोदृश्यते । तिलिसै-
 भवमिति पाठान्तरे तिलिस्तिलिश एव । प्रियङ्गादिभिः कल्क-
 द्रव्यं जलं चतुर्गुणं एतच्च तैलं मज्जभवविद्रधौ सुश्रुते पठ्यते ॥८॥
 इति विद्रधिचिकित्सा ।

विद्रध्युक्तसम्बादात् प्रायेण तुल्योपक्रमत्वाच्चागन्तरं व्रण-
 शोथचिकित्सामाह । आदौ विन्नापनमिति ।— सुश्रुतस्य ।
 विन्नापनमिह केवलमङ्गुष्ठादिमर्दनमात्रे परिभाषितम् । किन्तु
 विन्नाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वह्निः परिमार्जनरूपे शमने शोथ-
 विलयनकरप्रलेपपरिषेकाभ्यङ्गादावपि वर्तते । अवसेचनमपि
 शोधनरूपेऽन्तःपरिमार्जने विरेकवमनरक्तमोक्षणादौ च व-
 र्त्तते । उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च वर्त्तते एवमपरेऽप्यु-
 पक्रमाः । विन्नापनादयोभाविब्रणविघातप्रयोजकतया व्रणस्ये-
 त्युक्तम् ॥ १ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मातुलुङ्गस्य मूलं अहिंसा
 कुङ्करानि कालाकड़ाभेदः । कल्क इत्यादौ ।— स्निग्ध इति

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शीतलाञ्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥
 म्यग्रधोषुम्बराश्वत्थश्चवेतसवल्कलैः ।
 ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः श्रुतः ॥
 आगन्तौ शोथितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
 अजगन्धाश्चगन्धा च काला सरलया सह ।
 एकेशिकाजम्बूङ्गी च प्रलेपः क्षेद्यशोथहा ॥
 पुनर्नवाशिग्रुदाहदशकलमहौषधैः ।
 कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णोविधीयते ॥ ३ ॥
 न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तञ्च पतितमन्त्रया ।
 न च पर्जुषितं शुष्यमाणं नैवावधीरेयेत् ॥ ४ ॥

इतेन । शीतलाञ्च गण इति काकोल्याद्युत्पलादिम्यग्रोषादयश्च
 सौमुताः । शोथनिर्वापण इति शोथशमन इति । एष एवेति
 म्रैत्तिकव्रणशोथविहितः ॥ २ ॥

अजगन्धेत्यादि ।— अजगन्धा अजगन्धश्च इति भाव-
 मतिः । अन्ये क्षेद्यमानिकेत्याहुः । काला अहिंसा कालाको-
 षभेदः । सरला सरल एव एकेशिका त्रिद्विदिति भावमतिः ।
 अन्ये तु सरला त्रिद्वत् एकेशिका पाठेत्याहुः । अजम्बूङ्गी
 कर्कटजम्बूङ्गीति भावमतिश्चन्द्रिका च ॥ ३ ॥

न रात्रौ बित्यादि ।— न रात्रौ लेपनं दद्यादित्यादिना निषे-
 धनिष्पददर्शनं रात्रौ न सर्वथा लेपस्य निषेधार्थं लेपनिषेधेन
 प्रदेहादिविधानां रात्रौवपि सूच्यते । तेन यः प्रदेहोवातकफ-
 विषयः स रात्रौवपि देहो विरुद्धत्वात् पाचनं लेपनञ्च पाचक-
 त्वादेव दातव्यम् । तथा पित्तजे वातपित्तजे च शतघौतहताभ्यङ्गं

शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।

न चापि मुखमाक्षिभ्येत्तेन दोषः प्रसिध्यते ॥ ५ ॥

स्थिरान् मन्दरजः शोथान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यव्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या तत शनैः ॥

तथा क्षीरशीतजलादिसेकश्च निर्वापणतया दीयत एव तथा
व्रणकल्कोप्यहोरात्रावस्थायी बन्धोहि तत्रैव उक्तञ्च वैतरणे।—
सर्वशस्तु निशां प्राप्य लेपनस्तु निवर्त्तयेत् । क्षीरसर्पिःप्रलेपस्तु
हित्वा प्रच्छादनन्तयेति । रात्रौ लेपदाने पुनः सुषुते दोष
उक्तः यथा न चालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपिहितोष्ण-
णस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति । प्रलेपप्रदेहयोस्तु भेदः सुषु-
तेन दर्शितो यथा प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी च । प्रदेहस्तूष्णः
शीतोवा बहलौबङ्गरविशोषी च । बहल इति आर्द्रमहिषच-
र्मोत्सेधः प्रलेपः । प्रदेहस्तु प्रलेपापेक्षया बङ्गलः । शोथेलेपश्च
लोमाभिमुखं देयः । यदाह सुषुतः तत्र प्रतिलोममाक्षिभ्येत् न
चानुलोमं प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अनुप्रविशति
च लोमकूपान् स्वेदवाहिभिः शिरामुखैर्बोध्यं प्राप्नोति । प्रति-
लोममिति लोमाभिमुखम् । नच नैवेति ।— प्रतिषेधद्वयेन
अवधीरश्रेदित्यर्थः अवधीरणञ्च दूरीकरणं तन्वान्तरेऽप्युक्तं लेप-
शोद्धृत्य दातव्यो न यावच्छुष्कतां व्रजेत् । गुणवान्न भवेच्छुष्को
भूयोदोषं करोति स इति ॥ ४ ॥

तस्मैवापवादमाह ।— शुष्यमाणमित्यादि । उपेक्षेतेति
यावच्छुष्कतां प्रयाति तावच्च दूरीकुर्यादित्यर्थः । पीडनं प्रतीति
व्रणपीडनमुद्दिश्य यो लेप इत्यर्थः व्रणपीडनलेपस्तु स हव
शुष्कः सन् व्रणमुखं पीडयित्वा मूयं स्वावयति ॥ ५ ॥

कठिनशीथे पारिभाषिकविज्ञापनमाह स्थिरानित्यादि ।

विस्त्रापनार्थं चट्टीयात्तलेनाकुष्ठकेन वा ।
 रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः ॥
 शोथे महति संवहे वेदनावति च व्रथे ।
 निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च ॥
 अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 यो न याति शमं लेपस्वेदसेकापतर्पणैः ॥
 सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ।
 एकतश्च क्रियाः सर्वारक्तमोक्षणमेकतः ॥
 रक्तं हि घृण्णतां याति तद्धेन्वास्ति न चास्ति वक् ।
 स चेदेवमुपाक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत् ॥
 तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ६ ॥
 तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 सुखोष्णा शोधपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

वेणुनाद्या वेणुदण्डेन, तलेन करतलेन । आदावेवेति उत्पन्न-
 मात्रे सुश्रुतेऽप्युक्तं अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षण-
 मिति । शोथ इति व्रणपूर्वशोथे । संवहे सशोथे एतच्च व्रण इत्य-
 नेन योज्यम् । शोथ इत्युक्तापि पुनः संवह इति वचनं तादृश-
 शोथे व्रणे विशेषे च रक्तस्त्रावविधानार्थम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं सशोथे
 कठिने चामे सरक्ते वेदनावति । संवहे विषमे वापि व्रणे
 विस्त्रावणं हितमिति । सरिषे च विशेषेण जलौकाभिः पदै-
 स्तथा । अन्ये पथ्यमानावस्थं व्रणविषयकमिदम् । उपक्रमान्त-
 रापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्राकार्यमाह यो न यातीत्यादि ।
 तस्योपनाहनैरिति सोष्णवज्जलसबहुलेपैः । पक्वस्य पाटनमिति
 पाटनौषधैः शस्त्रैर्वा ॥ ६ ॥

तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि ।— तैलेन वाते कफो च

सतिता सातसीवीजा दध्यन्ता शक्तुपिण्डका ।
 सकिण्वकुष्ठवणा शक्ता स्वादुपनाहने ॥
 बालदृष्टासहस्रीयभीरुणां योषितामपि ।
 मन्त्रोपरि च जाते च पक्षे शोथे च दाहये ॥
 गवां दन्तं जले दृष्टं बिन्दुमात्रं प्रलेपयेत् ।
 अत्यर्धकठिने वापि शोथे पाचनभेदनम् ॥
 कटुतैलान्वितैर्लोपात् सर्पनिर्मोकमन्त्राभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ।
 चिरविल्वान्गिकौ दन्तौ चित्तकोहयमारकः ॥
 कपोतकङ्कटज्जाणां पुरीषाणि च दारणम् ।
 चारद्वयाणि वा यानि चारो वा दारणः परः ॥ ८ ॥

सर्पिषा पित्ते रक्ते च ताभ्याम्बेति तैलसर्पिर्भ्यां मिलिताभ्यां चतु-
 र्ध्वेवंति दोषभेदेन विकल्पेन ज्ञेय इत्याहुः ॥ ७ ॥

सतिलेत्यादौ ।— किण्वं सुरावीजम् । चय इत्युपचयः ।
 गण्डस्य व्रणस्य । प्रकोप इति प्रकोपहेतुः पूयरूपदोषः । चिर-
 विलेत्यादि ।— सुद्रुतस्य । चिरविल्वोदृक्तकरञ्चः; अग्निको-
 षाङ्गली ज्वमारकः करवीरः दृष्टवाभटसम्पादात् एतेन चिर-
 विल्लाद्व्योषसाः समस्ता वा योज्याः एतत् सर्वं दारणं सुकुमा-
 रविषयत्वेनैवोक्तं असुकुमारविषयस्तु शक्नमेवेति यथा सुपक्षे
 पिण्डिते शोथे पीडनैरप्यपीडिते । दारणं दारणार्हस्य सुकुमा-
 रस्य चेष्यते । गुण्यस्वसीतगोदन्तस्वर्णक्षीरिकापीतविट् । चारौ-
 षधानि चाराश्च पक्षशोषप्रभेदेन इति । तथा चरकैऽपि उभाव
 गुण्यकुः सौधं पयोदक्षकपोतवोः । विट्पक्षाप्रभवचारो हेम-
 क्षीरीसुकुलकः । द्रुतप्रको भेषजगणः पक्षशोषप्रभेदनः । सुकु-
 मारस्य कङ्कटस्य शक्नन्तु परमुच्यते । अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेष

तिलाष्टकः ।

द्रव्याणां पिच्छिलानामु त्वक्षूलानि प्रपीडनम् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
ततः प्रक्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे पिशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥
पञ्चमूलद्वयं वाते न्यग्रोधादिष्व पैत्तिके ।
आरग्वधादिकोयोध्यः कफजे सर्वकर्षसु ॥
तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिदे त्विद्वृतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः ॥
निम्बपत्रं तिलादन्तीत्वित् सैन्धवमाक्षिकैः ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥
एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।
पटोली तिलयथाह्वित्विदन्तीनिशाद्वयम् ॥
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ८ ॥

सम्बन्धते कृच्छ्रस्येत्यत्र च सुकुमारस्य । शस्त्रं परं भेदन इति
सम्बन्ध इति दीपिका च । तस्मात् चारद्वयं चारश्च सुकुमा-
रविषये ज्ञेयः ॥ ८ ॥

पीडनद्रव्याण्याह द्रव्याणामित्यादि ।—पिच्छिलानामिति
शेलुशाल्मलीप्रभृतीनां दृढञ्च पीडनं मर्मादिसमीपस्थक्षुब्धसु-
खव्रणविषयं ज्ञेयम् । उक्तं हि बाभटे पूयगर्भान्णुद्वारान् सो-
त्यङ्गान् मर्शगानपि । निःक्षेपैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपी-
डयेदिति । पटोलीपत्रं पटोलपत्रमेव । अविशुद्ध इति शब्देः ।
तिलकल्क इत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—न्यग्रोधादिति । न्यग्रोधोदुम्बराशुत्यक-
दम्बसखवेतसाः । करवीरार्ककुटजाः कषायव्रणरोपणाः । इत्य-

त्रिफला खदिरोदासीं न्यग्रोधादिवलाकुशाः ।

निम्बकोलकपत्वाणि कषायः शोधने हितः ॥ १० ॥

अपेतेपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।

कल्कः संरोपणः कार्बस्त्रिलानां मधुकान्वितः ॥ ११ ॥

निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः श्रुतः ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तचाप्यपरोहणः ॥

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना श्रुतशोधनः ।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केष्यं विधिः ॥ १२ ॥

निम्बपत्रहतक्षौद्रदासींमधुकसंयुता ।

वर्त्तिस्त्रिलानां कल्को वा शोधयेद्गोपयेद्गणम् ॥

नेन शोधयरोपकमं चरकोक्तं ग्राह्यम् । निम्बकोलकेत्यादि ।—
कोलकपत्वाणीति पाठे कोमलनिम्बपत्वाणीति दीपिका । अन्ये
तु कोलकोवदर इत्याहुः युक्तमिदं बाभटप्रमाणात् । अन्ये तु
शूलकपत्वाणि पठित्वा पटोलपत्वाणीति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अपेतेत्यादि ।— बाभटस्य । मधुकान्वितो यटिमधुका-
न्वितः । अत्र तिलजोमधुसंयुक्त इति पाठः सुश्रुते वक्ष्यपुस्तके च
दृश्यते बाभटे तु सर्वत्रैव मधुकान्वित इति उभयमपि प्रमाणं
श्रुतिद्वैधवत् ॥ ११ ॥

निम्बपत्रेत्यादि ।— पूर्वोक्तयटिमधुयुक्तस्त्रिलानां कल्क
एव निम्बपत्रमधुभ्यां युक्त इत्यर्थः । पूर्वाभ्यामिति यटिमधुयु-
क्तस्त्रिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च युक्तोरोपणः
अपिशब्दात् शोधनोपि भवतीत्यर्थः । उक्तस्त्रिलकल्कविधिं
यवकल्केष्यतिदिशति यवकल्केष्यं विधिरिति ॥ १२ ॥

निम्बपत्रहतेत्यादि ।— एभिर्द्रवैर्वस्त्रमालिष्य वर्त्तिः कार्ब
वर्त्तिदानविषयोव्रणः सुश्रुते यथा “ अन्तःपूयानगुमुखागु

सप्तदलदुग्धकल्काः शमयति दुष्टवर्णं लेपेन ।
 मधुघृक्ता शरपुष्पा सर्वव्रणरोपणी कथिता ॥
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं शूत्रेण ।
 रोपणमिदं क्षतानां योग्यतैरप्यसाध्यानाम् ॥ १३ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्वर्णां सूक्ष्मा स्थाण्वर्षसन्निगान् ।
 अभयात्तिष्ठतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
 सुषरीपत्रपत्तूरकर्णमोटकुठारकाः ।
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ १४ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ।
 धातकीचूर्णबोभ्रैर्वा तथारोहन्ति ते व्रणाः ।
 सदाहा वेदनावन्तो व्रणा ये मासतोत्तराः ॥
 तेषां तिलानुमांश्चैव भट्टान् पयसि निर्वृतान् ॥
 तेनैव पयसा पिष्टा दद्यादालेपनं भिषक् ।
 वातादिभूतान् साक्षावान् धुपयेदुग्रवेदनान् ॥

गम्भीरान् मांससंस्थितान् । शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्त्तिभिः समु-
 पाचरेदिति । तिलानां कल्कोवेति लेपविधया । सप्तदलः सप्त-
 पर्णसंख्यं क्षीरम् । मानुषशिरःकपालमिति पुराणं ग्राह्यमि-
 त्याहुः शूत्रेण गोशूत्रेण ॥ १३ ॥

व्रणानित्यादि ।— वाभटस्य । अभयेत्येव पाठो वाभटपु-
 स्तके दृश्यते । सुषरी कारवेष्टः पत्तूरः शालिष्ठः कर्णमोटः
 स्वनामज्जातः । कुठरिका कुठारिया, कुठेरकः पाठे पर्णासः
 ॥ १४ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादि ।— चरकस्य शुक्तिर्भृदरी तस्यास्यक्
 शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति पञ्चवल्कलं चूर्णैरित्यस्य विशेषणम् ।
 पयसि निर्वृतानिति दुग्धे निष्पीयितान् । वातादिभूतानि-

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ।

श्रीवासगुग्गुलुगुरुशालनिर्यासधूपिताः ।

कठिनत्वं व्रणायान्ति नश्यन्त्यास्त्राववेदनाः ॥ १५ ॥

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।

लेपेन शोथरन्दाहरणं निर्वीर्यपेदणान् ॥ १६ ॥

पित्तविद्विधिवीर्यसर्पशमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुज्जीत चिकित्सकः ॥

महाराष्ट्रिजटालेपो दग्धपिष्टावचूर्णनम् ।

जीर्णेगेष्टणामूर्ध्वं दग्धव्रणहरं परम् ॥ १७ ॥

जीरककल्कपक्वं सिक्थकसर्ज्जरसमिश्रितं हरति ।

हृतमभ्यङ्गात् पावकदग्धदुःखं क्षणार्धेन ॥ १८ ॥

त्यादि बाभटस्य सास्त्रावान् अल्पसास्त्रावान् भूर्जोभूर्जग्रन्थिः ।

मदनः सिक्थक इति हृन्टटीप्पनी श्रीवेष्टकोनवनीतखोटी

सुराह्वयं देवदारु । श्रीवासेत्यादि ।— श्रीवासो नवनीतखोटी

नच पूर्वोक्तेन पौनरुक्त्यं अस्य यचनस्य तन्त्रान्तरीयत्वात् ।

हृन्टटीप्पनीकायान्तु । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तश्रीवेष्टकशब्देन

कुन्दुरिति शालनिर्यासो वूनवः ॥ १५ ॥

तिला इत्यादौ ।— पयः पेषणार्थं सिता शर्करा क्षौद्र-

तैलाभ्यां सन्धीय लेपोदेयः ॥ १६ ॥

इदानीं व्रणमभिधाय व्रणसामान्यादस्मिन्नेव व्रणाधिकारे

आगन्तुव्रणचिकित्साभिधानार्थं प्रकरणमास्थते । तत्र प्रथम-

अग्निदग्धव्रणचिकित्साभाष्यं पित्तेत्यादि ।— महाराष्ट्रिजटा

महाराष्ट्रिखलं अयमेकौशोगः पिटं पिटकमेव दग्धपिष्टचूर्णेना-

वचूर्णनमिति द्वितीयः ॥ १७ ॥

जीरकेत्यादि ।— जीरकस्य कल्कः जलं चतुर्गुणं पश्चात्

सिद्धे च सिक्थसर्ज्जरसयोः प्रक्षेपः ॥ १८ ॥

अन्तर्दग्धकुठारकोदहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
 अश्लथस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥
 अभ्यङ्गादिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
 पिप्पला शाल्मलीदलकैर्जलं गतं लेपान्तथा बालुका ॥ १८ ॥
 सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सम्भूलं परिषेचयेत् ।
 यष्टिमधुकल्केन त्रिचिदुष्णेन सर्पिषा ॥ २० ॥
 बुद्धागन्तुव्रणं वैद्योऽहृतं क्षौद्रसमन्वितम् ।
 शीतां क्रियां प्रशुञ्चीत पित्तरक्तोष्णनाशिनीम् ॥
 कान्तक्रामुकमेकं सुशुष्यं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।
 शमयति लेपान्निहतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥

अन्तरित्यादौ ।— कुठारकः कुठालिया स च स्थालिमध्ये
 अन्तर्वूमं दग्धव्यः गुण्डनादित्यवचूर्णनात् । गण्डूपदैः किञ्चु-
 लुङ्गैः कल्कः जलं चतुर्गुणमर्थ्यादिति निश्चलः । जलं विना च-
 टचटाविधिपाक इत्यन्ये । शाल्मलीदलकैरिति सहार्थे तृतीया
 ॥ १८ ॥

इदानीं सद्योव्रणचिकित्सायाः सद्य इत्यादि ।— सप्ता-
 हाभ्यन्तरे यष्टिमधुयुक्तो यष्टिमधु कल्कीकृत्य चतुर्गुणजलेन
 यथाविधिघृतं साधनीयम् । यदिपुनस्त्वरया यथाविधि घृतमिदं
 पक्त्वं न शक्यते तदा घृतात् पलद्वयं जलात् षट्पलं यष्टिमधु-
 कस्य कर्षद्वयं किञ्चित् पक्त्वावतार्य व्रणं सेचयेदित्याहुः । ना-
 तिशीतेनेति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

बुद्धेत्यादि ।— चन्द्राटस्य । बुद्धेत्यत्र बुद्धेति पाठः साधुः ।
 बभूवोहि सद्योव्रणेषु सन्धानक्रिया प्रधानः उक्तं हि बुद्धप्रधानं
 तेन शुद्धिं वारोपणमस्ति सन्धिस्यैर्यज्ञेति । चन्द्राटादावयमेव
 पाठो दृश्यते । बुद्धेत्यादि पाठे घृतक्षौद्रसमायुतमित्यन्तरं

अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।

स श्रोत्रशेषेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ २१ ॥

कर्पूरपूरितं बह्वं सृष्टं संप्ररोहति ।

सद्यः शूलक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ २२ ॥

शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं मन्दिषीसूत-

मलं लज्जा च सद्यस्कावणघ्नं दृश्यते तु ।

शुनोजि हाकृतचूर्णैः सद्यः क्षतपिरोहणः ।

चक्रतैलं क्षते विद्धे रोषणं परमं मतम् ॥ २३ ॥

यवक्षारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्याद्द्वयोपरि ।

शृगालकोलिमूलेन नटगैलं विनिःसरेत् ॥

लाङ्गलीमूलनेपाडा गमाक्षीमूलतल्लया ॥ २४ ॥

स्रुतेति शेषः । किम्बा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् । कान्त-
कामुकं भद्रमुल्लसं शतमत्र शतधौतमित्युपदिशन्ति एवं वक्ष्य-
माद्येपि ॥ २१ ॥

कर्पूरेत्यादि । — सृष्टं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं तेन
कर्पूरचूर्णेन शतधौतद्वतमिश्रेण खड्गादिक्षतं प्रदूर्य बध्नीया-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥

शरपुङ्खेत्यादि । — मन्दिषीसूतस्य मलं दृष्टतैलवसामज्जा-
वेसवारपयोदयि । मांसधावनतोयाभमितिषत् अयं रोगः
समर्थनीयः अभिनवजातमन्दिषवत्सस्य प्रथमं मलमित्यर्थः ।
लज्जा लाजालु अन्ये तु वराहक्रान्ता इत्याहुः । चक्रतैलं त-
कालचक्रोद्धृतमष्टट सार्पपतैलम् । अन्ये तु चक्रकाष्ठोद्भवं तैल-
माहुः ॥ २३ ॥

अन्तःशैल चिकित्साभाह यवक्षारमित्यादि । — तथेत्यन्तेन
यवक्षारकर्ष १ उष्णजल पल २ आलोड्य पीत्वा नटगल्यवयो-
परि शृगालकोलीमूलं पिडा पिण्डोदयः । शृगालकोली साह-

क्षयोऽपि निग्रहायं तत्कालं विद्यतस्य च ।
 कषायाः शीतमधुराः क्षिग्धालेपादयोहिताः ॥
 आम्लाशयस्यै रविरे वमनं पथ्यमुच्यते ।
 पक्षाशयस्यै देयश्च विरेचनमसंशयः ॥ २५ ॥
 काथो वंशत्वगेरण्डश्च दंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
 सहिह्रुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्यं स्त्रावयेदसृक् ॥
 यवमोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुज्रोतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥ २६ ॥
 अथ यथैतत् स्त्रावति प्रायशो यत्र विद्यते ।
 ततो रक्तक्षयाशयो कुपितेऽति रुजाकरे ॥
 स्नेहपानं परिपेक्षं स्नेहलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवृक्षिश्च कुर्वीत वातश्लेष्मसाविताम् ॥ २७ ॥

कुल इति ख्यातः बदरोभेदः । एवं लाङ्गलीयमूलगोरक्षकर्क-
 टीमूलाभ्यामपि ॥ २४ ॥

क्षतेत्यादि । — वाभटस्य । आम्लाशयस्य इति सुश्रुतस्य ।
 आम्लाशयस्यमपक्षाशयस्यम् । पक्षाशयस्यं रक्तं विरेचनेन सुखेन
 निहन्ति शल्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं नतु पित्तप्रत्य-
 नीकतया पक्षाशयस्य वातस्थानं वात् । अन्ये तु पक्षाशयेन
 पाक उच्यते न पक्षाशयः किन्तु पच्यमानाशय इत्यर्थः तत्रै-
 वहि पित्तस्थानेन विरेचनमुपयोगिकमित्याहुः ॥ २५ ॥

काथ इत्यादौ वंशत्वक् वंशनिनीत्यश्वभित् पाषाणभेदी
 हिह्रु सैन्धवन्तु प्रक्षेप्यं अयं योगः प्रभावात् रक्तं स्त्रावयति ॥ २६ ॥

अत्यर्थमित्यादि । — वाभटस्य । विक्षत इति विविधक्षत-
 क्षिब्धभिन्नादि । स्नेहलेपोपनाहनमिति स्नेहयुक्तलेपः स्नेहयु-
 क्तमुपनाहनश्च किन्तु वाभटे स्नेहोपनाहनमिति पाठः । तस्मिन्ने
 स्नेहोपायस्नेहः उक्तश्च वाभटे धान्यस्नेदांश्च कुर्वीत क्षिग्धान् ।

इति सामाहिकः प्रोक्तः सद्विवरणहितोविधिः ।

सप्ताहात् परतो कुर्याच्छारीरवणवत् क्रियाम् ॥

करञ्चारिणिर्गुण्डीरसोदन्याद्वणक्रिमीन् ।

कलायविदलीपत्रं कोषाम्बास्थि च पूरणात् ॥

सुरसादिरसैः सेकोलेपनं स्वरसेन वा ।

निम्बसम्पाकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः ॥

क्रिमिघ्ना सूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ।

प्रच्छाद्य मांसपेया वा क्रिमीनपरहरेद्वयाम् ।

लघुनेनाऽवा दद्यात्सेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ २८ ॥

त्रिफलागुग्गुलुः ।

ये ह्येष्पाकसुतिगन्धवन्तोवणामहान्तः सरजः सधोधाः ।

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥

वटिकागुग्गुलुः ।

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तोगुग्गुलुर्वैटवीकृतः ।

निर्वृन्तयोविवन्ध्नोवणशोधनरोपणः ॥ २९ ॥

न्यालेपनानि च इति । वातघ्नौषधं भद्रदाब्जैर्वादि ॥ २७ ॥

सामाहिकेत्यादि ।— वाभट्टस्य । करञ्चेत्यादि करञ्चा-
दिपत्रस्वरसः कलायविदली स्वनामख्याता । कोषाम्बाः कुसुम्भ
इति ख्यातः तस्य फलास्थि आभ्यां संपिष्टाभ्यां प्रत्येकं वणा-
वकाशपूरणं सुरसादिगणः सौश्रुतः । सुरसेनेति पर्णासेन ।
निम्बादौ जात्याः पत्रं निम्बादीनां त्वक् एते च निम्बादयो
यथाकामं सूत्रपिष्टाः सेकादौ प्रयोज्याः । मांसपेयी मांसखण्डं
तत्वाभिप्रेतत्वात् क्रिमय उपर्युपरि सञ्चरन्ति इति भावः ॥ २८ ॥

यवक्षारः परिमार्जनमुक्ता अन्तःपरिमार्जनमाह य इत्या-
परि शृणु कोष्ठानुरूपोऽत्र गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः । त्रिफलाचूर्णसंयुक्त

त्रिफलाचूर्णेन सेनेन युक्तो गुग्गुलुः हतमनुरूपं दत्त्वा

वटिकागुग्गुलुः ।

अमृता गुग्गुलुः शसोदितं तैलञ्च वज्रकम् ।

विडङ्गतिफलाथोषचूर्णं गुग्गुलुना समम् ॥

सर्पिषा वटकीकृत्य खादेद्वा हितभोजनः ।

दुष्टव्रणपचिमेहकुष्ठनाडीव्रणपङ्कः ॥

अमृतागुग्गुलुः ।

अमृतापटोलसूततिफलातिकटुकक्रिमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमोगुग्गुलोर्भागः ॥

प्रतिवासरमेकैकां गुडिकां खादेदक्षप्रमाणाञ्च ।

जेतुं व्रणान् वाताहृग्गुल्फोदरशयथुपाण्डुरोगञ्च ॥

जातिकाद्यं वृतम् ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावर्षीनिशाथारिषा-

मञ्जिष्ठाभयतुल्यसिक्थमधुकैर्नक्ताह्वीजैः समैः ।

सर्पिः सिद्धमतेन सूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः स्वाविण्यो

गम्भीराः सखजोव्रणाः सगतिका शुष्यन्ति रोहन्ति च ॥

विष्टज्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटकी कर्तव्या एवं सर्वत्र वटकवि-
धाने यन्त्रणा आहाराचारनियमश्च ॥ २८ ॥

अमृतागुग्गुलुर्वीतरक्तोक्तः । वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्य-
माणम् । वटिकागुग्गुलुौ गुग्गुलुना सममिति विडङ्गादि-
चूर्णसमेन । अमृता वटिका गुग्गुलुः स्पष्टः । जातीत्यादि ।—
वाभटस्य । आत्मादीनां त्रयाणां पत्रं दावर्षी दाहहरिद्रा,
निशा हरिद्रा अभयसुमीरं नक्ताह्वीजं करञ्जवीजं गतिर्नाडी ।
गौराद्ये वृते गौरा हरिद्रा प्रियङ्गुर्वी व्यवहारन्तु हरिद्रयैव ।
हरिद्रा दाहहरिद्रा जातीनिम्बपटोलानां पत्रं करञ्जस्य फलं

गौराद्यं दृतम् ।

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
 प्रपौण्डरीकं क्लीबेरं भद्रसुखं सचन्दनम् ॥
 जातीनिम्बपटोलश्च करञ्जं कटुरोहिणी ।
 मधूच्छिष्टं मधूकश्च महामेदा तथैव च ॥
 पञ्चवल्कलतोयेन दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एष गौरमहावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः ॥
 आगन्तुः सहजाश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ॥
 विषमामपि नाडीश्च शोधयेच्छैवमेव च ।
 गौराद्यं जातीकाद्यश्च तैलमेवं प्रसाध्यते ॥
 तैलं सूक्ष्मानने दुष्टे व्रणे गम्भीरे एव च ॥

करञ्जाद्यं दृतम् ।

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरसुत्पलं शारिवे त्रिवृत् ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥
 सद्विच्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिहेष्यते ॥

मधुकं मधुकुपुष्पं मधुकञ्जेत्यस्य स्थाने समधुकमिति पाठे यटि-
 मधुकस्य भागद्वयम् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन कायेन एष गौर इति
 भीमोभीमसेन इतिवत् गौराद्योयं महावीर्यं इत्यपि पाठः ।
 चतुष्टयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमितग्राह्यं गौराद्यमि-
 त्यादि तैलविषयमाह तैलमितग्रादि ।— नक्तमालस्येतग्राह्यौ ।
 पत्राणि दूतप्रश्वयः । सुमनाः जाती । उत्पलं नीलोत्पलं शा-

प्रपौण्डरीकाद्यं दृतम् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मैः ।

सहरिद्रैः शृतं सर्पिः सक्षीरं वणरोपणम् ॥ ३० ॥

तिक्ताद्यं दृतम् ।

तिक्तासिकथनिशायटीनक्ताहफलपद्मैः ।

पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्वण्यं दृतं पचेत् ॥

विपरीतमल्लतैलम् ।

सिन्दूरकुष्ठविषहिङ्गुरसोनचित्त

वाणाङ्गुलाङ्गुलिककल्कविपक्वतैलम् ।

प्रासादमन्त्रद्युतफुत्कृतगुणफेणो-

दुष्टव्रणप्रशमनोविपरीतमल्लः ॥

खड्गाभिवातगुरुगण्डमञ्जोपदंश

नाडीव्रणव्रणविचर्च्चिककुष्ठपामाः ।

एतान्निवृन्ति विपरीतकमल्लनाम

तैलं यथेष्टशयनासनभोजनस्य ॥ ३१ ॥

रिवेजन्तमूलश्यामकते प्रपौण्डरीकमितगादौ क्षीरमेव चतु-
र्गुणम् ॥ ३० ॥

तिक्तेतगादौ पत्रशब्दः त्रिभिः सम्बध्यते जलञ्च चतुर्गुणम् ।
तैलान्याह सिन्दूरेतगादि । चित्रकोरक्तचित्तकः वाणाङ्गुली
शरपुङ्गामूलं नतु भिण्डीमूलं जलं चतुर्गुणं तैलञ्च सार्षपं
तन्त्वान्तरसम्बादात् । उक्तञ्च सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनवाण-
पुष्पावणानलहयाहयमूलकल्कैः । इतश्चतुर्गुणजले विधिवत्
सुसिद्धं सिद्धार्थतैलमिति सिद्धफलं प्रदिष्टमिति । प्रासादमन्त्रो
महेस्वरमन्त्रः ओं हां हूं ह्रौं ह्रौं शिवाय स्वाहेति पठित्वा
फुत्कारेण फेणमालोद्यम् ॥ ३१ ॥

अङ्गारकं तैलम् ।

कुठारकात् पलशतं साधयेन्नल्लनेऽग्निसि ।

तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामक्षिकाद्युतैः ।

एतदङ्गारकं नाम व्रणशोधनरोपणम् ॥

नाडीषु परमाऽभ्यङ्गोनिजास्वागन्तुकीषु च ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकल्यौ द्वे सचन्दने ।

सिद्धमेभिः समं तैलं तत्परं व्रणरोपणम् ॥ ३२ ॥

दूर्वाद्यं दृतं तैलम् ।

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन च ।

दाव्नीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥

येनैव विधिना तैलं दृतं तेनैव साधयेत् ।

रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ३३ ॥

कुठारकेतप्रादि ।— कुठारः कुरालिया; नल्लनोद्गोणः प्रोष्ठिका शफरीमत्प्रः । मक्षिका कौटविशेषः ॥ ३२ ॥

दूर्वेतप्रादि ।— द्योगद्वयम् । अत्र दूर्वा एव कल्कोबोधः चकारद्वयात् कम्पिल्लदाव्नीत्वचोर्मिलित्वा कल्काः पाकश्च जलेन क्षारपाणिसम्बादात् । अन्ये तु दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वेति पठित्वा दूर्वास्वरसेन अकल्कमेव तैलं साध्यं कम्पिल्लकरसेन दाव्नीकल्केन वा जलेन द्रवेणापरं तैल-द्वयमितप्राहुः । तैलसाधनविधिं घृतेऽप्यतिदिशति येनेतप्रादि । अथश्च सर्वतैलविध्यतिदेशः । अन्ये तु दूर्वातैलविध्यतिदेश इतप्राहुः ॥ ३३ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं दृतम् ।

मञ्जिष्ठां चन्दनं सूक्ष्मं पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिच्छते ॥

पाटलीतैलम् ।

विह्वं कषायकल्काभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम् ।

दग्धव्रणरुजास्त्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥

चन्दनाद्यं यमकम् ।

चन्दनं वटशुङ्गक्ष मञ्जिष्ठामधुकं तथा ।

प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पत्तङ्गधातकौ तथा ॥

एभिस्त्रैलं विपक्त्यं सर्पिः क्षीरसमन्वितम् ।

अग्निदग्धव्रणेष्विष्टं चक्षणाद्रोपणं परम् ॥ ३४ ॥

मनःशिलाले मञ्जिष्ठा सलाक्षारजनीदयम् ।

प्रलेपः सदृतक्षौद्रस्वग्निशुद्धिकरः परः ॥

अयोरजः सकाशीशं त्रिफलाकुसुमानि च ।

प्रलेपः कुरुते कार्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ३५ ॥

कालीयकलतान्त्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परः ॥

मञ्जिष्ठामित्यादौ ।— जलं चतुर्गुणम् । चन्दनाद्ययमके तैलघृताभ्यां समाभ्यां मिलित्वा प्रस्थः । पत्तङ्गं रक्तचन्दनं क्षीरमेवात्र चतुर्गुणं तैलमिति तिलतैलमेव सर्वत्र विशेषोक्तिं विना ॥ ३४ ॥

मनःशिलेत्यादिना ।— सावर्ण्याख्यमुप्रक्रममाह । अयो-
रज इत्यादौ ।— काशीशं त्रिफलाकुसुमानि हरीतक्यादीनां
कुसुमानि । कुसुमाभावे फलम् ॥ ३५ ॥

चतुष्पदां हि त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्त्राना ।

तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥

व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवच्च जयेत् क्षारेण वा भिषक् ॥ ३६ ॥

इति व्रणशोथसद्योव्रणचिकित्सा ।

अथ नाडीव्रणाधिकारः ।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाद्य कर्मेवित् ।

सर्वव्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ।

नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेखयेद्विषक् ॥

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

कालियेत्यादि ।—कालियकं कालियाकाष्ठं लता प्रियङ्गुः ।
दूर्ध्वेत्यन्ये । कालामञ्जिष्ठा; रसोत्तमः पारदः द्रुतमित्यन्ये । चतु-
ष्पादामित्यादि सुगमम् ॥ ३६ ॥

इति व्रणशोथाधिकारः ।

व्रणत्वसामान्यान्नाडीव्रणचिकित्सामाह नाडीनामि-
त्यादि ।— गतिमिति पूयगतिं आदिशब्देनोच्चादनावसादन-
स्ववर्णकरणादयो गृह्यन्ते । साधुपाटनमुपनाहपूर्वकं वाभट-
सम्वादात् । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः तस्य बीजं सैन्धवयोगादयं
लेपोबोध्यः । लेखयेदिति क्षारेण प्रतिसारयेदित्यर्थः । एतच्च
लेखनयोग्यव्रणं प्रतिबोध्यं उक्तं हि— उद्धृतान् मूलपर्यन्तान्
प्रसन्नान् कठिनान् व्रणान् । किलाशानि सकुष्ठानि लिखेक्षे-
ष्यानि बुद्धिमान् इति ॥ १ ॥

पैत्तिकीमित्यादौ ।— नागदन्ती स्थूलमूलादन्येव । नि-
शादयैरित्यत्र निशाद्युतैरिति केचित् पठन्ति तत्र विशेष्यात्

पैत्तिको तिलमज्जिष्ठानागदन्तो निशाद्वयैः ॥ २ ॥

क्षैष्मिकं तिलयथाह्निकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्मशोधिताम् ॥ ४ ॥

आरग्ववनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।

सूत्रवर्त्तिर्वर्णे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥

घोण्टाफलत्वक् लवणं सलाक्षां पूपात् फलसालवणञ्च पत्रम् ।

सुहार्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ६ ॥

तथा वाभटे निशाद्वयैरित्येव पाठः । इन्द्रेऽपि तथा । सुश्रुते
हरिद्राहयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ॥ २ ॥

क्षैष्मिकीमित्यादौ ।— निकुम्भोदन्ती अरिष्टोनिम्बः अत्र
यथाह्नस्थाने सोराष्ट्रोबोगादप्ययं योगः । उक्तं हि वाभटे—
क्षौष्मिकां तिलसोराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैरिति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि ।— वाभटस्य । छिन्मशोधितामिति
आदौ छिन्मामिति पाटितां पश्चात् शल्यं निर्हृत्यशोधितामि-
त्यर्थः सुश्रुते युक्तं नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निर्हृत्य शल्यं
परिशोध्य मागेम् । संशोधयेत् क्षौद्रवृत्तप्रणादैस्त्रिलैस्ततो रोप-
णमस्य कुर्यादिति ॥ ४ ॥

आरग्ववेत्यादि ।— आरग्ववस्य पत्रं काला कालाकड़ा
नतु मज्जिष्ठा अस्यैकस्यैव दुष्टवणहन्तृत्वात् । सूत्रवर्त्तिरिति
गोसूत्रकृता वर्त्तिः । एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८ हत मधु कर्ष २
गोसूत्र पत्र १ एतत् सर्वं पक्त्वा मधुसैन्धवयोर्वर्त्तिवत् कार्थ्ये-
त्याहुः । पाकमन्तरेण वर्त्तिकरणस्याशक्यत्वात् । सूत्रवर्त्ति-
रिति पाठे अभिर्लिप्ता सूत्रवर्त्तिरित्यर्थः । दृष्ट्वास्तु पूर्व्वेणैव व्य-
वहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्टेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । घोण्टा अरस्यवदरं तस्याः

वर्त्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
 इष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैलं तत् सेव्यमानं गतिमाशुहन्ति ॥ ७ ॥
 जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्तीसिन्धुत्वसौवर्जलयावन्मूकैः ।
 वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं सुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥ ८ ॥
 माक्षिषदधिकोद्वान्मिश्रितं हरति चिरविच्छेदाच्च ।
 भुक्तं कण्टुनिकाभूलचूर्णमतिदारुणं नाडीम् ॥ ९ ॥

फलत्वक् । लवणं सैन्धवं लाक्षा प्रसिद्धैव । पूगात् फलमिति
 शुष्कपूगफलं आलवणञ्च पत्रमिति अलवणा ज्योतिष्मती
 अस्याः पत्रं आलवणं वाभटेऽप्युक्तं घोण्टाफलत्वक् लवणञ्च
 लाक्षां पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् । सुहार्कदुग्धान्वित एष
 कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीमिति । अन्ये तु लाक्षां
 ज्योतिष्मतीपत्रं न पठन्ति मदनफलञ्च पठन्ति यथा घोण्टाफ-
 लत्वक् मदनात् फलानि पूपस्य च त्वक् लवणञ्च मोक्षम् ।
 सुहार्कबुग्धेन सहैव कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीमिति ।
 एतत् सर्वं समभागं कृत्वा किञ्चित् सैन्धवं दत्त्वा सुक्षीक्षीरै-
 रर्कक्षीरैर्जलैराश्राव्य पक्त्वा वर्त्तिः कार्यः ॥ १ ॥

वर्त्तीकृतमित्यादि । सुश्रुतस्य लवणोत्तमं सैन्धवं वर्त्तिक-
 रणञ्च मधुसैन्धवयोरग्नौ पाकात् अन्यथा वर्त्तिर्न स्यात् । इष्टव्रणे
 यद्विहितन्तु तैलमिति सौश्रुतारम्भधतैलादि ॥ ७ ॥

जार्तीत्यादि ।— जात्याः पत्रं अर्कस्य मूलं सम्पादः
 आरम्भधसस्यापि पत्रं करञ्जस्य बीजं दन्ती दन्तीमूलं अत्र
 सुक्षीक्षीरैश्च सह किञ्चित्कालं दत्त्वा पक्त्वा च वर्त्तिः कार्य-
 त्याहः ॥ ८ ॥

माक्षिषेत्यादौ ।— कोद्विषस्य यथान्वविशेषः अस्य भक्तम् ।

कृशदुर्ज्वलभीरूणां गतिर्नैर्माश्रिता च या ।
 क्षारसूत्रेण तां किञ्चिन्न शक्तेः कदाचन ॥
 एषा गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
 सूचो विदध्यादभ्यन्ते चोन्मास्यचाशु निर्हरेत् ॥
 सूत्रस्थान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।
 ततः क्षीणबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
 क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न ह्रियते गतिः ।
 भगन्दरेऽप्येषविधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥
 अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।
 सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ॥
 मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्गणम् ॥ १० ॥

कुहनिना कायोनीति एतन्मूलचूर्णं माहिषदधिकोद्वभक्ताभ्यां
 मिश्रितं कृत्वा भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

कृशेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । कृशः क्षीणमांसः दुर्ज्वलो
 हीनबलः । क्षारसूत्रेण छेदनविधिमाह एषख्येत्यादि । क्षार-
 सूत्रेण सहानुसर्तुं शीलं यस्याः एतादृशो सूचो उन्मास्य उ-
 त्क्षिप्य सूत्रेण गतिप्रान्तं विद्धा सूचो निर्हरेदिति भावः ।
 अत्र यदि गतिर्दीर्घाभवति तदा ह्यङ्गुले त्यङ्गुले वा बद्धा क्रमेण
 गतिमानेन छेदयेत् न पुनरेकदैव गतिप्रमाणेन बद्धाः द्वेदः
 कार्यः सूत्रच्छेदभयात् पीडातिशयजनकत्वाच्च इत्यङ्कः ।
 क्षाराक्तमिति सूत्रविशेषणम् । अर्बुदादिषु बन्धनविशेषमाह
 अर्बुदादिविति अर्बुदादिकं यदि सुतनुमूलं भवति तदा
 उत्क्षिप्यैव मूले सूत्रेण बध्नीयादित्यर्थः । स्थूलमूले तु सूत्र-
 स्थैर्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्थाप्यया बध्नी-

सप्ताङ्गगुग्गुलु ।

गुग्गु त्रिफलाव्योषैः समासैराज्ययोजितः ।

नाडीदुष्टवणशूलभगन्दरविनाशनः ॥ ११ ॥

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।

खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥

दुष्टवणप्रशमनं कफनाडीवशापहम् ॥ १२ ॥

कुम्भीकाद्यं तैलम् ।

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गैः ।

कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य सुस्तसरलप्रियङ्गु ॥

यात् । यववक्त्राभिरिति यववन्मध्यस्थूलवक्त्राभिः यववक्त्राश्च सूचीनां दारनार्थम् । छिन्ने चोपचरेद्गुणमिति द्विवर्णीयोक्तविधिनेति शेषः ॥ १० ॥ *

गुग्गुलित्यादौ ।— त्रिफलाव्योषैरिति विशेषणं तृतीया । त्रिफलादीनान्तु मिलित्वा गुग्गुलुसमत्वम् । आय्ययोजित इति दृढपिष्टितः दृढश्च तावद्देयं यावता बटिका भवति ॥ ११ ॥

स्वर्जिकेत्यादौ ।— अग्निश्चित्तकः रूपिका श्वेतार्कः नलश्च स्वनामख्यातः नीलिका नीलीति प्रसिद्धा नीलबुद्धेत्यन्ये । खरमञ्जरी अपामार्गः गोमूत्रं पाकार्थं चतुर्गुणम्; सुश्रुतेष्वेव-मुक्तं यथा — सुवर्चिकासैन्धवचित्तकेषु निकुम्भनीलीनलरूपि-कासु । बीजेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्यात् समन्त्रेषु हिताय तैल-मिति ॥ १२ ॥

कुम्भीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । कुम्भिका कुम्भाबलता हा-डिमसमफला स्थूलदन्तीत्यन्ये । वनस्पतयो वटादयः एषां

सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोभाणि दत्त्वा खलु घातकीक्ष ।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्वयोवै सुखमाशु चैव ॥ १३ ॥

भक्तातकाद्यं तैलम् ।

भक्तातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं बिडङ्गरजनीद्रव्यचित्तकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलहतामपचो व्रणांश्च ॥

निर्गुण्डीतैलम् ।

सम्बलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ॥

हंसपादादितैलम् ।

हंसपाद्वरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततोरसैः ।
तत् कल्कैर्व्विपचेत्तैलं नाडीव्रणविरोहणम् ॥ १४ ॥

इति नाडीव्रणचिकित्सा ।

शलाटुः कोमलफलम्, सौगन्धिका अनन्तमूलं मोचरसः शा-
ल्लजीनिर्यासः अहिपुष्पं नागकेशरपुष्पम् ॥ १३ ॥

भक्तातकेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मार्कवोभङ्गराजसस्य
स्वरसश्चतुर्गुणः । निर्गुण्डीतैले सममिति सहाय्ये तेन निर्गु-
ण्डीस्वरसश्चतुर्गुण एव ग्राह्यः चक्रस्तु समशब्दस्य तुल्यार्थ-
तामाह अकल्कमिदं तैलं हंसपादीतैले हंसपादी स्वनाम-
ख्याता अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं ततोरसैरिति तेषां रसैरित्यर्थः
पथ्यनन्तात्तसि । त्रयाणां रसोमिलित्वा चतुर्गुणः ॥ १४ ॥

इति नाडीव्रणचिकित्सा ।

अथ भगन्दराधिकारः ।

गुदस्य श्वयथुं ज्ञात्वा विशोष्य शोधयेत्ततः ।
 रक्तावसेचनं कार्यं यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
 वटपत्रेष्टकाशुण्ठीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
 सुपिष्टाः पीडकारम्भे लेपः शस्त्रोभगन्दरे ॥
 पीडकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ।
 कर्षेकुर्प्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रियाम् ॥
 एषणीपाटनं चारवङ्गिदाहादिकं क्रमम् ।
 विधाय व्रणवत् कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ २ ॥
 त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।
 उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवचौद्रसंयुतम् ॥ ३ ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिस्त्रपल्लवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्कोनाडीव्रणपट्टः ॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागध्यः सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुल्यं हितं व्रणविशोधनम् ॥ ४ ॥

नाडीव्रणत्वसामान्याङ्गगन्दरमाह गुदस्येत्यादि ।—विशो-
 ध्येत्युपवासादिना । शोधयेदिति विरेचयेत् ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादि ।— वटस्य कोमलपत्रं दृष्टका च पानीये
 चिरमुषिता ग्राह्येति वृद्धा व्यवहरन्ति । अतर्पणपूर्वकं कर्षे
 कुर्प्याद्विरेकान्तमिति अतर्पणादयोर्विरेकान्ता एकादशोपक्र-
 माद्विव्रणीयोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः । एषणीत्यादौ ।— कार्य-
 मित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ २ ॥

त्रिवृदित्यादौ ।— उत्सादनमिह शोधनलेपः ॥ ३ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । तेजोवती ज्योतिष्मती

सुहार्कदुग्धदाब्धोभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्यां नाडीं हन्यन् संशयः ।

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे वचा लोभमगारधूमः ॥

भगन्दरं नादुःपदंशयोश्च दुष्टत्रये शोधनरोपणोऽयम् ॥ ५ ॥

नवकार्षिकोगुग्गुलुः ।

खराक्षपकभूनागचूर्णलेपोभगन्दरम् ।

हन्ति दन्त्यग्नप्रतिविषालेपस्तद्वञ्कुनोऽस्थि वा ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिमलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टत्रयहरं परम् ॥

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ॥

गुडिका शोधगुल्फार्थोभगन्दरवतां हिता ॥ ६ ॥

सप्तविंशतिकोगुग्गुलुः ।

त्रिकटुत्रिफलासुखविडङ्गाष्टतच्चित्तकम् ।

अन्ये तु चवीत्याहुः । शोवनरोपणोऽयं कल्कः । कुष्ठमि-
त्यादि ।— सञ्चुतस्य सष्टम् ॥ ४ ॥

सुहेत्यादि ।— सुहार्कयोः क्षीरेण दाहहरिद्राचूर्णं
पक्त्वा वर्त्तिः कार्थेत्यर्थः । तिलेत्यादौ कुष्ठस्थाने लोभेति पाठे
लोभद्वयं ग्राह्यम् । निशे हरिद्रे हे ॥ ५ ॥

खदिरेत्यादि ।— गर्हभरत्तपक्वगण्डूपदचूर्णलेप इत्यर्थः ।
हन्तीत्यादि द्वितीयोयोगः । अग्निश्चित्तकः । शुनोऽस्थि कुक्षुर-
स्त्रास्थि । अत्र त्रिफलारसोऽपि पेषणार्थं ज्ञेयम् । नवकार्षिके
त्रिपञ्चैकांशयोजित इति अंश इह कर्षकपोभागः तेन त्रिफ-
लायाः प्रत्येकं कर्षः गुग्गुलोः पञ्चकर्षाः । कृष्णाया एककर्ष
इति नवकर्षत्वमस्य योगस्य ॥ ६ ॥

शय्येलापिप्यलीमूलं हवुषा सुरदाह च ॥
 तुम्बुरपुष्करं चयं विशाला रजनीहयम् ।
 विडं सौवर्चलं चारौ सैन्धवं गजपिप्यली ॥
 यावन्तेग्रतानि चूर्णानि तावद्भिगुणगुग्गुलुः ।
 कोलप्रमाणां गुडिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥
 कासश्वासं तथा शोथमर्शांसि सभगन्दरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रजम् ॥
 अश्वत्थं शूलशूलञ्च अन्तर्वह्निं तथा क्रिमौ ।
 चिरञ्चरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥
 आनीहञ्च तथोन्मादं कुष्ठानि क्षोदराणि च ।
 नाडीदुष्टवणान् सर्वान् प्रमेहं क्षीपदं तथा ॥
 सप्तविंशतिकोक्षेष सर्वरोगनिच्छदनः ॥
 शम्बूकस्य च मांसानि भक्षयेद्यङ्गनादिभिः ।
 अजीर्णवर्जो मासेन सुच्यते ना भगन्दरात् ॥
 पञ्चतिक्तं घृतं शस्तं पञ्चतिक्तञ्च गुग्गुलुः ।
 न्यग्रोधादिगणो यस्तु हितः शोधनरोपणः ॥
 तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ ७ ॥

विष्यन्दनं तैलम् ।

चित्रकार्कोटिद्विधाते मलपूज्यमारकौ ।
 सुधा वचा लाङ्गलिको हरितालं सुवर्चिकाम् ॥

त्रिकट्विधादौ ।—चारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ । एतेन
 गुग्गुलुं विना सप्तविंशतिद्रव्याणीति निश्चलः । ये तु यवक्षा-
 रसौवर्चलमिति पठन्ति तन्नाते गुग्गुलुना सह सप्तविंशति-
 कल्कोज्यम् । तत्पक्वमिति न्यग्रोधादेः कायकल्काभ्यां पक्वम् ॥ ७ ॥

चित्रकेत्यादि ।—सञ्चुतस्य । चित्रकादीनां कल्कोज्यं

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरोविपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥

शोधनं रोपणञ्चैव सर्वणकरणमथा ॥ ८ ॥

करवीराद्यं तैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेतैलं भगन्दरे ।

निशाद्यं तैलम् ।

निशार्कक्षीरसिन्धुग्निपुराश्वहनवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यक्षने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥

व्यायाममैद्युनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।

सम्बत्सरं परिहरेदुपरुद्धव्रणो नरः ॥ ९ ॥

इति भगन्दरचिकित्सा ।

अथोपदेशाधिकारः ।

क्षिधस्त्रिगरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः ।

जलौकःपातनं वा स्यादूर्ध्वधः शोधनं तथा ॥

पाकोरत्यः प्रयत्नेन शिश्रक्षयकरोहि सः ॥ १ ॥

चतुर्गुणम् । मलदूः काकोदुम्बरः तस्य मूलं रक्तपित्तादौ तु

फलम् । विष्यन्दयति पूयं स्त्रावयति विष्यन्दनं शोधनम् ॥ ८ ॥

करवीराद्ये मातुलुङ्गस्य भलं वत्सग्राहः कुटजस्तस्य त्वक्

अथे तु तत्फलमाहुः । निशेत्यादौ ।— पुरोगुग्गुलुः अश्व-

हनः करवीरस्तस्य मूलम् ॥ ९ ॥

इति भगन्दराधिकारः ।

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदेशमाह ध्वजमध्ये इत्यादि ।— ध्वज-
मध्ये मेढ्रमध्ये शिराव्यधश्च रक्तदुष्टौ महत्या अल्पायान्तु जलौ-

कःपातनम् ॥ १ ॥

प्रयोगत्रयम् ।

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीकाथं पिवेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशपञ्जरः प्रयोगः ॥

प्रपौण्डरीकं सुधुकं रास्नाकुष्ठं पुनर्नवा ।

सरलागुरुभद्राह्वैर्वातिके लेपसेचने ॥ २ ॥

गैरिकाण्ड नमस्त्रिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ।

सचन्दनोत्पलैः क्षिग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोदुम्बरवेतसेषु ।

प्रक्षालनालेप इतानि कुर्वीदूर्णानि पिप्पलास्रभक्षोपदंशे ॥

त्रिफलायाः कषायेण भङ्गराजरदेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुर्वीदुपदंशप्रशान्तये ॥

दृष्टेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्योरोपयति व्रणम् ॥ ३ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।

सक्षौद्रं वा प्रलेपेन सर्व्वलिङ्गदापहम् ॥

पटोलेत्यादि ।— पटोलादिकाथं गुग्गुलुं त्रिफलाचूर्णं प्रक्षिप्य पिवेत् । एवं खदिराशनकाथमपि अशनः पीतशालः । अन्ये तु काथद्वये यथासंख्यं गुग्गुलुत्रिफलाचूर्णयोः प्रक्षेप-
माहः । अपरे तु केवलकाथेन योगद्वयं तदेव गुग्गुलोष्णफ-
लाचूर्णस्य प्रक्षेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु
पूर्व्वेणैव ॥ २ ॥

गैरिकाञ्जनमित्यादौ ।— क्षिग्धैरिति शतधीतहतैः ।
निम्बेत्यादौ प्रक्षालयेदिति कषादेण । इतश्च निम्बादिकाद्यक-
ल्काभ्यां साध्यम् ॥ ३ ॥

वज्जोलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवेन वा ।
 गुण्डनं अस्थिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥
 लेपः पूगफलेनाश्वमारुहलेन वा तथा ।
 सेवेन्नित्यं यवान्नश्च पानीयं कौपमेव च ॥
 जयाजात्यश्वमारार्कसम्पाकानां दक्षैः पृथक् ।
 द्युतं प्रक्षालने काथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥
 भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जजातीषदिराश्विनाम् ।
 सतोयकल्कैर्धृतमाशु पक्कं सर्वापदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ४ ॥
 करञ्जाद्यं द्रुतम् ।

करञ्जनिम्बाङ्गुनिशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
 सर्पिर्निहन्त्याहुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरागशुक्तम् ॥

आगारधूमाद्यं तैलम् ।

आगारधूमरजनीसुराकिण्वश्च तैस्त्रिभिः ।
 भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डुशोथरजापहम् ।
 शोधनं रोपणञ्चैव सर्वार्णकरणं तथा ॥ ५ ॥

रसाञ्जनमितग्रादि योगद्वयम् । अत्र पथ्या सुदूची । वज्जो-
 लेति वज्जोलस्य दलं पत्रं गुण्डनमवचूर्णनम् । अस्थि मनुष्य-
 कपालास्थि चन्द्राटेऽपि शुकपालास्थि इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

करञ्जाद्यद्रुते करञ्जस्य मूलं वटादिभिरिति क्षीरिदृक्षैः ।
 द्रुतस्यास्य पानं स्वच्छणश्चानेन कार्यम् । आगारधूमेति आगा-
 रधूमोऽल्लशुक्तः । किण्वं सुरावीजं भागोत्तरैरिति तैलप्रस्थे
 आगारधूमपल १ कर्ष १ माषा ५ रक्ति ३ । हरिद्रापल १
 कर्ष १ माषा १० रक्ति ६ । सुरावीजपल ३ कर्ष ३ माषा १५
 रक्ति ८ । एवं स्नेहपादिकत्वं कल्कस्य पाकस्तु जलेनैव ॥ ५ ॥

अर्थसां हि च दग्धानां क्रिया कार्ज्वीपदंशवत् ॥ ६ ॥

इत्युपदंशचिकित्सा ।

अथ मूकदोषाधिकारः ।

हितं सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम् ।
 हितः शोणितमोक्षश्च वञ्चापि लघुभोजनम् ॥
 सर्पिषो लिखितौ सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यघ्ननं तैलं साधयेद्गुणरोपणम् ॥
 क्रियेयमधिमन्येऽपि रक्तस्याथं तथोभयोः ॥ १ ॥
 अष्टीकायां हृते रक्ते ह्येकग्रन्थिवदाचरेत् ।
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्षायां शोधिते त्रये ॥

चिकित्सासामान्यादत्रैव लिङ्गार्थचिकित्साभावश्च अर्थसामि-
 त्यादि ॥ ६ ॥

इत्युपदंशाधिकारः ।

समानस्यानत्वाच्च मूकदोषचिकित्सितमुच्यते । मूकोज्ज-
 मूकः सविषजन्तुः तत्कृतोदोषः मूकदोषः । हितमित्यादि
 सुश्रुतस्य । सर्पिष इति यथादोषं संस्कृतस्य । विरेचनमपि
 पथ्यं हितमित्यर्थः । सर्पिषीमित्यादि बाभट्टस्य । कषायैरिति
 रसभेदे यत्कषायवर्गोक्तैश्च पथ्या विभीतकी शिरीषादिभिः शो-
 धनादिगुणसंग्रहोक्तन्यग्रोधादिगणैश्च सूक्ष्मैरिति सूक्ष्मचूर्णी-
 इति । सुश्रुते तु सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः । तैरेवेति
 पूर्वोक्तकषायैः कायकल्कैः । उभयोरिति सर्पपथ्यधिमन्ययोः ॥ १ ॥

अष्टीकायामित्यादि । बाभट्टस्य । वातजायामप्यष्टीकायां
 मूकद्रुषितरक्तस्यावरकस्य निर्हरणं जलौकादिभिश्चितमेव ।
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तमित्यामावस्यायाम् । तैलञ्च रोपणमिति

ति इत्तु कृत्तिफलालोभैर्लेपसौलस्य रोपणम् ।

अलज्यां चतरक्तावामयमेव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

स्वेदयेद्ग्रथितं स्निग्धं नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।

सुखोष्णैरपनाहैश्च सुस्निग्धैरपनाहयेत् ॥ ३ ॥

उत्तमाख्यान्तु पिङ्गकां संक्षिप्तं वडिशोढताम् ।

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरपाचरेत् ॥ ४ ॥

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीम्बद्वयोर्हितः ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्याश्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ५ ॥

उक्ततिन्दुकादिकल्कसिद्धम् । अलज्यामिति अयमेव कुम्भिको-
क्तः ॥ २ ॥

स्वेदयेदिति सुश्रुतस्य । ग्रथितमिति ग्रथिताख्यं श्रुतदोषम् ।
स्निग्धमिति तैलयोगात् । स्वेदेनेति स्वेदनद्रव्याणि चरको-
क्तानि यथा बीरणाद्यतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशक-
रन्ध्रार्कपतैरश्मन्तकस्य च । शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसा-
र्जकैः । पत्रैश्चैव सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेदिति । सुखो-
ष्णैरपनाहैरिति कफहरद्रव्यैः प्रथितस्य कफहतत्वात् ।
सुस्निग्धैरिति तैलयोगात् ॥ ३ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि ।— बाभट्टस्य । कषायाणामित्यादि
कषायवर्गपठितामां पथ्यादीनां व्यप्रोधादीनां वा । अपाचरे-
दिति प्रलेपेन ॥ ४ ॥

क्रम इत्यादि ।— बाभट्टस्य । त्वक्पाकेस्पर्शहान्याच्चेति
पूर्वेण सम्बध्यते तेनैतयोरपि पित्तविसर्पोक्तक्रमः कार्यः ।
मृदितं पुनः बलातैलेन सेचयेदिति योज्यम् । मधुरैरिति का-

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतघोनके ॥ ६ ॥

पृथक्पण्यादिस्त्रिषु तैलं देयमनन्तरम् ।

रक्तविद्रधिबन्धापि क्रिया शोणितजेर्बुदे ॥

कषायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।

शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ॥ ७ ॥

कोल्यादिभिः किम्बा जीवनीयगणैः । वक्ता तैलं वाभटे वातव्या-
धावुक्तम् ॥ ५ ॥

रसक्रियेत्यादि ।— सञ्ज्ञतस्य । रसक्रिया तु चवस्त्रायां
वीक्ष्य शोधनीया रोपणीया वा देया । अत्र शोधनीया यथा ।
सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च । रसक्रिया विधा-
तव्या शोधनी शोधनेषु च इति । रोपणीया यथा ।— त्वक्सु
न्यग्रोधवृक्षस्य त्रिफलायास्तथैव च । रसक्रिया रोपणार्थे विधा-
तव्या यथाक्रममिति ॥ ६ ॥

पृथक्पण्यादीत्यादि ।— पृथक्पण्यादि मिश्रबोक्तवृत्तसा-
धनद्रव्यं तद्वयथा — पृथक् पण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती
सीता । काकोल्यादिश्च योज्यः स्याद्विषजारोपणे इत इति ।
अत्र सिता शर्करेति चक्रः श्वेतद्रव्येति ब्रह्मादेवः । एतच्च इतं
तैलं वा पृथक् पण्यादिना कायेन कल्करूपेण च साध्यमिति
वदन्ति । शर्करा तु वल्करूपेणैव देया काथानर्हत्वात् । अन-
न्तरमिति रसक्रियायादानन्तरं रक्तविद्रधिबन्धित्यादौ ।—
वीक्ष्य वीक्ष्येति द्विवर्णीयोक्तामवस्थां निरूप्य यदि शोधनं
कर्त्तव्यं भवति तदा शोधनीयानि कषायादीन्यवचारयेत्; यदा
तु रोपणं कर्त्तव्यं भवति तदा रोपणीयानि कषायादीन्यवचा-
रयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अर्जुदं मांसपाकञ्च विद्रुधिं तिलकालकम् ।

प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ८ ॥

इति शूकदोषचिकित्सा ।

अथ भग्नाधिकारः ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।

पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥

सुशुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥

अवनामितसुखच्छेदुन्मत्तश्चावनामयेत् ।

आम्बेदिति क्षिप्तमधोगतञ्चोपरिवर्त्तयेत् ॥

अर्जुदमित्यादि ।— असाध्यत्वेनोक्तेषु अर्जुदादिषु कदा-
चिदपूर्णात्वलिङ्गादिना साध्यता याप्यता वा संभवतीति प्रत्या-
ख्याय तत्र क्विवा कर्ष्येति ज्ञेया ॥ ८ ॥

इति शूकदोषाधिकारः ।

आगन्तुसामान्याङ्गुनचिकित्सामाह आदौ भग्नमित्यादि ।
कुशान्वितमित्यादि कुशेति भग्नास्थिबन्धनसाधनकदम्बादित्वचः
संज्ञा । उक्तं हि वामटे — कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपला-
शजैः । सुक्ष्णैः सुप्रतिष्टम्भैः बल्कलैः सकलैरपि । कुशाह्वयैः
समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेदिति ॥ १ ॥

अवनामितमित्यादि ।— अवनामितं अवनतं कर्कटाख्य-
भग्नं वक्रञ्च उन्मत्तञ्चोत् उन्ममेत् । उन्मत्तमश्वकर्णादि । अति-
क्षिप्तं अधजडं वा अतिनिर्गतम् । अम्बेदिति प्रसारयेत्
आहि-आयामे इत्यस्य रूपम् । अधोगतमधःक्षिप्तादि उपरि
वर्त्तयेत् आकर्षयेत् । आलेपनार्थमित्यादि सुशुतस्य अम्ब-

आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकं चान्धपेषितम् ।
 शतधौतदृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ २ ॥
 सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येऽश्रुतुषु मोक्षणम् ।
 कर्त्तव्यं स्यान्निरात्राञ्च तथा ग्रीष्मेषु जानता ॥
 काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्विमोक्षयेत् ।
 व्यग्रोधादि कषायञ्च सुशीतं परिषेचने ॥
 पञ्चमूलीविपक्वान्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने ।
 सुखोष्णमवतार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ३ ॥
 मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूषः सतीनजः ।
 दृढं चान्धपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ४ ॥

पेषितमिति काञ्चिकपिष्टम् । शतधौतदृतोन्मिश्रमिति पूर्वोक्तं
 परेण च योज्यमिति चक्रः ॥ २ ॥

सप्तरात्रादित्यादि ।—सुश्रुतस्य सौम्येषु शीतेषु जानता
 वैद्येनेति शेषः । समशीतोष्णे काले चेति शरद्वसन्तकाले । पञ्च-
 मूलीत्यादि । पञ्चमूली चात्र स्वल्पेति वदन्ति एतत्पक्वञ्च क्षीरं
 पित्तवातोत्तरे भग्ने, अत्रापि परिषेचनमिति योज्यम् । चक्र
 तैलमिति सद्यःपीडिततैलं किम्वा सौश्रुतवातव्याधिचिकित्सो-
 क्ततैलविधानेन गृहीतं तैलम् । शीतोपचारोचितेऽपि भग्ने
 सुखोष्णस्य विधानमनिले बलीयसीति ज्ञेयम् । अतएव विजा-
 नतेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

भग्नहितमन्धपानमाह मांसमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षीर-
 मिहाव्रणभग्ने सन्धानीयतया हितम् । यत् पुनर्नवधान्यादि-
 बर्गे क्षीरं निषिद्धं तदव्रणविषये वेति न विरोधः । अन्ये तु
 क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थितं दृतमिति व्याचक्षते ।

गृष्टिद्वीरं ससर्पिकं मधुरौषधसावितम् ।
 शीतलं लाक्ष्या युक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ॥
 सृष्टेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम् ।
 सन्धियुक्तेऽस्थिभग्ने च पिवेत् क्षीरेण मानवः ॥
 रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समन्त्रताम् ।
 क्षिब्धभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥
 पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुणं वा त्रिगुणकम् ।
 अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ५ ॥
 क्षीरं सलाक्षामयुक्तं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च ।
 भग्नः पिवेत्त्वक्पयसार्जुनस्य गोधूमचूर्णं सृष्टेन वाय ।
 लाक्षास्थिसंहतककुभाश्वगन्धाश्चूर्णीकृतानागबलापुरञ्च ॥

लाक्षागुण्युलः ।

संभग्नयुक्तास्थिरजं निहत्यादङ्गानि कुर्व्यात् कुलिशोपमानि ।

सतीनोवर्त्तलकलायः स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिज्ञोक्त इति ॥ ४ ॥

गृष्टिद्वीरमित्यादि ।— गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः तस्याः क्षीरं मधुरौषधं काकोल्यादिगणसैः साधितं सर्पिः लाक्षे प्रक्षेप्ये । सृष्टेनेत्यादि सृष्टेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यस्तं समस्तं वा पिवेदित्याहुः ॥ ५ ॥

क्षीरमित्यादौ ।— जीवनीयमित्यारोग्यहेतुत्वात् प्राणधारणत्वाच्च । त्वक्पयसार्जुनस्येति अर्जुनस्य त्वचा साधितं पयस्त्वक्पयः अर्जुनत्वक्पयसा सृष्टेन गोधूमचूर्णं पेयमिति योज्यं अन्ये तु त्वक्पयसो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति अर्जुनस्य त्वचं पिवेदित्याहुः ।

लाक्षेत्यादौ ।— अस्थिसंहतं अस्थिसंहारः । ककुभोऽ-

अत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात्तुल्यदूर्णेन गुग्गुलुः ॥

आभागुग्गुलुः ।

आभाफलविकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।

तुल्योगुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः ॥

सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।

प्रतिसार्धं कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

वातश्चाधिविनिर्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

गन्धतैलम् ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।

दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभावयेत् ॥

तृतीयं सप्त रात्रश्च भावयेन्मधुकाशुना ।

र्जुनः । नागबला गोरक्षतण्डुला । पुरः गुग्गुलुः स च मिलितलाक्षादिचूर्णसमः । वक्ष्यमाणाभादिगुग्गुलौ दृष्टत्वादिति चक्रः । तदेवाह आभेत्यादि । आभा आहेति ख्याता ।

सत्रणभग्नञ्चित्सामाह सत्रणस्येति प्रतिसार्धं कषायैरिति न्यग्रोवादि कषायद्रव्यकृतवल्कैः प्रतिसार्धं प्रलिप्य, कार्त्तिकस्तु कषायैरिति मधुरौघधक्काद्यैः प्रतिसार्धं प्रतिषिष्य इति व्याचष्टे धातुनामनेकार्थत्वात् । शेषमित्याहारादिकम् ॥ ६ ॥

रात्रावित्यादि सञ्च्युतस्य । अस्थिरे जले इति स्नोतो जले, षतुःशरावतैलोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण धोतुलीं बद्धा स्नोतो जले निःक्षिप्य रात्रौ स्थापयेत् ततो दिवसे आतये शोषयेत् एवं सप्त दिनानि यावत् । ततः तिलतुल्यपरिमाण-गन्धक्षीरे रात्रौ तिलान् निःक्षिप्य दिवा आतये शोषयेत्

ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्कांचूर्णयेद्विषक् ॥
 काकोल्यादिष्वदंष्ट्राह्वं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं मांसो सुरदारु सचन्दनम् ॥
 शतपुष्पाश्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थश्च कर्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेत् पुनः ।
 एलामंशुमतीं पत्रं क्षीरकं तगरं तथा ॥
 लोवं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ।
 पिप्पलां शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्म्मसु ।
 आच्छेदके पक्षाघाते चाङ्गधोमे तथार्हिते ॥
 अन्यास्तन्मे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।

एवं सप्तदिनानि यावत् । तदनु तिलतुल्यपरिमाण्यष्टिमधु
 मृहीत्वा अष्टगुणोदके पक्त्वा अष्टभागावशिष्टकाये तिलान् रात्रौ
 निःक्षिप्य दिवातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावत् । पुनरपि
 तिलतुल्य परिमाणे गन्धक्षीरे रात्रौ तिलान् निःक्षिप्य दिवा
 सूक्ष्मातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावत् तदनु तिलान् नि-
 स्तुपीकृत्य चूर्णयेत् । ततश्चैषां तिलचूर्णाणां चत्वारोभागाः
 भागश्चैकः काकोल्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य । एतस्यैव
 चूर्णस्य पीडनार्थमुत्पादने कर्तव्ये भार्द्रताकरणार्थं सर्वगन्ध-
 द्रव्यशृतं क्षीरं तावन्मात्रं प्राच्यं यावता क्षीरेण चूर्णमार्द्रं
 भवति । सर्वगन्धैरित्येलादिगन्धेन क्षीरपरिभाषयैव दुग्धं साध्यं

बाधिर्व्योतिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ।
 पय्यं पाने तथाभ्यङ्गे नखे वस्त्रिषु योजयेत् ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां दृष्टिरनेनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
 तिलचूर्णचतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ७ ॥
 कवणं कटुकं क्षारमण्डं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामञ्च न सेवेत भग्नोरुक्षान्धमेव च ॥
 इति भग्नचिकित्सा ।

अथ कुष्ठाधिकारः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं ज्वेष्णोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पिच्छोत्तरेषु मोक्षोरक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥

हलादिगणश्च सौश्रुतः । एवमुक्तप्रकारेण गृहीततैलस्य च-
 त्वारः शरावाः, पाकार्यश्च गव्यदुग्धषोडशशरावाः ग्राह्या
 इत्यर्थः । अंशुमती शालपर्णी, कालानुशारिवा, तगरं क्षीर-
 शुक्ला क्षीरविहारी अनन्ता अनन्तमूलं, मधुलिकामर्कटहस्त-
 त्वणं अन्ये तु गौधूमभेद इत्याहुः । प्रागुक्तानीति काकोल्या-
 दिशतपुष्पान्तानि एभिः कल्कैरित्यर्थः श्वदंष्ट्राहमित्यत्र सय-
 द्वाहमिति पाठः सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः । अस्मिंश्च पाठे
 यटिमधुनोभागद्वयं काकोल्यादिगणमध्येऽपि यटिमधु पाठात् ॥ ७ ॥

इति भग्नाधिकारः ।

रक्तदुष्टत्वग्गतसाधर्मेणात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते । वातो-
 त्तरेष्विति सर्पिरित्युपलक्षणं तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः ॥

पुच्छनमल्पे कुष्ठे महति च यस्मिन् शिराव्यधनम् ।

वज्रदोषः संशोध्यः कुष्ठी वज्रशोऽमुरक्षता प्राणान् ॥ १ ॥

पञ्चकषायः ।

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायोमधुना पीतोवान्तिस्नान्दनाम्बितः ॥

विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिवृहन्तीफलैः तैः ॥ १ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रमुञ्चन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ॥

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ २ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जबीजैश्चमजः सकुष्ठोगोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ४ ॥

हि वाभटे तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितमिति ।

अग्रमिति सर्पिरादिषु योज्यं तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरथ

प्रथमं कार्यं तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्याहुः । अग्र-

मिति पाठे प्रधानमित्यर्थः । वज्रश्च इति बलरक्षायं श्लोकं

श्लोकं दोष निर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः । एकदा हि भूरी-

दोषहरणेन बलक्षयः प्राणात्ययश्च स्यादिति ॥ १ ॥

वचेत्यादि ।— वचादीनां तयाणां मूलं फलिनी प्रियङ्गुः

कषाय इति वमनार्थकायविधया यथा काथद्रव्यस्य कुडवं

अपयित्वा जलादुक्ते । चतुर्भागावशिष्टान्तु वमनेष्ववचारयेदिति

परिभाषया कार्यः ।

विरेचनमिति त्रिफलाकाये त्रिवृहन्तीमूले प्रक्षिप्य अथवा

दन्तीमूलत्रिवृतालताचूर्णं प्रतिमा च त्रिफलाकायेन पेयम् ॥ १ ॥

येलेपा इत्यादि ।— निर्गतोऽखगतो दोषो येषां ते तथा

निर्गतास्त्रदोषाः ॥ २ ॥

मनःशिलेत्यादाबालं हरितालम् । तैलं सार्धं कुष्ठहर-

त्वात् । मार्कं पयोऽर्कक्षीरम् ॥ ४ ॥

पताणि पिद्वा चतुरङ्गलस्य तन्नेय पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युर्ध्वेदखड्गनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
 आरग्वधः सैङ्गजः करञ्जोवासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
 अग्राहः सुराहः खदिरोधवश्च निम्बोविडङ्गं करवीरकश्च ॥
 ग्रन्थिश्च भौर्जोऽलशूनः शिरीषः सलोमशोगुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
 फणिकभक्तोवत्सकसप्तपर्ण्योपीलूनि कुष्ठं सुमनः प्रवालः ॥
 वचा हरेणु त्रिवृता निकुम्भोभस्मातकं गैरिकमञ्जनश्च ।
 मनःशिलाले मृदधूम एला काशीशलोभाज्जुनमुस्तसर्ज्जाः ॥
 इत्यर्ध्वरूपैर्विहिताः षड्भेदे गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
 सिद्धाः परं सर्वपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहाभिषजा प्रयोज्याः ॥
 कुष्ठानि कच्छाणि नवं किलासं सुरेन्द्रबुधं किटिमं सदद्रुम् ।
 भगन्दरार्शास्यपचो सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिरान्नराणाम् ॥ ६ ॥
 मनःशिलात्वक् कुटजात् सकुष्ठात् सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।
 ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पताणीत्यादौ ।— चतुरङ्गलः सोनालुः अखड्गनच्छदः
 करवीरपत्रं एतदन्त एक एव योगः । योगद्वित्वे चरकोक्तद्वार्ति
 यत्प्रदेहसंख्यावृद्धिः स्यादिति ॥ ५ ॥

आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकैर्काष्ठैः षड्योगाः
 आरग्वधस्य पत्रं अग्राहः नवनीतखोटी करवीरकः करवीरस्य
 त्वक् । ग्रन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः । लोमशो धातु-
 काशीशं तमालपत्रं वा कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः, फणिकभवः
 पर्णशभेदः, पीलु औत्तरपथिकं फलम्, निकुम्भोदन्ती अञ्जनं
 रसाञ्जनम्, अर्ध्वरूपैरिति अर्ध्वश्लोकैः, गोपित्तपीता इति
 गोपित्तभावनया पीता पीतवर्णा भावना च सप्ताहम् ॥ ६ ॥

मनःशिलेत्यादौ त्वक् कुटजादिति कुटजस्य त्वक् लोमशो-
 धातुकाशीशं तुषोदकं सतृषैर्यवैः रुन्धानविशेषात् कृतं कार्ष्ण-

पलाशनिर्दाहरणेन वापि कर्षोद्धृतान्यादकसन्नितेन ।

हर्षोप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ७ ॥

कुष्ठाद्यम् ।

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारशिग्रु ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यचण्डाश्च दूर्वाश्च समानि कुर्यात् ।

तैलाकपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्घर्त्तयितुं यतेत ।

तथास्यकण्डः पिङ्काः सकोठाः कुष्ठानि शोयाश्च शमं प्रयान्ति ॥ ८ ॥

धातुचपथ्याक्रिमिश्रतुबक्त्रिभस्मातकावलगुजलौहभङ्गैः ।

भागाभितृष्टैस्तिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः ॥ ९ ॥

कम् । पलाशनिर्दाहरणेनेति पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं क्त्वा

तदधः कुन्मं स्थापयित्वा उपरि वृक्षदाहात् यः स्वरसोगलति

च पलाशनिर्दाहरसः अग्नौ तु पलाशचारोदकमाहुः ॥ ७ ॥

कुष्ठमित्यादौ ।— सुरसः पर्णशः तुम्बुरु खनामल्यातं

वन्यं कैवर्त्तमुस्तकम् । चण्डा चौरपुष्पी प्रथमं तैलाक्तमिति

योज्यम् । इह तैलं सार्धपम् ॥ ८ ॥

धातुवित्यादौ ।— अक्षोविभीतकं क्रिमिरिपुर्विङ्गसारः

बक्त्रिचित्तकः लौह इति बज्रादिलौहचूर्णं नत्वगुरु । भङ्ग-

मिति भङ्गराजस्य चूर्णं नतु गुडत्वक् तन्त्वान्तरसम्बादात् ।

तथा लेप इति प्रमादात् पाठः किन्तु लेह इति । उक्तं हि

तन्त्वान्तरे धातु विभीतकं पथ्या विङ्गग्निसदृष्करम् । वा-

गुजीलौहभङ्गश्च संचूर्णमतव वर्धितम् । तिलतैलाम्बितं

लिच्छात् श्रेष्ठमेतद्रसायनमिति । तेनायं योगः लेखकदोषा-

स्तेष्वप्रकरणे पठितः ॥ ९ ॥

विङ्गेत्यादौ ।— शशिरेखा सोमराजीबीजं गोजलो गो-

विङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखासर्पकरस्तरजनीभिः ।

गोजलपिष्टोलेपः कुष्ठहरोदिवसनाथसमः ॥

विङ्गैङ्गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्यसर्पपैः ।

धान्यान्लपिष्टैर्लोप्यं दद्रुकुष्ठरजापहः ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चित्तकपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरतिबद्धमूलं दद्रुश्च कण्डूश्च रजाश्च हन्यात् ॥ १० ॥

तुल्योरसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टोलेपः कृतोदद्रुगजेन्द्रसिरः ॥ ११ ॥

प्रपुन्नाडस्य वीजानि धात्री सर्जरसः क्षुहा ।

सौवीरपिष्टं दद्रुणामेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥

चक्रमर्दकवीजानि जीरकश्च समांशकम् ।

श्लोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥

लेपनाद्भक्षणाच्चैव तृणकं दद्रुनाशनम् ।

मूलं दिवसनाथः सूर्यः । दूर्वेत्यादौ ।— चक्रमर्द एङ्गजवीजं कुठेरकः पर्णाशभेदः । काञ्चित्तकपिष्टाः काञ्चित्तकयोरन्यतरेन पिष्टा इत्यर्थः । एभिर्लेपैरित्यनेन शीघ्रप्रथमनकारितां दर्शयति न तु नियमोऽयम् ॥ १० ॥

तुल्ये इत्यादौ ।— सालतरोरसः धुनकः तुषेणेति धान्यत्वचा, धूनकादेनां पानीयभक्तानानां समोभागः । तदम्बुपिष्ट इति पानीयभक्तजलेन पिष्टः ॥ ११ ॥

प्रपुन्नाडस्येति प्रपुन्नाडः एङ्गजः शुहायाः क्षीरं अन्ये मूलमाङ्गः सौवीरं काञ्चिकम् । श्लोकं सुदर्शनामूलमिति मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया पादिकम् । लेपनादिति तृणकं तिलाघाष इति ख्यातं यूथीपन्नगेति यूथीपन्नगमूलं स्वनामख्यातम् । कासमर्देति सौवीरेण पिष्टा रात्रौ स्थाप्यं प्रातश्चा-

शुथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काष्ठीकपेषितम् ॥
 कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम् ।
 द्रुक्किटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥
 शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्म ।
 क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
 गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम् ।
 सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा ॥
 कासमर्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ।
 गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
 धात्रीरसः सर्जरसः सपाश्वः सौवीरपिष्टञ्च तथा युतञ्च ।
 भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथैवमूर्त्तिनकं करोति ॥१२॥
 कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
 एतत् केशरपष्ठं निहन्ति बद्धवार्धिकं सिध्म ॥
 नीलकुरुण्टकपत्रं स्वरसेनालिप्य गात्रमतिबद्धशः ।
 लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तत्रेण सिध्मनाशाय ॥

काकरुते लेपोविधेय इत्युपदिशन्ति । शिखरिरसेन अपामा-
 र्गरसेन क्षारेण वा कदल्या इति कदलीक्षारोदकेन पिष्टमि-
 त्यर्थः । वाशब्दो विकल्पार्थवाची तेन पक्षान्तरे क्षारमपि
 योज्यं गन्धपाषाणो गन्धकः, मूलकानामन्तर्गतेषु चेति मूलकानां
 बीजानीति शेषः । धात्रीरसः चामलकीरसः पाश्वो यवक्षारः
 बिडलवणमित्यन्ये । तदन्वितमिति सूवीरेणैव दिनत्रयं संभा-
 वितं पूतिकृतं द्विसप्तमिति योगान्तरदर्शनात् । धात्रीर-
 सस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति ॥१२॥

कुष्ठमित्यादौ ।— केशरं नागकेशरं नीलकुरुण्टकं, नीला
 भिण्टी चक्रावृजमेङ्गजबीजम् ॥१३॥

चक्राहत्यं स्नुहीक्षीरभाषितं मृत्तसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनात् किटिमापहम् ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेधयेत् ।
 दद्भुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेवच ॥११॥
 बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुष्पाङ्गीजम् ।
 श्रीवेष्टकव्योषविङ्गकुष्ठं पिष्टा च मृत्त्रेण तु लेपनं स्यात् ॥
 दद्भुणि सिद्धं किटिमानि पामां कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥१२॥
 एङ्गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
 क्रिमिसिद्धरद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनीलेपः ॥ १५ ॥
 स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुक्कुलानलपाचितः ।
 लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव तपाम् ॥ १६ ॥
 स्नुक्काण्डे शुषिरे दग्धा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
 अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्च्चिकाम् ॥
 एङ्गजातिसर्षपकुष्ठरोगधिकालवणतदमस्तु ।

ब.जार्नात्यादौ ।— लाक्षारजन्याविति द्वन्द्वः नतु हरि-
 द्रादयः सन्त्याङ्गः । श्रीदेष्टको नयनीतखोटी ॥१५॥

एङ्ग.ज.त्यादौ ।— सौवीरकं सौवीराञ्जनं अत्र विशिष्ट-
 द्रव्यामुक्तत्वात् गोमूत्रमेव कुष्ठहरतया ग्राह्यमिति वदन्ति ।
 अपरे तु सौवीरशब्दस्य काञ्चिकार्थतां परिकल्प्य तेनैव पेष-
 णमित्याहुः ॥१५॥

स्नुक्काण्ड इत्यादि ।— बाभट्टस्य कुक्कुलानलः करीषा-
 ग्निः स्नुक्काण्डमव्ये गर्त्तं कृत्वा पिष्टश्चेतसर्षपेण तत् प्रपूष्य
 स्नुहीकाण्डान्तरेणाच्छाद्य कुशादिभिर्वह्ना चत्तिकया प्रलिप्य
 गोमयाग्निना दहेत् । तत आहृत्य तेन कल्केन लेपः ॥१६॥

स्नुक्काण्डशुषिर इत्यादि ।— स्नुक्काण्डं कोरयित्वा

पूतीकृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रु सकुष्ठम् ।
 उन्मत्तस्य बीजेन माणकचारवारिणा ।
 कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १७ ॥
 नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
 लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
 सर्जरसः सिन्धुसम्भ्रव्रगुडमधुमहिषाक्षगैरिकं सष्टतम् ।
 सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ १८ ॥
 अवलगुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुतम् ।
 माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्चिकपेषितम् ॥
 कच्छुं कण्डू जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ।
 कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन संपिष्टम् ॥
 दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ॥ १९ ॥

तं विवरं गृह्णन्मसैन्धवाभ्यां पूरयित्वा स्थालीमध्ये तन्निक्षिप्य
 तदुपरि शरावं दत्त्वा हत्तिकया शरावसन्धिं पिधायान्तर्धूमं
 दहेत् तदनु कटुतैलेन संमिश्र्य लेपः । एङ्गजेत्यादौ ।—लव-
 णात्रयं सौवर्चलसैन्धवविडलवणं उन्मत्तस्य धुस्तूरस्य बीजकल्कः
 माणकचारसुतजलं चतुर्गुणं पाकार्थम्, विपादिका पाद-
 स्फोटनम् ॥ १७ ॥

नारिकेलोदक इत्यादौ ।—नारिकेलञ्च सजलशस्यं सम्य-
 ग्प्राच्यम् । सर्जरसेत्यादौ सिन्धुसम्भवं सैन्धवम् । महिषाक्ष इति
 गुग्गुलुः । एतत् सर्वं समभागमेकीकृत्य मनाक् पक्तव्यं यथा
 सिक्थकाकृतिभूत्वा लेपयोग्यं भवति ॥ १८ ॥

अवलगुजमित्यादि ।—अवलगुजं सोमराजीबीजं माणि-
 मन्थं सैन्धवं मस्तुकाञ्चिकपेषितमिति मस्तुकाञ्चिकयोरन्यत-

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
 पिवेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥
 शोधपाण्डू मयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
 कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥२०॥
 पिवति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
 रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलार्द्धम् ।
 त्विदिनं तदनु सिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
 भवति कनकदीप्तग्रा कामयुक्तो मनुष्यः ॥२१॥

रेण । कोमलेत्यादौ ।— सिंहास्थोवासकः तस्य पत्रं सुरभी-
 जलं गोमूत्रम् ॥ १८ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।—हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेपः कर्षचूर्णस्येति
 वचनात् व्यवहारस्तु हरिद्राचूर्णस्याष्टौ माषकाः गोमूत्रस्य
 पलद्वयम् । पथ्या गोमूत्रसाधितेति गोमूत्रोत्स्विन्वा हरीतकी
 ॥ २० ॥

पिवतीत्यादौ ।— पलार्द्धमिति उत्तमबलानलं प्रति प्रा-
 त्याहिकी मात्रा किञ्चा पलार्द्धं त्विदिनं यः पिवतीति योज्यं
 त्विदिनेत्यनुस्वारस्य लोपश्चान्दसत्वात् । तेन पलार्द्धं दिन-
 त्वयं विभाज्यं तेन त्रिञ्चिदधिकसप्तमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति ।
 व्यवहारस्तु शोधितगन्धचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु
 कर्ष इति तेन सतैलगन्धचूर्णेन अभ्यक्तगात्रः । क्षीरभोजीति
 क्षीरासहजे मण्डेन व्यवहारः । दिनत्वयं सप्ताहं वा प्रयोगा-
 वधिवातातपवर्जनमिति । कनकदीप्तेति च पलक्षणे तृतीया ।
 कनकगौर इति च पाठः ॥ कामयुक्त इति उपचितशुष्कधातुः
 कामतुल्य इति च पाठः ॥ २१ ॥

निशासुवारम्बवकासमाचीपत्नैः सदावर्षिप्रमुणाडवीजैः ।
तत्रेण पिष्टैः कटुतैलभिन्नैः पाभादिपूज्जनभेतदिष्टम् ॥ २२ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीत संयुतं बज्जशः ।
लेपाद्विनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥
मांसीचन्दनसम्पाककरञ्जारिष्टसर्षपम् ।
यटिकुटजदार्यब्दं हन्ति कण्डू मयं गणः ॥ २३ ॥
भक्तातकद्वीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं त्रूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च क्षारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्वाः ॥
सूहाकदुग्धे घनमाथसन्धं शलाकया तत् विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च अशेषदुर्नामसु चर्मकीले ॥ २४ ॥
विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कसुहाभ्याम् ।

निशेत्यादि ।— निशादिचतुष्टयस्य पत्राणि अन्ये तु
निशाहरिद्रैव सुधादीनामेव पत्राणीत्याहुः ॥ २२ ॥

सिन्दूरेत्यादौ ।— करवीरकायकल्काभ्यां सिद्धं कटुतैल-
मित्यर्थः । मांसीत्यादौ सम्पाकस्य फलं अरिष्टोनिम्बः तस्य
फलं यटीति यटिमधु । कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति केचित् पठन्ति
किन्तु चरकोऽस्मिन् गद्ये दृश्यमानि कण्डूघ्नानीतुक्तम् ॥ २३ ॥

भक्तातकेत्यादि ।— वाभटस्य त्रिपी चित्रकाः, भक्तातकस्य
मूलं बीजं वा चित्रकादितया गां मूलं एषां भक्तातकादीनां
लाङ्गलिकान्तानां चूर्णं सूहाकक्षीराभ्यां मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य
चतुर्गुणाभ्यां लोहपात्रे लेपयोग्यतां यावत् पाकः ॥ २४ ॥

विषेत्यादि ।— विषं स्थानरविषं अनलोभक्तातकः ।
अत्रापि पूर्वचूर्णादिमानं अर्कसुहाक्षीराभ्यां पाकविधिञ्चेति
वदन्ति शशाङ्कलेखेतादि ।— वाभटस्य शशाङ्कलेखा सोम-

दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः

कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादि सुतम् ॥

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सङ्गताशम्रला ।

सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानुग्रहन्ति लौढा २५

नवकषायः ।

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेशो यः सोमराजो नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजो वपुषातिथेते ॥

घर्मेसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजो पिबेत् ।

क्षीरभोजी तिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥

एकस्थिलस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्थयैव च ।

भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुह्यदद्रु विनाशनम् ॥

अवलाजाद्वीजकषं पीत्वा कोशेन वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥

त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचानिद्वैः ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ २६ ॥

क्षिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।

राजी छताशश्चित्रकः अयोमलं शोधित मण्डूरम् । अस्त्रा-

न्मिलितचूर्णान्माषकत्रयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा तिलतैलेन

लेह्यम् ॥ २५ ॥

तीव्रेतप्रादौ ।— सोमराजीकृष्णतिलयोः प्रतेप्रकं माषक-

त्रयं चतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । सोमराजीमिति चन्द्रश्रेणीं घर्मे-

सेवी आतपसेवी । वागुजीसोमराजीबीजं अस्य च माषक-

चतुष्टयमुष्णोदकेनालोढ्य पिबेत् । एक इतप्रादायपि उष्णोद-

कमनुपेयम् । त्रिफलेतप्रादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

क्षिन्नाया इतप्रादि ।— क्षिन्ना रुडूची । पटोलेतप्रादौ ।-

जीर्णं हृतेन भुञ्जीत खल्वं यूषोदकेन वा ॥
 अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ।
 पटोलखदिरारिष्टतिफलाकृष्णवेतजम् ॥
 तिक्ताशनः पिवेत् काथं कुष्ठं कुष्ठं व्यपोहति ॥ २७ ॥
 तिलाज्यतिफलाक्षौद्रव्योषभक्तातथर्कराः ।
 दृष्यः सप्तसमोमेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥
 विडङ्गतिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ।
 हन्ति कुष्ठं किमीन् मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान् ॥ २८ ॥
 इन्द्रायनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोदृतम् ।
 तच्चूर्णं मधु सर्पिर्भ्यां लिहेत् क्षीरहृताशनः ॥
 इत्या च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम् ।
 यः खादेदभयारिष्टं मरिचामलकानि वा ॥
 स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ।
 दक्ष्यमानासुप्तः कुम्भे मूलगे खदिराद्रसः ॥
 साय्यधात्रीरसक्षौद्री हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ २९ ॥
 वायस्येङ्गजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
 बलमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छिन्नविनाशिनी ॥

कृष्णवेतं कालियालतेति ख्यातम् । तिक्ताशन इति तिक्तभू-
 यिष्ठाहारः ॥ २७ ॥

तिलेत्यादौ सप्तसमेति संज्ञाबलात् मिलिततिफलैव ति-
 लाद्येकभागसमा एवं व्योषमपि ॥ २८ ॥

इन्द्रायनमित्यादौ ।—चूर्णमिति माषद्वयं त्वयं वा देयम् ।
 यः खादेदित्यादौ अरिष्टोनिम्बः । दक्ष्यमानमित्यादौ खदिर-
 रसधात्रीरसौ तुल्यौ । हतक्षौद्रे तु प्रक्षेप्ये ॥ २९ ॥

वायसीत्यादि ।—वायसी काकमाची । पूतीत्यादि ।—

पूतिकार्कं मृङ्गनरेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ।
 लेपात् श्वित्वं व्रजन्ति दद्रुत्रयांश्च कुष्ठान्यशांस्तुग्रनाडीत्रयांश्च ॥
 गजचित्तव्याघ्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
 श्वित्वं नामं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात् ॥
 कुडवोऽवल्गुजवीजाह्वरिताल चतुर्थभागसंमिश्रः ।
 मूत्रेण गवां पिष्टः स्वर्णकरणः परः श्वित्वे ॥
 धातुखदिरयोः काथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ।
 शङ्खेन्द्रधवलं श्वित्वं द्रव्यं व्रजन्ति न संशयः ॥ ३० ॥
 क्षारे स दुग्धे गजलण्डजे च गजस्य मूत्रेण बद्धसुते च ।
 द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥
 एतद्वयदा चिक्रणतामुपैति तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्ज्यात् ।
 श्वित्वं विलिप्तेदथ तेन घृष्टं तदा व्रजत्याशु स्वर्णभावम् ॥ ३१ ॥

सुश्रुतस्य । पूतिकोलताकरञ्जः । नरेन्द्रद्रुमः चारुगन्धः । एषां
 पल्लवा इत्यर्थः । तथा सौमनाश्च पल्लवा इत्यर्थः । गजेत्यादौ
 चित्तव्याघ्रः चित्तचर्मव्याघ्रः केवलगजचर्ममसीलेपश्च श्वित्व-
 हरो यथा श्वेतजग्रन्त्यङ्घ्रिभूलं क्षीरं श्वित्वविनाशनम् । गज-
 चर्ममसीलेपोऽेत्यादि । पूतिकीटजः पादकुरा कीट इति
 लोके ख्यातः ॥ ३० ॥

क्षार इत्यादि सुश्रुतस्य । गजलण्डं गजपुरीषं गजलण्डे
 चेति पाठे गजलण्डासमूहः गजस्य मूत्रेण इत्यनन्तरं पक्व
 इति शेषः । बद्धसुत इति एकविंशतिवारं सप्तवारं वा परि-
 ख्रुते दशभागयुक्तमिति द्रोणस्य दशमांसेन युक्तमित्यर्थः ।
 प्रथमे गजलण्डाक्षारस्य द्रोणमेकं पाकार्थं गजमूत्रं क्षारपरि-
 भाषया षड्गुणं दीयमानं द्रोणत्रयं भवति न द्विगुणगणनया
 तु षड्द्रोणानि स्युः । प्रायस्त्रिभागावशेषेऽस्तिन्निति वचनेन

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गन्धपयसैव ।

श्वित्वं निवृत्तिं निशतं रविवारे वैद्यनाथाद्या ॥ ३२ ॥

पञ्चनिम्बः ।

पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।

संवूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।

त्रिफला त्वूपणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रास्कराग्निकाः ॥

विडङ्गसारवाराही लोहचूर्णाढ्यताः समाः ।

हरिद्राद्वयवागुजीव्याधिघाताः सशर्कराः ॥

कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।

खदिराशननिम्बानां घनकाथेन भावयेत् ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन तु ।

स्निग्धशुद्धतनुधीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥

मधुना तिक्तहविषा खदिराशनवारिणा ।

लेह्यमुष्णाम्बुना वापि कोलहङ्गा पलं पिवेत् ॥

जीर्णे च भोजनं कार्यं स्निग्धं लघु चित्तञ्च यत् ।

तृतीयभागवशेषात् द्वैगुण्येन द्रोणमेकं ग्राह्यं तस्य दशमांश-

मबल्लुजबीजं गृह्णन्ति । ततोवतार्थं पिष्ट्वा चिकणतामुपगते

सति गुड़िका कार्य्या । दृष्टमिति फलपत्रशरीषादिना ॥३१॥

श्वेतजयन्तीत्यादि । तत्र गोपयसैवपिष्टं पीतश्चेत्यर्थः ॥३२॥

पुष्पकाले चैत्यादौ ।— पञ्चनिम्बानां प्रत्येकं भागद्वयं

त्रिफलादीनाञ्च प्रत्येकमेकोभागः त्रिफलात्वूपणयोरपि

प्रत्येकं भागः अग्निश्चित्रकः । वाराही वाराहीकन्दः व्याधि-

घातः सोनालुः । खदिराशननिम्बानां घनकाथेनेति खदिरा-

दीनां प्रत्येकमष्टभागवशेषेण काथेन भावना अशनः पीत-

विचर्च्चिकोदुस्वरपुण्डरीककपालदद्रुकिटिमालसादीन् ॥
 शतारविस्कोटविसर्पपामां कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ।
 भगन्दरक्षीपदवातरक्तं जातान्ध्रनाडीव्रणशीर्षरोगान् ॥
 सर्वाङ्गान् प्रमेहान् प्रदराञ्च सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ।
 स्थूलोदरः सिंहकण्ठोदरश्च सुक्ष्मोदरसन्धिर्बधुनोपयोगात् ॥
 समोपयोगादपि ये दृश्यन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ।
 जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥३३॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ।

चित्तकत्तिफलाब्धोश्मजार्जो कार्षीं वचाम् ।
 सैन्धवातिविषे कुष्ठं चयैलायावम्बूकजम् ॥
 विडङ्गान्यजमोदाञ्च सुसान्धमरदारं च ।
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मातन्तु गुग्गुलुम् ॥
 संचुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातर्भोजनकाले च भक्षयेत्तु तथा बलम् ॥
 हन्त्यष्टादशकुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
 ब्रह्मवैश्वदेवविकाराञ्च सुखामयगलग्रहान् ॥
 मध्वसीमथभग्नञ्च रुक्माञ्चाशु नियच्छति ।
 व्याधीन् कोष्ठगताञ्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥
 पञ्चभङ्गातकाङ्क्षित्वा साधयेद्विधिवज्जले ।
 कषायं तं पिवेच्छीतं दृतेनाक्तौष्ठतालुकः ॥
 पञ्चद्वया पिवेद्व्यावत् सप्ततिं क्रासयेत्ततः ।

शालः तिक्तहविषेति वक्ष्यमाणतिक्तषट्पलादिना । खदिराश-
 नवारिणेति खदिराशनकाथेन । कोल दृष्टेति कोलः कर्षार्द्धं
 समोपयोगादिति वर्षोपयोगात् ॥ ३३ ॥

चित्तकेतग्राहि स्यष्टम् । पञ्चेतग्राहौ विधिवदिति काथवि-

जीर्णोऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥

एतद्रसायनं मेध्यं बलीपक्षितनाशनम् ।

कुष्ठार्शः क्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम् ।

तैलं भस्मातकानाञ्च पिवेन्मांसं यथाबलम् ।

सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षयतं हृदः ॥

प्रलेपोऽर्त्तनस्नानपानभोजनकर्म्मणि ।

शोणितं खादितं वारि सर्व्वत्वन्दोषनाशनम् ॥

निम्बं पटोलं दावर्णीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिकलाम् ।

कुर्ब्याद्वर्षपक्षांशान् पर्षट्कं त्रायमाणाञ्च ॥

सलिलादृकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।

घन्दनकिराततिक्तकमागधित्रायमाणाञ्च ॥

सुस्तकवश्चकवीजं कल्कीकृतमर्द्धकार्षिकान् भागान् ।

नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥

कुष्ठज्वरगुल्मार्योग्रहणीपाण्डामयश्चयथून् हन्ति ।

पामाविसर्पिषिङ्का कण्डुगलगण्डसुत् सिद्धम् ॥ ३५ ॥

धिना पिप्पलीबर्द्धमानवदत्तापि दृष्टिक्लासौ ॥ ३४ ॥

तैलमित्यादि ।— भस्मातकतैलं भूयन्तेषां ग्राह्यम् । निम्बे-
त्यादि यद्यपि सर्पिश्चानवं हितमिति वचनात् पुराणसर्पिष
एव सर्व्वत्र यौगिकत्वं तथाप्यत्र योगमहिम्ना नव सर्पिष
एव प्रयोजनत्वमिति वचनादुन्नीयते । सर्पिष इति पदं षट्-
पलमानग्रहणार्थं द्वितीयन्तु घृतमिति पदं पेयमित्युपदर्शना-
र्थम् । तथा प्रथमं सिद्धं पक्कम्, द्वितीयन्तु प्रसिद्धं क्षेपकम् ॥ ३५ ॥

पञ्चतित्तकं हतम् ।

निम्बं पटोलं व्याघ्रीञ्च शुङ्गूचीं कासकं तथा ।
 कृष्णाद्दण्डपलान् भागानेकैकस्य सकुट्टितान् ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम् ।
 हतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥
 पञ्चतित्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् ।
 अघ्नीतिं वातजान् रोगाञ्चत्वारिंशञ्च पैत्तिकान् ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकाञ्चैव पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टवृण्मिमीनर्थः पञ्चकासाञ्च नाशयेत् ॥ ३६ ॥

तित्तकं हतम् ।

त्रिफलाद्विनिशावासायासपर्ष्यटकुलकान् ।
 त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपलान्मितान् ॥
 काथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु ।
 हतप्रस्थं पचेत् कल्कैः पिप्पलीधनचन्दनैः ॥
 त्रायन्तीशकभूनिम्बैस्तु पीतं तित्तकं हतम् ।
 हन्ति कुष्ठञ्चरार्शांसि श्वयथुं ग्रहणीगदम् ॥
 पाण्डुरोगं विसर्पञ्च स्त्रीवानामपि शस्यते ॥ ३७ ॥

महातित्तकं हतम् ।

सप्तच्छदं प्रतिविषां सम्पाकं तित्तकरोष्ठिणौ पाठाम् ।
 सुलसुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्हपर्षटकम् ॥

पञ्चतित्तहते ।— चत्वारिंशञ्च पैत्तिकानिति भेदपिचा
 योजना कार्या अन्यथा द्वितीया स्यात् ॥ ३६ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— कूलकं पटोलपत्रं शक्रः कुटजसस्यफ-
 लम् ॥ ३७ ॥

महातित्तके ।—उपकुल्येत्येकवचनोपन्यासो न युक्तः आ-

धचशासं सचन्दन उपकुल्यापद्मकं रजयौ च ।
 षड्ग्रन्थां सविशातां शतावरीशारिवे चांभे ॥
 वत्सकबोजं वासां सूर्य्यामङ्गतां किराततिक्तञ्च कल्कान्
 कुष्माण्ठातिमान् यथाहं त्नायमाणञ्च ॥
 कल्कस्तु चतुर्भागेज्जलमष्टगुणं रसोऽश्चतस्रफलानाम् ।
 त्रिगुणोऽष्टतात् प्रदेशस्तत् सर्पिः पाययेत् सिद्धम् ॥
 कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवक्ष्यान्यथं सि रक्तवाहीनि ।
 विसर्पमन्त्रपित्तं वाताहृक् पाण्डुरोगञ्च ॥
 विस्फोटकान् सपामानुष्मादकान् कामलां चरं कण्डूम् ।
 हृद्रोगगुल्मापिडकामसृन्दरं गण्डमालाञ्च ॥
 हन्यादेतत् सद्यः पीतं काले यथावत्तं सर्पिः ।
 योगयतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तकम् ॥ ३८ ॥

महाखदिरकं दृतम् ।

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपाश्वनयोस्तुले ।
 तुलाद्वाः सत्रै एवैते करभ्रारिटवेतसाः ॥
 पर्यटः कुटजश्चैव दृषः क्रिमिहरद्वया ।

युर्वेदसारवाभटादौ द्वितीयपिप्पलीपाठात् । कल्कस्य चतु-
 र्भाग इति दृताञ्चतुर्भागः । एतच्च सामान्यपरिभाषया स्पष्टा-
 र्थं दृचते । षड्ग्रन्था वचा श्रीकण्ठस्तु पिप्पलीमूलमाह । तत्र
 वाभटे वचापाठात् । अष्टताफलानामित्यामकक्रीफलानां
 अत्राप्येकं सर्पिः पदं कल्कविभागार्थं द्वितीयं पेयमित्युपदर्श-
 नार्थम् । तृतीयं महातिक्तक सञ्चार्यम् ॥ ३८ ॥

महाखदिरकं दृते । — शिंशपाशिथुया इति ख्यातसहः
 अश्वनः खनामख्यातः नतु पीतयाव इत्याहुः । एतयोस्तुले

हरिद्रे कृतमात्रश्च गुडूचीत्रिफलात्रिदृत् ॥
 सप्तपर्णस्तु संक्षुब्धोदशद्रोणे च वारिणः ।
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 धात्रीरसश्च तुल्यांशं सर्पिषश्चादृकं पचेत् ।
 महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसन्मितैः ॥
 निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गान्निषेवणात् ।
 महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविनाशनम् ॥ ३८ ॥

पञ्चतिक्तवृत्तगुग्गुलुः ।

विस्वाष्टतावृषपटोलनिदिग्धिकानाम्
 भागान् पृथक् दशपलान् विपचेद्द्वटेऽपाम् ।
 अष्टांशशेषितजलेन मुनिःशृङ्गेन
 प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥

मिलित्वा । तुलाह्वः सर्व एवैत इति करञ्जादि सप्तपर्णान्ताः ।
 प्रत्येकं तुलाह्वः । दशद्रोणे च वारिण इत्यनन्तरं पचेदिति
 शेषः । तुल्यां मिलित्वादृकमानमित्यर्थः । चक्रस्तु धात्रीरसश्च
 तुल्यांशं सर्पिषश्चादृकं पचेदिति ग्रन्थं न पठति । तथा यथोक्तैः
 पलसन्मितैरित्यत्र तैलन्तु साधयेदिति पठति व्याचष्टे च सा-
 धयेदित्यत्र सर्पिरिति शेषः । अत्र यद्यपि घृतमानं नोक्तं त-
 थापि काष्ठशेषस्यादृकाधिकद्रोणस्य नियतत्वात् तत् काष्ठच-
 तुर्थांशं प्रस्थाधिकादृकमानं भवति केदस्य, वत्सस्य केदपा-
 दिकत्वं सामान्यपरिभाषया सिद्धमेवेति । केचिन्महाखदिर-
 घृतमिदमनार्पमित्याहुः ॥ ३८ ॥

निस्वाष्टमेत्यादि । वाभटस्य घट इति द्रोणे । पिचुः
 कर्षरूपोभागो येषां कल्कानां तैः । मिषि शतपुष्पा नतु मधु-

पाठाविडङ्गसुरदारगजोपकुल्या-
 द्विद्वारनागरनिशामिषिचय्यकुष्ठैः ।
 तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
 रोहिण्यरुष्करवचाकणाम्बलसुतैः ॥
 मञ्जिष्ठयाति विषया वरया यमान्या
 संशुद्धगुग्गुक्षुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
 तत् सेवितं विषमतिप्रबलं समीरं
 सन्ध्यास्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
 नाडीत्रणार्धदभगन्दरगण्डमालां
 जलूर्ध्वं सर्वगतगुन्दगुदोत्थमेहान् ।
 यक्ष्माश्चिखसनपीनसकासशोषश्च
 पाण्डुरोगगलविड्ढिवातरक्तम् ॥ ४० ॥

वज्रकं दृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोलकरञ्जनिम्बाशनकृष्णवेतम् ।
 तत्कायकल्मेन दृतं विषकं तद्वज्रवत् कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥
 विशीर्यकर्णाङ्गुलिहस्तपादः क्रिम्यर्हितोभिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।
 पौराणिकोऽकान्तिमवाप्य जीवेदव्याहतोवर्षशतस्य कुष्ठो ॥ ४१ ॥

आरग्वधाद्यं तैलम् ।

आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ।

रिका दृढव्यवहारात् । तेजोवती ज्योतिष्मती । दीप्यकं जीर-
 कम् । वत्सकं कुटजफलं अग्निश्चितकः कणाम्बलं पिप्पलीम्बलम् ।
 वरया त्रिफलया ॥ ४० ॥

वासेत्यादौ ।—कृष्णवेतं कालियासता, वज्रवर्धित वज्र-
 सहस्रः, अव्यर्थशक्तिकात्वात् ॥ ४१ ॥

आरग्वधमित्यादौ ।— तैलमिति सार्षपतैलादावन्यतमं
 चक्र (१३०)

रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥

एतेनाभ्यञ्जयेच्छिवी क्षिप्रं शिवं विनश्यति ॥ ४१ ॥

तृणकं तैलम् ।

मञ्जिष्ठावर्णनिशाचक्रमर्द्धारम्बधपल्लवैः ।

तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठचरं कटु ॥

महातृणकं तैलम् ।

हरिद्रात्रिफलादारुचयमारकचित्तकम् ।

सप्तप्लवङ्ग निम्बत्वक्करञ्जौ वाक्कं नखी ।

कुष्ठमेङ्गजावीजं लाङ्गलीगणिकारिका ॥

जातीपत्रश्च दार्दी च हरितालं मनःशिला ।

कलिङ्गतिक्षपत्रश्च अर्कचौरश्च गुग्गुलुः ॥

गुडत्वक्परिचक्षैव कुङ्कुमं ग्रन्थिपर्णकम् ।

सर्जपर्णायखदिरविडङ्गं पिप्पलीवचा ॥

धनुरेकचतायटिकेशरं ध्यामकं विषम् ।

पिशङ्गदफलमञ्जिष्ठाबोलसुष्कीफलं तथा ॥

सुहीसम्पाकयोः पत्रं वागुजीवीजमांसिके ।

कुष्ठचित्त्वात् । उक्तं हि चरके तैलानि सर्षपाणां करञ्जकोषा-
तक्षीकुटीनाञ्च । कुष्ठेषु हितान्याहुः तैलं यज्ञापि खदिरस्येति ।
अन्ये तु सामान्यश्रुतौ प्रधानकल्पत्वेन तिलतैलमेव ग्राह्यं यत्र
तु सार्षपादिविशेषोक्तित्वैव सार्षपादिग्रहणमित्याहुः । अन्य-
त्राप्येवं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।— इक् कुष्ठं तृणकं गन्धतृणम् । हरिरे-
त्यादौ ।— लाङ्गली विषलाङ्गलीति ख्याता । कलिङ्ग इन्द्रयवः ।
चोरं चोरपुष्पी ग्रन्थिकं ग्रन्थिपर्णं ध्यामकं गन्धतृणं बोलं गन्ध-

एवा व्योतिष्मतीभूतं शिरीषोगौमयाद्रसः ॥
चन्दने कुष्ठनिर्गुण्डीविशालामल्लिकाद्वयम् ।
वासाशकणीं ब्रह्मी च अग्राहं चम्पककटफलम् ॥
एतैः कल्कैः पचेत्तैलं तृणकस्वरसद्रवम् ।
सर्वेत्वन्दोषहरणं महातृणकसञ्चितम् ॥ ४३ ॥
वज्रकतैलम् ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूलं मृदाशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥
करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीं च ॥
सिद्धार्थकं विडङ्गञ्च मृदुष्णाङ्गितिलैः सह ॥
मूलपिटैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् ।
अभ्यङ्गाद् वज्रकं नाम नार्द्धादुष्टव्रणपहम् ॥ ४४ ॥
मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचालशिलादार्कपयोऽश्वारिजटान्निरुत् ।
यक्षद्रुसविशालाबुद्धनिशामुन्दारचन्दनैः ॥

रसः तुम्बीफलं तित्तालावुफलं मल्लिकाद्वयं मल्लिका वनमल्लिका
च अग्राह्या नवनीतखोटी चम्पकुट्टलं चम्पककलिका । तृण-
कस्वरसो द्रवरूपः । अत्रान्तरे सोमराजीतैलं केचित् पठन्ति
तत्र सम्मतं टीकाहताम् ॥ ४३ ॥

सप्तपर्णेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मूलपिटैः पचेत्तैलमिति
पाकोऽपि गोमूत्रेणैव आस्फोता श्वेतार्कमूलमिति केचित् ।
तैलमत्र सार्धपम् ॥ ४४ ॥

स्वल्पमरिचाद्ये ।— आलं हरितालं शिला मनःशिला ।
अर्कपयोऽर्कक्षीरं अश्वारि करवीरं जटा जटामांसी चन्द्राटा-

वटुतैलात् पचेत् प्रस्थं क्षौद्रैर्विषपलाग्वितैः ।
 सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्द्रुशितविनाशनम् ॥
 सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते ॥ ४५ ॥

वृहन्नरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकट्रसः ।
 देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
 विशालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्तकोलाङ्गुलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥
 शिरीषं कुटजोनिम्बं सप्तपर्णं सुहायताः ।
 सम्पाकोनक्तमालोद्भूतः खदिरं पिप्पली वचा ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य हिमलं भवेत् ।
 आदकं कटुतैलस्य गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम् ॥
 अत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पक्त्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कौष्टिकान् वणान् ॥
 पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
 बलयः पलितं छायानीलीव्यङ्गस्यैव च ॥
 अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ।
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥
 परामपि जरां प्राप्य न क्षना यान्ति नम्रताम् ।
 बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

दिषु मांसीदर्शनात् व्यवहाराच्च । शकट्रसोगोमयरसः ।
 अयमपि कल्कः विशाला गोरक्षकर्कटी रुक् कुष्ठं निशायुक्
 हरिद्राद्वयम् । प्रस्थपरिमितं तेन समानाधिकरणं न विरुद्धं
 गोमूत्रमत्र चतुर्गुणं बोध्यम् ॥ ४५ ॥

वृहन्नरिचाद्ये ।— शकट्रसं पूर्ववत्, कुटजो कुटजस्य

एभिरभ्यञ्जनैर्गाढं भवेन्मासतविक्रमः ॥ ४६ ॥

विषतैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चर्कं तगरमेव च ।

करवीरं वचाकुष्ठमास्फोतारक्तचन्दनम् ॥

मातृती सप्तपर्णश्च मञ्जिष्ठासिन्धुवारिका ।

एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्यापि पलन्तथा ॥

चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विषाचयेत् ।

श्लिखविस्फोटकिटिमक्रीटलूताविचर्त्तिकाः ॥

कण्डूकच्छुविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ।

विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम् ॥ ४७ ॥

करवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररसगोमूत्रं चित्रकं विडङ्गश्च ।

कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्यतोभिषजात् ॥ ४८ ॥

श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।

फलमित्याहुः । सुहा सुहीक्षीरम् । प्रथमे वयसीति वयः
सन्धौ ॥ ४६ ॥

विषतैले नक्तमालं करञ्जयोजं चर्कं चर्कस्य क्षीरम् ।

तगरं तगरपादुका मातृती जाती तस्याः पत्रं सिन्धुवारिका
निर्गुण्डी ॥ ४७ ॥

श्वेतकरवीरेत्यादौ ।— करवीररसगोमूत्रयोर्भिन्नित्वा

चतुर्गुण्यम् । शेषस्य तु कल्कत्वम् ॥ ४८ ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादि ।— श्वेतं करवीरस्य मूलं यत्न
इति विगृह्य तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति विष-

च ग्रैदक्षपामासिध्मविष्कोटकिमिकिटिमजितैलम् ॥ ४२ ॥

सिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरार्द्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ।

कटुतैलं पचेन्मानौ सद्यः पामाहरं परम् ॥ ५० ॥

महासिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

मिष्टपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥

जात्यर्कत्रिष्टतानिम्बकरञ्जविषमेव च ।

कृष्णवेतकलोध्रश्च प्रपुष्पाङ्गश्च संहरेत् ॥

श्च ण्मिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रवृञ्जीत सर्वेकुष्ठविनाशनम् ॥

पामाविचर्च्चिकाकण्डूविसर्पाद्विनाशनम् ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवं विधान् बहून् ॥ ५१ ॥

स्यांश्चतुर्थोभागः स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित् ।

अन्ये तु गतविषतैले विषस्य पलमुक्तं तदपेक्षया कर्षमाहुः

तत्त्वान्तरीयैकवाक्यत्वात् । अन्ये पुनरंशोभागः तेन विषकर-

वीरमूलयोः समभागयोः स्नेहपादिकत्वेनैव कल्कत्वं व्यवहारो-

ऽप्यनेनैव ॥ ४६ ॥

सत्यसिन्दूराद्ये ।— मानौमित्यष्टौ पञ्चानि वृन्दे तु

कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परमिति पठ्यते । तन्मते

वृद्धवैद्यव्यवहारादेवाष्टपलं ग्राह्यम् ॥ ५० ॥

महासिन्दूराद्ये ।— जात्याः पत्रं करञ्जस्य फलं अकस्य

पत्रम् । तैलमात्रया प्रस्थमात्रया ॥ ५१ ॥

आदित्यपाकं तैलम् ।

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षानिशाशिलालगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाकरं परम् ॥ ५२ ॥

दूर्वाद्यं तैलम् ।

स्वरसेन च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कक्कुविचर्च्चिक्तापामा अभ्यङ्गादेवनाशयेत् ॥ ५३ ॥

अर्कमनःशिलातैले ।

अक्षतपत्रसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम् ।

मनःशिलायुतं वापि पामाकच्छादिनाशनम् ॥ ५४ ॥

गण्डीराद्यं तैलम् ।

गण्डीरिकाचित्कमार्कवा र्गकुष्ठद्रुमत्वक्कावणैः सम्वैः ।

तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टवणाहः किटिमापहारि ॥ ५५ ॥

आदित्यपाकतैले ।— जलं तैलसमं दत्त्वा जलशोषपर्य-
न्तमातपे स्थाप्यम् । जलं विना पाकानुपपत्तेः एवमिन्द्रजुता-
वादित्य पाकोऽपि गुडूचीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति वृद्धाः ।
अन्ये तु द्रवानुक्तावद्रव एवादित्यपाकः ॥ ५१ ॥

दूर्वातैलेचतुर्गुणं यथास्थान्तया दूर्वास्वरसेन पचेत् ।
दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन पचेदित्यर्थः । वृन्देपि स्वरसेपिच
दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे इति पाठः ॥ ५३ ॥

अर्कतैले कल्कभेदात् योगद्वयं स्वरसश्च चतुर्गुणः कल्कचा-
ट्याश्च एव स्वरससाध्वत्वात् ॥ ५४ ॥

गण्डीरिकेत्यादि गण्डीरिका खुही तस्माः क्षीरं एवम-
र्कस्यापि, द्रुमः सोनालुसस्य त्वक्कावणं सैन्धवं अन्ये तु गण्डी-
रिका मञ्जिष्ठा द्रुमः कुटजसस्य त्वगित्याहः ॥ ५५ ॥

पृथ्वीसारतैलम् ।

चिक्कस्याथ निर्गुण्ड्रा हयमारस्य मूलतः ।

माडीचबीजाद्विषतः काञ्चिपिष्टं पलं पलम् ॥

करञ्जतैलाष्टपलं काञ्चिकस्य पलं पुनः ।

मिश्रितं सूर्यसंपक्वं तैलं कुष्ठवणाञ्जित् ॥ ५६ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्द्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासात् खंसनं चाप्यधस्तात् ।

त्यक्त्वात्यक्त्वास्तथावपीडान्मासेष्वसृष्टोक्षयेत् षट्सु षट्सु ॥

योषिन्मांससुरात्यागः शालिसुङ्गयवादयः ।

पुराणास्तिक्कशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां दितम् ॥ ५७ ॥

इति कुष्ठचिकित्सा ।

अयोर्द्विर्कोठशीतपित्ताधिकारः ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाभ्युहिततः ।

चित्रकेति ।— अत्यन्तोत्कृष्टत्वात् पृथ्वी सारेति संज्ञा ॥ ५६ ॥

पक्षादित्यादि सञ्श्रुतस्य । खंसनं विरेचनम् । नस्तत इति नासापुटयोरवपीडान्नस्य विशेषान् दद्यात् । अवपीडशब्देन बद्धमात्र सर्पिः प्रयोगोऽप्युच्यते तन्निरासार्थं नस्तत इति पदम् । योषिदित्यादौ ।— मांसमानूपं निषिद्धं जाङ्गलस्य विधानात् ॥ ५७ ॥

इति कुष्ठाधिकारः ।

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वात् उदरार्वादिचिकित्सायाश्च अभ्यङ्ग इत्यादि । स्नेह इत्यत्र स्नेह इत्यपि पाठः । अतएवोक्तमन्यत्र

उद्धर्तु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकञ्चात्र शस्यते ॥ १ ॥
 त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिवेद्वा नवकार्षिकम् ।
 विसर्पोक्तमष्टतादि भिषगत्वापि योजयेत् ॥
 सितां मधुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
 सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्मृङ्गरः ॥
 तस्य नश्यति सप्ताहादुद्धर्तुः सर्वदेहजः ।
 सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रापुस्वाङ्गितिलैः सह ॥
 कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्धर्तनं हितम् ।
 दूर्वाणिशायुतोलेपः कण्डूपामाविनाशनः ॥
 क्रिमिदद्गुहरश्चैव शीतपित्तहरः परः ।
 अग्निन्यभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ॥
 शीतपित्तोद्धर्तुकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
 कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्यादक्षपित्तघ्नमेव च ॥
 उद्धर्तुक्तां क्रियाश्चापि कोठरोगे समासतः ।
 सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥
 निम्बस्य पत्राणि सदा हृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपबुञ्ज्यात् ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन । स्वेदनं कोष्णवारिणेति । पटोलारिष्टवा-
 रिणेत्यादावमुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रक्षेप्यम् । त्रिफलायाः
 कषायः गुग्गुलुः पिप्पल्योः प्रक्षेपश्च । व्यवहाराङ्गुलोर्द्वि-
 माषकाः पिप्पल्यास्तु षण्माषका इति ॥ १ ॥

त्रिफलां क्षौद्रसहितामिति त्रिफलायाः कषायः क्षौद्रन्तु
 प्रक्षेप्यम् । नवकार्षिकं वातरक्तोक्तम् । विसर्पोक्तमष्टतादिकं
 अष्टतद्वृषपटोलमुसकमित्यादिना उक्तं शीतपित्तहन्तृत्वात्

विस्फोटोत्थतथीतपित्तं कण्डूश्लपित्तं सहसा च जघ्नात् ॥
 क्षारसिन्धूत्यतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।
 गान्धारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्खेदितं पुनः ॥
 र्क्षरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ।
 तैलोद्वर्त्तनयोगेन योज्य एलादिक्रीगणः ॥
 शुष्कमूलकयूषेण कौलत्वेन रमेन वा ।
 भाजनं सर्वदा कार्यं लावतित्तिरिजेन वा ॥
 शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्या दोषगतिं भिषक् ।
 उष्णानि वा यथा कालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ २ ॥
 दूत्यदर्द्धकोठशीतपित्तचिकित्सा ।

अथाम्लपित्ताधिकारः ।

षान्तिं कृत्वाम्लपित्ते तु विरेकं च्छदु कारयेत् ।

न पुनरन्तर्दृष्टपटोलं निम्बकल्कैरुपेतमित्यादिकम् । सितां मधु-
 कसंयुक्तामित्यत्र सितां कटुकया युक्तमिति केचित् पठन्ति ।
 दीप्यकं यमानी । उर्द्ध्वचिकित्सा कोठेऽप्यतिदिशति उर्द्ध्वे-
 त्यादि । निम्बस्येत्यादि योगद्वयं अन्यत्वेनमेवाहुः । गान्धारि-
 केति सुपक्वं गान्धारीफलं गन्धदुग्धं दत्त्वा उत्खिद्य खाद्यम् ।
 तैलेत्यादि सुश्रुतस्य एलादिक्रीगणः तैलयोगेन उद्वर्त्तनतया
 च योज्य इत्याहुः ॥ २ ॥

दूत्यदर्द्धाधिकारः ।

उक्तसङ्गत्यैव अम्लपित्तमुच्यते । षान्तिं कृत्वेति । वसनञ्च अरि-
 षादिभिः अतएव तन्वान्तरे यथा प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं बुल-

सम्यग्वातविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥
 आस्थापनं चिरोद्भूते देवं दोषाद्यपेक्षया ॥ १ ॥
 क्रियाशुद्धस्य शमनो ह्यनुबन्धपेक्षया ।
 दोषसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना ॥
 ऊर्द्धगे वमनैर्वीमानयोगे रेचनैर्हरेत् ।
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
 यवगोधूमविभ्रतीक्षीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजयन् वा सितामधुयुतान् पिवेत् ॥
 निःस्पृहवटपधात्रीकायस्त्रिगुण्यन्धिमधुयुतः पीतः ।
 अत्रानयति चान्नपित्तं यदि भुङ्क्ते मुक्तयूपेण ॥ ३ ॥

दशाङ्गः ।

कफपित्तप्रकोकण्डूष्वरविष्णोऽदाहहा ।
 पाचनोदोषनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥

कारित्ववारिभिः । सक्षोद्रराठसिन्धुर्लज्जमनं कारयेद्विषक् ॥ १ ॥

क्रियेत्यादि ।— दोषसंसर्गजे अनुबन्धपेक्षया अनुबन्ध-
 भूतदोषोविरोधेन शमनो संशमनरूपा भेषजाहारकल्पना
 क्रिया कार्य्येत्यर्थः उक्तवमनविरचनयोर्विषयमाह ऊर्द्धग
 इत्यादि ऊर्द्धगे वृद्धकफे वमनं अधोगेऽन्नपित्ते सविबन्धे
 विरेचनम् ॥ २ ॥

यवगोधूमेति ।— यवगोधूमौ हि सरत्वं मधुरत्वादिना
 अन्नपित्ते हितौ । तयोः पेशादयः तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति
 कटुक्षारवर्णादि संस्कारयोगरहिताः यथा स्वमिति पिबेदित्य-
 नेन योज्यं तेन दोषसंसर्गाद्यपेक्षया तत्तदोषप्रत्यन्तीकेन द्रवेण
 पिबेदित्यर्थः । त्रिगुण्यन्धिमिति त्रिगुण्यन्धित्वगेलापत्वं तच्च
 शोण्यमात्रकारकम् । मधु तु प्रक्षेपन्यायेन योज्यम् ॥ ३ ॥

पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 कण्डुपामार्त्तिं शूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥
 पटोलविष्ठास्यतरोहिणीकृतं जलं पिबेत् पित्तकफोच्छये तु ।
 शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्यदाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥
 यवकृष्णापटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेदन्धपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥
 वासास्यतापपटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः ।
 त्रिफलाकुलकैः काथः सक्षौद्रश्चाक्षपित्तहा ॥ ४ ॥
 फलत्रिकं पटोलञ्च तित्ताकाथः सितायुतः ।
 पीतः क्लृप्तकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्द्वान्धपित्तजित् ॥ ५ ॥

वासादिगुग्गुलुः ।

पथ्याभङ्गरजसूयं युक्तं जीर्णगुडेन तु ।
 जयेदन्धपित्तजन्यां छर्दिमन्त्रविदाहजाम् ॥
 वासानिम्बपटोलत्रिफलाशनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफान्धपित्तं प्रयोजितोगुग्गुलुः क्रमेण ॥ ६ ॥
 छिन्नाखदिरयथाहृदाव्वेग्रम्भो वा मधुद्रवम् ॥ ७ ॥

कफेत्यादौ ।— शृङ्गवेरः शुण्ठी ॥ ४ ॥

फलत्रिकमित्यादौ ।— तित्तेत्यतः परमेषामिति शेषः,
 तेन त्रिफलादीनि यान्येतानि एषां काथ इत्यर्थः । क्लृप्तकं
 यटिमधु, सिताक्लृप्तकमधूनि इह प्रक्षेप्याणि ॥ ५ ॥

पथेत्यादौ ।— भङ्गरजसूयं भङ्गराजस्य चूर्णम् । वासे-
 त्यादौ ।— अशनः पीतशालः यासोदुरालभा वासादीनां चूर्णं
 गुग्गुलुसमं गुग्गुलोः प्राधान्यात् । क्रमश्च इत्यभ्यासेन ॥ ६ ॥

छिन्नेत्यादौ ।— मधुद्रवमिति वज्रव्रीहिः । तेनान्ध
 इत्यस्य विशेषणम् । मध्वत् प्रक्षेप्यम् ॥ ७ ॥

सद्राक्षामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुडाश्चताम् ।
 कटुकासितावलेक्ष्यापटोलविश्वश्च क्षौद्रसंयुतम् ॥
 रक्तसुती च युक्ता वा खण्डकुष्माण्डकं अष्टम् ।
 पटोलत्रिकञ्जानिष्वशृतं मधुयुतं पिबेत् ॥
 पित्तक्षेष्मन्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ।
 सिंहास्यान्तभण्डाकीकाथं पीत्वा समाक्षिकम् ॥
 अन्नपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं प्वरं वमिम् ॥ ८ ॥
 वासाहतं तिक्तघृतं पिप्पलीघृतमेव च ।
 अन्नपित्ते प्रशोक्तं गुडकुष्माण्डकं तथा ॥
 पंक्तिशूलापहा योगास्तथा खण्डामलश्चपि ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्ता चान्नपित्तविनाशिनी ॥ ९ ॥
 जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हस्तप्रन्नपित्तकम् ।
 गुडपिप्पलीपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकीकृतः ॥
 पित्तक्षेष्मापहः प्रोक्तोमन्दमग्निश्च दीपयेत् ॥ १० ॥

सद्राक्षामितरादि ।— योगत्रयमेतत् । कटुकासिता चेति
 कटुरोहिणी ससिता लेह्येतर्थाः । पटोलविश्वश्च मधुसंयुत-
 मिति पटोलविश्वयोः काथं मधु प्रक्षिप्य पिबेदितर्थाः ॥ ८ ॥

वासाहतं रक्तपित्तोक्तं तिक्तघृतं कुष्ठोक्तं महातिक्तकं तत्रैव
 अन्नपित्तहन्तृत्वं श्रुतेः । पिप्पलीघृतन्तु परिणामशूलोक्तम् ।
 एतच्च यद्यपि पैत्तिकशूलापहमित्यनेनैव लभ्यते तथापि विशे-
 षार्थमुक्तं तथा गुडकुष्माण्डकं तथा खण्डामलकी च योज्या ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तेति अवलेहविधया ॥ ९ ॥

जम्बीरेत्यादि — पक्वजम्बीरफलरसः अयश्च वातोत्पन्ने
 हृत्पाकः ॥ १० ॥

हिङ्गु च कतः फलानि चिञ्चात्वचोदृतञ्च पुटदग्धम् ।

शमयति तद्वक्त्रपित्तमन्त्रभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥

कान्तपात्रे वराकल्कोव्युषितोऽभ्यासयोगतः ।

सिताक्षौद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्मृतः ॥ ११ ॥

पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

एकोऽंशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणोद्वहदारकः ।

शक्तुर्द्विगुणोदेयः शर्करामधुरीकृतः ॥

शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ॥

निहन्ति चूर्णं सक्षौद्रमन्त्रपित्तं सुदारुणम् ॥ १२ ॥

क्षुधावतीगुड़िका ।

आशुभक्तोदकैः पिष्टमन्त्रकं तत्र संस्थितम् ।

कन्दमाणास्थिसंहारखण्डकर्णरसैरथ ॥

हिङ्गित्यादौ कतकफलं जलप्रसादनफलं प्रायोमगधे भवति ।

यथोत्तरं द्विगुणमिति हिङ्गुपेक्षया कतकफलं द्विगुणं कत-

कफलापेक्षया तिन्निडीत्वक्, तिन्निडीत्वगपेक्षया द्रुतमिति ।

एतत् सर्वं स्थालीमध्ये निःक्षिप्य शरावेण पिधायान्तर्धूमं

दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोज्यम् । तप्तजलमनुपेयं तन्त्वान्त-

रसम्बादात् । कान्तपात्र इति । कान्ताख्यलौहपात्रविशेषे प्र-

क्षिप्य स्थितविफलाकल्क इत्यर्थः । शर्करामधुरी प्रक्षेप्ये ॥ ११ ॥

एकोऽंश इत्यादि ।—पञ्चनिम्बानामिति निम्बस्य त्वक्पत्रपु-

ष्पबलफलानां मिलितानामेकोभागः । शक्तुर्द्विगुण इति निम्ब-

भागापेक्षया, मात्रा चास्य पलमर्द्धपलं वा आहारद्रव्यशक्तु-

बाहुल्यात् ॥ १२ ॥

इदानीं क्षुधावती वाच्या तत्र प्रथममाशुभक्तेत्यादिना-

तण्डूलीयश्च शालिश्च कालमारिषजेन च ।
 वृश्चोरवृहतीभृङ्गलक्षणाकेयराजजैः ॥
 पेषणं भावनं कुर्व्यात् पुटश्चानेकशोभिषक् ।
 यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः ॥
 स्वर्गमाक्षिकशालिश्च धातं निर्वापितं जले ।
 तैफलेऽथ विचूर्ण्यैवं लौहं कान्तादिकं पुनः ॥
 वृहत्पत्रकरीकणंतिफलाट्टङ्गदारजैः ।
 भाणकन्दःस्थिसंहारनृङ्गवेरभवैरसैः ॥
 दशमूलीमुण्डितिकातालमूलीसमुद्भवैः ।
 पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमशोत्रजेत् ॥
 वशिरं श्वेतवाद्यालं मधुपर्णीमप्रकम् ।
 तण्डूलीयश्च वषाह्वं दत्त्वाधशोर्द्धमेव च ॥
 पायं सुजोर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।
 अन्तर्वात्स्यमदग्धश्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
 विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ।

ऽभ्रकशुद्धिमाह । आशुर्धान्यभेदः । तत्राभ्रकं कृष्णाभ्रकं ग्राह्यं
 श्रेष्ठत्वात्, तच्चैकपत्रीकृत्य उदूखलादिषु सञ्चूर्ण्य आशुभक्तका-
 श्निके अहोरात्रं स्थापयित्वा तेनैव काश्चिकेन पेषणीयं ततः
 कन्दादीनां व्यसंसमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनं
 वज्रधा कुर्वीत यावन्निश्चन्द्रकत्वमभ्रस्येत्यर्थः । तत्र कन्दो
 वन्यमूरणः खण्डकर्णः खारकोन इति ख्यातः । तण्डूलीयका-
 लमारिषयोः स्वल्पपत्रवृहत्पत्रभेदेन भेदः । वृश्चोरः पुनर्नवा,
 भृङ्गोभृङ्गराजः, लक्षणा स्वनामख्याता । विहायस इत्यभ्रस्य ।
 लौहशुद्धिमाह स्वर्गमाक्षिकेत्यादि पिष्टाभ्यां स्वर्गमाक्षिकशा-
 लिश्चाभ्यां कान्तादिलौहं लिप्त्वा ततोभस्मया वज्रौ धातं ततो-

जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन तु ॥
 वाग्रस्याश्चानुपूर्व्वेन मर्दनं रसशोधनम् ।
 गन्धकं नवनीताख्यं शुद्धितं लौहभाजने ॥
 त्रिंश चण्डातपे शुष्कं भङ्गराजरसाक्षुतम् ।
 ततोवक्त्रौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ॥
 यत्राङ्गुलरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ।
 गगणाद्विपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम् ॥
 लौहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्व्वमेकत्र संस्थितम् ।
 मण्डूकपर्णीवशिरतालमूलीरसैः पुनः ॥
 वरीभङ्गकेशराजकालमारिषजैरथ ।
 त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम् ॥
 रसगन्धकयोः कर्षा प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः ।
 तन्मर्दनाच्छिलात्वे यत्नतः कञ्जलीकृतम् ॥
 वचा चयं यमानी च जीवके शतपुष्पिका ।

वक्ष्यमाणास्तसारविधाना कथितत्रिफलाक्वाथेन निर्व्वापित-
 मित्यर्थः । तदेव निरुत्यमारितं लौहचूर्णं प्रक्षाल्य भानुपाका-
 दिना शोषितं दृढतृप्तकरिकर्णत्रिफलादिपुटनद्रव्येषु मध्ये येषां
 स्वरसः प्राप्तस्तेषां स्वरसोग्राह्यः । येषान्तु स्वरसो न लभ्यते
 तेषां पुटनीयलौहसमं गृहीत्वाष्टगुणं जलं दत्त्वाष्टभागावशेषेण
 क्वाथेन पुटनं कर्त्तव्यमिति । वशिरमित्यादिना लौहमलशुद्धि-
 माह । वशिरः श्वेतसूर्यावर्त्तः । मधुपर्णी गुडूची । मयूरकोप-
 मार्गः । तण्डूलीयकः क्षुद्रमारिषः । वर्षाह्णं पुनर्नवा सुजी-
 र्णमण्डूरं पुराणकण्डूरम् । वशिरादीनां मूलत्वक्पल्लवान् स्था-
 लीमध्ये पातयित्वा तदुपरि जीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पल्लवा-
 दिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा दिवसतयं व्याप्य दग्धं यथास्वा-

श्योवं सुप्तं विडङ्गश्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी ।
 त्रिष्टुताचितकोदन्ती सूर्यावर्तः सितस्तथा ॥
 भङ्गमाणककन्दश्च खण्डकर्णक एव च ।
 दण्डोत्पलाकेशराजकालावकङ्कोऽपि च ॥
 एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पट्टष्टं सूच्यतेतम् ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलाहं पलमेव च ॥
 एतत् सर्वं समालोच्य लोहपात्रे तु भावयेत् ।
 आतपे दण्डसंष्टमार्द्रकस्य रसेस्त्रिधा ॥
 तद्रसेन शिलापिष्टं गुडिकां कारयेद्विषकम् ।
 बह्वरास्थिनिभां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
 तत् प्रातर्भोजनादौ तु सेवितं गुडिकावयम् ।
 अण्डोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥

तथा पाकोविधेयः । तदनु शरावेण पिधायान्तर्वास्यं यथा
 स्वात्तया दिवसत्रयं स्थापय्य । तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोष-
 यित्वा चूर्णयेदिति मण्डूरशुद्धिः । अथ रसशुद्धिमाह जयन्त्या
 इत्यादि ।- वर्द्धमान एरणुः वायसी काकमाची । गन्धकशु-
 द्धिमाह गन्धकमित्यादि । शुद्धितमिति तण्डूलकणापरिमितं
 कृत्वा लौहभाजने स्थापयित्वा भङ्गराजरसेनाभ्राष्य चण्डातपे
 शोषयेत् एवमपरवारसमपि । तदनु प्रक्षाल्यातपे संशोष्य
 लौहपात्रे स्थापयित्वा ज्वलद्दराङ्गारोपरि दत्त्वा गण्डिकाया
 सञ्चाल्य यदा तैलवद्द्रवीभवति तदा भङ्गराजस्वरसपरिपूरि-
 तपात्रे घृताक्तसूक्ष्मवस्त्रेण पिहितमुखे त्वरितं ढालयेत् एवं
 पुनरपि कुर्यात् । तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णये-
 दिति । अतो यथोक्तगणलौहमण्डूरचूर्णान्येकीकृत्य मण्डू-

दुग्धञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
 भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्तान्धकाश्लिकम् ॥
 हन्यन्वपिप्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
 पाण्डुरोगञ्च गुल्मञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥
 यक्ष्माणं पञ्च कासाञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 सौहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम् ॥
 गुडी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ११ ॥

जीरकाद्यं हृतम् ।

पिप्पलाजजो सधन्याकं हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवमिं जरेत् ॥

कपर्णादिस्वरसेनैकस्थालीपाकः कर्त्तव्यः । वरीति शतावरी ।
 ततः शतावरीदिकालमारिषरसेनापि द्वितीयः स्थालीपाकः ।
 तदनु त्रिफला भद्रसुक्ताभिरनन्तरोक्तकाथविधिरुक्तकाथेन
 तथैव तृतीयस्थालीपाक इति । निश्चलस्तु मण्डूकपर्णादे
 तालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह । तत्तु न सम्यक् पुटदान
 श्रुतेः । पुटदानस्य तु रसशोवनादिग्रन्थेन व्यवधानम् । चूर्षि-
 तमिति अनन्तरं पुनर्लौहशिलायां चूर्णीकर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 एतदनन्तरं यद्विधेयं तदाह रसगन्धकयोः कर्षो प्रत्येकमिति
 श्लोकः । तन्मिलितरसगन्धकर्षचतुष्टयमेकीकृत्य कज्जलीकृतं
 ग्राह्यमिति योज्यम् । वचाचव्यमित्यादिना प्रक्षेप्य चूर्णद्रव्या-
 यमाह । खरमञ्जरी अपामार्गः । सूर्यावर्तः जामातसूर्या-
 वर्तः प्रत्येकं त्रिफलायाश्चेति प्रत्येकमर्द्धपलं तेन मिलित्वा त्रि-
 फलाया सार्द्धं पलं भवतीत्यर्थः । बदरास्थीति अत्रोपदेशात्
 कलायपरिमाणम् । अत्र क्षीरादिबर्जनं तथा अज्जोदकादि-
 विधानञ्च प्रयोगसाम्भवात् । अचिन्त्यादि योगशक्तिरिति ॥ १२ ॥

पटोलशुण्ठीघृते ।

पटोलशुण्ठीघृतोः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा ।

इतप्रस्थं विपक्तयं कफपित्तहरं परम् ॥

पिप्पलीघृतम् ।

पिप्पलीकायकल्केन घृतं सिंहं मधुसूतम् ।

पिवेत्तत् प्रातरुत्थाय अहपित्तनिवृत्तये ॥ १४ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाद्यताशकपटोलपत्रैः सोशीरवातीषनचन्दनैश्च ।

वायन्तिकापद्मकिरातधान्यै कल्कैः पचेत् सर्पिरूपेतमेभिः ॥

वृञ्जीत मातां सह भोजनेन सर्वैर्जुपानेऽपि भिषग्विद्वधात् ।

बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वराहपित्तम् ॥

सर्वं निहन्त्याहृतमेतदाशु सम्यक् प्रवृत्तं ह्यबतोपमश्च ॥ १५ ॥

शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलकल्कं इतप्रस्थं पयः समम् ।

पचेन्मृद्गिना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

नाशयेदहपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।

रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ १६ ॥

दूत्यहपित्तचिकित्सा ।

पिष्टेत्यादौ — जलं चतुर्गुणं पिप्पलीघृते मधुसूतमिति
सिद्धे घृते घृतपादिकं मधु संमिश्रणीयम् ॥ १४ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—शकः कुटजः तस्य फलं पद्मं पद्मकाष्ठकम् ॥ १५ ॥

शतावरीघृते पयः सममिति पयः शब्देनेह पयःसाधर्म्येणात्
शतावरीरसोग्राह्यः नतु क्षीरं तस्य पृथगुपादानात् । समं
घृतेन सह तुल्यम् ॥ १६ ॥

दूत्यहपित्ताधिकारः ।

अथ विसर्पविस्फोटाधिकारः ।

विरेकवमनालेपसेचनादृग्विमोक्षयैः ।
 उपाचरेदूयथा दोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां पिप्पल्या मद्मेन च ।
 विसर्पे वमनं शूलं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ १ ॥
 त्रिकलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिहतया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पण्वरशान्तये ॥
 रसमामलकानां वा दूतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ २ ॥
 लणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।
 प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्बिसर्पे वातसम्भवे ॥ ३ ॥

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वादङ्गपित्तानन्तरं विसर्पचिकित्सा-
 सुच्यते । अविदाहिभिरित्यत्रान्नपानैरिति शेषः । पटोले-
 त्यादि ।— पटोलपिचुमर्द्दाभ्यामित्येकोयोगः । पिप्पल्या मद्-
 मेन चेति द्वितीयः इन्द्रयवैः सह इति उभयत्र सम्बध्यते इति
 केचित् । अन्ये तु पटोलनिम्बयोः क्वाथः पिप्पल्यादित्वयं प्रक्षे-
 प्यमित्याहुः व्यवहारः पुनरनेनैव ॥ १ ॥

त्रिकलेत्यादि ।— त्रिकलायाः क्वाथं सर्पिस्त्रिहते प्रक्षिप्य
 पिबेत् । रसमित्यादावपि रेचनार्थमिति सम्बध्यते ॥ २ ॥

लणवर्जमिति लणपञ्चमूलं वर्जयित्वा स्वल्पमहत्पञ्चमूल-
 द्वयं प्रसिद्धमेव कण्टकी पञ्चमूलं वक्त्रोपञ्चमूलञ्च यथा मेपम्बुङ्गी
 हरिद्रा च विदारो सारिवास्तता वल्ल्याख्या कण्टकाख्या च
 शतदंष्ट्राभीरुसैर्यवैः । अहिंस्त्रा वरमर्द्दश्च सर्वदोषहरा हि ते ।
 अत्र अभीरुः शतावरी, सैर्यवोऽभ्रण्टी, अहिंस्त्रा कालाकण्डः ।
 करमर्द्दः स्वल्पमधुफला क्षीरीति खराता इति सुश्रुतटीका ।
 लणपञ्चमूलस्य वर्जनमिह पित्तचरत्वेन बाते यौगिकत्वात् ॥ ३ ॥

कुष्ठं यताश्वासुरदाबह्मवाराहीकुस्तुखुरुक्षणागन्धाः ।
 बातेऽर्कवंशार्त्तगन्धाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा हृतेषु ॥
 प्रण्डौण्डरीकमध्विष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः ।
 सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 कशेरुष्टङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकईमाश्च ।
 वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सदृताः सुशीताः ॥
 प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकचन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्कुशैवलम् ।
 गुन्द्राम्बलन्तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा हृतान्वितम् ॥ ५ ॥

कुष्ठमित्यादि सञ्श्रुतस्य । वाराही वाराहीकन्दः तदभावे
 चर्मकारालुकः । कुस्तुखुरुधन्याकं कृष्णागन्धा शोभाञ्जनं तस्य
 मूलं अन्ये तु वीजं अर्कोऽर्कस्य मूलं वंशा वंशनेली । आर्त्तगलः
 आगङ्गामूलं अर्जुनवल्कलं वा प्रदौण्डरीकेत्यादौ । — इन्दी-
 वरं नीलोत्पलम् । कशेरुष्टित्यादि सञ्श्रुतस्य । पद्मकं पद्मकाष्ठं
 गुन्द्रा गुडूची उत्पलं नीलोत्पलं कईमः, पद्मिनीस्यानगत-
 कईमः, वस्त्रान्तरा वस्त्रेष्वन्तरिताः एवं सति पित्तविसर्पे
 त्वगाद्यत्युपघातो न स्यात् । लेपा इति वङ्गवचननिर्देशादे-
 कैकशोऽप्येते योज्या इति वदन्ति ।

पञ्चवल्कलैरिति कपीतनवटाश्वत्थमधोदुम्बरवल्कलैः ॥ ४ ॥

पित्तेत्वित्यादि । — क्षौद्रपादैश्चत्वारोयोगाः, शङ्कुश्च शैव-
 लश्चेति समाहारः, गुन्द्रा गुडूची, शुक्तिर्मुक्तोत्पत्तिभागण्डः शी-
 तवीर्यत्वात् मौक्तिकमपीति केचित् । हृतान्वितमिति योगच-
 त्तुष्टयेऽपि योज्यम् ॥ ५ ॥

न्यग्रोधपादागुम्फा च कदलीगर्भ एव च ।
 विस्रग्रन्थिकलेपः स्थाच्छतधौतवृताद्भुतः ॥
 हरेण्वोमसूराश्च सुग्रासैव सशालवः ।
 ष्यक् ष्यक् प्रदेहाः स्युः सर्व्वेर्वा सपिषा सच ॥ ६ ॥
 द्राक्षारग्वधकाश्चर्य्यत्रिफलैरण्डपीलुभिः ।
 त्रितृहरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ७ ॥
 गायत्रीसप्तपर्णाद्वासारग्वधदारुभिः ।
 कुटम्बटैर्भवेद्धेपो विसर्पे श्वेत्ससम्भवे ॥ ८ ॥
 अजाग्रगन्धशरण्याथ काला सैकेयिका वाय्यथ वाजपृष्ठी ।
 गोमूत्रपिटोविहिमः प्रलेपो हन्याद्विसर्पं कफक्षं सुशीघ्रम् ॥

न्यग्रोधेत्यादि ।— वाभटस्य । न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः, अन्ये तु मूलानीत्याहुः । तरुणा इत्यभिनवाः । तरुणा इत्यत्र गुद्धेति न पाठः वाभटे चरके च तरुणा इति पाठात्, कदलीगर्भोर्गर्भस्या कदलीमसूरी, विषग्रन्थिर्मृणालग्रन्थिः, हरेण्वोमसूराः ॥ ६ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— आरग्वधः आरग्वधस्य फलं, एरण्ड एरण्डस्य बीजं विदेकत्वात्, पीलु औत्तरापथिकफलं जायेन कल्केन वा योगद्वयमिदं तत्र पील्वन्त एकोयोगः, हरीतक्यन्तश्च द्वितीयोयोग इति ॥ ७ ॥

गायत्रीत्यादौ ।— अत्र आरग्वधस्य पत्रं कुटम्बटं वैवर्त्त-सुस्तकम् । अयं योगोवांसास्थाने धवस्य कुटम्बटस्थाने कुण्डल-कस्य प्रक्षेपादपि बोध्यः । यदाह चरकः खदिरं सप्तपर्णञ्च सुक्ष्म-आरग्वधं धवम् । कुण्डलकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषगिति ॥ ८ ॥

अजेत्यादि सुश्रुतस्य अजगन्धा कोकन्दीति ख्याता शरण्या त्रितृत्, काला कालाकडः, एकेयिका पाठा, अजपृष्ठी कर्क-

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
 वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ८ ॥
 त्रिफलापद्मकीशोरसमङ्गाजरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः स्नेहविसर्पज्ञा ॥
 प्यारग्वधस्य पत्राणि त्वचः स्नेह्मातकीवृद्धाः ।
 शिरीषपुष्पकामाची हिता लेपावचूर्णैः ॥
 सुसारिष्टपटोलानां काथः सर्व्वविसर्पनुत् ।
 धात्रीपटोलमुन्नानामथवा हृतसंस्तुतः ॥ १० ॥

नवकषायगुग्गुलुः ।

अमृतविषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।
 त्रिफलाखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ॥
 कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तम् ।
 जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥ ११ ॥

टण्डुली, अजगन्धादिरजशृङ्गान्त एकोयोगः । उक्तं हि बाभटे-
 काणां च शृङ्गीशरणा वस्तगन्धा हयाश्रयाः । एकेशिका च
 लेपः स्नात् शयथावेकगतज इति । विहिम इति हिमविप-
 रीतः कोष्ण इति शेषः ॥ ८ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—बाभटस्य समङ्गा वराहक्रान्ता, करवी-
 रकमित्यत्र करवीरजमिति पाठे मूलम् । अनन्ता अनन्तमूलं
 अयं लेपस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारग्वधादिः, स्वल्पहृतयोगेन स्निग्धः
 कार्य्यः एतदनन्तरं प्रदेहाः सर्व्वत्रैव एते देयाः । स्वल्पघृतास्तु त
 इति चरक वचनात् । स्नेह्मातकीवृद्धवारः कामाची काक-
 जाची सर्व्वविसर्पनुदिति प्रत्येकदोषजसर्व्वविकारनुदिति सन्नि-
 पात विसर्पस्यासाध्यत्वात् ॥ १० ॥

अमृतेत्यादौ त्रिफलं त्रिफला व्याधिघातं सोनालुफलम् ।
 गुग्गुलोर्भागयुक्तमिति प्रत्यङ्गोपयोगे प्रक्षेपपरिभाषयैव देयम् ।

अमृतादिः ।

अमृतवृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णम् ।
 खदिरमसितवेतं निम्बपत्रं हरिद्रे ॥
 विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
 रपनयति मसूरो शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ १२ ॥
 पटोलाञ्चतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
 खदिराब्दयुतैः काथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः ॥ १३ ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनैः ।
 समूर्ज्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
 कषायं पाययेदेतत् क्षेष्मपित्तज्वरापहम् ।
 कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥
 भूनिम्बवासाकटुकापटोलफलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोषविस्फोटतृष्णावमिमुत् कषायः ॥
 सकृपे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पूरैः ।
 दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकान्तथा ॥
 सोष्णं गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ १४ ॥

विरेके कर्तव्ये प्रक्षेपमानायेक्षया द्वैगुण्येनेत्याहुः ॥ ११ ॥

अमृतेत्यादौ ।— असितवेतं कालियालता तस्य मूलं,
 अत्रापि विरेके कर्तव्ये गुग्गुलुं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः ॥ १२ ॥

पटोलेत्यादिना विस्फोटचिकित्सामाह ॥ १३ ॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ समूर्ज्वा रोहिणी पाठा रजनी सदु-
 रालभेत्यतः परं एभिरिति शेषः तेन एभिः कृतं कषायं पायये-
 दित्यर्थः । त्रिफलां योजयेत् । पुरैरिति त्रिफलाकाथे गुग्गुलुः
 प्रक्षेपः । दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां काथे गुग्गुलुः
 प्रक्षेपः । सोष्ण इति सह शब्दः ईषदर्थे । खदिराष्टकं मसूर्यो
 वृक्षमात्रं द्रवमपि गुग्गुलुयुतमेव ॥ १४ ॥

कुण्डली पिचुमर्दीमुखदिरेन्द्रयवाब्जु वा ।
 विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरा निव ॥
 चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।
 शिरीषवल्कलं जातीलेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ १५ ॥
 शुक्रतश्नतमाची रजनी पद्मा च तुल्यानि ।
 पिद्वा निशीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे ॥ १६ ॥
 शिरीषमूलमस्त्रिष्ठाचय्यामलकयटिकाः ।
 सजातीपल्लवक्षौद्राविस्फोटे कवंडग्रहाः ॥
 शिरीषोदुस्वरौ जम्बु सेकालेपनयोर्हिताः ।
 स्नेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ १७ ॥

दशाङ्गः ।

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राड्यकुष्ठबालैः ।
 लेपोदशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टोविसर्पकुण्डूष्वरघोयहारौ ॥ १८ ॥
 चतःसमम् ।

शिरीषोशीरनागाङ्गुहिंसाभिर्लेपनाद्द्रुतम् ।
 विसर्पविषविस्फोटाः प्रशास्यन्ति न संशयः ॥ १९ ॥

कुण्डलीत्यादि ।— योगद्वयं कुण्डली रुडूची अम्बु कायः
 चन्दनमित्यादौ शारिवा अनन्तमूलं जातप्रास्तु पत्रम् ॥ १५ ॥

शुक्रतर्जितप्रादि ।— वाभटस्य । शुक्रतः शिरीषः नतं
 तगरपादिका । माची देवदारु । पद्मा ब्राह्मणयटिका ॥ १६ ॥

शिरीषेत्यादि ।— शिरीषमूलेत्यत्र शिरीषपूगेति पाठे
 पूगं पूगमूलम् । अत्र बद्धवचननिर्देशात् प्रत्यक्षमध्येते कवडे
 योज्या इति वदन्ति । जातीपत्रं क्षौद्रञ्च सर्वत्र ज्ञेयम् । आ-
 चोतनं सर्वत्र चक्षुषि द्रवौषधिदानम् ॥ १७ ॥

शिरीषेत्यादौ ।— यष्टि यष्टिमधु बालं क्लीवेरम् ॥ १८ ॥

अत्र (१३६)

वृषाद्यं वृत्तम् ।

वृषखदिरपटोलपत्रनिम्बत्वगच्छतामलकीकषायकल्कोः ।

वृत्तमभिनवमेतदाद्यु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान् ॥ २० ॥

पञ्चतिक्तवृत्तम् ।

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकच्छिन्नरहाविपक्वम् ।

तत् पञ्चतिक्तं वृत्तमाद्यु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डू ॥ २१ ॥

पद्मकं वृत्तम् ।

पद्मकं मधुकं लोभ्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।

द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मौखा तगरं तथा ॥

कुष्ठं लाक्षा पत्रकञ्च चिक्यकं तुल्यमेव च ।

बज्जवारः शिरीषश्च कपित्थफलमेव च ॥

तोयेनालोष्य तत् सर्वं वृत्तप्रस्थं विपाचयेत् ।

यांश्च रोगान्निहन्त्याहै तान्निबोध महासुने ॥

सर्पकीटाखुदटेषु लूताम्बुवस्तृतेषु च ।

विविधेषु स्फोटकेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ॥

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ।

शिरीषेत्यादौ ।— नागाहं नागकेशरचूर्णं हिंसा काला-
कडा ॥ १२ ॥

वृषाद्यवृत्ते ।— निम्बत्वगच्छतामलकीकषाय कल्कैरित्यस्य
स्थाने छन्दःपुरणार्थं निम्बत्वगच्छताधात्रीकल्कायुक्तमिति के-
चित् पठन्ति । अन्ये तु त्वगच्छता कामलकीति पठन्ति कश्चित्तु
तामलकीपाठः तन्म व्यवहाराभावात् ॥ २० ॥

पञ्चतिक्तवृत्ते त्रिफलायाश्च कल्कः शेषाणाञ्च कषाय इति
व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ २१ ॥

अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु मञ्जुहृतम् ॥ २२ ॥
 रोगस्तु स्नायुकाख्योऽयः क्रिया तत्र विसर्पवत् ।
 गन्धं सर्पिस्त्र्यङ्गं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्यजम् ॥
 पिबेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्यवध्यं न संशयः ।
 शोभाञ्जनमृणद्वैः काञ्चिकपिटैः सलवणैर्लेपः ॥
 हन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचकत्वचोलेपः ॥ २३ ॥
 इति विसर्पविस्फोटचिकित्सा ।

पद्मकष्टते । — नागपुष्पस्य केशरमिति नागकेशरचूर्णमि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥

स्नायुकचिकित्सायां रोगस्वित्यादि । स्नायुकरोगो लेहे-
 ऽद्या नाम्ना पश्चिमदेशे स्यातः । अयञ्च रुग्निश्रयेनोक्तः ।
 हन्तेन पुनरुक्तो यथा — शाखासु कुपितोवायुः शोकं कृत्वा
 विसर्पवत् । भित्तैव तं क्षते तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च । कु-
 र्यान्नन्तुनिभं सूत्रं तत् पिण्डैस्तद्वत्शक्तैः । क्षिप्तं शनैः क्षता-
 देति छेदात्तत्कोपमावहेत् । तत्पातात् शोथशान्तिः स्यात्
 पुनः स्थानान्तरे भवेत् । रोगः स्यात् स्नायुकोनाम्ना तन्तुकञ्च
 प्रकीर्तित इति । शाखास्त्विति जङ्गादिषु, तदिति सूत्रं, तद्वत्-
 शक्तैः पिण्डैर्लिप्तं सत्क्षतादेति निःसरति । छेदादिति कदा-
 चिद्भिषातादिना सूत्रस्य स्वयमेव पातनात् । पिबन्निस्त्वत्र
 पीत इति पाठे कर्त्तरि क्तः । मोचकत्वचोलेप इति मोचं कदली-
 फलं तस्य त्वक् ॥ २३ ॥

इति विसर्पविस्फोटधिकारः ।

अथमसूर्यधिकारः ।

सर्वासां वमनं पथं पटोलारिष्टवासवैः ।
 कषायैश्च वचावत्स्यद्याह्नफलकल्कितैः ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्ब्रह्मग रसं वा हैलमोचिकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देवं शमनञ्चाबले नरे ॥
 सुषवीपत्रनिर्व्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
 रोमान्तं ज्वरविस्फोटमसूरीशान्तये पिवेत् ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ १ ॥
 कण्टाकुम्भाङ्गमूलं कथनविधिरुतं हिङ्गुमाषैकयुक्तम् ॥
 पीतं बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमङ्गिः सिकन्धाः ॥

विस्फोटभेदात् प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च मसूरीचिकि-
 त्सितमुच्यते । सर्वासामित्यादि । वासकैरित्यत्र कृतैरिति
 शेषः । कषायैरित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । वत्सकः
 इन्द्रयवः । फलं मदनफलम् । सक्षौद्रमित्यादि रसमिति स्व-
 रसम् । एतच्च वामकं विरेचकञ्च । सुषवी कारवेक्षं, एतद्रसो-
 ऽप्युभयं गहरः । उभाभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम् ॥ १ ॥

सुष्टी प्रयोगमाह ।—कण्टेत्यादि कण्टा कुम्भाङ्गलता स्त-
 नामख्याता । हिङ्गुमाषैकयुक्तं पीतमिति पूर्व्येण सख्यते ।
 बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमिति द्वितीयो योगः । जया
 जयन्ती अस्याश्च बीजं उपदेशादेकाधिकषड्गण्डकं सघृतं
 पथ्येषितजलेन पीतमित्याहुः, ये तु उषितवाः पीतमिति पदं
 जयार्वाजमित्यनेन सह न योजयन्ति तन्मते पीतमिति नपुंस-
 कनिर्देशो नोपपद्यते इति सामान्यविशेषणाभादेन योजना
 कष्टकल्पनैव । अङ्गिः शिदृष्टा इति । तृतीयो योगः अत्राप्य-

माध्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजासोषणा वाय पूतिः ।

योगावास्त्रमुनैते प्रमथमवगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥ २ ॥

उद्धृत्य सुष्टिमाच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।

तन्मुष्टियोगमित्याच्छुर्मुष्टियोगपरायणाः ॥

उष्ट्रकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा ।

त्रिभिष्टोतं ज्येष्ठाम्बुपीतं हन्ति मसूरिकाम् ॥

तद्वच्छृगाककण्टकमूलञ्च व्युषितान्मसा ॥ ३ ॥

मसूरीं मूर्च्छिता हन्ति गन्धकार्द्वस्तु पारदः ॥ ४ ॥

निशाचिश्चाच्छदे शीतवारिपीते तथैव तु ॥ ५ ॥

षितवाः पीतमिति शिफाविपरिनामेन सम्बध्यते । अङ्गि रिति-
मूलं शिफाटी खनामख्याता । माध्या अपि तथैव च । मघा
गुवाकशस्य मूलम् । सोषणा समिरचा । एतच्च पूतिरित्यने-
नैव सम्बध्यते पूतिश्च षट्हासिका । अन्ये तु मदनकुसुमजा
शिफा सोषणा, पूति खटाकरञ्चोपि सोषण इति वदन्ति ।
अत्र मरिचमे साधिकषड्गण्डकमित्युपदिशन्ति । अत्रणदः पाप-
रोगः मसूरीपर्याय एव ॥ २ ॥

मुष्टियोगस्वरूपमाह उद्धृत्येत्यादि । उष्ट्रकण्टकं खनाम-
ख्यातम् । उद्धृत्य इति केचित् ॥ ३ ॥

मूर्च्छित इति कज्जलीकृतः शोधितगन्धकः कर्षं १ शोडि-
तरस मा ८ कज्जली कर्त्तव्या अतोमाषकचतुष्टयं षट्कं वा
पर्णे कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः ॥ ४ ॥

निशेत्यादौ । छदश्चदस्य नपुंसकत्वं छान्दसत्वात् किम्बा
निशाचिश्चाच्छदाविति पाठः । द्विवचनदर्शनात् पतद्वयं शास्त्र-
मिति केचित् ॥ ५ ॥

यावत्संख्या मसूर्यके तावद्भिः श्रेष्ठैर्जैः ।
 छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणीयेति न वर्धते ॥
 व्युषितं वारि सक्षौद्रं पीतं दाहगुणीहरम् ॥ ६ ॥
 श्वेतुत्वकृतशीताम्भः सेकं वा कायशोषणे ॥ ७ ॥
 उग्राज्यवंशनीलीयवृषकार्पासकीकसब्रह्मी ॥
 सुरसमयूरकलाक्षाधूपोरोमान्तिकादिहरः ॥
 तर्पणं वातजायां प्राक् लाजसूक्ष्मैः सशर्करैः ।
 भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रददानां रसेन वा ॥ ८ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुखं जयेद्वातसमुत्थिताम् ॥
 गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काशमर्थफलं वलामूलं विकङ्कतम् ॥
 पाककाले मसूर्यास्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

यावदित्यादौ । श्रेष्ठैर्जैः, मसूरिकां गणयित्वा
 तावत् संख्यया आतुरनाम्ना पत्राणि छिन्द्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्वेतुत्वगित्यादौ ।— शीताम्भः शीतकषायः, कायशोषण-
 मिति उच्छूनगात्रप्रदेश शोषणनिमित्तमित्याहुः । कायशोष-
 नमिति पाठे शरीरमलक्तेनिरासार्थमित्यर्थः किम्वा कायश-
 व्देनोपचारान्मसूरिकैर्बोध्यते ॥ ७ ॥

उग्रेत्यादि ।— उग्रा वचा, वृषस्य वासकस्यमूलं, कार्पा-
 सकीकसं कार्पासास्थि, सुरसः पर्णसः मयूरकोऽपामार्गः ।
 तर्पणमिति द्रवे शालोडिताः शक्तवः । तिक्तयूपैरिति तिक्तद्रव्य-
 कृतयूषैः प्रदत्ताः पारावतादयः ॥ ८ ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादि ।— योगोऽयं कायेन एवं गुडूची-
 त्यादिकमपि ॥ ९ ॥

द्राक्षाकाशमसूर्यरूपटोलारिष्टवासकैः ।
लावामलकदुग्धैः सितायुक्तैश्च पैत्तिके ॥
शिरीषोदुम्बराश्लथशेलुन्यग्रोधवल्कलैः ।
प्रलेपः सष्टतः शीघ्रं वणविस्फोटदाहहा ॥
दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
हैमिस्थां पित्तजायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥

निम्बादि ।

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोषमसूरौ च रवि सर्पसम्भवाम् ॥
उत्थिता प्रविशेद्व्या तु पुनस्तां वाच्यतो नयेत् ॥
पटोलकुण्डलीमुस्तद्वधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च मृतं जलम् ॥
मसूरौ शमयेदामां पक्काश्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १० ॥
पटोलमूलारुणतण्डूलीयकं पिवेद्वरिद्रामलकल्लसंयुतम् ।
मसूरिकास्फोटविदाहशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥
पटोलमूलारुणतण्डूलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिवेज्जलं सकथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ११ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— सितायुक्तमित्यनन्तरं कषायमितिशेषः ।

निम्बादिरपि काथविधयादेयः । पटोलेत्यादौ — कुण्डली
गुडूची, यवासः दुरालभा ॥ १० ॥

पटोलमूलेत्यादि ।— काथे हरिद्रामलकचूर्णं प्रक्षिप्य
अनुलोमनार्थं पिवेत् । अरुणतण्डूलीयकं लोहिततण्डूलीय-

खदिराष्टकः ।

खदिरत्रिफलारिष्टपटोलाद्यतवासकैः ।

काथोऽष्टकाङ्गोजयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥

कुष्ठशोषविस्फोटकण्डूदीनपिपानतः ॥ १९ ॥

अबतादि कषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ।

सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ॥

प्रलेपात् पातयत्याशु दाहश्चाशु नियच्छति ।

पाददाहं प्रकुर्वते पिङ्गकापादसम्भवा ॥

तत्र सेकं प्रशंसन्ति वङ्गशसण्डूलास्तुना ॥ २० ॥

पाककाले तु सर्वासा विशोषयति माततः ।

तस्मात् संवृंहणं कार्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ २१ ॥

गुडूचीमधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ।

कम् । धात्रीखदरेण संयुतमिति धात्रीखदिरावपि पटोला-
लाहणतण्डूलीयाभ्यां सह कथनीयौ ॥ ११ ॥

खदिरेत्यादौ ।— अष्टकाङ्ग इति खदिराष्टक इति संज्ञा
अत्र शोधने कर्त्तव्ये गुग्गुलुमपि प्रक्षिपन्ति ॥ १२ ॥

अबतादि कषायो विसर्पोक्तोदशद्रव्यसस्यैव मसूरीहरत्न-
श्रुतेः न तु ज्वराधिकारोक्तोऽबतादिरिति । सौवीरेणेति का-
ष्ठीकेन ॥ १३ ॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं वृंहणाहारमाह पाकेत्यादि ।-
विशोषणेन पाकोन्मुखस्य दोषस्थान्तःप्रवेशाद्गुजाधिकं स्यादिति
भावः ॥ १४ ॥

गुडूचीत्यादौ मोरटमिन्नुमूलं एषां कायः गुडस्तु प्रक्षेप्य ।

लिङ्हेडा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुणेन तु ॥
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफामिकाः ।
 शूलाधानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ॥
 धन्वमांसरसाः शस्ताः दूषत्सैन्धवसंयुताः ।
 दाडिमाम्बरसैर्युक्ताः स्युरश्चौ हिताः ॥
 पिवेदन्मस्तप्तशीतं भावितं खदिराशनैः ।
 शौचे वारि प्रवृञ्जीतगायत्रीबहुवारजम् ॥
 जातीपत्रं समञ्चिष्ठं दाड्यीपूगफलं शमीम् ।
 धत्नीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 सुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूपाथं प्रशस्यते ।
 अक्षयोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाब्जना ॥ १५ ॥
 मधुकं त्रिफला मूर्ज्या दाड्यीत्सङ्गीतसुत्यजम् ।
 अशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥
 नश्यन्त्यनेन हृगजाता मसूर्यो न द्रवन्ति च ॥ १६ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लोदिनीमवचूर्णयेत् ।

धन्वमांसरसा इति जाङ्गलपद्मिमांसरसाः । पिवेदन्मस्तप्तशीत
 मित्यर्हम्भृतं शीतञ्च एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि । भावितं खदिरा-
 शनैरिति खदिराशनैः साधितं क्वायमित्यर्थः । अशनः पीत-
 शाल अशनएव इत्यन्ये । गायत्री खदिरः । गवेधुमधुकाब्ज-
 नेति ।— गवेधुकीगुल्माश्च अज्ञयोः कल्कं कर्पटे बद्धा प्रपीद्या-
 क्षिसेकः कार्यः ॥ १५ ॥

मधुक्रमित्यादौ ।— हिता इति बहुवचननिर्देशात्
 व्यस्यैः समसैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । अर्हम्भृतैश्च तैराश्चोतन-
 मित्याहुः । अश्चोतनं परिषेकः ॥ १६ ॥

भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
 क्रिमिपातभयाच्चापि धूपयेच्छरलादिना ।
 वेदनादाहशान्त्यर्थं श्रुतानाञ्च विप्रमुद्भये ॥
 सगुग्गुलुं वराक्षाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
 कृशाभयारजोक्षिप्तान्मधुना कण्ठशुद्ध्यै ॥ १७ ॥
 अथाष्टाङ्गावलेहोवा कण्डुचार्द्रकादिभिः ।
 पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥
 कुर्याद्दण्डविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
 विषघ्नैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रसृज्यात्तु पुनः पुनः ॥
 तथा शोणितसंस्मृष्टाः काश्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ १८ ॥
 निशाद्वयोशोरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
 संस्वेदविस्फोटविसर्पकुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥
 विम्ब्यतिमुक्तकाऽशोवसुक्षेत्रसपक्ववैः ।
 निशि पर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥
 मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिवन्धके ।
 सुखांशफलके शोथो जायते यः सुदारुणः ॥
 ब्रणशोथहरैर्योगैर्व्यातघ्नैश्च जलौकसा ।

पञ्चवल्कलेत्यादौ । क्लेदिनीं क्लेपयुक्तां मसूरीं भस्मनेति
 शुक्लगोमयभस्मना । गोमय रेणुनेति गोमयचूर्णेन वस्त्रका-
 नितेन । सरलादिभिरिति, सरलागुरुगुग्गुलुप्रसृतिभिः । सगु-
 गुग्गुलुमित्यादि ।— गुग्गुलुमित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ १७ ॥

अथाष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवडौ प्वराधिकारोक्तौ । पञ्चतिक्त-
 दष्टां कुष्ठोक्तम् ॥ १८ ॥

निशाद्वयेत्यादौ ।— भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् । विम्बी-
 त्यादि ।— विम्बी दुमरीति श्रीकण्ठः । अतिमुक्तकोमाधवी-

हर्तव्यस्तैलभट्टस्य वृश्चिकस्यावलेपनैः ॥

चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्वितासूचीभवने ।

धवलितकलसन्धस्ता पापबजोदूरतोषसे ॥ १६ ॥

इति मसूरीचिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ॥ १ ॥

शक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ।

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ॥

लता । योगोऽथमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः

चैत्रासितभूतदिने इति चैत्ररुष्णचतुर्दश्याम् ॥ १८ ॥

इति मसूर्यधिकारः ।

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन
क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिघोष्यात् क्षुद्ररोग-
चिकित्सितमुक्तम् । ननु यदि क्षुद्रत्वमेवां हेतुलक्षणचिकित्सा-
तालम्ब्येन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन हे-
त्वादिबाहुल्यात् तत् कथं क्षुद्रत्वं नैवं बाहुल्येन तच्छब्दात्
क्षत्रिणो गच्छन्तीतिवत् किंवा वान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं ये
नात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषद्रव्यादिद्वयभूरिस-
ङ्ख्याभेदेन व्रणजादिवन्निर्देशः किन्तु प्रत्येकं सूक्ष्मसंख्ययाभि-
धानं तेषाम् । अजगल्लिका आचलीति लोके आमामित्यपकां
वामटेऽपि अपक्वमित्युक्तम् ॥ १ ॥

शुक्तीत्यादि शुक्तिर्मुक्तोत्पत्तिभाण्डं सौराष्ट्रिका सौराष्ट्र-

श्लेष्मविद्रुधिकल्पेन जयेदनुशयीं भिषक् ।
 विवृतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्हभों जालगर्हभम् ॥
 दूरिवेत्स्वि गन्धमाला जयेत् पित्तविसर्पवत् ।
 मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्ब्रणान् ॥
 रक्तावसेवैर्बुद्धभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।
 जयेद्विदारिकां लेपैः शिगुदेवद्भुमोद्भवैः ॥
 पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ।
 साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान् ॥
 अन्तालजों कच्छपिकां तथा पाषाणगर्हभम् ।
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥
 कफमारुतशोथघ्नोलेपः पाषाणगर्हभे ।
 शास्त्रेणोक्तृत्य वल्लीकं क्षाराम्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

चतु, सुश्रुते तु सौराष्ट्रीस्थाने शुभ्रिका, पथ्यते शुभ्रिका सर्जि-
 क्षारः । क्षारोऽथवक्षार इति । क्षारयोगैरिति घण्टापारल्या-
 दियोगैः । मधुरौषधं काकोल्यादिगणः । व्रणानिति विवृतादी-
 नेव गन्धमालान्तान् पाकेन व्रणभावमापन्नान् मधुरौषधसि-
 द्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः । सुश्रुतेऽङ्गुलं विवृतामिन्द्रवृद्धां
 गर्हभिकां जालगर्हभमिरिवेत्स्विकां गन्धमालां विस्फोटकश्च
 पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत् । पक्ताश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पि-
 षेति । रक्तावसेकैरित्यादिना विदारिकाचिकित्सा । अनेन
 विधानेनेति विदारिकोक्तेन । अन्यान् शोथानिति पाषाणग-
 र्हभादीन् । दोषसम्भवानिति योग्यतया कफवातजान् साध-
 येत् । पाषाणगर्हभो “गाण्ठाज्जया” इति ख्याता ॥ २ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।— आखं हरितालं निखलैलमिति
 निखलीजभवतैलम् । बल्लुखलमिति बल्लुखलम् । सुश्रुते आल-
 खाने पिप्पली योगादप्ययं योगः पठितः ।

मनःशिलाभक्तात्सूक्ष्मौलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
बल्मीकं नाशयेत् तद्धि बज्जुच्छिद्रं बज्जुस्रवम् ।
पाददारीषु च शिरां व्यधयेत्तलशोधनीम् ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुक्तः ।
मधूच्छिष्टवसामज्जघृतक्षारैर्विमिश्रितैः ॥ ३ ॥
सज्ज्वार्षसिन्धूज्वयोर्दूर्ध्वं मधुघृतामुतम् ।
निर्घृत्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥
उपोदिकाक्षारतैलम् ।

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कार्कैर्कार्कश्वभस्मतोये ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ४ ॥

तलशोधनमिति पादतलगामिनो स्नेह स्वेदोपपन्नावित्य-
नन्तरं कृत्वेति शेषः । अन्ये तु शिराव्यधाङ्गीभूतस्नेहस्वेदौ कृत्वा
शिरां व्यधयेदिति बोध्यम् । एवमन्तरेण शिराव्यधस्यापटनौ
स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यादिना तु पश्चात् कर्णोपदेशः दोषक्ष-
यार्थं रक्ताकृष्टिजनितवातक्षयार्थं वेति आलेपयेन्मधूच्छिष्टा-
दिभिरित्यन्वयः । अत्र क्षीरविमिश्रितैरित्यपपाठः, सुश्रुते
यवक्षारैरिति पाठात् ॥ ३ ॥

सर्जंत्यादि ।— सर्जोधूनकः, तैलाक्तमिति कटुतैलयुक्तं
यथास्यात्तथा पादप्रमार्जनार्थं किम्बा चूर्णविशेषणम् ॥

उपोदिकेत्यादि, — उपोदिकानालं ग्राह्यं मोचकः कद-
लीकण्टः, कर्कारः कुष्माण्डभेदः, एर्वारः कर्कटी, अनयो-
र्नाडी एषां क्षारोदके चतुर्गुणे सैन्धवकल्केन तैलं पक्तव्यम् ।
लेपादित्यतिघनत्वात् । अलसः पाकोष्णाना इति ख्यातः ।
अक्षैरिति काष्णिकैः अरिष्टनिम्बः ॥ ४—५ ॥

अलसेऽनैश्चिरं सितौ चरणौ परिलेपयेत् ।
 पटोलारिष्टकाशीशक्तिफलाभिर्मुञ्जमुञ्जः ॥
 करञ्जबीजं रजनी काशीशं मधुकं मधु ।
 रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ ५ ॥
 लाक्षाभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ।
 जातीपत्रञ्च संमर्द्य दद्यादलसके भिषक् ॥
 दृढतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यव्य बुद्धिमान् ।
 शिलारोचनकाशीशचूर्णेऽर्वा प्रतिसारयेत् ॥
 दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ।
 चिप्यमुष्णाशुना स्निग्धमुत्कृत्याभ्यव्य तं व्रणम् ॥
 दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्धा व्रणवदाचरेत् ।
 खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसे भयाम् ॥
 दृष्टा तज्जेन कल्केन लिप्ते चिप्यं पुनः पुनः ॥ ६ ॥
 चिप्ये सटङ्गणास्फोतामुललेपोमण्डप्रदः ।

लाक्षेत्यादौ ।— रसो गन्धरसः । दृढतीत्यादि ।— दृढती
 कण्टकारी तस्माः खरसः, तैलञ्च सार्धं सुश्रुतसम्वादात् ।
 प्रतिसारयेदिति घर्षयेत् । दहेदित्यादि कदरं शस्त्रेणोद्धृत्य तप्त-
 तैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः । दहनेनेत्यत्र मदनेनेति पाठे
 मदनः सिक्थकः तेनापि तप्तेन । चिप्यमिति चिप्यमिह कुन-
 नखमभिप्रेतं नखहृलीवेष्टनम् । उक्तरूपचिकित्सायास्तत्त्वानार्ह-
 त्वाहिति केचित् उष्णाशुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थं स्रुत्वे
 सत्येव कुनखोत्कर्तनं कर्तुं शक्यमिति । बद्धेति व्रणोक्तबन्धन-
 विधिना व्रणवदाचरेदिति व्रणहितैराचारादिभिरित्यर्थः ।
 कान्तलौहपात्रे ॥ ६ ॥

निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ॥
 निम्बोदककृतं सर्पिः सञ्चौद्रं पानमिष्यते ।
 पद्मनाभकृतः चारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः ॥
 निम्बारग्वधकल्कैर्व्या मुञ्चरद्वर्त्तनं हितम् ।
 नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥
 जालगर्भरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ।
 अहिपूतनके धातृणाः पूर्वं सान्यं विशोधयेत् ॥
 त्रिफलाखदिरकाथैर्व्रणानां धावनं सदा ॥ ७ ॥
 करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥
 गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ।
 प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोष्मणयां भृशम् ॥
 कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
 एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥

चिप्य इत्यादौ आस्कोता आपोरमाक्षी, योगोऽयं व्यसस-
 मस्ततया व्यवह्रीयते दृष्टैः । निम्बोदकेन निम्बकाथेन मदन-
 फलादिशुक्तेनेत्याहुः ।

निम्बेत्यादि ।— निम्बारग्वधकषायश्चोत्सादन इति यत्
 मुश्रुतेनोक्तं अत्रापि कषायशब्दस्य कल्क एवार्थः नीली नील-
 बुद्धा । सान्यं विशोधयेदिति पित्तज्ञेष्वाहरैः सान्यशोधनद्रव्यै-
 रित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धातृणाः पयः शोथं पित्तज्ञेष्वाहरौषधै-
 रिति ॥ ७ ॥

करञ्जेत्यादौ ।— तिक्तश्चरकोक्तस्तिक्तकणः । अथे तु
 पटोलपत्रमाहुः । गुदभ्रंश इत्यादौ स्नेहैरिति बद्धवचनात्
 च गुर्भिरेव स्नेहैरित्यर्थः किम्वा गन्धवसया मज्जयेदिति बध्य-

वृक्षान्नानलचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम् ।

तन्नेण शीलयेत् पायुर्भ्रंशार्तोऽनलदीपनम् ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्लक्षयेदविशङ्कितः ।

दुग्धवेशोगुदभ्रंशोविशत्याशु न संशयः ॥

मूषिकाणां वसाभिर्व्या गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।

स्विन्नमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ ८ ॥

चाङ्गेरीहतम् ।

चाङ्गेरीकोलदध्यन्मनागरक्षारसंयुतम् ।

हतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरजापहम् ॥

शुण्ठीक्षारावत् कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ ९ ॥

मूषिकाद्यं तैलम् ।

क्षीरे महत्पञ्चमूलं मूषिकामन्तवर्जिताम् ।

माणयोगदर्शनादिति अत्रापि स्नेहशब्देन गव्यवसैव ग्राह्या
गोक्षणाऽन्वविशेषः स हि सुश्रुते व्रणलेपबन्धविधौ व्यक्तः ।
उक्तं हि वर्ज्यं गमनार्थं सच्छिद्रेण चर्मणास्य कौपीनबद्धः कार्य
इति । वृक्षान्नं महार्द्रकम् । अनलश्चितकः एषां कल्कं
तन्नेण पिबेत् । स्विन्नमूषिकमांसेनेत्यत्र काङ्क्षिकेन स्विन्नं
घृतेन षष्टमित्याहुः ॥ ८ ॥

चाङ्गेरीघृते चाङ्गेर्याः स्वरसः, कोलस्य शुष्कवदरस्य
काथः अन्यं दधि दध्यन्मम् । एभिस्त्रिभिर्द्वैर्मिलित्वा चातु-
र्गुण्यं किम्वा चाङ्गेरी स्वरसः स्नेहसमः । स्वरसे क्षीरवहि-
धिरिति वचनात् । दधिकोलेरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ पू-
र्व्वेण व्यवहारः । नागरक्षारौ कल्कौ ॥ ९ ॥

क्षीर इत्यादौ ।— मूषिकाशुङ्कमेकं ग्राह्यं पञ्चमूलस्य

पक्का तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसाधितम् ॥
 गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ १० ॥
 स्वेदोपनाहं परिकर्त्तिकायां कृत्वा समभ्यज्य हृतेन पश्चात् ।
 प्रवेशयेच्च र्मं शनैः प्रविष्टे र्मसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥
 स्नेहस्वेदैरायैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ।
 निरेक्षप्रकशेनाहो द्विसुखौ कनकादिजाम् ॥
 चिह्नाभ्यक्ता चुम्बकादिस्नेहेन परिषेचयेत् ।
 तैलेन वा वचादारुगन्धैः चिह्नेन च त्यक्त्वा ॥
 पुनः स्थूलतरा नाडी देयास्तोतोविद्वज्जये ।

मिक्षित्वा प्रस्य एकः, क्षीरस्यापि प्रस्य एकः, तोयस्य प्रस्य-
 द्वयम् । एवं निष्काप्य शेषः क्षीरप्रस्यः स्याप्यः अनेन तैलकुष्ठवः
 साध्य इति कश्चित् । अन्ये तु द्रवप्रादृष्टगुणं क्षीरं साधयित्वा
 चतुर्गुणम् । क्षीरमित्वादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा चतु-
 र्गुणेन तैलकुष्ठवः साध्य इत्याहुः । चक्रस्त्राह अन्तर्वर्जिता-
 मिति ग्रहणयोग्यतोपदर्शनार्थं तेन मूषिकमांसस्य पक्षान्यष्टौ
 यक्ष्मणस्यापि क्षीरस्य प्रस्यः तोयस्य प्रस्यत्रयः शेषः क्षीर-
 प्रस्यः, तेन कुष्ठवः साध्यः एवमप्यत्रापि पक्षेण क्षीरेण स्नेह-
 साधने एषैव व्यवस्येति व्यवहारप्रायः प्रथमवप्राख्यैव । वात-
 घ्नौषधं भद्रहार्वादिगणः स च कल्कः ॥ १० ॥

स्वेदेत्यादौ परिकर्त्तिकायां सर्पिषा अभ्यज्य अनन्तरं वा-
 तघ्नौषादिभिः स्वेदं कृत्वा सात्वनादिना च उपनाहनं कृत्वा
 च परिवर्त्तितं चर्म यथोक्तस्वेदादिना चक्षुभूतं प्रवेशयेत् सम्य-
 गानयेदित्यर्थः । प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मसैरुपनाहयेत् । सुशुते-
 प्येवमेवोक्तम् । तयैवेनामित्यनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मा-
 नयनश्चातिदिशति ।

शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥
 स्निग्धश्च भोजनं बद्धे गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ।
 चर्मकौलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ॥
 चक्षुष्य शस्त्रेण दहेद् द्याराग्निभ्यामशेषतः ।
 खुरनालस्य चूर्णेन घर्षोमसवनाशनः ॥
 निम्नोक्तमक्षवर्षाद्वा मसः शान्तिं व्रजेत् सदा ।
 युवानपिङ्गकान्यच्छनीलिकाथक्कशर्कराः ॥
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यङ्गनैस्तथा ।
 लोभ्रवान्यवचालेपस्ताव्यपिङ्गकापहः ॥
 तद्वज्रोरोचनायुक्तं मरिचं सुखलेपतः ।
 सिद्धार्थकवचालोभ्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ॥
 वमनश्च निहन्त्याशु पिङ्गका यौवनोद्भवाम् ॥ ११ ॥

निरुद्धेत्यादौ कनकादीत्यादिना शस्त्रपूतप्रभृतीनां ग्रहणम् ।
 चुङ्कौ शुम्भू इति ख्यातो जलजन्तुः । आदिशब्दात् वराहाद-
 यः । तत्राहादित्यत्र वीष्मा बोध्या तेन तत्राहात् त्यहात् प्रागु-
 क्तनाशपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाडी देया स्त्रोतो वि-
 शुद्ध्य इत्यत्र स्त्रोतोविशुद्ध्य इति पाठः । यदाह सुश्रुतः एव-
 मस्य स्त्रोतोद्धारं वर्धयेदिति । व्रणवदिति सद्यो व्रणवत् । स्नि-
 ग्धश्च भोजनमित्याचरेदित्यनेन सम्बध्यते । सुश्रुतेऽपि “निरु-
 द्धप्रकथे स्निग्धश्चाहारसुपसेवते” इत्युक्तम् । एष क्रम इति
 निरुद्धप्रकथोक्तविधिः । जतुमणिर्जहङ् । द्याराग्निभ्यामिति
 अग्नवगाद्व्यारेण अग्नगादे त्वग्निना । खुरेरण्डस्तस्यानालेन
 गृहीतं यच्चूर्णमिति शङ्ख चूर्णं तेन घर्षोघर्षणमित्यर्थः । नि-
 र्धोक्त इति कृष्णसर्पनिर्धोक्तः यूनामाननपीङ्गका युवानपी-

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वत्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिता ।
 लेपः स नवनीता वा श्वेताश्वखुरचामसी ॥ १२ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोभकुष्ठमियङ्गवः ।
 वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गम्ना मुखकान्तिदाः ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शस्यं रुधिरं शशस्य च ।
 केवलान् पयसा पिद्वा तीक्ष्णान् शाल्वलिकण्टकान् ॥
 आलिप्तं त्यज्यतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ।
 मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोन्वितैः ॥
 सप्ताहाश्च भवेत् सत्त्वं पुण्डरीकद्वयप्रभम् ।
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्ततोरसः ॥
 मुखकान्तिकरोलेपः पिङ्गकातिलकाञ्जित् ।
 नवनोतगुडक्षौद्रकोकमञ्जप्रलेपनम् ॥
 व्यङ्गजिड्गुणत्वत्वा छागक्षीरप्रपेक्षिता ।
 जातीफलकल्कलेपो नीलिम्वङ्गादिनाशनः ॥

इका वर्णागम इत्यादिनिर्गुणविधिना वर्णलोपः । धान्यं धनि-
 यकम् ॥ ११ ॥

व्यङ्गेष्वित्यादौ — वाभटस्य । समाक्षिकेति अर्जुनत्वक्
 चापि सम्बन्धते अर्जुनत्वक् वृक्षसम्बन्धादेव स्वयं शुष्का प्राच्या ।
 श्वेता श्वेतापराक्षिता, अश्वखुरः अश्वस्य घोटकस्य खुरः,
 तयोर्भेदी भेदा; अन्ये तु धवळघोटकखुरमसीभ्याञ्जः ॥ १२ ॥

रक्तचन्दनेत्यादौ बहुवचनात् वरुणसमसामिति वदन्ति ।
 वटाङ्कुरा. अभिनवपत्रसुकुलाः । तीक्ष्णानित्यभिन्नान् । मसू-
 रैरित्यादौ सर्पिषेति विशेष्ये तृतीया । पिष्टैरित्यर्थात् पय-
 सैः पिष्टैरित्यर्थः । पिष्टैरित्यत्र भट्टैरित्यपि केचित् पठन्ति ।
 वाभटेषुक्तं “क्षीरपिष्टा दृढाश्चैतदुक्ता या चष्टनिसुषाः ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गोवक्त्रप्रसादनः ॥ १६ ॥

काक्षीयकोत्पलामयदधिसरवदरास्त्रिमध्यफलिनीभिः ।

क्षिप्तं भवति च वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥

तुषरचितमरुणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।

भवति सुखं परिनिर्जितचामीकरचासौभाग्यम् ॥

रत्नोन्नथर्वरीहयं मञ्जिष्ठानैरिकाण्यवसापयः ।

सिद्धेन क्षिप्तमाननमुद्यद्भिषुबिम्बवद्भिभाति ॥

परिणतदधिशरपुंखैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।

सुखकमलकान्तिकारी भुक्नुटितिलकाक्षकान् जयति ॥ १७ ॥

द्विहरिद्राक्षं तैलम् ।

हरिद्राक्षययथाहृत्काक्षीयककुचन्दनैः ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मपद्मककुक्षमैः ॥

कपित्थतिन्दुकक्षचवटपत्रैः पयोन्धितैः ।

लेपयेत् फल्गुतैरेभिस्तैलं वाभ्यङ्गनं चरेत् ॥

पिष्टवं नीलिकावप्रक्षां शिलकान् सुखद्रूषिकान् ।

मञ्जरा इति मातुलकस्य जटा मूलं शिला मनःशिला कोष्ठ-

मञ्जा बदरमञ्जा । बदणत्वग्वेति द्वितीयोयोगः ॥ १९ ॥

काक्षीयकेतगादौ उत्पलं नौलोत्पलं आमयः कुष्ठं, बदरा-
स्त्रिमध्यं मञ्जा, फलिनीप्रियङ्गुः । रत्नोन्नः श्वेतसर्षपः, आण्यं
हृतं, वसापयः सिद्धेनेति समासपदं रत्नोन्नादिसिद्धेन लेपेने-
तर्थाः ।

परिणतैतगादि ।— परिणतदधि प्रभृतिभिर्लेपः । भुक्नुटी
खलाटे वलीरूपा ॥ १४ ॥

हरिद्रेतगादौ कुचन्दनं चन्दनभेदः, पद्मं पद्मपुष्पं पद्मशब्दः
कपित्थादिभिः प्रतेयकं सम्बध्यते । लेपपक्षे पयसैव पेयणम् ।

नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं सुखं कुर्व्यान्ननोरमम् ॥ १५ ॥

कणकतैलम् ।

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः ॥

कणकं नाम तत्तैलं सुखकान्तिकरं परम् ।

अभीरनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ १६ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्ठामधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।

कर्षप्रमाथैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥

आजं पयसद्विगुणं शनैर्बहुग्निना पचेत् ।

नीलिकापिङ्गकाव्यङ्गानस्यङ्गादेव नाशयेत् ॥

सुखं प्रसन्नोपचितं बलीपलितवर्जितम् ।

सप्तरास प्रयोगेन भवेत् कणकसन्निभम् ॥ १७ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।

कालीयकसुशीरश्च पद्मकं नीलसुत्पलम् ॥

न्यग्रोधपादाः मूलास्त्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।

तैलपाकपक्षे हरिद्रादीनां कल्कः क्षीरन्तु चतुर्गुणम् । पिष्टव-
मिति जटुलम् ॥ १५ ॥

मधुकस्येत्यादौ केशरं नागकेशरम् । अभीर जटुलम् ॥ १६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ मातुलुङ्गस्य मूलं मधुकं सयष्टिकमिति पद-
द्वयोपादानात् जलस्थलभेदेन यष्टिमधुद्वयमिह ग्रहणमिति
ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कुङ्कुममित्यादौ न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः मञ्जोला-
काङ्गी कषायैरिति कषायसाधनैः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः पद्म-

द्विपञ्चमूलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥
 जलादृक् विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ।
 मञ्जिष्ठामधुकं लाक्षा पक्षङ्गं मधुयष्टिका ॥
 कर्षप्रमाणैरैतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ।
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ॥
 नीलिकापीडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काश्चनसन्निभम् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पूरा ॥ १८ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कर्षप्रमाणैरैतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ॥
 नीलिकापीडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
 सप्तरात्र प्रयोगेण भवेत् काश्चनसन्निभम् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पूरा ।

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।

वल्कलैरित्यन्ये । पक्षङ्गं रक्तचन्दनम् । द्विपञ्चमूलसहितैरित्यत्र
 पद्मकिञ्जल्कसहितैरिति केचित् पठन्ति वाभटेऽपि दशमूलं
 विना योगोऽयं दृश्यते एवं चन्द्राटेऽपि तेनापि योगान्तरत्व-
 म् ॥ १८ ॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्यं तैलमाह कुङ्कुममित्यादि । स्पष्टं तृती-
 यकुङ्कुमाद्यतैले किंशुकः पलाशस्तस्य पुष्पं ग्राह्यम् । मातृवृक्षं

कालीयकं पञ्चकषु मातुलुङ्गं सकेशरम् ॥
 कुसुम्भं मधुयष्टिकं फलिनीमदयन्तिका ।
 निशे द्वे रोचनापञ्चमृत्यलञ्च मनःशिला ॥
 काकोल्यादिसमायुक्तै रेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
 लाक्षारसपयोभ्याश्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलं चाभ्यङ्गात् काष्ठनोपमम् ।
 कर्तुं वदनं सद्यः पुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥
 सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम् ॥ १८ ॥

वर्णकं द्रुतम् ।

मधुकं चन्दनं कङ्क सर्षपं पञ्चकं तथा ।
 कालकेयं हरिद्रा च लोभ्रमेभिश्च कल्कितैः ॥
 विपचेद्वि द्रुतं वैद्यसत्पक्वं वस्त्रगालितम् ।
 पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत् ॥
 तत्पिष्टं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः ।
 तदेतद्वर्णकं नाम द्रुतं वर्णप्रसादनम् ॥
 अनेनाभ्यासलितं हि वल्लीपलितनाशनम् ।
 निष्कलङ्केन्दुविम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥ २० ॥

सकेशरमिति मातुलुङ्गस्य मूलं केशरक्षेत्याहुः, मदयन्ती मञ्जि-
 काभेदः । काकोल्यादिः सौश्रुतगणः, अष्टवर्ग इत्यन्ये, लाक्षा-
 रसपयसी मिलित्वा तैलाच्चतुर्गुणे ॥ १८ ॥

मधुकमित्यादौ कङ्क कायोनीसंज्ञकं तृणधान्यम् । वस्त्र-
 गालितमिति किञ्चिज्जलसम्बन्धे सत्येव वस्त्रेण गालनीयं त-
 तोमिलित्वा द्रुतात् पादांशं कुङ्कुमं सिक्थकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य
 न्दग्निना पुनरप्यवधानेन जलक्षयपर्यन्तं पक्तव्यं यथा सिक्-
 थकदाहो न स्यात्, सिद्धे च तद्द्रुतपात्रं शीतजले निःक्षिप्य

अरुंधिकायां रुधिरैऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।
 निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंधिकम् ।
 पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुकुटस्य वा ।
 स्रुतपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंधिकम् ।
 अरुंधिघ्नं भटकुष्ठचूर्णं तैलेन संयुतम् ।
 द्विहरिद्राद्यं तैलम् ।
 हरिद्रादयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः ।
 एतत्तैलमरुंधीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११ ॥
 दारणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्निग्धां कक्षाटजाम् ।
 अवपीडाशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ।
 कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिषावने ।
 कार्थोदारणके सृष्टिं प्रलेपोमधुसंयुतः ।
 पियालबीजमधुककुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः ।
 कान्त्रिकस्या त्रिसप्ताहं माषादारणकापहा ।
 सह नीलोत्पलकेशरयटीमधुकतिलैः सहस्रमामलकम् ।
 चिरजातमपि शीघ्रं दारणरोगं शमं नयति ॥

शीतीभूते आकर्षयेत्, तथा सति सिक्त्यकस्य दाहो न स्या-
 दिनिभावः ॥ २० ॥

अरुंधिकायामित्यादौ निम्बाम्बु अर्धं नृतनिम्बकायः । पु-
 राणमित्यादि योगद्वयं अतएव वाच्यम् । पिण्याकस्त्रिणाली
 एकयोगताप्याबुर्बेदसम्भादात् । भटकुलत्यचूर्णमिति कपाले
 भट्टा दग्धा चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

दारण इति उक्त्युक्त्यायाम् । अवपीडा नस्यभेदः शिरो-
 वस्त्रिण द्विहरिद्रातैलेन देय इत्याहुः । पियालबीजमधुकुष्ठानि
 मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम् । मिश्रैरित्यत्र स्थाने

त्रिफलाद्यं तैलम् ।

त्रिफलाधारजोयष्टिमार्षबोत्पलशारिवैः ।

ससैधवेः पचे तैलमभ्यङ्गादुक्तयिक्तं जयेत् ॥ ११ ॥

चित्रक तैलम् ।

चित्तकं दन्तिमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्रुविनाशनम् ॥

गुञ्जा तैलम् ।

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भङ्गराजरसेन तु ।

कण्डूदारणकुत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥

भङ्गराज तैलम् ।

भङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लौहपुरीषसमन्वितशारि ।

तैलमिदं पञ्चदारणशारि कुक्षितकेशघनस्थिरकारि ॥ १२ ॥

माघैरित्यपि पाठान्तरम् । सहेत्यादौ नीलोत्पलस्य केशरं

किञ्चलकः । सहशमिति तुल्यम् । त्रिफलोत्पलादौ मार्कवोष्ण-

राजः, उत्पलशारिवा अनन्तमूलं छान्दसत्वाद्भुक्षः अन्ये तु

उत्पलं नीलोत्पलं शारिवा च इत्याहुः ॥ ११ ॥

चित्तकमित्यादौ कोषातकी बोधकः । भङ्गराजरसेनेति चतुर्गुणेनेत्यर्थः ।

भङ्गराज इत्यादौ—भङ्गराजो भङ्गराजस्य रसचतुर्गुणः ।

पाकार्यत्वात्, भङ्गराजः शब्दोऽप्यस्ति तथा ये माघमेकं स्वरसं

पिबन्ति च दिने दिने । भङ्गराजसमुत्पलमिति । त्रिफलादीनां

कल्कः । उत्पलं नीलोत्पलं शारि शारिवा अनन्तमूलसमन्वि-

तकारः सहकारः समन्वितशब्दस्य सहार्थत्वात् अस्य च फल-

मध्यं प्राप्यं केशत्वात् जघ्नीकरणात् । भङ्गराजादिसमन्वि-

तकारानां द्रव्यसंश्लिख्यतीति इन् तैलविशेषणमेतत् । अन्ये तु

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्यक्षीचन्दनोत्पलैः ।

कार्पिकैस्तैलकुङ्कुमं तैर्द्विरामलकीरसः ॥

आध्यः स प्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षंगदापचः ॥ २७ ॥

मालत्याद्यं तैलम् ।

मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितम् ।

तैलमभ्यञ्जने यक्षामिन्द्रकुम्भापचं परम् ॥

इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं वृणाम् ॥ २५ ॥

धात्याम्बमज्जलेपात् स्यात् स्थिरोदक् स्निग्धकेशता ॥ २६ ॥

इन्द्रकुम्भे शिरां बिद्धा शीलाकाशीशठुलकैः ।

लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलस्याभ्यञ्जने हितम् ॥

भङ्गराणादि चूर्णं द्रव्यं कल्कं जलेन पाकः, उत्पल शारिवा
अनन्तमूलं भङ्गरजः समन्वयं कर्तुं शीतमस्येति तैलविशेषण-
मिति व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव । कुक्षितकेशघनस्थिरकारीति
केशस्य कुक्षितत्वघनत्वस्थिरत्वकारीत्यर्थः कुक्षितशब्दः पूर्वनि-
पातश्चान्दसत्वात् ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीत्यादौ तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकीरसेनैव
पाकः । प्रतिमर्षोऽनस्यभेदः । स प्रतिमर्ष इति प्रतिमर्षविधिना
उपबृक्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

मालतीत्यादि मालती जाती अग्निचित्तकः । अत्र गो-
मूत्रेण पाक इति श्रीकण्ठः । धातीत्यादौ मज्जशब्देनाम्बेयैव
सम्बन्धः, आम्बमज्जा तु बाणान्वास्थि ॥ २५—२६ ॥

इन्द्रकुम्भ इत्यादौ शिरामिति इन्द्रकुम्भ सन्निहिता शिराम् ।
तैलस्याभ्यञ्जने हितमिति । कुटबटादिकरवीरान्नैः कल्कैः सिद्धं
तैलमित्यर्थः । कुटबटमिति कुटबटं कैवर्त्तकुसुमं शिखी चि-

कुटचटशिखीजातीकरञ्जवरवीरजैः ।
 अवगाढपदस्यैव प्रच्छित्त्वा पुनः पुनः ॥
 गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ २७ ॥
 हृदिदन्तमयीं कृत्वा मुख्यस्यैव रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते वृणां पाणितलेष्वपि ॥
 भङ्गातकटहतीफलगुञ्जाफलफलेभ्य एकेन ।
 मधुसञ्चितेन विलिप्तं सुरपतिवृत्तं शयं याति ॥
 वृहतीफलरसपिष्टं गुञ्जाफलमूलं चेन्द्रबुधस्य ।
 कणकनिष्ठस्य सतीदातव्यं प्रच्छित्तस्य सदा ॥
 वृहस्य कर्णयैः पत्नैरिन्द्रबुधस्य गुण्डनम् ॥ २८ ॥

तकः । अन्ये तु कुटचटमिति छेदः विच्छेदपाठात् कुटचटं
 विनापि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति व्या-
 ख्यानवन्ति । शिखीति दीर्घपाठश्चान्दसत्वात् समर्थनीयः ।
 अन्ये तु कुटचटादिभिरपि लेप एव तैलन्तु पूर्वोक्तमालतीक-
 रवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहुः । अवगाढमित्यादि अवगा-
 ढपदमिति गम्भीरपदं यथास्यात्तथा सूचीनखरञ्जन्यादिभिः
 पृच्छित्त्वा रक्तगुञ्जाफलैः पुनः पुनर्लिम्पेत् ॥ २७ ॥

हृदिदन्तेत्यादौ मुख्यमित्यङ्गतिमं तेन दार्ढ्यकायोद्भव-
 साञ्जननिषेधः अत्र जलेन पेयं बोध्यं ब्रह्मान्तरस्यानुक्तेः ।
 अतएव वक्ष्यमाणेन छागीक्षीररसाञ्जनेत्यादिना अस्य न
 पौनरुक्तम् ।

भङ्गातकेत्यादौ — भङ्गातकटहतीफलयो रसः उक्तं हि
 वाभटे सञ्जीवशुद्धवार्त्ताकु सरसेन रसेन वा । धुसूरस्य च
 पत्राणां भङ्गातकरसेन वा इति । वृहतीत्यादौ पक्ववृहतीफ-
 लरसलेन पिष्टं गुञ्जावामूलं फलं वा । कणकनिष्ठस्येति

चूर्णितैर्भ्रैरिचैः कार्यमिन्द्रक्षुप्रनिवारणम् ।
 छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसीक्षिताः ॥
 जायन्ते सप्तरात्रात् खल्वग्रामपि कुक्षिताचिकुराः ।
 मधुकेन्द्रीवरमूर्ध्वातिताम्यगोक्षीरभङ्गलेपेन ॥
 अचिराद्भवन्ति घनक्रेष्ठा हृदमूलावतारुजवः ॥

सुगन्धं तैलम् ।

सुशीपवः पयोऽकांस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ।
 मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिकासेन्द्रवारणी ॥
 सिद्धार्थतीक्ष्णतैलञ्च गर्भं हृत्वा विपाचितम् ।
 वङ्गिणा खट्वना यक्तं तैलं खादित्यनाशनम् ॥
 कूर्मैश्छसमानापि रक्षा या रोमतस्करी ।
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशरीर कोमली ॥ २८ ॥

कण्ठकं सुवर्णं धूसूरस्य मूलं वा; प्रच्छित्तस्येति मन्त्ररक्तन्यादिना
 विलिखितस्य गुण्डनमित्यवधूर्यनम् ॥ २८ ॥

मधुकेत्यादौ इन्दीवरं नीलोत्पलं भङ्गोभङ्गरजः । अरु-
 जवः कुटिला । सुहेत्यादौ मार्कवोभङ्गराजः लाङ्गलीविषं
 विषलाङ्गलियामूलाख्यं विषं किम्वा लाङ्गली च विषञ्चेति
 द्रव्यद्वयं, रक्तिका गुञ्जिका तस्या मूलं फलमित्यन्ये, इन्द्रवा-
 रणी गोरचकर्कटी सिद्धार्थं खेतसर्षपः तीक्ष्णतैलं सार्धपतैलं
 ज्योतिष्मतीमूलं फलमित्यन्ये । सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलमिति सम-
 सापाठपक्षे तीक्ष्णेति तैलविशेषणं अभर्जितस्य सर्षपस्य तैलं
 चैवं अजामूत्रगोमूत्रे मिलित्वा चतुर्गुणे, शेषः कल्कः दिग्धा
 इति खद्या ऋक्षस्य भङ्गकस्य शरीरं पोथिका इव ॥ २८ ॥

आदित्यपाकगुडूचतैलम् ।

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।

गुडूचीस्वरसे तैलं चाभ्यङ्गात् केशरोपणम् ॥ ५० ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनं मधुकं सूर्वा त्रिफला नैलमुत्पलम् ।

कान्तावटावरोहश्च गुडूचीविसमेव च ॥

लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च ।

मार्कवस्वरसेनैव तैलं बृहन्निना पचेत् ॥

शिरस्युत् पतिताः केशा जायन्ते घनकुशिताः ।

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ॥

नख्येनाकालपलितं निश्चन्यात्तैलमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

तैलं सयटीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।

नख्ये दत्तं जनयति केशान् श्लश्रूणि चाप्यथ ॥

त्रिफलानीलिनीपत्रं लौहं भृङ्गरजः समम् ॥ ५२ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

वटावरोहेत्यादौ केशिनी भूतकेशी मांसी वा एतयोश्चूर्णं तैलात् पादिकं कल्कत्वात् गुडूचीरसस्तु तैलसमः आदित्य पाकत्वात् ॥ ५० ॥

चन्दनेत्यादौ ।— कान्ता प्रियङ्गुः, विसं खण्डालं केशी भूतकेशी मार्कवरसश्चतुर्गुणः ॥ ५१ ॥

तैलमित्यादौ ।— क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात् ।

त्रिफलेत्यादौ ।— नीलिनी लतावेणीति प्रसिद्धा तस्याः पत्रं लौहं भृङ्गरजसोश्चूर्णमित्यर्थः । अविस्मृतेण संयुक्तमिति भावितं शिरोलेपोयं प्रचरदौ त्रीन् वा धार्यः । एवमप्यत्रापि शिरोलेपनधारणम् ॥ ५२ ॥

ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥
 मासमेकन्तु निक्षिप्यसम्यग्गर्भात् समुद्धरेत् ।
 ततः शिरोमुण्डयित्वा लेपं दद्याद्विषग्वरः ॥
 संश्लेष कदलीपत्रैर्गोचयेत् सप्तमेदिने ।
 क्षालयेत् त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसरसाग्निः ॥
 कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ३३ ॥
 उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत् ।
 केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥
 भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेघीदुग्धप्रपेषितम् ।
 तेनैवालोढितं लौहपात्रस्थं भूम्यधःकृतम् ॥
 सप्ताहादुद्धृतं पश्चात् भृङ्गराजरसेन तु ।
 आलोद्याभ्यज्य च शिरोऽष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥

त्रिफलेत्यादौ — गर्भादिति नारिकेलोदरात् गर्त्तादिति
 च पाठे स एवार्थः ॥ ३३ ॥

उत्पलमित्यादौ — उत्पलं नीलोत्पलं मासं भूमौ निधा-
 पयेदिति लौहपात्रे कृत्वा भूम्यधः स्थापयेदित्यर्थः । चभ्य-
 ज्येति भृङ्गराजरसालोढितेन भृङ्गराजपुष्पादिना नक्षयित्वे-
 त्यर्थः । वेष्टयित्वा इति कदलीपत्रेणेति शेषः । शिरः प्रक्षाल-
 नञ्च त्रिफला क्वाथेन वदन्ति । बालान्नं बालाम्बवीजं शङ्खः
 शङ्खनाभी एवमित्यनेन सिन्दूरादित्तयेपि पूर्व्ववन्नेषदुग्धपेष-
 णादिकमिति दिशन्ति । भृङ्गरसैरिति भृङ्गराजरसोऽपि आ-
 लोढनार्थं एवं तच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि
 स्पष्टार्थमुक्तम् । नरेत्यादि अत्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आ-
 वर्त्तप्रमाने सीसके प्रक्षिपेत् ततस्तेन सह एकीभूतं सीसकं दृष्ट्वा

प्रातस्तु क्षालनं कार्यमेवं स्यान्मूर्ध्वरञ्जनम् ।
 एवं सिन्दूरवालाभशङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥
 नरदुग्धशङ्खचूर्णं काष्ठीकसिक्तं हि सीसकं दृष्ट्वा ।
 लेपात् कचानर्कदलावबद्धान् शुभ्रान् करोति नीलतरान् ॥ ३४ ॥
 लोहमलामलकलैः सजवाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी ।
 पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकानि ॥
 निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।
 तैलन्तु तेषां विनिश्चिन्ति न स्याद् दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समुत्तमम् ॥
 निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव नक्षेत्रिपिक्तं विधिना यथावत् ।
 सासेन गोक्षीरभुजोनरस्य जराग्रभूतं पलितं निश्चिन्ति ॥
 क्षीरात् समार्कवरसात् द्विप्रस्थे मधुकात् पले ।
 तैलस्य कुडवं पक्कं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ ३५ ॥
 महानील तैलम् ।

आदित्यवज्ज्वा मूलानि कृष्णशैरीयकस्य च ।

शिरसि लेपोदेय इत्युपदिशन्ति वृद्धाः । अर्कदलावनष्टमित्य-
 र्कपत्रेण पिधाय बन्धनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

लोहमलेत्यादौ — आमलकं धात्रीफलं जवाकुसुमं ओ-
 ङ्रपुष्पम् । निम्बस्येत्यादि अशनः पीतशाला, भावना च प्रत्येकं
 सप्ताहं निम्बतैलं निम्बबीजस्य तैलं प्रकृतिस्थमेवेति भृङ्गराज-
 रसादिभावनारहितम् । विधिनेति नक्षोक्तविधिना । जरा-
 ग्रभूतमिति — जरागमनसूचकम् । क्षीरादित्यादि — क्षी-
 रभृङ्गराजरसयोर्मिलित्वा प्रष्टव्यं निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ।
 मधुकात्पले इति सप्तस्थे ऋषचनं न तु प्रथमायाद्विवचनम् ।
 जगुर्कथसम्भादात् ॥ ३५ ॥

महानीलतैले — आदित्यवज्जी सूर्यावर्तः, आदित्य-

सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णशमस्य च ।
 मार्कवं काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
 पृथग्गणपलांशानि पिप्यत्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥
 प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा खोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् ।
 आम्नास्थिकर्दमः कृष्णोष्णालीरक्तचन्दनम् ॥
 नीलीभङ्गातकास्थीनि दाशीशं मदयन्तिका ।
 सोमंराज्यशनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्तकौ ॥
 पुष्पाण्यर्जुनकाश्र्मर्योश्चान्नजम्बुफलानि च ।
 पृथक्पञ्चपलैर्भागैः सुपिटैरादकं पचेत् ॥
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
 कुड्म्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्कोभेदसः ॥
 लौहपात्रे तप्तः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
 पाने नक्षत्रियायाश्च शिरोऽभ्यङ्गे तदैव च ॥
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमितिख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ ३६ ॥

पर्णीति पाठे स एवार्थः । कृष्णशैरीयका नीलभिण्डी, सुरसः
 पर्णसः, अञ्जनं रसाञ्जनं कृष्णकर्दमो नलिनीमूलस्थितक-
 र्दमः सुशुनेपि “पङ्केन नलिनी भवेन” इत्युक्तम् । नीली
 नेलीतिख्याता लता, अशनः पीतशालः शस्त्रं काललौहचूर्णं
 पिण्डीतोमदनः, कृष्णाविति कृष्णापुष्पौ, पुष्पाण्यर्जुनकाश्र्म-
 र्योऽपीति अर्जुनकाश्र्मरीभवानि पुष्पाणि अर्जुन काश्र्म-
 र्योरित्यपि पाठः । लौहपात्रेऽग्निना पचेदादित्यपाकं वा
 कुड्म्यादिति योज्यम् । आदित्यपाकस्तु आदित्यरश्मिसम्बन्धा-
 देव द्रवशोषविधिः । अत्र भागैरिति बहुवचनादेव पृथग्भागे
 लब्धे पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यपि त्रिफलायाः पृथग्भागस्य
 द्योतकार्थं कल्कभूयस्त्वच्च वचनादेव भद्रप्रविकल्पनीयम् ॥ ३६ ॥

भृङ्गराजद्वयम् ।

भृङ्गराजस्ये पक्कं शिखिपिप्पेन कल्कितम् ।
 द्रुतं नसेग्रन चकितं चन्यात् सप्ताहयोगतः ॥ १७ ॥
 काष्ठीकपिष्टशेषमज्जिसिद्धिलौहगे ।
 यदर्कतापात्पतति तैलं तन्मस्त्रन्मन्त्रात् ।
 केशा नीलाक्सिङ्काशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च ।
 नयनश्रवणस्त्रीबादन्तरोर्गाश्च चन्मदः ॥ १८ ॥
 काशीशरोचनातुल्यं हरितालं रसास्त्रनैः ।
 अन्तपिष्टैः प्रलेयोऽयं दृषकच्छुद्धिपूतयोः ।
 पटोकाद्य द्रवम् ।

पटोकाद्य पत्र लिङ्गकारसास्त्रनविपाचितम् ।
 पीतं द्रुतं निचन्त्याशु कच्छामप्यद्धिपूतनाम् ।
 रजनीमार्कवन्मूलं पिष्टं शीतेन वारिणातुल्यम् ।
 चन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ १९ ॥
 इति शुद्धरोगचिकित्सा ।

भृङ्गराजेतयादौ — शिखी मयूरः द्रुतन्तु कृष्णमानमल
 नसग्रयोगत्वात् ॥ १७ ॥

काष्ठीत्यादौ — शेषवृक्षवारः । सिद्धिलौहगे इति वृक्ष-
 सिद्धिलौहपात्रस्थे । नीलाक्सिङ्काशा इति नीलपदं पिङ्गक-
 श्रमरनिरासार्थम् ॥ १८ ॥

काशीशमित्यादौ — एतैरिति शेषः काशीशरोचनातुल्य-
 हरिताकरसास्त्रनैरित्यपि पाठः ।

वराहदशनाह्वयमिति वराहदन्तमिति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

इति शुद्धरोगाधिकारः ।

अथ सुखरोगाधिकारः ।

ओष्ठरोग चिकित्सा ।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वनेनोपनाहनम् ।

मक्षिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम् ॥

स्वेदोऽभ्यङ्गस्नेहपानं रसायनमिहेष्यते ।

श्रीवेष्टकं सर्ज्जरसं शुग्गुलुं सुरदाह च ॥

यष्टिमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥ १ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।

शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च पित्तोपश्लेष्मधरेषु कुर्यात् ॥

पित्तरक्ताभिषातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत् ।

पित्तविद्रुधिवञ्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवजधारणम् ।

चुद्ररोगास्तु चतुश्चत्वारिंशत् सुखरोगास्तु पञ्चयष्टिः अतो रोगगणत्वसामान्यात् चुद्ररोगचिकित्सितप्रसङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते ।

ओष्ठेयादि ।— सुश्रुतस्य । मक्षिष्के चैवेति मक्षिष्कः शिरोवस्तिः स्नेहोक्तपिचुधरसं वा । वातहरैरिति भद्रशाब्वादिभिः । रसायनमिहेष्यत इति रसायनं च्यवनप्रासादि । श्रीवेष्टकमित्यादि सुश्रुतस्य । श्रीवेष्टकं नवमीतखोटिः । प्रतिसारणं वर्षणम् । वाभटे तु श्रीवेष्टकस्थाने मधुच्छिष्टं पठ्यते ॥ १ ॥

वेधमित्यादि शिरा च ओष्ठसमीपगत बोध्या । तिक्तस्येत्यत्र सर्पिष इति शेषः । शिर इति सुश्रुतस्य । धूमोक्त वैरेचनीकः कफयोग्यत्वात् एवं कवजधारणमिति कफहरद्रव्य-

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
 त्रिकटुसर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावन्मूकजः ।
 र्क्षौद्रवृत्तं विधात यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ १ ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनोदितः ।
 प्रियङ्गुतिफलालोभं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
 दितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।
 सर्जरसकण्ठगैरिकधन्याकष्टतैलासिन्धुसंयुतम् ॥
 सिद्धं सिक्यक्रमवरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ २ ॥

इत्योष्ठगताधिक्रिया ।

दन्तरोगचिकित्सा ।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।
 निःकार्थं त्रिफलाश्चापि कुर्यान्नण्डधरणम् ॥
 प्रियङ्गवश्च सुखा च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 कुष्ठं धालीमन्मलोभं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ॥

कृतं वाभटेऽप्युक्तं धूमस्वेदन गण्डपाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदा
 इति ॥ १ ॥

मेदोज इत्यादि — सुश्रुतस्य । शोधित इति मेदोहरणेन
 विशुद्धे । ज्वलन इति अग्निकर्म ।

सर्जेत्यादौ — कण्ठगैरिकं उत्कृष्ट गैरिकमित्यर्थः ।
 एतच्च सर्जरसादिचूर्णं सिक्यकान्तं खोलके किञ्चिदगनावुष्णी-
 कृत्य प्रलेपयित्वा यं पक्तावतार्य्य अधरे धारणीयम् ॥ २ ॥

दन्तरोगचिकित्सामाह शीताद इत्यादि सुश्रुतस्य नाग-

शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।

ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ ८ ॥

उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवधारयेत् ।

क्रिमिदन्तकवञ्चात् विधिः कार्योविजानता ॥

क्षित्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।

पाठा वचातेजोवतीसर्जिकायावश्चूकजैः ॥

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्तितः ।

पटोलनिम्बतिफलाकषायश्चात्र धावने ॥

शिरोविरेकश्च हितोधूमोवैरेचनश्च यः ।

नाडीव्रणहरं कर्मदन्तनारीषु कारयेत् ॥

रश्च शीतक्रियाः क्षारकूपितपित्तरक्तनिर्वृपणार्थं ताश्च नस्य-
गण्डूषादयः । उक्तं हि वाभटे क्षारं दद्यात्ततो नस्यं गण्डू-
षादि च शीतलमिति ॥ ८ ॥

उद्धृत्येत्यादि मुञ्चुतस्य । अग्निदाहोत्त रक्तादिस्फुटिनिषे-
धार्थम् । क्रिमिदन्तोद्विषिधः अचलश्चलश्च तत्र दक्षलः स
उद्धार्य स्तद्विधिरेवात्मातिदिश्यते । उद्धार्यत्वेन समानत्वात्
नखचलस्य तस्यानुद्धार्यत्वात् चल एव क्रिमिदन्ते उद्धरणदा-
हो युक्तौ । अधिदन्ते पुनरचलेपि तद्विधानार्थमिह क्रिमिदन्त-
कषिध्यतिदेशलब्धयोरप्युद्धरणदाहयोरभिधानम् । क्षित्वेत्यादि
मुञ्चुतस्य तेजोवती चवी कवचग्रहोऽयम् । क्षौद्रद्वितीया पि-
प्पल्य इति क्षौद्रालोडितपिप्पलीकवलः । वैरेचनीकधूमसाह-
चर्यात् शिरोविरेकेऽपि तीक्ष्णोत्त बोध्यः । यस्य दन्तस्य समीपे
नाडी स्यात् तं दन्तं चलमचलश्चा शस्त्रेण दन्तावरकमांसं
क्षित्वा उद्धरेत् । यदिनोपरिजो भवेदित्युद्धरणस्यापवादः ।
अयोगतदन्तानुद्धरणे दोषानाह गतिरित्यादि गतिर्नाडी ह-

यं दन्तमविजयेत् नाङ्गी तदन्तमुद्धरेत् ।
 हित्वाधिमांसं शस्त्रेण यद्विनोपरिजोभवेत् ॥
 शोथयित्वा दहेच्चापि क्षारेण प्लवनेन वा ।
 गतिर्हि नस्ति हन्वस्थिदशने समुपेक्षिते ॥
 तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८ ॥
 उद्धृते तत्ररे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।
 रक्ताभियोगात् पूर्वोक्ता घोरारोगा भवन्ति च ॥
 चलमप्युत्तरं दन्तमतोनापहरेद्भिषकः ।
 कषायं जातीमदनकटुकास्वादुकण्टकैः ॥
 लोभ्रादिभिश्चिष्ठायथाहौ चापि यत् कृतम् ।

हन्वस्थि कपोलसमीपास्थि दारयति । दशनेसमुपेक्षिते सत्यमुद्धृते
 सतीत्यर्थः । किम्वा गतिर्हि नस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षितेति
 पाठान्तरे दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः । भग्नमस्थि चेति असम्य-
 गुद्धतदन्तस्य भग्नशेषमस्थि चेत्यर्थः किम्वा गतिविशोषित-
 हन्वस्थिभग्नस्थीत्युच्यते ॥ ८ ॥

उपरिजदन्तानुद्धरणे हेतुमाह उद्धृत इत्यादि । उत्तर
 इत्युपरिजाते संप्रसिच्यते अतिश्रवतीत्यर्थः । पूर्वोक्ता इति
 शोणितवर्णनीयोक्ता आक्षेपकादयः ।

कषायमित्यादि — सुश्रुतस्य । जात्याः पतं मदनं महन-
 कण्टकं कटुका कटुरोहिणी । स्वादुकण्टकः विकङ्कतः एतैः
 कृतं कषायं मुखवारणरूपः कषायः दन्तगतां गतिं हन्यात्तथा
 लोभ्रादिभिश्च यथाहान्तैः कल्करूपैर्यत् कृतं तैलं तदपि दन्त-
 गतिं हन्यादित्यर्थः । अन्ये तु कषायमित्यतः परं कृतेति शेषः,
 तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोभ्रादिकल्केन च कृतं यत्
 तैलमिति व्याचक्षते । वन्देनाप्यनुमतोऽयमर्थः व्यवहारोप्यने-

तैलं संशोधनं तद्वि च्छादन्तगतां गतिम् ॥
 कषायं परतः कृत्वा पिप्पलोलोभादिकल्कितम् ।
 कण्टक्रीमदनोयोज्यः स्वादुकण्टोषिकङ्कतः ॥ १० ॥
 सुखोष्णाः स्नेहकवहाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ।
 निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
 स्नेहिकश्च हितोद्धूमोनस्यं स्नेहिक मेवच ।
 अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्विषक् ॥

नैव धावनम् । जातीमदनस्वादुकण्टकश्चदिरमित्यधिकं औकार्क्षं
 पठित्वातदनन्तरमेव कषायं जातीमदन इत्यादिकं पठति
 व्याचष्टे चकषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते तेन जा-
 त्यादि द्रव्यचतुष्टयकषायेण धावनं परेण तु जातीमदनकादिद्र-
 व्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति । अतएव तन्मतानुयायी
 वाभटेऽपि धावनं जातीमदनचदिरस्वादुकण्टकैरितुप्रकृत्वात् ।
 अन्ये तु कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति तेषां मते
 कषायमामपूगफलं, विस्त्राव्याध्यायोक्तशङ्किन्यादि शोधनकषाय-
 द्रव्यं वा, अस्मिन् पक्षे कषायद्रव्यादिभिः यथाह्वान्तैस्तैलपाकः
 कषायद्रव्यान्तर्गताया अपि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयग्र-
 हणार्थमित्यपि वदन्ति ॥ १० ॥

दन्तमूलगतचिकित्सितमभिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सा-
 माह सुखोष्ण इतयादि — सुश्रुतस्य । स्नेहाः सर्पिस्तैलवसा-
 मज्जा नक्षेपां व्यस्तानां समस्तानास्य, कवलाः गण्डूषाः । सर्पि-
 षस्त्रैवृतस्य वेति त्रैवृतसर्पिरपतानकचिकित्सायां सुश्रुतेनो-
 क्तम् । अनिलघ्नानामिति भद्रदारुणादिदशमूलादीनां निर्यूहः
 काथः ।

वाचाचूर्णेनैधुयुतैस्तत्तां प्रतिसारयेत् ।
 दन्तहर्षक्रियाश्चापि कुर्यान्निरवशेषतः ॥
 कपालिकाः कृच्छ्रसाध्यास्तत्राप्येषा क्रिया चिता ।
 जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं क्रिमिदन्तकम् ॥
 तथावपीडैर्वीतघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ।
 भद्रदार्ढ्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ॥ ११ ॥
 हिङ्गु सोष्णान्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ।
 दृढतीभूमिकदम्बकपश्चाङ्गुलिकण्टकारिकाकाथः ॥
 गण्डूषसौख्ययुक्तः क्रिमिदन्तकवेदमाशमनः ।
 नीलीवायसजङ्घासुक्कदुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ॥
 सस्रर्ष्वेन दशनविष्टमं दशनक्रिमिपातनम् ।
 प्राङ्गुः । चलसुष्ठुत्य वा स्थानं दहेत्तु शुषिरस्य वा ॥

अहिंसन्वितग्राहि — सुश्रुतस्य दन्तमूलहिंसया हि अ-
 भिघातजा दन्तनाडी दन्तघातश्च स्यात् । कृच्छ्रसाध्येतप्रनेन
 कपालिकायाः शीघ्रप्रतिकर्तव्यता सूचयति । एषा क्रियेति
 दन्तहर्षोक्ता कपालिकाया अपि वातजत्वात् शर्करोक्तेत्यन्ये ।
 विस्त्रावणैरिति विस्त्रावणं क्रिमिदुषितरक्तस्य । अवपीडोनस्य-
 भेदः । वातघ्नैरिति वातघ्नद्रव्यरूपैरपीति चक्रः । अन्ये तु अव-
 पीडो यद्यपि वातहरस्तथापि स्थानानुरोधात् क्रियते विस्त्रा-
 वणादिकुपितरक्तशान्त्यर्थं वातहरं कर्म कर्तव्यमिति दर्शयितुं
 वातघ्नैरिति स्नेहगण्डूषादिविशेषणं कृतं बाभटेऽप्येवमेवोक्तम् ॥ ११ ॥

हिङ्गुत्यादौ सोष्णमिति द्रव्यदुष्णं भूमिकदम्बोऽलक्षुषः ।
 पश्चाङ्गुल एरण्डः, सुक् सुही दुग्धी क्षीराद्व ।

चलमित्यादि सुश्रुतस्य वाशब्दोऽवधारणे । स्थानमिति
 जघतदन्तस्य समग्रस्थानं शुषिरस्येति क्रिमिकृतछिद्रस्य याव-

उपजिह्वा प्रशान्त्वर्यमेतैस्तैलं विपाचयेत् ॥
 छिन्ना वर्षेन्नलशुण्ठी व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः ।
 कुष्ठोषण्वचासिन्धुकणापाठाश्चैरपि ॥
 सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ठीमविषणम् ॥ १४ ॥
 उपनासाय धोहन्ति गलशुण्ठीमशेषतः ।
 गलशुण्ठीहरं तद्वच्छेफालीमूलचर्वणम् ॥
 वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम् ।
 निःकाथ्य पिचुमर्द्दं कवलं तत्र योजयेत् ॥ १५ ॥
 इति जिह्वागता चिकित्सा ।

अथ कण्ठगता चिकित्सा ।

चारसिद्धेषु सुद्धेषु यूषाश्चाप्यशने हिताः ।
 तुण्डीकेर्यध्रुषे कूर्मे संघाते तावुप्युटे ॥
 एष एव विधिः काय्योविशेषः शस्त्रकर्षणि ।

चतुर्गुणम् । छिन्नामित्यादौ — उषा वचा, कुष्ठोषणेत्यादौ-
 उषणं मरिचं शवः कैवर्त्तसुस्तकः सिन्धुकणेत्यत्र सिग्ध्वरुणेति
 केचित् पठन्ति, अरुणा अतिविषा वामटेऽप्युक्तं मरिचाति-
 विषा पाठा वचाकुष्ठकुटन्तम् । छिन्नायां सप्तद्वौद्रैर्घर्षण-
 मिति, एवं सुश्रुतेऽप्याहुर्वेदसारेऽपि ॥ १४ ॥

उपनासावग्रह इति ।— नासासमीपवती शिरावग्रह
 इतरर्थः । नासायां शिराश्चतुर्विंशतिः । तन्मध्ये नासिकाया
 अतिसन्निहिताश्चतस्रः परिहार्याः । उक्तं हि सुश्रुते द्विदाद-
 शनासायां तासामौपनासिकाश्चतस्रः परिहार्या इति । वचा-
 मितरादि सुश्रुतस्य । पिचुमर्द्दोनिम्नः ॥ १५ ॥

चारसिद्धेष्विति सुष्कापामार्गादिचारोदकसिद्धेषु । तु-
 ण्डीकेर्यध्रुष इतरादि सुश्रुतस्य । कूर्मे इति कच्छपरोगे ।

तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥
 स्नेहस्नेदी तालुशोषे विधिस्त्वानिलनाशनः ॥ १६ ॥
 साध्यानां रोहिणीनाम्बु चितं शोणितमोक्षणम् ।
 कूर्हन् धूमफानञ्च गण्डूषोनक्षकर्म्म च ॥
 वातिकीन्तु क्षते रक्ते खवणैः प्रतिसारयेत् ॥
 सुखोष्णान् स्नेहकवडान् धारयेत् चाप्यभिघ्नयः ।
 पक्वङ्गयर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ॥
 द्राक्षापरूषककायोहितश्च कवणग्रहे ॥ १७ ॥
 आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 श्वेताविडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम् ॥
 नक्षकर्म्मणि दातव्यं कवणश्च कफोच्छ्रये ॥ १८ ॥
 पित्तवत् साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
 बिस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
 एककालं यवान्श्च भृङ्गीत स्निग्धमल्पयः ।

एव एवेति गलगुण्डुप्रक्तविधिविशेषः । शस्त्रकर्म्मणीति तुण्डि-
 केरीतामुप्युटौ भेदी, अपरे केद्या इति शेषः । पित्तनाशनं
 पित्तव्रणनाशनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

साध्यानामित्यादि — सुसुतस्य साध्यानामित्यादिना
 सन्निपातजाया असाध्याया वयवच्छेदः । खवणैरिति पञ्चभिः ।
 पक्वङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ १७ ॥

आगारधूमेत्यादी ।— श्वेता कटभी अपराजिता वा
 श्वेतादि सैन्धवान्तः कल्कः कवणश्चेति श्वेतादिसैन्धवान्तसिद्धं
 तैलमेव कवणमप्यर्थः ॥ १८ ॥

पित्तवदिति पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । बिस्त्रायमित्यत्र
 शक्तमिति शेषः । एतच्च पूर्वेषु सम्बध्यते । साधयेत्तुण्डिकेरी-

उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।

उन्नास्यजिह्वामाकृत्य वडिशेनाधिजिह्विकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्लवणादिभिः ।

एकहृन्दन्तु विस्त्रास्य विधिं शोधनमाचरेत् ।

शिलायुच्चापि यो व्याधिरास्य शस्त्रेण साधयेत् ॥ १८ ॥

अमर्मेस्यं सुपक्वञ्च भेदयेन्नलविद्रधिम् ॥ २० ॥

वदिति तुण्डिकेर्यामपि गलशुण्ठिका विध्यतिदेशात् साध-
येत् गलशुण्ठीवदिति वाच्ये तुण्डिकेरी विध्यतिदेशो निःशेष-
च्छेदनार्थः तेन गलशुण्ठीवदत्त त्रिभागच्छेदोऽन कार्य इति
बोधयति ।

छेदयोदित्यादि ।— वाभटस्य तीक्ष्णोष्णैर्लवणादिभिरि-
त्यत्र उपाचरेदिति शेषः । आदिशब्दात् कवचादिपरिग्रहः ॥

एकहृन्दमित्यादि सुशुतस्य । विस्त्रास्येति जलौकादिभी-
रक्तं विस्त्रास्यमित्यर्थः । शोधनमिति गलगतदोषशोधनं प्रति-
सारणशिरोविरेककवचादिकं तथा कायशोधनञ्च वमनादिकं
तस्यापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधकत्वात् । तच्च
शस्त्रेण साधयेदिति कठिनमल्पभेदनमपक्वं शिलायुं छेदयेत्
पक्वन्तु भेदयेत् । पूयनिःसारणार्थं ततोद्विगणीयोक्तविधिना
शोधनादिरज्जापि लभ्यते ॥ १८ ॥

अमर्मेस्यमित्यादि सुशुते गलविद्रुधिरयं त्रिदोषविद्रुधि-
तुल्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति श्रेयः । अन्ये
तु गलविद्रुधेरिदोषजविद्रुधितुल्यत्वेनोक्तत्वेऽपि चिकित्सावि-
धानं लक्ष्यसाध्यत्वं श्रेयम् । अयञ्च सर्वं गलं व्याप्य समुत्थि-
तोय इत्यभिधानेन मर्मेव्यापकोऽपि गलगत मर्मेणि मृत्वास्य-
दविरहादमर्मेण इत्युच्यते विस्त्रा अमर्मेस्यमिति क्रियाविशेष-

कण्ठरोगेष्वसृक्षोक्षशीक्ष्णनस्यादि कर्ष्यं च ।
 कायपानन्तु दार्वीत्वक् निम्बतार्क्षकलिङ्गजम् ॥
 हरीतकीकषायो वा पेयोमाक्षिकसंयुतः ।
 कटुकातिविषादास्पाठामुखकलिङ्गकाः ॥
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥

कालकं चूर्णम् ।

गृहधूमोयवक्षारः पाठाश्वोषरसास्त्रनम् ।
 तेजोह्वालिफलाशोहचित्तकक्षेति चूर्णितम् ॥
 सक्षौद्रं धारयेदेतन्नक्षरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्थरोगनुह ॥ २१ ॥
 पीतकं चूर्णम् ।

मनःशिक्षाश्वक्षारोहरितालं ससैन्धवम् ।
 दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समावृतम् ॥

णम् । अगन्भीरत्वेन मन्त्राभ्यन्तरास्पर्शीयं यथा स्यात्तथा भेद-
 येदित्यर्थः ॥ २० ॥

सामान्यकण्ठरोगचिकित्सामाह कण्ठरोगेष्वित्यादि वाभ-
 टस्य वाभटे कायः पाने तु दार्वीत्वक् निम्बतार्क्षकलिङ्गजः
 इति पाठः । दार्वीग्रास्त्रक् तार्क्षं रसास्त्रनम् ।

कालकचूर्णं तेजोह्वा चवी लौहं काललौहचूर्णं अशुभं वा
 व्यवहारस्तु पूर्वैर्गैव लौहस्थाने लोभमिति केचित् पठन्ति ।
 अस्य योगस्य लौहचूर्णं रसास्त्रनचूर्णं योगात् क्षण्यत्वेन कालक
 इति संज्ञा एव वक्ष्यमाण पीतकचूर्णोऽपि मनःशिक्षादि योगात्
 पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया ॥ २१ ॥

पीतकचूर्णं — दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः सर्चितमि-
 त्यालोडितं एतच्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वेस्मिन्नेव सुखरोगे

सुर्द्धितं हतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

सुष्यरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकन्धाम कीर्तितम् ॥ २२ ॥

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसास्त्रनं दारुनिशां सङ्गणाम् ।

क्षौद्रेण कुष्माण्डिकां सुखेन तां धारयेत् सर्वेणामयेषु ॥

दशमूलं पिवेदुष्णं यूषं मूलकुलम्बयोः ।

क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वल्काश्लिकैः ॥

विदध्यात् कवचान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ २३ ॥

चारुगुडिका ।

पञ्चकोषकताक्षीशपत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशसुष्ककचारयवक्षारश्च चूर्णिताः ॥

गुडे पुराणे कथिते द्विगुणे गुडिकाः क्षताः ।

कर्कशूमात्राः सप्ताहं क्षिता सुष्ककभस्मानि ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरष्टतोपमाः ॥ २४ ॥

इति कण्ठगता चिकित्सा ।

धार्द्यम् । अतएवोक्तं चरके योगराजत्रयः प्रोक्ता वातपित्त-
कफापहा इति प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदोषहरा इति चक्र-
व्याख्या ॥ २२ ॥

यवाग्रजमिति ।— तेजोवती ज्योतिष्मती चवी इत्यग्रे ।
दारुनिशा दारुहरिद्रा । दशमूलकेति मूलं मूलकशुण्ठकम् ।
क्षीरेत्यादि सुश्रुतस्य क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथा दोषं कवचाः
कार्याः । एवं तैलघृतैरपि ॥ २३ ॥

पञ्चकोलेत्यादौ ।— पत्रं तेजपत्रं त्वक् गुरत्वक् । सुष्क-
कोषण्टापाशुकी । अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुण्योगुः । कथित
इति वङ्गसंयोगात् द्रवीभूते कर्कशूमात्राः अष्टमाषक-
मानाः ॥ २४ ॥

सामान्यसुखरोग चिकित्सा ।

मूत्रस्त्रिन्नां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठतालकैः ।
 अभ्यस्य सुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १५ ॥
 वातां सर्वसरस्रूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं चितं कवङ्गनस्ययोः ॥
 पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वपित्तहरः कार्थ्योविविधैर्धुरशीतलः ॥ १६ ॥
 प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोवनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥
 सुखपाके शिरावेधः शिरः कायविरेचनम् ।
 कार्यश्च बद्धधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥
 जातीपत्राष्टताद्राक्षायासदावर्ष्फलत्रिकैः ।
 कायः क्षौद्रयुतः शीतोगण्डूषोसुखपाकनुत् ॥ १७ ॥

मूत्रेत्यादौ शिवा हरीतकी मधुरी मधुरीकैव अभ्यस्यन्निति
 भक्ष्यविधया विरसता वैरस्यम् ॥ १५ ॥

वातादित्यादि सुश्रुतस्य सर्वसरोसुखपाकः लावणैश्चूर्णै-
 रिति सैन्धवचूर्णैः अन्ये तु लवणा ज्योतिष्मती तद्वधं लावण-
 मित्याहुः निश्चलस्तु पञ्चलवणचूर्णैरित्याह । वातहरैः सिद्ध-
 मिति भद्रदावर्ष्दिभिः कल्ककायरूपैः । शुद्धकायस्येति विरे-
 केन वमनेनापि कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनार्हत्वात् ।
 मधुरशीतल इति विशेषणार्थमुक्तः ॥ १६ ॥

प्रतिसारण इत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सामाह क्रमं
 कुर्यात् कफापहमिति अनुक्तकफापहमिति अनुक्तकफहरविधि
 संग्रहार्थमुक्तम् । सुखपाके शिराभेद इति शिराभेदस्तु तालुनि
 अधोजिह्विकायां वा कार्यः । शिरोविरेचनं कायविरेचनञ्च

पटोलनिम्बजम्बाम्बमालतीनवपल्लवाः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायोमुखधावने ॥

पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।

मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयुज्योमुखधावने ॥

स्वरसः कथितोदार्व्याघनीभूतोरसक्रिया ।

सक्षौद्रा मुखरोगाद्वन्दोषनाडीव्रणपक्वा ॥

सप्तच्छशेशीरपटोलमुखहरतीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यथाह राजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत् पाकहरं मुखस्थ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफला विशालानायन्तितित्ताहिनिघानतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितआस्यगदानशेषान् ॥ २८

कथितास्त्रिफलापाठाच्छङ्खीकाजातिपल्लवाः ।

निषेध्या भक्षणीया वा त्रिफलासुखपाकहा ॥ २९ ॥

बद्धधा कार्यमिति योज्यम् । नित्यमिति तु परेण सम्बध्यते ।

जातीपत्रेति जातीमालती तस्याः पत्रं अच्यता गुडूची यासो
दुरालभा दर्वी दारुहरिद्रा । यासस्थाने पाठेति केचित्
पठन्ति ॥ २७ ॥

पटोलेत्यादि ।— पटोलादीनां पल्लवाः पञ्चवल्केत्यादौ ।—
सक्षौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते । स्वरस इत्यादि ।— अयं
योग आस्ये धार्यः वाभटेपि गैरिकमयत्र योगे पठ्यते यथा
स्वरसः कथितोदार्व्या घनीभूतः, सगैरिकः । आस्यस्थः समधु-
मव्यक्तपाकनाडी व्रणपक्व इति । सप्तच्छदेति सप्तच्छदः शारदी-
तिक्तकरोहिणी कटुकी राजद्रुम आरग्वधः ॥ २८ ॥

कथिता इत्यादौ ।— निषेध्या इति पाणनगण्डूषाभ्यामुप-
योज्या इत्यर्थः । भक्षणीयेति परेण सम्बध्यते । तेन लेहादि-
विभया त्रिफलाभक्षणीया वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तिलानोलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।
 सक्षौद्रोदग्धवक्त्रस्य गण्डूषोदाहपाकसुत् ॥
 तैलेन काष्ठीकेनाथ गण्डूषचूर्णदाहहा ।
 घनकुष्ठैलाधान्यकयष्टिमध्वेलवाणुकाकयडः ॥
 वदनेतिपूतिगन्धं हरति सुराण्यशुनगन्धश्च ।

महासहचरतैलम् ।

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्वयथावत् ।
 पूर्वार्त्वा चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
 कल्कैरनन्ताखदिरैरिमेदजम्बूअयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
 ततैललाखेव धनं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥३०॥

इरिमेदाद्यतैलम् ।

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयादकैश्चतुर्भिर्निःकाय्य चतुर्थशेषेण ॥
 तेन काथेन मतिमान् तैलस्यार्द्धादृकं विपचेच्छनैः ।
 कल्कैरक्षसमांशैर्भस्त्रिष्ठालोभ्रमधुकानाम् ॥

तिला इत्यादि ।— एतैर्गण्डूष इत्यर्थः । सक्षौद्रा इति
 प्रत्येकमसीसक्षौद्रा योगा इति निश्चयः । दग्धवक्त्रस्येति शम्भु-
 कयङ्कचूर्णादिनेत्यर्थः । अत घनकुष्ठेनेत्यादि योगमत्र केचित्
 पठन्ति तदयुक्तं वृथाधिकारे अस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 निश्चलेन तु अमादुभयत्वाय योगः पठितः व्याख्यातश्च तुला-
 मित्यादि नीलसहाचरोनीलक्षिणी चतुर्भागरस इति चतु-
 र्थभागरसे । अनन्ता अमन्तमूलं इरिमेदो विट्खदिरः तद-
 भावे खदिरमेव द्विगुणं गृह्णन्ति ॥ २० ॥

इरिमेदत्वगित्यादौ ।— पक्षेति पक्षकाष्ठं जाती जाती-
 कोशः फलं जातीफलं पतङ्गं रक्तवन्दनं वराङ्गं गुडत्वक् गज-

हरिमेद्विदिरकटफललाक्षाद्यन्यग्रोवसुसूक्ष्मैला ।
 कर्पूरागुडपद्मकलवङ्गकक्कोलजातीफलानाम् ॥
 पत्तङ्गगैरिकवराङ्गजकुसुमधानक्रीनाम् ।
 सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुष्णोष्णेषु रोगेषु ॥
 परिशीर्णदन्तविद्रविशैशिरशीताददन्तवर्षेषु ।
 क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ।
 सुखदौर्गन्धेऽपि कायं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ ३१ ॥
 लाक्षाद्यं तैलम् ।

तैलं लाक्षारसं क्षीरं दृढ्यक् प्रस्थं समं पचेत् ।
 चतुर्गुणेरिमक्काये द्रव्यैश्च पलसन्धितैः ॥
 लोभ्रकटफलमन्त्रिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलवद्याह्नैस्तैलं गण्डपधारणम् ॥
 दालनं दन्तचालय हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
 शीतादं पूतिवक्त्रं च अरुचिं विरसायताम् ॥
 हन्यादास्यगदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि क्षिरान् ॥ ३२ ॥

कुसुमं नागकेशरं परिशीर्णदन्तो दन्तरोगभेदः । विद्रधिर्गल-
 विद्रधिः दालनो दालनवद्यथा योगात् । प्रहृष्टमांसोऽधिमांसः
 अवशीर्णोऽवशीर्णमांसः ॥ ३१ ॥

तैलमित्यादौ ।— लाक्षायारसः कायः । हरिमक्काय
 इति हरिमेद्विकायः षडगुणोऽयं पाकः हनुमोक्षोदन्तरोगविशेषः ।
 चक्रं हि सुश्रुते वातेन तैलैर्भावैस्तु हनुसन्धौ विघटिते । हनु-
 मोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिवर्द्धितलक्षण इति । अयञ्च दन्तदेश-
 सामीप्यात् दन्तपीडाजनकत्वाच्च दन्तरोगमध्ये सुश्रुतेन पठितः
 चन्द्राटे हनुमोक्ष इत्यपि पाठः ॥ ३२ ॥

वकुलाद्यं तैलम् ।

वकुलस्य फलं लोभं वज्रवल्लीकुशण्टकम् ।

चतुरङ्गलवज्जोषवाजिकर्णैरिमाशनम् ॥

एषां कषायकृत्वाभ्यां तैलं पक्वं सुखे घृतम् ।

स्यैव्यं करोति चक्षतां दन्तानां धावनेन च ॥ ३३ ॥

सङ्कार गुडिका ।

एलालतालवनिकाफलशीतकोष-

कोलद्विकानि खदिरस्य कृते कषाये ।

तुल्यंशकानि दशभागमिते निधाय-

प्रोद्भिन्वकैतकपुटे पुटवद्विपाच्य ॥

प्रागंशतुल्यशशिमाथ तदेकसंस्थं

पिष्टा नवेन सङ्काररसेन हस्तौ ।

क्षिप्वा यथाभिलषितां गुडिकां विदध्यात् ।

स्त्रीपुंसयोर्वेदनसौरभबन्धुभृताम् ॥ ३४ ॥

वकुलाद्ये वज्रवल्ली अस्थिसंहारः कुशण्टको नीलकिण्टी
चतुरङ्गलः आरग्वधः वज्जोलः तुलसी वावडूर इति ख्यातः
वाजिकर्णः शालभेदः अशनः पीतशालः चक्षतामिति षष्ठीव-
ज्जवचनम् ॥ ३३ ॥

एलेत्यादि लता लताकस्तुरी लवनिका लवङ्गः फलं जा-
तीफलं शीतं कर्पूरं कोषोजातीकोषः । कोलं कळोंलं द्विकम-
गुड । एलादीनां तुल्योऽंशः एषां मिक्षितानां एकभागापेक्षया
दशभागपरिमिते खदिरकाय इत्यर्थः । प्रोद्भिन्वकेतकपुट इति
विकसितकेतकपत्रकृतपुटके खदिरकायालोडितमेलादिचूर्णं नि-
धाय पुटविधिना मनाक् विपाच्य ततः शीतीकृत्य प्रथमगृही-
तकर्पूरमानवदपरञ्च तद्गृहीत्वा नेन पुटपक्वचूर्णपिण्डेन सङ्

खलपखदिर वटिका ।

खदिरस्य तुलां सम्यक् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥

जातीकर्पूरपूगानि कक्कोलकफलानि च ।

इत्येषा रुड़िका काय्या मुखसौभाग्यवर्द्धिनी ॥

दन्तौष्ठमुखरोगेषु जिह्वातालामयेषु च ॥ ३५ ॥

वृत्त खदिरवटिका ।

गायत्रीसारतुलयेरिमवल्कलानां

सार्धं तुलायुगलमन्त्रघटैश्चतुर्भिः ।

निक्वाथ्य पादमवशिष्टं सुवस्त्रपूतं

भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपाचनेन ॥

तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां

स्रष्टुं क्षिपेच्च कवङ्ग्रहभागिकानाम् ।

एकीकृत्य पिष्टैकत्र स्याप्यम् । ततोऽभिनवधूतवृन्तनिर्घासेन

हस्तौ क्षिप्त्वा यथेष्टं रुड़िकाः काय्या इति ॥ ३४ ॥

खदिरस्येत्यादौ ।—जाती जातीकोषः पूगं पूगफलं फलानि जातीफलानि । एषां चूर्णानां प्रत्येकं पलं वक्ष्यमाण खदिरवटिकायां पलांशिकानीति दर्शनात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां तुलात्रय निष्पाद्यकाये यावच्चूर्णसुक्तं तावतोमिलित चूर्णात् तृतीयभागेनैषां मिलितानां प्राच्यां एतत्कायस्य तुलैकनिष्पाद्यत्वादित्याहुः ॥ ३५ ॥

गायत्रीत्यादौ ।—गायत्रीसारः खदिरसारः तस्य तुलया सार्धं इरिमेदवल्कलानां विट्खदिरवटिकां तुलायुगलमित्यर्थः । घटोद्रोणः कवङ्ग्रहभागिकानामिति प्रत्येकं कर्षमाणानां अष्टपालमुशीरं चन्दनं रक्तचन्दनं अष्ट बालकं श्यामा प्रियङ्गुः

एलाबणासितचन्दनचन्दनाम्बु-
 श्यामातमाविकषा घनलोहयष्टी ॥
 लज्जाफलवरासाम्नघातकीभ-
 श्रीपुष्पगैरिककटकुटकटफलानाम् ।
 पञ्चाहलोध्रवटरोह्यवासकानां
 मांसीनिशासुरभि वल्कलसंयुतानाम् ॥
 ककोलजातीफलकोषलवङ्गकानि
 चूर्णीकृतानि पिदधीत पलांशकानि ।
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुःपलञ्च
 क्षिप्त्वा कषायसङ्घशीर्षटिकाः प्रकुर्व्यात् ॥
 शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाद्विजतास्तु जाताम् ।
 कुर्युर्मूले सुरभितामरचिञ्च हन्याद्
 स्थैर्यं परं दशमगं वदनापटुत्वम् ॥ ३६ ॥
 इति सुखरोगचिकित्सा ।

तमात्रं तमात्रपत्रं विकषा मञ्जिष्ठा घनं सुप्तकं लोहमगुरुं यष्टि
 यष्टिमधु लज्जा वराहकान्ता हृभोनागकेशरं श्रीपुष्पं पुण्डरिकं
 कटकुटो हारहरिद्रा पञ्चाहं पञ्चाकाष्ठं सुरभिः शलकी वेष्टकं
 कन्दुरिति ख्यातं राक्षेत्यन्ये मूर्खेऽपरे वल्कलं शुद्धत्वक् जाती-
 फलकोष इति जातीफलं जातीकोषञ्च । घनसारं कर्पूरं अप-
 टुत्वं जाद्वारहितम् ॥ ३६ ॥

इति सुखरोगाधिकारः ।

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

कपित्थमातुलुङ्गान्मृङ्गवेररसैः शुभैः ।

सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥

मृङ्गवेरस मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कदुष्णां कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥

लघुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्गा मूलकस्य च ।

कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदुष्णाः कर्णपूरणे ॥

समुद्रफेणचूर्णेन युक्ता वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥

सुखरोगेषु जिह्वाशयरोगा उक्ताः जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठा-
नमत इन्द्रियाधिष्ठानगतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचि-
कित्सितमुच्यते । कपित्थेत्यादि ।—सुश्रुतस्य कपित्थस्य फलं
एवं मातुलुङ्गस्यापि अस्मेति विशेषणात् सुपक्वफलं प्राच्यं
वा शब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः एते च त्रयोयोगाः ॥ १ ॥

मृङ्गवेरमित्यादि ।—मृङ्गवेरखरसमाषकचतुष्टयं मधुनो-
माषकद्वयं सैन्धवरक्तिकैका तैलं तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा
सर्वमालोड्य कदुष्णां कृत्वा कर्णं पूरयेत् ॥ २ ॥

लघुनेत्यादि सुश्रुतस्य । सुरङ्गी रक्तयोभाप्लवनं कदली
कदलीबागुडा तस्याः खरसः । एते च लघुनखरसादयो
व्यक्षाः समस्ता वा बोध्याः । पूर्वोक्तस्याप्यार्द्रकरसस्यापि
पुनरुपादानं समस्तपक्षे समयोजनमेव । युक्तेति प्रथमं तैलेन
कर्णं नक्षयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्तार्थ इति केचित् अन्ये
तु युक्तेन कर्णौ पूरयित्वा ततो समुद्रफेणेनावचूर्णनमिति
युक्तार्थमाहुः । युक्तश्चेतत् तद्वाच्यं बाभटः युक्तेन पूरयित्वा
सिन्धुफेणेन वावचूर्णयेत् । अतएव समुद्रफेणेन युक्तेनेति पाठा-

आर्द्रकसूर्यावर्तशोभाञ्जनमूलकस्वरसाः ।
 मधुतैलसैन्धवयुता दृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥
 शोभाञ्जनकनिर्यासस्त्रिलतैलेन संयुतः ।
 व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥
 अष्टानामपि श्रुताणां श्रुतेष्वन्यतमेन च ।
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥ ५ ॥
 अश्वत्थपत्रखल्वं वा विधाय बद्धपत्रकम् ।
 तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
 यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्वादङ्गारतापितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणश्रोतः सद्योऽगच्छति वेदनाम् ॥ ६ ॥
 अर्कपत्रपुटे दग्धस्रुहीपत्रभवोरसः ।

ठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति । तन्मते ससुद्रफेणयुक्तेनेति
 पदं पूर्वोक्तशुक्तविशेषणं सुश्रुते च एतस्मात् पूर्वं कर्णे को-
 ष्णेन शुक्तेन पूरयेत् कर्णशूलिन इत्युक्तं अस्मिन् पक्षे युक्तेति
 अस्य मात्वया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आर्द्रकेत्यादौ ।— शोभाञ्जनं शोभाञ्जनमूलं मूलकम्
 मूलककन्दं एते कटुष्णीकतयोपयोज्याः । अतएव दृथगुक्ता
 इत्यत्र दृथगुष्णा इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति ॥ ४ ॥

शोभाञ्जनेत्यादि ।— शोभाञ्जननिर्यासः शोभाञ्जनस्व-
 रसः ॥ ५ ॥

अश्वत्थेत्यादि सुश्रुतस्य अश्वत्थपत्रैर्बद्धभिसौलातैश्चुष्टिकां
 कृत्वा सरन्ध्रां कृत्वा तदुपरि जलदङ्गारं विन्यस्य कर्णयोरुपरि
 धारयेत् ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम् । पित्तानुबन्धे तु सर्पि-
 र्देय तैलस्थाने विदेहसंवादात् ॥ ६ ॥

अर्कपत्रेत्यादि ।— स्रुहीपत्रमर्कपत्रेण बेष्टयित्वा तदसु

कटुष्ठाः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः ॥ ७ ॥

दीपिका तैलम् ।

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।

क्षौमेणावेद्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥

यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत् ।

क्षेयं तद्दीपिकातैलं सद्योग्दङ्गाति वेदनाम् ॥

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन क्षिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीड्य तोयं अवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं वज्रवेदनञ्च ॥ ९ ॥

क्षुद्दीपकं दग्ध्वा क्षोदयित्वा तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युप-
देशः ॥ ७ ॥

महत इत्यादि सुश्रुतस्य पञ्चमूलस्येति विल्लादिनामन्य-
तमस्य अष्टाङ्गुलानीति अग्रभागे अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमेन
वेष्टनं कार्यमित्यर्थः । तेन तत्काष्ठं अष्टाङ्गुलाधिकं कार्यं
वृद्धास्तु अष्टादशाङ्गुलमिति पञ्चमूलकाष्ठं गृहीत्वा तस्याग्रभा-
गेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तैलाक्तं वस्त्रं बद्ध्वा प्रज्ज्वाल्य ततो गणित-
तैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति स्वल्पवाभटे तु अष्टाङ्गुलादिपरि-
माणं नोक्तं यथा महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेन वेष्ट-
तात् । तैलसिक्तात् प्रदीपायात् स्नेहः सद्यश्चाक्षर इति ॥ ८ ॥

अर्कस्येत्यादौ ।—परिणामपीतमिति कालप्रकर्षेण पाक-
वशात् पीतवर्णं शिखिना वज्जिना अवतप्तं स्निग्धमित्यर्थः ।
तोषमिति रसः वज्रवेदनमिति नामाविधतोदभेदादिवेदनारु-
द्धितम् ॥ ९ ॥

तीव्रशूलोत्तरे कर्णे सशब्दे क्लेशवाचिनि ।
 वस्तुमूलं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावभूर्णितम् ॥
 वंशावलेखसंयुक्ते सूत्रे चाजाविके भिषक् ।
 तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १० ॥
 चिह्नतुम्बुरुण्णीभिः साध्यं तैलान्तु सार्धपम् ।
 कर्णशूले प्रधानान्तु पूरणं हितमुच्यते ॥

चारतैलम् ।

बाणमूलकशुण्ठीनां चारोहिहसनागरम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिग्रुरसाम्ननम् ॥
 सौवर्चलं यवचारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं मुखं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदम्बारस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्त्यं कर्णशूलहरं परम् ॥

वंशेत्यादि सुश्रुतस्य वंशावलेखो वंशावलेखनी तस्याः
 कल्कं सूत्रे चाजाविक इति आजे वा आविके सूत्रे वा पचेदि-
 त्यर्थः, यदाह वंशावलेखकल्केन सूत्रं आजे तथाविके । पचेत्
 तैलं रजः शान्त्यैः कर्णयोः पूरणं भिषगिति । विदेहवचनात्
 द्रुतमप्यनेन विधिना पक्तव्यम् ॥ १० ॥

चिह्नित्यादौ ।— साध्यमिति जलं चतुर्गुणेन । बाणके-
 त्यादौ मधुशुक्तचतुर्गुणमिति मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तं
 एतेन प्रस्थं तण्डूलतोयत इत्युक्तस्य मधुरहित शुक्तस्य निषेधः
 यश्चान्तु यन्मन्त्रादिशुचौ भाण्ड इत्यादिनोक्तस्य तथा जम्बी-
 रस्य फलमित्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ज्ञेयम् ।
 एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति अन्ये तु मध्विति
 छेदः तेन मधुनः कल्कत्वं शुक्तस्य चतुर्गुणत्वञ्चेत्यर्थः । अपरे तु

वाधिर्भ्यं कर्णनादस्य पूयास्त्रावश्च दाहणः ।
 पूराणदस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः ॥
 क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति क्षणात्त्रेयस्य शासनात् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥
 मधुप्रधानं श्लुक्तन्तु मधुश्लुक्तं तथापरम् ।
 जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ॥
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुश्लुक्तमुदाहृतम् ॥ ११ ॥
 कर्णनादे कर्णक्षेदे कटुतैलेन पूरणम् ।
 नादवाधिर्भ्ययोः कृष्णाद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥

मधुचतुर्गुणं श्लुक्तञ्च चतुर्गुणमिति व्याचक्षते । एतन्मातृद्वयमपि
 नोपपद्यते समानतन्त्रे जलकर्णं तु मधुनोऽप्यपाठत्वात् । मा-
 तृश्लुक्तकदलीवागुरास्वरसौ तु तैलसमौ जलकर्णसंवादात्
 अतः षड्गुणः पाकः । अन्ये तु वाभटसंवादात् मातृश्लुक्तकदली-
 स्वरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः अतो हि मधुश्लुक्तं चतुर्गुणं
 मातृश्लुक्तरसञ्च तद्वत् कदलीरसञ्चेत्युक्तं उभयमपि प्रमाणं स्यु-
 तिद्वैधवत् । व्यवहारस्तु पूर्वैरेव । जम्बीरस्येति जम्बीरफलर-
 सस्य हात्रिंशत्पलानि पिप्पलीमूलस्य चत्वारि मधुनोऽष्टौ
 पलानि इति दृढवैद्योपदेशात् सामक्रमः ॥ ११ ॥

कर्णनाद इत्यादौ ।— कटुतैलं सार्धपतैलम् । मार्गेत्या-
 दि ।— मार्गेऽपामार्गः अपामार्गक्षारपलानि षोडश द्रवहै-
 गुण्यात् जलस्य चतुर्विंशतिशरावाः एकविंशतिवारान् परि-
 क्षास्य अतः क्षारजलात् षोडशशरावा ग्राह्याः । तत्कृतकल्के-
 नेति अपामार्गकृतक्षारकल्केन सञ्च तैलशेषभयाज्जलेनाबोध्य
 तैले देयः यदा तु पिप्पलीभूतात् कल्कं तैल सम्यक् दृश्यम्भूतं

अपामार्गक्षारतैलम् ।

मार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ।

अपहरति कर्णनादं बाधिर्यञ्चापि पूरणतः ॥ १२ ॥

सर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्जिकामूलकं शुष्कं हिङ्गुल्लणामहौषधम् ।

शतपुष्पा च तैलैकं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम् ॥

प्रणादशूलबाधिर्यं स्त्रावञ्चाशु व्यपोहति ॥

दशमूलीतैलम् ।

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतत् कल्कं प्रदायैव बाधिर्यं परमौषधम् ॥

विल्वतैलम् ।

फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

साजाक्षीरं तद्वि हरेद्बाधिर्यं कर्णपूरणे ॥ १३ ॥

एष एव विधिः कार्थः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।

शुद्धनागरतोयेन नस्यं स्त्रावुभयोरपि ॥ १४ ॥

दृश्यते तदैव तैलं पात्रान्तरे क्षत्वा ग्राह्यं न तु कल्को गालनीयः
क्षारमिश्रितभयात् अन्ये तु समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छ-
ब्देन समाकृष्यापामार्गमूलमेव कल्कमाहुः ॥ १२ ॥

फलमित्यादौ ।— मूत्रेणेत्यस्य पिष्टेत्यनेन तथा पाचये-
दित्यनेन च सम्बन्धः पाचयेदित्यनेनैव वा तदुक्तं तत्त्वान्तरे
विल्वगर्भं पचेत्तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम् । बाधिर्यं पूरयेत्तेन
कर्णौ सक्रमयातजाविति अत्राजाक्षीरं तैलसमं गोमूत्रं द्वि-
गुणं चतुर्गुणं वेत्याहुः । एष एवेति विधिव्वाधिर्यहरः ।
उभयोरपि बाधिर्यकर्णनादयोः ॥ १२—१४ ॥

कर्णस्त्रावचिकित्स्यामाश्च चूर्णमित्यादि ।— उक्तस्य ।

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १५ ॥
 मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः ।
 दरेण परित्यज्यते च श्वणयुगलं पूतिरोगेण ॥
 हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ।
 सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलज्वोरसः ॥
 मधुना संयुतः साधु कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ १६ ॥

जम्बूद्वयं तैलम् ।

जम्बूद्वयं तैलं तद्वयं समांशं कपित्थकार्पासफलस्य सार्द्रम् ।

पञ्चकषायाणां पञ्चवल्कलानां चूर्णं उक्तं हि बाभटे पञ्चवल्क-
 लचूर्णञ्च कपित्थस्वरसान्वितम् । मधुना योजितं हन्यात् क-
 र्णस्त्रावं प्रपूरयेदिति । अन्ये तु पञ्चकषायशब्देन सौश्रुतमेव
 कर्णस्त्रावोक्तं तिन्दुकादि पञ्चकमुच्यते यथा तिन्दुकान्यभया-
 लोभं समङ्गामलकान्तथा । पूरणश्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरस-
 योजितमिति न च तयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्त्यमिति
 वाच्यं मधुयोगात् योगवैविध्यादित्याहुः ॥ १५ ॥

मालतिदलेति छन्दोऽनुरोधात् ऋस्त्वम् । सर्ज्मत्यादि ।—
 सुश्रुतस्य सर्जः शालः कार्पासी वनकार्पासी ग्रामकार्पासी
 वा । अल्ल कार्पासीफलरसमपेक्ष्य अर्धं मधू मध्वपेक्षया च
 सर्जत्वक् चूर्णं मर्द्धमिति वृद्धोपदेशः । साधुरिति कार्पासीफल-
 रसविशेषणं तेन कीटाद्यजग्धकार्पासीफलरसो पाक्ष्वा इति
 ॥ १६ ॥

जम्बूद्वयं तैलौ सार्द्रमिति समन्तादार्द्रमित्यर्थः । चुत्वेति
 संशुद्धेत्यर्थः । एतैरिति जम्बूद्वयपत्तादिभिः कल्परूपैरित्यर्थः ।
 जलश्चात्रार्थाच्चतुर्गुणम् अन्ये तु जम्बूपत्तादि रसैरित्यर्थः इत्या-

शुत्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्नावापहं संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्पपं स्नावहरं प्रदिष्टम् ॥ १७ ॥
 पुटपाकविधिस्त्रिहृद्विहृद्जातगोण्डकः ।
 रसः सतैलसिन्धूः कर्णस्नावहरः परः ।
 शम्बूकाद्यं तैलम् ।
 शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडीप्रशाम्यति ॥
 नाडीशोधनतैलम् ।
 निशागन्धपले पक्कं कटुतैलं पलायकम् ।
 धूसूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ॥ १८ ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

उक्तः । एतन्मते त्वक्कल्क एवायं पाक इति पाकोत्तरकालश्च म-
 धुप्रक्षेप इत्याहुः । निम्बबीजकरञ्जबीजभवं तैलं सार्पपतैलञ्च
 संमिश्र्य पक्तव्यम् । पृथगेव तैलत्रयं पक्तव्यमित्यन्ये ॥ १७ ॥

पुटपाकेत्यादौ ।—हृद्विहृद्जात गोण्डकोहृद्विहृद्जात-
 तच्छत्रकः रस इत्यत्र तस्येति शेषः । तेन हृद्विहृद्जात तच्छ-
 त्रकरस इत्यर्थः । अथे तु कोण्डज इति पठन्ति अपरे तु
 कोण्डकरस इति समस्तमेव पठन्ति वेशवारपयोर्दधि । मांस-
 घावनतोयाप्रमिति वत् ।

शम्बूके आदि ।—शम्बूकमांसस्य कल्कः जलं चतुर्गुण-
 मिति । निशेद्यादि निशा हरिद्रा निशागन्धयोर्मिलित्वा पक्व-
 मेकं तथा धूसूरपत्रखरसश्च तैलसमः उक्तं हि गन्धकशिला-
 रजनीभवेन पुष्ट्याग्निदोष कटुतैलं पलायकम् । धूसूरपत्ररसठ-
 ल्यमिदन्तु त्रिहृद्जादां जयेच्चिरभवामपि कर्णजातमिति ।
 कटुतैलस्यां केचित् बभूतैलं पठन्ति ॥ १८ ॥

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविसर्पवत् ।
 नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमोन्मूर्द्धि विरचनम् ॥
 विविधं कफघ्ना सर्वैः कर्णकण्डूं व्यपोहति ।
 क्लेशयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ॥
 शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ।
 निर्गुण्डीस्वरससौलं सिन्धुधूमरजोगुडः ॥
 पूरणाद् पूतिकर्णस्य शमनोमधुसंयुतः ।
 जातिपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णं जित् ॥ १८ ॥
 वरुणार्ककपित्थान्मज्जसु पञ्चवसाधितम् ।
 पूतिकर्णोपहं तैलं जाती पत्ररसेन वा ।
 सूर्य्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसन्तथा ॥
 लाङ्गुलीमूलजरसं त्रूषणं नावचूर्णितम् ।
 पूरयेत् क्रिमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥
 क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥ २० ॥
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्पपक्षेऽथ एव च ।

अथेत्यादि सुश्रुतस्य क्रियां प्राप्तामिति दोषानुरूपाम् ।
 नाडीस्वेद इत्यादौ स्नेहस्वेद इति पाठे कफकृतायामपि कर्ण-
 नाद्यां स्नेहोपमनाकृतया बोध्यः । निर्गुण्डीत्यादि निर्गुण्डी-
 स्वरसति तैलयोगः प्रत्येकं माषकचतुष्टयम् । गृहधूमचूर्णं गुड-
 योस्तु प्रत्येकन्तु माषकद्वयं सैन्धवस्य रक्तिपञ्चकमिति व्यवह-
 रन्ति ॥ १८ ॥

वरुणेत्यादि ।— वरुणादिपञ्चवानां कल्पाः सूर्य्यावर्त्तका-
 दिषु त्रिषु योगेषु व्योषचूर्णं प्रक्षेप्यम् ॥ २० ॥

वार्त्ताकुधूम इति ।—परिणतवार्त्ताकुफलचूर्णं अङ्गारसंयुते

हृत्कील्लूयार्धर्त्तयोषस्वरसेनातिपूरिते ॥
 कर्णे पतन्ति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः ।
 नीलवुन्नारससौखिन्धुकाक्षिकसंभृतः ॥
 कदुष्णः पूरणात् कर्णे निःशेषः क्रिमिपातनः ।
 घूपनः कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २१ ॥
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं शूर्पैरेतैः प्रपूरणम् ॥
 दृष्टं रसान्ननं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते क्षीरोत्थःपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥ २२ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम् ।

कुष्ठक्षिप्तवचादारुशताह्वाविश्वसैन्यैः ।
 पूतिकर्णापहं तैलं वसन्त्रेण साधितम् ॥ २३ ॥
 विद्रुधौ चापि कुर्वीत विद्रुधुक्तं हि भेषजम् ।
 शतावरीवाजिगन्धपयस्यैरण्डबीजकैः ॥
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिक्तं परम् ॥ २४ ॥

इत्था नलिक्तया धूमोदेयः मार्त्ताकुबीजेन धूमः कार्ब्यं इति
 मध्यमाभटः । हृत्कील्लूयार्धर्त्तयोषस्वरसेनातिपूरिते ॥ २१ ॥

राजवृक्षेति राजवृक्षादिगणः आरग्वधादिगणः । सुर-
 सादिः सुरसादिगणः । शूर्पैरेतैरिति आरग्वधादिसुरसादि-
 जैः ॥ २२ ॥

कुष्ठेत्यादि ।— कुष्ठादीनां कल्कम् । विद्रुधुक्तमित्यन्तर्भि-
 द्रुधुक्तमिति श्रीकण्ठः शतावरीत्यादि सञ्चुतस्य पयस्या क्षीर-
 काकोली विदारौ गन्धेत्यन्ये एरण्डस्य बीजकं नतु बीजकः
 क्षीतशालः तस्य रक्षत्वादिति बीजकैरिक्तस्य क्षीरकैरित्येवपाठ

गुञ्जाचूर्णयुते जाते महिषे क्षीरउन्नतम् ।

नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ १५ ॥

विषगर्भं तिक्ततुम्बीतैलमष्टगुणे खरात् ।

भूते पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालि विवर्द्धनम् ॥ १६ ॥

जीवनीयाद्यं तैलम् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम् ।

आनूपमांसकायेन पालीपोषणवर्द्धनम् ॥

माहिषनवनीतयुक्तं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासितम् ।

नवमुषलिकन्दचूर्णञ्चद्विकरं कर्णपालीनाम् ॥ १७ ॥

कर्णस्य दुर्विग्रहे भूते संरम्भोवेदना भवेत् ।

इति निश्चलः ॥ १३—१४ ॥

गुञ्जेत्यादि ।— गुञ्जाचूर्णं क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः जात इत्यत्र दध्नीति शेषः अष्टमांश गुञ्जाचूर्णयुते महिषीक्षीरे जातस्य दध्नेनवनीतमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विषगर्भमित्यादि ।— विषस्य कल्कं तिक्ततुम्बीबीजभवं तैलं तिक्ततुम्बीतैलं खरस्य गर्हभस्य भूते खरभूते ॥ १६ ॥

कल्केनेत्यादि ।— वाभटस्य । जीवनीयेनेति जीवनीयदशकेन अष्टवर्गेण वेत्यन्ये । दुग्धमत स्नेहसमं आनूपमांसकाण्यस्तु त्रिगुणः । पोषणं परिणाहेन वर्द्धनं अन्ये तु दैर्घ्येण । माहिषेत्यादौ ।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवस्तुं शीलमस्येति तत्तथा । नवमुषलीकन्दचूर्णमिति तत्क्षणानीतशुष्कतालमूलीकन्दचूर्णं पल १ माहिषनवनीतपल १ संमर्दय सप्ताहं धान्यराशौ स्थाप्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दुर्विग्रहकर्णचिकित्सामाह कर्णस्येत्यादि ।— बबुसूक्ष्मे-
रण्मूलं उक्तं हि तज्ज्ञान्तरे यवैरण्जटासर्पिर्भीधुमधुकसंज्ञ-

तत्र दुर्बलरोहार्थं लेपोमध्वाज्यसंयुतैः ॥
 मधुकयवमञ्जिष्ठाखुमूलैः समन्ततः ॥ २८ ॥
 अनेकधा तु छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक् ।
 यो यथाभनिविष्टः स्यात्तन्तथाविनियोजयेत् ॥ २९ ॥
 धान्यान्मोष्णोदकाभ्यान्तु सेकोवातेन दूषिते ।
 रक्तपित्तेन पयसा स्नेहणा दूषणवारिणा ॥
 ततः सीयस्थिरं कुर्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः ।

तम् । विकृपाववचूर्णं वा केवलं रोपणं हितमिति । अतएव
 खुमूलस्थाने खुमूलैर्मित्युपपाठः ॥ २८ ॥

छिन्नकर्णपालिसन्धानार्थविधिमाह अनेकधेत्यादि ।
 कर्णपालिकेदोहि हेतुद्वयेन भवति उक्तं हि सुश्रुते एवं विव-
 र्जितः कर्णं श्लिष्ट्यते तद्विधा नृणाम् । दोषतश्चाभिघातादेति ।
 दोषत इति वातादिकोपात् छिन्नस्य कर्णस्येति छिन्नकर्णयोः
 कर्णशक्तिकयोः । अथ स्थूलद्रव्यदीर्घच्छुतिर्वर्णादिभेदेन अने-
 कविधत्वात् सन्धिरपि अनेकधा भवति तत्र सन्धिर्यथा
 येन प्रकारेण विनिविष्टसम्बद्धः स्यात् तं सन्धिं तथा
 तेन प्रकारेण योजयेत् सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थः । तत्र सुश्रुते
 पञ्चदश छिन्नकर्णं बहुप्रकारा आकृतिभेदेनोक्ताः ते च तत्रैव
 कुथ्यधसन्धिविज्ञानीयाभ्याये चानुसन्धेयाः ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह धान्यान्नेत्यादि पयसेति
 दुग्धेन शीतोदकेनेति वा उक्तं हि सुश्रुते पित्तदुष्टे शीतोदक-
 प्रबोध्यामिति ।

तत इत्यादि ।— तत इति सन्धिव्यसंयोगानन्तरम् ।
 सीयेति सीवतन्तुसंस्नान इत्यस्य रूपं छान्दसत्वात् सीयेत्यत्र
 क्षौमसूत्रेणेति शेषः । सन्धिं कर्णपालिव्यसन्धिं सीयस्थिरं

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्धिवेष्टकम् ॥

कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययायवा ॥ ३० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णम् ।

व्योषचित्त्रकताक्षीशतित्तिङ्गी चान्धवेतसम् ।

स चन्दाजानीतुल्याशमेलात्वकपत्रपादिकम् ॥

कुर्यात् तथा बन्धेन स्थिरं कुर्यात् । सन्धिस्थिरीकरणानन्तरं मधुघृताभ्यां सन्धिमम्यज्य पिचुना तलकपिण्डेन सन्धिवेष्टनं कुर्यात् । सन्धिवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेणातिगाढं नातिशिथिलञ्च बन्धनं बोध्यं बाभटसम्वादात् । कपालोद्धतपात्रकपालः ॥ ३० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

उक्तसकृत्यैव कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते । पञ्चमूलीत्यादि ।— पञ्चमूली स्वल्पेति निश्चयः महतीतान्ये चित्रकहरीतकी अतैवाधिकारे वाच्या सर्पिर्गुडषडङ्गयूषौ यच्छोक्तौ इदन्तु क्रिया सूत्रं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णे ।— व्योषस्त्रिकटुः तित्तिङ्गी महार्द्रकं चन्दाजानी जीरकं एलात्वकपत्र पादिकमिति एलात्वक पत्रादि प्रत्येकमेकभागापेक्षया पादिकं शुद्धन्तु सर्वचूर्णसममिति निश्चयः किन्तु ताक्षीशचित्त्रकव्योषतित्तिङ्गीकान्धवेतसम् । रुच-

ध्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुडसंयुतम् ।
 पीनसंश्लासकासघ्नं हृचिस्वरकरं परम् ॥ १ ॥
 पाठादिरजनीमूर्च्छापिप्यलीजातिपङ्क्तयैः ।
 दन्त्याच तैलं संसिद्धं नख्यं सम्यगपीवसे ॥ २ ॥
 व्याघ्रीदन्तीवचाशिशुरसस्योषसैन्धवैः ।
 पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥
 त्रिंशद्विहङ्ग-सैन्धव-वृहतीफल-शिशु-सुरस-दन्तीभिः ।
 तैलं गोजलसिद्धं नख्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ४ ॥
 कलिङ्गविहङ्गमरिचलाक्षासुरसकटफलैः ।
 कुष्ठोग्राशिशुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥
 तैरेव सूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

व्याजाजीविपलमेलात्वक्पत्रपादिकम् । जीर्णगुडतुलार्द्धेन
 पाकेन वटकीकृतम् । पीनसंश्लासकासघ्नं हृचिस्वरकरं पर-
 मिति वाभटे साङ्गो नविंशतिपलचूर्णैस्तुलार्द्धं स्योक्तत्वात् गुडस्य
 सर्वसमत्वं नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

पाठेत्यादि ।— पाठादीनां कल्कोजलं चतुर्गुणमिति ॥ ३ ॥

व्याघ्रीत्यादौ ।— सुरसः सिन्धुवारः पर्णास इत्यन्ये ।
 त्रिकटुकेत्यादि ।— अत्रापि सुरसः सिन्धुवारः पर्णास इत्यन्ये ।
 अत्र शिशुबीजं दन्तीबीजं पाच्यं तथा वृहतीफलस्यापि बीजं
 उक्तं हि वाभटे शिशुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सस्योषसैन्धवैः ।
 सरेणुसुरसैकैलं सूत्रसिद्धन्तु नावनमिति ॥ ४ ॥

कलिङ्गैत्यादौ ।— सुरसः पर्णासः उग्रावचा किमिन्नोवि-
 हङ्गः अत्रापि वक्ष्यमाणसूत्रसंयुक्तैरित्यस्य सम्बन्धं कृत्वा अव-
 पीडमपि सूत्रेण पिष्टा कुर्वन्ति । तैलपाके तु गोमूत्रमेव
 चतुर्गुणमिति । नासापाके पित्तहरं विधानमित्यत्र पित्तघ्नत्

अपीनसे पूतिनस्ये श्मनं कीर्तितं परम् ॥
 नासापाके पित्तहरं विधानं कार्यं सर्वं वाच्याभ्यन्तरञ्च ।
 हरेद्रक्तं क्षीरिहृत्त्वचश्चयोज्याः सेके सृष्टाश्च प्रदेहाः ॥
 पूयाश्चरक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥ ५ ॥
 शुण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षकल्ककषायवत् ।
 साधितं तैलमात्र्यं वा नस्यं क्षवथुरुक्प्रणुत् ॥ ६ ॥
 दीप्ते रोगे पैत्तिके सन्निधानं सर्वं कुर्यान्नाधुरं क्षीतलञ्च ।
 नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धुमा मूर्द्धि वक्षिश्च नित्यम् ॥
 वातिकेतु प्रतिश्याये पिवेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।

संधारणमिति पाठः रक्तप्रभासम्भवः । हरेद्रक्तमित्यत्र हृत्वा
 रक्तमपि तथा वाच्याभ्यन्तरञ्चेति वाच्यां लेपादि अभ्यन्तरं
 स्नेहपानादि । क्षीरीहृत्त्वचोवटोदुम्बरादयः पञ्च ॥ ५ ॥

शुण्ठीत्यादि वाभटस्य विल्वं विल्वस्य मूलम् । क्षवथुपुट-
 मुदित्येव पाठो वाभटे तु दृश्यते टीकायाञ्चैवमेयोक्तं अस्यार्थ-
 मबुद्धैव क्षवथुरुक् प्रणुदिति पाठमज्ञाः कुर्वन्ति । क्षवः क्षवथः
 पुटोऽपि नासारोगविशेषः उक्तं हि वाभटे पित्तक्षेप्तावबद्धो-
 ऽन्तर्नासायां शोषयेन्नरत् । कफं संशुष्कपुटतां प्राप्नोतिपुटैकं
 हि तदिति ॥ ६ ॥

दीपइत्यादि ।—सुश्रुतस्य । दीप्ते रोगे पैत्तिकसन्धानमिति
 पाठः सुश्रुते दृश्यते । वातिक इत्यादि सुश्रुतस्य । पञ्चभिर्ल-
 वणैरिति कल्करूपैः सिद्धं सर्पिः पिवेद्यथाक्रममिति स्नेहोयो-
 गिकाध्यायोक्तविध्यनतिक्रमेण । प्रथमेन गणनेति विदारोग-
 न्वादिगणेन वा कायकल्करूपेण सिद्धं सर्पिः पिवेदित्यर्थः
 तथा नस्यादिकर्म्मसु कर्त्तव्येषु अर्द्धितोक्तविधिं अवेक्षीत जानी-
 यात् । वाभटेऽप्युक्तं पिवेत् वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातप्रसाधितम्

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गयेन च ॥
 नस्यादिषु विधिं कृतस्त्रमवेक्षेताह्नितेरितम् ॥ ७ ॥
 पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्बधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान् प्रदेशांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८ ॥
 कफजे सर्पिषा क्षिग्धं तिलमाषविपक्वया ।
 बवागवा वामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥
 दाब्बीङ्गदीनिकुम्भैश्च क्षिणित्वासुरसेन च ।
 वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ ९ ॥
 अथवा सवृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लिकसंपुटे ।

पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा । स्वेदनस्यादिकं कु-
 र्यात् चिकित्सां चार्हितेरितामिति । अन्येत्वाहुः प्रथमेन
 गयेन सिद्धं सर्पिर्नस्योपनास शिरोवस्तप्रादिषु योज्यमिति
 एतत्तु वाभटविरोधादुपेक्षणीयमिति ॥ ७ ॥

पित्तेत्यादि सुश्रुतस्य । पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोरिति
 शेषः । मधुरकैः शृतमिति काकोल्यादिभिर्विपक्वं शीतला-
 निति न्यग्रोषाद्युत्पलादिगणाः शीतलास्तैः कृतान् ॥ ८ ॥

कफज इत्यादौ ।— तिलमाषौ कल्करूपौ अत्र मदनफ-
 लमपि बोध्यं वमन योगात् । कफघ्नं क्रममिति कफहरद्रव्य-
 कृत पेयादिक्रमम् । दाब्बीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । दाब्बी दाब-
 हरिद्रा इङ्गदी पुत्रवीजकः निकुम्भोदन्ती तस्या वीजं मूलं
 वा । क्षिणित्वा कटभीवीजं अपामार्ग इत्यन्ये । सुरसेनेत्यत्र
 सरलेनेति सुश्रुते पठ्यते तन्मते सरलं सरलकाष्ठमेव । सुरस
 पर्णासः निर्गुण्डो वा । यथाविधिरिति वैरेचकधूमवर्त्तिविधा-
 क्रमेण ॥ ९ ॥

अथवेत्यादौ ।— यवशक्तून् सवृतान् शरावस्थिताङ्गां

नवप्रतिश्वायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 यः पिवति शयनकाले शयनारूढः सुशीतलं भुवि ।
 सलिलं पीनसयुक्तः समुच्यते तेन रोगेण ॥ १० ॥
 पुटपक्कं जयापत्रं निम्बतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्वायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥
 सोषणं गुडसंयुक्तं सिग्धदध्यन्मभोजनम् ।
 नवप्रतिश्वायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥
 प्रतिश्वाये नवे शसोयूषस्त्रिधाच्छदोद्धवः ।
 ततः पक्कं फलं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥ ११ ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेदमस्य कटुक्लभोजनैः ।
 वमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥
 ज्ञयति भुक्तमात्रे सञ्चरणमुत्स्विक्रमापमत्युष्णम् ।
 स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्वायम् ॥
 पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ।
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्वायनिवारणः ॥

दत्त्वा तदुपरि कृतछिद्रेण शरावान्तरेण पिधाय तस्मिन्नेव
 छिद्रे नलिकां दत्त्वा धूमं पिवेदितप्रथः ।

यः पिवतीतप्रादि ।— योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्वाये
 बोध्यः ॥ १० ॥

पुटेतप्रादौ ।— जया जयन्ती । सोषणमितप्रादि ।— उ-
 षणं मरिचम् । योगोऽयं वातिके हृतप्राक्तः । प्रतिश्वाय हृतप्रादि
 चिन्ना तिन्तिङी तस्याः छदः पत्रम् । यूषः काथः अत्र चिह्न-
 मरिचचूर्णं मात्रानुरूपं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः ॥ ११ ॥

शिरस हृतप्रादौ ।— यथास्वमिति पक्के शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेद-
 नस्य हृतपानादिशेषपक्के स्वेदश्च ।

सूत्रपिष्टासहिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।
 नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ।
 शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ।
 करवीराद्यं तैलम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जात्याशनमक्षिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥
 शिखरीतैलम् ।

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासांसां हितम् ॥ १३ ॥

भक्षयतीत्यादि ।— योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः । सूत्रे-
 त्यादि सुश्रुतस्य । सूत्रं यथास्यान्तथा पिष्टाः कर्षधारयो
 वा । तद्दिष्टा इति सुश्रुतेऽनन्तरोक्ताः सर्वाः क्रियाः सूत्र-
 पिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसम्बन्धे सति योजयेदित्यर्थः । अन्धे तु
 क्रिमिषु याः क्रिया उक्तास्तास्ताश्च सर्वा सूत्रपिष्टा योजयेद-
 त्याहुः ।

क्रिमिघ्नानि भेषजानीति । सुरसादिगणप्रभतीनि । शेषा-
 णान्तु विकाराणामिति नासार्शुदनासार्शः प्रभतीनाम् । यथा-
 स्वमिति यत् यत् स्वं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः ।

रक्तकरवीरेत्यादौ ।— जाती मानती तस्या अपि पुष्पं
 अशनमक्षिका आप्तरमक्षिका । जात्याशनेति संहिताऽनिर्देशो-
 ऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । एतैः सममिति एतैः कल्करूपैः पा-
 कार्थान्तु जलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

गृहधूमेत्यादौ ।— क्षारो यवक्षारः नक्ताहं करञ्जबीजं
 शिखरीबीजमपामार्गबीजतण्डुलं अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम्
 ॥ १३ ॥

चित्रकतैलम् ।

चित्रकचविकादीप्यकनिदिग्धिकाकरञ्जवण्याकैः ।

गोमूत्रशुक्तं सिद्धं तैलं नासार्घ्यसां विहितम् ॥ १४ ॥

चित्रकहरीतकी ।

चित्रकस्थामलक्याश्च गुड्गुप्था दशमूलजम् ।

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णादिकं गुडात् ॥

शतं पचेद्वनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत् ।

व्योषत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धमपरेऽहनि ॥

प्रस्थाप्यं मधुनो दत्त्वा यथाग्न्यादन्नन्वितः ।

दृष्ट्वेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन् ॥

गुल्मोदावर्त्तदुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ १५ ॥

इति नासारोगचिकित्सा ।

चित्रकेत्यादौ ।— दीप्यकं यमानी लवणं सैन्धवं अर्कम-
र्कक्षीरम् ॥ १४ ॥

चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत्पलानि जलशरावाः
पञ्चाशत् स्थाप्यास्तु सार्द्धद्वादशशरावाः एवं चित्रकस्य कायस्य
पलशतं भवति । आमलकी स्वरसस्यापि पलशतं स्वरसाभावे
त्वयमेव स्वरसविधिः । एवं गुड्गुप्थाः मिलितदशमूलस्य च
कायविधिः । व्योषत्रिजातयोर्मिलित्वा पलद्वादश । पलार्द्ध-
मिति क्षारादित्यनेनैव सम्बध्यते । अपरेऽहनीति परेण सम्ब-
ध्यते ॥ १५ ॥

इति नासारोगाधिकारः ।

अथ नेत्ररोगाधिकारः ।

लङ्घनालेपनस्वेदशिराव्यधविरेचनैः ।

उपाचरेदंभिष्यन्दानञ्जनाञ्जरोतनादिभिः ॥ १ ॥

श्रीवासातिविपालोभ्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अथक्तेऽक्षिगदे कार्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं बहिः ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवारोगाः प्रतिष्ठायव्रणज्वराः ।

पक्षैते पञ्चरात्रेण प्रथमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥

उक्तसम्वादादेव नेत्ररोगचिकित्सामाह । अत्राभिष्यन्दस्य निषिद्धनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रति-
कारमाह लङ्घनेत्यादि ।— लङ्घनमत लघून्मुपवासो वा उक्तं
हि प्रागेवाभ्यामये भुक्तं तिरात्रमगुरुस्थितम् । उपवासस्त्यहं
वा स्यादिति । किन्तु उपवासो वातजादन्यत्र विधेयः वाभट-
संवादात् । स्वेदोऽपि पित्तजं विना नयनोपान्ते अदुर्बोधः ।
यदुक्तं हृदयं दृषणौ दृष्टिं स्वेदयेत् अदु वा नवा इति । शिरा-
व्यवोरक्तदुष्टौ सत्यां शिराव्यधनम् । विरेचनं शिरसः कायस्य
च शिरोविरेचनन्तु नवे, कायविरेचनञ्च जीर्णे ज्ञेयं आदि-
शब्देन तर्पणपुटपाककायादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवासेत्यादि ।— श्रीवासो देवदारुः । अल्पसैन्धवरिति
एकभागापेक्षया चतुर्भागत्वं सैन्धवस्येत्याहुः । अत्रात्र इति
पूर्वैरूपे । प्रतस्यैरिति कर्पटवह्नैः गुण्डनं अवचूर्णनं एतच्च
सुकुलिते चक्षुःपत्रे नतु विस्तारिते ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि ।— कुक्षिभवा अतीसारविल-
म्बिकादयः । पञ्चरात्रेणेत्युपलक्षणं तेन त्यहमपि बोध्यम् ।
अदाह विदेहः उपवासस्त्यहं वा स्यादिति । अथञ्च मतभेदो-
दोषप्रकोपतारतम्याच्च विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्वेदः प्रलेपक्षितान्नं सेकोदिनचतुष्टयम् ।

सङ्घनश्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ ४ ॥

अञ्जनं पूरणं काथपानेनामे न शस्यते ॥ ५ ॥

धात्रीफलनिर्व्यासो नवहृत्कोप निहन्ति पूरणतः ।

सद्योद्रुमैश्वरो वा शिग्रूङ्गवपत्ररससेकः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वापि सान्ययुक्तं प्रपूरणम् ।

निहन्ति शीघ्रं दाहासुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥

करवीरतरुणकिशलयच्छेदोद्भववज्जलसलिलसम्पूर्णम् ।

नयनदुग्धं भवति दृढं सहस्रैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ६ ॥

शिखरिम्बलं ताम्रकभाजने श्लोक्कसैश्वरोन्मिश्रम् ।

मल्लुनिष्टं भरणाद्वरति नवं लोचनोत्कोपम् ॥ ७ ॥

स्वेद इत्यादी ।— सेको वासकादिकायादिना चक्षुः
 सेचनमाश्च्योतनशब्दवाच्यं न तु पूरणं तस्यामे निषेधात् ।
 आश्च्योतनं पुनरामे क्रियत एव यदुक्तं सर्वेषामक्षिरोगाणा-
 मादावाश्च्योतनं हितमिति । दिनचतुष्टयमिति दिनचतुष्टयं
 स्वरूपत एव पञ्चराष्टादिवदिति ॥ ४ ॥

आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्यमित्याह अञ्जनमि-
 त्यादि ।— पूरणमाश्च्योतनम् ॥ ५ ॥

धात्रीत्यादौ ।—पूरणशब्देनाश्च्योतनशब्दवाच्यम् । सद्यो-
 द्रुमैश्वरोवेति शोभाञ्जनपत्रस्वरसमापकचतुष्टयं मधुमाषैकं
 सैश्ववं रक्तिद्वयम् । दार्वीर्यादि ।— दार्वीर रसाञ्जनं दाह-
 रिद्राकाथक्षतं रसाञ्जनम् । स्यन्दसम्भवा इत्यभिष्यन्दसम्भवाः ।
 करवीरेत्यादौ ।— तरुणमभिनवं यत् किशलयं तस्य छेदात्
 यो रसो निर्गच्छति तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

शिखरीत्यादौ । शिखरी अपामार्गः श्लोकं सैश्ववं रक्तिद्वयं
 । जयं वा सैश्ववमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सामान्याभिध्यन्ते ।

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्यारसाम्नैः पिष्टैः ।
 दत्तोवहिः प्रलेपोभवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥
 तथा शाबरकं लोभ्रं दृढमृष्टं विडालकः ।
 शालक्येऽक्षोर्वहिलेपोविडालक उदाहृतः ॥
 गिरिचन्दननागरखटिकांशयोजितो बहिलेपः ।
 कुरुते वक्ष्या मिश्रोलोचनमगदं न सन्देहः ॥
 भूम्यामलकीदृष्टा ससैन्धवमृष्टवारियोजिता ताम्बे ।
 यातावनत्वमक्षोर्जयति बहिलेपतः पीडाम् ॥ ८ ॥
 आक्षयोतनं मासतजे काथोविल्वादिभिर्हितः ।
 कोष्णः सैरण्डवृक्षतीतर्कारीमधुशिशुभिः ॥ ९ ॥

सैन्धवेत्यादौ ।— एतैः स्त्रोकसैन्धवसहितैः समभागपिष्टैः
 हृत्पुष्पकोपरि निमीलितचक्षुषि लेपोदेयः । शाबरकं लोभ्र-
 मिति खेतलोभ्रम् । विडालकशब्दार्थमाह शालक्य इत्यादि ।
 शालक्ये शालक्यग्रन्थे सुसूत इति यावत् । गिरिचन्दित्यादौ ।—
 अंशोभागः एतैः समभागपिष्टैश्चक्षुःसमीपे लेपः कार्यं
 इत्याहुः । भूम्यामलकीत्यादौ ।— मृष्टवारि काष्ठीकम् ॥ ८ ॥

आक्षयोतनमिति ।— आक्षयोतनमक्षिसेकः । विल्वादि
 महत् पञ्चमूलम् । तर्कारी जयन्ती । मधुशिशु रक्तशोभास्त्र-
 नम् । विल्वादिभिरित्यस्य सैरण्डादिविशेषणं तेन एक एवायं
 योगः यदाह यत्कर्णः महत्पञ्चमूलशुक्रशिशुतर्कारीसिंहीकाथ
 इति । किन्तु तत्त्वान्तरे केवलविल्वादिकाथेनाप्ययं योगोह-
 स्यते यथा पूरयं तीव्रमूलघ्नं तथा विल्वादिजाम्बसेति किन्तु
 योगद्वयपक्षे सैरण्डेति वृक्षतीविशेषणं नतु विल्वादिविशेषणं
 एकयोगत्वाप्रसङ्गात् ॥ ९ ॥

एरण्डपञ्चवे मूले त्वचि चाजं पयःशृतम् ।
 कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ १० ॥
 संपक्वेऽक्षिगदे कार्यं चाञ्जनादिकमिष्यते ।
 प्रशस्तवर्त्मता चाञ्जणोः संरम्भासुप्रशान्तता ॥
 मन्दवेदनताकण्डूः पक्वाक्षिगदलक्षणम् ।
 अञ्जनादिविधिसाग्रे निखिलेनाभिधाष्यते ॥
 दृढत्येरण्डमूलत्वक्शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्ज्वाताक्षिरोगशतम् ॥ ११ ॥
 हरिद्रे मधुकैद्राक्षा देवदारु च पेययेत् ।
 आजनेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥

एरण्डेत्यादि सुश्रुतस्य एरण्डपञ्चवादिकण्टकार्यन्त एक
 एवायं योगः विदेहसंवादात् । यथा कण्टकारीशिफैरण्डमू-
 लत्वक् पत्रसाधितम् । क्षीरमाजं हितं सेके चक्षुः स्थन्दाधिम-
 न्वयोरिति । आजं पयोऽत्र क्षीरपरिभाषयैव साध्यं अन्येत्वाहुः
 एतद्व्योगान्तरं सुश्रुते सैन्धवोदित्ययथाहृपिप्यलीभिः शृतं पयः ।
 हितमद्वौदकं सेक इति पठ्यन्ते एतद्वचनान्तः सर्वमाश्रयोतन-
 क्षीरसाधनायं परिभाषास्थानीयं तेनात्रापि अद्वौदकं क्षी-
 रसाध्यमिति किन्त्वत्र शेषानुक्त्या क्षीरपरिभाषयैव साधनमिति
 वृत्तिमुत्पश्यामः । व्यवहारोऽपि क्षीरपरिभाषयैवेति ॥ १० ॥

अञ्जनादिविवानस्य समयमाह सम्पक्व इत्यादि ।—पक्वा-
 क्षिरोगलक्षणमाह प्रशस्तेत्यादि । प्रशस्तवर्त्मतादोषाणामभि-
 भूतवर्त्मता संरम्भः शोथः । एतच्च लक्षणं प्रायस्कृत्यादुपरि
 ज्ञेयं यदाह चरकः । संपक्वे चाञ्जनं त्यजादिति । अञ्जनादि-
 विधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह अञ्जनादिविधीत्यादि ।
 अथ इति आश्रयोतनाद्यधिकारे ॥ ११ ॥

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां तगरश्च यथोत्तरम् ।

पिष्टं द्विरंशतोऽङ्गिर्वा गुड़िकाञ्जनमिष्यते ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकयथाहनिशामलकपद्मकैः ।

शोतैर्मेधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥

द्राक्षाभधुकमस्त्रिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्वरोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्वरोतनं मानुषदुग्धयुक्तं पित्ताश्ववातापहमग्रमुक्तम् ॥

कफजे लङ्गुनं स्वेदोनस्यं तित्तान्त्रभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥

हरिद्रेयादिसुश्रुतस्य । अत्र द्राक्षास्थाने पथ्येति केचित् पठन्ति । गैरिकमित्यादि सुश्रुतस्य तत्र तगरस्थाने नागरमिति निश्चलः पठति । यथोत्तरं द्विरंशत इति यथोत्तरभागतो द्विगुणमित्यर्थः । तेन गैरिकमाषा १ सैन्धवमाषा २ पिप्पलीमाषा ४ तगरमाषा ८ । अङ्गिर्वेति वा शब्दाच्छाणीक्षीरमपि बोध्यम् ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादौ ।— शोतैरिति प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शोतलैरित्यर्थः । समायुक्तैरित्यत्र सितायुक्तैरिति केचित् पठन्ति सितायुक्तेति पाठे मधुवत् सिता प्रक्षेप्येत्यर्थः ।

द्राक्षेत्यादौ ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गं गृह्णन्ति । निम्बस्येत्यादि ।— निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोभ्रकल्कं चूर्णं वा प्रक्षिप्य पत्रेण वेष्टयित्वा अङ्गारैस्तुस्त्रिंश नारीक्षीरेण संमिश्र्य बस्त्रेण गालयित्वा चक्षुःसेको विधेय इति । फणिज्जकः पर्णशभेदः निर्गुण्डीत्यन्ये । आस्कोता आफरमल्लिका छान्दसत्वाद्वृक्षत्वम् । पत्तूरः शाखिस्रथाकः पीलः

फणिज्भक्तास्त्रोतकपीतविल्वपत्तूरपीलूसुरसार्जभङ्गैः ।

स्वेदं विदध्याथवा प्रलेपं वर्जिष्ठशुण्ठीसुरदारकुष्ठैः ॥ १२ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः ।

धार्यश्चक्षुषि संचेपाच्छोथकण्डुवजापहः ॥ १३ ॥

वल्कलं परिजातस्य तैलं काञ्चिकसैन्धवम् ।

कफोद्गताक्षिन्मूलन्नं तरुन्नं कुलिशं यथा ॥ १४ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथाज्यभट्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवन्धम् ।

आश्रोतनं तन्मयनस्य कुर्याद् कण्डुश्च दाहश्च रजाश्च हन्यात् ॥ १५ ॥

औत्तरपथिकतरुः अतएव निर्देशात् पीलूशब्दो दीर्घोकारा-

न्तोऽपि ज्ञेयः । सुरसार्ज्जावपि पर्णाशभेदौ एषां भङ्गैः पञ्चवै-

ष्यससमस्रैरङ्गारतापितैश्चक्षुषोर्मृदुस्त्रैः कार्यः । वर्जिष्टं वाक्-

कम् । अत्रैव तन्वान्तरदर्शनात् अर्ज्जस्त्राने अर्कः केचित्

पठन्ति तन्वान्तरे यथा कपित्थसुरसस्त्रोतपीलूपत्तूररूपिका ।

फणिज्भक्विल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाधिमन्थयोः । रूपिका

अर्कः ॥ १२ ॥

शुण्ठीत्यादौ ।— निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी स्वल्पा देया

सैन्धवमपि चतुःपञ्चरक्तिकमपि वदन्ति एषां पिण्डः कण्डुणा

एव चक्षुषोरपरि सूक्ष्मवस्त्रं दत्त्वा देय इत्युपदेशः । संचेपा-

दित्यल्पप्रक्रियात् ॥ १४ ॥

वल्कलमित्यादि ।— परिजातः पारिभद्रः । पारिभद्रव-

ल्कस्वरसस्य माषकत्रयं सैन्धवस्य रक्तद्वयं त्रयं वा काञ्चिकान्तु

निकुञ्चमात्रं निकुञ्चस्तु आभुग्नाह्वयचतुष्टयपरिमितः । एतत्

सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दीककेन तावद्वर्षणीयं भवति । तदग्रे

चक्षुष्यञ्जनं देयमिति वृद्धाः व्यवहरन्ति ॥ १५ ॥

ससैन्धवमित्यादि ।— सैन्धवस्य रक्तद्वयं लोभ्रस्य माषक-

स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजोऽदुशीतलैः ।

तीक्ष्ण रुक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकाः ॥

तीक्ष्णोष्णश्चदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः ॥ १७ ॥

तिरीटतिफलावष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिव्यन्दनाशनः ॥ १८ ॥

कशेरुमधुकानासु चूर्णमम्बरसंयुतम् ।

व्यस्तमसून्तरीक्षासु हितमाश्चरोतनं भवेत् ॥ १९ ॥

चतुष्टयं काञ्चिकेन पिष्ट्वा गव्यघृते ऋष्टा निम्बेलसूक्ष्मवस्त्रेण
बद्धा अङ्गुलीद्वयेन संपीड्य चक्षुषि तद्रसोदेयः ॥ १६ ॥

संक्षेपेण वातजादीनां चिकित्सामाह स्निग्धैरित्यादि ।—
विशदैरित्यपिच्छिलैः । तीक्ष्णोष्णश्चदुशीतलानां व्यत्यासोऽत्र
परस्परविपर्ययेणोपयोगः । तेन तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरी-
तस्य च्छदुन उपयोगः एवं च्छदुद्रव्यमुपयुज्य तीक्ष्णस्योपयोगः
एवं उष्णशीतयोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः किंवा परस्परविरुद्धानां
भावानां संमिश्रणेन उपयोगोऽव्यासोपयोगः । तीक्ष्णोष्ण-
मृदुशीतलानामित्युपलक्ष्यं तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रन्थं
बोध्यम् ॥ १७ ॥

तिरीटेत्यादि ।— तिरीटः पट्टिकालोभं एषां प्रत्येकं मा-
षक्रमेकं गृहीत्वा ऋणं पिष्ट्वा शीतलजलेन पलैकेन संमिश्र
परिषेकः कार्यः ॥ १८ ॥

कशेरुवित्यादि ।— सुश्रुतस्य । कशेरुयटिमधुनोः प्रत्येकं
माषकचतुष्टयं गृहीत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण पोष्ट्रलो बद्धा आकाशो-
दके पलेके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः आकाशोदकाभावे हंसो-
दकेन ॥ १९ ॥

हावीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोयेचतुर्गुणे ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः ॥
 रसक्रियेषा दाहासुरागरक्तवजापचा ॥ २० ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानं बद्धशय्य विरेचनम् ।
 अक्षयोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलौकसः ॥
 पित्ताभिष्यन्दशमनोविधिश्चाप्युपपादितः ॥ २१ ॥
 शिग्रुपल्लवनिर्व्यासः सुष्टुष्टान्त्रसंपुटे ।
 हृतेन धूपितोऽहन्ति शोथघर्षाण्यवेदनाः ॥ २२ ॥
 पिटैर्निम्बस्य पत्नैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धून्मिश्रा-
 ञ्चान्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुडिका पिष्टलोघ्रेण मृष्टाः ।

दावीत्यादी ।— पटोलनिम्बयोः पत्रं पद्मकं पद्मकाष्ठं
 उत्पलं नीलोत्पलं एषा मिलित्वा कुडवः चतुःपल्लोपाच्यः
 पाकार्थश्च जलस्य द्वात्रिंशत् पल्लानि ततस्तु कुडवं यावत्तोय-
 मष्टगुणं भवेदिति वचनात् । ततः कुडवोऽष्टपलः स्थाप्यः तद्व-
 स्त्रपूतं कृत्वा पुनः पक्त्यभाषनीभावात् । ततः शीते मधुपल-
 द्वयं प्रक्षेप्यं ततोऽञ्जनं कार्यमिति ॥ २० ॥

तिक्तस्येति ।— तिक्तं सर्पिर्वक्ष्यमाणपटोलादिष्टम् । विरे-
 चनञ्च वक्ष्यमाणषडङ्गादिना ॥ २१ ॥

शिग्रुपल्लवेत्यादौ ।— निर्व्यासः स्वरसः हृतेन सञ्च तान्त्र-
 पात्रे हृष्ट इत्यन्वयः । धूपित इति करीषाग्निना अन्ये तु
 करीषाग्नौ हृतं दत्त्वा तेन धूमेन धूपित इति व्याचक्षते घर्षः
 करकरिकाण्यवेदनाविशेषः ॥ २२ ॥

पिटैरित्यादि ।— जातिसिन्धून् सारपैन्धवं जातिर्जाती-

तुलैः सौवीरसार्द्धैरतिशयबहुभिर्वेष्टिता सा समन्ता-
ञ्चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भास्यमाणा करोति ।

विल्लाम्बनम् ।

विल्लपत्ररसः पूतः सैन्धवाग्नयेन चान्वितः ।

शुले वराटिकाष्टोधूपितोगोमयाग्निना ॥

पयसा बोद्धितश्चाक्षोः पूरणाच्छोथशूलगतम् ।

अभिष्वन्देऽधिमन्ये च स्त्रावे रक्ते च शस्यते ॥ २१ ॥

सलवणकटुतैलं काष्ठीकं कांश्चपात्रे

घनितमुपलष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।

सपवनकफकोपं कागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनशूलं स्त्रावशोथं सरागम् ॥

कलिकेत्यन्ये । अन्तर्गर्भं दधानेति पिष्टनिम्बपत्रपिण्डाभ्यन्तरे
कोषकल्कपिण्डं निक्षिप्य कृता गुडिकेत्यर्थः । भटा इति
खर्परे मनाग्भटा इत्यर्थः तदनु सौवीरेण काष्ठीकेन सार्द्धै-
रिति द्रवसार्द्धैस्तैलैर्वेष्टिता चक्षुषोरुपरि भास्यमाणा
इत्यर्थः ।

विल्लपत्रेत्यादौ ।—शुल इति ताम्रपात्रे पयसेति नारी-
स्येन । वस्त्रपूतविल्लपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं सैन्धवस्य रक्ति-
द्वयं द्रवस्य विन्दुचतुष्टयं एतन् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दीकेन
तावदूर्ध्वनीयं यावदूर्ध्वं भवति तदनु न्यूजीकृतताम्रपात्रे
शुक्लगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण तरलीकृत्य चक्षुः
पूरणम् ॥ २१ ॥

सलवणेत्यादौ ।—सैन्धवस्य रक्तिद्वयं कटुतैलस्य विन्दुच-
तुष्टयं काष्ठीकस्य माषकचतुष्टयं उपलं प्रसारणद्वारेण दृष्टं
किम्वा उपलशब्दे पत्रचक्षुष्यत्वात् रसास्त्रनादि शिलैव ग्राह्या ।

तरस्यविज्ञामलकरसः सर्वाक्षिरोगमुत् ।
 पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥
 अयमेव विधिः सर्वोमन्यादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २४ ॥
 जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।
 शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपाञ्च शुक्रवत् ॥

षष्ठ्यगुग्गुलुः ।

विभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः ।
 काथोगुग्गुलुना पेयः शोथमूलाक्षिपाकहा ॥
 पित्तञ्च स्रवञ्च शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ।
 एतैश्चापि हृतं पक्कं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ २५ ॥

वृद्धास्तु वराटिकयैव व्यवहरन्ति । मरुस्येत्यादि ।— तरस्यस्यै-
 वामलकीफलस्य सूच्यादिभिर्बिद्भस्य यो रसो निर्गच्छती-
 त्यर्थः । पुराणसर्पिर्दशवर्षस्थितं तदभावे सम्बत्सरातीतमपि
 पुराणं ग्राह्यमित्याहुः । उक्तं हि अल्पाभिष्यन्दिमधुरं यञ्च
 सम्बत्सरोपितम् अनुत्कृष्टेदञ्च दोषाणां पुराणं तत् प्रकीर्तित-
 मिति । सर्वथेति । पाननस्याञ्जनैरित्यर्थः अयमेव विधिरि-
 तग्रादि ।— बाभटस्य । अयमभिष्यन्दोक्तः आदिशब्दान् अन्य-
 तोवातादयः ॥ २४ ॥

नेत्रपाकचिकित्सामाह जलौक इत्यादि ।— स्पष्टम् ।
 विभीतकेतग्रादौ पित्तं पञ्चोजिका किम्बा प्रक्षालिते यथा
 मुष्टे आनाह्यते पुनः पुनः । अपरिक्षिप्तवर्त्मानं तं पित्तमिति
 निर्दिशेदितुपक्तलक्षणैः । अत्र हृतपाकपक्षे तु विभीतकादीनां
 काथो गुग्गुलोः कल्कः इति । विभीतकादिचूर्णसमं गुग्गुलुं
 मृद्वीत्वा हृतेन पिष्ट्वा वटिकां कुर्यादितुपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २५ ॥

वासकादि ।

अट्टरूपमयानिष्पत्तीसुखाच्चक्रकैः ।
 रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुषं वासकादिकम् ॥
 पथ्यास्त्रिषोविभीतकः षट् धात्वोद्वादशैव तु ।
 प्रस्थार्धं सलिले कायमटभागावशेषितम् ॥
 पीत्वाभिष्यन्दमाञ्चावं रागञ्च तिमिरं जयेत् ।
 संरम्भरागमूलासुनाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ २६ ॥
 नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्च्योतनादिकम् ।
 दृष्टिप्रसादजननं विविमाशु कुर्यात्
 स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
 स्वेदाग्निधूमभयशोक्रज्जाभितापै-
 रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ २७ ॥
 आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वस्त्रोष्णं स्वेदितमादितस्तु ।
 आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥

अट्टरूपेत्यादि ।— अट्टरूपकं वासकं एतैः कृतकायेन
 च नःशेचनः तथा गुग्गुलुं प्रक्षिप्य विरेचनमप्युपदिशन्ति वृद्धाः ।
 यथा दूतगदौ । प्रस्थार्धं इति द्रवद्वैगुण्यात् शरावहये ।
 पीत्वेति सायमित्याहुः ॥ २६ ॥

आगन्तुनेत्ररोगचिकित्सायाह नेत्र इत्यादि ।— आदि-
 शब्दादस्य लेपादीनां ग्रहणम् । दृष्टीत्यादि । सुश्रुतस्य । दृष्टि-
 प्रसादजननं नशनावरकदोषनाशनम् । कैर्हृष्टिप्रसादनं
 कार्यमित्याह स्निग्धैरित्यादि । स्वेदेत्यादि ।— कृताश्रया एव
 उपतापो रोगो रोगजनकत्वादुच्यते । अभ्याहतामित्यनन्तरं
 दृष्टिभित्ति शेषः । तथैवेत्यनन्तरं स्निग्धैरित्यादिविधिना ॥ २७ ॥

आगन्तित्यादि ।— आगन्तुदोषं धातुद्विधातम् ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिबिस्त्रोकेनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सप्त्यं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगः ॥ २८ ॥

निशाब्दत्रिफलादार्ज्वीसितामधुकसंयुतम् ।

अभिघाताक्षिन्मूलन्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥

इत्कराङ्गरजसद्वत् स्वरसोनेत्रपूरणम् ।

आजं हतं क्षीरपात्रं मधुकसोत्पलानि च ॥

जीवकर्षभकौ चापि पिष्ट्वा सर्पिर्बिपाचयेत् ।

सर्व्वेनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ २९ ॥

सैन्धवं दाहं शुण्ठी च मातुलङ्गोरसोदृतम् ।

स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ३० ॥

वस्त्रोष्मा च वस्त्रपुटग्राह्यः । यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्था-

दिति पित्ताभिव्यन्दे रक्ताभिव्यन्दे च यदुक्तं तदपि हितम् ।

त्रिफलाप्रयोगा इति त्रिफलाक्वाथेन चक्षुःमेकादयः ॥ २८ ॥

निशेत्यादि ।— एषां चूर्णं नारीक्षीरे प्रक्षिप्य पूरणम् ।

तद्वदिति अभिघाताक्षिन्मूलन्न इत्यर्थः । आजमित्यादि आज-

हृतमिह प्रस्थमानम् । क्षीरपात्रोऽत्र पात्रश्चादृकं द्रवद्वैगुण्यात्

षोडशशरावाः । क्षीरक्षेह गन्धमेव विशेषाभावात् । अन्ये तु

घृतसारचर्च्यात् क्षीरमप्याजमाहुः । सर्पिषोद्विस्वारणमिह

नस्ये तर्पणे च हितत्वप्रतिपादनार्थमिति वदन्ति । जेज्जरस्तु

आजघृतस्य कल्कत्वमेवाह तेन तन्मते द्वितीयसर्पिः पदस्य

गन्धघृतमेवार्थ इति ॥ २९ ॥

शुक्राक्षिपाकरोगचिकित्सासाह सैन्धवमित्यादि ।— सु-

श्रुतस्य स्तन्योदकाभ्यामिति लक्षणे सहाय्यं तृतीया । सैन्धव-

दाहशुण्ठीनां मिलित्वा पादिकः कल्कः कार्यः । पादिकत्वञ्च

मिलितमातुलङ्गरसादिद्रवचतुष्टयमपेक्ष्य । सैन्धवं माषकद्वयं

देवदाहशुण्ठीस्तु प्रत्येकं माषकचतुष्टयं मातुलङ्गरसादीनां

वाताभिष्यन्दश्चान्यत्राते भारतपर्यये ।
 पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरश्चाप्यथ भोजने ॥
 वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चसुखे महत्यपि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धश्चापि पिवेद्भृतम् ॥
 अभिष्यन्दमधीमन्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।
 शिरोत्पातं शिरार्द्धमन्यांश्चाक्षिभ्रमन् गदान् ॥
 क्षिग्धस्याज्येन कौन्धेन शिराव्याधैः शमं नयेत्
 अन्त्याधुषितशान्धैर्यं कुर्वाणेषान् सुशीतलान् ॥
 तैन्दुकं तैफलं सर्पिर्जीर्यं वा केवलं हितम् ।
 शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दश्चोर्विधिः ॥

चक्षुः । प्रत्येकं द्वादशमाषकाः सर्वमेकैकल्य द्दग्निना पक्त्यं
 यावत् घनीभवति ततोऽञ्जनं कार्यं रसक्रियेयम् । अन्ये तु स-
 न्योदकामिति पठित्वा स्त्रीक्षीरजलयोर्भिन्नितयोः समुदयार्द्ध-
 मानम् । सैन्धवदारुगुण्डेमाकुलुङ्गरसधृतानां समभागः । सैन्धव
 दारुगुण्डाणां कल्कम् । मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेन श्लाघ्या-
 ञ्जनं कार्यं रसक्रियेयमिति । अन्ये तु सन्योदकार्द्धमिति
 व्याचक्षते ॥ ३० ॥

वातादिचिकित्साभाह ।— वातैत्यादि । पूर्वभक्तमिति
 भक्तात् पूर्वमिति अन्यतोवाते वातपर्यये च क्षीरपानं अनयोः
 पित्तरक्तावज्ज्वलात् ।

वृक्षादन्यामित्यादि ।— वृक्षादनीषन्दा, वृक्षादन्यादिभिः
 कल्कः क्षीरं स्नेहसमं कर्कटरसस्तु त्रिगुणः । एवं मृतं साध्यमिति
 श्रीकण्ठः । गयदासस्तु वृक्षादनीषन्दाणां पञ्चसुखान्तानां भिन्नि-
 त्वा द्विगुणः कायः क्षीरकर्कटरसयोस्तु प्रत्येकं स्नेहसममिति
 त्याह । अन्ये तु विभिन्न विभक्तिकत्वात् वृक्षादनीषन्दाणां प्रः

सर्वज्ञेषु ।

रुपिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत् सैन्धवकाशीशं सान्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
 शिरोहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यैलं वा काशीशं वा समाक्षिकम् ॥ ३१ ॥
 व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुणैः पुनर्विवेत् ।
 कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं कप्यमेव च ॥
 कांश्चे निवृष्टं सान्येन क्षतशुक्रार्तिराणजित् ।
 चन्दनं गैरिकं क्षाक्षामालीकलिका समा ॥
 व्रणशुक्रहरोवर्त्तिः शोणितस्य प्रसादनी ।
 धिरया वा हरेत् रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥

त्यक्तं स्नेहसमः क्षाथः एवं क्षीरकर्ज्जटरसावपि इति पञ्चगुणः
 पाक इत्याहुः ।

अभिष्वन्दमितग्रादौ ।— अग्न्यांसेति, शुक्रादीन् । कौश्लं
 सर्पिर्द्वैश्वर्षस्थितम् । अग्न्याभ्युषितमितग्रादौ तैन्दुकं सर्पिर्ज्वात-
 व्याधौ सुश्रुतेनोक्तम् । त्रैफलं त्रिफलाकाथ कल्काभ्यां सिद्धम् ।
 केवलमितप्रसंस्कृतं सर्पिरितग्रादि । सुश्रुतस्य । अञ्जनं सौवी-
 राञ्जनं घृतमधुभ्यां सौवीराञ्जनं पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्या । भेषज-
 मितप्रञ्जनरूपं तद्वदिति शिरोत्पातभेषजमितप्रर्थः काशीशं
 पुष्पकाशीशं धातुकाशीशमितप्रनेत्र व्यवहारस्तु पूर्वेष्व । फा-
 णितं द्रवगुहः । तार्क्ष्यैलं रसाञ्जनम् ॥ ३१ ॥

कतकस्त्रेतादि ।— कतकं तोयप्रसादफलं प्रायोमगधे भ-
 वति शङ्खं नानिषङ्गं तिन्दुकं तिन्दुकफलास्थि कप्यचूर्णं एषां
 समभागं गृहीत्वा कांश्चपात्रे सान्येन सह वर्षणीयम् । क्षत-
 शङ्खं व्रणशुक्रम् ।

अक्षमज्जाञ्जनं सायं सन्धेन शुक्रनाशनम् ।
 एकं वा पुण्डरीकाक्ष छागीक्षीरावसेचितम् ॥
 रागास्तुवेदनां हन्यात् क्षतपाकात्प्रयाजकाः ।
 तुल्यकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्यक्षिपूरणात् ॥
 समुद्रफेणदक्षाण्डत्वक्सिन्धूतैः समाक्षिदैः ।
 शिग्रुवीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रनी शीघ्रवारिणा ॥ ३२ ॥
 धात्रीफलं निम्बकपितृपत्रं यथाह्वलोध्रं खदिरन्तिकाश्च ।
 काथः सुशीतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥

चन्दनेतग्रादौ ।— गैरिकं स्वर्णगैरिकं तच्चातप्रन्तरक्तदु-
 चयकैरिकमिति पेषणान्तु जलेन । वृद्धाः गगणजलेन व्यवह-
 रन्ति तदभावे तन्नुजेन वा । एवमन्यत्रापि द्रवाशुक्तस्थाने
 बोध्यं तथा छायाशोषणं मधुना घृष्टा चाञ्जनमित्यपि विशे-
 षामावस्थाने व्यवहारो वृद्धानाम् । अक्षेतग्रादौ सन्धेनेतप्रत्य
 मध्यपि बोध्यं सुश्रुतसम्वादात् ।

एकमितग्रादि ।— एकं श्रेष्ठमिति वा तच्च उत्तरापयञ्च
 पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं पिष्टा वस्त्रेण पोष्टुर्लो वृद्धा छागीक्षीरे
 स्थाप्यं यदा पीतवर्णं दुग्धं भवति तदा चक्षुषि दुग्धं देयं प्रवह-
 रक्तदुष्टौ योगोऽयम् ।

तुल्यकमित्यादि ।— अत्र मध्यपि बोध्यं सुश्रुतसम्वादात् ।
 समुद्रेत्यादौ दक्षाण्डत्वक् पुष्पुगण्डकपालं समाक्षिदैरिति
 स्वर्णमाक्षिप्तसहितैरिति केचित् । अन्ये तु मधु वदन्ति ।
 समाक्षिदैरित्यत्र सशङ्कैरिति पाठे शङ्ककः शङ्कनाभिः ।
 शिग्रुवारिणेति शोभाञ्जनरसेन पिष्टा वर्त्तिः कार्य्या ॥ ३२ ॥

धात्रीत्यादौ ।— निम्बस्य कपित्थस्य च पत्रं काथ इत्यत्र
 चक्र (१५८)

क्षुप्तपुन्नागयत्ने ग परिभाषितवारिण्या ।
 श्यामाक्ताथेऽम्बुना वाय सेचनं कुसुमापहम् ॥
 दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्कुकाचचन्दनगैरिकैः ।
 तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पाश्मादिविलेखनः ॥
 शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रे प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥
 बज्रशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाषिता जयत्यचिरात् ।
 नक्ताह्वीजवर्तिः कुसुमचयं दृक् चिरजमपि ॥ ३३ ॥
 सैन्धवतिफलाकृष्णाकटुकाशङ्कुनाभयः ।
 सताम्बरजसोवर्तिः पिष्टा शुक्रविनाशिनी ॥
 चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुंशोणितम् ।
 क्रमदृष्टमिदं चूर्णं शुक्राश्मादिविलेखनम् ॥

एषामिति शेषः । सर्वप्रकारमिति सत्रणमवगच्छ । क्षुप्तेत्यादि
 क्षुप्तं शिलाद्यं जर्जरीकृतं पुन्नागस्य नागकेशरस्य यत् पत्रं तेन
 भाषितं यद्वारि तेन । श्यामा श्यामलता तस्याः कायरूपमम्बु ।
 कुसुमापहमिति शङ्केन्दुकन्दवर्धं शुक्लमेव कुसुमं तन्नाशनम् ।

दक्षेत्यादि ।— दक्षः कुक्कुटः गोष्ठकुक्कुट इत्यन्ते शिला
 मनःशिला शङ्कुं शङ्कुनाभिः एवं सर्वत्र काचः खनामख्यातः ।

शिरीषेत्यादि ।— शिरीषादिचूर्णैर्मध्वाक्त शलाकास्थितै-
 र्घर्षणं कार्यं सैन्धवेनेति केवलसैन्धवचूर्णेन तन्त्रे तु मरुणसैन्ध-
 वखण्डेनेत्याहुः । बज्रश इत्यादि बज्रशः रुपाहम् । नक्ताह-
 वीजमिति करञ्जबीजस्य चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमस्वरसेन
 वति शङ्कुमाय्या ॥ ३३ ॥

सताम्बरजसोवर्तिः ।— कटुका कटुरोहिणी ताम्बरजस्तु मारितता-
 शुक्रं प्रणश्यति । पिष्टशुक्रविनाशिनीति पिष्टाख्यनेत्ररोगः बिन्दुभिः
 दन्तिस्त्रिभिः पिष्टकं ददेदित्युक्तलक्षणे । चन्दनमित्या-

दन्तवर्त्तिः ।

दन्तैर्हस्तिवराहोद्भगवाखाजाखरोद्भवैः ।
 सशङ्खमोक्तिकाभोविंशेयैर्मरिचपादिकैः ॥
 क्षतशुक्रस्यपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ।
 मनःशिलाह्वं मरिचं मरिचाह्वेन सैन्धवम् ॥
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।
 पिच्छिते मधुना योज्यमर्ब्धदे मस्तुना तथा ॥
 ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षुस्य सैन्धवम् ।
 मधुना चन रोगाः स्युश्चचारः शुक्रशान्तये ॥
 बटक्षीरेण संयुक्तं क्षणं कर्पूरजं रजः ।
 क्षिप्रमच्चनतो हन्ति शुक्रञ्चापि घनोन्मत्तम् ॥

दौ । — पञ्चाशत्तद्व्योमितं किंशुकवृक्षवेटकम् । रक्तचन्दनस्य
 माषतः सैन्धवस्य द्वौ पञ्चाशदक्षय इति वृद्धिक्रमः । एतच्चूर्णा-
 ञ्जनं मन्वाक्तगलाकया चक्षुषि देयं एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ।

दन्तैरित्यादि बाभटस्य । मरिचपादिकैरिति समुदितचू-
 र्णाग्रद्वया मरिचस्य वयुर्भागः पेरुगवात् जलेन बाभट-
 सम्बादात् ॥ ३४ ॥

शङ्खेत्यादि । — शङ्खं शङ्खनाभिः नाभिःशङ्खं मा ४ मनः-
 शिला मा २ मरिच मा १ सैन्धव र ५ । चूर्णाञ्जनमिति
 मन्वाक्तगलाकया संघट्ट्य शुक्रदेशं घर्षयेत् । ततस्त्रिफलाक्वा-
 येन प्रक्षाबनं कार्यमिति । शुक्रगौरिति स्रवणावयवशुक्रतोः ।

ताप्यमित्यादि । — ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं चक्षुस्य बीजं
 विभीतकास्थि मज्जा । त्रिफलेत्यादौ मङ्गल्या गुरोरोचना मधुकं
 यष्टिमधु एतैः समभागैर्मधुना पूरणं कार्यम् ।

मालसेत्यादि । — तालस्य जटा नारिकेलस्य फलास्थि

त्रिफलामज्जमङ्गल्यामधुकं रक्तचन्दनम् ।
 पूर्यं मधुसंयुक्तं क्षतशुक्राजकाञ्चुजित् ॥
 तालस्य नारीकेलस्य तथैवाक्षरस्य च ।
 करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिखुतम् ॥
 करभास्थिकृतं चूर्णं क्षारेण परिभावितम् ।
 सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा क्षुण्णं चूर्णन्तु कारयेत् ॥
 एतच्छुक्रोष्णसाध्येषु क्षणीकरणमुत्तमम् ।
 यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ ३५ ॥

अक्षरः भङ्गातः तस्य फलं वंशकरीरस्य तु पाखरी एतत्
 सर्वं तिलनालाग्निना दग्धा भस्मा प्राक्ष्यं तच्च भाव्यद्रव्यसमं
 गृहीत्वा अष्टगुणोदके षोडशगुणोदके वा निःकायार्द्धशेषं
 पादशेषस्यैकविंशतिवारान् स्वावयेत् । अन्ये तु काथमकृत्वा
 चतुर्गुणेन षोडशगुणेन वा जलमात्रेण स्वावणमाह्नः वाभट-
 सन्वादात् । अपरे तु भाव्यद्रव्यसमं भस्म चतुर्गुणेन षोडशगुणेन
 वा अम्बुना निःकायार्द्धशेषेण विस्त्रावणं वदन्ति । व्यवहा-
 रस्तु पूर्वजैव । परिस्त्राव्य च गृहीतेन स्वच्छेन क्षारोदकेन
 सप्ताष्टौ वासरान् करभास्थिचूर्णं भाव्यं करभ उद्वः एतच्च
 प्रतिभावनमेव चूर्णीकर्त्तव्यं तच्चूर्णं मध्वाक्तशलाकया संगृह्य
 शुक्लदेशं वर्धयेत् । ततश्च त्रिफलाकाथेनाक्षिप्रक्षालनमिति
 क्रियापरिपाटी क्षारेणेति क्षारोदकेन एतच्छुक्रोष्णसाध्येष्विति
 अनेन शुक्लस्यासाध्यस्य वैवर्णनाशनं परं क्रियते न पुनः शुक्ल-
 नाशनमिति दर्शयति । यानि शुक्लानि साध्यानीत्यादि पाठो-
 युक्तः न तु शुक्लान्यसाध्यानीति । नारिकेलस्य भङ्गातताल-
 वंशकरीरजम् । भस्माङ्गिः स्वावयेत् ताभिर्भावयेत् करभास्थि-
 जम् । चूर्णं शुक्रोष्णसाध्येषु तत् वैवर्णं मञ्जनम् । साध्येषु
 साधनीयमिदमेव । निश्चलेन पुनरसाध्यानीति पठित्वा एतच्च

पटोलाद्यं द्रवम् ।

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥

प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्तुलनेऽम्भसि ।

यादशेषे रसे तस्मिन् द्रवप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयद्याह्वचन्दनैः ॥

सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्द्वितम् ॥

प्राणकर्णाक्षिकर्मा त्वक्मुखरोगव्रणोपहम् ।

कामलाप्परबीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥ ३६ ॥

कृष्णाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिमूल-

पाकात्पायान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ ३७ ॥

अजकां पार्श्वतोविद्धा सूच्याविस्त्राय चोदकम् ।

वणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥

न कदाचिदपि साध्यशुद्धगोचरतया प्रयोक्तव्यमिति यद्याख्यातं

तदपास्तं उक्तवाभट वचनविरोधादेव ॥ ३५ ॥

पटोलमित्यादि ।— पटोलं पटोलस्य फलं कुटज इन्द्र-

यवः तन्त्रान्तरे यष्टिकलिङ्गभूनिम्बपिप्पलीधनचन्दनैः । कल्कै-

र्मुद्यंशिकैराज्यं प्रस्थमानप्रसाधितमित्युक्तत्वात् । अतएव

वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या ॥ ३६ ॥

कृष्णेत्यादि ।— कृष्णा पिप्पली । अक्षियन्दस्य मूलपा-

कात्पायान् सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

अजकामित्यादि ।— सुश्रुतस्य । गोमयचूर्णनेति पाठो

सेन्धवं वाजिपादश्च गोरोचनसमन्वितम् ।

शेकुत्वक्रसंयुक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ३८ ॥

शशकाद्यं हतम् ।

शशकस्य शिरः कल्के शेषाङ्गकथिते जले ।

हतस्य कुडवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ३९ ॥

शशकाद्यं हतम् । कृष्णजेषु ।

शशकस्य कषाये च सर्पिषः कुडवं पचेत् ।

बटीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥

कृगल्याः पूराणाञ्चक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ।

इन्ति भ्रूयङ्गमूलञ्च दाहुरागानशेषतः ॥ ४० ॥

त्रिफलाहतं मधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुक्ताः ।

चाक्षुष्यः संक्षेपाहर्गः कथितोभिषग्भिरयम् ॥ ४१ ॥

लेखकदोषात् सुश्रुते वाभटे च तप्तदाकारपुस्तकेषु बह्व्यु गो-
मांसचूर्णेनेत्येव हि पाठो दृश्यते टीकाकारैश्च व्याख्यात इति ।
सैन्धवेत्यादौ ।— वाजिपादोऽश्वखुरः अश्वगन्धामूलमिति
केचित् व्यवहारस्तु पूर्वोक्तैव । शेकुर्वज्जवारः ॥ ३८ ॥

शशकेत्यादि ।— शशकमस्तकमात्रं कल्कः शेषाङ्गस्यान्वा-
दिहीनस्य काथः एतत् काथार्थश्च जलस्य षोडशशरावाः
स्थाप्यास्तत्वारशरावा इति । हतस्य कुडवोऽष्टौपकानि ॥ ३९ ॥

शशकस्य कषायेत्येत्यादि ।— आकृतिमानात् शशकगुड-
कमेकं अत्रापि पूर्ववदेव काथकरणं पयसा समं तुल्यं अतः
पञ्चगुणः पाकः अन्ये तु चतुर्गुणमाहुः । एतन्मते काथार्थज-
लस्य द्वादशशरावाः स्थाप्यास्तत्रय इति । इति कृष्णजेषु ॥ ४० ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— त्रिफलेति छेदः सापि काथचूर्णादि-
विषयोपयोज्या हतश्च यदि सामान्यत एव चाक्षुष्यं तथापि
पूराणमतिशयेन बोध्यं अतएव सुश्रुते हतं पूराणं त्रिफलां

लिङ्गात् सदा वा त्रिफलां सूक्ष्मितां
 हतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
 समोरजे तैलशुतां कफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥
 कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलायानिषेवितम् ।
 मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥
 बल्लैफलं चूर्णमपथ्यवर्जं सायं समश्नाति हविर्भोध्याम् ।
 स मुच्यते नेत्रगतैर्बिकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनोमनुष्यः ॥
 सघृतं वा वराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ ४२ ॥
 जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।
 त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
 अलगण्डूपैः प्रातर्बुद्धयोऽम्भोभिः प्रपूर्वं सुखरन्ध्रम् ।
 निर्द्वयसुक्ष्मं च क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥
 भुक्त्वा पाणितकं घृष्टा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।
 अचिरेणैव तद्धारितिमिराणि व्यपोहति ॥
 सुखावतीवर्त्तिः ।

कतकस्य फलं शङ्खं तूपणं सैन्धवं सिता ।

शतावरं पटोलमुन्नफलकान् यवानपि । निषेध्यमानस्य जनस्य
 बलतोभयं सुषोरान्तिमिरान् विद्यते इति ॥ ४१ ॥

लिङ्गादित्यादि ।— सूक्ष्मतस्य । युक्तिः इति मातृया ।
 अत्र बल्लैफलं चूर्णमित्यादेरनन्तरं सघृतं वा वराकाथं शील-
 येत् तिमिरामयीति न युक्तः । कल्कः काथोऽथवा चूर्णमित्या-
 दिनैर्बोक्तार्थत्वात् ॥ ४२ ॥

जाता इत्यादौ ।— धावनादिति प्रक्षालनात् । निर्द्वय-
 सुक्ष्ममिति अवगाढं सिद्धं ना इति पुरुषः ।

भुक्त्वा इत्यादौ ।— पाणितकमित्यनन्तरमाचमनान्तवारिप-
 रिश्रुतमिति शेषः ।

फेणोरसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।

कुङ्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काचमर्धशुकान्तयैव च ।

कण्डुलोदार्वुदं हन्ति मलञ्चाग्नौ सुखावती ॥ ४३ ॥

चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्धनःशिला ।

सर्वमेतत् समं कृत्वा क्षागक्षीरेण पेययेत् ।

नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्बुदानि च ।

अविकानि च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति

अपि दिवार्धिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।

वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम वृणां दृष्टिप्रसादनी ॥ ४४ ॥

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्योलवणानि च ।

कण्डुतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

कुमारिकावर्त्तिः ।

अशीतिस्तिलपुष्पाणि यष्टिः पिप्पलीतण्डूलाः ।

जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचाणि च षोडश ।

एषा कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवारयेत् ॥ ४५ ॥

कतकस्येत्यादि, कतकस्य फलं जलप्रसादनफलं शङ्खं शङ्ख-
नाभिः सिता शर्करा फेणः समुद्रफेणः चौद्रमत्वाञ्जनार्थं पेय-
णञ्च जलेन दूयञ्च वर्त्तिः पित्तान्विते तिमिरे भद्रा । चन्द्रो-
दयवर्त्तिस्तु कफतिमिरे प्रशस्ता जलेन चाञ्जनमिति श्रीकण्ठः
तत् सिद्धत्वाञ्चक्षुष्यत्वाञ्च मधुनापि व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ४३-४४ ॥

हरीतकीत्यादौ ।- लवणशब्दः सैन्धववचनः चक्षुष्यत्वाञ्च
तच्च प्रथमभागापेक्षया चतुर्थांशमित्याहुः । दूयमपि कफे
हिता । न क्वचित् प्रतिहन्यत इति पित्तावपि न बाधेत

त्रिफलाकुबुटाण्डत्वक्काशीशमयसौरजः ।
 मीक्षोत्पलं विडङ्गानि फेणश्च सरितां यतेः ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्तान्महाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ४६ ॥
 चन्दनत्रिफलापूगपलाशतद्व्योषितैः ।
 जलपिटैरियं वर्त्तिरयेषतिमिरापहा ॥ ४७ ॥
 निशाद्वयाभयामांसीकुष्ठक्षणाविधूर्णिताः ।
 सर्व्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥
 व्योषोत्पलाभयानुकुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्त्तिः क्षता हरेत् ।
 अर्ब्धदं पटलं काचं तिमिरार्भ्यान्मुनिक्षुतिम् ॥
 तूषणं त्रिफलावक्त्रं सैन्धवालमनःशिलाः ।
 क्षोषोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शशाङ्कपापहा ॥ ४८ ॥

इत्यर्थः । एषा कुमारिकावर्त्तिरित्यत्र कुसुमिकावर्त्तिरिति
 वृन्दे पठ्यते ॥ ४५ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— काशीशं धातुकाशीशं अयसौमारित-
 प्लुटितस्य रजः भावयेदिति स्यापयेत् त्रेपयेदिति वा । क्षीरे-
 णेति आजेनैवेत्याहुः । वर्त्तयेदिति वर्त्तिं कुर्यात् अभिन्नच-
 क्षुष इति अनष्टतारकस्य ॥ ४६ ॥

चन्दनेत्यादौ ।— पूगं गुवाकफलं पलाशतद्व्योषितं किं-
 शुक्वेष्टकं पलाशपुष्पस्वरस इत्यन्ये ॥ ४७ ॥

निशेत्यादौ ।— सुगतोषुष्ठक्षान्निर्मितत्वात् सौगतम् ।
 व्योषेत्यादौ ।— तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । तूषयेत्यादौ ।— वक्त्रं
 तगरपादुका । आलं हरितालम् ॥ ४८ ॥

एकगुणा मागधिका विमुखा च इरीतकी ।

सलिलपिष्टा वर्त्तिरिव नयनसङ्घातौ तिमिरपटलाकाचान् इरी ।

चन्द्रप्रभावर्त्तिः ।

अञ्जनं श्लेतमरिचं पिप्पली मधुवर्जिका ।

विभोतकस्य मध्वन्तु यङ्गनाभिवीजः शिवा ।

एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।

कायाग्रुन्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥

अर्धदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकम् ।

अधिमांसं मलैव यक्ष्ण रात्रौ न पश्यति ॥

वर्त्ति चन्द्रप्रभानाम् ज्ञातान्यमपि शोधयेत् ॥ ४८ ॥

शीनागार्ज्जुनाञ्जनम् ।

त्रिफलाब्धोषसिन्धुयष्टीतुष्यरसाञ्जनम् ।

प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोभं ताम्रं चतुर्दश ।

द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।

नागार्ज्जनेन लिखितास्तम्भे पाटलिपुत्रके ।

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानान्तथैव च ।

सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते भ्रुवम् ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पित्तपुष्पकरक्ताताः ।

अञ्जनाल्लोभ्रतोयेन चासन्धतिमिरं जयेत् ॥

चिरसंकादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।

सर्वालीयत्यक्तच्छ्रेण प्रसादं चाधिगच्छति ॥ ५० ॥

एकगुणेत्यादौ ।— अत्र अर्धेतिमिरपटलाकाचइरीति पठनीयं अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् । अञ्जनमित्यादि अञ्जनं रसाञ्जनं श्लेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् । एवं सर्वत्र ॥ ४८ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— जन्तुघ्नं विडङ्गं ताम्रं च मारितं ग्राह्यम् । चतुर्दशेति संख्याकथनेन अस्यावर्त्ते चतुर्दशाङ्गीति नामान्तर-

पि यत्नो सतगरो यत्नपतां वर्त्तयेत् सन्धुकां सह रिद्रासु ।

एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुवर्णसमिच्छति चक्षुः ॥

कोकिलावर्तिः ।

व्योषावचूर्णसिन्धुत्वक्प्रकाराञ्जनसंयुता ।

सुदिका जलपिष्टेयं कोकिलातिमिरापहा ॥

त्वोग्नि कटुनि करञ्जफलानि हे रजनी सह सैन्धवकक्ष ।

विखतरोमैरुण्य च सुसंवारिचरं दृश्यं प्रवदन्ति ॥

हन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिष्ट्विष्टशुक्ककमयाञ्जनञ्च ।

अञ्जनं कञ्जनरञ्जनकक्षं हृक् च न नश्यति वर्षशतञ्च ॥ ५१ ॥

नीलोत्पलं विहङ्गानि पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

अञ्जनं सैन्धवसैव सदृष्टिमिरनाशनम् ॥

पत्रगैरिककपूरयष्टोनीलोत्पलाञ्जनम् ।

मपि सूचितम् । बाभटवचनात् । सन्धे शिलासन्धे । किंशु-
कस्वरसेनेति किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ ५० ॥

पिप्पलीमिथ्यादौ ।— उत्पलपत्रं उत्पलपुष्पस्य पत्रम् ।
वर्त्तयेदिति वर्त्तिं कारयेत् ।

व्योषेत्यादौ ।— अञ्जनं सौवीराञ्जनं कोकिलवत् कृष्ण-
वर्णवत् कोकिलेति वर्त्तः संज्ञा । त्रीष्टित्यादौ ।— हे रज-
नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गे ऋसेकाराम्नेऽपि रजनी-
शब्दोऽस्तीति ज्ञेयम् । वारिचरः शङ्खनाभिः वारिचर इति
पाठे वारिचरः मुस्तकं हन्ति तमस्तिमिरमिति अन्धकारत्वसा-
धर्म्यात्तमः, सहृद्यं तिमिरं हन्तीति । अञ्जनकमिति संज्ञायां
स्वार्थे कः जवरञ्जकं जनानुरागकारीत्यर्थः । दोषकाञ्च-
कन्दः ॥ ५१ ॥

नीलोत्पलेत्यादौ ।— अञ्जनं रसाञ्जनं एवं वक्ष्यमाणेषु ।
पत्रेत्यादि पत्रं तेजपत्रं गैरिकं स्वर्णगैरिकम् । शङ्खसेत्यादौ

नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिरावहम् ॥
 शङ्खस्य चतुरोभागासद्वर्णेन मनःशिक्षा ।
 मनःशिक्षां मरिचं मरिचावर्णेन पिप्पली ॥
 बारि ऽ तिमिरं हन्ति अर्धदं हन्तिमस्तुना ।
 पिप्पलितं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 हरिद्रानिम्बपत्राणि पिप्पल्योमरिचानि च ।
 भद्रसुखं विडङ्गानि सप्तमं विष्टभेषजम् ॥
 गोमूत्रेण गुडी कार्ब्यां क्षागमूत्रेण चाञ्जनम् ।
 ज्वरांश्च निषिक्तान् हन्ति भूतावेशनाद्यैव च ॥
 बारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटञ्जलाया ।
 मन्तान्धं भङ्गराजेनानारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥
 शिशिरेण परिष्ठावमधुषं पिप्पलितन्त्रया ।
 संगृह्योपरतानलक्तकरसेनाख्य गण्डूपदान् ॥
 लाक्षारञ्जितद्वलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधुनिषितान् ।

चतुरोभाग इति छान्दसत्वात् । एतैर्जलपिष्टैर्वर्त्तिः कार्ब्या ।
 स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति उत्कृष्टशक्तिकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।— भद्रसुखं कान्तक्रामकः । भङ्गराजेनेति
 भङ्गराजस्वरसेन । शिशिरेणेत्यवध्यायजलेन । अधुषं सुखरो-
 गविशेषः प्रभावादेव हन्ति ज्वरांश्च निषिक्तान् हन्ति इति
 निचलस्तु आयुष्वदं पठति ।

संगृह्येत्यादौ ।— उपरतानिति क्षतान् आख्यलक्त-
 करसेन भावयित्वा इत्यर्थः । लाक्षारञ्जितं द्वलमलक्तकम् ।
 उत्तमसर्पिषा गव्यहृतेन । क्षतगण्डूपदान् अलक्तकरसं दत्त्वा
 आपते शोषयेत् तदसु चूर्णीकर्त्तव्यम् । तदसु तत् गण्डूपद-
 चूर्णं यष्टिमधुचूर्णेन सह अलक्तकमन्त्रेण दत्त्वा सूत्रेण संवेद्य
 वर्त्तिः कार्ब्या तया वत्तरी गव्यहृतमिश्रितया दीपः प्रज्वाल्य-

प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषानलशिखासन्तापजं कज्जलं
 दूरासन्ननिशान्धसर्व्वेतिमिरप्रध्वंसशृङ्गोदितम् ॥
 भूमौ निष्टट्याकुल्या अञ्जनं शमनन्तयोः ।
 तिमिरकाचाग्नीहरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ५३ ॥
 त्रिफलाभङ्गमक्षौषधमध्वाज्यह्वागपयसि गोमूत्रे ।
 नागं सप्तनिषिक्तं करोतिगण्डोपमञ्जयुः ॥ ५४ ॥
 त्रिफलासखिलयोगे भङ्गराजद्रवे च
 हविषि च विषकल्के क्षीरे अजे मधूये ।
 प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं
 प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत्तच्छलाकाम् ॥

स्तद्वीपशिखोपरि निर्मलकाचादिपातं कृत्वा कज्जलपातनं
 कर्त्तव्यं तेन कज्जलेन कटुषोणाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रिया-
 मार्गः । आन्ध्रशब्दोदुरादिभिः सम्बध्यते । प्रत्येकं तयोरिति
 दूरासन्नाभयोर्निशान्धदिवान्धयोरिति वा धूमिका धूमिका-
 बलोकनम् ॥ ५३ ॥

त्रिफलेत्यादि ।— त्रिफलायाः काथः भङ्गराजस्य स्वरसः
 मक्षौषधं शुण्ठो तस्याः काथः नागं सीसं एतच्चाग्न्या वायर्त्तय
 त्रिफला कायादावेकैकस्मिन् तत्सीसकं सप्तधा निर्व्वाप्य तेन
 सीसकेन शलाका कर्त्तव्या तथा तिमिराञ्जनलिप्तया केवलया
 वा प्रस्थरादिष्टया अञ्जनं कार्त्तव्यमिति परिपाटीभाविप्रयो-
 गदर्शनात् ॥ ५४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— हविषि च विषकल्के इति विषं मार-
 कद्रव्यं कल्करूपं तत्र स्नादयि हविषि । अतएव चन्द्राटे हविषि
 च विषमिश्र इत्युक्तः । वाभटेऽपि सविषाज्यमजापय इत्युक्तम् ।
 कधूय इति प्रचुरे मधुनि अन्येतु मधुशब्देन यष्टिमधु वदन्ति ।

सवितुर्ब्रह्मकाले साञ्जना व्यङ्गना वा
 करकरिकसमेतान् रौप्यैश्चिद्यरोगान् ।
 असितसितसमुत्थान् सन्निवर्त्ताभिजातान् ॥
 हरतिनयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ ५५ ॥
 चिञ्चापतरसं निधाय विमले चौदुखरे भाजने ।
 मूलं तत्र निवृष्टसैन्धवदुतं गौञ्जं विधौष्यातपे ॥
 तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राङ्गने शस्यते ।
 काचाभ्रार्जुनपिच्छिते सतिमिरे खावच्च निर्व्यासयेत् ॥ ५६ ॥
 चित्राषष्ठीयोगे सैन्धवममलं
 विचूर्ण्य तेनाक्षिशममञ्जनेन तिमिरम् ।
 गच्छति वर्षाऽसाध्यमपि दद्यात्
 उशीरनिर्व्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
 तच्चूर्णं सष्टतं भूयः पचेत् चौद्रं क्षिपेद्धने ।
 शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वज्ञे तिमिरेऽङ्गनम् ॥ ५७ ॥

उक्तं हि वाभटे—वराजलं मृद्गजलं सविषाज्यमजापयः ।
 यटीरसश्च यत् सौख्यं सप्तकृत्य पृथक् पृथगिति । साञ्जना ति-
 मिराञ्जनेन सहिता व्यङ्गना तद्रहिता करकरिका बालुकाभि-
 भूतनेत्रवेदनावत् वेदना ॥ ५५ ॥

चित्रेत्यादौ ।— चौदुखरे भाजने ताम्रादिपात्रे । गौञ्जं
 मूलं काकणान्तिका मूलं विमलाञ्जनं सौवीराङ्गनम् ॥ ५६ ॥

चित्रेत्यादि ।— चित्राषष्ठीयोगे इति चित्रानक्षत्रदुक्त-
 षष्ठां दद्यादित्यादि वाभट्टस्य कथेति पिप्पली कान्दसत्वात्
 क्रस्वत्वम् । श्रुत इति वस्त्रपरिश्रुते एतच्चौशीरनिर्व्यूह विशेषश्च
 उशीरमूलस्य काथः कणासैन्धवदुतानि मिलित्वा पादिकानि
 अष्टमांशानि वा दत्त्वा पाकात् घनः कार्यः । शीते चास्मिन्
 पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् । वैद्यप्रसारकेत्वस्या विवरणं यथा उशी-

धात्रोरसाञ्जनद्वौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।

पित्तानि ज्ञान्तिरोगव्री तैमिथ्यपटलापहा ॥ ५८ ॥

शृङ्गवेरं शृङ्गराजं यष्टैतैलेन मिश्रितम् ।

नखमेतेन दातव्यं मन्त्रापटलनाशनम् ॥

लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विपूर्वकम् ।

विज्ञा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्नानेन पूरयेत् ॥

रस्य पलद्वयं जलस्य चत्वारः शरावाः स्थाप्यस्तु शरावएकः
पूते तस्मिन् प्रक्षेपार्थं कणासैश्वर्ययोः प्रत्येकमष्टमाषकं घृतस्य
च कर्षः । पुनः पाकेन घनीभूते शीते च मधुनः कर्षः ॥ ५७ ॥

धात्रीत्यादि । धात्रीकाष्ठे रसाञ्जनवूर्णं घृतञ्च प्रक्षिप्य
पुनः पाकात् रसक्रिया साध्या । रसक्रिया घनीभूतकायस्य
सञ्ज्ञा । शीते च मधु प्रक्षेप्यं मानमेषां सर्वेषां पूर्वैर्वादति ॥ ५८ ॥

शृङ्गवेरेत्यादि ।— यष्टिमधुसावितेन तैलेन मिश्रितं
शृङ्गवेरशृङ्गराजवूर्णं नखं किम्बा शृङ्गराजस्वरसे तैलमिश्रिते
शृङ्गवेर यष्टिमधुवूर्णं प्रक्षिप्य नखं कार्यम् । लिङ्गनाश
इत्यादि ।— लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति दृष्टिस्तस्य नाशोलिङ्ग-
नाशः । कफोद्भूतद्वयनेन वातजः पित्तजश्च विद्धो न सिध्य-
तीति दर्शयति यथावद्विपूर्वकमिति विविधविदेहसुश्रुता-
द्युक्तः तत्रानुसन्धेयः स च विस्तार भयान्न लिखितः । दैवकृते
छिद्र इति अपाङ्गभागवर्त्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यदैवकृतं
छिद्रमस्ति तस्मिन् तदुक्तं सुश्रुते मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ क-
ण्णान्मुक्ता स्थाप्यतः । उन्मील नयने सम्यक् छिद्रे दैवकृते
ततः । शलाकया ताम्रमय्या व्यधयेदित्यादि । कणात् कण-
मण्डलात् प्रसृति द्वौ शुक्लभागौ तत्कामध्ये दैवकृतं छिद्रं
यदस्ति तस्मिन् विधेदिति । व्यधश्च तथा कर्त्तव्यो यथा एकैव-
परं त्वगभिद्यते । सम्यग्व्यधश्चिद्भूतं सुश्रुतेनोक्तं यथा वारि-

ततोदृष्टे सुरूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।
 नानं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 ततोदृष्टे निरावाधे शयितोत्तान एव च ।
 उन्नार तासक्षवयुष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्त्रणास्नेहपीतवत् ।
 त्यक्त्वात्यङ्गाद्वारयेत्त कषायैरनिजापहैः ॥
 वायोर्भयात्यङ्गादूर्ध्वं स्नेहयेदक्षि पूर्ववत् ।
 दशरात्रन्तु संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
 पश्चात् कर्म च सेवेत लघ्वन् चापि मातृया ॥ ५१ ॥

गमे सम्यक् शब्दश्च व्यधने भवेदिति । असम्यग्विद्वे तु शोणि-
 तागमादिति । पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति । सद्यःक्षतरोपणखोभ्र-
 रक्तचन्द्रनम् । त्रिफला वूर्णं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनं अन्येतु धुसूर
 पिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति । निरावाध इति 'धूमातपादि-
 रहितस्थाने । शयितोत्तान एवेति एतच्च चक्षुर्दयोर्व्यग्रधे
 ज्ञेयम् । एकतरस्य वग्रधेतु विद्धा चक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं
 ज्ञेयम् । वाभटेऽप्येवमेवोक्तम् । उन्नारेत्यादौ ।— उत्कम्पनं
 कम्पनमेव । तत्कालमिति सप्ताहम् । उक्तं हि वाभटेक्षवयुका-
 समुन्नारं सप्ताहं नाचरेदिति । ऊर्ध्वमिति उत्तानशयनात्
 परं उन्नारदानि सप्ताहं परिहरेदित्यर्थः । यन्त्रणा स्नेहपीत-
 वदिति स्नेहपीतस्येवाचाराचारादिनियमः । पूर्ववदिति वस्त्रे-
 णाच्छाद्य । कियन्तं कालमयं विधिः कार्यं इत्याह दशाहमेव-
 मित्यादि ।— संयम्येति एवमुत्तानशयनादिना आत्मानं नि-
 यम्य अनन्तरं दृष्टिप्रसादनादिहितं पश्चात्तत्पुनश्चापि कर्म
 सेवेतेत्यर्थः । दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि लघ्वन्चापीति चकारा-
 द्दशाहाभ्यन्तरेऽपि लघ्वन्त्रविधिं सृज्जिनोति ॥ ५१ ॥

रागद्वन्द्वं हि सुशुतस्य । दोष एतदादः दोषणवत् पीडा

रागश्चोर्ध्वदं शोथोबुद्बुदं केकराक्षिता ।
 अधिमत्याद्यश्चान्ये रोगाः स्फुट्टवेषजाः ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वं भानुपाचयेत् ।
 रुजाग्रामक्षिरोगे वा भूयोयोगान्निबोध मे ॥ ६० ॥
 कल्किताः सृष्टादूर्ध्वायवगैरिकशारिवाः ।
 सुखालेपाः प्रयोक्तवा रुजारागोपशान्तये ॥
 पयस्याशारिवापतमहिष्ठामधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिञ्चतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतिवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्ध्वसु ॥ ६१ ॥
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा ॥

वा अर्ध्वदं अर्ध्वदाकारशोथः बुद्बुदं बुद्बुदाकारशोथः । केक-
 राक्षिता वक्रदृष्टिता टेरेनेत्रमिति यावत् । शूकराक्षिता
 पाठान्तरे शूकरस्येवाधोदृष्टितेत्यर्थः । रोगदूतग्रादि सुश्रुतस्य ।
 यथास्वमिति वातादिप्रतपनीकादिभिः । रुजाग्रामिति चोष्ण-
 दिरूपपीडायाम् ॥ ६० ॥

कल्किताद्वत्यादि ।—वाभटस्य सुखालेप इति एतैः सम-
 भागैश्चक्षुःसमीपे प्रलेप इति रागोऽक्षिलौहित्यम् ।

पयस्येत्यादि ।—वाभटस्य पयस्या क्षीरकाकोली पत्रं
 तेजपत्रम् । वाभटे सुखोष्णः पथ्य उच्यते इत्यत्र सुखोष्णः शम्य-
 क्षत्पर इति पाठः । वातघ्नेत्यादि सुश्रुतस्य । वातघ्नोभद्रहा-
 र्वादिः तेन क्षीरसाधनपरिभाषया सिद्धे पयसि चतुर्गुणे ।
 सर्वकर्ध्वस्विति नस्यपानादिषु ॥ ६१ ॥

शाम्यतीति सुश्रुतस्य । शिरामिति ललाटस्यां शिरां मोक्ष-

दृष्टेरतः प्रसादार्थमङ्कने शृणु मे शुभे ।
 मेघशृङ्गस्य पद्माणि शिरीषधवयोरपि ॥
 मालत्याश्वापि तुल्यानि मुक्तावैदूर्यमेव च ।
 अजाक्षीरेण संपिष्य तान्ने सप्ताहमावपेत् ॥
 प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदङ्कने भिषक् ॥ ६२ ॥
 खोतोजं विद्रुमं फेणं सागरस्य मनःशिला ।
 मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्व्ववद्भिषक् ॥ ६३ ॥
 रसाञ्जनं हतं क्षौद्रं तालीशं स्वर्णैरिकम् ।
 गोशकटद्रुसंयुक्तं पिक्तोपहतदृष्टये ॥
 नलिनोत्पलकिञ्चल्लं गोशकटद्रुसंयुतम् ।
 गुडिकाञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्र्यन्वयोर्द्वितम् ॥

येत् दहेच्चापीत्यन्वयः । दृष्टेरित्यादि ।— सुश्रुतस्य अत इति
 शिराश्चधदाहानन्तरम् । व्यधदाहाभ्यां दोष शेषेण वा कलु-
 षिताया दृष्टेः प्रसादनाय अञ्जनम् । अञ्जन इति अञ्जनद्वयम् ।
 मेघशृङ्गोमेघशृङ्गी पुतस्त्रीवक वृक्ष इत्यन्ये । आवपेदिति
 आलिप्य स्थापयेत् ॥ ६२ ॥

खोतोजमित्यादि ।— सुश्रुतस्य खोतोजं रसाञ्जनम् ।
 पूर्व्वेवदिति—क्षार्गीक्षीरेण पिष्ट्वा तान्नपात्रे सप्ताहं स्थापयेदि-
 त्यर्थः ॥ ६३ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।— गोशकटद्रुमेन वर्त्तिः कार्य्या ।
 नलिनेत्यादि । नलिनं पद्मं ऊत्पलं नौलोत्पलं द्वयोः । कि-
 ञ्चल्लं गोशकटद्रुमेति गोशकटद्रुमेन गुडिकाः कार्य्या इत्याहुः ।
 नदीजेत्यादि सुश्रुतस्य । नदीजं सैन्धवं शङ्खं शङ्खनाभिः शङ्ख-
 स्थाने शिञ्जीति पाठे शिञ्जी हरितमुद्गः अञ्जनं रसाञ्जनम् ।
 गवां यकृत् बुक्काग्रं शकृदित्यपि पाठान्तरम् ।

कथेत्यादि ।— छागवृत् विदार्य तन्मध्ये पिप्पलीं स्थाप-

न हीजयङ्गतिरुटम्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च निशेगवां यकृत् ।

सचन्दनेयं गुडिकाय चाञ्जने प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥

कणाच्छागयकृत्तन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।

अचिराद्भन्ति नक्तान्धं तद्वत् सच्चौद्रमूषणम् ॥

पचेत्तु गौत्रं हि यकृत् प्रकल्पितं प्रपूरितं भागधिकाभिरग्निना ।

निषेवितं तदुग्रदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्धमसंशयं खलु ॥६४॥

दध्ना निष्टं मरिचं रात्र्यन्थाञ्जनमुत्तमम् ।

ताम्बूलयुक्तं खद्योतभक्षणञ्च नदर्थक्यम् ॥

शफरीमत्स्यचारो नक्तान्धमञ्जनात् विनिहन्ति ।

तद्द्रामटङ्गणकर्णमलसैकशोञ्जनान्धधुना ॥

यित्वा उत्स्वेदयेत् । पक्वा उत्स्विन्वा तद्रसपेषितेति उत्स्वे-
दाब्जना पिष्टा वर्त्तिः कार्येत्यर्थः । तद्वत् सच्चौद्रमूषणमिति
उषणं मरिचं पूर्ववत् छागयकृत् पिष्टं विदार्य तन्मध्ये मरिचं
स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत् तत आकृष्य उत्स्वेदावशिष्टजलेन
तन्मरिचं संपिष्य वर्त्तिः कार्येत्यर्थः ।

पचेदित्यादि । — पचेदुत्स्वेदयेत् । गौधं गोधामवं यकृत्
पिप्पलीपूरणार्थं प्रकल्पितमिति पठितम् । अग्निनेत्यत्र अम्बु-
नेति पाठान्तरे अम्बुना स्वेदनं बोध्यम् । अत्र गोधायकृदूर्ध्व-
पाचितमित्यपि पाठः । निषेवितं यकृदिति तथाभूतं यकृत्
खादितमित्यर्थः । पिप्पलीत्वञ्जनविधिना देयमिति कश्चित् ।
अन्येतु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत्भक्षणविधिना अञ्जनविधया
च विहितं, नक्तान्धं हन्तीत्याहुः अपरस्तु उत्स्विन्नकणा सहितं
यकृदञ्जनविधया निषेवितं सन् नक्तान्धं हन्तीति व्याचक्षते ।
खलु शब्दएवार्थ असंशयमेवेतरर्थः ॥ ६४ ॥

दध्ने तत्रादि योगः पठः । शफरीति । — शफरीमत्स्यम-
न्तर्भूतं दध्ना मधुना सन्धायामञ्जनम् कार्यम् ।

केशराजान्वितं सिद्धं मन्त्रप्राणं हन्ति भक्षितम् ।

न शान्धं नियतं दृष्ट्वा समाह्वात् पथ्यसेविनाम् ॥ ६५ ॥

त्रिफलाहतम् ।

त्रिफलाकायकल्काभ्यां सपयस्कं कृतं हतम् ।

तिमिरास्यचिराद्बन्ति पीतमेतन्निशासुखे ॥ ६६ ॥

महात्रिफलाद्यं हतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भङ्गरसस्य च ।

दृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्थाश्च तत्समम् ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्यारसन्तथा ।

प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥

कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलसुत्पलम् ।

मधुकं क्षीरकाकोलीमधुपर्णीनिदिग्धिका ॥

तत्राधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।

ऊर्द्धपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते ॥

यावन्तोनेत्ररोगास्मान् पानादेवापकर्षति ।

सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥

नक्तान्धेऽतिमिरे कांचे नीलिकापटलावर्द्धे ।

केशराजेतप्रादि ।— रोहितमन्त्रप्रादीना मण्डं केशराजं
दत्त्वा उपदेशात् काष्ठिकेन पक्त्वा भक्ष्यम् ॥ ६५ ॥

इतः परं घृतान्युच्यन्ते ।

त्रिफलेतप्रादौ ।— चतुर्गुणेन त्रिफलाकायेन व्यवहरन्ति
सपयस्कमिति क्षीरं स्नेहसमम् ॥ ६६ ॥

महात्रिफलाहते ।— दृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः ।
मधुपर्णी गुडूची । ऊर्द्धपानादि विधिर्भोजनापेक्षया क्षेया ।
वातपित्तप्रफेडिति वातपित्तकफोद्भूतेषु नेत्ररोगेषु तथा कफ-
वातप्रदूषणात् जातः महर्षिं मन्ददृष्टिश्चापकर्षतीति प्रथः । तथा

अभिष्यन्दे धिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदाबधे ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥
 खवतोवातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरदृक् ।
 गृध्रदृष्टिकरं सद्योवलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 सर्वं नेत्रमयं हन्यात्त्रिफलाद्यं मज्जदृक् ॥ ६७ ॥
 त्रैफलं हतम् ।

त्रिफलात्प्रषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलाविडङ्गं नागकेशरम् ॥
 नीलोत्पलं शारिवे हे चन्दनं रत्ननीहयम् ।
 कार्ष्णिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥
 हतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वं नेत्ररुजापहम् ।
 तिमिरं दोषमास्त्रावं कामला काचमर्बुदम् ॥
 वीसर्पं प्रदरं कण्डुं रक्तं शययुमेव च ।
 खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनन्तथा ॥
 विषमग्नरमर्षाणि शुक्रश्लेष्म व्यपोहति ।
 अन्ये च वृक्षो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः ॥
 तान् सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
 नचैवास्त्रात् परं किञ्चिद्विषभिः काश्यपादिभिः ॥
 दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रैफलं हतम् ॥ ६८ ॥

वातपित्ताभ्यां खवतश्चक्षुषः पथ्यमिति शेषः । तथा कण्डासन्न-
 दूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सोपस्करं व्या-
 ख्येयम् । पुनः सर्वं नेत्रमयं हरतेऽथ कथनं सर्वं नेत्रमयहर-
 णस्यावच्छकोपदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

त्रिफलेत्यादि । त्रिगुणं त्रिफलारसमिति हतप्रस्थविशेष-

विफलादृतम् ।

फलतिकाभीरकपायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम् ।

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यान्निदोषं तिमिरं प्रहृष्टम् ॥ ६१ ॥

भङ्गराजाद्यं तैलम् ।

भङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य गुडं पक्वं सद्योदृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याडलीपलितघ्नं मासेनैतन्नसंशयः ।

गवां शकृत्कायविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नक्षतः ॥

एतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाश्च तैलं पबनादृगुल्लयोः ॥ ७० ॥

गन् । विषमज्वरमर्म्माणीति विषमज्वरस्तथा मर्म्माणीति
शेषः ॥ ६८ ॥

फलतिकेत्यादौ ।— अभीरु शतमूली तत्र फलतिकस्य
कायः शतमूल्यास्तु स्वरस इत्यर्थः । सममिति साध्वित्यर्थः ।
उक्तं हि मेदिनीकारकोषे सर्वं साधुसमानेषु समं स्यादभिधेय-
वदिति । अन्ये तु सममिति सकार्ये यथोक्तकषायादिना सह
सिद्धमित्यर्थ इत्याहुः ॥ ६९ ॥

गवामित्यादि सुश्रुतस्य । गवां शकृत् कायविपक्वमिति
गोशकृतः कायोवाष्टगुणाम्बुना कार्यः सद्योदृष्टिं देयमिति
परिभाषा व्यवहारवाविता । एतं हि केवलमिति केवलमित्य-
संस्कृतम् । नक्षत इति दृष्टापि सम्बध्यते । अश्वतैलञ्च सुश्रुते
वातव्याधिवुक्तं कस्मिंश्चित् सुश्रुतपुस्तके एतं हितं केवलमेव
पैत्तिक इत्यस्यानन्तरं अजाविज्ञं यन्मधुरैर्विपाचितम् । तैलं
स्थिरादौ मधुरे च यत्गण इति पाठो दृश्यते सच पाठस्तथा-
विधाकारपुस्तकेषु न दृश्यते टीकाकृद्भिश्च न व्याख्यातः तथा
संग्रहकृद्भिश्च न प्रामाण्यैर्विशिष्ट इति कृत्वा अनार्थ इति
शेषः ॥ ७० ॥

वृषबल्लभं तैलं दृढम् ।

जीवकर्णभक्तौ मेदे द्राक्षांशुमतीनिदिग्धिका दृढती ।

मधुकं बला विडङ्गं मण्डिष्ठा शर्करा रास्त्रा ॥

नीलोत्पलं शदंष्ट्राप्रपौण्डरीकं पुनर्नवावणम् ।

पिप्पल्याः सर्वेयां भागैश्चांशिकैः पितैः ॥

तैलं वा यद्रि वा सर्पिर्दन्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।

आत्मेय निम्बितमिदं तैलं वृषबल्लभं सिद्धम् ॥

तिमिरं पटलं काचं नक्तान्धं चार्बुदन्तथान्धस्य ।

श्लेतश्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥

मुखनासादोर्गन्धं पलितश्चाकालजं हनुसम्भम् ।

कासं ध्वासं शोषं चिक्कां स्रग्भं तथात्ययं नेत्रे ॥

मुखजैह्वारमर्द्धभेदं रोगं वाङ्मयहं शिरःसम्भम् ।

रोगानशोर्द्धजत्राः सर्वानचिरेण नाशयति ॥

नस्यार्थं कुडवं तैलं पक्वव्यं वृषबल्लभे ।

अक्षांशैः शाणिकैः कल्कैरन्ये भङ्गादितैजवत् ॥

अभिजित तैजम् । दृष्टिनेषु ।

तैजस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।

आमल तस्वरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतम् ॥

जीवकेत्यादौ ।— अंशुमती शालपर्णी अक्षांशिकैरिति अक्षः कर्षस्तस्यांशश्चतुर्थभागः साधकश्चतुष्टयम् । तेन शाणिकैरित्यर्थः तेन सर्वे मिलित्वा द्वादशमाषिकाधिकं पलं भवति अनेन तैलकुडवः साध्यः नस्यार्थं तैलकुडवः पच्यत इति संप्रदायः कुडवश्चाष्टौ पलानि नच कल्कस्तु स्नेहपादिक इत्यनेन विरोधः कल्कपलेनापि तैलकुडवपाकदर्शनात् तथा पूर्वोक्त-भङ्गराज तैले तथा वक्ष्यतायाभिजितनाम्नि तैले च किम्बा अक्षांशिकैरिति कार्षिकैः अभिन्न पचे कल्कस्य वज्रत्वात् तैल-

कृत्वाभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्मुनिप्रोक्तम् ।

विमलां कुरुते दृष्टिं तष्टामप्यानयेत्तथा ॥ ७१ ॥

अर्धे तु छेदनीयं स्यात् क्षणाप्राप्तं भवेद्यदा ।

वडिशविद्वसुन्मस्य त्रिभागश्चात्र वर्जयेत् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीत्रिफलाद्यालौहचूर्णं ससैन्धवम् ।

भङ्गराजरसे पिष्टं गुडिकाञ्जनमिष्यते ॥

अर्धे सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेणशङ्ख-

सिन्धूल्यगैरिकशिलासरिचैः समाश्रैः ।

पिष्टैश्च माक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यर्धेकाचतिमिरार्जनवत् रोगान् ॥

कौम्भस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपमेचनैः ।

प्रत्यः साध्यः व्यवहारस्तु पूर्वमेव । यदि वा सर्पिरिति पैत्तिके
तिमिरे सर्पिः पक्तव्यं दृष्टिजेध्विति दृष्टिमण्डलरोगेषु ॥ ७१ ॥

अर्धेति अर्धे आमा इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः ।
अर्धेच्छेदनीयमिति मण्डलाग्रे येति शेषः । समुच्चस्येति सूच्य-
ग्रेणेति शेषः सूच्यग्रेण समुच्चस्य उत्तोल्य अनन्तरम् । वडि-
शेन पिष्ट्वा मण्डलाग्रेण छेदयेदित्यर्थः । त्रिभागमिति तृतीय-
भागं कनीनिकां वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं हि रक्षन् कनीनिकां
क्षिन्द्याच्चतुर्भागावशेषितमिति ॥ ७२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—भङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनमेत्याहुः ।
गुडिकाञ्जनं वर्त्तिरित्यर्थः । 'अजकाक्षिरोगभेदः । पुष्पाख्ये-
त्यादि ।— पुष्पाख्यं पुष्पकाशीशं तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं सिता
शर्करा शङ्खः शङ्खनाभिः गैरिकशिला गैरिकमेवेति श्रीकण्टः ।
माक्षिकरसेनेति मधूरूपद्रवेण । रसक्रियेयमिति एतत् सर्वं

स्वादुशीतैः प्रशमयेत् शुक्ति कामञ्जनैस्ततः ।

प्रवालमुक्तावैदुर्ग्रन्थस्तटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतं क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापङ्कम् ।

शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ।

सितयाणैवफेणो वा पृथगञ्जनमर्जने ।

शुक्लजेषु ।

पैतृं विधिमशेषेण कुर्याद्दर्जनशान्तये :

वैदेहीसितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।

मातुलङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापङ्कम् ॥ ७३ ॥

भित्तोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥

धूपं प्रचुरतरमधुना समालोक्ष्य वंशनलिकायां स्थाप्यमेतत्
रसक्रियाविधानं वदन्ति । अतएव पिष्टं क्षौद्रेण चालोक्ष्य
इत्यादि वचनमपि पठन्ति ।

कौन्धस्येत्यादि ।—कौन्धं सर्पिर्दशवर्षस्थितं वृत्तम् । प्रवा-
लेत्यादि ।—क्षौद्रेण पेषणमञ्जनञ्च । पैतृं विधिमिति पित्ता-
भिष्यन्दोक्तविधिं उक्तं हि पित्ताभिष्यन्दशमनाविधिर्दर्जनशा-
न्तिकरमिति ।

वैदेहीत्यादि ।—वैदेही पिप्पली सितमरिचं शोभाञ्जन-
बीजम् । इति शुक्लजेषु ॥ ७३ ॥

भित्तेत्यादि ।—सुशुतस्य भित्तेति ब्रीहिसुखेनेति शेषः ।
यद्यप्युपनाहं केवलं कफज एव तथापि कफजमिति स्वरूपपरं
ज्ञेयम् । पिप्पलीमधुसैन्धवेरित्यनन्तरं प्रतिसारणमिति शेषः
अत्र लेखनान्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम् । उक्तं हि वामटे उपनाहं
भिषक् स्विन्नं भिन्नं ब्रीहिसुखेन तु । लेखयेत् मण्डलाग्रेण

पथ्याक्षधात्रीफलमध्यवीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्बिन्दधीनं वर्त्तिम् ।
तथाञ्जयेदश्रुमति प्रगाढमच्छोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ७४ ॥

सन्धिजेषु ।

स्त्रावेष्टु त्रिफलाकाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।
क्षौद्रेणान्येन पिप्पल्या मिश्रं विधेच्छिरां तथा ॥
त्रिफलासूतकाशीशसैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ ७५ ॥
स्त्रिन्नां भित्त्वा विनिष्पीष्ट भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
शिलैलानतसिन्धुतैः सक्षौद्रेः प्रतिसारयेत् ॥

ततश्च प्रतिसारयेदिति । अन्ये तु भेदनप्रतिसारणाभ्यां अशमे
लेखनं प्रच्छन्नञ्च देयमित्याहुः ।

पथ्येत्यादौ ।—फलमध्यवीजपदं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । त्रिद्व्येकभागैरिति पथ्यावीजादिषु यथाक्रमं योज्यं अत्र
पानीयेन पेषणं मधुना त्वञ्जनमिति व्यवहरन्ति ॥ ७४ ॥

स्त्रावेष्टित्यादौ ।—प्रयोजयेदिति पिवेत् । यथादोषमिति
क्षौद्रेण पित्तरक्ते आन्येन वाते पित्ते रक्ते च पिप्पल्यातु
कफे । एभिरप्रशमे शिराव्यध इति ।

त्रिफलेत्यादि सूत्रतस्य । त्रिफलाकाथगोमूत्रे मिलित्वा
पलचतुष्टये काशीशसैन्धव रसाञ्जनं पलमानं प्रक्षिप्य पुनः
पाकेन घनतामापाद्य रसक्रिया विधेया । किन्तु काशीशरसा-
ञ्जनापेक्षया सैन्धवमल्पमानं व्यवहरन्ति दृष्ट्वाः । मूत्रस्थाने
तुल्येति निश्चलः पठति । तन्मते त्रिफलाकाथस्यैव .पलचतुष्टयं
किन्तु सूत्रुते वज्रपुस्तकेषु च मूत्रपाठ एव दृश्यते । भिन्ने
स्यात् प्रतिसारणमिति रसाञ्जनचूर्णमधुभ्यामेव प्रतिसारणं
ज्ञेयम् । इति सन्धिजेषु ॥ ७५ ॥

प्रतिसार्याञ्जनैरिति अञ्जनैः कज्जबैः । रोचनेत्यादि ।—

रज्ज्वनमधुभ्याश्च भिन्नां वा शस्त्रकर्षयित् १
 प्रतिसारयन्नेत्रेऽर्धेऽङ्गुष्ठोर्दीपशिखोद्भवैः ॥
 स्वेदयेद्दृष्ट्यापुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेन गण इष्यते ।
 निमिषे नासया पेयं सर्पिस्त्रेण च पूरणम् ॥
 स्वेदयित्वा विषग्रन्थिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्कं भित्त्वा तु बद्धेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ ७६ ॥
 वर्त्मन्यलेखं बद्धशस्तद्विच्छोषितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकश्च पित्तरोगातुरोभजेत् ॥
 पित्तेऽन्निग्धोवमेत् पूर्वं शिराव्यधं श्रुतेऽहनि ।
 शिलारसाञ्जनव्याघ्रगोपितैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥
 हरितालपचादाबसरसारसपेषितम् ।

सञ्श्रुतस्य । क्षारो यवक्षारः रोचनादिषु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः ।
 प्रतिसारणमिह वणसुखे दानं नतु वर्षणम् ।

निमेष इत्यादौ ।— सर्पिस्त्रिफलासिद्धिमिति केचित् ।
 अन्येत्वपक्कमित्याहः । पूरणमिति तेन सर्पिषा चक्षुःपूरणमि-
 त्यर्थः । स्वेदयित्वेत्यादौ । विषग्रन्थिमिति विषवर्त्मन्याक्षिरौ-
 गम् । निराश्रयमिति आश्रयः स्तोटकः निरवाश्रयं यथा स्या-
 न्नत्रा भित्त्वेत्यर्थः । अन्येऽप्याश्रये सति व्याधेरस्य पुनः सम्प्र-
 वात् । उक्तं हि विषग्रन्थिं तथा भित्त्वा यथास्यान्नाश्रयः क-
 चित् । पुनः प्रवर्द्धते यस्यादल्पेऽप्याश्रये स्मित इति ॥ ७६ ॥

वर्जित्वादिना पित्तरोगचिकित्सायाह वर्त्मन्यलेखमिति कर्त-
 शशाण्डकादिपत्रेण वर्त्मवर्षणम् । पित्तलक्षणस्य पूर्वमेवोक्तं
 वामटेनतु कुक्ष्यकादीनामष्टादशानां पित्ताख्या कृता । यथा
 एतेऽष्टादश पित्ताख्यादीर्घकालानुबन्धिन इति ।

अभया रसपिष्टं वा तगरं पित्तनाशनम् ॥
 भावितं वस्तसूत्रेण स्नेहं देवदारु च ।
 काकमाचीफलैर्लेन हृतयुक्तेन बुद्धिमान् ॥
 धूपयेत् पित्तरोगान्तं पतन्ति क्रिमयोचिरात् ॥ ७७ ॥
 रसाञ्जनं सर्जरसोजातीपुष्पं मनःशिला ।
 समुद्रफेणोद्भवथं गैरिकं मरिचानि च ॥
 एतत् समाशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।
 अञ्जनं स्नेदकण्डूघ्नं पक्षाघातश्च प्ररोहणम् ॥
 मसकास्थि चुलुकास्तु तुषोदबवणान्वितम् ।
 तान्नपात्रेऽञ्जनं हृष्टं पित्ते प्रक्लिन्नवर्त्मनि ॥
 तान्नपात्रे गुह्यामूलं सिन्धुस्थं मरिचान्वितम् ।
 आरणालेन संरष्टमञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ७८ ॥

पिल्लीत्वग्दाहौ ।— स्वेदोपि बोध्यो वमनाङ्गत्वात् शिरा
 लालाटी । शिलेत्यादौ ।— गोपित्तस्याप्राप्तौ गोरोचनया
 सर्वत्र व्यवहारः । हरितालेत्यादौ ।— सुरसारस पेक्षित-
 मिति सुरसा पर्णायभेदः सुरहि मङ्गोतिथोके । प्रतिसारणमे-
 तत् । अभयेत्यादौ । तगरं तगरपादुका । भावितमित्यादौ ।
 स्नेहोष्ठं चक्षुष्यत्वात् एतदपि प्रतिसारणम् । काकमाची-
 त्यादौ । फलमेकमेव हृतशिशं धूपार्थम् । धूपनं चक्षुर्व्यास-
 साञ्छाद्य कार्थम् । अन्ये तु एकेन केवलेन भावनादिरहितेन
 धूपनमित्याहुः ॥ ७७ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।— सर्जरसो यक्षधूपः अत्र पेषणं
 मधुनैव । मसकास्थित्यादौ ।— चुलुकी शिशुमारः तस्य मस-
 कास्थि तुषोदकं काञ्चिकम् । तान्न हृत्यादौ ।— गुहा घन्नि-
 यर्णी तस्या मूलं तान्नपात्रे सप्ताहं वर्षयेदिति ज्ञेयम् । अन्ये
 तु गुहास्थाने स्फुरेति पठित्वा स्फुराम्बुमाहुः । तच्च प्रक्षा-

हरिद्रे त्रिफला लोभ्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ।

शङ्कराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेद्बोहभाजने ॥

तथा ताम्बे च सप्ताहं कृत्वा वर्त्तिं रजोऽथवा ।

पिच्छिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षयः ॥

प्रतर्निश्चक्ष्वेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ७१ ॥

चूर्णाञ्जनम् ।

सञ्जिष्ठामधुकोतलोदधिवक्त्रवक्त्रेथगोरोचनाः ।

मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिस्तालीशपुष्पाञ्जनैः ॥

सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं यत् सदा चक्षुषोः ।

कण्डुलोदमलासुशोणितरुजापित्वाऽर्क्षुशुक्रापहम् ॥ ८० ॥

तुल्यकस्य पत्रं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।

त्रिंशता काञ्जिकपत्रैः पिष्ट्वा ताम्बे निधापयेत् ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बह्वयर्षोत्थितानपि ।

तत्वेकेनोपदेष्टाश्रुकण्डूशोयांश्च नाशयेत् ॥ ८१ ॥

खनेन क्षोररहितं कृत्वा अन्नमयिवा प्रयोज्यमिति वदन्ति
अथवास्तु पूर्वेष्वेव ॥ ७८ ॥

हरिद्रेतरादौ । — तथेत्यनेन ताम्बेपात्रे सप्ताहं घर्षये-
दिति योज्यम् । अन्ये तु तथा ताम्बे चेति विकल्पार्थमेतत्
यचनं न समुच्चयार्थः तेन लोहभाजने ताम्बे भाजने वा घर्षये-
दित्याहुः । रजोऽथवेति एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति ॥

सञ्जिष्ठेत्यादौ । — उदविक्रमः रसुद्धयेणः सेव्यसुशीरं पत्रं
तमाशपत्रं तेजपत्रमित्यन्ये पुष्पं पुष्पकाशींश्च अञ्जनं रसाञ्जनं
तालीशपत्राञ्जनैरपि पाऽऽ वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा ॥ ८० ॥

तुल्यकेत्यानि । — वाभटस्य श्वेतमरिचानि शोभञ्जान
बीजानि विंशतिरित्याहुतिमानात् उपदेष्टः पिष्टोद्धिका ॥ ८१ ॥

यायः पक्ष्मोपरोवस्तु रोमोद्धरणलक्षणैः ।
 वर्त्मन्यपचितं लेख्यं आश्रयमुत्क्षिप्तशोणितम् ॥
 प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सक्षिप्तोरुद्धरेच्छनैः ।
 सन्दंशेनोद्धरेद्दृष्ट्या पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥
 रक्षन्निदं दहेत् पक्ष्मा तप्तहेमशलाकाया ।
 पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ८१ ॥
 उत्सङ्गिनी बङ्गलकर्द्दमवर्त्मनी च
 श्यावश्च यच्च पठितं त्विह बङ्गवर्त्म ।
 क्षिप्त्रश्च पोथकिद्युतं त्विह वर्त्म यच्च
 कुम्भीकिनी च सहशर्करयाबलेख्याः ॥
 स्नेहोपनाहनगणौ च विषश्च भेद्यो-
 ग्रस्थिश्च यः किमिष्टतोऽञ्जननामिका च ।
 हतसैन्धवचूर्णेन कफानाहं पुनः पुनः ॥

याय इत्यादौ ।—रोमोद्धरणलक्षणैरित्यनन्तरं कर्मभि-
 रिति शेषः पक्ष्मोपरोवोरोमोद्धरणलक्षणैः कर्मभिर्यायः
 यापनीयः लक्षणैरित्यत्र लेखनैरित्यपि पाठान्तरम् । वर्त्मा-
 न्यपचितमिति पक्ष्मलोमेति शेषः ।

केनप्रकारेणोद्धरेदित्याह सन्दंशेनेत्यादि । दृष्ट्या पक्ष्मरो-
 माणीत्यत्र दृष्टा पक्ष्मरोमाणीत्यपि पाठान्तरम् । रक्षन्नि-
 त्यादौ ।—पक्ष्मेति पक्ष्मस्थानं उक्तं हि पक्ष्मरोगे हृते नास्ति
 दाहं तत्स्थानके भिषक् । तप्तया हेमसूच्या तु बुद्ध्याद्यायभ-
 बाष्टकमिति ॥ ८२ ॥

दूदानो नेत्ररोगेषु मध्येषु ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह
 उत्सङ्गिनीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । बङ्गलकर्द्दमवर्त्तिनी चेति
 बङ्गलवर्त्मकर्द्दमवर्त्मचेत्यर्थः । श्याववर्त्म श्यावश्चेति तथा क्षि-
 प्त्रश्च क्षिप्त्रवर्त्म । विषमिति विषग्रन्थि ।

विलिखे मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ ८३ ॥

पटोलामञ्जुकायैराश्रोतनविधिर्हितः ।

फणिज्झकरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः ॥ ८४ ॥

आनाहपिडङ्गां स्विन्नां तिर्य्यगभिच्चाग्निना दहेत् ।

अर्शस्तथा वर्मनान्ना शुष्कार्शोर्वृद्धमेव च ॥

मण्डलाग्रेण तोष्णेन मूले छिन्द्याद्विषक् शनैः ॥ ८५ ॥

वर्मजेषु ।

सिन्धूत्थपिप्पलीकुष्ठपर्णिनीतिफलारसैः ।

सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् स्नेह्याभिष्यन्दनाग्निनी ॥

पोथकी वस्त्रोपरोवक्रिमिश्रन्यकढणके ॥ ८६ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

दृतेत्यादि ।— दृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखेत् । प्रतिसा-
रयेत् । मण्डलाग्रेण तु प्रच्छयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

पोथकीचिकित्साभाज्ज पटोलेत्यादि-फणिज्झकः पर्णासः ।
रसैरित्यनन्तरं पिष्ट इति शेषः । फणिज्झकपत्रं रसोनस्य
रसैः पिष्टमाश्रोतनमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

आनाहपिडङ्कामित्यादौ दहेदिति केदः । अर्शःप्रभृती-
नान्तु छिन्द्यादित्यनेनान्वयः ॥ ८५ ॥

सिन्धूत्थेत्यादौ ।— चतस्रः पर्णिन्यो गृह्यन्ते विशेषादि-
तयाजः । सिन्धूत्यादीनां प्रत्येकं समं चूर्णं गृहीत्वा त्रिफला-
रसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्येत्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

अथ शिरोरोगाधिकारः ।

वातिके शिरसोरोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानान्मुपनाहंश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥
 कुष्ठमेरण्डमूलाश्च लेपात् काष्ठीकपेषितम् ।
 शिरोऽग्निं नाशयत्याशु पुष्पं वा सुचुकुन्दजम् ॥
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छि रोगदे ॥ २ ॥
 आशिरोऽथायतश्चर्मै कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेश्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥
 निम्बबस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ।
 धारयेद्धारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ।
 शिरोऽस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥

शिरःसंश्रितमर्यानासानयनगतरागाणां चिकित्सितांता
 सम्प्रति तदाश्रयस्य शिरसोरोगाणां चिकित्स्यामाह वातिक
 दूतगदि । स्वेदोऽत्र वातहरद्रव्यकृतस्वरसादिभिः । उपनाहः
 स्वेदविशेषः अन्ये तूपनाहं शिरोवस्तिभेदमाहः । येन मस्तिष्क
 उच्यते तन्त्वान्तरे हि मस्तिष्क उपनाहः । शिरोवस्तिविशेष-
 त्वेनोक्तः । यथा मस्तिष्केऽष्टाङ्गुलं पट्टं वस्ती तु द्वादशाङ्गुल-
 मिति । सुचुकुजेहसिद्ध इति निम्बलः किन्तु पश्चिमे स्थानम-
 स्थान एव ॥ १ ॥

पञ्चमूली वातपैत्तिके खल्पा वातकफे तु मज्जती ॥ २ ॥

आशिरोऽथायतमिति यावता चर्मेणा शिरोवेष्टनं भवति
 तावन्मानं चर्मे गच्छामित्यर्थः । तैलैरिति यथाविधि साधितैः
 पूरयेदित्यङ्गुलीच्छयेन घृतमिति तन्त्वान्तरं दर्शनात् धारुजः
 शान्थै धारयेदिति वाते यामं पैत्तिके यामार्द्धं कफे वक्ष्यमाण
 पञ्चमात्रशतानीतगदि वचनं भिन्नकर्तृकत्वान्मतभेदाविरुद्धं

हनुमन्वाक्षि कर्णातिमर्दितं सूक्ष्मकम्पनम् ।
 तैलेनापूर्य सूक्ष्मं पञ्चमात्राशतानि च ॥
 तिष्ठेत् स्नेहाणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोरोगौ ।
 एव एव विवि, कार्यं तथा कर्णातिपूरणे ॥ ३ ॥
 पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीतलेपाः सनावनाः ।
 जीवनीयानि सर्पोषि पानान्नश्चापि पित्तनुत् ॥
 पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यक् विरेचयेत् ।
 श्लोकातिफलेषु णां रसेः क्षीरैर्घृतेरपि ॥
 शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ॥ ४ ॥
 शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्तिशान्तये ।
 चन्दनाशोरयद्याह्वयव्याघ्रनखोत्पलैः ॥
 क्षारपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छतैर्व्या परिषेचनम् ।

बोध्यम् । मात्रात् निमेषोन्मेषादिः । उक्तं हि निमेषोन्मेषयो
 पुंसां स्फोटनं वापि चाङ्गुलेः । अक्षरस्य लघोर्वापि मात्रा-
 सूच्चारणं भवेदिति । व्यवहारस्तु कुटिकयेति । कफजे तु शिरो-
 वस्तिर्न स्यादिभिरजिते कफे वातस्य चानुबन्धे सति स्नेहः ।
 केवलकफे तस्यानौचित्यम् । विविरिति मात्रारूपः ॥ ३ ॥

पैत्त इत्यादौ ।— शीता इति सेकलेपयोर्विशेषणम् ।
 जीवनीयानि सर्पोषीति जीवनीयदशककायकल्कसाधितानि ।
 सूक्ष्मकेत्यादि श्लोके वृत्तौ त्रिष्वर्गप्रक्षेपाद्विरेककारकौ स्नेहौ
 त्रिफला कायस्तु स्वतएवेत्याहुः । क्षीरघृते चापि त्रिघृतादि
 सिद्धे विरेके । शतधौतघृताभ्यङ्गेति शतधौतेन घृतेन शिरसोऽभ्यङ्गो
 स्नेहः उक्तं हि सर्पिषः शतधौतस्य शिरसि धारणं हितमिति ॥ ४ ॥

शीतस्पर्शा इत्यादि ।— शीतस्पर्शाः कुसुदोत्पलपद्मादयः ।
 चन्दनाद्यादौ ।— व्याघ्रनखोन्मेषादयः । शृङ्गेरिति चन्दनादि

अणालविसयालूकचन्दनोत्पलकेशरैः ॥
 त्रिग्वशीतैः शिरोदिह्यान्तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५ ॥
 यथाहचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं हृतं हितम् ।
 नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ६ ॥
 त्वक्पत्रशर्करारास्नानावनं तण्डुलाशुना ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥
 रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥ ७ ॥
 शीतोष्णयोश्च व्यत्यासोविशेषोरक्तमोक्षणम् ॥ ८ ॥
 कफजे बहुनं स्त्रेशोश्चोष्णैः पाचनात्मकैः ।

काथैः । अथेतु चन्दनादिभृतैः क्षीरैरित्याहुः । अणाले-
 त्यादौ ।—विसं बालअणालम् । उत्पलकेशरं किञ्चलकं त्रिग्व-
 शीतैः त्रिग्वत्वं हतयोगात् । तद्वदित्यनेन हतयोगात् त्रिग्वत्वं
 मतिदिशन्ति ॥ ५ ॥

यथाहत्यादौ ।—अनन्ता अनन्तमूलं एषां कल्केन
 चतुर्गुणक्षीरेण हृतं पक्कथं एवं शर्करा द्राक्षा यष्टिमधुकल्केन
 चतुर्गुणक्षीरेण हृतान्तरं पक्कथमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम् । क्षीरसर्पिरि-
 त्यादि । सुश्रुतस्य । क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः । शुभादिति
 सद्यस्काः । जाङ्गलाः शुभादित्यत्र जाङ्गलाण्यजा इति पाठा-
 न्तरं तत्त्वान्तरे तथाविधाकारसुश्रुतादिपुस्तकेष्वदर्शनात्
 उपक्षेपीयमिति ॥ ७ ॥

शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति ।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा
 उष्णाञ्च कृत्वा शीतेत्यर्थः । रक्तजेऽप्येतदुष्णक्रियाविधानं यद्यपि
 हेतुप्रत्यनौकं न भवति तथापि व्याधिप्रभावात् व्याधिप्रत्य-
 नौकत्वमस्य बोध्यम् ॥ ८ ॥

कफजइत्यादौ ।—पाचनात्मकैरिति आमकफपाचनस्व-

तीक्ष्णवपीडाधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवडाहिताः ॥
 स्वच्छश्च पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।
 मधुकसारेण शिरः स्निग्धश्चास्य विरेचयेत् ॥ ८ ॥
 कृष्णाद्गुण्ठीमधुकशताहोत्पलपाकलैः ।
 जलपिटैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥
 देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विखभेषजम् ।
 लेपः काञ्चिकसंपिष्टसैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ।
 सन्निपातभवे कार्थी दोषत्रयहरी क्रिया ॥
 सर्पिःपानं विशेषेण पुराणन्वादिशन्ति हि ॥ १० ॥
 त्वि तदुक्तपुष्कररजनीजीवकतुरङ्गगन्धानाम् ।
 क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ ११ ॥
 नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नख्येन योजितं पुंसाम् ।
 नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ १२ ॥
 नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सहतः प्रदेहः ।

भावैर्भेषजैर्दृश्यस्त्रलादिभिः । पाययेत् सर्पिः पुराणमिति पुरा-
 णस्य सर्पिषः कालप्रकर्षक्षतसंस्कारात् कफहरत्वं बोध्यम् ।
 किम्वा कफजे पुराणे वातानुबन्धे विधेयम् । मधुकसारेण मधु-
 ककाष्ठतारवृक्षेन उष्णोदकेनालोढितेन अथपीडः कार्यः ।

कृष्णोत्पादौ । पाकलं कुष्ठम् । देवदार्वीत्यादौ ।— नलदं
 मांसी । सर्पिःपानं पुरातनमिति पीयते इति पानं कर्षेणि
 अनट् तदेव पुराणमिति विशेषणं गृह्यते ॥ ८ ॥ १० ॥

त्विकटुकेत्यादौ ।— जीवकः पीतशालः शिरोऽर्त्तिजाल-
 मिति नानादोषजं शिरोरोगम् । द्रव्याणां तीक्ष्णवीर्यत्वात्
 पित्तजं विहाय योज्यायां योग इत्येक ॥ ११ ॥

नागरेत्यादौ ।— गव्यदुग्धं पल्लैकं शुण्ठी चूर्णं माषकत्रयं
 प्रक्षिप्य नासया पेयमिति वृद्धाः ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारकुष्ठं यद्याहमेलाकमलोत्पले च ॥

शिरोरजायां सृतः प्रदेहोलोहैरकापककचोरकैश्च ॥ १३ ॥

शताह्वाद्यं तैलम् ।

शताह्वैरण्डमलोयावक्त्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नस्यं मरुत्संघातिमिरोद्धगदापहम् ॥ १४ ॥

जीवकाद्यं तैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्कं वातपित्तशिरोगदे ॥ १५ ॥

वृहज्जीवकाद्यं तैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ।

मेलोत्पलं चन्दनञ्च विदारीशर्करा तथा ॥

तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।

जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रमेन तु ॥

सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलश्लुण्ठिकाम् ॥

नतेत्यादि ।— नतं तगरपादिका तदभावे शियालीछो-
परः प्रपौण्डरिकेतयादौ । लोहमगुरुः एरका होगलः चोरकं
चोरपुयो प्रपौण्डरिकादिशोरकान्त एकोयोगः निखलस्तु
उत्पलान्त एकोयोगः लोहेतयाद्यपरइतयाद्यपरइतयाह ।
तत्र द्वात्रिंशत्प्रदक्षापेक्षया प्रदेहाधिकप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

शताह्वेतयादौ ।— उग्रा वक्षा वक्त्रं तगरपादिका व्याघ्री
कण्टकारी तस्या फलं फलमिति मदनफलमित्यन्ये ॥ १४ ॥

जीवकाद्यतैले पयः पक्कमिति चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम् ॥ १५ ॥

वृहज्जीवकाद्यतैले मधुकं मधूकस्य पुष्पं फलं वा जाङ्गल-
मांसं हरिणादिमांसं तस्य तुलार्द्धस्य रमेनेति तुलाद्रव्ये कल-
द्रोण इति वचनात् तुलार्द्धं मांसैर्द्धद्रोणजलं दत्त्वा पादशेपो-

पातिकं पैतिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चलमर्द्धितञ्चापकर्षति ॥ १६ ॥

षड्विन्दुतैलम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्ना सह सैन्धवञ्च ।

अङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विष्टौषधं कृष्णातिलस्य तैलम् ॥

पार्श्वं पयसंलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भङ्गरसे विपक्वम् ।

षड्विन्दुनासिकया विवेयाः शीघ्रं निहन्तुः शिरसो विकारान् ॥

श्रुतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान् दुर्बलमूलांश्च दृढीकरोति ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षुर्ज्वोर्ज्वलश्लाभ्यधिकं ददाति ॥ १७ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ १८ ॥

क्रिमिजे व्योषनक्ताङ्गशिग्रुबीजैश्च नावनम् ।

अजाम्बतसुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥

रसः प्रस्यज्यमानो भवति । अदोश्चतुर्गुणन्देयमिति परिभाषया
काय विधिरितग्रन्थे व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यया ॥ १६ ॥

षड्विन्दुतैले तगरं पिण्डतगरमूलं अङ्गं गुडत्वक् अजा-
क्षीरतु तैलसममिति किन्तु सामान्यतः तिलतैलगोक्षीरेणापि
योगोऽयं तन्त्वान्तरसम्बादात् ॥ १७ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्येति ।— यस्य रक्तादेः क्षयेण शिरोरो-
गोजातस्तस्य क्षयं बुद्ध्वा तत्प्रत्यनीको वृंहणो विधिः कार्यदू-
त्यर्थः । वातघ्नमधुरैः शृतमिति वातघ्नो भद्रदाब्जैः मधुरः
काकोत्यादिः तत्र वातघ्नस्य कायः मधुरगणस्य तु कल्कः ।
यदाह विदेहः सिद्धं वातहरकाये कल्को मधुरके घृतम् ।
पाने नस्ये विधातव्यं शिरोरोगे क्षयोद्भव इति ॥ १८ ॥

क्रिमिजद्वयादौ ।— नक्ताङ्गं शिग्रुबीजैरिति नक्ताङ्गः

अपामार्ग तैलम् ।

अपामार्गफलव्योषमिश्राक्षवकरामठैः ।

सविडङ्गं शृतं सूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ १८ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ।

भुजसन्धादिरोगेषु सर्वेषुरर्जुनगदेषु च ॥ २० ॥

सूर्यावर्त्तं विधातव्यं नक्षत्रार्त्तादिभेषजम् ।

पाययेत् सगुडं सर्पिर्धृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥

सूर्यावर्त्ते शिरावेधोनावनं क्षीरसर्पिषा ।

करञ्ज. बीजपदसुभयत्वापिसम्बध्यते । अजाम्बतयुतमित्यादि ।-
क्रिमिजे शिरोरोगे यद्यस्यमुक्तं तदजाम्बतयुक्तमत्यर्थं क्रिमि-
जित्वादित्यर्थः । उक्तं हि सूत्रपिष्टा समुद्दिष्टा क्रिया क्रिमिषु
योजयेदिति क्रिम्वा क्रिमिजिडिङ्गं अजाम्बतयुक्तं नस्यं परं
उत्कृष्टं स्यादित्यर्थः । अपामार्गफलमिति षष्ठेऽसमासः । क्षव-
कोहाद्विया लोक्तनाथ इति लोके । रामठं हिहृस्त्रं चतुर्गु-
णम् ॥ १८ ॥

नावनमित्यादौ गुडमाषकान्यदौ शुण्ठीचूर्णं माषकद्वयं
उष्णोदकपलैकेन गोलयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नस्यं कार्यं अयं
योगोवातानुबन्धे । तथा पिप्पलीचूर्णं माषकद्वयं उष्णोदकं
कर्षिकं पूर्ववन्धस्यं कफानुबन्धे ॥ २० ॥

सूर्यावर्त्त इत्यादि सुश्रुतस्य । नस्य कक्षादीति हेतुभू-
तदोषविपरीतं नस्यं परिषेकः शिरोविरेकादिकम् । पाययेदि-
त्यादि ।— गतप्रबले हतपलैके गुडमाषकाटकं प्रक्षिप्य पाय-
येदिति । हतपूरो भक्ष्यविशेषः । यथा मर्दितां समितां क्षीर-
नारीकेल्लवतादिभिः । अवगाह्य हते पक्त्वा हतपूरोयमुच्यते ।
यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रगामे शिरावेधः कार्य इत्याहुः सूर-
्यावर्त्त इत्यादि । क्षीरसर्पिषेति क्षीरोत्थसर्पिषा । क्षीरहता-

हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्याश्चैव विरेचनम् ॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदोजीवनीयैश्च शस्यते ॥ २१ ॥
सशर्करं कुङ्कुममाज्यभट्टं न ह्यं विवेयं पवनाहृगुत्वे ।
अशङ्ककर्णाक्षिशिरोर्ध्वशूले दिनाभिष्टब्धिप्रभवे च रोगे ॥ २२ ॥
क्षतमालपङ्कवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धं नवनीतम् ।
नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्ज्वारम् ॥ २३ ॥
दशमूलोक्तप्रायस्तु सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।
नस्यमर्द्धावभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोत्तिनुत् ॥
शिरोषमूलकफलैरवपीड्य योजयेत् ।
अवपीडोद्धितो वा स्यात् वचापिप्पलीभिः शृतः ॥ २४ ॥

भ्यास इति क्षीरघृतशोरभ्यासः ताभ्यामिति क्षीरघृताभ्यां वि-
रेचक द्रव्यसहिताभ्यां विरेचनं क्रिया विरेचनमिह शिरो-
विरेचनम् । जीवनीयैश्च क्षीरपिष्टैरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

सशर्करामित्यादि ।— सशर्करं कुङ्कुमं घृते भट्टा घृतेनैव
पिष्टा समालोद्य नसं विवेयम् । अस्य पत्रो घृत तो ४ शर्करा
मा ४ कुङ्कुम मा ४ आलोद्याग्नौ क्षिप्त्वा तप्तोक्त्य नसं
देशम् । दिनाभिष्टब्धि प्रभवोरोगः सूर्यावर्त्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षतमालेत्यादि । क्षतमालः सोनालुः तम्र पङ्कवस्वरसः
प्रत्येकः अपामार्गबीजस्य पलद्वयं नवनीतसप्राप्तौ पलानौ-
त्याहुः ॥ २३ ॥

दशमूलोक्त्यादि ।— दशमूलोक्त्या पल १ प्रक्षेपघृत मा ७
सैन्धव मा १ नासया पेयम् । शिरोषेत्यादि ।— शिरोषवल्क-
लमूलकबीजयोः प्रत्येकं मा ४ पिष्ट्वा वस्त्रेण निष्पीड्य नसं
विवेयं एवं वचा पिप्पलीभ्यामिति । एतच्चावपीड्यमतिती-
क्ष्णत्वात् यद्यपि सूर्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न युज्यते तथापि
व्याविप्रयनोक्तत्वात् स्थानिककफक्षयार्थं वा ज्ञेयमिदं अन्ये तु

जाङ्गलानि च मांसानि कारवेदुपनाहनम् ।
 तेनास्य शायति व्याधिः सूर्यावर्त्तः सुदारुणः ॥
 एष एव विधिः कृत्स्नः कार्यश्चाह्वावभेदके ।
 शारिषोत्पलकुष्ठानि मधुकं चान्नपेषितम् ॥
 सर्पिलैल्लघुतोलेपः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ २५ ॥
 पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।
 सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्तप्तयोः ॥ २६ ॥
 अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तहितो विधिः ।
 शिरावेधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
 आहारश्च विधातव्योवातपित्तविनाशनः ।
 मधुमस्तकसंयावहविः पुरैश्च यः क्रमः ॥
 सूर्यावर्त्तं हितं यत्तच्छङ्खके स्वेदवर्जितम् ।
 क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तपानश्च शङ्खके ।
 यथावरोऽक्षणाक्षितान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।

सूर्यावर्त्तविपर्यये योगद्वयमित्याहुः । सूर्यावर्त्तविपरीतश्च
 प्रह्वप्रषेसायश्च महान् मध्ये तु मन्द इति ॥ २४ ॥

जाङ्गलानीति ।— अत्र दृढवैद्योपदेशात् वातहरद्रव्य-
 र्णासमुत्खिद्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा उष्णोलेपः कार्यः । अन्न-
 पेषितमिति कार्मुकपेषितम् ॥ २५ ॥

पिवेदितग्रादि योगचतुष्टयं सशर्करमितप्रभुवर्त्तयितुं सु-
 ष्यत इति निश्चलः । तयोरिति सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः ॥ २६ ॥

अनन्तवातेतग्रादि । सुश्रुतस्य । मधुमस्तकेति मधुमस्त-
 कादयोभक्ष्यविशेषाः सूदृशास्तेऽनुसन्धेयाः । मधुमस्तः पोनिक्का-
 कारोमधुगर्भः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति वकुलः । मधुन
 अर्द्धमिति चक्रः । संयावो यथा पचेदृष्टतोत्तरे भाण्डे क्षिपे-
 द्वाण्डेन वै ततः । संयावोऽसौ सिताचूर्णः खण्डैश्चामरिचार्द्र-

दूर्वा पुनर्नवाद्यापि लेपं साध्वयचारयेत् ॥
 शीततोषावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान् ।
 कल्केश्च क्षीरिष्टक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
 क्वाञ्चकादम्बहंसानां शराय्याः कच्छपस्य च ।
 रक्षैः संविहितस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिजाः ॥
 ऊर्ध्वं तिष्ठः शिराः प्राञ्चोभिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ २७ ॥
 शिरःकम्पेऽस्तारास्त्राबलास्त्रेहसुगन्धिभिः ।
 स्नेहस्वेदादिवातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥ २८ ॥

यथाद्यं एतम् ।

यष्टिमधुवलारास्त्रादशसूक्ष्मांस्सुसावितम् ।
 मधुरैश्च एतं सिद्धसूक्ष्मजत्रुगदापहम् ॥ २९ ॥

कैरिति । हविःपूरोभक्ष्यविशेषः घृतपूरेति लोके । यथा मण्डितः ससितापिण्डः क्षीरेणैव विज्ञादितः । अथवा घृते पक्वो घृतपूरोऽयसुत्तम इति । क्रमइतग्राहक्रम इति क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः नक्षपानं नासिकया पानं किम्वा नसं पानञ्च चक्षुश्च सुश्रुते क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खक इति । क्षीरिष्टजेति क्षीरिष्टक्षा वटादयः । संविहितस्येति प्राप्तमांसोपचयस्य । सन्धिजाः शिराभिन्द्यादित्यत्र सूच्येति शेषः । न ताडयेदिति कुठारिक्तयेति शेषः सन्धिभङ्गभयादिति च शेषः ॥ २७ ॥

शिरःकम्पइत्यादौ ।— स्नेहोदतादिः सुगन्धिरगुर्वादिः सुगन्धिभिरित्यनन्तरं लेपइति शेषः । शिरोवस्तिविधिः पूर्वसुक्त एव ॥ २८ ॥

यष्टिमध्वित्यादि ।— एतं प्रत्येकं काथार्थं यथादिदशसूक्ष्मान्तानां मिश्रि वा चतुःषष्टिपलं जलद्रोणैकं शेषं शरावषोडशकल्कार्थं काकोलियष्टिमधुकाकडाशृङ्गमेदाजीवककषणकपुण्ड-

मयूराद्यं हृतम् ।

दशमूलवलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्यशक्त्यादास्य वर्जितम् ॥

जले पक्ता हृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्हितापहम् ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्त्रगलरोगविनाशनम् ।

मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥

आखुभिः कुक्कुटैश्चैः शयैश्चापि हि बुद्धिमान् ।

कल्केनाग्नेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम् ॥

दशमूलादिना तुल्योमयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३० ॥

रिकाकाष्ठ-द्राक्षाऋद्धि-वृद्धि-वंशरोचना मुगानी माषाणी
क्षीरकाकोली पद्मकाष्ठ गुड्ची प्रक २ पक्षव्यम् ॥ ३१ ॥

दशमूलेत्यादि ।— दशमूलस्य प्रतेप्रकं पलत्रयं एवं बला-
दीनां त्रयाणामपि तेन मिलित्वा उनचत्वारिंशत्पलानि
भवन्ति तथा मयूरमांसमपि पक्षपादादिरहितं उनचत्वारिंशत्
पलं ग्राह्यं एवं मिलित्वा यावत् काष्ठं भवति तत्र काष्ठ्याञ्चतु-
र्गुणं वारीत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था एतदेवाह दश-
मूल्यादिना तुल्यो मयूरइत्यादि ।— अन्ये तु दशमूलादिभिः
प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरगुड्मेकं पक्षादिवर्जितं
जलद्रोण एव पचेत् जलद्रोणोऽत्र पादशेषः स च पचनीयह-
तापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः । एतदेवाह अन्येत्वाकृति-
मानेन मयूरग्रहणं विदुरिति । व्यवहारस्त्वनैव । मधुरैरिति
जीवनोदशकैः जीवनोयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वप्रक-
र्षा मधुरशब्देनोच्यन्ते । एतन्मयूरवृत्तं तथा अक्षमानञ्च मधुर-
स्थाने मृषिकादीन् दत्त्वापि कार्यमित्याहुः । आखुना मधु-

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिपलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धातोरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ॥

सञ्ज्वेनूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ३१ ॥

वृहन्मायूरं हतम् ।

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम् ।

द्रोणोऽम्भसः पचेत् कुत्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः ॥

निषिच्य पयसोद्रोणं पचेत्तत्र हतादकम् ।

प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनीयैश्च भेषजैः ॥

मेधाबुद्धिस्तृतिकरमूर्द्ध्वजत्तु गदापचम् ।

मायूरमेतन्निर्द्दिष्टं सर्वानिलहरं परम् ॥

मन्याकर्णशिरोनेत्ररुजापस्मारनाशनम् ।

विषवातामयश्वासविषमम्बरकासनुत् ॥ ३२ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

रापेक्षया अल्पगुणेनापि तत्रैकेन स्नेहसाधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ ३० ॥

प्रपौण्डरिकमित्यादि ।— वाभटस्य । चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः । धातोरसञ्चात्र तैलापेक्षया चतुर्गुणम् ॥ ३१ ॥

शतमित्यादौ ।— दशमूलबलामूलयोर्मिलित्वा तुला । द्रोण इति पदमावृत्य उभयत्रापि योज्यं तेन मयूरमांसशतपले एको जलद्रोणः । दशमूलबलातुलायां चापर इति द्रोणद्वयमम्भसः । पयसोदुग्धस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति । एतेन घङ्गुणः पाकः । प्रपौण्डरिकवर्गोक्तैरिति प्रपौण्डरिकमधुकपिपलीचन्दनोत्पलैरित्यर्थः । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः । ततोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागद्वयं ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

इति शिरोरोगाधिकारः ।

अथासृग्दराधिकारः ।

दध्ना सौवर्चलाज्जाजीमधुकं नीलसुत्पलम् ।
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारीवातासृग्दरपीडिता ॥ १ ॥
 पिबेद्देण्येयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्यारसमेव वा ॥ २ ॥
 रोड्ढीतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
 जलेनामलकाद्बीजकल्कं वा ससिता मधु ॥
 धातक्याश्चाक्षमात्वं वा आमलक्यामधुद्रवम् ।
 काकजानुकमूलस्त्रा मूलं कार्पासमेव वा ॥
 पाण्डूप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणव्याधीनां तथा पुं प्रति नियतानाम-
 ष्यपदंशादीनां चिकित्सोक्ता सम्प्रति स्त्रीजियतानां प्रदरादीनां
 चिकित्सितमभिधातुमुपक्रमते । दध्नेत्यादि दध्नः कर्षत्वयं सौ-
 वर्चलस्य माषकमेकम् । अजाज्यादीनां प्रत्येकं माषकद्वयं मधु-
 नस्तु माषकचतुष्टयमित्याहुः ॥ १ ॥

अतिवृद्धश्रुतशोणितानां चिकित्सामाह पिबेदित्यादि ।
 एणस्येदं ऐजेयं स्वार्थे कः एणस्य रक्तं दशमूलयोगेन मर्दयित्वा
 पेयं तेन स्थानता नस्यादित्याहुः । शर्करामधुयोजितमिति
 पदं वासकस्वरसगुडूचीस्वरसयोरपि योज्यं हारीतसम्भा-
 दात् ॥ २ ॥

रोड्ढीतकादित्यत्रापि ससिता मध्विति योज्यम् । धात-
 क्यादित्यादि ।— धातक्याः कल्कमक्षमात्वं मधुद्रवं तथामल-
 क्यावा कल्कमक्षमात्वं मधुद्रवं पिबेत् मधुद्रवोयत्र कल्के तत्
 मधुद्रवम् । काकजानुकः काकजङ्घा ॥ ३ ॥

अशोकेत्यादौ ।— षडङ्गपरिभाषयार्द्धनृतमशोऽवत्कल-

अथोक्त्वल्कलकाथमृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
यथाबलं पिबेत् प्रानस्तीवाष्टमृदरनाशनम् ॥ ४ ॥
दार्वीरवास्त्रनट्टपादकिरातविल-
भङ्गातकैरवलतोमधुना कषायः ।
पीतो जयतप्रतिबलं प्रदरं समूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ५ ॥
रसास्त्रनं तण्डुलीयस्य मूलं, चौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ।
अष्टमृदं सर्वभवं निहन्ति श्वासश्च भार्गी सह नागरेण ॥
कुशमूलं समुहृत्य पेयेत्तण्डुलाम्बुना ।
इतत् पीत्वा त्वहान्दारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥
चौद्रयुक्तं फलरसं कोष्ठोद्वम्बरजं पिबेत् ।
अष्टमृदविनाशाय सशर्करपयोन्नमुक् ॥
प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुवृतं पीतम् ॥ ६ ॥

काथं गृहीत्वा तेन चतुर्गुणेन क्षीरं साध्यमित्यर्थः । दृष्ट्वास्तु
काथमङ्गत्वेव क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ ४ ॥

दार्वीत्यादौ ।— दृष्टोवासकः विलं शुष्कविल्वशलाटु
कैरवं कुमुदं भङ्गातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते अनेन व्यव-
हरन्ति ॥ ५ ॥

रसास्त्रनमित्यादौ । तण्डुलीयस्य मूलं लोहितण्डुली-
यस्य मूलं गृह्णन्ते । भेषजद्वयमिदं प्रत्येकं मिलितञ्च बोध्यं सिद्ध-
सारहारोतसम्बादात् । सर्वभवमिति वाताद्ये कदोषभवं सर्वं
न तु सान्निपातिकं मस्यासाध्यत्वात् उक्तं हि सचौद्रसर्पिर्ह-
रिता ब्रह्मं मञ्जप्रकाशं कुनपं त्रिदोषात् । तस्याप्यसाध्यं प्रव-
दन्ति तज्ज्ञाः न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सामिति । श्वासश्च
भार्गी सह नागरेणेति तु श्लोकानुरोधात्स्थितम् ॥ ६ ॥

कुशवाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ।
 शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ ॥ ७ ॥
 गुडेन बदरीचूर्णं मोचमामन्तथा पयः ।
 पीता लाक्षा च सष्टता पृथक् प्रदरनाशना ॥ ८ ॥
 रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ॥ ९ ॥
 अमृगदरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत् ।
 पुष्यानुगं चूर्णम् ।
 पाठाजम्ब्वान्नयोर्मेध्यं शिलामेदरसाञ्जनम् ।
 अम्बष्ठकीमोचरसः समङ्गापद्मकेशरान् ॥
 वाह्लीकातिविषामुखां विल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
 त्रिफलं मरिचं शुण्ठी खट्वीका रक्तचन्दनम् ॥
 कटूङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्येणोष्ठृत्य तुल्यानि क्षुब्धचूर्णानि कारयेत् ॥
 तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
 अमृगदरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेशते ॥
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥

रक्ताख्यमिति रक्तप्रदरम् । मदिरापानमिति मदिरया
 पीयते कर्षेण युट् तेन मदिरापीतमित्यर्थः । तदुभयमिति
 कुशवाद्यालकयोर्मेधूलम् ॥ ७ ॥

गुडेनेत्यादि ।— योगचतुष्टयं बदरीचूर्णमिति वातकफे ।
 मोचमाममोचं अपक्व कदलिफलचूर्णस्य कर्षणकः एतच्च कफ-
 पित्ते ॥ ८ ॥

रक्तपित्तविधानेनेति अधोगतरक्तवित्तविधानेन ॥ ९ ॥

पुष्यानुगचूर्णं जम्ब्वान्नयोर्मेध्यं जम्ब्वान्नयोरस्थि । वाभटेपि
 जम्ब्वान्नयोरस्थित्युक्तम् । अम्बष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता तद-
 भावे पाठामेव द्विगुणं गृह्णन्ति लक्षणाभित्यन्ते पद्मकेशरं पद्म-

द्योनिदोषं रजो दोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
स्त्रीणां श्यावाह्वं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ १० ॥

सुजाद्यं तैलम् ।

मुद्गमासस्य निर्यूहे रास्नाचितकनागरैः ।
सिद्धं सपिप्पलीविल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ११ ॥

शीतकल्याणकं दृतम् ।

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमोरक्तशालयः ।
सुन्नपर्णी पयस्या च काश्मरीमधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्भूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।
विदारौ शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥
फलं त्रिपुषवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।
एषामर्द्धफलान् भागान् गन्धं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रदरे रक्तपित्ते च रक्ततुल्ले हलीमके ॥
बद्धरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।

किञ्चल्लम् । वाह्लीकं कुङ्कुमं विल्वं विल्वशलाटु । पुष्येणेति
पुष्यानक्षत्रेण ॥ १० ॥

मुद्गेत्यादौ ॥— मुद्गमाषाभ्यां निर्यूहः काथः रास्नादिपञ्च-
कस्य कल्कः विल्वं विल्वशुण्डकम् ॥ ११ ॥

कुमुदमित्यादि ।— कुमुदं कङ्कारपुष्पं पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।
रक्तशालेस्तु मूलं पयस्या क्षीरकाकोली काश्मरी गान्धारी
तस्याः फलं अतिबला गोरक्षतण्डुला जीवकं जीवनीयगणमध्ये

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ॥

शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् । फलं त्रिफला ॥ १२ ॥

वृहच्छतावरीहृतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वावपीडयेत् ।

हृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥

अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोद्बुधरसस्मितान् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टिपद्मकचन्दनैः ॥

खट्वंशं चामलगुप्ता च बलानागबला तथा ।

शालपर्णी यन्त्रिपर्णी विदारी शारिवाह्यम् ॥

शर्करा च समा देया काशस्तर्प्याश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्दृष्टञ्चावतारयेत् ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं क्षयं खासं हिक्कां कासश्च दुःसर्गम् ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

अरुग्दरं सर्व्वभवं स्रवणच्छ्रं सुदाहणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्त्रिमिरं यथा ॥ १३ ॥

इत्यरुग्दरचिकित्सा ।

पठितं वणिकद्रव्यम् । फलं त्रिफला त्रिपुषं मायाञ्जुफलं

बीजमित्यन्ये प्रत्यग्रमित्यभिनवं अपक्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वृहच्छतावरी हृते ।— शतावरीं क्षोदयित्वा रसप्रस्थम-

वपीडयेत् । अवपीड्य गृह्णीयादित्यर्थः । स्थूलोद्बुधरसस्मि-

तानिति प्रत्येकं कर्षसंमितानीत्यर्थः । जीवनीयान्यष्टौ यष्टि-

पद्मवर्णः । जीवकर्षभक्षौ मेदाकाकोलीक्षीर काकोलीच्छद्विह-

ह्वय इति । अरुग्दरं सर्व्वभवमिति पूर्व्ववत् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

इति प्रदररोगचिकित्सा ।

अथ योनिव्यापदधिकारः ।

योनिव्यापत्तु भूयिष्ठं शस्यते कर्षे वातजित् ।
 वस्त्राभ्यङ्गपरिषेकप्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजाजीलणादृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
 पिष्टा प्रसन्नयालोद्या खादेत्तत् घृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्गोगुल्मार्थीविनिवृत्तये ॥
 गुडूचीतिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥ २ ॥
 नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौरजापहः ॥
 पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३ ॥
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वैरुक्षोणमौषधम् ।

प्रदरोऽपि योनिव्यापत् विशेष इति योनिव्यापत्त्वसामा-
 न्यादनन्तरं योनिव्यापच्चिकित्सितमुच्यते । योनिव्यापत्स्त्रि-
 त्यादि ।— कर्षेवातजिदिति वस्त्ररुत्तरवस्त्रि ॥ १ ॥

वचेत्यादि वाभटस्य । उपकुञ्चिका कृष्णजीरकं दृषको
 वासकमूलं प्रसन्नामदिराया उपरि फेणोभागः । एभ्योवचा-
 दिभ्यः समभागपिष्टेभ्यः तो २ प्रसन्ना पल २ आलोद्या घृतक-
 र्षेण सन्तोष्य पेयम् ॥ २ ॥

नतेत्यादि ।— वाभटस्य । वार्त्ताकिनी भूकण्टकारी गो-
 ष्टवार्त्ताकुरित्यन्ये । अमरदारु देवदारु । एभिर्वचादिभिः कल्कैः
 तैलं साध्यं जलञ्च चतुर्गुणमिति । पिचुरिति भेषजसाधित-
 स्नेहास्तुतत्वं पिचुः ॥ ३ ॥

पिप्पल्यामरिचैर्भाषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥
 वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ४ ॥
 हिंसाकल्कन्तु वातात्ता कोष्णामभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चवल्कलस्य पित्तात्ता श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ५ ॥
 मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गात् हन्ति योन्यर्थः स्वेदस्नानांससैन्धवैः ॥ ६ ॥
 गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
 मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥
 श्रोतसां शोधनं शोथकण्डुक्लेदहरश्च तत् ।
 वामिन्याः पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनोविधिः ॥
 क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ७ ॥
 शङ्खकीजिङ्गिनीजम्बुधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।

योन्यामित्यादौ तुल्येति परिणाहेण दैर्घ्येण च । वर्त्ति-
 रिति वस्त्रेण वस्त्रं विना वा ॥ ४ ॥

हिंसेत्यादि हिंसा कालाकड़ाभूलम् । पञ्च वल्कलस्य
 षटोडुम्बराश्लथस्रक्षवेतसस्य । श्यामादीनामिति कफरोगभिष-
 ग्जितोये श्यामा त्रिवृत् चतुरङ्गुलेत्यादिनोक्तानाम् ॥ ५ ॥

मूषिकेत्यादि ।—मूषिकाणां मांसं तैलात् पादिकं नात्र
 द्वययोगः कार्यः । आतपभावितमिति सप्ताहं तन्मांसं मूषिक-
 मांसं सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरण्डादिपत्रे कृत्वा योनिं स्वेद-
 येत् ॥ ६ ॥

गोपित्त इत्यादौ ।—क्षौमं सूक्ष्ममसृणवस्त्रम् । किण्वं
 सुरावीजं मधुना किण्वचूर्णमिति तृतीयोयोगः । अचरणानाम
 योनिव्यापत् । वामिन्या इत्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन उप-
 स्रता परिश्रुता चोच्यते ॥ ७ ॥

शङ्खकीत्यादि ।—शङ्खकीजिङ्गिन्यौ स्वनामख्याते । त्वक्-

कषायैः सावितः स्नेहः पिचुः स्याद्विमुक्तापहः ॥
 कर्णिन्याः वर्त्तिका कुष्ठपिप्पल्यार्काग्रसैन्धवैः ।
 वस्त्रमूलकता धार्या सर्वैश्च स्नेहानुद्धितम् ॥
 तैवृतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलार्त्तिषु ।
 तदेव च महायोन्यां खस्तायाञ्च विधीयते ॥ ८ ॥
 आखोर्मांसं सपदि बद्ध्वा खण्डखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ९ ॥
 शतपुष्पातैललेपाद्दरीदलजातथा ।
 पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥
 सुषरीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्वह्निर्भवेत् ॥ १० ॥

शब्दः शङ्खक्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते अत्र कषायश्चतुर्गुणः ।
 अकल्क एवायं स्नेहः । पिचुरिति एतत् तैलामृतः पिचुः ।
 कर्णिन्यामित्यादौ कुष्ठादिभिर्वर्त्तिः कार्या इति योज्यम् ।
 अर्काग्रमर्कपञ्चवः । तैवृतं स्नेहनमिति सर्पिस्तैलवसारूपस्नेहः ।
 उदावर्त्ता उदावर्त्ताखोयोनिश्यापत् अनिलार्त्तिः वातिकी
 योनिश्यापदित्यर्थः तदेवेति तैवृतं स्नेहनम् । विधीयत इति
 अनुवासनोत्तरवस्त्रविधयेत्यर्थः चरकसम्भादात् ॥ ८ ॥

आखोरित्यादौ ।— सपदीति सद्यस्त्वमांसग्रहणार्थं एत-
 न्मांसं यावदिति खरत्वमासाद्य न द्रवति द्रवतां न गच्छति
 तावदेव गालनीयमित्यर्थः भगफलं कन्दरोगम् ॥ ९ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।— योगतयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप
 इत्यर्थः । पेटिका भापीदुषरीति ख्याता । भिन्नेति विदीर्णा ।
 सुषरीत्यादि । सुषरीमूललेपेन कारवेक्ष्णमूललेपेत्यर्थः ।
 प्रविष्टेति अन्तःप्रविष्टा अन्तर्मुखा योनिवह्निर्भवतीत्यादि ॥ १० ॥

योनिर्धूषरसाभ्यङ्गात् निःसृता प्रविशेदपि ॥ ११ ॥

लोभ्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च ।

वेतसम्बलानिःकाथञ्चालनेन तथैव च ॥

अधिकावागुलिवसाम्बलणं योनिदार्ढ्यम् ॥ १२ ॥

वचानीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।

अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥

मदफलमधुरर्पूरपूरितं भवति कामिनीजनस्य ।

विगलितग्रोवनस्य च वराङ्गमतिगाढं सुकुमारम् ॥ १३ ॥

पञ्चपल्लवयथाहमालतीकुसुमैर्घृतम् ।

रविपक्कमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम् ॥ १४ ॥

इक्ष्वाकुबीजदन्ती चपलागुडमदनकिण्वयथाह्वैः ।

सस्रुर्क्षरैर्वर्त्तिर्योनिगताकुसुमसञ्जननी ॥ १५ ॥

योनीत्यादौ ।— स्रुषोमृषिकस्तस्य वसामांसस्त्रे च निःसृ-
तेति वहिर्निःसृता इयमेव प्रसंसिनीत्युच्यते ॥ ११ ॥

लोभ्रेत्यादौ ।— तुम्बी अलावुः तस्याफलम् । तथैव चेति
दार्ढ्यं कर्तव्यं । अलिकेत्यादौ । वासुली वादुर इति ख्यातः
दिवान्धः पक्षी ॥ १२ ॥

वचेत्यादि । वचादिहरिद्रान्त एकोयोगः । वचादिहरि-
द्रान्तैर्लेपोऽवबूयनं वा । मदेतयादि ।— मदः कस्तूरीफलं जाती-
फलं किम्बा मदफलं मदनफलमेव एतैर्मधुनापिष्टैर्योनिःप्रपूर-
णम् ॥ १३ ॥

पञ्चपल्लवेत्यादि ।— पञ्चानां आम्बजस्तुकपित्यवीजपूरक-
विल्लानां पल्लवाः एषां कल्काः । रविपक्कमिति द्रवं विनैव
अन्यथावेतप्रग्निपक्कं अस्मिन् पक्षे जलं चतुर्गुणम् ॥ १४ ॥

इक्ष्वाकानीमार्त्तवनाशे सतप्रार्त्तवोत्पादनविधिमाह इक्ष्वा-
कुबीजेत्यादि इक्ष्वाकुस्तिक्तालावुः चपला पित्तली एषां प्रमा

सकाञ्चिकं जवापुष्पं भट्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
 दुर्वायाः पिष्टकं प्राश्य वनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥ १६ ॥
 धात्यञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं रजोहरेत् ।
 शेलुच्छदमिश्रपिष्टं भक्षणस्य तदर्थकृत् ॥ १७ ॥
 पुष्योदृतं लक्षणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।
 पिष्टं मूलं दुग्धघृतपीतस्यतौ तु पुत्रदम् ॥ १८ ॥
 काथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
 ऋतुस्नाताबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥

८ कुशीचीर मा ८ अग्नौ पक्त्वा वर्त्तिः कार्थ्या । कुसुमं रक्तं
 तज्जननी कुसुमसंजननी ॥ १५ ॥

सकाञ्चिकेत्यादि योगत्रयं ज्योतिष्मतीदलमपि भट्टं
 बोधन् । दुर्वायाः पिष्टकमिति दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्ट-
 कम् । योगत्रयमेतत् ॥ १६ ॥

इदानीमार्त्तवह्नरयोगानाह धात्रीतयादि धात्यादीनां
 मिलितचूर्णानां तोलकैकं बोध्यम् । शेलुच्छदेति शेलुपत्र तण्डु-
 लाभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीमार्त्तवे पुत्रप्रदयोगानाह पुष्येत्यादि ।— चक्रा-
 ङ्गाया इति लक्षणाया विशेषणं तत्पत्रस्य चक्राङ्कितत्वात् ।
 दुग्धघृतपीतमिति दुग्धेन घृतेन वा ऋतुस्नानानन्तरं दिनत्रयं
 पिवेत् । अथवा नासापुटेन विन्दूचतुष्टयं पिवेदित्यर्थः । अन्ये
 तु लक्षणायामूलं मा २ दुग्ध तो १ घृत तो २ ऋतुस्नानान-
 न्तरं दिनत्रयं पिवेदित्याहुः ॥ १८ ॥

काथेनेत्यादि ।— हयगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं षडङ्ग-
 परिभाषया जलाधिकं दत्त्वा अर्द्धशृतं चीराश्चतुर्गुणं दत्त्वा
 पक्त्वा घृतं प्रक्षिप्य पिवेत् । अथवा अश्वगन्धा मूल मा ८ जल

पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
 एतेन सह पातय्यं बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥ १९ ॥
 सुवर्णस्य रूप्यकस्य चूर्णे ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे ।
 पीते शुद्धे क्षेत्वे भेषजयोगाद्भवेन्नर्भः ॥ २० ॥
 कृत्वा शुद्धौ स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे नतः प्रातः ।
 स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या संपूज्य लोकनाथेशम् ॥
 श्वेतवलाङ्गि कयष्टीं कर्षं कर्षं पलन्तु शर्करायाः ।
 पिष्ट्वैकवर्णजीववत्यायागोस्तु दुग्धेन ॥
 समधिकएतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यञ्च ।
 क्षुधिते सदुग्धमन्नं दद्यादापुरुषसन्निधेस्तस्याः ॥
 समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वीवलम्बिनी धीरा ।
 त्यक्तस्थान्तरसङ्गप्रहृष्टमनसोऽतिदृढधातोश्च ॥
 पुरुषस्य सङ्गममात्रात् लभते पुत्रं ततो नियतम् ॥ २१ ॥

पल ४ शेष पल २ एत मा ८ दृष्ट्वास्तु क्षीरसाधनपरिभाषया
 व्यवहरन्ति । पिप्पलीत्यादौ ।— शृङ्गवेरं शुगली ॥ १९ ॥

सुवर्णस्येत्यादौ ।— आज्यसंमिश्र इति सर्वत्र योज्यम् ।
 मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैकं गव्यहतस्य कर्षद्वयं आलोड्य पेयम् ।
 एवं रजतताम्रयोरपि । तद्भेषजयोगात् शुद्धे क्षेत्वे इति यो-
 ज्यम् । केचित्तु सुवर्णादित्यं एकात्रावर्त्य ततो योनिमथ्ये
 लेपयेदिति । तत् पानञ्चोपदिशन्ति उक्तं हि । हेमरूप्यं वरं
 ताम्रमेकत्रावर्त्य सर्तिषा । दृष्ट्वान्तर्लेपयेदुयोनिं शोधनार्थं
 पिवेदपीति ॥ २० ॥

कृत्वेत्यादौ । विलङ्घ्येति यस्मिन् दिने शुद्धिस्नानं तस्मिन्
 दिने उपोष्येत्यर्थः । श्वेतवलाया अङ्गि मूलं समधिकवृत्तेनेति-
 दुग्धापेक्षया षट्भागोऽधिकोदेय इत्यर्थः । यस्मिन् दिने भेष-
 जमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेवदिनेऽपरमन्नं नोपयुज्यं दिनान्तरे

गोष्ठजातवटकस्य प्रागुत्तरयाखजे शुभे ।
 माषो द्वौ च तथा गौरसर्षपौदध्नि योजितौ ॥
 पुश्पापीतौ द्रुतापञ्चगर्भायाः पुंकारकौ ।
 कानकान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकाननून् ॥
 आताग्निवर्णान् पयसोदध्नीवाप्युदकस्य वा ।
 क्षिप्त्वाञ्जलौ पिवेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान् ॥ २२ ॥
 फलवृत्तम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
 मेदा पयस्या काकोली मूलजैवाश्वगन्धजम् ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कदुरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्याचन्दनद्वयम् ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यतावरीरसक्षीरं वृताद्देयं चतुर्गणम् ॥

तु चक्षुषायां सत्यां क्षीरसहितमन्त्रं दद्यात् । समदिवस इति
 शुभदिने ॥ २१ ॥

गोष्ठेत्यादि ।— गोष्ठः पर्वतः उपवन इति केचित् ।
 माषाविति माषकलायौ द्वौ चरके धान्यामाषाभ्यामित्युक्तम् ।
 तथा गौरसर्षपद्वयविति दधियोजिताविति दधिप्रक्षिप्त्वावित्यर्थः ।
 द्रुतापञ्चगर्भाया इति यावत् स्त्रीत्वं पुंत्वं वा गर्भस्य न व्यक्ती-
 भूतमस्ति तावदेव इदं कर्म कुर्यात् । अङ्गाभिव्यक्तिस्तु तृतीये
 मासे भवतीति मासद्वयं यावत् पुंसवनकर्म कुर्यादिति भावः ।
 इदं कर्म लिङ्गपरावृत्तिकारकं भवतीति ज्ञापनार्थं द्रुतापञ्च-
 गर्भाया इत्युक्तम् । पुरुषकाननूनि अनुपरिमानान् पुरुषा-
 कृतीन् । अञ्जलावित्यस्य पयसद्रव्यादिभिः सम्बन्धः । एतच्च-
 दुग्धादि निःशेषं पेयं चरकसम्भादात् ॥ २२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।— पयस्या क्षीरगिदारी द्राक्षाकाकोल्या-

परिरेतन्वरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैव स्थिरगर्भा स्थात् या वा जनयते हतम् ।
 अल्पावुषम्बा जनयेत् या च कन्यात् प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिखावे च शस्यते ।
 प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 नाम्ना फलघृतं ह्येतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्षणाश्रुतं क्षिपन्त्यत्र चिकित्स्वकाः ॥
 जीवद्वैतैकवर्णाया हतमंत्र प्रशस्यते ।
 आरप्यगोमयेनापि वक्त्रिष्वाला प्रदीयते ॥ २३ ॥

फलघृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
 शुक्रनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥
 कल्कीकृत्य हतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।
 तत् सिद्धं प्रपिवेन्नारी योनिशूलप्रपीडिता ॥
 पिण्डिता चलिता या च निःसृता विवृता च या ।
 पित्तयोनिस्तु विस्वस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥
 प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत् ।
 एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरां परम् ॥ २४ ॥

विति द्वन्द्वः काकोल्यत्र क्षीरकाकोली काकोली इतुपपत्त-
 त्वात् । शतावरीरसक्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुणम् । अत्र दृष्टो-
 पदेशं संग्रहकल्लिषति नोक्तमित्यादि ॥ २३ ॥

सहचर इत्यादि ।—सहचरे द्वे इति सितपीतभेदेन
 क्षिण्णदीवयम् । शुक्रनासा चर्म्मकारपुटकः । पिण्डितेतन्न
 योनिरितिशेषः ॥ २४ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ ।—मधुकस्य पुष्पं फलं वा । कुशपञ्चः

नीलोत्पलाद्यं घृतम् ।

नीलोत्पलोशीरमधुकयटीद्राक्षाविदारीकुशपञ्चमूलैः ।

स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वं शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥

तच्छर्करापादयुतं प्रशस्तम् अरुग्दरेमाक्षतरक्तपित्ते ।

क्षीये बले रेतसि संप्रनटे रुच्छे च पित्तप्रभवे च रुद्धे ॥ २५ ॥

दृढच्छतावरीष्टम् ।

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन दृतादकम् ॥

जीवनीयैः शतावर्यास्तद्विकाभिः परूषकैः ।

पिटैः पियालैश्चाक्षाशैर्द्वियटीमधुकैर्भिषक् ॥

सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्चाष्टकं पलम् ।

हत्वा दशपलश्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥

भ्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

योग्यदृक्शुकदोषघ्नं दृढ्यं पुंसवनञ्च तत् ॥

क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।

कामलां वातरक्तञ्च विसर्पं हृष्टिरोग्रहम् ॥

उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ २६ ॥

मूलं तदपञ्चमूलम् । जीवनयैरिति जीवनीयदशकैः शतावरीरसस्य त्रयः प्रस्थाः दुग्धस्य चेकः । अन्ये तु शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्थाद्वयराजः । घृतप्रस्थापेक्षया शर्करायाः पादोऽष्टौ पलानि ॥ २५ ॥

शतावरीमूलेत्यादि ।— चरकस्य जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः न पुनरष्टवर्गैः चरकोक्तत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति एकमधुकभागः जीवनीयगणपठितः । अपरोपि मधुकस्यैकोभागोदेय इति द्वितीय यष्टिमधुकेन । किम्वा स्थलजलभेदाच्च-

दग्धाशङ्कं क्षिपेद्रम्भास्वरसे तत्तु पेधितम् ।

तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुच्छादिसम्भवम् ॥

रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्धपम् ।

सप्ताहं व्यधितं हन्ति मूलाद्रोमान्यसंशयः ॥ २७ ॥

कुसुमभैलाभ्यङ्गोया रोम्नामुत्पाटितेऽन्तकृत् ॥ २८ ॥

आरग्वधाद्यं तैलम् ।

आरग्वधमूलपलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य ।

हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे तु कटुतैलम् ॥

पक्वं तैलं तदथ शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् ।

निम्ने लयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवोनैव ॥ २९ ॥

धूकड्ययुक्तैः । बाभटे तु द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र द्विवक्षामधुकैरिति
पठ्यते ॥ २६ ॥

योनौ लोमवाङ्मलेन वैवस्याद्रतिर्नस्यादित्यतोऽलोमसा-
तनमाह दग्धेत्यादि ।— रम्भास्वरसे कदली बागुडास्वरसे ।
तुल्यालमिति समहरितालं रक्ताञ्जनेति रक्ताञ्जना लोहित-
वर्णाञ्जननामिका आरजिला इति लोके । तत् पुच्छं रौद्रे
शोषयित्वा चूर्णं कुर्यात् । तच्च सार्धपतैलेऽनुरूपे प्रक्षिप्य
सप्ताहं स्थाप्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

कुसुमेत्यादौ ।— उत्पाटित इत्यनन्तरं लोम्नीति शेषः ।
लोम्नि उत्पाटिते सति कुसुमवीजतैलाभ्यङ्गोलोम्नामन्तकृद्भव-
तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आरग्वधेत्यादौ ।— कर्षद्वितयमिति हरितालस्य नेत्यने-
मापि सम्भवते । कटुतैलस्यावाद्यौ पलानि । अथ इत्यान-
न्तर्ये तेजसाकानन्तरं शङ्खचूर्णं हरितालचूर्णं मिलित्वा तैलात्
पादिकं प्रक्षिप्य लेपोदेयइत्यर्थः । किम्वा शङ्खचूर्णहरिताल-
चूर्णयोरनियतमानेन तैलं संपिथ्य लेपोदेय इति ॥ २९ ॥

कर्पूरभङ्गात्तृणशङ्खचूर्णं क्षारोयवानाञ्च मनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं रोमाणि निर्मूलयतिक्षेपेन ॥ ३० ॥

क्षार तैलम् ।

शुक्तिशङ्खकण्डानां दीर्घवृन्तात् समुष्कात् ।

दग्ध्वा क्षारं समादाय खरसूत्रेण गालयेत् ॥

क्षाराष्टभागं विपचेत्तैलञ्च सार्धपं बुधः ।

इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेऽपूजितम् ॥

विन्दुरेकः पतेद्व्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः ।

मदनादित्रये देयमग्निभ्याञ्च विनिर्भितम् ।

अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्भुविचर्चिनाम् ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वलोदहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति योनिथ्यापचिकित्सा ।

कर्पूरेत्यादि ।— कर्पूरादीनां कल्कः क्षारो यवक्षारः ।
तैलमिति कटुतैलम् । हरितालमिश्रितमिति पूर्ववत् व्याख्ये-
यम् ॥ ३० ॥

क्षारतैले ।— शुक्तिः शुक्तिरेव मुक्तास्फोटो वा दीर्घवृन्तः
सोनाकः मुष्ककोषण्टापावली । एतानि समभागानि दग्ध्वा
चतुर्विंशतिपलक्षारोग्राह्याः । अस्य स्त्रावणार्थं गर्हभस्मत्वं
षड्गुणं अष्टादशशराव परिमितं गृहीत्वा एकविंशतिवारान्
परिक्षाभ्य क्षारोदकस्य षोडश शरावा ग्राह्या कटुतैलस्य
शरावचतुष्टयम् । तैलापेक्षयाऽष्टभागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय
इत्यर्थः । तेन क्षारस्य पलचतुष्टयं कल्कइत्यर्थः । अन्ये तु
क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्यर्थः । मदनादि इत्युपदं-
शादौ ॥ ३१ ॥

इति योनिथ्यापचिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

मधुकं शाकवीजस्य पयस्या सुरदाह च ।
 अश्वत्थकः कृष्णतिलास्ताम्बवद्भी शतावरी ॥
 वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
 अनन्तशारिवा रास्ना मधुमेव च ॥
 वृक्षतीक्ष्णकाश्मर्यं क्षीरिशुद्धास्त्वचोविसम् ।
 शयक्पर्णी बला शिग्रुश्चन्द्रा मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कथेरुमधुकं सिता ।
 माषेषु योगाः स्युरर्द्धस्रोकास्तु सप्तसु ॥
 यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोन्विता ॥ १ ॥
 कपित्थविल्ववृक्षतीपटोलेक्षुनिदिग्धाकाः ।
 मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्विषगष्टमे ॥

अवशिष्टस्त्रीरोगचिकित्सासम्भिवानार्थं स्त्रीरोगचिकित्सा-
 माह मधुकेयादि । सुश्रुतस्य । शोणमरुजस्तस्य वीजम् ।
 पयस्या क्षीरकाकोतो अश्वत्थोऽल्लोटकः मालुया वा ।
 ताम्बवद्भी मज्जिष्ठा वृक्षादनी वन्दाकः । तथैवोत्पलशारिदेत्यत्र
 तथातिलतशारिदे इति पाठः सुश्रुते वाभटे च तट्टिकाकृतो-
 तिलता दूर्वा प्रियङ्गुर्वेति व्याख्यानयन्ति उत्पलशारिवा
 अनन्तमूलम् । अनन्त अनन्तमूलं शारिवा श्यामलता ।
 पद्मा ब्रह्मयष्टिः । काश्मर्यं गाम्भारीफलं क्षीरीणां वटादीनां
 शुद्धास्त्वचश्चेति विसं खण्डालं एते च सप्त योगाः कल्कविषये
 उपयोज्याः । अपरेतु क्षीरसाधनपरिभाषयेत्युक्तः ॥ १ ॥

कपित्थेत्यादि सुश्रुतस्य । कपित्थादीनां सर्वेषां मूलं नि-
 खलत्तु कपित्थस्य फलं पटोलस्य फलं पत्रं वा अन्येषाञ्च मूल-
 मित्याह । किन्तु सुश्रुतवाभट्टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोयमर्थः ।
 नवमइत्यादि क्षीरसिद्धानीति पदं विद्वत्परिणामेणात्रापि

नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः पिवेत् ॥ २ ॥
 पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ।
 सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देहदारु च ॥
 एवमाप्यायते गर्भस्त्रीत्रारुक् चोपशस्यति ।
 द्वायकाशोश्चकानां मलैर्गात्रुरक्तस्य च ॥
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ ३ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयपद्मोत्पलैरुदयतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करयाविमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुज्जयटीमधुकं सशर्करम् ।
 समूलगर्भश्रुतिपोडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसान्नमुक् पिवेत् ॥ ५ ॥

सम्बध्यते उत्तनेन व्याख्यातोऽयमर्थः । अन्ये मधुकानन्ते इति
 योगश्च कायेन क्रिया मधुकादोनां कल्कं क्षीरेण पिवेदित्यर्थः
 इत्याहुः ॥ २ ॥

पयस्त्रित्यादि ।— सुश्रुतस्य उत्तनस्तु क्षीरं शुण्ठीपय-
 स्त्राभ्यां सिद्धं स्यादशमे हितमिति पठन्ति व्याचष्टे च दशमे
 मासि, शुण्ठ्याः क्षीरविदार्या वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं
 दशमे हितमिति । वाभटेपुक्तं योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं
 पयस्यया । अथवा यटिमधुकानागरामरदारुभिरिति । एतद्व-
 चनसम्वादादेव सक्षीरा वा हिता शुण्ठीत्यादावपि शुण्ठीम-
 धुकदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे मासि प्रशस्यतइत्यर्थोऽप्येयः
 कुशेयादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कशेरुवित्यादौ ।— जीवनीयो जीवनीयदशकम् । शर्करया
 विमिश्रमिति शर्करा प्रक्षेप्या ॥ ४ ॥

कशेरुवित्यादौ । पद्मकं पद्मकेशरमित्याहुः । उत्पलं नी-
 लोत्पलम् । समुज्जयटीमधुकमिति सुद्धोमुज्जयणी समुज्जयटि-

गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 सितामधुककास्त्र्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ ६ ॥
 गर्भशोषे त्वामगर्भाः प्रसृष्टाश्च सदा हिताः ।
 पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक् ॥
 नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ।
 परुषकस्थिरामूललेपस्तद्वत् पृथक् पृथक् ॥
 गृह्णास्नुना गेहधूमपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥
 मातुलङ्गेत्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 इतेन सह पातय्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥
 पुटदग्धसर्पकञ्चु कमह यमसीकुसुमसारसहिताञ्जिताञ्ची ।
 ऋटिति विशल्या जायेत गर्भवती मृदुगर्भापि ॥ ९ ॥
 गृह्णास्नुना हिङ्गुसिन्धुपानं गर्भापकर्षणम् ।
 इहास्तश्च सोमश्च चित्रभानुश्च भाविनि ॥

मधुकमित्यतः समुद्रपणीमधुकमित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुक्ले तु वातेनेत्यादि ।— पूर्वं वातव्याधावेव पठितमिति नेह पठनीयम् ॥ ६ ॥

आमगर्भा इति ।— हंसकूर्म्यादीनामण्डानि प्रसृष्टाः पुष्प-
 टादयः पाठेत्यादौ ।— श्रीकण्ठोलाङ्गलीस्थाने सुरसा पठति
 व्याचष्टे च । सुरसा निर्गुणी सिंहास्योवासकः मयूरकोऽपा-
 मार्गः एषां जटा मूलं क्रस्वत्वं कान्दसत्वात् गृह्णास्नु काञ्चिकं
 गृह्धूमं अलन्वुकः ॥ ७ ॥

मातुलङ्गेत्यादौ ।— मधुकं यटिमधु एतदुभयमपि मधुसं-
 युक्तं इतेन सह पातय्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि ।— पुटपाकविधया दग्धा रुपनिर्मोक्तमसी
 तथा मधुसहितया अङ्घ्रितलोचना सती विगर्भा भवेदिति
 त्वर्थः ॥ ९ ॥

उच्चैः श्रवाच्चतुगरोमन्दिरे निवसस्तु ते ।
 इदमन्वतमपां समुद्धृतं वैभवलुगर्भनिमं विमुञ्चतु स्त्री ॥
 तदनलपवतार्कवासवासो सह लवणाब्धिरैर्द्दिशन्तु शान्तिम् ।
 सुक्ताः पाशाविपाशाश्च सुक्ताः सूर्येण रश्मयः ॥
 सुक्तः सर्वभयाङ्गर्भ एह्येहि मारिच स्वाहा ।
 जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ॥
 पीवा प्रसूयते नारी दृष्टा चोभयत्रिंशकम् ॥ १० ॥
 तयोभयपञ्चदशदर्शनं सुखसूतिकृत् ।
 षडगुणाभ्येकवाणनवषट्सप्तशुगैः क्रमात् ॥
 सर्वे पञ्चदशदिस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके ॥ ११ ॥
 कटुतुम्बूहि निम्बोक्तकृतवेवनसर्पैः ।
 कटुतैलान्वितोष्णोद्योनेः पातयतेऽमराम् ॥
 कचवेष्टितयाङ्गुल्या दृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ।
 शूलेन लाङ्गुलिक्याः संलिक्ते पाणिपादे च ॥ १२ ॥

गृह्णासुनेत्यादौ निम्बु सैन्धवम् । इहेत्यादि स्वाहान्तोयं
 मन्त्रश्च सुश्रुतस्य । अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः जलं च्यवनमन्त्रेण
 सप्तवाराभिमन्त्रितं पीवेति दृष्टवैद्यव्यवहारः संग्रहकङ्किलिख्यते
 न तु सुश्रुतेन । सुश्रुतेन तु च्यवनमन्त्रेण गर्भिणीं स्वावयेदि-
 तप्रक्तम् ॥ १० ॥

उभयपञ्चदशतुभयत्रिंशकञ्चाह वस्त्रित्यादि ।— यस-
 वोऽष्टौ गुणास्त्रयः अश्वयशस्वारः वाणाः पञ्च शुगं द्वयम् । एत-
 द्वैरुष्यादुभयत्रिंशकं भवति । एते नवकोष्ठान् कृत्वा तदभ्य-
 न्तरे लेख्याः । वन्दे तु उभय त्रिंशकमयुक्तम् । एतद्वयं शरा-
 पत्रे लिपित्वा सम्पूज्य दर्शयितव्यम् ॥ ११ ॥

कटुतुम्बीत्यादि ।— कटुतुम्बी तित्तालाउफलं कृतवेधनं
 घोरतमेदः तस्य फलं सर्पपः श्वेतसर्पपः एतैर्दूमं कृत्वा योनिः

अमरापातनं मदैः पिप्पल्यादिरजः पिवेत् ।
 शालिमलान्नमात्रं वा सूत्रेणान्धेन बान्वितम् ॥
 एकुञ्चिकां पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिवेत् ।
 सुवञ्चलेन संयुक्तां योनिमूलनिवारणीम् ॥ १३ ॥
 सूतायाहृच्छिरोवस्तिमूलं मङ्गन्द रुद्धितम् ।
 एवञ्चारं पिवेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
 पिप्पल्यादिगणकाथं पिवेद्वा लवणान्वितम् ।
 पारावतशकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणा ॥
 गर्भपातान्तरोधे तु रक्तस्त्रावनिवारणम् ॥ १४ ॥
 जलपिष्टवरुणपत्रैः सहतैरुद्वर्तनालेपौ तु ।
 किक्विशरोगं हरतोगोमयधर्षादथो विहितौ ॥ १५ ॥
 अश्वतानागरसहचरभट्टेत्कटपञ्चमूलजलदम्यतम् ।
 शोतं मधुसंयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥ १६ ॥

सुखे दद्यात् उक्तं हि सुश्रुते योनिमुखं धूपयेदिति ॥ १२ ॥

अमरापातनमित्यादौ ।— पिप्पल्यादिरज इति सूत्रतस्तत्र
 पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । अन्धेन काक्विकेन मद्येनेतग्रन्थे । एकु-
 ञ्चिका लण्डलीरकम् । पिप्पलीमितग्रन्तरं प्रक्षिप्येति शेषः
 ॥ १३ ॥

सूतायाहृतगदि । सुश्रुतेषुक्तं प्रसूतायास्तु वस्तुप्रदरशिरो-
 योनिमूलं रक्तं संरुध्य वारुः करोति समङ्गन्दसञ्चितः ॥ १४ ॥

जलपिष्टेतादौ ।— किक्विशरोगो गर्भोत्पीडनेन वस्त्यादि-
 देशे मनाक् चर्म्मविदारणम् । अथोऽनन्तरं गोमयधर्षणानन्तरं
 विहितावितर्ष्यः ॥ १५ ॥

अश्वतेतगदौ ।— भट्टेत्कटोभादखेड इति राढ़ायां ख्यात-
 शास्त्रः । अन्ये तु भट्टं भट्टसुखाकं इत्यटः इदं इति ख्यातस्त-

सहचरपुकरवेतसमूलं विकङ्कतदासकुलत्वसमम् ।

जलमत्र सैन्धवहिङ्गयुतं सद्योज्वरसूतिकारोगहरम् ॥ १७ ॥

दशमूलोद्धतः कायः सद्यः सूतिरुजापहः ॥ १८ ॥

वज्रकाञ्चिकम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चयं शुण्ठी यमानिका ।

जीवके द्वे हरिद्रे द्वे विषसौवर्चलं तथा ॥

एतैरेवोषधैः पिष्टैरारणालं विपाचितम् ।

आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं यङ्गिदीपनम् ॥

काञ्चिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ।

मङ्गन्दमूलयमनं परं क्षीराभिर्मर्दनम् ॥

क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ १९ ॥

पञ्चजीरकगुडः ।

जीरकं ज्वुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।

स्वमूलमितग्राह्यः । पञ्चमूलं स्वल्पपञ्चमूलं जलदं मुसकं जलं
कायः ॥ १६ ॥

सहचरेत्यादि ।— विकङ्कतः वैखर इति लोके तस्य
मूलम् । कुलत्वः समो यत्र तत्तथा कुलत्वसमम् । जलं कायः
॥ १७ ॥

दशमूलोद्धादि ।— आमशूलादिपीडायां पुनर्धाम्यशु-
ण्ठीयुक्तस्य धान्यपञ्चक्रयुक्तस्य वा दशमूलस्य कायमुपदिशन्ति
वृद्धाः ॥ १८ ॥

वज्रकाञ्चिके ।— पिप्पल्यादि द्रव्यस्य मिलित्वा कर्षत्रयं
काञ्चिकस्य शराव एकः पानीयमप्यल्पं एवमेव प्रायशो व्यव-
हरन्ति वृद्धाः । सकल्ककाञ्चिकपानमुपदिशन्ति च । चक्र-
त्वाद् क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनमिति ॥ १९ ॥

यमानी क्रुष्टिकोद्विष्टपत्रिकाकासमईकम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाय वासिका ।
 चित्रकञ्च पलांशानि तथान्यञ्च चतुःपलम् ॥
 कथेरकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्यात् हृतप्रस्थं तथैव च ॥
 क्षीरहिप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरक इत्येष सूक्तिकानां प्रशस्यते ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते ।
 विंशति व्यापदोयोनेः कासं श्वासं प्वरं क्षयम् ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्धं वृद्धमूलताम् ।
 हन्ति पीनोन्वतकुचाः पञ्चपत्तायनेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियोनित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ १० ॥
 वनकार्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा ।
 विदारीकन्दं सुरया पिवेद्वा स्नान्यवर्द्धनम् ॥
 दुग्धेन शालितण्डुलचूर्णपानं विवर्द्धयेत् ।

पञ्चजीरकरुडे ।— जीरकं सूक्ष्ममुख लक्ष्णजीरकं गुञ्जर-
 प्रसिद्धं क्रुष्टिकोराजिका द्विष्टपत्रिका वंशपत्रिका अजमोहा
 वनयमानी अन्तःपरिमार्जनत्वात् यमान्या एव भागद्वयं
 वासिका क्षुद्रराजिका तथा चान्यञ्चतुःपलमिति वक्ष्यमाण
 कथेरकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः । दीप्यकं स्युज्जी-
 रकम् । आदौ गुडहतं क्षीरेण पक्वा सिद्धे सति जीरकादि-
 चूर्णप्रक्षेपः । पञ्चपत्तजीरकयोगात् पञ्चजीरक इति संज्ञा
 समारुत इत्यत्र गर्भ इति शेषः कुपितमासतयोगात् क्षीयमाण
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

सम्प्रति स्नान्यवर्द्धनयोगानाञ्च वनकार्पासिकेत्यादि ।—
 सौवीरकेण काञ्चिकेन विदारीकन्दं भूमिकुण्डाण्डम् । हरि-

स्नानं सप्ताहतः क्षीरसेविन्यास्तु न संशयः ॥
 हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेत् स्नानविशुद्धये ।
 तत्र वातात्मके स्नाने दशमूलजीजलं पिवेत् ॥
 पित्तदुष्टे ऽसृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
 घातौ कुमारश्च पिवेत् काययित्वा सशारिवम् ॥
 कफे वा त्रिफलामुस्ताभूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
 घातौ स्नानविशुद्धयर्थं मुत्रयुषरसाग्निनो ॥
 भार्गवचादारुपाठाः पिवेत् सातिविषाः शृतान् ॥ ११ ॥
 कुष्ठरमेश्चु कामूलं चर्चितमास्ये विशारितं जयति ।
 सप्ताहात् स्नानकालं स्नानं चैकान्ततः कुरुते ॥
 शोथं स्नानोत्थितमवेक्ष्य भिषक् विदध्यात्
 यद्विद्रवावभिहितं त्विह भेषजानि ॥
 अमे विदध्यति तथैव गते च पाकं
 तस्माः स्नानौ सततमेव च निर्दुहीत ।
 विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्नानोत्थिताम् ॥
 निशा कणकफलाभ्यां लेपश्चापि स्नानार्तिहा ॥ १२ ॥

द्वेत्यादि हरिद्रादिवचादिगणौ सौश्रुतौ यथा ॥ हरिद्रादारु-
 रिद्राकलसीकुटजवीजानि मधुकञ्चेति । कलसी ऽग्निपर्णी ।
 वचामुस्तातिविषा भद्रदारु नागरशतमूलौ अनन्तमूलञ्चेति
 भद्रदारु देवदारु । अभीरु शतावरी । शारिषा अनन्तमूलं
 सशारिवमित्यत्र सशर्करमिति पाठान्तरम् । अश्वत्थादिशारि-
 वान्तस्य कायः ॥ ११ ॥

स्नानविद्रधिचिकित्सामाह ।— कुष्ठुरेत्यादि ।— कुष्ठुर-
 मेश्चुको गोरक्षतण्डुला स्नानकालं स्नानविद्रधिः निशेत्यादौ ।—
 कणकफलं धूसूरफलम् ॥ १२ ॥

सूषिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया ।
 अभ्यङ्गमर्द्दनाभ्यां कठिनपीनस्तनौ भवतः ॥ २३ ॥
 महिषीभवमवनीतं व्याधिवलोग्रा तथैव नागवला ।
 पिष्टा मर्द्दनयोगात् पीनं कठिनं स्ननं कुरुते ॥

श्रीपर्णी तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोज्ज्वलम् ।
 तत्तेलं तलकेनैव स्ननस्योपरि धारयेत् ॥
 पतिताबुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ॥ २४ ॥
 काशीशादं तैलम् ।

काशीशतुरगगन्धाशावरीगजपिप्पलीविपक्वेन ।
 तैलेन यान्ति वृष्टिं स्ननकर्णयराङ्गलिङ्गानि ॥
 प्रथमर्त्तौ तण्डुलाभो नस्यं कुर्यात् स्ननौ स्थिरौ ॥ २५ ॥
 गोमहिषीष्टतसहितं तैलं श्यामाक्षताञ्जलिबचाभिः ।
 संतिकटुनिशाभिः सिद्धं नस्यं स्ननोत्थापनं परम् ॥

स्ननशोषचिकित्साभाह ।— सूषिकवसायां शूकरादिमांस-
 चूर्णं प्रक्षिप्य स्ननशोरभ्यङ्गमर्द्दनं आद्यपुष्योत्थवे ॥ २३ ॥

महिषीत्यादौ ।— व्याधिः कुष्ठं उग्रा वचा श्रीपर्णी
 गान्धारी तस्यास्त्वचो रसः स्वरसः । स्ननस्योपरि कुचाग्रे ॥ २४ ॥

काशीशेत्यादि ।— काशीशं धातुकाशीशं शावरी कोध्रं
 एषां कल्कः जलं चतुर्गुणं कर्णः कर्णकपाली, वराङ्गं स्त्रीगु-
 ञ्जम् । प्रथमर्त्तौ आद्यपुष्योत्थवे ॥ २५ ॥

गोमहिषीत्यादौ ।— गोमहिषष्टतयोर्मिलित्वा एकोभागः
 अपरश्च तैलस्य । श्यामा प्रियङ्गुः क्षताञ्जलिः सूर्याभक्ता अञ्ज-
 लिकारिकेति ख्याता लालालुया इत्यन्ये । लज्जावती कुन्-
 चित् । कटुका कटुरोहिणी । एषां कल्कः जलं चतुर्गुणम् ।
 प्रतनू करोतीत्यादौ मध्यं स्त्रियामध्यदेशः मथितेन घोलेन

तच्चकरोति मध्यं पीतं मधितेन माधवीमूलम् ।
 स्वास्थिस्थितापि च गाढा सुरगोपाज्जाभ्यङ्गतोयोगिः ॥ २६ ॥
 श्ववह्नस्तितवन्धनरज्ज्वा सन्ताडनाद्धि द्युतिन ।
 नमस्त्यक्तादेवः पत्यौ सहजः सतोऽथवा योगैः ॥
 इत्येव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितवल्गामूलम् ।
 मुखे कत्यापिटं दत्तमनिच्छादरं भक्ष्ये ॥ २७ ॥
 इति स्त्रीरोगचिकित्सा ।

अथ बालरोगाधिकारः ।

कुष्ठान्वाभयात्रह्णीकण्ठं क्षौद्रसर्पिषा ।
 वर्षाशुः कान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

माधवीमूलं माधवीलतामूलम् । सुरगोप इति इन्द्रमोक्षस्थः
 कीटः सिद्धिरियापोका इति लोके भाष्यं एतं जनकोरम्भ-
 कम् ॥ २६ ॥

श्ववह्नेत्यादि ।—श्वोवहतः तद्वह्नाय स्थिता या बन्धन-
 रज्जुदाया द्युतिन भर्ता । विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वेति पूर्वेष्व-
 षोडशम् । भक्ष्ये भक्तादौ ॥ २७ ॥

इति स्त्रीरोगाधिकारः ।

दुष्टस्नान्यपानादिना बालानां रोगसम्प्रदादनन्तरं बाल-
 रोगाधिकारः । तत्र बालरोगाधिकारे वक्तव्ये प्रथमतः बालस्य
 सुस्थवृत्तमाह कुष्ठमित्यादि कमजं मारितमारितस्वर्णचूर्णम् ।
 तत्र सुवर्णमारणविधिर्यथा — कण्टकवेधसुवर्णपत्रं जम्बीर-
 स्वरसेन स्थापयित्वा सुवर्णकफलस्थितशुद्धप्रायः क्षौद्रभागेन

स्तन्याभावे पयश्छागं गच्छं वाः तदुगुणं पिबेत् ।
 तर्कधोगुडिकां तप्तां निर्व्याप्य कटुतैलके ॥
 तत्तैलं पानतो हन्ति बालानामुत्प्लवङ्गम् ॥ २ ॥
 व्योषशिरोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।
 उल्लं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥
 हृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेन प्रशाम्यति ॥
 नाभिपाके निशालोधप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शक्तेभिर्व्याप्यवचूर्णनम् ॥
 सोमग्रहणे विधिवत् केकाशिखामूलमुद्धृतं बहुम् ।
 जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहिर्गुडिकां नियतम् ॥ ४ ॥

लिङ्गा गोरक्षकर्कटीमूलपिण्डमथ ऊर्ध्वं दत्त्वा शरावसम्पुटे
 निःक्षिप्य प्रलिप्य च गोमयाग्नौ धारद्वयं त्रयं वा प्रपुटेत् तत-
 श्चूर्णयित्वा हृदयनवस्त्रेण छानयेदिति । लेहोऽयं जातदिने
 तदुपरि च प्रचरति तन्वान्तरे च स्वर्णादिनेहान्तरस्य सम्ब-
 त्कारो यावदुपयोग इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति संस्काराल्लघुलतम् । तर्कध इति तर्कः
 टाङ्ग्या इति प्याता तस्या अधोगुडिका वाटुनीति ख्याता ।
 उल्लं बालकस्य कण्ठगतक्षेप्ता ॥ २ ॥

व्योषेयादौ ।— शिवा हरीतकी उग्रा वचा स्तन्येन पय-
 सेति नारीक्षीरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

नाभीत्यादौ ।—मधुकं यष्टीमधुकं सोमग्रहण इत्यादौ ।
 विधिवत् उद्धृत इत्यन्वयः विविच्य मुक्तकचशिखेन पुंसां चक्ष-
 रणम् । केकाशिखा मयूरशिखा उद्धृतोवहेति पाठे आमूल-
 मुद्धृत्येति योज्यम् । अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुहरे पारदं
 पूरयित्वा सिक्थकेन संरुध्य कुमारोदक्ते इत्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ४ ॥

सप्तदलपुष्पं मरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
 पीतं तद्वत् तण्डुलभक्तकृतो दग्धपिष्टकप्राशः ॥ ५ ॥
 जम्बूकनासावायसजिह्वानाभिर्ध्वराहसम्भूता ।
 कांश्चं रसोऽथगरलं प्राट्टभेकस्य वामजङ्घास्थि ॥
 इत्येकशोथ मिलितं विष्टं ग्रीवादिकटिदेशे ।
 अङ्घ्रिण्डिकाप्रशमनमभ्यङ्गोनातिपथ्यविधिः ॥ ६ ॥
 अनामके घुर्वरिकारुक्कामरिचरोचना ।
 नवनीतञ्च संमिश्र्य खादेत्तद्गोगनाशनम् ॥ ७ ॥
 तैलाक्तगिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्रुहीभवं क्षीरम् ।
 दत्त्वा रजनोचूर्णं दत्ते नष्टेदनामकाख्यः ॥
 लेहयेच्च शुष्का बालं नवनीतेन लेपितम् ।
 स्फटकपत्रजरसेनोद्वर्त्तनञ्च तद्धितम् ॥ ८ ॥

सप्तदलेति सप्तदलः सप्तच्छदः तस्य पुष्पं पीतमित्यत्र
 जलेनेति शेषः । तद्वदिति अङ्घ्रितुण्डिकां क्षयतीति शेषः ।
 तण्डुलेत्यादि योगान्तरं भक्तसहिततण्डुलान् पिष्ट्वा पत्रेणा-
 वेद्य कुशेन बद्ध्वा अङ्गारैर्दग्धा भक्षणीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

जम्बूकेत्यादि ।— जम्बूकः शृगालस्तस्य नासा वायसः
 काकस्तस्य जिह्वा रसः पारदः गरलं विषं प्राट्टभेकः वर्ध-
 कालजमण्डूकः स च पीतच्छविः सोनावेड इति ख्यातः तस्य
 वामप्रदास्थि एतत् सर्व्वं प्रत्येकं मिलित्वा वा ग्रीवायां कम्ब्यां
 वा धारणीयम् । नातिपथ्यविविरिति व्याधिप्रभावादेवायम् ॥ ६ ॥

अनामक इति निर्नामरोग इति ख्यातः केचिच्च पुष्पि-
 कारोग इति ख्यातः । घुर्वरिकारुक्कीटविशेषः तस्य वुक्का वुक्क-
 भाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तैलाक्तेत्यादौ ।— तैलाभ्यक्तस्तालुनि सप्तदलार्कस्रुहीक्षीरं
 दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः । लेहयेदित्यादौ ।—

तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च शिम्बिद्वारसस्य ।
 नखं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा यथेनैलम् ॥
 तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्यमपहरति ।
 अर्कद्वलकमाविकरोमाख्यादाय केशराजस्य ॥
 स्वरसेनाक्तो वक्षे हत्वा वर्त्तिश्च तैलाक्तम् ।
 तज्जातकज्जलाश्लितलोचनबुगलोल्यकङ्कतोवाकः ॥
 कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकक्षापि ॥ ८ ॥
 चालनिकातलसंस्थितपोतं संश्राव्य गन्धमूत्रेण ।
 ओकोदशालिकायां रजकक्षारोदकस्नानम् ॥ १० ॥
 दासकयणश्रावणवटिकारसेन्द्रपूरिता हता कण्ठे ।
 मलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम् ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
 देवन्तदेव वज्राणां मात्रा तस्य कनीयसी ॥ ११ ॥

नवनीताक्तगात्रं शिशुं हत्वा शुना कुक्षुरेण लेहयेत् ततः
 पुटकीस्वरमेनोवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

तैलस्येत्यादौ ।— शिम्बीदलं शिम्बीपत्रम् । आर्कमि-
 त्वादि ।— अर्कस्य तुलकम् । आविरोमाणि मेघरोमाणि
 चेति भागद्वयं केशराजस्वरसंश्लितवक्षैरावेद्य तैलाक्तं जाल-
 येत् । तच्छिखोपरि पत्रं हत्वा पतितकज्जलेन चक्षुषोरक्ष्म-
 न्कार्यम् ॥ ८ ॥

चालनिकेत्यादि ।— ओकोदशालिकायां चालनिकातले
 संस्थितवालकं चालनिकारम्भ्य पतितगोमूत्रेण स्नापयित्वा
 रजकक्षारजलेन स्नापयेत् ॥ १० ॥

दासेत्यादौ ।— श्रावणः पाषण्डविशेषः भिक्षुवेशधारी
 योगीति कोक्ते तस्य वटिका वराटिका कपर्दिकेति यावत्
 दायेन दासहारकयथं यस्याः सा तथा ततः कर्षधारकः

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका ।

अवलेक्ष्या तु वर्त्तय्या मधुक्षीरसिताहृतैः ॥

एकैकां वर्द्धयेत्तावदूयावत् सम्बन्धरो भवेत् ।

तदूर्द्धं माषवृद्धिः स्यादूयावदाषोडशाब्दिकाः ॥ १२ ॥

हरिद्रादिः ।

हरिद्राद्वययथाहृत्सिंहीशकयवैः कृतः ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायस्तन्यदोषजित् ॥ १३ ॥

बालचातुर्भद्रिका ।

घनकृष्णारुणामृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासक्ष्यासवमोहरम् ॥ १४ ॥

रसेन्द्रेण पारदेन पूरिता सा कण्ठे हतेत्यर्थः । नखिनीदलं पद्मपत्रम् ॥ ११ ॥

मात्राचात्र कनीयसीति यदुक्तं अतस्त्रामेव मात्रां प्रति-
पादयितुं परिभाषामाह प्रथम इत्यादि । मध्विति मध्वादि-
विकल्पो दोषप्रकृत्यादिभेदात् । एकैकामिति मासि मासि
एकैकां रक्तिकां कृत्वा वर्द्धयेदित्यर्थः । तदूर्द्धं मिति वर्षादूर्द्धं
पर्यं वर्षे माषेण माषेण वृद्धिर्माषवृद्धिः । एतत् परिभाषा
शेषो यथा प्रतिमासं प्रयोक्तव्या वृद्धिरेषा भिषग्वरैः । मान-
मेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि । षोडशाब्दाद्भवेदूर्द्धं याव-
दासप्ततेरिति । एव एव विभागोऽयं तदूर्द्धं बालवत् क्रियेति ॥ १२ ॥

हरिद्रेत्यादौ । — सिंही वृश्चिपर्णी यत्र हरिद्रादिगण
एवायं श्लोकेन निबद्धः तत्र च कनसीति पठिता निश्चलस्तु
सिंही वासक इत्याह यस्तु क्षीरपोबालः कषायं पातुमसमर्थ-
स्तस्य धात्रो पाययेत् । सुश्रुतेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन लिप्तयोः
स्नानयोः पानमपि दर्शितम् ॥ १३ ॥

धातव्यादिः ।

धातकीबिल्ववन्माकलीमेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥

रजनीदारुशरत्तश्रेयसीवृहतीद्वयम् ।

शन्निपणौ यताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥

ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् ।

ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वशोथनुत् ॥ १५ ॥

मिषीकृष्णाञ्जनं लाजामृद्धीमरिचमाक्षिकैः ।

लेहः शिशोर्विधातव्यच्छर्दििकासज्वरापहः ॥

शृङ्गादिः ।

शृङ्गो समुक्षातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरच्छर्दिभिरर्द्दितानां समाक्षिकाञ्चातिविषां तथैकाम् ॥ १६ ॥

पीतं पीतं वमेद्वयस्तु स्नायं तन्मधुसर्पिषा ।

द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥

आन्नास्थिलाजसिन्यूत्यैर्लेहः क्षौद्रेण कर्द्दिनुत् ।

पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ॥

पनेत्यादि ।— घनं मुस्तकं चरुणा अतिविषा । रजनी-
त्यादि ।— वाभटस्य श्रेयसी गजपियली बालानां सर्वशोथनु-
दिराव बालानां सर्वरोगनुदित्यपि पाठो वाभटे चन्द्राटेऽपि
दृश्यते ॥ १४—१५ ॥

मिषीत्यादि ।— मिषी मधुरिका कृष्णापिप्पली अञ्जनं
रसाञ्जनम् । शृङ्गी बर्कटशृङ्गी ॥ १६ ॥

पीतमित्यादि वाभटस्य । द्विवार्त्ताकी वृहतीद्वयम् । फल-
रसजिति वार्त्ता कीफलरसम् । योगोयमेक इति श्रीकण्ठः निश्च-
लस्तु च शब्दो विकल्पे अतो योगद्वयं यदुक्तमायुर्वेदसारे पीत्वा
यो वमति स्नायं भृशं यो मधुसर्पिषा । कोलीफलरसं यद्वा

रसेन मातुर्गुह्यस्य द्विकाकृद्निवारणम् ।
 पेटी पाठाभ्रलाज्जम्बाः सहकारवल्कलतः कल्कः ॥
 इत्येकश्च पिण्डोविष्टोद्धवाभिमध्यतत्त्वादौ ।
 कर्द्यतीसारजं वेगं प्रबलं धत्ते तदेव च निग्रमेन ॥ १७ ॥
 बिल्वश्च पुण्याणि च धातकीनां जलं सलोध्रत् गजपिप्पली च ।
 काषवलेहो मधुना विमिश्रो बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ १८ ॥
 समङ्गाधातकीलोध्रशारिवाभिः शृतं जलम् ।
 दुर्हरेपि शिशोर्द्वयमतीसारे समालिङ्गम् ॥
 नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
 कुमारं पाययेत् प्रातः सर्ज्वतीसारनाशनम् ॥
 समङ्गा धातकी पद्मं वयस्या कच्छुरा तथा ।
 पिष्टैरेतैश्चागः स्यात् सर्ज्वतीसारनाशिनी ॥
 बिल्ववृत्तकपात्रेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
 आलोड्य पाययेद्दालं कर्द्यतीसारनाशिनीः ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थिमध्यमुस्तरसाङ्गनैः ।

पञ्चकोलं प्रलेहयेदिति । अथञ्च व्यवस्थितो विकल्पः तेन पित्तो-
 सारे कफे कर्द्यतीद्वयफलरसं वातक्षेपणं च पञ्चकोलचूर्णमि-
 त्याह । पिप्पलीत्यादौ ।— रसेन मातुर्गुह्येत्यत्र लिङ्गा-
 दिति । शेषः । पेटीत्यादि ।— पेटीरिति ख्याता भापीटुप-
 रीति लोके चकारान्मिलित्वा प्रत्येकञ्च योगः ॥ १७ ॥

बिल्वेयादौ ।— जलं बालकं काषावलेहाविति काषो वा
 अवलेहानेपथ्यः । अवलेहपक्षे सर्जं संचूय्य अगुरुपमधुना
 लेह्यम् ॥ १८ ॥

समङ्गेयादि ।— समङ्गा वराहक्रान्ता पद्मं पद्मकेशरं
 वयस्या गुडूचो कच्छुरा शूकशिखीमूलम् । कल्कसाध्यवम् ।
 बिल्वेत्यादौ ।— कपायोर्द्वयशृतः । अतएव निर्देशात् लाजा-

चौद्रलीदः कुमारस्य छर्दिट्णातिसारनुत् ॥

मोचरसः समङ्गा च धातकीपद्मकेशरम् ।

पिटैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥

लेहसौलसिताचौद्रतिलयथाह्वकल्कितः ।

बालस्य रुन्ध्यान्वितं रक्तस्त्रावं प्रवाहिकाम् ॥ १८ ॥

लाजासयटिमधुकं शर्कराचौद्रमेव च ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥

अङ्कोठमूलमथवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा ।

पीतं हन्त्यतीसारं ग्रहणीरोगं सुदुर्घ्नारम् ॥ १९ ॥

सितजीरकसर्ज्जं वूर्णं विल्वदलोत्पाम्बुमिश्रितं पीतम् ।

हन्त्यामरक्तमूलं गुडसहितः खेतसर्ज्जोवा ॥

भरिचमद्यौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।

गुडतक्रयुक्तमेतत् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥

शब्दः स्त्रीलिङ्गोपसीति । योगोयं छर्दिप्रतिसारनाशनो बोध-
वतीति शेषः । कल्क इत्यादौ । कोलास्थिमध्यं वदरास्थिमज्जा
मोचं शाल्मलीवेष्टकः । लेह इत्यादौ ।— रक्तस्त्रावप्रवाहिका-
मिति प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तसुतिस्रवायं योगः नतु केवल-
रक्तस्त्रावे तैलतिलयोरुष्णवीर्यत्वेन तत्रानार्हत्वात् ॥ १८ ॥

लाजा इत्यादौ ।— संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः ।
लाजादिवूर्णं यथायोम्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम् । अ-
ङ्कोठेत्यादि । अङ्कोठः अङ्कोड़ इति ख्यातस्तदः योगद्वये तण्डु-
लोदकं सम्बध्यते । वटजमूलं वटजातमूलं मूलाकारं ऋक्षप्र-
माणं वा इति ख्यातः अतएवोक्तं वटजमूलमिति नतु वट-
मूलम् ॥ १९ ॥

सितेत्यादौ ।— विल्वदलोत्पाम्बु विल्वपत्रस्वरसः । गुडेन
मधुरीकृतं तक्रं गुडतक्रम् । विल्वेत्यादौ शक्रमिन्द्रयवं अम्बु

विश्वयक्ताम्बुनावाद्दसिद्धमाजं पयः शिशोः ।
समांसरक्तां ग्रहणां पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ॥
तद्वदजाक्षीरसमोजम्बुत्वगुह्वोरसः ।
गुहपाके तु बालानां पित्तघ्नी कारयेत् क्रियाम् ॥
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ।
कण्ठोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ॥
अत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ २१ ॥
हृतेन सिन्धुविल्वैलाहिङ्गुभार्गीरजोलिङ्गु ।
आनाहं वातिकं मूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ २२ ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माचिव.संयुतम् ।
पीत्वा कुमारस्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ २३ ॥
मुखपाके तु बालानां आन्वसारमयोरजः ।
गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥
अश्वत्थगदलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्ढ्यायट्टभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥

बालकं मोचः शाल्मलीवेटकः । सिद्धमिति क्षीरपरिभाषया
पाकः ॥ २१ ॥

हृतेनेत्यादौ ।— सिन्धु, सेन्धवं एषां चूर्णं हृतेन लेह्यं
तोयेनवेत्यनन्तरं पिवन्निति शेषः । तेन तोयेन कोष्णजलेन
वा पिवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हरीतकीत्यादि ।— वाभट्टस्य तालुपातनं तालुप्रदेशस्य
निम्नता तालुकण्टकादित्यपि पाठः ॥ २३ ॥

मुखपाक इत्यादौ ।— आन्वसारः आन्वसदृशपत्रः
स्वनामष्वातो राढ़ायामिति केचित् । अन्ये तु आन्वसारः
आन्वफलास्थि मज्जेत्याहुः । आन्वसारादि रसाञ्जनानां एक

सह जम्बीररसेन स्रग्दन्तरसवर्षसः सद्यः ।
 क्षतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्यचाश्वे ॥२४॥
 लावतित्तिरवक्षूररजः पुष्परसान्वितम् ।
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥२५॥
 दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमति यन्त्रयेत् ।
 स्वयमपुत्रपश्याम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥२६॥
 पञ्चमूलीकषायेण सहतेन पयः शृतम् ।
 समृद्धवेरं समुद्धं शीतं चिकार्दितः पिवेत् ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 बीटा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं चिकार्दितः शिशुः ॥२७॥

एवमप्रेषः । अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च अपरमित्यत्र प्रलेपमित्य-
 न्वयः । सहेत्यादौ ।— जम्बीरः पर्णासभेदः स्रग्दन्तं स्रग्ही-
 यतं तस्य स्वरसः पुटपाकविधिना एव ग्रहीतुं शक्यते ॥२४॥

लावेत्यादि ।— वाभटस्य । लावतित्तिरयोरनयोर्वक्षूरं
 शुष्कमांसं पुष्परसोमधु एतन्मांसचूर्णं मधुना लेष्टमिति
 केचित् । अथ तु मधुनेतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रतिसारयेद्दि-
 त्याहुः । कित्त्वयं योगवाभटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः ।
 दन्तकेशरमिति दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥२५॥

दन्तोद्भेदेत्यादि वाभटस्य दन्तोद्भेदो दन्तभेदः । दन्तो-
 द्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्ज्वरविड्भेद-
 कासच्छर्दिशिरोरुजमित्यादि ।— नबालमति यन्त्रयेदिति
 आचाराचारनियमेनेत्यर्थः ॥२६॥

पञ्चमूलीत्यादि ।— पञ्चमूली महती वातकफप्रधानहि-
 माहरत्वात् । अत्र काथात् पादिकं द्रुतं अष्टमांसं वा दुग्धा-
 चतुर्गुणः काथः एतत् सर्वमेकीकृत्य पक्वा काथं शोषयित्वा
 स्रुतं दुधं स्थाप्यं तत्र शुण्ठीचूर्णं गुडश्चानुरूपं मन्थ्य

चित्तकं शृङ्गवेरश्च तथा दन्ती गवाक्ष्यपि ।
 चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिबेत् ॥
 श्वासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ।
 द्राक्षायासाभयाक्षणाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ॥
 क्षौद्रं श्वासं निहन्त्याशु कासश्च तमसं तथा ॥ २८ ॥
 पृश्नरातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकम् ।
 तच्चूर्णं मधुना क्षौद्रं शिम्बूनां पञ्चकासनुत् ॥
 दाडिमस्य च बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
 चूर्णितं शर्कराक्षौद्रक्षौद्रं तृष्णाविनाशनम् ॥
 मायूरपक्षभस्त्रावुपधितजलं तेन भाषितं पेयम् ।
 तृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्त्रजलं वक्त्राशोऽजिह्वितं वक्त्रे ॥
 पिष्टैश्चाग्नेन पयसादार्ढ्यमुक्तकगैरिकैः ।
 बहिरालेपनं शक्तं शिशोर्नेत्राभ्यापहम् ॥ २९ ॥
 मनशिलाशङ्कुनाभिः पिप्पल्योथ रसाञ्जनम् ।

यथार्हं पिबेदित्याहुः । अन्ये तु वृत्तस्यापि पानकाले प्रक्षेप-
 त्वमिति वदन्ति । सुवर्णगैरिकस्य अत्यन्तलोहितगैरिकस्य ॥ २७ ॥

चित्तकमित्यादौ ।— गवाक्षी गोरक्षकर्णटी । सविबन्धे
 वाते कफोऽयं योगः । द्राक्षेत्यादि ।— कफपित्ते । यासो दुरा-
 क्षभा तमकं श्वासमित्यर्थः ॥ २८ ॥

दाडिमस्येत्यादौ ।— चूर्णितमित्यत्र क्षणा चेति पाठा-
 न्तरम् । मयूरेत्यादौ ।— मयूरपक्षभस्त्रावितजलेन व्युषितेन
 भाषितवटकाष्ठभस्त्रावितजलेन पेयमित्यर्थः । मयूरपक्षभस्त्र
 पल १ जल पल ६ एतद्वज्रधा वस्त्रे परिखाय्य गृहीतजले
 व्युषिते षठांशेन वटकाष्ठभस्त्रप्रक्षिप्य वज्रधा परिखाय्य यथार्हं
 पिबेत् ॥ २९ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।— क्षौद्रेण संयुक्ता संष्टेत्यर्थः । मातुः

वर्तिः क्षौद्रे ऽ संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥

मातुस्तन्यकटुस्नेहकाश्चिकैर्भाविता जयेत् ।

स्वेदादीपशिखोत्तप्तोनेत्रामयमलक्तकः ॥३०॥

शुण्ठीभङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।

कुक्कुलकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥३१॥

क्रिमिज्वालशिलादाब्धी लाक्षाकाश्चनगैरिकैः ।

चूर्णाञ्जनं कुक्कुले स्याच्छिन्मूनां पोयकीबुध ॥

सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुक्कुलके ।

मृदधूमनिशाकुष्ठवाजिकेन्द्रयवैः शिशोः ॥

लेपकाग्रेण हन्त्याशु सिद्धपामाविचर्चिकाः ॥३२॥

सन्धेतप्रादौ ।— कटुस्नेहं कटुतैलं एतैर्मातुस्तन्यादिभिः प्रतेप्र-
कशः सप्ताहं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीपशिखातप्तः सन्
स्वेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

शुण्ठीतप्रादौ ।— भङ्गो भङ्गराजः शुण्ठप्रादीनां पिष्टानां
प्रतेप्रभं मापद्वयं सैन्धवं रक्तिपञ्चकम् । एतत् सर्वं पुटपाकवि-
धिना पक्त्वा तत आकृत्य वस्त्रे पोष्टलो बद्धा चक्षुषि आश्च्योतनं
कार्यम् । कुक्कुलक इति पाठे कुक्कुलकस्तुपाग्निः एतस्मिन् पुट-
पाक इत्यन्वयः । उक्तं हि बाणटे शृङ्गवेरं निशाभङ्गं कल्कितं
वटपल्लवैः । बद्धा गोशकता क्षिप्त कुक्कुलैः स्वेदयेत्ततः । रसेन
लिम्पेत् ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेदिति ॥ ३१ ॥

क्रिमिघ्नेतप्रादौ ।— आलं हरितालं शिला मनःशिला
काश्चनगैरिकं स्वर्णगैरिकम् । चूर्णाञ्जनमिति मधुमक्षितश-
लाकया चूर्णाञ्जनं कार्यम् । सुदर्शनेति सुदर्शना त्रिशुरीति
ख्याता जीवपत्रेति च ख्याता ॥ ३२ ॥

अखगन्धावृतम् ।

पादकल्केऽखगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

इतं पेयं कुमाराणां पुष्टिद्वलवर्द्धनम् ॥ ३३ ॥

बालचाङ्गेरीवृतम् ।

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिन्धागक्षीरसमे पचेत् ।

कपित्थयोषसिन्धूत्यसमङ्गीत्यलबालकैः ॥

सवित्त्ववातकीमोचैः सिद्धं सर्व्वेति सारलुत् ।

ग्रहणो दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ३४ ॥

कुमारकल्याणकं वृतम् ।

शङ्खपुष्पी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रिफलयासज ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती क्षीरकं बला ॥

शुण्ठी दुरालभा विल्वं दाहिमं सुरसः स्थिरा ।

सुसं पुकरमूलञ्च सूक्ष्णैला गजपिप्पली ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकाय्वाञ्च क्षीरे तस्मिं चतुर्गुणे ॥

एतत् कुमारकल्याणं वृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्धकरं धन्यं पुष्टिग्निबलवर्द्धनम् ॥

क्षयासर्व्वग्रहालक्ष्मीक्रिमिदन्तगदापहम् ।

सर्व्वे बालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः ॥ ३५ ॥

पादकल्क इतप्रादौ ।— पेयं कुमाराणामिति कुमारैः
पेयमित्यर्थः वा कर्त्तरि कृत्वेति षष्ठी ॥ ३३ ॥

चाङ्गेरीत्यादौ ।— अजाक्षीरचाङ्गेरीस्वरसैः इतादिगुणैः ।
पाकसाधनत्वेन चतुर्गुणद्रवस्योत्कर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादौ ।— जीवकं जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्र-
वम् । सुरसः पर्णसः कण्टकारीस्वरसः क्षीरञ्च प्रत्येकं इता-

अष्टमङ्गलकं हतम् ।

वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
 शारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पलीवृतमष्टमम् ॥
 मेथं हतमिदं सिद्धं पातय्यच्च दिने दिने ।
 हृदयतिः क्षिप्रमेवः कुमारोऽुद्भिमान् भवेत् ॥
 न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ ३६ ॥

लाक्षादितैलम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
 रास्नाचन्दनकृष्णाब्दवाजिगन्धानिशायुगेः ॥
 यताह्वादाख्यद्याहस्रज्वातिक्ताहरेणुभिः ।
 बालानां प्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाङ्गलवर्णकम् ॥ ३७ ॥
 सहासुण्डितिकोदीच्यकाथस्नान ग्रहापहम् ।
 सप्तच्छदनिशाकुष्ठचन्दनैश्चातुलेपनम् ॥ ३८ ॥
 सर्पत्वक् कश्युनं सूर्वासर्पपारिष्टपह्नुवाः ।
 वैडालविड्जालोम मेघशृङ्गी वचा मधु ॥
 घृपःशिशोर्ज्वरघ्नोयमशेषग्रहनाशनः ॥ ३९ ॥

चतुर्गुणम् । भूतादिकृतं सुखादिवैषम्यं क्षाया ॥ ३५ ॥

वचेत्यादि ।— वचादीनां कल्कः जलं चतुर्गुणमिति ॥ ३६ ॥

लाक्षातैले ।— कुष्ठाब्दचन्दनैरित्येव पाठो वाभटपुस्तकेषु
 दृश्यते । नतु कृष्णाब्दचन्दनैरिति । तित्ता कटुरोहिणी नतु
 क्षताकस्तुरी । समूर्वारीहिणीरास्नायताहमधुवैः समैरिति
 सिद्धसारदर्शनात् ॥ ३७ ॥

सहेत्यादि ।— सहा माषपर्णी काथोऽत्रार्द्धशृतः ॥ ३८ ॥

सर्पत्यादि ।— सर्पत्वक् निर्मोक्तः चरिष्टोनिम्बः सर्पघः

बालरोगविचारः

बालकस्य बलिगान्तीष्ट कर्माणि ।

बलिगान्तीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहगान्तये ।

मन्त्रचार्यं प्रयोक्तृयस्तत्वादौ सर्वकारिणः ॥

ओं नमो भगवते गरुडाय त्वत्प्रकाशं स सद्यःपुत्रतः स्वाहा ।

ओं कं पं टं शं वै नतेशाय नमः ओं क्रों हं क्षः ॥ ४० ॥

गरुडबलिः ।

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्वतः ।

प्रष्टव्यं सुखि ताभक्तबलिर्द्वयस्तु शान्तिकः ॥

ओंकारीस्वर्णपद्मी बालतं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥ ४१ ॥

ओं नारायणाय नमः ।

प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा गृह्णाति मन्दानाम मातृका ।

तवा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ॥

श्वेतसर्पः, मेघशृङ्गाः पत्रम् । मेघशृङ्गमिति पाठे मेघस्य गङ्गे-
रस्य शृङ्गम् ॥ ३९ ॥

बलीत्यादौ । — तत्तादावित्यत्र मन्त्रादारिति पाठान्तरे
कुमारस्य हस्तकथादिस्तुवन्धन इत्यर्थः । ओं इत्यादिस्वा-
हान्त एकोनन्तः । ओं इत्यादिषीजाक्षरात्मको द्वितीयः एवं
ओं इत्यादि क्ष इत्यन्तस्तृतीयः । किञ्चा भिन्नित्वा एक एव
बलिदानमत्रः ॥ ४० ॥

बालदेहमि यः दौ । पुष्पमाला शुक्ला । सर्वत इति सर्वैस्तु
दिक्षु । भक्तं गरावलीपरित्यक्तं चतुःपाशैस्त्यक्तं वा ।
सुखिकः स्वल्पदरवाः । अत्र मन्त्रप्रमांसव्यञ्जनत्रूपदीपदानम-
प्युपदिशन्ति वृद्धाः । अयं गरुडबलिः सन्ध्यायाः दिनत्रयं दीयत-
इति बह्वैः । बालक रक्षा मन्त्रमात्र ओंकारीत्यादिस्वा-
हान्तः ॥ ४१ ॥

हृदानां प्रसिद्धफलं रावणशतकुमारतन्त्रमात्र ओं नारा-

अशुभं शब्दं सुञ्चति आत्कारश्च करोति सत्यं न मृच्छति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥

नयुभयतटस्थितिकां मृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लोदनं शुक्ल-
पुष्पं शुक्लसप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तवटकाः
सप्तशङ्खलिकाः सप्तजम्बुलिकाः सप्तसुरकाः गन्धं पुष्पं ता-
म्बूलं मत्स्यं मांसं सुराग्रभक्तञ्च पूर्वस्थां दिशि चतुष्पथे
मध्याह्ने बलिदेवः ॥

ततोऽश्वत्थपत्रं कुम्भे प्रक्षिप्य शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् ।

रसोनुसिद्धार्यक्रमेण मृच्छनिम्बपत्रशिवनिर्गालैर्बालकं धूपयेत् ॥

यथाय नम इत्यादि ।— प्रथमे मासि वर्षं वेत्यादि कथं यतो
वक्ष्यमाणद्वितीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात् एवं
प्रथमवर्षस्यापि द्वितीयतृतीयमासादिद्वादशमासान्ते परिभूत-
त्वादिति अत्रोच्यते द्वादशदिनात् परतोऽस्त्येव प्रथममासस्या-
वकाशः एवं वर्षस्यापि तथाहि यदि कुमारो माघे जातस्तदा
माघादिगणनया पौषमासि द्वादशमासाः भवन्ति । प्रथमद्वि-
तीयदिवसविधिरेव तत ऊर्ध्वं द्वादशमासि वर्षवृद्धिदिनं यावत्
प्रथमसप्तसरत्रिचिचिवैवेय इति युक्तिसुत्पत्त्यामः मासेन गण-
नया नत चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं कृत्वा मासादिगणना
कार्या । इह द्वादशमासवर्षयोः विषयत्वाभावप्रसङ्गात् ।
किम्वा आदित्यगतयादिगणनयापि जन्मदिन एव प्रथमवर्ष-
त्रिवेशरितार्थे वमिति । नन्दादिनामकीर्त्तनञ्च तदुद्देशेन बलि-
दानार्थं यथा असुक्तस्य व्यात्रिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा
नन्दायै नम इति बलिदानम् । अशुभशब्दममङ्गलवाक्यं
सुञ्चति विरोति । आत्कारं छर्द्दिः स्वस्तिकावेदिकाः । जम्बु-
द्विका चतुस्त्रिंशमाषाः । अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गावर्जो
पठित्वा द्विजेन शान्तुप्रदकं कर्त्तव्यम् । किम्वा बलिदानमन्त्रे-

ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्रीं फट् स्वाहा । एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४२ ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मा-
तृता । तत्र गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ॥ चक्षुश्चक्षील-
यति गात्रमुद्वेजयति न शेते क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति आत्-
कारश्च भवति । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥
तण्डुलं हस्तपृष्ठैकं दधिगुडपतञ्ज मिश्रितं शरावैकं गन्धताम्बूलं
पीतपुष्पं पीतसप्तध्वजाः चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिका मत्स्य-
मांससुराग्रभक्तितिलचूर्णानि पश्चिमस्यान्दिशिचतुष्पथे बलिर्हयः
दिनानि त्रीणिसन्ध्यायां ततः शान्तुपदकेन स्नापयेत् ॥ शिव-
निर्मात्यसिद्धार्यमाज्जोरलोमउशीरवालपतैर्धूपं दद्यात् । ओं
नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्रीं फट्
स्वाहा ॥ चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ४३ ॥

येव भिषजा कार्यमितराज्ज्वरवृद्धाः । मेषस्य गडरस्य शृङ्गः ।
यत्र धूपो नोक्तस्तत्रायमेव धूपो विधेयः । यत्र शान्तुपदकं नोक्तं
तत्र इदमेव शान्तुपदकमुपदिशन्ति । ओं नम इतयादि मन्त्रो-
द्भवः ये विशेषास्ते प्रतिमातृकं वाच्याः कुमारस्य नामोच्चारण-
पूर्वकं पठनीयाः यथा अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च
इति ॥ ४२ ॥

द्वितीय इत्यादौ ।—उन्मीलयति उपरि भग्नमुत्क्षिपति ।
हस्तपृष्ठैकमिति एकवार परिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृहीत्ये-
त्यर्थः । अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममा-
कृष्यते भक्तं तदग्रभक्तं शान्तुपदकेनेति शान्तुपदकमिदं कुशेन
कार्यम् एवं सर्वत्र विशेषोक्तिं विना ॥ ४३ ॥

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका ।
तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः ॥ गात्रमुद्देजयति स्नानं
न गृह्णाति सुष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते बलिं तस्य
प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटश्रृङ्गिकां गृहीत्वा
पुत्तलिकां कृत्वा गन्धताम्बूलरक्तचन्दनं रक्तपुष्पं रक्तसप्त-
ध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः पक्षिमांससुरा अग्रभक्तञ्च
दक्षिणस्यां दिशि अपराङ्गे चतुष्पथे बलिर्दातव्यः शिवनि-
र्मात्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गैर्द्दिनत्रयं धूपयेत् । ओ
नमो रावणाय बालस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्रासय
क्रासय स्वाहा । एवं दिनत्रयं कार्यं चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं
भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४४ ॥

चतुर्थदिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिकानाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः ॥ ग्रीवां
नामयति अक्षिणी उन्मीलयति स्नानं न गृह्णाति रोदिति स्व-
पिति सुष्टिं बध्नाति । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् ॥ नद्युभयतटश्रृङ्गिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-
पुष्पं गन्धताम्बूलं दशध्वजाः चत्वारः प्रदीपाः तयोदशस्वस्तिकाः
मक्षमांससुराग्रभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराङ्गे चतुष्पथे
बलिं दद्यात् ओं नमो रावणाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा ॥
चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४५ ॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मा-
तृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । गात्रमुद्देजयति

तृतीय इत्यादौ ।—अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णास्थालीमध्यात्
यत् प्रथममाकलयते तत् अग्रभक्तम् ॥४४॥

चतुर्थ इत्यादौ ।—दशध्वजा इति शुक्लाः विशेषाभावात्
॥४५॥

बाल्यं न गृह्णाति सुष्टिञ्च वध्नाति वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन
सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य सत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
निष्काशय गन्धताम्बूलं शुक्लौदनं शुक्लपुष्पं पञ्चध्वजाः पञ्चप्र-
दीपाः पञ्चवटकाः ऐशान्यां दिशि वलिर्हीतव्यः । शान्तुप्र-
दकेन स्नापयेत् शिवनिष्कार्णव्यसर्पनिष्कार्णगुग्गुलुनिम्बपत्रवा-
लकटतैर्धूपं दद्यात् । ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं
चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोज-
येत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४६ ॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिका नाम मातृ-
का तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । गात्रभेदञ्च दर्श-
यति सुष्टिं वध्नाति दिवारात्रावुत्थानं भवति ऊर्ध्वं निरीक्षते ॥
वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्त-
लिकां शुक्लौदनं रक्तपुष्पं पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं दशप्रदीपा
दशध्वजा दशखलिका दशवटकाः क्षीरजम्बुङ्गिका मत्स्यप्रमां-
ससुराः आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने वलिं दापयेत् ।
शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् । शिवनिष्कार्णव्यरसोनगुग्गुलुसर्प-
निष्कार्णनिम्बपत्रतैर्धूपं दद्यात् । ओं नमो रावणाय चूर्णय
चूर्णय हन हन स्वाहा ॥ चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥ ४७ ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती
नाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । गात्र-
मुद्देजयति सुष्टिं वध्नाति रोदिति । वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन
सम्पद्यते शुभम् । रक्तपुष्पं शुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलं रक्तौदनं

पञ्चम इत्यादौ ।—कुम्भकारचक्रवृत्तिका कुम्भकारचक्र-
संलग्नवृत्तिका ॥ ४६ ॥

षष्ठ इत्यादौ ।—क्षीरजम्बुङ्गिकाः क्षीरसहितखिन्नमाषाः ॥ ४७ ॥

कथरास्त्रयोदश स्वस्तिकां स्त्रयोदश शष्कलिका जम्बुङ्गिका ।
 मत्स्यप्रमांससुरास्त्रयोदशध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पश्चिमदिग्भागे
 ग्रामनिष्काशे अपराङ्गे दृक्ष्यमानित्य बलिं दद्यात् । शान्तु-
 दकेन स्नानं गुग्गुलु मेघशृङ्गीसर्पपञ्चशीरबालकष्टतैर्धूपयेत् ॥
 ओं नमो रावणाय दीप्ततेजसे जन जन मुञ्च मुञ्च स्वाहा ।
 चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४८ ॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति अर्थिका नाम
 मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । गृध्रगन्धः
 पूतिगन्धश्च जायते आहारश्च न गृह्णाति चहेजयति गात्रा-
 णि बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः
 चन्दनं पुष्पं शष्कुल्यः पर्पटिकाः मत्स्यप्रमांससुरा जम्बुङ्गिकाः
 प्रत्यूषे बलिर्देयः प्रान्तरे ॥ मन्त्रः ॥

ओं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चटुर्द्विंशमोक्षणाय
 व्याधिं जन जन मुञ्च मुञ्च दह दह ओं ह्रीं फट् स्वाहा ।
 चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मा-
 तृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । नित्यं चर्हि-
 भवति गात्रभेदं दर्शयति मुष्टिं बध्नाति बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि
 येन सम्पद्यते शुभं नद्युभयतटश्रुतिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
 निर्मार्ग्य शुक्लवस्त्रेण वेशयेत् शुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलं शुक्लत्रयोदश
 ध्वजाः त्रयोदशप्रदीपाः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश पुत्त-
 लिकाः । मत्स्यप्रमांससुराः उत्तरदिग्भागे ग्रामनिष्काशे बलिं

सत्प्रम इत्यादौ ।—रक्तौदनं शाल्यादि भक्तं अलक्तकादि-
 रश्चिभक्तम्बा । कथरा तिलतण्डुलनिर्मितयवागूः ग्रामनि-
 ष्काशे ग्रामप्रान्ते ॥ ४८ ॥

अष्टमनवमदशमैकादशशुक्लाः ।—द्वादशे वादयति इति

दद्यात् शान्तुदकेन स्नानं गुग्गुलुनिम्बपत्रगोमृक्षैतसर्प-
पट्टैर्वृषं दद्यात् । मन्त्रः ओं नमो रावणाय चतुर्भुजाय हन
हन सुसु सुसु स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति निर्घृता नाम मातृ-
का तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रभङ्गे जयति
आतृकारं करोति रोदिति वभ्राति भूतं पूरीषश्च भवति ।
बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥ पारावारवृत्तिर्वा
गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्धाय गन्धताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं
पञ्चवर्णध्वजाः पञ्चप्रदीपाः पञ्चस्वस्तिकाः पञ्चपुत्तलिकाः मत्-
स्यमांससुराः वायव्यां दिशि बलिं दद्यात् । काकविष्ठागोमां-
सगोमृक्षरसोनमाज्जारलोमनिम्बपत्रपट्टैर्धूपयेत् । ओं नमो
रावणाय चूर्णितहस्ताय सुसु सुसु स्वाहा । चतुर्थदिवसे
ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुखो भवति बालकः ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिष्टपिष्टि-
का नाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ।
आहारं न गृह्णाति जङ्घादृष्टिर्भवति गात्रभङ्ग आतृकारश्च
भवति बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन
पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तश्च तस्यासुखं दग्धेन सिञ्चेत् ।
पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्तपीतध्वजाः सप्तप्रदीपाः अष्टौ-
वटकाः अष्टौ शङ्कुलिकाः अष्टौ पुपिकाः मत्स्यमांससुराः
पूर्वस्थां दिशि बलिर्हीतव्यः शान्तुदकेन स्नानं शिवनिर्घात्य
गुग्गुलुगोमृक्षसर्पनिर्मोक्तैर्धूपयेत् । ओं नमो रावणाय
सुसु सुसु स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुखो
भवति बालकः ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम

मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । विहस्य बाह्व-
 वति करेण तर्ज्जवति गृह्णाति क्रामति निःश्वसिति मुञ्च-
 मुञ्चराहारं न करोति । वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् । क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा गन्धं ताम्बूलं 'शुक्लपुष्प'
 शुक्लसप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तशष्पुलिकाः करम्भकेन सर्व-
 कर्षेवलिं दद्यात् शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् ॥ शिवनिर्गाल्य शुभ-
 सुसर्पपट्टैर्धूपयेत् । ओं नमो रावणाय मुञ्च मुञ्च हन हन
 स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुखो भवति
 वाक्यकः ॥४१॥

इति रावणघ्नं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ।

इति बालरोगचिकित्सा । *

अथ विषाधिकारः ।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रं प्रयोगश्च विषापहः ।

दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य भद्रुनोपि वा ॥ १ ॥

सम्भासते । रोदिति पाठान्तरम् । क्षीरेणेति पाकात्-
 पिण्डीभूतेन क्षीरेणेत्यर्थः । करम्भकेन दधिमिश्रितभक्तेन ॥४१॥

इति बालरोगाधिकारः ।

इदानीमातुरहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सा-
 माह अरिष्टेत्यादि अरिष्टाबन्धनं धमनीबन्धः स च दंशदेशा-
 दूर्ध्वं चतुरङ्गुले यदाह बाभटः दंशस्योपरि बध्नीयाद्विष्टां
 चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वल्कलैर्वी सिद्धमन्त्रैश्च मन्त्रयेदिति ।
 दंशकस्याहेरिति दंशकर्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपंक्तिद्वयमन्त्र-
 गीढनं एवं चतुर्फलस्यापि एतच्च सुकुमार द्रव्योपलक्षणं तेन
 रम्भाष्टयालकाण्डाद्यपि बोध्यम् । तत्र सर्वत्र विषसंक्रमणं

सूत्रं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।
 निषिद्धं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याङ्गीर्षीतिः कुतः ।
 इषादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितोन्मूलकम् ।
 स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्तुं यमस्याचिरात् ॥ २ ॥
 मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ।
 अद्भुतमेकं न भीतिः स्याद्विषात्तस्य न संशयः ॥
 धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया पुष्करिणी ।
 अपहरति विषधरविषोपद्रवं आसं वत्सरं पुंसाम् ॥ ३ ॥
 गृध्रधूमो हरिद्रे हे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्द्विषितामृतम् ॥ ४ ॥
 कुलिकामूलनक्षत्रेण कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ५ ॥

भवतीति भावः । यदुक्तं दृष्टे धर्तुं दंशविधौ न भोगिनमसौ
 प्राप्नोति दष्टो यदा रम्भाखण्डभणालकोमलफलं दनैर्दंश-
 त्वाद्यु यत् । गच्छेत्तत्क्षणमेव तस्य गरलं तद्वद्वस्वन्तरं
 दंशे नीरसतां नयेच्च वज्रधा संवध्य हस्तेन वै हति ॥ १ ॥

सूत्रमित्यादौ ।— प्रत्यङ्गिरा कण्टकी शिरीषः । शुचि-
 राषादशस्य भद्रयोगदिवसे शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने पुष्पा-
 नक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्वयः ॥ २ ॥

मसूरमित्यादि ।— मसूरगुडकमेकं निम्बस्य द्वे पत्रे
 तृतीया सहार्धे । मेषगते रवौ वैशाखे । धवलैत्यादि स्यादम् ॥ ३ ॥

गृध्रधूम इत्यादौ । तण्डुलीयकमिति केवलं तण्डुलीय-
 कसूत्रमपि बोध्यं तदुक्तं बिन्दुसारे तण्डुलीयकसूत्रं शु पीतं
 तण्डुलवारिणा । तच्चक्रेणापि संदष्टं निर्विषं कृत्वा गर-
 मिति ॥ ४ ॥

कुलिकेत्यादि ।—कुलिकः कालाकण्डभेदः स्वल्पः । कुड-

ज्ञेयः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ।
 लेपोऽन्याद्विषं घोरं वृन्मूलसेचनं तथा ॥ ६ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं श्वेतसर्षपम् ।
 सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्य पानाञ्जने हितम् ॥ ७ ॥
 द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां दृतक्षौद्रं चतुःपलम् ।
 अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ८ ॥
 वन्ध्याकर्कोटजं मूलं छागमूलं च भावितम् ।
 नस्यं काष्ठीकसंयुक्तं विप्रोपच्येत सः ॥
 त्रिविधस्येत्यामधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गोऽथ वणश्च सर्वम् ।
 कटुतिक्तश्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदधान्मधुना युतानि ॥

कराणिरिति ख्यातः । उपदेशात् तण्डुलोदकेन नस्यं कार्यं
 केचित् पानं वदन्ति ॥५॥

ज्ञेय इत्यादि ।—योगत्रयं सुखस्थितज्ञेय इत्येकः ।
 कर्णगूथस्येति द्वितीयः । वामानामिकया कृत इति कनिष्ठा-
 ङ्गुलीसमीपे या अङ्गुली सा अनामिकेत्युच्यते । वामहस्तस्य
 अनामिकाङ्गुल्या कृत इत्यर्थः । वृन्मूलसेचनः वंशदेशे स्त्री-
 मूलसेकः । उक्तं हि सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः । मूल-
 येत्तत्क्षणादेव निर्बिषत्वमवाप्नुयादिति । अयं तृतीयोयोगः
 ॥६॥

शिरीषेत्यादि ।—वाभटस्य । श्वेतसर्षपमित्यत्र मरिचा-
 नतमिति पाठे मरिचं श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् । अय-
 मेव पाठश्चन्द्राटादौ दृश्यते । अतः श्वेतसर्षपमिति पाठान्तर-
 मयुक्तम् ॥७॥

द्विपलमित्यादि ।—वाभटस्य । षट्पङ्कीयं मात्रा सर्पदष्ट-
 विषये विशेषविहितत्वात् न दोषावहेति ॥८॥

एषोऽगदोऽन्तुपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।
 अथार्थवीर्योविषवेगहन्ता महागदोनाम महाप्रभावः ॥ १ ॥
 पीते विषे स्याद्वमनञ्च त्वक्स्थे प्रदेशेकादि सुशीतलञ्च ।
 कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ॥
 लिङ्गादामाशयगते ताभ्यां चूर्णफलं नतात् ॥ १० ॥
 विषे पक्वाशयगते पिप्पलीरजनीद्वयम् ।
 मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥

बन्धेत्यादि ।—बन्धः फलरहितः । त्रिद्वित्यादि ।—
 सुश्रुतस्य । विशल्या इन्ती काष्ठपाटला वा विशालेति पाठे
 गोरक्षकटी । मञ्जिष्ठावर्गो मञ्जिष्ठासहितोयमेव त्रिद्विता-
 दिवर्ग इत्यर्थः । अन्ये तु मञ्जिष्ठावर्गं पृथगेव पठन्ति । तच्च
 टीकाकारैर्नैयाय्यातम् । उत्पन्नस्तु त्रिद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे
 रक्तानरेन्द्रो लवणञ्च वर्ग इति व्याचष्टे च विशल्या इन्ती
 काष्ठपाटला वा रक्तं मञ्जिष्ठा नरेन्द्रः स्वर्णालुः लवणवर्गो
 लवणपञ्चकमिति । शृङ्ग इति गोशृङ्गे निदध्यादिति पक्षमेकं
 स्थापयेत् एतच्च गोशृङ्गे पक्षैकं स्थापनं सौश्रुतवक्ष्यमाण योगे
 तथा दर्शनात् । यथा शृङ्गे गविशृङ्गमभेन चैव प्रच्छादितः
 पक्षसूपेक्षितश्च ॥ १॥

पीत इत्यादौ ।—वमयमिति गोमयस्वरसेन मधुसुक्तेन
 वान्तिः कार्या उक्तं हि समबुद्धिपपीतस्य वमनं गोमयाद्रस
 इति । त्वक्स्थे तु विषे शीतलं प्रदेशेकादि कार्यम् । कपि-
 त्येत्यादि ।—कपित्थस्य मांसं त्वगस्थ्यादिरहितं मध्यम् । लिङ्गा-
 दित्यादौ ताभ्यामिति सिताक्षौद्राभ्यां नतादिति तगरपादि-
 कातः ॥ १० ॥

विष इत्यादौ ।—पिप्पलीद्वयं रजनीद्वयञ्च । सममिति
 समभागं जलेन पेषणं पानञ्चेत्याहुः । रजनीत्यादौ ।—

रजनीसैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं दृतमुत्तमम् ।
 पानं मूलविषार्त्तस्य दिग्धविह्वस्य चेष्टते ॥
 सितामधुयुतं चूर्णं ताम्रस्य कनकस्य वा ।
 लेहः प्रथमयतुग्रं सर्वसंयोगजं विषम् ॥११॥
 अङ्कोठमूलनिःकाथं फाणितं सदृतं लिहेत् ।
 तैलाक्तः स्निग्धसर्वाङ्गो गरदोषविषापहः ॥१२॥
 कटभ्यर्जुनशैरीयशेलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।
 कषायचूर्णकल्काः स्युः कीटक्षताव्रणापहाः ॥
 आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।
 लेपोजयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥
 यः कासमर्द्दनेन वदने प्रक्षिप्य कर्णे फुत्कारम् ।
 मग्नजोदधाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥१३॥
 दंशे भ्रामणविधिना वृश्चिकविषहृत् कुठैरपादगुडिका ।
 पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्ट्वा कृतोलेपः ॥१४॥
 कुङ्कुमकुनटीकर्कटपल्लवरितालैः कुसुमसंमिलितैः ।
 कृतगुडिका भ्रामणतोविदष्टगोवासरटादिविषजित् ॥

उत्तमं दृतं गव्यदृतम् । दिग्धोविषाक्तशरः तेन विह्वस्य ।
 ताम्रस्य कनकस्य वेति मारितस्य ताम्रस्य तथा मारितस्य
 सुवर्णस्येत्यर्थः ॥११॥ अङ्कोठेत्यादौ ।-अङ्कोठमूलकाथमेव पुनः
 पाकात् फाणिताकारं कुर्यात् ॥१२॥

इदानीं कीटादिविषचिकित्स्यामाह कटभीत्यादि ।-शैरी-
 योक्षिण्टी । शेलुर्वैज्यारः । क्षीरीद्रुमा वटोदुम्बरादयः ।
 आगारधूमेत्यादौ ।-कर्णिका कीटवत्क्षुद्रः । य इत्यादौ
 नेत्रं मूलं निःक्षिप्य संचक्ष्य ॥१३॥ दंश इत्यादि ।-दंशे वृश्चि-
 कदंशे । कुठारपादगुडिका पर्णसमूलकृतगुडिका । पुरधूप-
 पूर्वमिति गुग्गुलुना पूर्वं धूपयित्वा अर्कपत्रकृतो लेपः ॥१४॥

गोधाविषचिकित्स्यामाह कुङ्कुमेत्यादि ।-कुनटी मनः-

अङ्कोठपलधूमोमीनविषं भटिति विषटयेत् शृङ्गी ।
 गोधावरटीविषमिवालेपेन कूटकराणिजटा ॥१५॥
 कनकोदुम्बरफलमिव तण्डुलजलपिष्टं पीतमपहरति ।
 कनकदलद्रवष्टतगुडगुग्धपलैकं शुनां गरलम् ॥१६॥
 लेपद्रव भेकगरलं शिरीषवीजैः क्षुहीपयःसिक्तैः ।
 हरति गरलं त्रयहमशिताङ्कोठजटाकुष्ठसन्मिश्रिता ॥
 मरिचमहौषधबाणकनागाह्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ॥
 लाणाविषमपनयतोमूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ।
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादपि ॥
 रजन्यौ गैरिकं लेपोनखदन्तविषापहः ।
 बचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वङ्कोटविषं जयेत् ॥१७॥
 कीटदष्टक्रियाः सर्पाः समानाः स्युर्जलौकसान् ॥

शिला वर्द्धकस्य पल्लवं मांसं कुसुमं कुसुमपुष्पम् । शरटा-
 दित्यादिशब्दादञ्जननामिकाज्येष्ठीप्रभृतीनां ग्रहणम् । अङ्को-
 ठेत्यादौ ।—शृङ्गीति छेदः अन्यथा कन्दोभङ्गं स्यादिति ।
 कूटकराणिः स्वनामख्याता तस्या मूलम् ॥१५॥

कुक्कुरविषचिकित्सामाह कनकेत्यादि ।—कनकोदुम्बरः
 उदुम्बरं यद्वोदुम्बरं तयोः फलम् । कनकदलेत्यादि योगा-
 न्तरम् । कनकदलद्रवो धुस्तूरपत्ररसः । एषां पलं मिलित्वा ॥१६॥
 भेकविषचिकित्सामाह लेप इत्यादि ।—अशिता भक्षिता काय-
 विधया कल्कविधया वा योज्यमेतत् । लालाविषमिति लालैव
 विषं लालाविषम् सोमवल्कः कटफलं अश्वकर्णः शालभेदः गर्ह-
 भाण्डो वा । पीत्वेति कायविधया कल्कविधया वा योज्यम् ॥१७॥

अतिदेशेन जलौकाचिकित्सामाह कीटदष्टेत्यादि ।—एके-

स्रतसञ्जीवनोगदः ।

टक्कास्रवस्थौ ण्येयकाक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।
 ध्यामकं कुङ्कुमं मांसी सुरसाग्रैलासकुष्ठप्लम् ॥
 घृहतीशिरीषपुष्पश्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
 सुरदार-पद्मकेशर-शारवक-मनःशिला-कौन्तरः ॥
 जात्यर्कपुष्पसर्पपरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
 जलसुप्तपर्णीमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥
 सम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीलाङ्गुलीविडङ्गाः ।
 पुष्पे समुद्रतुल्यं समं पिष्टा गुडिकाविधेयाः स्युः ॥
 जन्तुविषघ्नोजयहृदिषस्रतसंजीवनोष्णरनिहन्ता ।
 प्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥
 भूतविजयन्त्वलक्ष्मीकार्मणमन्त्राग्नयन्यरीन् हन्यात् ।
 दुःक्षप्रस्त्रीदोषानकालमरणाशुचौरभयम् ॥
 धनधान्यकार्यसिद्धिश्चैषुष्टिवर्णायूर्वर्द्धनोधन्यः ।
 स्रतसञ्जीवन-एष प्रागस्रतादूषहृणाभिहितः ॥१८॥

इति विषरोगचिकित्सा ।

त्यादौ ।—स्थौण्यं ग्रन्थिपण्यं काक्षी सौराष्ट्रचत्तिका ध्यामं
 गन्धद्वयं सुरसाग्रं निर्गुण्डीमङ्करी आलं हरितालम् । कुष्ठप्ल-
 मेङ्गजः । श्रीवेष्टकोनवनीतखोटी । पद्मचारटी कुम्भारलता
 पद्मस्र केशरं किञ्जल्कः शारवकोलोध्रः कौन्ती रेणुका ।
 जात्यर्कपुष्पमिति जात्यर्कयोः पुष्पं जलं बालकम् । निर्गु-
 ण्दप्राकारः शुक्लपुष्पः सिन्धुवारः सम्पाक आरग्वध स्रस्र
 फलं ग्राह्यम् । लोध्रं लोहितलोध्रम् । मयूरोऽपामार्गः गन्ध-
 फली प्रियङ्गुः नाकुली रास्ना । पुष्पे पुष्पानक्षत्रे जन्तवः क्रिमयः
 कार्मणं परद्रोहोपायः मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः । अशनिर्वज्रं स्त्री-
 दोषाः सौभाग्यार्थकृतगरादिदोषाः ॥१८॥ इति विषाधिकारः ।

अथ रसायनाधिकारः ।

यज्जरायाधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

भेषजं तावद्विविधं आतुरहितं सुस्थहितञ्च सुस्थहितमपि
द्विविधं रसायनवाजीकरणभेदात् । अत्रातुरहितं तावदुक्तमेव
सम्प्रति सुस्थहितं वाच्यं तत्रापि वाजीकरणापेक्षया रसाय-
नस्य वर्षसहस्रायुस्वात् महाफलत्वाच्च प्रथमतः रसायनमाह
वदित्यादि ।—जराविध्वंसी जरारूपव्याधृत्यन्तिप्रतिबन्धकः ।
एतेन विशिष्टरसजनकत्वे सति जरानिवर्तकत्वं रसायनत्व-
मिति लक्ष्यं सूचितम् । अत्र रसशब्देन रसकार्णत्वात् स-
प्तानामेव धातूनां ग्रहणं अत्राद्यविशेषणसन्निवेशात् कपाल-
रञ्जनादिषु नातिश्याप्तिः । वृद्धो न रसायनाधिकारी वक्ष्यति
पूर्ववयसीत्यादि ।—अन्यत्राप्युक्तं जरापक्षशरीरस्य व्यर्थमेव
रसायनमिति । तत् कथं जराप्रशमकत्वं रसायनमिति नैवं
जराशब्देनात्र अकालपलितं कालिकञ्च भाविपलितमुच्यते
अतो नोक्तोदोषः । यत्तु च्यवणप्राशादौ सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवेति
तत्र न वृद्धस्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रशमनमुक्तं तत्तपः-
प्रभावेनानुगृहीतस्य फलं न रसायनमात्रस्येति । सुदान्तस्वाह
रसायनञ्च सुस्थातोर्विषयम् । जरा च व्याधिश्च तद्विध्वंसितुं
शीलं वक्ष्ये तद्रसायनम् । जरा हि मृदुत्वेन न पूर्वोपरविरोधः
अकालजराहरत्वाद्वरसायनस्य । यत्तु च्यवणप्राशादौ सुवृद्धोऽ-
भूत् पुनर्युवेति तत्तपःप्रभावानुगृहीतत्वेनाचिन्त्यसामर्थ्यात् ।
भेषजपदेन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिन्नन्ति । जरेति ज्वराति-
सारादिभेषजं वाजीकरणं व्यवच्छिन्नन्ति । व्याधीति कपालर-
ञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिन्नन्तीति ॥ १ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धदेहः समाचरेत् ॥ २ ॥
 अविशुद्धशरीरस्य युक्तोरसायनोविधिः ।
 न भाति वाससि न्निष्टे रङ्गयोगद्वयार्पितः ॥ ३ ॥
 सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥
 तैफलेनायसो पत्रो कल्केनालेपयेन्मवाम् ।
 तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाभ्युतम् ॥
 प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
 अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

पूर्वं इत्यादि ।— पूर्वं इति यौवन प्रवेश एव । मध्य इति यौवनशेषे बालवृद्धौ तु रसायनाविषयौ भेषजवीर्यासङ्गत्वात् जरापक्षशरीरत्वाच्च । शुद्धकाय इति वमनविरेचनाभ्यां शुद्ध-शरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति मत्वाह अविशुद्धशरीरस्येत्यादि । सुश्रुतस्य ।—युक्तइति प्रयुक्तः । न्निष्ट इति मखिने ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह सिन्धूल्येत्यादि ।— वर्षासु हरीतकी मा ६ सैन्धव मा २ गिलनीया । शरदि हरीतकी मा ५ शर्करा मा ४ खट्वं शीतजलं पेयम् । हेमन्ते हरीतकी मा ३ शुण्ठी मा २ तप्तजलं पेयम् । शिशिरे हरीतकी मा ३ पिप्पली मा २ तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

तैफलेत्यादौ ।— आयसो पत्रमिति कान्तादिलौहपत्रो नवामित्यनेन निर्वृण्वत्वमपि सूच्यते । कल्केनेति कर्षमिनेन । अन्धपित्ते त्विदं क्रियत इत्याहुर्बृह्माः केचित् उदकस्थाने हतमिति पठन्ति ॥ ५ ॥

तिष्ठतिष्ठन्तु पूर्वोक्ते भुक्ताग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविताष्टतभर्जिताः ॥
 प्रयोज्यामधुसंमिश्रारसायनगुणैषिणा ।
 जेतुं कासं क्षयं श्वासं शोषं हिक्कां गलामयम् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 वैस्वर्त्यं पीनसं शोषं गुल्मं वातवक्त्रासकम् ॥
 जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताह्वे विभीतके ।
 भुक्ता तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्य्यामलकानि च ॥
 प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलावारसायनम् ।
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरौऽव्याधिरेव च ॥ ७ ॥
 मण्डकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यटीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसोगुहूच्यास्तु सखलपुष्पराः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्कुपुष्पराः ॥
 आधुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्कस्वरवर्धनानि ।
 मेथ्यानानि चैतानि रसायनानि मेथ्यानिशेषेण तु शङ्कुपुष्पराः ॥ ८ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि ।— सप्तेति छेदः । संख्याव्यतिक्रमेण
 नागुक्तपिप्पलीनामुपयोगं सूचयतीति चक्रः । यद्यपि लीणि
 द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्पलीक्षारं लक्षणमिति तथापि दूह
 द्रव्यान्तरसंबुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासीन विरुद्धः किम्वा चक्र-
 पिप्पल्यभ्यासश्चतिरेकेण उत्सर्गापवादस्यावनिषेधो ज्ञेयः रसा-
 यनगुणाश्चरकोक्तवृंहणत्वादयः ॥ ६ ॥

तिष्ठ इत्यादौ ।—किंशुकः पलाशः । क्षारमिति क्षारो-
 दकम् । भावित इति सप्ताहम् । जरणान्त इति प्रातः प्राग्-
 भुक्तादिति भोजनादौ । मधुसर्पिर्भ्यामिष्यभयादिभिस्त्रिभिरेव
 सम्बध्यते ॥ ७ ॥

मण्डकपर्ण्या इत्यादिना शङ्कुपुष्परा इत्यन्तेन चतुरोयो-

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 लशश्च पुष्टिं वपुषोविधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाशु दृष्टिः ॥
 धात्रीतिलान् भङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेयुर्भेनुजाः क्रमेण
 ते कृष्णकेशाविमलेन्द्रियाश्च निर्व्वेप्राधयोवर्षशतं भवेयुः ॥
 दृढदारकमूलानि क्षुत्पूवूर्णानि कारयेत् ।
 शतावर्थांरसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत् ॥
 अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह भोजयेत् ।
 मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥
 मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलिपलितवर्ज्जितः ॥ ८ ॥
 हृष्टिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।
 यथेष्टाहाराचारोपि सह स्वायुर्भवेन्नरः ॥
 मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजतप्रसौ ।
 मधुनातुप्रवेगः स्यात् वलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः ॥
 मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे ।
 ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष

गानाह । समूलपुष्पग्रा इति गुह्यः शङ्खपुष्पग्रा वा विशेष-
 षणम् ॥ ८ ॥

पीतेत्यादि ।— वाभटस्य । अश्वगन्धायाश्चूर्णं पयसा पिप्ते
 घृतेन वातपिप्ते तैलेन वाते उष्णोदकेन वातकफ इत्याहुः ।
 धात्रीत्यादौ ।— तिलाश्च लक्ष्णाः प्रशस्ताः । भङ्गरज इति
 निर्द्देशात् सान्तोभङ्गरजः शब्दोभङ्गराजवचनमुच्यते । क्रमे-
 णेति रसायनक्रमेण ॥ ८ ॥

हृष्टिकर्णेति ।— हृष्टिकर्णो हृष्टिकर्णं पलाशमूलम् । ओं
 नम इत्यादिमन्त्रो हृष्टिकर्णेत्यादियोगस्यैवाभिमन्त्रणाय । धा-
 त्रीत्यादौ ।— कंसः चतुःषष्टिपलानि । स्वरसपरिगतमिति
 आमलकफलसहस्ररसेन भावितम् । भावना च एकविंशति-

मम फलसिंहं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ॥
 धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशं
 कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ ॥
 वर्षान्ते तत् समश्नन् भवति विपलितोरूपवर्णं प्रभावैः
 निर्व्याधिर्बुद्धिर्मेधाश्रुतिबलवचनस्यैर्यसत्त्वैरुपेतः ॥ १० ॥
 गुडस्य पामार्गविडङ्गशङ्खिनोवचाभयाकुष्ठशतावरी समा ।
 हृतेन लीढा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्हिनैः सोऽसहस्रधारणम् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मीष्टतम् ।

सम्बलपत्रमादाय ब्रह्मो प्रक्षाल्य वारिणा ।
 छद्रूपजे क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 औषधानि तु पेय्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
 हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहगीतकी ।
 एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्ष्णिकाणि तु ॥
 पिप्पल्योथविडङ्गानि सैन्धवं शर्करावचा ।
 सर्वमेतत् समालोद्य शनैर्मृग्निना पचेत् ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥

वारम् । क्षौद्रसर्पिःसमांशमिति धात्रीचूर्णापेक्षया प्रतेयकं
 समभागमित्यर्थः । तेन मधुहृतयोः प्रतेयकं चतुःषष्टिपलानि ।
 मानीतयटौ पलानि । सितायाः शर्कराया अटो प्रसृतानि
 षोडशपलानीत्यर्थः । स्थापितं भस्मराशाविति प्राटङ्कारश्च
 इति शेषः । वर्षान्ते प्राटटकालान्ते शरदीत्यर्थः ॥ १० ॥

गुडचीत्यादौ ।— शङ्खिनी शङ्खपुष्पी । क्वचित् वचास्थाने
 हृषेति पश्यते किन्तु वाभटे वचैव पठिता ॥ ११ ॥

अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
 हन्यष्टादशकुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणाञ्चाल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १२ ॥
 कासश्वासातिसारज्वरपिडककटीकुष्ठकोष्ठप्रकाराः
 सूत्राघातोदरार्शः श्लेष्मथुगलशिरः कर्णशूलान्निरोगान् ।
 ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृताव्याधयः सन्ति
 जन्तोऽस्नांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ।
 व्यङ्गबलिपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकासशोथघ्नम् ।
 रजनीक्षयेऽम्बुनक्षं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ १३ ॥
 अथ साध्यसाधन परिमाणम् ।
 नागार्जुनोमुनीन्द्रः शशास यज्ञोद्दशास्त्रमतिगहनम् ।
 तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्व्रजः ॥

ब्रह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कासेत्यादौ पिडकः पिडका । पयइति दुग्धं पानीयं वा
 सुश्रुते प्रातः क्षीरपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात् । यथा
 शीतोष्णं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशोद्विधः । त्रिधः समसमयवा
 प्राकृतं स्थापयेन्वयः । प्रागिति प्रातः । अत्र चतुर्गुणजलश्रु-
 तगव्यदुग्धस्य धारोष्णस्य वात द्वितिकर्षपलादिषोडशपलं
 यावदित्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्यपि सर्वरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथममेवास्तसारलौहाभि-
 धानमुचितं तथापि सूचीकटाहन्यायेन रसायनान्तराख्यभि-
 धाय बहुप्रपञ्चतया सम्प्रत्यस्तसारलौहमात्रं नागार्जुन-
 इत्यादि तत्र मारणादिविधिरप्रशस्तत्वेन प्रथमं तदभिधानं

मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादर्षाक् ।
 बुबुद्धप्रयोगदोषादूर्ध्वं पलत्रयोदशकात् ॥
 तत्रायसि पाचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।
 लौहात् त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या षट्भिः पलैरधिका ॥
 मारणपुटनस्थालीपाका-स्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।
 त्रिफलायाभागद्वितयं ग्रहणीयं लौहपाकार्यम् ॥ १४ ॥

वक्तुमुचितं तथापि दुरूहप्रमेयत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधि-
 र्वैक्यः । तत्र क्रियन्मानलौहः पक्तव्य इत्याह मेने मुनिरि-
 त्यादि । पलपञ्चकादर्षागित्यत्र संस्कारस्थाल्यपाकव्यापकतया
 बुद्धगुणत्वं नस्यादित्येव हेतुर्न्येयः । ननु पञ्चपलादर्षाङ्ग-
 पक्तव्यः उक्तञ्चापि पलाष्टकादिति योगरत्नाकरेऽभिहितमित्य-
 तच्चाह स्वतन्त्र इति स्वतन्त्रे स्वीयशास्त्रेणैव नान्यत्र तेनाशक्तौ
 न्यूनमानमपि शास्त्रान्तरोक्तं न विरोधमावहतीति भावः ।
 लोकसंस्कारसाधनार्थं क्वाथपरिभाषामाह तत्रायसीत्यादि ।
 पाचनीयेऽयसीति पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहे यावत्परिमाणं
 लौहं पक्तुं शक्यं तावत्परिमितलौहापेक्षया मिलिता त्रिगुणा
 त्रिफला षट्पलैरधिका ग्राह्या तेन पञ्चपले लौहे साध्ये
 लौहापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलायाः पञ्चदशपलानि भ्रुवषट्पलेन
 सह मिलित्वा एकविंशतिपलानि भवन्ति । एवं षट्पललौहे
 साध्ये लौहापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलाया अष्टादशपलानि
 भ्रुवषट्पलेन सह चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति एवं सप्तपलादि-
 ध्वपि बाध्यम् । ननु लौहस्य तावन्मारणस्थालीपाकपुटपाक-
 निष्पत्तिपाकाः सन्ति ततश्च कुत्र कियत् त्रिफलापरिमाणं
 कर्त्तव्यमित्यतोविभज्य त्रिफलापरिमाणं दर्शयति मारणपुटने-
 त्यादि । लौहमपेक्ष्य कृतत्रिगुणत्रिफलाद्रव्यं भ्रुवषट्पलसहि-
 तमेव त्रिभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्यमव-

सर्वत्रायः पुटनाद्यर्थैकांशे शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः क्वाथार्थमादेयम् ॥ १५ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैश्च ।

आद्यैकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्थायं अपरैकभागेन लौहमारणस्थालीपाकपुटनानि कर्त्त-
व्यानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तदिह लौहमारणपुटनस्थालीपाकार्यगृहीतैकभागत्रि-
फलाक्वाथार्थं किञ्चलं देयमित्याह सर्वत्रेत्यादि । आ-
दिशब्दान्मारणस्थालीपाकौ ग्राह्यौ । सर्वत्रेति पञ्चपलादि-
त्रयोदशपलान्तनिखिलमाने । पुटनाद्यर्थैकांश इति पुटनमा-
रणस्थालीपाकार्यगृहीतत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव
त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः । तत्र पञ्चपललौहपुटादित्रयार्थ-
स्थापितत्रिफलैकभागः सप्तपलो भवति तत्र जलैकविंशतिश-
रावा इत्यर्थः । एवं षट्पलादिलौहेऽपि त्रिफलैकभागा अष्टौ
पलादयः तत्र जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादयः उच्येयाः ॥ १५ ॥

किन्तु त्रिगुणताया अधिकमपि जलं देयं तदर्थमाह
सप्तपलादावित्यादि ।— अस्यार्थः पचनीयपञ्चपलादिलौ-
हादारभ्य त्रयोदशपलान्तलौहापेक्षया त्रैगुण्येन प्रवषट्पला-
धिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिचतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा
तस्य तृतीयभागैः पुटनादिकर्मैत्रयार्थस्थापितैः सप्तपलाष्टपला-
दिक्रमगणनया लौहत्रयोदशपलान्तेन त्रिफलायाः पञ्चदश-
पलानि भवन्ति तेषां क्वाथं प्रतिशरावसङ्ख्या यत् त्रिगुणं
वारि देयं तत् त्रिफलासप्तपलादारभ्य पञ्चदशपलपर्यन्तं क्र-
मेण जलशरायत्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तं जलशरावैरधिकं
विधेयमित्यन्वयः । तेन सप्तपले त्रिफलाद्रथे जलशरावत्रय-
मधिकं अष्टपले च शरावचतुष्टयं एवं क्रमेण त्रयोदशपलानां

तत्राष्टमोभागः शेषः काथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

ज्ञेयम् । एतद्वचनं सुष्टीकरणार्थं पत्रिका लिख्यते । लौहपल ५ मारणादिकर्मज्ञयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ७ पाथ श २१ अधिक श ३ मिलित्वा श २४ एवं षट्पललौहमारणादिकर्मज्ञयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८ पाथ श २४ अधिक श ४ मिलित्वा श २८ सप्तपललौहमारणादिकर्मज्ञयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ९ पाथ श २७ अधिक श ५ मिलित्वा श ३२ अष्टपललौहे त्रिफलैकभाग पल १० पाथ श ३० अधिक श ६ मिलित्वा श ३६ । नवपललौहे त्रिफलैकभाग पल ११ पाथ श ३३ अधिक श ७ मिलित्वा श ४० दशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १ पाथ श ३६ अधिक श ८ मिलित्वा श ४४ । एकादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १३ पाथ श ४८ अधिक श ९ मिलित्वा श ४८ । द्वादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १४ पाथ श ४९ अधिक श १० मिलित्वा श ५२ । त्रयोदशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १५ पाथ श ४५ अधिक श ११ मिलित्वा श ५५ ॥ १६ ॥

इदानीं एतज्जलं काथ्यमानं क्रियदवशिष्टमित्याह तदेत्यादि ।— तत्रेति त्रिफलैकभागस्य काथार्थजले । तेन पञ्चपललौहे त्रिफलैकभागकाथार्थं जलशराव २३ शेष श ३ । एवं षट्पललौहे त्रिफलाकाथार्थं जल श २८ शेषं सार्द्धशरावत्तममित्यादि ज्ञेयम् । यत्नत इति ।— लघ्वान्यादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापविरहार्थं कृतं हि योगरत्नाकरे ।— काथेन मन्दपाकेन वक्त्रिमान्द्यं भवेद्भ्रमम् । काथस्याधिकपाकस्य मन्दमाचक्ष्यते फलमिति । हि जेतौ मारणपुटादि महत्कर्म-

पाकार्ये तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुसमं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥

तत्र चतुर्थोभागः शेषोनिपुनैः प्रयत्नतो ग्राह्याः ।

तत्र तेन कायेन कर्त्तव्यमस्ति तेन तत्र यत्नतः कर्त्तव्य इत्यर्थः । ननु एकस्मिन् दिने मारणादिकर्मैतत् कर्त्तव्यमशक्यं यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणं अपरैर्हिनैः पुटनादिकं क्रियते तदा कायस्य पर्युषितत्वेनाश्लवं स्यात् सत्यं प्रत्ययं तत्कायस्य च-
ष्णीकरणात् नाश्लता । यद्यपि तापादल्पक्षयितं तदपि सू-
क्ष्मत्वात् संक्रान्ताधिकत्वाच्च न दोषमावहति एवमेव दृष्ट्वा
अपि व्यवहरन्ति । लौक्यास्त्रेऽप्युक्तं पथ्याभिः कटुकाश्माभि-
र्भाक्षिकलेपोनिहन्त्ययः सुतरां । पर्युषितः परिशोषाद्ग्राह्याः
पटात् गलित इति । भयदत्तदेवस्तु त्रिफलायास्तृतीयभागमपि
त्रिधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थाक्षीपाकरूपकर्मैत-
दार्थकायः प्रत्यक्षमेव कार्य इत्याह ॥ १७ ॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्यस्यापितत्रिफलाभागद्वयस्य
कायविविमाह पाकार्येतित्यादि । पाकार्यमिति प्रधाननि-
ष्पत्तिपाकार्यं त्रिफलाभागद्वितय इति पूर्वोक्तरीत्या लौक्य-
पलादौ तयोदयपलान्ते क्रमेण त्रिफलायाभागद्वयं चतुर्दश-
पलप्रोदयपलाष्टादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्ताभवन्ति तत्र त्रि-
फलायाः प्रतिपलं एकशरावं जलं दातव्यं किन्तु सर्वत्रैव शरा-
वद्वयमविकं ध्रुत्वेन देयं तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडशवा-
रिशरावाः कायार्थं देयाः । षोडशपले अष्टादशजलशरावा-
इत्यादिक्रमेण बोद्धव्याः । स च कायः कियदवशिष्टः स्यात्तद-
इत्याह तत्रेत्यादि । प्रयत्नतो ग्राह्या इत्यत्र हेतुमाह अयस-
इत्यादि ।— चतुर्थोऽवशिष्टकायस्य निषिक्तकर्मप्रसाधननिष्प-
त्तिपाकार्यत्वादित्यर्थः । स चेति निष्पत्तिपाकः । सर्वेष्टा-

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्वात् प्रधानतमः ॥

पाकार्थमश्वसारे पञ्चपलादौ तयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावहतयं पादैरेकादिकैरधिकम् ॥ १८ ॥

पञ्चपलादिमात्रा तदभावे तदनुसारतोऽप्याहम् ।

चतुरादिकमेकान्तं यत्तावदधिकं तयोदशकात् ॥ १९ ॥

इति मारयपुटनादेः । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं हि लौहे यथा
त्रिकलाकाथो दीयते तथा दुग्धमपि तच्च दुग्धं पञ्चपलादि-
तयोदशपलान्तलौहेषु कियन्मानं देयमित्याह पाकार्थमि-
त्यादि । अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थीशानां ते
पादद्वयत्रयादयः एकादिकाः पादाः तैरधिकं दुग्धशरावहत्यं
पुटनान्तेऽश्वसारे लौहसूत्रे पञ्चपलादितयोदशपलान्ते यथा-
क्रमं पक्तमित्यर्थः । तेन पञ्चपललौहे पक्तये सति संपाददु-
ग्धशरावहत्यम् । षट्पले तु पादद्वयाधिकं दुग्धशरावहत्यम् ।
सप्तपले पादत्रयाधिकं दुग्धशरावहत्यमित्यादिकमेव तयोदश-
पलपर्यन्तमुन्नेयमिति ॥ १८ ॥

अथ लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति
तदा पञ्चपलादूर्ध्वगपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः
कर्त्तव्यः तथा यथाशक्तिसम्भवः तयोदशपलादुपर्यपि चतुर्द-
शपलादिलौहस्यपाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः आह पञ्चपलादिरि-
त्यादि । चतुरादिकमेकान्तमिति चतुस्त्रिंशेकम् । नन्वेवं स-
त्येकपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा तयोदशपलादूर्ध्वं चतु-
र्दशपलादौ लौहे जारणादिकर्त्तव्यत्वार्थं तथा प्रधाननिष्पत्ति-
पाकार्थं च कीदृशं काथ्यत्रिफलायामानं ग्रहणं एतत्काथार्थं
जलदानं वा कीदृशं स्याद्यः शेषो वा कीदृशः प्रधाननिष्पत्ति-
पाकार्थं दुग्धदानं वा कीदृशं तदर्थमाह तदनुसारतोऽप्याहम्
इति पञ्चपलादिलौहमारणाद्युक्तकाथादिनानुसारत इत्यर्थः ।

इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय पत्नी लिख्यते ।
तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मत्वार्थं भ्रुवषट्पलसहितत्रिफ-
लायास्तृतीयभागे पलत्रयं भवति प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात्
द्विरुक्ता ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात्
नवमजलशरावा भवन्ति । तथा सप्तपलादौ भाग इत्यनेन त्या-
दिशरावैरधिकत्वमुक्तं अतस्तदनुसारात् पञ्चपलदर्भाणपि
क्रमेण पादद्वयं क्रासयेत् । तेनैकपललौहस्य मारणादिकर्मत्व-
वार्थं गृहीतत्रिफलायास्तृतीयभागे अपरोऽपि जलशराव एको
भ्रुवत्वेन देयो भवति अतः पूर्वोक्तनवजलशरावैर्मिलित्वा दश-
शरावा इति । तथा द्विपललौहे कर्मत्वार्थं भ्रुवषट्पलसहि-
तत्रिफलायास्तृतीयोभागः पलचतुष्टयो भवति । प्रतिपलञ्च श-
रावत्रैगुण्यात् द्वादशजलशरावाः तथा सप्तपलादौ भाग इति
वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एकोभ्रुवत्वेन
देयो भवति अतो मिलित्वा सार्धत्रयोदशजलशरावा भवन्ति ।
एवं त्रिपललौहे कर्मत्वार्थं भ्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृ-
तीयभागे पञ्चपलानि भवन्ति प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात्
पञ्चदशजलशरावाः । सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसाराद्-
परमपि जलशरावद्वयं अधिकं भ्रुवत्वेन देयं तेन मिलित्वा
सप्तदशशरावाः । चतुःपललौहेऽपि कर्मत्वार्थं भ्रुवषट्पल-
सहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कं प्रतिपलञ्च जलशरा-
वत्रैगुण्याद्ष्टादशजलशरावाः । सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारा-
द्परमपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयं भ्रुवत्वेन देयं भवति ।
तेन मिलित्वा जलस्य सार्धंविंशतिशरावा भवन्ति । पञ्चपला-
दिलौहे यत् काथादिमानं तत् पूर्वमेव विवृतम् । त्रयोदशप-
लादुपरि चतुर्दशपलादौ त्याद्येकादशकान्तैरित्यनुसारात्
पूर्वापेक्षया शरावेत्येव जलस्य वृद्धिः कर्तव्या । काथस्याष्टमां-
शः शेषः एवं सर्वत्रैव । प्रधाननिष्पत्तिमाकार्यमपि एकपल-

कौहे च त्रिफलाया भागद्वये षट्पलानि प्रतिपलमम्बुसमं
 स्यादित्युक्तेषु त्रिफलायाः क्वाथार्थं जलस्य षट्शरावाः ते च
 द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा षटौ ज-
 लशरावाः चतुर्थभागावशेषादत्र स्याद्यं शरावद्वयम् । पञ्च-
 पलकौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेषु एकपले
 तु कौहे क्रमात् पादक्रासेन सपाददुग्धशराव एको भवति ।
 प्रधानपाकार्थं एतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं कौहापेक्षया
 यथा प्रकृतदोषभेदेन तेन वातप्रकृतौ एतं कौहाच्चतुर्गुणं पि-
 त्तप्रकृतौ त्रिगुणं श्लेष्मप्रकृतौ द्विगुणमिति । एवं द्विपले कौहे ।
 द्विपलकौहस्य प्रधानपाके त्रिफलाया भागद्वयेऽष्टौ पलानि
 प्रतिपलमम्बुसमं स्यादित्युक्तेषु जलस्याष्टौ शरावाः ते च
 द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा दशजलश-
 रावाः । चतुर्थभागावशेषात् स्याद्यं सार्द्धशरावद्वयम् । पञ्च-
 पलकौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेषु द्विपले
 तु क्रमात् पादक्रासेन दुग्धश्च सार्द्धशरावैकं भवति एतच्च प्र-
 कृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम् । त्रिपलकौहस्य प्रधानपाके
 तु त्रिफलायादशपलानि प्रतिपलमम्बुसमं स्यादित्युक्तेषु ज-
 लस्य दशशरावाः ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या
 इति मिलित्वा द्वादशजलशरावाः । चतुर्थभागावशेषात् स्याद्यं
 शरावद्वयम् । दुग्धश्च पादोनशरावद्वयं एतच्च प्रकृत्याद्यापेक्षया
 पूर्ववदेव ज्ञेयम् । चतुःपलकौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलायाः
 द्वादशपलानि प्रतिपलमम्बुसमं स्यादित्युक्तेषु जलस्य द्वादश-
 शरावाः ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति
 मिलित्वा चतुर्दशशरावाः । चतुर्थभागावशेषात् स्याद्यम्बु
 सार्द्धशरावद्वयम् । दुग्धश्च एतच्च पूर्ववदिति । त्रयोदशपला-

त्रिफलात्रिकटुर्काचित्तककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

जातीफलजातीकोषेलाककोललवङ्गानान् ॥

सितकण्ठाजीरयोरपि चूर्णान्ययसा समानि स्युः ॥ २० ॥

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गानियता अन्ये यथाप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥

कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गान्तस्य ।

क्षेपप्राप्तगुरूपः सर्वस्त्रोनस्य चैकाद्यैः ॥

दुपरि चतुर्दशपललौहस्य प्रधानपाके स्थापितत्रिफलाया-
भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयं स्थाप्य च चतुर्थभागम् । पूर्वपू-
र्वोपेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादद्वयः स्युस्तरेव । इतमपि
प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति तदनुसारत इति
ग्रन्थो विवृतः ॥ १२ ॥

पञ्चावतारितमात्रे लौहे प्रक्षेपार्थं चूर्णमाह त्रिफले-
त्यादि कान्तक्रामकं कान्तिकासुसकं सितकण्ठेति द्वयं जीरक-
विशेषणं अयसा समानीति यावत्तौहचूर्णं तावदेव मिश्रित्वा
त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमेतेषु त्रिफलादिषु मध्ये यद्वचनं प्रक्षेप्यं तदाह
त्रिफलेत्यादि । कालायसदोषहृत इति छेदः । अन्य इति
जातीफलादयः ॥ २१ ॥

उक्तत्रिफलादिसप्तकस्य नियतत्वे हेतुमाह कालायसदो-
षहृत इत्यादि ।— कालायसं वज्रपाण्ड्यादिलौहएव काल-
त्वज्ञास्य प्रयत्नत्वेन शीर्ष्यते तदुक्तं पातञ्जले — कष्वक्ताभाः
शिरोज्वालो रसायनविधौ मता इति पतितदानवशिरसि जाता
इत्यर्थः । उक्तं हि पातञ्जले—कफपित्तानिखप्रायां देहास्य
महीतले । पतिता दानवास्य प्रदेशाद्यापि तादृशाः । गिरि-
साराशतो जाता उत्तमाधममध्यमाः । कफक्षेत्रं शिरःस्थानं हृदयं
पित्तप्रण्डलम् । वायोर्नाभेरधःक्षेत्रमिति देहविदो विदुः ।

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दोषमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं प्राञ्चं यथाप्रकृतिः ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं श्लोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अथसा सास्यं संख्याभूयोल्पत्वेन भूयोल्पा ॥ २२ ॥

वक्षोजात्याधिनाशार्थं कटिजावाजीकर्षणि । शिरोजादेह-
सिद्धयर्थमित्येव त्रिविधामता इत्यादि । अयोभगोदोषः आ-
यसः स चाकारदृष्टिबशात् तस्य कृतिहरणं प्रथमइति यावत् ।
यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदोषहरणत्वे नावश्यप्रक्षेप्यत्वो-
पवर्णनमिहैव युज्यते तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदोषहरण-
त्वकरणार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामकमित्यादिनाऽग्रे करि-
ष्यति तथा कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रक्षेप्यत्वमिति ज्ञेयम् ।
जातीफलानीनां प्राप्तगुरुत्वं प्रक्षेप्यत्वमाह जातीफलादेरि-
त्यादि । प्राप्तगुरुत्वं इत्यस्यार्थमाह सर्वस्योनस्य चैकाग्रैरिति
यद्गुणं जातिफलादिलवङ्गान्तं यदा सर्वमेव प्राप्यते तदा
सर्वस्यैव प्रक्षेपः यदा सर्वं न लभते तदा एकद्वित्यादिभिर्जा-
तीफलादिद्रव्यैरुपस्थापि प्रक्षेपः । कान्तक्रामकस्यापि अव-
श्यप्रक्षेपत्वमाह कान्तक्रामकमेकमित्यादि । किन्तु यदा लौहस्य
निष्पत्तिपाकः कर्तव्यः तदा प्रथमतो हृतं देयं ततो लौहचूर्णं
ततस्त्रिफलाकाथ, ततो दुग्धं तत एकीकृत्य लौहं पच्यते
इत्यतिरेकेण च सर्वत्र लौहपाकानुपलब्ध इति स्थितः अतः
परिमाणपूर्वकं हृतमाह द्विगुणेत्यादि । द्विगुणेत्यादिकञ्च
लौहमपेक्ष्य यथाप्रकृतीति कफपित्तवातप्रकृतिषु यथाक्रमं
द्विगुणत्वादि बोद्धव्यमिति । इन्द्रप्रकृतौ च मिश्रविधिः सम-
प्रकृतौ च सत्यविधिः तेन द्विगुणमित्यन्वयः । ननु त्रिफ-
लादिलवङ्गान्तसमग्रभेषजप्राप्तिर्हृदि भवति तदा प्रक्षेप्य चूर्णस्य
भूयस्त्वं यदि समग्रं न लभ्यते तदाऽल्पीयत्वं अतः कथमयसा

साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

एवं धात्वसारात्तत्तत् कथितौषधस्य बाधेन ।

सर्वतैव विधेयस्तत्तदकथितस्यौषधस्रोतः ॥ १३ ॥

साम्यमितग्राह यदीतग्रादि,—भूयोल्पसंख्येति सम्बन्धः भूयसी
अल्पा वा संख्या प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्त्वेऽल्पत्वे वा न प्रयो-
जयेति शेषः । तेन यदा भेषजानां समयेण प्राप्तौ संख्याकृत-
भूयस्त्वं तदा भागङ्गासेन मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन सम-
त्वम् । सम्यगप्राप्तौ च संख्याकृतसोक्तत्वं सग्रात् तदा भाग-
द्वयग्रा मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन समत्वं विधेयमिति भावः ।
यद्यपि नानाचारैस्तोषु लौहप्रयोगेषु प्रक्षेप्यचूर्णानां लौह-
समत्वं तदर्हमानत्वं तच्चतुर्थ्यमानाभिहितं तथाप्यस्तसार-
लौहे प्रक्षेप्यचूर्णानां मिलित्वा लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचना-
देवावसीयते ॥ १२ ॥

इदानींसुतौषधमध्ये यद्वयद्वौषाद्यनुरूपं तदपनीयं यत्
तत्रोचितं तदपि विधेयमितग्राह एवमितग्रादि । पूर्वन्तु तत्त-
द्वचनव्याख्यानाभिर्याक्तिनिमित्तं स्थाने स्थाने पत्रिकाक्रमो-
द्धिखितः । इदानीं तत्सर्वमेकीकृत्य एकपलादित्रयोदशपल-
पर्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते । तत्र एकपललौहे मारणा-
दिकर्षित्वयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ३ पाथ श १ शेष० श
१ पल २ तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ६
पाथ श ८ शेष श २ दुग्ध श १ पल २ वृत्तञ्च तथा प्रकृतैत्रव
चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ द्विपललौहे मारणादिकर्षित्वयार्थं
त्रिफला मिलित्वा पल ४ पाथ श १३ पल ४ शेष श १ पल ५
कर्ष २ निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलामिलित्वा पल ८ पाथ श १०
शेष श २ पल ४ दुग्ध श १ पल ४ वृत्तञ्च यथाप्रकृत्यैव चूर्ण-
मानन्तु स्पष्टमेव । अथ त्रिपललौहे मारणादिकर्षित्वयार्थं

मिलित्वा त्रिफला पल ५ पाय श १७ शेष श २ पल १ नि-
 ष्यत्तिपाकार्यं त्रिफला पल १० पाय श १२ शेष श ३ दुग्ध श
 १ पल ६ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । चतुःपललौहे जारणा-
 दिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ६ पाय श २० पल ४ शेष श २
 पल ४ कर्ष २ प्रधानपाकार्यं त्रिफला मिलित्वा पल १२ पाय
 श १४ शेष श ३ पल ४ दुग्ध श २ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव ।
 पञ्चपललौहे जारणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ७ पाय श
 २४ शेष श ३ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १४ पाय श १६
 शेष श ४ दुग्ध श २ पल २ एतादि स्पष्टमेव । षट्पललौहे
 जारणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ८ पाय श २८ शेष श ३
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १६ पाय श १८ शेष श
 ४ पल ४ दुग्ध श २ पल ४ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । सप्तपल-
 लौहे जारणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ८ पाय श ३२ शेष
 श ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १८ पाय श २० शेष श ५
 दुग्ध श २ पल ६ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । अष्टपललौहे जा-
 रणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १० पाय श ३६ शेष श ४
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २० पाय श ३२ शेष श ५
 पल ४ दुग्ध श ३ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । नवपललौहे
 जारणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ११ पाय श ४० शेष श
 ५ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २२ पाय श ३४ शेष श ६
 दुग्ध श ३ पल २ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । दशपललौहे जा-
 रणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १२ पाय श ४४ शेष श ५
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २४ पाय श ३६ शेष श ६
 पल ४ दुग्ध श ३ पल ४ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । एकादश-
 पललौहे जारणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १२ पाय श

अथ मारणविधिः ।

कान्तादिजौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २४ ॥

वस्तु कृते तल्लौहं पक्तव्यं तस्य शुभदिवसे ।

सचद्वारकराखितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य ॥

४८ शेष य ६ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २६ पाय य २८ शेष य ७ दुग्ध य ४ हतं चूर्णमानस्य स्पष्टम् । द्वादशपल-
जौहे जारणादिकर्म्मत्वार्थं त्रिफला पल १४ पाय य ५२
शेष य ६ पल ४ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २८ पाय य ३०
शेष य ७ पल ४ दुग्ध ४ पल २ हतं चूर्णमानस्य स्पष्टम् । तयो-
द्दशपलजौहे जारणादिकर्म्मत्वार्थं त्रिफला पल १५ पाय य ५६
शेष य ७ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल ३० पाय य ३२
शेष य ८ दुग्ध य ४ पल ४ । तदेव एकादशयोद्दशपलान्त-
जौहस्य साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता एवमु-
क्तरीत्या च चतुर्दशपलादिजौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणस-
न्धेयमिति । साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति साध्यं जौहं सा-
धनं त्रिफलादि तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं जौहजारणविधिमाह कान्तादौत्यादि आदि-
शब्दात् पाण्डित्यवच्छादयोऽपि गृह्यन्ते एषां कल्पणाणि प्रदी-
पस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुसन्धेयानि । जौहमारणविधानमेव
सर्वस्वं तदधीनत्वात् पुटादिकर्म्माणां किन्तु गुह्यतमेव जौहं
गुण्यतं तदुक्तं—सुह्यतश्च बतौ जौहमस्यतेन समं दृष्टव्यम् ।
दुर्मृतं शूकविष्टमौ शरीरस्थितिसंशयम् । भवेद्योवधे तस्माद्-
यत्नं कुर्याद्भिषग्वरः ॥ २४ ॥

यस्य कृत इति यस्मात्तरस्य निमित्तम् । जौहमारणाव
भूमिसंस्कारपूर्वकमिति कर्त्तव्यतामाह सचदित्यादि ।- सदा
सच अङ्गारमेकीकृत्य संचूयतेन कराखिते दन्तुरिते कृते

वैदिकविधिना वज्रिं निधाय ह्युत्थाञ्जतीक्ष्णम् ॥ २५ ॥

धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्वर्गसिद्धये किमपि च ।

वज्रगुरुकं दद्याद्विजाय सन्तोषिणे गुणिने ।

सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूगादिदानसम्मानैः ॥ २६ ॥

आदौ तद्व्यस्यारं निर्मलमेतान्ततः कुर्यात् ॥ २७ ॥

इति यावत् एतेनातितापान्मृत्तिज्ञा न गच्छति नतभूभागे
मध्यनिम्नभूभागे । शिवमित्युपलक्षणं तदुक्तं—अर्चयित्वा वि-
धानेन हेरम् गुरुभास्करौ । लोकपात्रान् ग्रहाञ्चैव क्षेमपा-
त्रानघोषधम् । आदित्यदेवताश्चेष्टा धन्यन्तरिः पतञ्जलिः ।
इत्यादिविद्य सर्वेभ्यो नानाभक्षोपचारतः इति । वज्रमिति
वज्रदिशानकं तदभावे दाहद्वयसंघटनजमग्निम् । यदाह पत-
ञ्जलिः—दिशं दावं समादाय कौहकर्म समाचरेत् । यदि
दिशानकाभावस्ततो वर्षणसम्भवः । आरोप्य कर्मशाखाया-
मग्निं यज्ञेन पूजयेदिति ॥ २५ ॥

यद्यपि हटादृष्टरूपेण कार्य्यचक्रेण कार्य्यं सिध्यति तथा
वृटमप्यदृष्टवशादेव उपतिष्ठते । इत्यदृष्टस्यैव रमणीयत्वं म-
न्त्रमानमाह धर्मादित्यादि । श्रेय इत्यभिमतप्रशस्तफलं किम-
पीति धान्यहिरण्यस्यदानादान्यतमं यथाशक्ति इत्यादित्वर्थः
॥ २६ ॥

मारणार्थं कौहसंस्कारमाह आदावित्यादि ।—अश्व-
सारं कौहं निर्मलमिति शोधनविधिना कार्य्यं तद्व्यया प्र-
थमं कौहं शिलादिना निर्मलीकृत्य पत्तनं कार्य्यं तदनु चा-
ङ्कुरी मातुलुङ्गान्धवेतसेनान्धयित्वा सप्तवारं प्रत्येकेन आतपे
संशोष्य ततः काञ्चिकादौ दिनद्वयं त्वयं वा स्थाप्य एवमन्त्रभा-
वनां विधाय तदनु गोमूत्रपिष्टलिफलाकल्केनालिप्य आतपे
शोषणीयम् । ततश्च मनःशिलावल्लीकच्छति काकुठारिका-

तदनु कुठारच्छिन्नत्रिफलागिरिकर्णिकास्थिसंहारैः ।

करिकर्णच्छिन्नसूत्रशतावरीकेशरागाख्यैः ॥

सूत्रचाङ्गे रीक्षेतदूर्ध्वसैन्यवैद्य जलपिष्टेः क्रमेण प्रक्षिप्य चातपे
शोषणीयम् । ततश्च—पुननं निर्मूलं कृत्वा लौहमन्त्रीकृतं
पुनः । सूत्रपिष्टत्रिफलाया वारिपिष्टमनोहया । भाषितं भाष-
येत्तच्च बल्लोकामलकेऽपि च । परशुच्छिन्ना चाङ्गेरी गण्डदूर्ध्वैः
ससैन्यवा । अभिलिप्तं यथाप्राप्ति शोष्यं सूर्यातपे क्रमात् ।
गण्डदूर्ध्वैः स्त्रेतदूर्ध्वेति नाम तदेवं भावनां विधाय तदनु भ-
स्त्रया वक्त्रं ध्यापयित्वा नातितप्तं कृत्वा लौहापेक्षया द्विगु-
णेषु गन्धदुग्धकाञ्चिकगोमूत्रत्रिफलाकायेषु वारतव्यं कृत्वा
निर्वापनीयम् । उक्तं हि—क्षीरारक्षालगोमूत्रत्रिफलाकाय-
वार्गिण्य । प्रतिद्रव्यं निषिक्तव्यं त्रिधा त्रिधा विधानत इति ।
निषेकमात्रा च—लौहपत्रं मनाक् तप्तं द्विगुणे तद्रूपे क्षि-
पेत् । निषेक एषो निर्दिष्टो निषेकार्येकयादिभिरिति । निषे-
कार्थं त्रिफलाकायविधानञ्च यथा—सिद्धार्थं त्रिफला लौ-
हात् कर्तव्या दितुया सदा । चतुर्ण्यं फलात् तोयमर्द्धभागा-
वशेषितमिति । दोषविशेषे च निषेकविशेषो यथा—विशेषतः
कफे तीक्ष्णैः कटुतिक्तकषायदैः । वाते तु मधुरस्निग्धैः पित्ते
मधुरशीतलैः । निषेकः शस्यते तिलां सर्वदोषापनायकः ।
तदेवसुक्तक्रमेण निषेकं विधाय रात्रिमेकां विश्रास्य लौहमा-
रणादिषु योजयेत् । उक्तं हि—विश्रास्य रजनीमेकां ततः
कर्णसमावपेदिति ॥ २७ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याह तदन्वित्यादि—तद-
न्विति शोधनानन्तरं किन्तु लौहजारणसमीपकाले पुनरपि
स्वच्छकाञ्चिकमात्रे लौहस्य निषेकं कृत्वैव मारणं कर्तव्यम् ।
उक्तं हि पातञ्जले—कायं पर्युषितं कृत्वा वक्षिं कृत्वा चतु-

शालिञ्च मूलकाशीमूलप्राष्टज्जम्बूराजैश्च ।

लिङ्गा दग्धयत् तद्, टक्रियलोहकारेण ॥ २८ ॥

इयं । अपरांऽपि च दातव्यो निवेक्तो व्यधत्तविधौ । अम्लस-
 प्कारणाले च ततो व्यधमुपक्रमेत् । कुठारच्छिन्ना कुठारिका
 गिरिकर्णं खेतापराजिता अस्थितंहारोहारश्च करिकर्णच्छ-
 दमूलं हस्तिकर्णपलायमूलं काशी स्वनामख्याता । प्राष्टजा-
 वर्षाभूः पुनर्नवेति यावत् । यद्यपि एतैरेव भेषजराजैर्लिङ्गा
 सुदग्धे सति नियतमेव लोहस्य मारणं भवति तथापि दृढाक्षो-
 षार्द्धभागपरिमितं लोहापेक्षया षोडशांशेन परिमितं वा शो-
 धितस्वर्णमाक्षिकचूर्णं त्रिफलाकाथेनाक्षोद्य तेन लौहं लिङ्गा
 तदनन्तरं उक्त कुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लोहापेक्षया षोडशांशैरा-
 लिप्य ततोऽस्य आपनमुपदिशन्ति । उक्तार्थे यतश्चलिषाण्यं
 यथा-एतद्वर्द्धनं विख्यातः प्रत्नेपोमाक्षिकेण च । माक्षिकार्द्ध-
 गुणाप्रोक्ता कुनटी चान्द्रपेक्षिता । मारकद्रव्यसंयुक्तं षोडशां-
 शेन धीयते । केचिन्माक्षिकस्यापि षोडशांशमाहुः यथा-
 त्रिफला वाङ्गिणी हिङ्गुभवपादरजोन्वितम् । अत्र वाङ्गिणी
 हिङ्गुभवं स्वर्णमाक्षिकम् । पादाश्च षोडशांशद्वयं व्याख्यान-
 वन्ति । तथाह्यत्रापि — लौहं लौहार्द्धमानेन षोडशांशेन
 वा पुनः । त्रिफलाकाथपिष्टेन माक्षिकेण प्रलेपयेत् । ततो
 लोहाञ्चतुर्यांशकुनद्या वाण्द्रपिष्टयेति । कुनटी मनःशिता ।
 अत्र लोहजारणाङ्गीभूतस्वर्णमाक्षिकस्य शोधनं लक्षणस्य लि-
 ख्यते । — भङ्गे सुवर्णसंकाशो मनाक् कृष्णकृषिर्जैर्हिः । । दृढ-
 दृढ इति ख्यातो माक्षिकोत्र प्रशस्यते । एतन्निधमाक्षिकचूर्णं
 क्षुद्रमारिषशालिञ्च काथमध्ये पत्तनिकायां स्थापयेत् । पत्त-
 निकास्थापितकाथे तत् स्वर्णमाक्षिकचूर्णं वस्त्रे पोऽलिकां बद्धा

चिरजलभाषितनिर्मलशालाङ्कारेण परित आच्छाद्य ।

कुशलाध्यापितभस्त्रानवरतमुक्तेन पवनेन ॥

वक्त्रेर्वाह्यज्वाला बोद्धव्या जातु नैव कुक्षिकया ।

मृदुवत्सलिलभाजा किन्तु स्वच्छास्त्रसंस्तुतया ॥

द्रवप्रान्तरसंयोगात् स्वीं शक्तिं भेषजानि मुञ्चन्ति ।

मलधूलौमत् सर्व्वं समैव विवर्ज्येतैस्त्रयात् ॥ २१ ॥

सन्दंशेन गृहीत्वान्तःप्रज्वालिताग्निमध्यमुपनीय ।

गच्छति यथायथमग्रे तथैव मृदु वर्द्धयेन्निपुनः ॥

निःक्षिप्य दोलापाकक्रमेण पचेत् । पत्तनिकाभ्यन्तरे काय-
मध्ये पोष्टिकाया यत् तोयवद्भवति तदूपाह्वं—तदुक्तम् । स्व-
र्णमाक्षिकचूर्णञ्च वस्त्रबद्धं विपाचयेत् । कालमारिषशालिष्ठी-
काथे दोलाविधानतः । तदधः पतितं प्राञ्चमेवं शुध्यति माक्षि-
कमिति ॥ २८ ॥

इदानीं तत्पाकाय यादृशोऽङ्कारोपाह्वस्तदाह चिरेत्या-
दि ।— चिरं पक्षमासादिकं भाषितं स्थापितम् । निर्मलं
ह्यश्वान्यादिगिरिहात् कुशलोऽत्र स्थिरोऽनलसञ्च कुक्षिका बं-
शशाला कुञ्चीति ख्याता । विपक्षे दोषमाह द्रव्यान्तरेत्यादि ।
अडादिसंतर्गसति यज्जालोहसंहृष्टभेषजानि हीनशक्तिकानि
भवन्ति तस्मात् अडादिकर्व्वरितसलिलयुक्तकुक्षिकया वद्धि-
ज्वाला न बोद्धव्या किन्तु निर्मलजलयुक्तकुक्षिकयैव इत्यर्थः
॥ २९ ॥

इदानीं तत्तौहं येन प्रकारेण वक्त्रिमध्ये प्रवेशनीयं तदाह
संदंशेनेयादि ।— संदंशः सांडाशीति ख्याता । अदु वर्द्धयेदिति
क्रमयस्तत्तौहखण्डं वक्त्रिमध्ये प्रवेशयेदित्यर्थः ।

गलितञ्च यथा त्रिफलाकाथे देयं तदाह तलेत्यादि ।
प्राक्तेन यथायथं गच्छति तथा तथा तलनिहितोऽसुखाङ्गुशेन

तलनिहितोर्द्धसुखाङ्कुशलग्नं त्रिफलाजले विनिक्षिप्य ।
 निर्वोपयेदशेषं शेषं त्रिफलासु रक्षेच्च ॥ ३० ॥
 बलौहं न मृतं तत् पुनरपि पक्तव्यमुक्तमार्गेण ।
 यन्न मृतं तथापि तत् त्यक्तव्यमलौहमेव हि तत् ॥ ३१ ॥
 तदनु घनलौहपात्रे कालापसमुद्गरेण सैवूर्ध्वम् ।

अतुवज्जग्नं रिक्षितं सदुद्गृह्य सन्दंष्टेन पीडयित्वा यथोक्तत्रिफ-
 लाजले शनैःशनैर्निर्वोपयेत् । शेषं त्रिफलासु रक्षेच्चेति पुट-
 पाकार्यं स्थालीपाकार्यं स्थापितत्रिफलाकाशभागद्वयमेव
 शेषशब्दवाच्यम् । उक्तार्थं पातजले यथा — हस्तिकर्णसमी-
 रेण अङ्गारास्थापितं भृशम् । असोलितं त्रिवा लीनं स्फुटिह्वैः
 परिशर्जितम् । ततोर्द्धुश्मुखे लग्नं संदंष्टपीडितं यथा । अतुल्य
 त्रिफलातोषे प्रक्षेप्तव्यं शनैःशनैरिति ॥ ३० ॥

त्रिचतुर्वारमङ्गारद्वयात् तावत् सर्वत्रैव लौहं विद्यते
 तथापि यन्न मृतं तत् किं कर्त्तव्यं तदाह वज्रीहमित्यादि । —
 उक्तमार्गेणेति उक्तभेषजलेपादिक्रिया वर्तनीया तथापि यन्न
 मृतं तत्तत्राप्यत्रैव यन्न न मृतमित्यादि । तथापीति सप्तभिरङ्गा-
 रैः सप्तवारगतेनापीत्यर्थः । उक्तं हि — सप्तवारान् तथा लौहं
 पूर्ववत् पूर्वभेषजैः । धात्वा धात्वा समुत्थाप्य निःक्षिपेत् त्रि-
 फलाजले । एवं नामा त्रयोलीहो न मृतव्यज्य एव स इति ।

अमर्या हेतुमाह अलोहमित्यादि — उक्तौषधलिप्ता-
 मेकवारभातमर्यायाप्तं हि सुलोहत्वम् । तदमर्यां निहन्ति-
 मानं सुव्याप्तं लौहशास्त्रोदितमुलोहत्वमादायैव निवर्त्तत इति
 भावः । मृतलोहलक्षणञ्च यथा — लोहगुणसमाकारस्य र्याच्छः
 प्रतीयते । यदा लोहश्च दान्नेयः समृतोवैद्यसत्तमैरिति ॥ ३१ ॥

इदानीं जारणानन्तरं प्रक्षालनञ्च तथा त्रिफलाकाशा-
 वसिक्तस्य सूर्यातपे शोषणरूपो भातुपाकैश्च यथा कर्त्तव्यस्त-

दत्त्वा बद्धयः सखिलं प्रक्षाल्याङ्गारमुद्धृत्य ॥

तद्वयः केवलमग्नौ शुष्कीकृत्याथवातपे यथात् ।

लौहशिलायां पिण्यादसितेऽग्निं वा तदप्राप्तौ ॥ ३२ ॥

स्थालीपाकविधिः ।

अथ कृत्वायोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाब्जु शेषमन्यदा ॥ ३३ ॥

दाह तदन्वित्यादि । घनं दृढं छिद्राद्यभाययुक्तम् । लौहपात्र-
इति लौहोदूखलादावित्यर्थः । काणायसमुद्भवं तीक्ष्णलौह-
सुद्भरम् । एतदुभयमप्युपलक्षणं तेन दृढदृशदादिकञ्च बोध्यम् ।
संचूर्णेत्यत्र मुद्गनिभमिति शेषः । सखिलमिदमुपलक्षणं तेन
त्रिफलाकायोऽपि बोध्यः । शुष्कीकृतेति त्रिफलाकायेनैव स-
प्तधा सूर्यातपे संशोध्येत्यर्थः । उक्तार्थे पातञ्जले यथा-अयो-
घनेन तत् पिष्टं शिलया दृढया यथा । अयोमलसमं पिष्टुं
कृत्वा सुद्गसमं पुनः । त्रिफलावारिणा धौतं विशुद्धं चूर्णितं
पुनरित्यादि । योगरत्नाकरेप्युक्तं-मृतश्चोदूखले लौहे सुपलेनापि
तादृशा । संचूर्ण्य त्रिफलाग्भोभिः सप्तधा सूर्यपाचितम् ।
एवं पुष्टिवैो योग्यो विज्ञेयो भिषजांवरैरित्यादि । अत लौ-
हप्रक्षालनार्थं भानुपाकार्यञ्च त्रिफलाकायविधिर्यथा योग-
रत्नाकरे-शुद्धार्थं त्रिफलालौहात् कर्तव्या त्रिगुणा सदा ।
चतुर्गुणफलात् तोयमर्द्धभागावशेषितम् । एष एव विधिनित्यं
क्षालनेऽपि च शस्यतइति । तथा—भानुपाकार्यमिच्छन्ति
त्रिफलामयसा समम् । सखिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशे-
षितमिति ॥ ३२ ॥

इति मारणविधिः ।

स्थालीपाकमाह अथेत्यादि ।-- अयोभाण्डे लौहपात्र-
निष्ठायां शेषं त्रिफलाब्जु त्रिफलैकभागाकृतकायस्य धात-
निर्वापनाशिष्टम् । अथ यदि कथमपि तद्विनष्टं स्यात् तदा

प्रथमं स्यात्तोपाकं दद्यादातत्क्षयात्तदनु ।

गजकर्णपत्रसूत्रयतावरी भृङ्गकेशराजरसैः ॥

प्राग्बत् स्यात्तोपाकं कुर्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ३४ ॥

पुटनविधिः ।

हस्तप्रमाणवदनं शब्दं हस्तैकखातिसममध्यम् ।

कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं द्रवञ्च काष्ठञ्च ॥

अन्तर्धनतरमर्द्धं शुधिरं परिपूर्य दहनमायोज्यम् ॥ ३५ ॥

का गतिरित्याह अन्यदेति तत्प्रक्रिययैव क्वाथान्तरं कार्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

प्रथमं स्यात्तोपाकं दद्यादिति प्रथमं स्यात्त्या लौहचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोद्य वज्रिना पाकं विधाय त्रिफलाक्वाथ-
क्षयः कर्तव्यः । इत्येष स्यात्तोविधानक्रमः । आतत्क्षयादिति त्रिफलाक्वाथशेषपर्यन्तम् । तदन्विति प्रथमं त्रिफलाक्वाथेन स्यात्तोपाकं विधाय अनन्तरं हस्तिकर्णपत्रायादीनां व्यञ्जानां समक्षानां वा स्वरसैरपि पूर्वैवत् स्यात्तोपाकः कार्य इत्याह गज-
कर्णेत्यादि गजकर्णोहस्तिकर्णपत्राशः । प्राग्बदित्यनेनैव याव-
तीयत्रिफला क्वाथस्य स्यात्तोपाके मात्रा द्रव्यक्षयानन्तरञ्च पाकसया गजकर्णादिस्वरसादावित्यर्थः । किन्तु तत्र व्या-
ध्यगुरुपस्यात्तोपाकीयद्रव्याणामन्तरे यदि स्वरसप्राप्तिर्नास्ति तत्र स्यात्तोपाकार्थं त्रिफलाक्वाथानुसारेणैव क्वाथजलादिकं दत्त्वा क्वाथं विनाय स्यात्तोपाको विधेय इति ॥ ३४ ॥

इति स्यात्तोपाकविधिः ।

पुटपाकविधिमाह । हस्तप्रमाणेत्यादि शब्दं खातं हस्तै-
कखातिसममध्यमिति हस्तैकप्रमाणं खातिः खननं बल-
सर्वतो हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः । समोऽनिजमध्योऽभ्य-

पञ्चादयस्सूयं चक्षुषं पङ्क्तोपमं कुर्यात् ।

त्रिफलास्युभङ्गकेशरयताबरीकन्दमाणसहजरसैः ॥

भस्मातकसरिकर्णच्छदस्यलपुनर्नवास्वरसैः ।

क्षिप्ताथ लौहपात्रे माह्वे वा लौहमाह्वपात्राभ्याम् ॥

नाररागो यश्च समर्तयम् । कटाहसङ्ग्रहमिच्छतेनेव वर्त्तन्ता-
कारत्वमुक्तं तेन चतुष्कोणं न कार्यमित्यर्थः । तत्र शुभे
अन्तरिति मध्ये घनतरं वज्रतरं निविरतरमिति यावत् ।
अर्द्धशुषिरं परिपूर्येति करीषादिभिः शुभ्रस्यार्द्धभागं परिपू-
र्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कैर्द्रव्यैः पङ्क्तोपमं कुर्यादित्याह त्रिफलेत्यादि । त्रिफ-
लास्यु, त्रिफलाकायः । भङ्गकेशरौ भङ्गराजकेशराजौ कन्दः
नूरणः । एषां भङ्गादीनां सहजरसः स्वरसः । भस्मातकस्य
पुनः काय एव स च भस्मातकसहत्वे सत्येव बोध्यः । अयस्यै
त्रिफलाकायादिभिः पङ्क्तोपमं कृत्वा किं कर्त्तव्यं तदाह क्षि-
प्तेत्यादि माह्वे इति रुष्णवृत्तिका भवपात्रे एतच्च अतपात्रं
सर्वथा लौहपात्राभावे हि बोध्यं किन्तु दक्षिणरादावां सम-
मसृणे वक्ष्यम्पुटे लौहं कृत्वा यस्त्ववृत्तिकाभिरालिप्य पुटपात्रो
दीयते इति व्यवहारः । अयञ्च पक्षः सावीयान् भवति । यतो
लौहसम्पुटमध्येऽधमलौहघटित सम्पुटमात्रस्यापि पुटपात्रौ-
षधसंततगोर्णतया तदीयरजसोऽनुप्रवेशोदुर्निवार इति दृष्टे-
नाच्छाद्येति । — यत्र पात्रान्तरे पङ्क्तोपमं लौहचूर्णमस्ति
तन्मध्यमपरतत्त्वपात्रस्य कटीभागे निधायेत्यर्थः । अन्ते
रन्ध्रमालिखेति पट्टितच्छिन्नादिभिरिति शेषः । भूयोभिरिति
प्रचुरं । इदञ्च काठादितं पुटमात्रोपदर्शकायं अतो न पौनः-
क्तम् । भूपातिरित्यनेन गर्त्तपूरणं कृत्वा तदुपर्यपि करीषस-
ञ्चरः काय इति दर्शयति । अहर्निशमित्यनेन दिवसे रात्रौ

तुल्याभ्यां दृष्टेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य ।

तत्पुटपात्रं यत्र शम्भ्रज्वलने निधाय भूयोभिः ॥

काष्ठकरोषतुषैस्तु संच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राञ्चः ॥ ३६ ॥

एवं नवभिरमीभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम् ।

प्रतेरक्रमेक्रमेभिर्भिषितैर्वा त्रिचतुराब्द वारान् ॥

वा पुटोद्देश इति दर्शयति । अन्येतु पुटपाकस्याष्ट प्रहरव्याप-
नार्थमहर्निशमिति वचनमाहुः । तत्र पुटपाकस्य चतुःप्रहर-
सम्पाद्यत्वात् उक्तं हि पतञ्जलौ—चतुर्भिः प्रहरैर्ज्ञेयः पुटपाक-
क्षयोवृषैः । तथायोगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि चतुर्भिः प्रहरैरेव पुट-
पाकः प्रकीर्तितः । पुटपाकस्यादूर्ध्वं स्थितो भवति भस्मासात् ।
अधस्तादपकष्टस्तु मन्दो भवति वीर्यतः । कुण्डस्थोभस्माना-
ह्वय आलुष्टवः सुशीतलः । समालुष्टस्य तप्तस्य गुणचानिः
प्रजायते इति तत्र संक्षेपात् पुटपाकपरिपाटी लिख्यते । त्रि-
फलाक्षाद्यादिभिः पङ्क्तोपमं लोहं विधाय संपुटाकृति लौहपा-
त्रस्थं कृत्वा वस्त्रादिभिरवशुण्ठय पट्टितवस्त्रवृत्तिक्रया पात्र-
योरेवकासमालिप्य हस्तमात्र परिमितसमतलभृगन्ते करीष-
तपैः शुक्कगोमयमात्रेण वा स्वातस्याह्वं प्रपूज्य तत्र तल्लौहस-
म्युटं निधाय वङ्गिं निशोध्य तदुपरि अपरकरोषादिभिः शु-
क्कगोमयमात्रेण वा शम्भ्रं परिपूरयेत् एवं चतुर्भिः प्रहरैरेव
पुटोद्देशः शीतोभूतमालुष्टवग्म् ॥ ३६ ॥

इदानीं उक्तैस्त्रिफलादिभिः पुनर्नवा स्वरसान्तैः प्रत्येकं
मिलित्वा वा पुटोद्देश इत्याह एषमित्यादि ।— नवभिरिति
इह त्रिफला एकत्वेनैव गणनीया तेन न संख्यातिरेकः त्रि-
फलेतत्रनेन त्रिफलादिगणमिच्छन्ति केचित् तद्वयथा—त्रिफ-
लातिवृता दण्डीति कटुतालम्बुलिकाः । दृढदारश्च दृक्षीर द-
धपत्रकचित्तकाः शृङ्गवेरविडङ्गौ च भङ्गभस्मातकौषधम् ।

प्रतिपुटनं तत् पिंष्यात् स्थाकीपाकं विधाय तथैव तत् ।
 तादृशि दृश्यं न पिंष्यात् विगलद्रजसा तु नृज्यते यत्नः ॥
 तद्वयसूयं पिष्टं पृष्टं घनसूक्ष्मवाससि क्षय्यते ॥
 यदि रजसा सह्यं स्यात् केतव्यास्तर्हि तद्भृशम् ॥

दाहिमस्य च पत्राणि शतपुत्रो पुनर्नवा । कुठारकामकौ
 कन्दः तन्वीभेकस्य पर्यिका । इक्षिकर्पलाशश्च कुलिशः केश-
 राजकः । माणः खण्डितकृष्णं गोविद्धा लौहमारकः । गि-
 रिसन्तानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः । सामान्यपुटपाकार्य-
 मेतानिच्छन्ति सुवय इति । दोषभेदे तु गणविशेषा विस्मार-
 भयान्न लिखिताः । ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽ-
 नुसन्वेया इति । किञ्च यस्मिन् वराधौ ये ये योगाहितास्त-
 स्मिन् वराधौ तत्तत् कायैरपि पुटोदेयः । उक्तं हि ये ये यत्न
 गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा । विविनान्धयतेनैव पुटो-
 रोगे च सम्यक्त इति । विधिनेति साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुट-
 पाकार्यत्रिफलाकायविधिना अथवा यत्न त्रिफलावप्रतिरिक्त-
 कायद्रव्यान्तराख्यमुक्तमानानि सन्ति देयजलमानं शेषजल-
 मानञ्च नोपात्तं तत्र योगरत्नाकरोक्तवप्रस्थैवानुसर्तव्यम् ।
 यदुक्तं कायविधौ तत्रैव अन्यानि यानि वप्रक्तानि योक्तव्यानि
 पुटादिषु । तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव कीर्तितम् । अ-
 ध्यते स्वरसोयेषां तेषां कायन्तु नेष्यते । त्रिफलावप्रतिरिक्तेन
 मतमेतत् पतञ्जलेरिति । जलं प्रागेव कीर्तितमिति अदौ का-
 यार्थं चतुर्गुणं जलं देयं स्थाप्यश्चतुर्थोभागः । मध्यद्रवेष्ट-
 गुणं जलं देयं स्थाप्यश्चाष्टमोभागः । कठोरद्रवेष्ट षोडशगुणं
 जलं देयं स्थाप्यश्च षोडशभाग इति । ननु पुटेन किमत्र क्रियते
 चक्ष्यते दोषनाशगुणोदय इति । यदुक्तं पुटादोषविनाशः
 स्यात् पुटादेय गुणोदयः । न्नियते पुटालौहः पुटास्तस्यात्

पुटने स्यात्तोपायेऽविज्ञतपुटने स्वभाववगविगमात् ।

कथितमपि हेयमौषवसुचितसुपादेयमन्यदपि ॥ ३७ ॥

अमृतसारः ।

अभ्यक्तकर्मविधिभिर्नैलकुशाग्रीयबुद्धिभिरलक्ष्यम् ।

समाचरेत् । यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः शुबहवो यदि । तथा
तथाभिबृहन्ते गुणा एव सहस्रशः । तावद्गोचं पुटेद्देशो यावच्च-
र्योक्तं जले । निरुद्धे कबुत्वेन समुत्तरति हंसवत् । तावच्च
धूर्णयेद्देनं यावत् कञ्जलसन्निभम् । करोति निहिते नेत्रे
नैव पीडां मनागपीति । पुटानां कर्मभेदेन संख्याभेदो यथा
यथादित्य सहस्रान्तः पुटोदेशोरसायने । दशादिशतप-
र्यन्तो गदे पुटविधैतः । वाजिकर्मणि विज्ञेयः पुटः पञ्च-
शताधिकः । दशोत्तरशतान्तस्तु पुटः पुटविचक्षयैः । यदा तु
क्षुद्रितमात्रे कौहे पुटादेशास्तदा एतावत् भूयःसंख्यका अपि
पुटा दीयन्ते । यदा तु प्रतिपुटान्ते पेषणं वक्ष्यपूतञ्च तदा सप्ता-
ष्टावेव विशिष्टफलदा भवन्तीत्युपदिशन्ति दृष्ट्वाः । प्रतिपुटं
पेषयन्माह प्रतीति एतेन पेषणवक्ष्यमाणवक्ष्यपूतत्वाभ्यां भस्मी-
भूतपुटार्थेदन्तपेषजनिरासोऽप्यदेयभेषजद्रव्यसंस्काराधनश्चेति
भावः । कोमलशिशूनामुपैषणं न कार्यमित्याह तादृशीतया-
दि । — एतेन निश्चलदृष्टि पेषणं कार्यमितिभावः । पिशा-
च वक्ष्यपूतं कार्यमित्याह तदय इतरादि घनं निविष्टं सूक्ष्मञ्च
अडासः तत्र दृष्टव्यं पूतमित्यर्थः । इदानीमातुरस्य प्रकृतया-
दिकं निरूप्य उक्तभेषजेषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्यः ।
अनुक्तव्याप्यवितत्यादानं कार्यमित्याह पुटमइतरादि अवि-
कृतेति अधिज्ञतपुटव्यवहित्वत्वेन प्राकृतइतर्यः ॥ ३७ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

लौहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टभिर्दध्नाः ॥ ३८ ॥

लोहारकूटताम्रकटाहे दृढमृण्मये प्रणम्य शिवम् ।

तदयः पचेदचपलः काष्ठे त्वनेन वक्रिणा मुहुना ॥ ३९ ॥

निक्षिप्य त्रिफलाजलसुदितं यत्तद्दृष्टञ्च दुग्धञ्च ।

संचादय लौहमय्या दर्वेया लग्नं समुत्पाद्य ॥ ४० ॥

मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् ।

पित्तसमीरणक्षेपप्रकृतीनां मध्यामस्तु सप्तः ॥

इदानीं लौहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकमाह अभ्यहेत्यादि । अभ्यसक्तर्म्भविभिः दृढततलौहपावैः । वातकुशायमिति तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च तेन कुशायमिव तीक्ष्णा सूक्ष्मा च बुद्धिर्येषां दुरुह-
स्यार्थस्य तीक्ष्णसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् तैरप्यवश्यं जातुमशक्यम् ।
नागार्जुनशिष्टं नागार्जुनेन कथितम् । लौहपाकारम्भोऽपि
मङ्गलं कार्यम् । उक्तं हि पातकले—मातृकां पूजयेत् सर्वे
नायिकाश्च पिनायकम् । अन्यत् स्वस्ययनं कुर्यात् सदाहित-
मनाः सुधीः । पक्ष एव भवेदेष त्रिवर्गफलदो दृश्यामिति ॥ ३८ ॥

लौहपाकार्यं पातमाह लोहेत्यादि चारकूटः पित्तलम् ।
काष्ठे त्वनेति काष्ठपदं त्वणतुषादिव्युदासार्थं वक्रिनेत्यशो-
वक्रिणा उक्तं हि -- खदुनाधोऽङ्गतायेन पक्तव्यमवधानत
इति ॥ ३९ ॥

स्यपित्तत्रिफलाभागइत्युक्तकाथादिप्रक्षेपार्थमाह निः-
क्षिप्येति दृढितमित्युक्तपरिमाणम् । दृढादिदानक्रमश्च
भाजराजोक्तः यथा इतेन लौहमाकोद्य क्षीरेण समजन्त-
रम् । ततः कालेन संयोज्य मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत् । ततः
सञ्चालयेत्तुल्यं लौहदर्वेयातिदीर्घयेति ॥ ४० ॥

इदानीं पित्तवातरुफप्रकृतिषु क्रमात् पाकतयमाह ख-
दिधादि । मध्यमपाको वातप्रकृतौ हित एव किन्तु प्रकृता-

अभ्यक्तद्विं लोहं सुखदुःखस्वजनयोगि मृदुमधमम् ।

उच्छिन्नद्विं खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्याः ॥

अन्वे विहीनदर्शो प्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते ।

मृदुमधममर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ ४१ ॥

नन्वेऽपि याज्यं इत्याह मध्यमस्तु सम इति । सर्वप्रकृतिसेव्य-
त्वेन सर्वास्वेव प्रकृतिषु उचितद्वयर्थः । अमोघोऽप्याह-दर्शो-
मास्ति यते यत्तु तच्च स्वजनमवानवा । खरपाकं विजानीयात् पिप्पे
तु निश्चितं सदा । सिकतापुञ्जोपमं यत्तु मूषिकोत्करसन्निभम् ।
तदयः खरपाकं स्यात् स्नेहस्येव प्रकीर्तितम् । एकैकं गुणयो-
गित्वा तमिच्छन्ति तद्विदः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्माध्यमं बल-
पूजितमिति । एकौयमते मृदुमध्यखरपाकानां क्रमात्तत्त्वमाह
अभ्यक्तेत्यादि । अभ्यक्ता घनपक्ववत् संश्लिष्टा दर्शो येन ईदृशं
खाहं महिति मृदुपाकं ब्रुवते अभ्यक्तदर्शोऽपि पाकः तथा सु-
खदुःखस्वजनयोगी कदाचित् दर्शोऽपि त्यजति कदाचित् न
त्यजत इत्यर्थः । एतादृशं यत्नौहं तन्माध्यममिति मध्यमपाकं
ब्रुवते । तथा उच्छिन्नदर्शोति यत्नौहं कदाचिदपि दर्श्याः संत्य-
ज्यते । तत् खरपाकं ब्रुवते इति । तथा अन्यतममतमाह अन्य
इत्यादि ।- विशेषेण विहीनक्षरतोदर्शोप्रलेपो येन ईदृशं तथा
आखूत्कराकृति इन्दुरमृत्तिकासदृशश्च यत्नौहं तन्मृद्विति मृदु-
पाकं ब्रुवते । यथाह चूर्णलौहं मध्यमिति मध्यपाकं ब्रुवते अर्द्ध-
चूर्णमिति अर्द्धं चूर्णं अपरमर्द्धश्च आखूत्कराकारमित्यर्थः ।
तथा सिकतापुञ्जोपमं बालुकाराशिसदृशं यत्नौहं चक्षुषा गृ-
ह्यते न तु स्पर्शेन तत् खरपाकं ब्रुवते । पातञ्जले तु स्पर्शा-
दिनापि पाकज्ञानमुक्तं—तान्नौहं पचेद्वैद्यो यावद्वस्त्रेण पी-
डितम् । समुद्रं जायते व्यक्तं स निःसरति सन्धिभिः । अङ्गु-
लिभ्यां निष्पद्यन्तु यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानी-

त्रिविधोपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।

प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मो गुणदोषो जनयतीतप्रत्यम् ॥

विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्यं क्षितौ क्षणम् कियतः ।

विश्राम्य तत्र लोहे त्रिकलादेः प्रक्षिपेत्पूर्णम् ॥ ४२ ॥

यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुष्णत्वे ।

चूर्णोक्तमनुरूपं क्षिपेद्यत्र न यदि तल्लाभः ॥

यास्तौहं लोहविशारदः । वर्तितोवर्तितोवर्तितस्वरूपत्वं ब्रजे-

दिति । ताभ्यामेव ग्रनेर्दृष्टं सिद्धं चिद्व्याप्तिक्षिप्तकः । मन्द-

माळु क्षाया लोहमलम्बाखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेयं

स्वरसुष्कितलक्षणमिति । जीवनाश्वोऽप्याह—अञ्जनाभं घनं

क्षिप्तं क्षयन्मलमयोद्वरेत् । अक्षिप्तमन्मसि क्षिप्तं सम्यक्

पाकस्य लक्षणमिति ॥ ४१ ॥

त्रिविधोऽप्ययं पाको न विफलमित्याह त्रिविव इत्यादि ।-

लोहपाकानन्तरं त्रिकलादिचूर्णप्रक्षेपमात्रं विज्ञायेत्यादि ।—

द्राक् शीघ्रं क्षितौ नाकाये कियत्क्षणान् विश्राम्येत्यनेन स-

ज्ज्ञेया निवृत्तिर्न प्रतिपद्यते किन्तार्थं मनाक् तप्तत्वं यदाह

वतञ्जलिः अवतार्य मनाक् तप्त इति । इति कर्त्तव्यतात्विज

योगरत्नाकरसमुच्चयोक्तानुसर्त्तव्या । यदुक्तं तत्रैव - - अवतार्य

ततो हर्षेण परिवष्ट्य पुनः पुनः । यदा पर्याप्तसङ्घो भूतोनिः-

क्षिपेदौषधं तदा । लोहं लोहं न दातव्यं परिवष्ट्य निरन्तर-

मिति ॥ ४२ ॥

लाभे सति सौगन्ध्यर्थं कान्तप्राप्तक्रीयदोषहरणार्थं क-

र्पूरप्रक्षेपमात्रं यदीत्यादि । - - विगलित इति अपगतं । अनु-

रूप इत्यनेन यावतानुत्कटगन्धश्चाद्रूपलम्बोभवति तावन्मान-

मिथर्थः । नवा न यदि तल्लाभ इति यदि कर्पूरलाभो न

स्यात् तदा नवा क्षिपेदित्यन्वयः । पञ्चलौहं दिनान्तरे बार-

यं तद्वत्सारं सुचिरवृत्तस्थितभाविच्छब्दे ।
 गाढाहनादिभावे लौहभावाभावे सति स्थाप्यम् ॥ ४३ ॥
 यदि तु परिश्रुतिहेतोर्वृत्तमीक्ष्यताधिकं ततोऽन्यच्छिन् ।
 भावे निवाय रवेद्भावापयोगोच्छनेन मज्जान् ॥
 अयसि विकृतीभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन स्थाप्यः ।
 एतत्ततोऽनुत्तरमिति मुना स्नेहनीयं तत् ॥

त्वमिति च श्रुं पेट्यम् । उक्तं हि योगरत्नाकरे—विश्राम्य
 रजनीमेकां पेटयः शीतलीकृतः । लिधा शिवातले चक्षुः
 शिवापुत्रेण तादृशीति । अथ सिद्धस्य लौहस्य स्थापनार्थं
 पात्रमात्रं पक्वमित्यादि सुचिरकायं वृत्तस्थित्वा अभावि-
 क्षत्वं यस्य तादृशैर्भस्मैर्द्विजं व्याप्य वृत्तभाषितं यत् पात्रं तस्मि-
 न्नित्यर्थः । गाढोहनादिभावं दधिदुग्धादिभाषितं पात्रं लौ-
 हाभाव इति कान्तादिनाहपात्राभावे तदुक्तं — कान्तादि-
 लौहभावे तु तद्वत् तावन्मये शुभे । चिराज्यभाषिते माह
 लौहतात्वाद्युपपन्न इति ॥ ४३ ॥

इदानीमयःपात्राय दत्त वृत्तमविकं यद्युपकथ्यते तदा तदा-
 कथ्य भाविकांश्चरुत्वनिवृत्त्यर्थं पात्रान्तरे स्थाप्यमितग्राह य-
 दित्वितग्रादि ।- वृत्तस्याविकथ्यमेव कथं ज्ञातव्यमितग्राह परिश्र-
 तिहेतोरिति परिश्रुतिः पात्रादुच्छलितत्वम् इच्छेत उपकथ्येत ।
 क्रिसर्थं तद्वृत्तं रक्षणीयमितग्राह भाष्युपयोग इतग्रादि हि
 यतोऽनेन लौहपात्राच्छलितवृत्तेन मज्जानुपयोगोसहत्प्रयोजनं
 भावि वर्तते तच्च रूक्षोभूतलौहलोहनादिरूपं उक्तं हि-भवेद्-
 यदि कश्चिन्नोहे सपनादधिकं हविः । इदम् पात्रेऽपि तत्
 स्थाप्यं स्नेहनाथं विकृतिने । अथवा मर्हन् लौहे यन्मधुसर्पि-
 योच्यते । तदनेनैव कर्तव्यमिति केचिद्यवस्थिताः । ता इ पुन-

अतः प्रत्यक्षप्रमाणैर्भेदोऽस्मिन् न संसृज्यते ।

केवलमपीदमसितं जनयतप्रयसोगुणान् कियतः ॥ ४४ ॥

अथवा वक्तव्यविवेकसंस्कृतशृङ्गाभ्रकूर्णमादाय ।

लौहचतुर्थार्द्धसमद्विचित्रतुःपञ्चगुणभागम् ॥

प्रक्षिप्यायः प्राग्बतु पञ्चेदुभाभ्यां भवेद्वज्रो वायवत् ।

लौहपाकोच्छ्रितं द्रव्यं न क्षयते तदा लिफलाकाशकल्पा-
भ्यामन्यद्वृत्तं पक्वा रुद्धितलोहस्य स्नेहनं कार्यमित्याह अय-
सीत्यादि । किन्तु उक्तलिफलाहतात् लौहपाकोच्छ्रितं द्रव्य-
मेवोक्तद्विगुणमित्याह एतदित्यादि । एतदिति लौहपातो-
च्छ्रितं द्रव्यं तत इति लिफलाहतात् गुणोत्तरसुतकृष्टगुण-
मिति । अनुना द्रव्येन तदयः स्नेहनीयमिति । तस्यैव द्रव्यस्य
प्रयोजनान्तरमाह अतस्तेत्यादि । अनुनेवेति लौहपातोच्छ्र-
ितद्रव्येनेत्यर्थः लौहोच्छ्रितद्रव्योक्तद्विगुणत्वमप्याह केव-
लमित्यादि केवलं लौहपातोच्छ्रितद्रव्यम् । जनयत्यसौ गु-
णान् कियत इति लौहसम्बन्धेन लौहगुणानुविधानादिति
भावः ॥ ४४ ॥

इदानीं पित्तद्रुष्टिं प्रति अत्रैव लौहे चतुर्थार्द्धसमादिना-
नतोऽभ्रकप्रवेशेन लौहाभ्रकं वक्तुं विधिमाह अथवेत्यादि
व्यक्तयविविनेति कृष्णाभ्रकमभ्रकपुरित्यादिना ग्रन्थेन योऽ-
भ्रकसंस्कारश्च विधिरविधिश्च व्यक्तयत्नेन विधिना संस्कारमभ्र-
कचूर्णं निचन्द्रीकृतमादाय अथो लौहचूर्णं प्रक्षिप्य पञ्चेदिति ।
किन्तु अत्र मध्यमचूर्णं प्राप्नोति लिफलासायामभ्रस्यैव भाग-
कृतमादाय लौहचतुर्थेत्यादि ।- लौहचूर्णमपेक्ष्य निचन्द्रीकृता-
भ्रकचूर्णस्य चतुर्थांशभागः पादिक इत्यर्थः । तथा पञ्चनीयैकप-
त्यादिव मोक्षपलान्तलौहचूर्णस्य द्रव्यं अभ्रस्य पुनरेकोभागः
तेन लौहस्य भागद्वयं अभ्रस्य तद्वर्द्धमेकोभाग इति अभ्रस्या-

तावन्मानानुसृतेः सग्रास्त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ॥

इदमप्याय कृमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिवल्लजननम् ।

सम्भाति तटक्षुधौ परमधिकाधिकमात्रया क्षितम् ॥ ४५ ॥

इति पाकविविधः ।

र्जुभागत्वम् । तथा एकोभागोलौहस्यापर एकोभागोऽभ्रस्येति लौहसमत्वमत्रस्येति । एवमेकोभागोलौहस्य द्वयन्तु अभ्रस्येति द्विगुणत्वम् । एकमेकोभागोलौहस्याभ्रस्य भागत्रयं अभ्रस्येति त्रिगुणत्वम् । तथा लौहस्यैकोभागः भागचतुष्टयन्तु अभ्रस्य तथा एकोभागोलौहस्य पञ्चभागस्तु अभ्रस्येति ज्ञेयम् । एवं क्रमेण लौहाभ्र कृमिभ्यां मिलित्वा एकपलादित्रयोदशपलान्तमानयवस्थया पाकः कार्य्य इत्याह प्राग्बदित्यादि एवञ्च सत्य-
भ्रकप्रवेशेन प्रयाननिग्रन्तिपाकार्यं त्रिफलाकायबुध्दतप्रक्षे-
प्यचूर्णपरिमाणं कीदृशमिति निर्णयार्थमाह सभाभ्यां भवे-
दिधादि अयमर्थः सभाभ्यां लौहाभ्र कृमिभ्यां मिलित्वा याव-
द्भजोभवेत् तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण त्रिकलादिमानं कल्पनावत् । पूर्वं केवललौहपाके त्रिकला-
दीनां यावन्मानानुक्तं इदानीं मिलितलौहाभ्रकेऽपि तावदेते-
त्यर्थः । अतएव लौहरसाभ्रकयोगमपेक्ष्य योगरत्नाकरेऽप्य-
भिहितम् : — यावत्त्रौहरजलकात् भवेद्दूर्ध्वेन पारदः । तद-
ूर्ध्वेन घनं प्रोक्तं कर्तमेतत् पतञ्जलेः । मानेन वितयस्यास्य नित्यं
ग्राह्यं कृत्तव्यमिति । ननु किमर्थं पुनश्चत्तरात्तरमधिकाविक्र-
मात्रया लोहे क्षिप्तमभ्रकमियत आह इदमित्यादि इदं
अत्र तं लौहं अत्रि तादिक्रमात्रया ससुपयुक्तं सद्विविना अ-
प्याय इत्यादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । अप्यायकारणं अमृतसि-
क्तमिव पुरुषं पलोक्यं करोतीत्यर्थः । सम्भाति तटक्षुधाविति
तटक्षुधौ पुदषस्य माषां न जनयत इत्यर्थः किम्वा आहार-

इतरभ्रजविधिः ।

कृष्णाभ्रमभेकवपुर्ब्रज्जाख्यसैकपत्रकं कृत्वा ।

काष्ठमयोदूषलके चूर्णं मृषलेन कुर्वीत ॥

भूयोऽशदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकासतन्तुगलितम् ।

मण्डूकपर्णिकायाः प्रवुररसे स्थापयेत्तद्दिनम् ॥

चतुस्तत्र तद्रसादय विंश्याद्भैरवमन्त्रिकधान्यभक्तस्य ।

जातमधिककलमखिलं परिशृतेष्वपि एषा वुभुक्षा च न पुरुषमरणं
करोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति पाकविधिः ।

व्यक्तव्यविधिसंस्कृतकुष्णाभ्रचूर्णमितुप्रक्तं अतस्तामेवाभ्र-
कशुद्धिमाह कृष्णाभ्रमित्यादि । — अभेकवपुरिति भेकस्य
वपुः चरितपीतादियर्थं भवति तेन यदधिकं वर्णेन भेकस्य वपु-
रिव एकदेशेऽपि न भवति तदेव च वज्जाख्यं यस्य प्रसिद्धिः
तदुक्तं योगरत्नाकरे — अग्रशसं कठोराङ्गं गुरुकज्ज्वलसन्धि-
भम् । यत्र शब्दायते बङ्गा नैवोच्छृणं भवेदपि । सदाकरसङ्घ-
ष्ठं वज्जोति प्रथमं धनमिति । तदभ्रकं नखादिभिरेकपत्रं
कर्तव्यं भूपः पुनः दृशदि शिकायां पिष्टं चूर्णीकृत्य घनतरवा-
ससा ज्ञानयि वाऽधो यदुगलितं तदुग्राह्यम् । मण्डूकपर्णी वा-
नकुनोति ज्ञाता तद्रसादिति मण्डूकपर्णी स्वरसात् । अक्षो-
देति क्षोदोऽत्र शीर्णभक्तसिक्कितं अक्षोदश्च तद्विरहात् ।
पेषणानन्तरं यत् कर्तव्यं तदाह मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि-
दि । — पूर्वैरसेनेति यत्तैव मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापित-
मासीत् तैर्नैव रसेन विच्छेद्य मोदकाकारं कुर्यात् मोदयतीति
मोदनइति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्ये द्रष्टव्यः । कश्चित् मोद-
कमिति पाठः । स च तत्तदाकारपुरुषकेषु न दृश्यते । मोद-
काकारश्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा शुष्कीकुर्यादित्युप-

अदोदातग्रन्तास्त्वस्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥
मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वैरसेनैव मोदनं कुर्यात् ॥ ४६ ॥
स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि भङ्गराजाद्यैः ॥ ४७ ॥
ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नौ ।
तावद्दहेन्मयावन्नीलोनिर्दृश्यते सुचिरम् ॥

देशा बोद्धव्यः । अग्रमभ्रकशोभनप्रकारः अपोराचार्यमतामु-
सारेण निबद्धम् । तत्र मण्डूकपर्णीरसेन यद्यपि पुनः मोदक-
करणं नास्ति तथापि षट्कर्त्रेणाप्रतिसंस्कृतोपदेशादिदं
लिखितमिति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

तदनु चास्य अभ्रस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके
कर्तव्ये तदर्थं द्रव्यानाह स्थालीपाकमित्यादि । आद्यैर्भङ्ग-
राजाद्यैरिति लौहपुटनविधौ भङ्गराजकेशराजशतावरीकन्द-
मानादिरसैरित्यर्थः । आद्यैरित्यत्र अन्येरपि पाठः । किन्तु
पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः ॥ ४७ ॥

एवं पुटादिशोधितसग्राम्भ्रस्य वज्रैर्भापनं कार्यं ततस्त-
द्विधिमाह ताडादिपत्रेत्यादि ताडा स्वनामख्याता आदिश-
ब्दात् केवुकादिपत्रं बोध्यम् । किन्त्विदानीं ताडादिपत्रपिहित-
तसग्राम्भ्रस्य भापनं व्यवहरन्ति । पिण्डौकरणञ्च भङ्गराजा-
दिद्रवालोढनादधिगन्तव्यम् ।

दुग्धप्रक्षाल्येति दुग्धनिष्पितोत्पापिताभ्रकसंलग्नं यद्दु-
ग्धम् । यद्यपीदानीं ताडादिपत्रपिहितस्य भापनमभ्रस्य न
व्यवहरन्ति किन्तु पुटैरेवास्य निश्चन्द्रकं क्रियते तथाप्यस्मात्
वज्रैर्भापितत्वात् आसम्पक्त्वा निश्चन्द्रकत्वमनेनास्य भवत्येव
भापितं यतोऽभ्रस्य निश्चन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरणे प्रयो-
जकमिति तच्च येन केनापि भेषजेन न भवतु ।

निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।

पिष्टा दृष्टा वस्त्रे चूर्णं निचन्द्रिकं कुर्व्यात् ॥ ४८ ॥

भक्षणविधिः ।

नानाविधरुक्षान्धै पुष्ट्यै कान्धै शिवं समभ्यर्च्य ।

सुविशुद्धेऽहनि पुण्ये तदक्षतमादाय लौहाख्यम् ॥

अपरापरेऽभ्रकमारणप्रकारा नानाचार्योक्ताः सन्ति ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः । तत्र असिद्धमतैकं यथा ।- आशुभक्तोद्वैः । पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम् । वन्दमानास्थिसंसारखण्डकर्त्रैरसैरथ । दृढहारकपिण्डेन काकमारिषजेन च । दृष्टीरदृष्टतीक्ष्णलक्षणाक्षेयराजजैः । पेषथं भावतं कुर्व्यात् पुटपाकमनेकधा । बावन्निचन्द्रत्वं स्थाप्यतो मोचरसेन च । काकमारिषजेनापि स्यात्क्षीपाकं प्रहापयेत् । यावद्गन्धस्त्वमायाति शुद्धिरेव विहायसः । क्वत्त दृष्टीरं स्तेतपुनर्नवा लक्षणा स्वनामख्याता मोक्षा रम्भा व्यक्तमन्यत् किन्त्वयं दृष्टवैद्यैः प्रायः क्रियते ॥ ४८ ॥

दूत्यभ्रकविधिः ।

दूदानो निष्पन्नलौहस्य भक्षणविधिमाह नानेत्यादि । नानाविधव्याधयः पुराणज्वरातीसारग्रहणीरक्तपित्तराजयक्ष्मप्रवृत्तयः । अक्षतमिति अक्षतमिवाक्षतं तच्च कियन्मानमुपयोष्यं तत्राह दशेत्यादि । लक्षणाकारा रक्ति तेन चरकमानमाधकमित्यर्थः । अथच्च दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽभिहितः तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिययोऽपेक्षया दूढं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं मध्यमाधमयोरधिकमधिकतरं च भवतीति । बलाद्यपेक्षया उत्तमपरिमाणादल्पाल्पतरपरिमाथेनाप्यारम्भः । बर्हने कर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं वृत्तमिति कृत्वा तावत् परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति मातृमोदकवन्निबद्धेन

दशज्ञाणपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।

इयदधिकं तद्विकतरमियदेव न मातृमोदकवत् ॥ ४८ ॥

सममद्यणामद्यपात्रे लौहे लौहेन मर्दयेद्भादं भूयोभूयः ।

दत्त्वा मध्वनुरूपं तदगु हतं योजयेदधिकम् ।

बन्धं गृह्णाति यथा मध्वद्वयकृत्वेन पङ्कमविशिषत् ॥ ५० ॥

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण स्वाहान्तेन ।

विमर्द्दीभवति फलन्तेन लोहवलयरक्षा ॥

सनमस्तारेण बलिर्भक्ष्यमयसोऽहंमन्तेन ।

ओं अमृतोद्भाय स्वाहा ॥ ओं अमृते द्रूं फट् ओं नमश्चन्द्र-
वज्रपाणये । मन्त्राय श्रुतेनाविषतये सुरगुरुविद्यामहावलाय
स्वाहा । ओं अमृते द्रूं ॥ ५१ ॥

कार्यद्वयैः । तेन आरम्भोपवर्जनश्चापि पञ्चद्वित्रैरगुञ्जया
तथापि पञ्चसप्तमवरक्तिकाः प्रथमदिने तथा — रक्तिमेकामु-
पक्राम्य यावत् स्युर्नवरक्तिता इत्यादि यत्तत्त्वान्तरे युक्तं सर्वं
मनेन तत् संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

लौहमर्दनायं पात्रमाह समेत्यादि उत्तानवामकरतलस्या-
पनार्थं तत्पात्रं भाजनाकारं करणीयं लौहेनेति लौहदण्डेन
मधु तदुचितं दत्त्वा अधिकमिति मध्वपेक्षया किञ्चिदधिकं हतं
मिश्रणीयम् । मर्दनविध्यं लक्षणमाह बन्धमित्यादि । अवि-
शिषदिति स्वतन्त्रं मध्वद्वयकृत्वेन एकत्वेनाविशिषत् विशेषम-
कुर्वेत् अतएव पङ्कमिति ॥ ५० ॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्यसिद्धिरिति दृष्टमुक्तामन्त्रजमस्या-
दृष्टार्थमाह इदमित्यादि । — तत्र प्रथमं लौहमर्दनमन्त्रमाह
ओं अमृतोद्भाय इत्यादि अयं स्वाहान्तोमर्दनमन्त्रः । लौह-
रक्षणमन्त्रमाह ओं अमृते द्रूं फट् इति । बलिदानमन्त्रमाह
ओं नम इत्यादि । मन्त्रायमन्त्रमाह ओं अमृते ह्रमिति ॥ ५१ ॥

जग्ध्वा तदमतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिवेत् ।
 कान्तक्रामकममलं संचर्च्य रसं पिवेद्दिने न तु तत् ॥
 आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥ ५२ ॥
 नातृषविष्टो नाप्यतिभाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत् ।
 अतृषन्तवातशीतातपश्चान्मानवेगरोधादीन् ॥
 जह्याच्च दिवानिद्रामहितश्चाकालभुक्तश्च ।
 वातकृतः पित्तकृतः सर्वांश्च कटुष्णतिक्तकषायांश्च ॥
 तत्क्षणविनाशहेतुं मैथुनकोपश्चमान् दूरे ॥ ५३ ॥

लीढं भेषजपाकार्यमनुपानमाह जग्धेत्यादि नीरश्चामलं
 आकाशगुणं त्रयभूयिष्ठं भूभागाश्रयं क्षीरञ्च गव्यं सर्व्वञ्च उ-
 क्तञ्च — सर्व्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलिरिति । अनुपा-
 नञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणं तदुक्तं योगरत्नाकरे — अनु-
 पानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधा इति । तथान्यत्रोक्तम् ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् पञ्चगुणं पयइति । अनुपानं
 कृत्वा लौहदोषनिराशाय निस्त्वचः कान्तक्रामकस्य स्वरस-
 मात्रं पेयमित्याह कान्तक्रामकमित्यादि । आचम्येति आच-
 मनञ्च शृतशीतजलेन संसोदकेन वा यदुक्तं — कृतवानुपानमा-
 चम्य शृतशीतजलेन वा यद्वाहंसोदकेनैवेत्यादि ॥ ५२ ॥

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्यात्तव्यं तदाह नात्यपरिष्ट
 इत्यादि नाभिस्थितइति तुङ्गीभूतः दण्डायमानः सन् अति
 न तिष्ठेत् चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं परिवर्जनीयमाह
 अत्यन्तेत्यादि अत्यन्तेति वातादिभिः सम्बध्यते यानमश्नादि-
 यानं आदिशब्दादीर्षा चिन्ताविषयाङ्गन्यासादीनां ग्रहणम् ।
 अकालभुक्तं अजीर्णादौ भोजनम् । वर्जनीयरसानाह वातकृत
 इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणं किम्वा वातकृतः पित्तकृतइ-
 तानेन कटुष्णतिक्तकषायाः पिप्यत्यामलकगुड्चीहरीतक्यादयः

अशितं तदयः पश्चात् पततु न वा पाटवं छद्बुप्रवताम् ।
 आर्तिर्भवतु न वा त्वे कूजति भोक्तयमयाजकम् ॥ ५४ ॥
 प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाल्यञ्च विशदसिद्धमस्ति श्वम् ।
 घृतसंस्तुतमश्रोयान् मांसैर्वैहङ्गमैः प्रायः ॥
 उक्तमम्बरभूषणविष्किरमांसं तथाजमैषादिकम् ।
 अथदपि जलचराणां पृथरोमापेक्षया व्यायः ॥
 मांसालाभे मत्स्या अदोषलाः स्थूलसद्गुणा ग्राह्याः ।
 मद्गुरुरोहितशकुलादग्धास्तु पलजान्मनाङ्गुनाः ॥

वातपित्तेन कुर्वन्ति तेषामुपयोगो न विरुध्यतइति दर्शयति ।
 विशेषेण वर्जनीयविधानमाह तत्क्षयेतग्रादि अलापि जह्या-
 दिति पूर्वोक्तं सम्प्रते ॥ ५३ ॥

प्रतरपयुक्तं लौहस्नेहतः कस्यामवस्थायां भोक्तव्यमितग्राह
 अशितमितग्रादि ।— अशितं तदयः पश्चादिति रुदेन पततु
 प्रवर्ततां नवा तथार्तिरिति । बुभुक्षा पीडा भवतु वा नवा
 तथापि पाटवं आलस्यादिराहितं छद्बु भवतु तथा लौह सं-
 भावितदेहे सम्यक् बायोः सञ्चरयेनात् कूजनञ्च छद्बु भवतु
 तदैव अमराजं निःशङ्कं भोक्तव्यं छद्बु इतरङ्गीकारविश्रामे
 एतेन पाटवमन्त्रकूजनमेतदुभयमेव भोजनं प्रतिप्रयोजकमि-
 त्तर्थः ॥ ५४ ॥

रूदानो भोजनं येन विधिना कर्तव्यं तदाह प्रथममि-
 तग्रादि । विशदं शुभ्रं अस्तिश्रमिति नाम्बोन्मसंलग्नम् । दु-
 ग्धमिति जीवहृत्पुष्पायाः कृष्णाया वा प्रहृत्पुष्पाया वा ग्रा-
 ह्यात् । वैहङ्गमैरिति तिप्तिरादिविहङ्गमसम्भूतैः । प्रायः शब्दा-
 दाजैणादिकं बोद्धव्यम् । एतदेवाह उक्तममित्यादि अम्बरभूष-
 णजङ्गलदेशचराः लावतिप्तिरीशशकादयः विष्किरः कुकुटा-

शृङ्गाटकफलस्यैवकदलीफलतालनारिकेल्लादि ।
 अन्यदपि यच्च दृश्यं मधुरं पनसादिकं व्यायः ॥
 केवुकताडककरीरान् वार्त्ताकुपटोलफलदलसमठान् ।
 सुन्नमसुरेचुरसान् शंसन्ति निरामिषेष्वेतान् ॥ ५५ ॥
 शाकं प्रहेयमखिलं स्तोत्रं रचये त वास्तूकं दद्यात् ।
 विहितनिषिद्धादन्यन्नध्यमकोटिस्थितं विद्यात् ॥ ५६ ॥
 तप्तदुग्धानुपानं प्रायः सारयति बह्वकोष्ठस्य ।
 अनुपौतमम्बु यद्वा कोमलशस्य नारिकेलस्य ॥

दयः एषां मांससुत्तममिति बालस्यविरव्याधितादिवर्जिता-
 नाम् । आदिशब्दात् कृष्णसारगोधादयः । अन्यदपीति वि-
 क्षिरादिव्यतिरिक्तमित्यर्थः । जलचराः वृंसादयः इयुरोमापे-
 क्षया व्यायद्वति मत्प्रापेक्षया श्रेष्ठमित्यर्थः । अन्येतु इयुरोमा
 शकुल्यमित्याहुः । मांसाप्राप्तौ मत्प्राविशेषोपयोगमाह मांसा-
 लभद्वत्यादि । के ते सदृगुणा इत्याह मदगुरेत्यादि ।- एतेन
 मदगुरादयोदग्धाः सन्तः पक्षलादिति मांसात् मनाङ्मूनाः
 किञ्चिद्हीना इत्यर्थः ।

इदानीमत्रोचितं फलकन्दमाह शृङ्गाटकेत्यादि । आ-
 दिशब्दादान्नखज्जुरादिकम् । निरामिषव्यञ्जनार्थमाह केवु-
 केत्यादि ताडकरीरास्ताडकाङ्कुराः । फलदलेति पटोलस्य
 फलदलम् ॥ ५५ ॥

शाकं पुनः सकलमेव वर्जनीयमित्याह शाकमित्यादि ।—
 प्रहेयमिषावश्यत्यज्यं रच्यर्थं पुनर्वास्तूकमेवाल्पप्रमाणं दद्यात् ।
 विहितनिषिद्धव्यतिरिक्तं यद्वाच्यं तत् साधारणं श्रेयमित्याह
 विहितेत्यादि ॥ ५६ ॥

इदानीं बह्वकोष्ठं प्रति अनुपानविशेषमाह तप्तेत्यादि ।
 तप्तक्षीरानुपानेन व्यवहरन्ति वृद्धाः । नारिकेलोदकञ्च प्रच-

यस्य न तथा सरति स्रवक्षारं जलं पिबेत् कोष्णम् ।
 कोष्णं त्रिफलाकायं सनायं क्षारं ततोऽप्यधिकम् ॥ ५७ ॥
 त्रीणि दिनानि समं सप्तादङ्गि चतुर्थे तु बर्हयेत् क्रमशः ।
 यावच्चाष्टममाषं न बर्हयेत् पुनरितोऽप्यधिकम् ॥
 आदौ रक्तिद्वितयं द्वितीयदृष्टौ तु रक्तित्रातितयम् ।
 रक्तिपञ्चकं पञ्चकमत ऊर्ध्वं बर्हयेन्वियतम् ॥ ५८ ॥

रति एवमपि कृते यदा न प्रवृत्तिस्तदा तस्य किंकर्तव्यमित्याह
 यस्येत्यादि चष्मजले कोष्ठानुरूपं यवक्षारं प्रक्षिप्य पिबेद्दि-
 त्वर्थः । प्रयोगान्तरमाह त्रिफलेत्यादि क्षारं यवक्षारं सना-
 यमिति सहितमित्यर्थः । यवक्षारप्रक्षेपश्च प्रक्षेपः पादिकः
 काय्यादिति परिभाषयैव । तत इत्युक्तयोगात् ॥ ५७ ॥

लौहप्रमाणदृष्टिर्हि क्रमेणैव काय्या अतस्तमेव दृष्टिजनं
 दर्शयति त्रीणि दिनानीत्यादि येन परिमाणेन लौहभक्षण-
 रम्भः कृतः तेनैव परिमाणेन दिनत्रयं काय्यं चतुर्थं दिनादा-
 रभ्यपुनरपि दिनत्रयं यावत् समदृष्टौ बर्हयेत् त्रीणि दिनानि
 समं सप्तादित्युक्ते ततोऽपि सप्तमदिने या रक्तिदृष्टिः कृता तयैव
 दृष्ट्या पुनरपि दिनत्रयं यावत् बर्हयेत् त्रीणि दिनानि समं
 व्यादितुक्तेरित्यादि बोध्यं एवं क्रमेणाष्टमाषकपर्यन्तं दृष्टिः
 काय्या इतोऽपि तदृष्टिर्न काय्येतराह यावदष्टममाषमित्यादि ।
 क्रमशो बर्हयेदितुरक्तमतस्तमेव क्रममाह आदिरित्यादि आदौ
 लौहप्रयोगारम्भे रक्तिद्वयं कृत्वा त्यक्तुपयोग्यं ततः प्रथमदृष्टौ
 चतुर्थदिनमारभ्य रक्तिद्वयं कृत्वा त्यक्तं दृष्टिः काय्या तेन द्वि-
 तीयदृष्टौ प्रतिदिनं रक्तिकाचतुद्वयं भवति ततो द्वितीयदृष्टौ
 रक्तित्रयं कृत्वा त्रयं दृष्टिः तेन तृतीयदृष्टौ प्रतिदिनं सप्तर-
 क्तिका भवन्ति अत ऊर्ध्वं चतुर्थपञ्चमादित्यत्रेषु त्रीणि दि-
 नानि समं सप्तादितुरक्तारीतया क्रमेण रक्तिपञ्चमं कृत्वा अष्ट-

वा सरिककल्कपक्षे दिनानि यावन्ति बर्हि तं प्रथमम् ।

तावन्ति वर्षशेषे प्रतिषोमं क्वासयेत्तदयः ॥

ते षट्माषकेषु प्रातः शौचकृतयमग्नीयात् ।

सायश्च तावदङ्गोमध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५१ ॥

एवं तदन्तमग्नन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम् ।

सप्ताहकृतयमात्रात् सर्वैरुजोहन्ति किं वञ्चना ॥

माषकं यावत् बर्द्धयेत् । तेन चतुर्थतपहे द्वादशरक्तिः । पञ्च-
मतपहे सप्तदशरक्तिः षष्ठे द्वाविंशतिरित्यादि ज्ञेयं तेन पञ्च-
दिनादधिकं सप्तसप्ताहे दशरक्तिकमापेण हिरक्तिकाधिका षट्
माषका भवन्ति अत्रच तत्र चतुरक्तिका दृष्टिं त्यक्त्वा यथो-
क्तदृष्टौ द्वासाया कुर्वन्तीतेष्व सिद्धान्तः ॥ ५८ ॥

इदानीं सम्बन्धं यावद्वयदि कर्त्तव्यमिदं रसायनं ज्ञात् तदा
वर्षावशेषदिनानि यावन्ति भवन्ति तावन्त्येव प्रतिषोमं रक्ति-
कादिकमेष क्वासः कार्य इतगाह वात्सरिकेतरादि । इदानीं
पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाथे सञ्जाते सति वत्सरा-
भ्यन्तर एव केन प्रकारेण तल्लौहसुपयोज्यमित्याह लेखितग्रा-
दि । षट्माषकेषु मध्ये माषकृतयं प्रातः । तावद्विति माषक-
तयं सायाह्ने चङ्गोमध्ये भोजनसमये शेषं माषकद्वयम् ।
अथवाप्युक्तं प्रातर्नापतयं कार्यं मध्याह्ने माषकद्वयम् । माष-
तयं शिवाशेषे माषकाष्टकभक्षणमिति । इदानीन्तु रक्तिकाद-
यमारभ्य योगिनं प्रति रक्तिकाद्वयद्वैरव तिसप्ताहपञ्चसप्ताहा-
दिभिः कृत्स्निद्विकमाषकद्वयं यावत् दृष्टिः ततो द्विसप्ताहा-
दिभिः रक्तिकाद्वयेनैव क्वास इति प्रायो व्यवहरन्ति दृष्ट्वाः ।
उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्या तदुक्तं पातञ्जले इति सुष्य-
क्रियायाः स्याद्विगुणा चोत्तरक्रिया । उत्तरक्रियात्र नातुप्र-
रिद्योनातप्रतिभाषी नातिस्थितक्षिष्टे दितयादिना चतैव ॥ ५९ ॥

आर्याभिरिङ्ग नवता सप्तविधीनां यथावदाख्यातम् ।

अमतिविपर्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुच्यते ॥

मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य ।

निबन्ध बान्धवानामुपलक्ष्ये कोपि षट्कर्म ॥ ६० ॥

भक्ष्यविधिः ।

अष्टतसारं लौहं समाप्तम् ।

यत् तत्तद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि ।

त्रिफलाश्लेषसंयुक्तं भक्ष्येदुलिनाशनम् ॥ ६१ ॥

इदानीमस्य लौहस्य फलमाह एगमित्यादि । उपसंहरति आर्याभिरित्यादिना सप्तविधयश्च साध्यसाधनपरिमाणविधिः स्थावरीपाकविधिः पुटनविधिः प्रधाननिष्पत्तिः पाकविधिर-
न्वविभिर्भक्ष्यविधिरिति । एषामनुष्ठानं नवतया आर्याभिः कपोटकर्मणां अमतिविपर्ययसंशयशून्यं यथास्यात्तथा निब-
न्ध इत्यर्थः । कोपोतप्रनिर्दिष्टनामधेयः पुरुषः । उत्कृष्टरूपः षट्कर्मो अत्रियः उक्तं हि — याजनं यजनं दानं यज्ञाश्चैव परियत्तः । अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः पठति रेवेति । अमतिः सर्वथा ज्ञानाज्ञानराहित्यं तस्मिन् दुर्द्विभ्रमः स च द्विधा एककोटिकोऽनेककोटिकश्च तत्र श्लोपरिपर्ययः द्वितीयश्च सं-
शय इति । अनुष्ठेयत इत्यनुष्ठानं ग्रन्थसम्बन्ध एव । यथा वदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्येति शेषः । उग्रैतमिति गुरुप-
त्त्यया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः । मुनिरचितेत्यत्र मुनि-
र्नागार्जनः । बान्धवानामिति मरुष्याहम् । एषां चतुर्णां त्रय-
स्त्रिंशो नावश्यापेक्ष्यता च बन्धुवं एते तास्य निबद्धस्य अमति-
विपर्ययसंशयनिरासः संक्षेपश्चेति सुगृह्यमुक्तम् ॥ ६० ॥

इत्यष्टतसारलौहसारविधिः भक्ष्यविधिश्च ।

सामान्याद्विगुणश्चोड्रं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः ।

तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥

वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्हंशभिर्गुणैः ।

ततः कोटिसहस्रम्वा अयस्कान्तं महागुणम् ॥ ६२ ॥

तान्त्रयोगः ।

रसतस्मान्नं द्विगुणं तान्नां दृष्ट्याभक्तं द्विगुणम् ।

पृथगेवैषां शुद्धिस्तान्त्रशुद्धिस्ततोद्विविधा ॥

इदानीं नागार्जुनोक्तं दासरसायनलौहमाह यत्र तत्रे-
त्यादि यत्र तत्र भवमिति ओड्रकलिङ्गादि यत्किञ्चिद्देशभवं
वज्रपाण्ड्यादिकमेव निःशेषमिति सर्वथैव न्तं निःशेषमित्यत्र
निरुत्यमिति पाठे टङ्गणादियोगेनापि वज्रौ ध्यापनात् य
चपतिष्ठते पुनलौहभावं नापद्यत इत्यर्थः । त्रिफलेत्यादि व्योषं
त्रिकटु त्रिफला त्रिऋतु चूर्णञ्च मिलित्वा लौहरुमं बोध्यं
संयुक्तं सम्यक् युक्तं तेन मधुवृताभ्यां लौहपात्रे लौहदण्डेन
विमर्दय भक्षणाय रक्तिकादि क्रमेणोति वदन्ति वृद्धाः । अन्ये-
त्वादौ माषकमेकमुपयोज्यमित्याहुः । वृद्धौ मध्ये वा अग्नि-
बलमपेक्ष्य यथाशक्ति कुर्वन् सार्द्धसंवत्सरात् बलीं नाशये-
दिति दासरसायनवटिकायामुक्तम् ॥ ६१ ॥

लौहानां गुणमाह सामान्यादित्यादि दण्डभक्तिपर्यन्त
देशदक्षिणोत्तरदिकसम्भवं लौहं सामान्यं द्विगुणमिति सामान्य-
लौहात् द्विगुणगुणकारकम् । ओड्रमिति ओड्रदेशोद्भवं
भद्रमिति भद्रदेशोद्भवं एषाञ्च भक्षणं लक्षणञ्च टीकायामनुस-
न्धेयं इह तु विस्तारभयान्न लिखितम् ॥ ६२ ॥

सम्प्रति तान्त्रयोगमाह रसतइत्यादि शोधितात् पारदात् तान्नं
वक्ष्यमाणक्रमेण मारितचूर्णावस्थं द्विगुणं ग्राह्यं दृष्ट्याभक्तं
वक्ष्यमाणरीत्या शोधितं चूर्णावस्थं तान्नाद्विगुणं ग्राह्यम् ।

पत्नीकृतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा खवयैः ।
 आक्ते धापितताम्बे निर्गुण्डीकल्काक्षिकमग्ने ॥
 यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टमर्द्धगन्धकं तदनु ।
 पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादध्वबन्तु पुनः ॥
 हिलमोचिन्मृत्पिण्डे क्षिप्तं तदनु मार्द्वसंपुटे क्षिप्ते ।
 तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमन्धान्मसा साधुचन्द्रिकाविरहितम् ॥
 रेचितताम्बेण रसः खल्वशिलायां दृष्टः पिण्डिका कार्थ्या ।

कृणोति अभ्रकविशेषणात् भेकवपुषो निरासः । एषां रसादीनां
 दृश्यगेव शुद्धिः । तत इति तेषु मध्ये तान्मशुद्धिं द्विधा आह
 किन्तत्प्रकारद्वयमित्याह पत्नीकृतस्येत्यादि मारणमिति छेदः
 एतच्च तनुपत्नीकृतम् । द्वितीयां शुद्धिमाह तथाखवयैरित्यादि ।
 खवयैः सैन्धवादिभिः पञ्चभिरेव । आक्त इति क्षिप्ते निर्गुण्डी
 निस्तुन्दारः तदीयमृत्पत्रकल्कयुक्तकाक्षिकमग्न इत्यर्थः । अत्र
 द्रुतरूपं यत्ताम्बं पतति तन्नैरिकवज्रोचितमित्यर्थः । तान्वादद्धं
 गन्धकं दत्त्वा तावदेकीकृत्य पेष्टव्यं ततः स्थाव्यामारोय तुष-
 षत्तिकया लिप्त्वा लौहवत् पुटोदेयः । अभ्रकशुद्धिमाह अभ्र-
 कन्वित्यादि अन्धान्मसा काक्षिकेन पिष्टं रत् हिलमोचिका-
 पिण्डे कृत्वा एककृत्याम्बे निधाय अपरेण पिधाय तीक्ष्णमिति
 वज्रकं यथा स्थातया दग्धं पुटितं सत् चन्द्रिकारहितं भवति
 तदनु पुटोदाकृत्य शिलायां पिष्टा चूर्णीकृत्य तत् ग्राह्य-
 मित्यर्थः । अथ जारितताम्बवूर्धमिलितश्च रसस्य शुद्धिप्रकार-
 माह रेचितेत्यादि । रेचितताम्बेण मारितताम्बेण सह रसः
 खल्वशिलायां मेलित्वा दृष्टा पिण्डिका कार्थ्या । तदनु
 निर्गुण्डी कल्काक्षिकेन पिष्टमिलिते काक्षिके सा पिण्डिका अस-
 कृदित्यनेकारणतुल्येद्य शुद्धा इति शङ्क्यर्थम् । उत्खेदनप्रका-
 रश्चायं सूत्रनियामकभाष्यादिगणान्यतमद्रवे रसोपस्थितं

उत्स्वेद्य गृहसलिलेन निर्गुण्डीकत्वेन सहच्छुद्धौ ॥
 एतत् सिद्धं त्रितयं चूर्णितताम्राह्विवैः पृथक् युक्तम् ।
 पिप्पलीविडङ्गमरिचैः स्रक्णां द्वितिमापिकं भक्ष्यम् ॥
 मूलान्धपित्तशयथुग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु ।
 रसायनं महदेतत् परिहारोनियमतोनात् ॥ ६३ ॥

ताम्रयोगः ।

तनुपत्नीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
 हत्वा चोर्ध्वमधोमध्ये स्थालिपाकमध्यसंस्थितम् ॥
 कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालिमध्ये पिधाय च ।

मिलितरसताम्रचूर्णं दोलापाकेन निर्गुण्डीकत्वेन मिश्रितका-
 दिकेनावोज्ज्वलाया ताप्यमानेन उत्स्वेदनीयमसहदित्यर्थः ।
 सूतनियामकश्च भार्यादिगणोयोगरत्नाकरे यथा भार्गी शर-
 पुङ्गव कुठारद्विधा ब्रह्मी अषिकपर्णिका पुनर्नवापराजिता
 अषाकपुष्पी भेजाष्ठा रुदन्ती मयूरशङ्का चेति । भार्यादिरेष
 विख्यातगणः सूतनियामक इति । अग्नितपादेनापि रसं
 क्वविदपि न नीतं न ददातीत्यर्थः । सूतनियामकौषधमध्यगं
 रसं सकाञ्जिकदोलायन्त्वे पचेत् । तदनु त्रितयंसिद्धं रसाभ्र-
 ताम्रचूर्णं पिप्पल्यादित्रयञ्च प्रतेप्रकं ताम्रचूर्णादह्वमानं गृही-
 त्वा संयोजनीयं तत एकीकृत्य अग्निमलादुपेक्षया द्वितिमा-
 षकादिमुपयोज्यम् । आदिशब्देन दशप्रभृतयः । कुक्षिरोगे-
 ध्विति अग्निमान्द्रादिव्यपीतार्थः । इति ताम्रयोगः ॥ ६३ ॥

ताम्रयोगान्तरमाह तनुपत्नीकृतमित्यादि । नैपालमिति
 नेपालदेशोद्भवं ताम्रं तनुपत्नीकृतमिति पत्तरां यथा स्थान्तथा
 पप्रोक्तं पतनता कण्टकवेध्यावस्थोपादानेन लभत इति
 तानि च तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि कृत्वा जम्बीराम्बरसेन
 संमिश्रं प्रक्षाल्य संयोज्य तदनु ताम्रमुमनेन शोधितगन्धकं

शर्कराभक्तलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्ध्वतः ॥
 बालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
 तत आकटतान्नस्य स्रुतस्य त्विह योजना ।
 अथ कर्षं गन्धकस्य वज्रिस्थलोहपात्रगम् ॥
 शिलापुत्रेण संमर्द्ध्य द्रुतं घटं पुनः पुनः ।
 कृत्वा देयं स्रुतं तान्नं कर्षमाणं ततः पुनः ॥
 रसोन्मथितः शुद्धस्तावन्मातः प्रदीयते ।
 ततस्तथैवं संमर्द्ध्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
 अष्टविन्दुकमालञ्च मर्द्ध्येन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात्तत आकृत्य शिलापुत्रादिसंगतम् ॥
 संहृत्वा लम्बपरसप्रसृतेन विलोडितम् ।

सवूर्णं तदनन्तरं स्थालिकायां कियदपि गन्धकचूर्णं दृष्ट्वा
 तदुपरि कियदपि तान्नपत्रं निवेश्य पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं
 देयमिथैवं क्रमेश सर्वाणि तान्नपत्राणि गन्धकचूर्णसहि-
 तानि उपर्यधोभावे ततोऽल्पशरावेण स्थालान्तरनिवेशयोगेन
 तत्तान्नपत्रं पिधाय तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितभक्तलेपेन
 लिप्त्वा तस्य शरावस्थोपरिभागे बालुकापूर्णं तत्स्थालीपात्रं
 कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्या सुखं पिधाय तत्रैव भक्तलेपेन
 लिप्त्वा प्रहरमेवमविच्छेदेनाधोज्वालां प्रदापयेत् । इति तान्न-
 मारणम् । ततस्तत् स्रुततान्नं स्थाल्याः समाकृत्य चूर्णयित्वा
 शोधितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह तत इत्यादि ।
 कथं योजना कर्त्तव्येत्याह अथेत्यादि । अथ तान्नमारणान-
 न्तरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलोहपात्रे
 कृत्वा शिलापुत्रेण संमर्द्ध्य पौनःपुन्येन घट्टा द्रवीभूते तस्मिन्

पुनस्तथैव वज्रिस्थलौहपात्रे विमर्द्दयेत् ॥
 यावद्द्रवक्षयं पञ्चादाकृष्य संप्रेषितम् ।
 अलम्बुष रसेनैव गुडकं संप्रकल्पयेत् ॥
 तत् पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पोष्टलीं कारयेद्बुधः ॥
 ततस्तां पोष्टलीमाज्यमग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलोभिषेकः ॥
 यदा निस्फेणता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्र स्यादनुपानन्तु अरुपित्तोच्छ्रये पुनः ॥
 त्रिफलैव समादेया कोष्णं वारि पिबेदनु ।

अतताम्रचूर्णं कर्षमानं दत्त्वा तथैव शिलापुच्छेण वर्षणीयं ततः
 पुनरिति ततोऽनन्तरं अग्नितापदृत एव अस्मिन् ररः पारदो-
 ऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः पुनस्तेनैव मर्द्दनीयं किन्तु
 शिष्टोरसः अलमयितः सन् शुद्धः चाङ्गेरूजम्बीराद्यम्बरसम-
 यनाञ्च शुद्धः तदनु अष्टविन्दुपरिमितं दत्त्वा पुनर्मर्द्दयेत्
 शिलापुच्छेणैव । तथा तेन प्रक्षारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं
 संदृष्टितमेकीभूतं स्यात् । तान् शिलापुच्छादिप्रथितं निःशेष-
 माकृष्य तथा शिलापुच्छादिसंगतं शिलापुच्छादिप्रथितं सुदृढ-
 मपि भूतं संकृत्य पलद्वयेनारक्षुपरस्तेन विलोड्य रसक्षय-
 दर्शन्तं पुनर्वा ज्जस्थलौहपात्रे मर्द्दयेत् तत आकृष्य अलम्बुष-
 रसेनैव शिलायां पिष्ट्वा गुडिकां कल्पयेत् । तदनन्तरं किं
 विधेयमित्याह तत्पिण्डमित्यादि । ततः वातिपयाङ्गुलवत्पिण्डे
 पिण्डानुरूपं त्रिकटुजं दत्त्वा विशाखं तदुपरि अपरवितता-
 तिति शैलवस्त्रवस्त्रे तं ताम्बीपाथ गुडकं निवाय ततो दृढां

सप्तमे दिवसे रक्तिवृद्धिस्तान्नात्तु माषकम् ॥

यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत् ।

योगोऽयं ग्रहणीयस्त्रपित्तशूलान्त्रपित्तज्ञा ॥

रसायनञ्चैतर्दिष्टं गुदकीलादनाशनम् ।

न चात्र परिहारोऽस्ति विचाराहारकर्त्रेण ॥ ६४ ॥

हेमाद्याः सूत्र्यसन्तपाः स्त्वन्ति गिरिधातवः ।

जत्राभं सदुमृत्स्नाच्छं यस्मलन्तच्छिलाजतु ॥

पोट्टलि तां बद्धा द्रुतपूर्वस्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया
दोक्षापाकविधिना तां पोट्टलीं तत्वारोप्य द्रुतनिमग्नां कृत्वा
पचेत् । पाकज्ञानार्थमाह यदेत्यादि । पुटिका च दृढा भवे-
दिति पुटिका पोट्टलिका तस्या दृढता च दर्शिकया ताद्य-
ज्ञेया । त्रिकटु त्रिफलयोश्च मिश्रित्वेव पञ्चगुञ्जेति ताम्रतुल्यं
प्रातरि चतुर्प्रहरे । अबुमानमाह तक्रमित्यादि । अन्त्रपित्ते तु
त्रि ऋतूणां परित्यज्य त्रिफलैव ताम्रतुल्या देया । तथा तक्रश्च
परि व्रज्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह अन्त्रपित्तोच्छ्रय-
इत्यादि । त्रिकलैव समा देया त्रिफलैव ताम्रतुल्या देये-
त्यर्थः । तथा कोष्णजलं अनुपिवेदिति । वृद्धिक्रममाह सप्तम-
इत्यादि । सप्तम इत्यत्र बीष्मा ज्ञेया तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे
रक्तिकाप्रवासेन वृद्धिः कार्य्या । माषकमानं यावदयं प्रयोगः
कार्य्यः । तेन माषकादूर्ध्वं वृद्धिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । येनैव क्रमेण
वृद्धिः कार्य्या तेनैव ज्ञासोपीत्याह तथैवापकर्षः पुनर्भवे-
दिति । केचिच्च दृढवैद्यास्त्रिफलाव्यतिरिक्तेन त्रित्ति त्रिकमि-
दमौषधं संयुक्ता समाकोद्या ददति । तेनैव गह्वान् विशेषो
दृश्यते । गुदकीलादिनाशनमित्यादिशब्दात् पाण्डुरोगादयः ।
इति ताम्रयोगः ॥ ६४ ॥

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसः यामाह हेमाद्या

अनन्वञ्चाकपायञ्च कटुपाकि शिलाजतु ।
 नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥
 हेम्नोऽथ रजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ।
 मधुरञ्च सतिक्तञ्च जवापुष्पनिभञ्च यत् ॥
 विपाके कटु तिक्तञ्च तत् सुवर्णस्य निखण्डम् ।
 राजतं कटुकं श्लेथं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
 ताम्बाद्वर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु

इत्यादि । गिरिगतावातवो गिरिधातवः हेमाद्या इति तद्विशेषणं आद्यशब्दात् लौहकूप्यताम्रसीसकगैरिकमनःशिलादीनामपि ग्रहणं अतएवोक्तं हारीते—सुवर्णकूप्यत्वपुसीसताम्रमित्यादि । अत्रानन्वमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शेषाद्यनुज्ञाफलकं तस्माद्रसचतुष्टयस्यात्र विधिः । धातुभ्यश्चतुर्भ्य इति रसायनाधिष्ठ्यात् तेन सुवर्णकूप्यत्वपुसीसेतयादिना हारीतेन यदेवं विविधधातुसम्भवकृत्यमुक्तं तेन समं न विरोधः । नात्युष्णशीतमिति शीतोष्णयोर्द्वयवत्त्वं निषिध्यते तेन किञ्चिदुष्णं किञ्चिच्छीतलं शिलाजतु भवतीति । ते के चत्वारोधातव इत्याह ह्येन इत्यादि । क्रमेण हेमादिसम्भवानां चतुर्णां लक्षणमाह मधुरमित्यादि चकारात् क्लिग्धत्वादिकं बोध्यं यदाह हारीतः—क्लिग्धं घनं काञ्चनगैरिकमं सतिक्तशीतं मधुरं सुवर्णदिति । अत्र शिलाजतुसामान्यगुणकथने अन्वकपायव्यतिरिक्तरसचतुष्टयमुक्तं तथा कटुपाकीत्युक्तं तेन विशेषगुणकथने पुनर्योरसोऽभिधीयते तत्रोत्कर्षवानिति ज्ञेयः । सामान्यगुणोक्तरसोऽनुक्तोऽपि लभ्यत एव । अस्तु रौप्यभवे कटुपाकविरुद्धौ मधुरक उक्तः स उत्सर्गपवाद-न्यायेन समर्थनीयः । अन्ये तत्तु समधुरविरुद्धं पच्यत इत्याहुः अतएव हारीते विदारित्वमस्य यदुक्तं तदप्युपपद्यते । तथा —

यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम् ॥
 विपाके कटु शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदासयम् ।
 गोमूत्रगन्धः सर्वेषां सर्वकर्षसु यौगिकः ॥
 रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तुविशिष्यते ।
 यथाक्रमं वातपित्ते स्नेहपित्ते कफे त्रिषु ॥
 विशेषेण प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ६५ ॥
 लौहकिट्टायते वङ्गौ विधूमं दह्यतेऽम्भसि ।
 तृण्णातपत्रे कृतं सर्वमधोगच्छति तन्तुवत् ॥ ६६ ॥

रौप्याकरोलन्तु स्त्रणाखवणं सञ्चारकन्तत् कटुकं विदाहीति ।
 सुक्तिमुपवर्णयन्ति । अत्र वीर्यं ताम्रभवस्योष्णमुक्तं तथावा-
 यसानाञ्च शीतमुक्तं तेन नातुप्रश्वशीतवीर्यतयोः सामान्य-
 गुणोक्तयोरवकाशोनास्तीति केचिदाहुः तत्र युक्तं यतोनातुप्र-
 श्वशीतत्वं विधीयते किन्तु शीतोष्णयोर्वैलक्षण्यमात्रं निषिध्यते
 तेन किञ्चिच्छिलाजतु शीतं उष्णञ्च किञ्चिच्छिलाजतु भवतीति
 प्रागेव व्याख्यातं ताम्रभवशिलाजतुगुणकथने तिक्तोष्णमित्यत्र
 तीक्ष्णोष्णमिति केचित् पठन्ति तन्मते ताम्रजे यद्यपि रसो-
 नोक्तस्तथापि सामान्योक्तचरसत्वमेव सातुभवरसभावेन ज्ञेय-
 मित्यर्थः आहुः । पश्चिममित्यायसम् । यथाक्रममिति वात-
 पित्ते सौवर्ण्यं, स्नेहपित्तजे रौप्यजं, कफे ताम्रजं, त्रिदोषजे
 लौहजमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

श्रेष्ठशिलाजतुनोलक्षणमाह लौहकिट्टायत इत्यादि । यत्
 शिलाजतु वङ्गौ विधूमं सत् दह्यते लौहमलवञ्च भवति
 तच्छ्रेष्ठम् । परीक्षाभारनाह अम्भसीति अम्भसि अग्रे कृतं
 जले क्षिप्तं सत् प्रयत्नतन्तुधातिशयते तन्तुवत् गच्छति अथस्तात्
 तन्तुवत्त्वम्यते तत् शिलाजतुश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

मलिनं यद्भवेत् तच्च क्षालयेत् केवलान्मसा ।
 लौहपात्रेषु विधिना ऊर्जीभूतञ्च संहरेत् ॥
 वातपित्तकफत्रैस्तु निर्य्यूहैस्तु सुभाषितम् ।
 वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्योद्धृतमावानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
 कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥
 तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गणे भावनौषधं काथ्यम् ।

शिलाजतुशोधनमाह मलिनमित्यादि । अन्मसा उष्णो-
 दकेन लौहपात्रेषु विधिनेति हारीतोक्तशिलाजतुशोधनवि-
 धिना ऊर्जीभूतं यत्तत् संहरेत् संगृह्णीयात् काचादिनिर्झल-
 पात्रे स्थापयेदित्यर्थः । तत्रायं शोधनविधिः प्रथमं केवलं
 शिलाजतु जले धौतं कृत्वा तदनु कीटादिदुष्टौषधिदोषविना-
 शाय अगुरुतुवरीनिम्बपत्रयागुहूचीद्वैतैर्नूपयित्वा तदनु शुष्कं
 चूर्णीकृत्य तदनु भाजनाकारलौहपात्रे कृत्वा दशमूल कषायं
 त्रिफलाकाथं वा केवलोष्णोदकं वा प्रक्षिप्य विमर्दय लौहपात्र-
 लिकया तरलीकृत्यप्रचण्डातपे स्थापनीयम् । अत्र च प्रच-
 ण्डातपावस्थानेन सरवदूर्ध्वं यदुत्तिष्ठति तत् पुनर्गृहीत्वा
 काचादिनिर्झलपात्रे स्थाप्यं एवं शिलाजतु भावनायां बोध्यं
 चक्रं हि हारीते—तद्ग्राहयित्वा क्रमशो विभज्य देशे शुचौ
 मङ्गलसिद्धियुक्ते । तथैव पुण्ये सुदिने च युक्ते नक्षत्रयोगेन
 शिवेन चापि । लौहादुक्तानिम्बगुहूचीसर्पिर्धैर्यथायत् परि-
 धूपयेच्च । सन्तालिकाकार्कटपतङ्गदंशदुष्टौषधिदोषविनाशनस्त-
 दिति । इदानीं चरकोक्तभायनाविधिमाह वातपित्तेत्यादि
 निर्य्यूहः काथः सुभाषितमिति सप्ताहम् । सर्वैरिति वातघ्ना-
 दिक्कायैः । भावनातः किं स्यादित्याह वीर्योत्कर्षमित्यादि ।
 प्रक्षिप्येत्यादि रसे वातघ्नादिक्काये कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य

ततः काये पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेन्निरिजम् ॥
 तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन लौहैश्वर्णीकृतैः सह ॥
 तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ।
 जराव्याधिप्रशमनं देहादार्ढ्रकरं परम् ॥
 मेवास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ॥
 निर्दिष्टस्त्रिविधस्य परोमथ्योऽवरस्यथा ।
 मात्रापलं त्वर्द्धपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी ॥
 शिलाजतुप्रयोगेषु विदाह्नीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्थान् परिवर्जयेत् ॥

यश्चादावानं तपने शुष्कपथ्यन्तं कृत्वा पुनरपि तद्रसे प्रक्षिपेत् ।
 नानं शुष्कं शुष्के वानमुभे त्रिविध्यमरः । इदानीं भावनार्थ-
 द्रव्यादिकमाह तुल्यमित्यादि तन्त्वान्तरस्य निरिजेन शिला-
 जतुना तुल्यं भावनौषवं दशमूलादि द्रव्यं काष्यं ततः समर-
 सतां जातमिति तच्छिलाजतुकायेन सह समरसत्वमिति
 आलोचनेन एकीभूय तुल्यतां यातमित्यर्थः । एवं सिद्धं भावितं
 शिलाजतु लौहचूर्णेन सार्द्धमेकीकृत्य दुग्धेन पातव्यमित्याह
 पूर्वोक्तेनेति चरक एव प्रतिचिके रसायनपादे पूर्वोक्तविधिः ।
 अत्र भागानुक्ता शिलाजतुलौहयोः समत्वं कश्चिदाह तत्र
 शिलाजतुनोऽविकृतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षयैव पादिकस्य
 लौहचूर्णस्य न्याय्यत्वात् हारीतेऽप्येवमेवोक्तं क्षीराशी क्षीरप्र-
 धानभोजनकारी । इदानीमेतत्प्रयोगस्य कालभेदेन त्रिविध्य-
 माह प्रयोग इत्यादि । सप्तसप्ताहा इति सप्तसप्ताहा एकोन-
 पञ्चाशद्दिनानि तद्यापकप्रयोग इत्यर्थः । एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक
 इति बोध्यम् । भक्ष्यार्थं त्रिविधां मात्रामाह मात्रेत्यादि ।

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषास्त्रोयं समूतं विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्तास्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत् ॥ ६७ ॥

शिवागुडिका ।

काले तु रवितापाढेऽत्र कृष्णायसजं शिलाजतुप्र ४२म् ।
त्रिकलारससंयुक्तं त्रयश्च शुष्कं पुनः शुष्कम् ॥
दशमूलस्य गुड् च्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
मधुकरसैर्गोमूत्रे त्रयहं त्रयहं भावयेत् क्रमशः ॥
एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेत् शुष्कम् ।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् कायेनैषां यथालाभम् ॥

अस्थिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह शिलाजतुप्रयोगे त्वित्यादि विदा-
हीनि वंशकरीरमरिचराजिकादीनि शिलाजतुप्रयोते शुद्ध-
व्यनिषेधेऽपि शुद्धीरप्रयोगाभिधानं उत्तर्गापवादन्यायेन न
विरोधमिति । केचित्तु कुलत्यानिति कुलत्यादीन् तेन काकमा-
चीकपोतयोरपि ग्रहणं उक्तं हि बाभटे—कुलत्यां काकमाचीश्च
कपोतश्च सदा त्यजेदित्याहुः सर्वकालमिति यावद्रसायन-
हिता गुणास्तिष्ठन्ति । केचित्तु यावज्जीवनं कुलत्यवर्जन-
माहुः । कुलत्यस्य वर्जने सर्वकाशीनत्वस्योपपत्तेश्चरकेणैव
तेषां प्रयोगं प्रतिषिध्यत इति । येर्द्रवद्रव्यैरालोड्य शिलाजतु
पेयं तान्याह पयांसीतग्रादि चरकस्य । सोपस्कारमिति चरके
परीक्षादिकं नोक्तं अत्र पुनर्लोकाद्विद्वत् इतयादिना तदप्यु-
क्तमिति सोपस्कारत्वम् ॥ ६७ ॥

चरकोक्तशिलाजतुविविधमभिधाय शैवतन्त्रोक्तप्रसिद्धशिला-
जतुप्रयोगं शिवगुडिकामाह काल इत्यादि । रवितापाढय
इति विशेषणाद् ग्रीष्म इति यावत् अन्ये तु शरदमप्याहुः ।
शिलाजतुनोऽत्र षोडशपलमात्रा, वक्ष्यति च पलानि दश षट्

काकोत्थौ हे मेदे विदारीयुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 ऋद्धियुग्वर्षभवीरामुष्टितिका जीरेकेऽंशुमतगौ च ॥
 रास्त्रापुष्करचित्तकदन्तीभकणाकसिङ्गचव्याद्धाः ।
 कटुकान्धङ्गीपादे तानि पलांशिकानि कार्याणि ॥
 चव्द्रोषे सावितानां रसेन पादांशिकेन भाष्यानि ।
 गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च ॥
 द्विपलञ्च विश्रमागधिकाकटुकर्कटाण्यमरिचानाम् ।
 चूर्णं पलञ्च विदार्याशालीशपलानि चत्वारि ॥
 षोडशसितापलानि चत्वारि इतस्तु मास्त्रिकस्याधौ ।
 तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णाहंपलानि पञ्चानाम् ॥
 त्वक्क्षोरिपतत्वङ्नागैलानां मिश्रयित्वा तु ।
 गिरिजस्य षोडशपलैर्गुडिकाः कार्यास्ततोऽक्षसमाः ॥

चेति । तेन तन्मानसमं मिलितत्रिफलाद्रव्यं गृहीत्वा काय-
 यित्वा त्यहं भावना कर्त्तव्येतप्राश्च त्रिफलेतप्रादि । अतः तुल्यं
 गिरिजेन जलमितप्रादि पूर्वोक्तवचनानुसारेण त्रिफलाक्षाहं
 कृत्वा त्यहं भावना कार्येतपर्यः । एवं दशमूलकाद्यादिभिर्गो-
 क्षान्तैरपि त्यहं तपहं क्रमेण भावयेदितपर्यः । क्षीरेण पुन-
 रेकाहं परमिति क्षीरेण एकाहमेव भावयेदितपर्यः । वक्ष्यमा-
 णका कोल्यादिक्वाथेन पुनः सप्ताहं भावना कर्त्तव्येतप्राश्च सप्ताहं
 भाव्यं स्यादिति । एषामिति वक्ष्यमाणकाकोल्यादीनाम् । यथा-
 क्षाममिति वचनात् इन्द्रयाक्कटुरोहिण्यादियतिरेकेणापि ।
 विदारीयुग्ममिति विदारीक्षीरविदार्या क्षीरविदार्याञ्चलक्षणं
 क्षीरशुक्ला दीर्घकन्दा चातिमधुरा क्षीरविदारीतिभग्नचिक्वि-
 त्योक्तगन्धतैलव्यख्यायां गदाधरेणोक्तम् । ऋद्धियुगं ऋद्धिदृष्टी
 वीरा मांसीति त्रिविधमः जलवशाकमिति रत्नप्रभा । जीरेके

ताः शुष्का नवकुम्भेजातीषुष्माभिवासिते स्थाप्याः ।
 तासामेका काले भक्ष्या पेयापिवा सततम् ॥
 क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि ।
 आलोड़नानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥
 जीर्णे लघ्नपयोजाङ्गलीनिर्यूहयूषभोजी स्यात् ।
 सप्ताहं यावदतः परं भवेत् सर्वं सामान्यम् ॥
 मुक्तापि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित् ।
 निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव ॥
 सखत्सरप्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितं प्रबलम् ।
 बद्धवार्धिकमपि गाढं यच्छ्मायं चाढप्रवातञ्च ॥
 ष्वरयूनिशुक्रदोषक्षीघ्राणः पाण्डुरहणीरोगान् ।
 वध्नवमिगुल्फपीनसहिकाकासारचिश्नासान् ॥

इत्यादि कृष्णशुक्लजीरके अंशुमत्यौ शालपर्णीष्टश्रिपर्व्वीदूभ-
 कणा गजपिप्पली कटुक्ता कटुरोहिणी एतान्यष्टविंशतिद्र-
 व्याणि लिखितानि । ब्रामटे तु रसायनतन्त्रपठितशिवरुडिका
 पाठे ऋद्धिऋषभकादिषडद्रव्याणि पश्यन्ते तद्यथा ऋद्धि-
 ऋषभकौ सुण्डिरीन्द्रयवौ कटुरोहिणौ बर्कटमृङ्गी चेति तदेव-
 मुभयाचार्य्यप्रानाण्यादुभययेव प्रयोगसङ्गतिरभ्युपेया । अस्याः
 पिप्पल्यादिवत् गणत्वविवक्षाया यथालाभवचनादेता न षोडश-
 प्रव्याणि न गृह्यन्तेऽपीति केचित् । एषां चाष्टाविंशतिद्रव्याणां
 प्रत्येकं पलिकानां कथनार्थदेयजलद्रोणसाधिते षष्ठांशशरावैः
 सप्तवाविभक्तैः सप्तदिनानि भावनः । एत वक्तव्यं आः । किन्तु सप्त-
 दिनेः कायस्वास्थ्यता भवन्ति ततश्चैषामष्टा वंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं
 पलिकानां सप्तदिनविभागेन पञ्चतृष्टयं मिलित्वा यावत् तेन
 प्रतिदिनं पञ्चतृष्टयविभागेन काकोल्यादीनां प्रत्येकं माषा ८
 रक्तिका २ यावत् एवं जलद्रोण्यापि सप्तदिनविभागेन देय-

अठरं शितं कुष्ठं पाण्डुरं क्लैब्यं मदं क्षयशोषम् ।
 अन्नादापश्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥
 आनाहमतीसारं साहृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च ।
 यकृद्वृदानि विद्रुधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥
 अतिकार्ष्णमतिस्थौल्यं स्वेदमथ क्षीपदश्च विनिहन्ति ।
 दंष्ट्राविषं समौलं गराणि वज्रप्रकाराणि ॥
 मन्तौषधियोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।
 पापालक्ष्णौ चैयं शमयेद्गुडिका शिवानान्ना ॥
 बल्या दृष्या धन्या कान्तियशः श्रीप्रजाकरी चैयम् ।
 दद्यान्मृपवल्लभतां जयं विवादे सुखस्था च ।
 श्रीमान् प्रकटमेवः स्मृतिबुद्धिबलान्वितोऽतुल्यशरीरः ॥
 पूथोजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः ।
 बलीपलितरोगरहितोजीवेच्छरदां शतद्वयं पुरुषः ॥

जलशराव ६ म १ माषा ८ रति १ अस्य पादावशिष्टतया
 स्थाप्यं जलं श २ कर्ष १ माषा २ अस्मिन् काये पूतोष्णे प्रति-
 दिनं शिलाजतुभावना एवं सप्ताहं कर्त्तव्यम् । दश षट् चेति
 षोडशेत्यर्थः । बद्धपि निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् विष्ठादीनां
 मरिचान्तानां मिलित्वैव पलद्वयं युज्यते तथापि बाभटप्रामा-
 ण्यात् प्रत्येकमेव द्विपलं ग्राह्यम् । पञ्चानामिति त्वक्क्षीर्या-
 द्येलान्तानां प्रत्येकमर्द्धपलं बाभटदर्शनादेव । त्वक्क्षीरा वंश-
 लोचना । गिरिजस्य षोडशपलैर्मिश्रयित्वेति योज्यम् । इह
 सर्वेष्वेवं शिलाजतुप्रयोगेषु कर्त्तव्येषु प्रथमं शोधनं विधाय
 तित्ककृतं द्यहं त्रयहं वापि बलानुरूपप्रमाणं दातव्यं यथा
 स्निग्धोभवति तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे — संशुद्धकायोविमलेन्द्रियश्च
 प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्त्तयोगे । पिवेद् द्यहं तित्ककषायसिद्धं त्रयहं
 त्रयहं वापि बलानुरूपमित्यादि । अक्षसमा चात्युत्तममात्रा

सम्बन्धरप्रयोगाद्वाभ्यां यतानि चत्वारि ।
 सञ्जीमयजित् क्षयितं सुनिगणभक्ष्यं रसायनरहस्यम् ॥
 समुद्रभूवास्तमन्वनोत्थः स्वेदः शिलाभ्यो ज्ञतवज्जिरेः प्राक् ।
 योमन्दरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी ॥
 शिवागुडिकेति रसायनसुक्तं गिरीशेन गणपतये ।
 शिववदनविनिर्गता यस्यान्वाग्ना तस्माच्छिवागुडिकेति ॥
 शैवसिद्धान्तोक्ता शिवागुडिकेत्यम् ॥ ६८ ॥

अष्टतमभङ्गातकी ।

सुपक्वभङ्गातफलानि सम्यग्द्विधा विदार्थ्यादृक्सम्भितानि ।
 विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्रपणीय तानि ॥

अतस्तदनुसारेण मध्यमाधमपुरुषापेक्षया मातृलोच्या यदृच्छया
 इत्यनियमेन तेन कदाचित् बुद्ध्यापि भक्षिता सती विकारं न
 जनयेदित्यर्थः । आटग्रवात ऊरुसन्धः सहजहेतुज क्लैवप्रवृत्त्य-
 परिरुद्धार्थं पाण्डुरं क्लैवमिदं भयपदोपादानं बोध्यं यद्यपि
 बीजदोषोत्पन्नसहजक्लैवमसाध्यत्वेनोक्तं तथापि प्रयोगमाहा-
 त्म्यसूचनार्थमिदमुक्तं गराणि संयोगविषाणि भौतिकान्
 भावानिति भूतलताः पीडाः । सम्बन्धरप्रयोगादिति पूर्वेषु
 सम्बन्ध्यते द्याभ्यामिति सम्बन्धरद्वयेनेत्यर्थः । शिलाजतुनः
 प्रागुत्पत्तिमाह समुद्रभूवेत्यादि अष्टतमन्यनोत्थ इति अष्टत-
 मन्यनसमयजः । हितायेत्यादि हितायेत्यत्र जगतामिति
 शेषः ॥ ६८ ॥

अष्टतमभङ्गातमाह सुपक्वेत्यादि भङ्गातकान्यत्र हारीतो-
 क्ताष्टतमभङ्गातकीदृशोक्तरीत्या ग्राह्याणि यथा — भङ्गातकानां
 पवनोद्धृताणां हन्तचुरतानामिह चादृकं स्मृतम् । तद्वेष्टका-
 चूर्णकशैर्बिहृष्य प्रक्षाल्य धीरो विधिवत् प्रवाते । शुष्कं पुन-
 र्बद्धिद्वलीकृतञ्च ततः पचेदशु चतुर्गुणासु । पादावधिष्ठं परि-

पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणं वृतांशमुक्तेन घनं यथा स्यात् ।
सितोपलापोऽग्निभिः पलैस्तु विमिश्रं संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥
ततः प्रयोज्याग्निबलेन मातृं जयेद्भूयोयानखिलान् विकारान् ।
कचान् सुनीलान् घनकुञ्चितग्रान् सुपर्णदृष्टिं सुषुमारताञ्च ॥
जरं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं स्वरं मृगरस्य कृताशदीप्तिम् ।

पूतशोतं वृतेन तुल्येन पचेत् सुशीतम् । तद्वर्द्ध्या शर्करया-
वकीर्णं ततः खजेनोन्मथितं विधाय । भाण्डे विशुद्धे त्वय धान्य-
राशौ संस्थापयेत् सप्तदिनानि चेति । तत्सप्तरात्रात् परि-
जातवीर्यमित्यादि । अत्र भस्मातकानां चतुःषष्टिपलानि तद-
पेक्षया चतुर्गुणं जलं ग्राह्यमानं द्रवद्वैगुण्याच्चतुःषष्टिशराव-
परिमितं यद्यपि तथापि यत्नमायतन्त्वान्तरीयवाक्यैकतानु-
रोधात् आढके पलविवक्षां विधाय पलोऽष्टेखगत्वेन द्वैगुण्यं
न विधेयं तथा क्वचित् पलोऽष्टेखविधानेऽपि तन्त्वान्तरीयवाक्यै-
कतानुरोधात् पलोऽष्टेखगते द्रव्येऽपि कुडवादिविवक्षायां द्वैगुण्यं
भवति । तथापि चरके क्षतक्षीणचिद्विहिते मधुकाटपलं द्राक्षा
प्रस्थकाय इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः स जतुकर्णे द्राक्षाप्रस्थः
मधुकार्जप्रस्थ इत्यादि ग्रन्थेन पठितः तेन जतुकर्णे मधुकस्या-
र्जप्रस्थोऽष्टेखपाठात् कृतद्वैगुण्यमेव जलं भवति तत्प्रत्ययाच्चरके-
ऽपि मधुकाटपलोऽष्टेखविहितेऽपि काथ्ये कुडवद्वयविवक्षया
कृतद्वैगुण्यमेव जलं दीयते । तद्वदत्रापि आढके पलविवक्षां
विधाय द्वैगुण्यं न कार्यं तदेव तन्त्वान्तरीयवाक्यं यथा-भस्मा-
तकाढकं क्षुण्णं जलाढकद्वये शृतम् । पादशेषे रसे तस्मिन्
वृत्तप्रस्थसमन्वितो क्षीराढकं ततो दत्त्वा सितायाः प्रस्थमेव
च । तावच्च सावयेद्भीमान् यावच्छेत्त्वमागतम् । अर्शसां नाशनं
श्लेष्मं दीपनं कुष्ठनाशनम् । अन्तपित्तापहं प्रोक्तं वाजीकरण-

चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।

सर्पिःक्षौद्रयुतं क्षीढा शतं गच्छेद्वराङ्गनाः ॥

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं क्षीढा पयः पिवेत् ॥

एतेनाशीतिवर्षोऽपि युतेव परिहृष्यते ॥ ३ ॥

विदारोक्तन्दक्लृप्नुतेन पयसा नरः ।

उडुस्वरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरयोर्गोत्रचूर्णं सशर्करम् ।

धारोक्षेण नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥

उच्चटाचूर्णं तथैव क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावर्षेच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखार्थिना ॥

मांसस्य क्षीरेण सह विरोधोदर्शितस्तथापि तत्सामान्यवचन-
मिदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवक्ता यद्विषयतया न विरोधमाह-
रति । असकृदिति सप्तधा पूर्वैव दिति अकृतपूर्वैस्त्रीसङ्गमवत् ॥ १ ॥

चूर्णमित्यादि सुश्रुतस्य स्वरसोऽपि विदार्या एव । एव-
मित्यादि अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वे तु एवमित्यतिदेशस्य
वैशङ्ग्यं त्रैवर्धं स्यात् तेन विदारोचूर्णवत् क्षौद्रयुताभ्यामामल-
कस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित् तेन आमलक-
चूर्णस्य द्विधा प्रयोगः एकः एतद्विदार्या अन्यश्च शर्करामधु-
युतपयोऽनुपानैवेति । अन्ये तु एवमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधा-
नार्थं मित्याहुः ॥ ३ ॥

विदारोत्यादि सुश्रुतस्य अत्र वृतेनेत्यत्र नृतेनेति पाठे
केवलं जलनृतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वयंगुप्तेयादि सुश्रुतस्य । उच्चटेत्याद्यपि तस्यैव । सुखा-
र्थिनेत्यत्र बलार्थिनेति सुश्रुते पठ्यते । एवमित्यनेन पयसेति
बुध्यते । कर्षमित्यादि चरकस्य मधुकं यष्टिमधु । मित्यनेन

कर्षं मधुकूर्णस्य घृतचौद्रसमन्वितम् ॥
 पयोऽनुपानं योलिह्यान्वितप्रवेगः स ना भवेत् ।
 गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरिनागवलातिबला च ॥
 कूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमसि ।
 घृतभट्टोदुग्धमाषपायसो दृष्य उत्तमः ॥ ५ ॥
 दध्नः सरं शरञ्जन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
 शर्कराचौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥
 युक्तं युक्तं सख्यैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
 मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढं षष्टिकौदनम् ॥

इति नित्यशुक्लवेगमभिभूतः । गोक्षुर इत्यादौ क्षुरकः कोकि-
 लाक्षः वानरीः शूकशिम्बी, शतमूली च वानरी चेति समा-
 हारद्वन्द्वः अत्र षष्ठीभङ्गवचनान्तः पाठएव साधुः । एषां
 क्षुरकगोक्षुरवानरीणां फलबीजं ग्राह्यं यदुक्तमष्टवस्त्रां गोक-
 ण्डक्षुरकमिच्छु फलवरीकुशीवलाचूर्णशतेन [गोकण्डक्षुर-
 कमिच्छु फलवरीकुशीवलाचूर्णशतेन] पयसा रात्रिसमय
 इत्यादि । अत्र कुशीगोरक्षतण्डुला । इत्यादौ माषपाय-
 सोमाषविद्वेदुग्धेन कृतः पायसः स च भट्टोदृतेन सन्त-
 वितः ॥ ५ ॥

दध्न इत्यादि । चरकस्य । दोषवर्जितमिति मलिनत्वाद्वि-
 दोषवर्जितम् । युक्तं युक्तमिति यथातिमाधुर्यं न स्यात् कटु-
 त्वञ्चाधिकं न भवति तथा शर्करामरिचादि योज्यमित्यर्थः ।
 मार्जितमिति पाठे पटे दृष्टं तमिति षष्टिकौदनम् । निश्चलस्तु
 मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढं षष्टिकौदनमिति पठ्यते ।
 तस्मिन् मार्जिते पूते रस इत्यर्थात् ततोऽत्र शीते शीतवीर्ये
 षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत् ततोऽद्यादिति । उपरिष्ठादिति भुक्ते-

तदद्यादुपरिष्ठाञ्च रसालं मातया पिवेत् ।
 वर्णस्वरबलोपेतः पुमांसेन दृषायते ॥ ६ ॥
 आर्द्राणि मत्स्यमांसानि सफरीन्श्चाव्यभिर्जिताम् ।
 तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स मच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ७ ॥
 नारसिंहचूर्णम् ।

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च ।
 वाराह्याविंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः ॥
 भक्ष्वातकानां द्वाविंशच्चित्तकस्य दशैव त ।
 तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम् ॥
 त्र्यम्बकस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।
 माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै धृतम् ॥
 शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः ।
 एतदेकीकृतं चूर्णं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥

त्यर्थः । रसालालक्षणं यथा-सचतुर्णां काजार्जससृष्टार्जक
 नागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुष्टं ससरं दधीति
 अन्यत्र यथा — अर्द्धादकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य
 षोडशपलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधुपलं मरिचाष्टकं
 शुण्ठिपलं श्लेष्मपलमर्द्धपलं चतुर्णाम् । शुक्ले पटे खलनय
 स्रुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्नभाण्डसंस्था । एषा वृकोदर
 कृता सुरसा रसाला यास्त्रादिता भगवता मधुसूदनेन ॥ ६

आर्द्राणीत्यादि । चरकस्य । आर्द्राणि सद्यस्कानीत्यर्थः
 मसृजोऽत्र प्रधानकल्पतया रोहितः ॥ ७ ॥

शतावरीत्यादि । चन्द्राटस्य । वाराह्या इति वराह
 कन्दस्य तल्लक्षणं यथा — ताम्बूलसदृशैः पत्रैर्ग्रन्थिभिः समल
 कृतम् । सज्जांर्जुननिभैः पुष्पैः शोभते सुसुगन्धिभिः । वराह
 च्छविर्ग्रेण पिच्छलेन सुवर्चसा । कन्देन कटुतिक्तेन गीर्णोत्पल

पलार्द्धमुपयुज्जीत यथेष्टस्यापि भोजनम् ।
 सासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि ॥
 बलीपलितखालितप्रमेहपाण्ड्यापीनसान् ।
 हन्त्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टाबुदराणि च ॥
 भगन्दरं सूत्रंलच्छं ग्टभ्रसीं सहलीमकम् ।
 क्षयश्चैव महाशंसासान् पञ्चकासान् सुदश्वणान् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैक्तिकान् ।
 विंशतिं श्वैष्टिकांश्चैव संश्लष्टान् सगन्धिपातिकान् ॥
 सर्षपान्गोदान् हन्ति दृक्षमिन्द्राशनिर्वयथा ।
 स काश्चनाभोक्षगराजविक्रमस्तुरङ्गमश्वाप्यसुयाति वेगतः ॥
 स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रकष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः ।
 पुत्रान् संजनयेद्वीरान् नरसिंहनिभांसया ॥
 नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं वृणाम् ।
 वाराहीकन्दसङ्गस्तु चर्मेकारालुकोमतः ॥
 पश्चिमे घृष्टिशब्दाख्योवाराहलोमवानिध ॥ ८ ॥

सुगन्धिना । जायते सा गिरौ रस्ये विन्धेऽपि श्रीपर्वते तथा ।
 दन्दे तु वाराहसूत्रं वत् कन्दोवाराहीकन्दसंज्ञितः । भिषजां
 तदलाभे च चर्मेकारालुकोमतइत्युक्तम् । किन्तुवाराहीकन्दा-
 पेक्षया चर्मेकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नास्य तत्प्रतिनिधित्वं
 युक्तम् । गुडूच्याः पञ्चविंशति इत्यपपाठः । तन्त्वान्तरे-भस्मा-
 तकं प्रस्थशुभ्रं तत्सप्तपलोनं तुडूच्याश्चेत्युक्तत्वात् यतः प्रस्थशुभ्र-
 मेव सप्तपलोनं सत्पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति त्वूषणस्य
 मिलित्वा पलान्यष्टौ । विदारी भूमिकुष्माण्डः । पलार्द्धमिति
 पूर्वयुगाभिः प्रये ॥ इदानीमष्टमासकेन व्यवहारः । आढ्यइति
 आढ्यमासतः । यथा भीमोभीमसेनः । वाराहीकन्दस्य दुर्लभ-
 तथा चर्मेकारालुकेव गौडीयैर्लाराहीकन्दसंज्ञया गृह्यते ।

गोधूमाद्यं घृतम् ।

गोधूमाच्च पलशतं निःकाय्य सलिलादके ।

पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥

गोधूमं मुञ्जातफलं माषद्राक्षापरूषकम् ।

काकोलीक्षीरकालीजीवन्ती सशतावरी ॥

अश्लगन्धा सखर्जुरं मधुकं त्रूपणं सिता ।

भस्मातकमात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥

घृतप्रस्थं पचेदेकं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

ष्टद्विग्विना च संसिद्धे द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥

त्वगेलापिप्पलीधान्यकपूर्णं नागकेशरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाटकम् ॥

दग्धे बुद्दण्डे नालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन मुञ्जीत पिवेन्मांसरसेन वा ॥

केवलस्य पिवेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ।

मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानाञ्चापि शस्रते ।

वस्तुतस्तु वराहकन्दकाच्चर्मकारालुकं द्रव्यान्तरं तल्लक्षणा-
भावात् ॥ ८ ॥

गोधूमेत्यादि गोधूमोधवलसारोग्राह्य उत्कृष्टत्वात् सल्लि-
लादके पादशेष इति द्योत्यं अतो गोधूमशतपले जलद्रोयो-
द्देयइति चक्रः । वकुलस्तु निःकाय्येत्यनेनैव संबध्यते । तथैव
निर्दिष्टत्वात् पादशेषश्च प्रस्यइति व्याचष्टे किन्तु चक्रपक्ष एव
प्रचरति । मुञ्जातकफलं सोत्तरपथिकं तदप्राप्तौ तालमशकम् ।
हारावल्यास्तु तालमशकमित्येवास्ति । परूषकं परूषस्य फलं
खर्जुरं पिण्डखर्जूरं मधुकं यटिमधु अन्ये तु मधूकमिति

पक्षद्वयं तद्वन्नीयाद्दशरात्रमतान्द्रितः ।

स्त्रीणां शतं भजते पीत्वा चानुपिवेत् पयः ॥

अग्निभ्यां निर्मितञ्चेत्तत् गोधूमाद्यं रसायनम् ।

जलद्रोणे तु गोधूमकाये तच्छेषमादकम् ॥

सुस्नातकस्य स्थाने तु तद्वपुषं तात्रमस्तकम् ।

कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्यतः ॥ ८ ॥

यतावरीकृतम् ।

इतं यतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीचौद्रुक्तं तद्वपुषमुच्यते ॥ १० ॥

गुडकुष्माण्डकः ।

कुष्माण्डकात् पक्षशतं सुखित्वं निष्कुलीकृतम् ।

प्रस्थं हतस्य तैलस्य तस्मिंश्चतुर्षु प्रदापयेत् ॥

तत्पत्रधान्यकव्योषजीरकैश्चाद्वयानकम् ।

पठित्वा मधूकस्य फलमाहुः सिता शर्करा । आत्मगुप्ताया
स्त्रुमिति निश्चयः फलमिष्यते । संसिद्ध इत्यनन्तरं पूते चेति
शेषः । त्वगादीनाञ्च मानं कल्कतुल्यं वक्ष्यति ततः शीतीभूते
शर्करामनुनोर्भिस्तत्वाऽष्टौ पद्यानि । पूर्वं पक्षमात्रां पिवे-
दिति यदुक्तं तत् प्रथमतः अनन्तरं सात्मभावे सति पक्षद्वयं न
पुनरितोधिकमिति ॥ ८ ॥

घृतमिष्यादि । चरतस्य । विशदसिद्धे प्रक्षेपः पादिकः
क्वाथात् स्नेहे कल्कसमोमतद्वतुप्रक्तेः शर्करापिप्पलीचौद्राणां
कल्कसमत्वं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

कुष्माण्डेत्यादि घृततैलयोर्भिस्तत्वा प्रस्थं चतुष्पण्ड-
कुष्माण्डवत् त्वलीजादिवर्जितं सुखित्वगलितपिण्डकुष्माण्ड-
भर्जनं कार्यं यावन्नुनिभः पाको भवति । ततः द्रवार्धमेव

ग्रन्थिकं चक्ष्मातङ्गपिप्पलीविश्लेषजम् ॥
 मृक्काटकं कशेरुच्यं प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
 चूर्णीकृतं पलाशश्च गुडस्य च तुलां पचेत् ॥
 शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ।
 कफपित्तानिबद्धं मृन्दाग्नीनाञ्च शस्यते ॥
 कशानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥
 क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्विषग्नितम् ।
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥
 गुडकुष्माण्डकं ख्यातं अग्निभ्यां समुदाहृतम् ।
 खण्डकुष्माण्डवत् पात्रं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः ॥ ११ ॥
 यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुड ।
 हर्षणं मनसश्चैव सर्व्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १२ ॥
 भक्तातकटुहतीफलादादिमफलादादिमवल्कलसाधितं कुर्वते ।
 सिद्धं मईनविधिना कटुतैलं वाजिनिष्क्रामम् ॥

गाक्षितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्थचतुष्टयं गृहीत्वा तेन द्रवेण पूरा-
 णगुडपलशतमेकीकृत्य पूत्वा [कुष्माण्डं पचेत् । ततोऽवता-
 रिते कोष्णे त्वक्पलादिभूषणप्रक्षेपः । जीरकैलाहयेति जीरक-
 द्वयमेवाह्वयश्चेति मातङ्गपिप्पली गजपिप्पली ।— प्रलम्बं
 तालाङ्कुरः ताललण्डइत्यग्ने आद्य एव पक्षोयुक्तो दृष्यत्वात् ।
 मृन्दाग्नीनामल्पमात्रयेति शेषः प्रमदासु प्रसक्तानां वाजी-
 करणमित्यन्वयः । तथा ये क्षीणरेतसस्तेषामुत्तमं तद्विषग्नित-
 तमिति योज्यम् । पात्रमित्यादकं खण्डकुष्माण्डकश्च रक्त-
 पिप्पलीकृतं गुडकुष्माण्डके द्रवइति पाठे द्रवः स्निग्धकुष्माण्डस्यैव
 ज्ञेयः ॥ ११ ॥

अमुक्तवाजीकरणसंग्रहार्थमाह यत्किञ्चिदित्यादि ॥ १२ ॥

कनकरसमस्त एवर्तितहयगन्धान्मूलमिश्रपक्ववितम् ।
 माहिषमिह नवनीतं गतबीजे तच्च फलमथ्ये ॥
 गोमयगाढोद्वर्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् ।
 भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धातैलम् ।

अश्वगन्धावरीकुष्ठं मांसीसिंहोफलाश्वितम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥
 सानलिङ्गकणं पालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम् ॥ १४ ॥
 भङ्गातकीटहतीफलनखिनीदलसिन्धुजन्मजलशूकैः ।
 माहिषनवनीतेन करम्बितैः सप्तदिनमुषितैः ॥
 मूलेन हयगन्धायामहिषीमलमयितं पूर्वमय लिप्तम् ।
 भवति लघुकतरासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ १५ ॥

इदानीं लिङ्गमूलत्वादपत्यस्य तद्द्विधयोगानाह भङ्गातके-
 त्यादि अयं योगो भङ्गातकाश्चाय न देयः जलक्षाल चतु-
 र्गुणं बोध्यं कनकेत्यादि कनकं धूसूरं तस्य पत्रस्वरसः । तत्-
 फलमिति धूसूरमेव । गोमयेन सदृस्केन लिङ्गे गाढमुद्वर्तनं
 कृत्वा ततोऽनेन लेप इति । कठिनाङ्गना इति कठिनाङ्गनाः
 प्रायेण द्राविडनाटमाख्यदेशजाः । तासु प्रायशो वज्रतरसुरतै-
 र्नेत्रं तुष्यन्तीति कठिनत्वम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धातैले फलं टहतीफलं कर्णपाणिः कथं नाङ्गिका ॥ १४ ॥
 भङ्गातकेत्यादौ करम्बिताः मिश्रितास्तैः । अनन्तरं हयग-
 न्धाय मूले विवरं कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भङ्गातकादिभिर्लिप्तं
 लिङ्गमित्यन्वयः कीदृशं लिङ्गं माहिषीमलेन मयितं पूर्वं नर्हितं
 पूर्वं एतेनादौ माहिषीमलेन लिङ्गं सम्मर्दय पश्चात् भङ्गा-
 तकादिभिर्लिप्तं लिङ्गं लघुकतराङ्गभलिङ्गं भवतीति ॥ १५ ॥

नीलोत्पलसितपङ्कजकेशरमधुकयर्करावलिनेन ।
 कुरते सुचिरं रमते वृद्धकिङ्को भवति नातिविवरेण ॥ १६ ॥
 सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरते ।
 चरयाभ्यङ्गेन रतेर्बीजसम्भाद्दं लिङ्गम् ॥ १७ ॥
 सप्ताहं छागसखिलसंस्त्रं करभवारणीश्वरम् ।
 गादोद्धत्तेनविधिना लिङ्गसम्भं रते कुरते ॥ १८ ॥
 गन्धेऽन्नोन्नतशृङ्गत्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
 परिणय भजन् खलनां नैकाण्डो भवति हर्षांतः ॥ १९ ॥
 समतिलगोशुरचूर्णं छागीक्षीरेण साधितं समधु ।
 भुक्तं क्षपयति घण्डं यज्जमितं कुप्रयोगेण ॥ २० ॥

इदानीं बाजीकर एतद्भातं वीर्यसम्भनमाह नीलोत्पले-
 त्यादि । नीलोत्पलसितपङ्कजयोः केशरम् । एभिः सर्वैः पिष्टै-
 र्नाभिं लिप्त्वा चिरकालं कासुकोरमत इत्यर्थः । अतिविवरेण
 अतिक्लान्तछिद्रेण ॥ १६ ॥

सिद्धमित्यादौ ।— भूमिलता वि. सु लुकः तथा मिश्रितं
 कुसुम्भबीजस्य तैलं सिद्धमिति पक्षमित्यर्थः ॥ १७ ॥

सप्ताहमित्यादि ।— छागभवसखिलं छागभूतं करभवा-
 रणी चन्द्रकण्डवः गङ्गापालङ्केति केचित् ॥ १८ ॥

इदानीं कुप्रयोगस्तत्र भजन् लिङ्गित्यामाह गोरित्यादि ।—
 यस्या धेनोरेकं शृङ्गमुन्नतं भवति तत्त्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं
 पिबयेत्यर्थः । यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्रग्नतरगमने
 तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकान्त उच्यते ॥ १९ ॥

समेत्यादि ।— अत्र निस्तुषतिलगोशुरबीजचूर्णं छाग-
 दुधैश्चत्कारिकां साधयित्वा शीते मधु दत्त्वा भक्षयेत् । बाण्डं
 लिङ्गानुत्थानम् ॥ २० ॥

भोगप्रवराङ्गवद् मयितेन खालित्यं हरति ।

उष्णखगोष्ठोद्भवलेपो योगलभ्रजभङ्गहरः ॥ ११ ॥

कुष्ठैलवालुकैलामुस्तकधन्याकमधुकलतः कवचः ।

अपहरति पूतिगन्धं रसोन मदिरादिजं गन्धम् ॥ १२ ॥

शौद्धेय वीजपूरत्वञ्च स्त्रीदाधोवातगन्धशुत् ॥ १३ ॥

इति दृष्याधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

सर्पिर्लक्षं वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

कुप्रयोगेण लिङ्गानुत्थानं यत् तच्चिकित्साभाष योगजे-
त्यादि । मयितेन घोलेन । उष्णखेत्यादि ।- ऊर्ध्वं मुखं यष्टेनोः
पृष्ठं न तु बलिवर्धस्य । उर्ध्वमुखस्त्रीगवीश्वरेण लेपनं लिङ्गस्य
॥ ११ ॥

कुष्ठेत्यादौ मधुकं यष्टिमधु यदुक्तं लोकव्यवहाराख्यकास-
शास्त्रे कुष्ठैलवालुकैलामुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवचः । हरति
मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च । दन्तव्योरन्यतरस्य मुख-
पूतिगन्धेन भोगभङ्गप्रसङ्गः स्यादतस्तान्नापनयनहारस्य योगस्य
दृष्याङ्गत्वं ज्ञेयम् । एवं यज्यमाणयोगेऽपि बोध्यम् ॥ १२ ॥

शौद्धेयेत्यादौ ।- वीजपूरोमौखर इति ख्यातः । अयञ्च
लेहः श्रयनसमये बोध्यः । अधोवातः गुदवासुः । वीजपूरपक्ष-
लेहस्तु अधोवातनिरोधं जनयति यदुक्तं तत्रैव योलेदि श्रयन-
काले मधुमिश्रं वीजपूरदण्डचूर्णम् । स व्रीडाकरवातप्रसारा-
रोधात् सुखं स्वपितीति ॥ १३ ॥

इति दृष्याधिकारः ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १ ॥

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्म्मविशुद्धौ कर्त्तव्ये अतः पञ्च-
कर्म्माणि वाच्यानि पञ्चकर्म्माणाञ्च स्वेदपूर्वकत्वात् पुनः स्वेदस्य
स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमाह सर्पिरित्यादि ।- वाभ-
टस्य एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु दधि-
क्षीरादिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः । तत्रापीति
तेऽपि सर्पिरादिषु मध्ये सर्पिरुत्तमं श्रेष्ठम् । संस्कारोगुणा-
न्तरारोपणमिति तस्यानुवर्त्तनमनुविधानम् । तैलादयोऽपि
द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः स्वगुणं विहायैव संस्कारकद्रव्य-
गुणान् वहन्ति । सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारद्रव्यगुणांश्च वहति
अतएवोक्तं नान्यस्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा
सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतमिति । अत्र संस्कारद्रव्य-
चित्तकादेर्गुणाधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् स्नेहशैत्यादीन्
जहाति किन्तु स्वगुणांस्तद्गुणांश्च वहति । यतोऽनुशब्देन
पञ्चाद्वाचिना स्वगुणवर्त्तनस्य पञ्चात् संस्कारकगुणवर्त्तन-
मुच्यते । स्नेहाद्वातं यमयति पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः । इतं तुल्य-
गुणं दोषं संस्कारात्तजयेत् कफम् । न च वाच्यं रुक्षोष्णचि-
तकादिसंस्कारात् रुक्षोष्णं सर्पिर्भवति ततश्च सर्पिषः स्नेह-
शैत्ये तद्विरुद्धे कफमत्र तिष्ठतः । अतः सर्पिः सखन्वचित्तकावय-
वानुगतं हि रुक्षोष्णत्वं सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रय-
त्वान्न विरोधः । दूतमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं यत्स्व-
गुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन धारणमित्यादिव्याख्यान्तर-
मस्मादीयचरकतत्त्वप्रदोपिकायामेवानुसन्धेयम् । केचित्तु
संस्कारः स्वाद्यगुणः शीतत्वादित्यनुशब्दः सद्योऽर्धे तेन विरुद्ध-
वीर्य्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्त्तते तैलादीनान्तु
दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेशात्तैलस्योष्णत्वं शीतवीर्य्यचन्द-
नादि द्रव्ययोगान्निवर्त्तते नैतद्रूपं इतस्येत्याहुः ॥ १ ॥

केवलं पेत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
 देयं बद्धरूपे चापि व्योषचारसमायुतम् ॥
 तथा धोस्त्रुतिमेवाग्निताद्विणां शस्यते हृतम् ॥ २ ॥
 यत्थिनाडीक्रिमिच्छेदनेहोमारुतरोगिषु ।
 तैलं लाघवदाहार्थं कुरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ३ ॥
 वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
 रुक्षलोमशसृष्टात्यग्निवाताहतपथेषु च ॥
 शेषौ वसा तु सन्ध्यास्थिमर्मीकोष्ठरुजासु च ।
 तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्गर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
 तैलं प्राट्पि वर्ज्यन्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।
 साधारणकृता स्नेहं पिबेत् कार्यवशादिह ॥ ५ ॥

हृतविषयमाह केवलमित्यादि ।- केवलं द्रव्यान्तरसंयोग-
 रहितम् ॥ २ ॥

तैलविषयमाह ग्रन्थीत्यादि । वाभटस्य ॥ ३ ॥

वसामज्जाविषयमाह वातातपेत्यादि वाभटस्य शेषाविति
 छेदः । वातादिभिः क्षीणाधातवोयेन ते तथा क्लेशसहः क्लेश-
 क्षमः क्लेशसहइत्यत्र क्लेशक्षयेति पाठो लेखकदोषात् । वाता-
 हृतपथेऽपि वाताहतस्रोतःसु शेषाविति वसामज्जानौ ।
 वासायास्वन्यदपि विषयान्तरमाह वसा त्वित्यादि । रुजाशब्दः
 बध्नादिभिः संबध्यते । आहतः शङ्गेण, भ्रष्टयोनिः स्वस्या-
 माह प्रचुप्यतयोनिः ॥ ४ ॥

बूदानो स्नेहानामुपयोगकालमाह तैलमित्यादि वाभ-
 टस्य साधारणकृता स्नेहं पिबेदित्युत्तरः । साधारणश्च प्राट्-
 शरद्वसन्ताख्यं शोधनमधिकृत्योक्तचतुर्विधं यदाह दृढवक्त्रः-
 अत्युष्णवर्षयाताहिप्रोष्णवर्षाहिमागमाः । तदन्तरे प्राट्ठा-
 द्वाब्देवाः साधारणास्त्रयः । प्राट्शुक्लनभौ चैवौ शरदूर्ज-
 सङ्घौ पुनः । तपस्त्रयः मधुचैव वसन्तं शोधनं प्रतीति । अत्र

वातपित्ताविकारात्मावुष्णे चापि पिवेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिवेच्चामलभास्करे ॥ ६ ॥

साधारणा इत्यनुवृत्तोऽप्यशीतवर्षा इत्यर्थः । शुक्लभाविष्या-
षादश्चावयौ प्रादुर्भूतत्वं अतएव निर्देशात् शुक्लशब्द आ-
षादवचनोऽपि श्रेयः । किम्वा शुचिर्नभावेति पाठः । अर्ज-
सहो कार्त्तिकमार्गशीर्षौ तपस्यः फाल्गुणः मधुर्चैत्र इति ।
वर्षान्त इति शरदि । अन्यौ वसामञ्जानौ । माघश्च इति
वैशाखे । यद्यपि वैशाखो न साधारणचतुस्र्ये पठितः किन्तु
फाल्गुणश्चैत्ररूपोवसन्तएव तथापि प्रभूत कफतया स्नेहपान-
विषयत्वेनात्र नोक्तः । वैशाखन्तु वलक्षयघातुक्षयकारक इति ।
अत्र बल्योवातुकारकः वसामञ्जप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः ।
अन्यावितत्रपि पाठः । कुतः पुनरुक्तसमय एव स्नेहं पिवे-
दित्यत्र आह कार्यं वशात्तदिति संशोधनरूपप्रयोजनवशात्
संशोधनं हि साधारणचतौ उत्सर्गतो विधीयते । तेन तदङ्ग-
विशेषं स्नेहपानमपि तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमातृयुक्तातृगृहीतेनातृगृहीतेऽपि यथास्नेह-
पानं विवेकं तथा दोष विधेये च यथा स्नेहपानं तदाह वात-
पित्ताधिक इत्यादि । वातश्च पित्तञ्च वातपित्तं तदधिकोवात-
पित्ताधिकः । रात्राविति सायं उष्णे ग्रीष्मे श्लेष्माधिकग्रहण-
मित्यत्र शीतविकारसामञ्जगृहीतपुरुषोपलक्षणं तेन वात-
श्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते । अतएव सुश्रुतेऽप्युक्तं-वात-
पित्ताधिकोरात्रौ वातश्लेष्माधिकोदिवेति । केवलवाताधिकस्य
तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादौ
काले उत्सर्गश्चैव एव । पावकालोपक्ष्यमाणः वक्ष्यति हि -
पिवेत् संगमनं स्नेहमन्त्रकाले प्रकाङ्क्षितः इत्यादि । आस्मा-
न्नरश्च अस्मादोषचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयम् । अमल-
भास्कर इति दुर्दिनयुदासार्थं मध्याह्नग्रहणार्थं वा ॥ ६ ॥

खेद्य संशोध्य मद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
 दृष्ट्वाबालावलकशरच्चक्षीणास्त्ररेतसः ॥
 वातार्तस्थन्दतिमिरदारुणप्रतिरोधिनः ।
 स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
 ऊरुसम्भातिसाराम-गलरोग-गरोदरैः ।
 स्रक्काञ्चर्द्यश्चिह्नेष्वाट्णामद्ये च पीडिताः ॥
 आमप्रसूतायुक्ते च नस्ये वक्षौ विरेचने ॥ ७ ॥
 स्नेहसामग्रः क्लेशसहोदृढः काले च शीतले ।
 अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ॥ ८ ॥

इदानीं स्नेहार्हानाञ्च स्नेद्येत्यादि बाभट्टस्य स्नेह्या इति
 छेदः । स्नेद्या इति स्नेहार्हाः एवं संशोध्या इति वमनादि-
 संशोधनयोग्याः मद्या इति मद्यः शिष्यासक्ताः चिन्तकाश्चिन्ता-
 बद्धाः । अथल इत्यत्रयोऽपि यो बलरहितः कथ इति मांसो-
 पचयहीनः । क्षीणोऽस्त्ररेतसः क्षीणो रक्तयुक्ते येषां क्षीणास्त्र-
 रेतसः वातार्ता पातरोगिनः स्थन्दो भिष्यन्दः स च पुरा-
 णाभिप्रेतः दारुणोदुःताध्यः प्रतिबोवो जागरणम् । अत्यन्त-
 जागरणीय इत्यर्थः । अस्ये तु लज्जोन्मीलनयुक्त इत्यर्थः ।

अस्नेह्यानाञ्च नत्वित्यादि ।— अतिशब्दोदुर्बलाक्षेषु
 प्रत्येकं योज्यः । अतएवाल्पवलाः स्नेह्याः नत्वतिदुर्बला इति
 न पूर्वोक्तविरोधः । आमप्रसूता इत्यपरिणतगर्भस्त्रावयुक्ता
 इत्यर्थः बाभटे त्वप्रसूतेत्यरुणः पठति व्याचष्टे च सुतगर्भेति
 सुश्रुतेन अकाले च प्रसूता स्त्रीत्युक्तम् । युक्त इति तत्काल-
 प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

अच्छस्नेहपानविषयमाह स्नेहेत्यादि । सुश्रुतस्य इदं
 इति बलवान् काले च शीतल इति यद्यपि पूर्वोक्तसाधारण-

पिवेत् संशमनं स्नेहमग्निकाले प्रकाङ्क्षितः ।

शुद्धप्रश्नं पुनराचारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ॥

अक्षोरात्महः क्षत्त्रं दिनार्द्धं प्रतीक्षते ।

उत्तमा मथ्यमा क्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥

काल एव स्नेहविषयस्तथाप्यात्ययिकविकारवशात् धनि शीतले
काले स्नेहोपयोगः कर्त्तव्यः स्यात् तदाच्छमेव पिवेदित्यर्थः ।
अन्ये तु दृढ़ इति पदं दूरीकृत्य काले चानतिशीतञ्च इति
पठन्ति । अच्छद् इत्यादिनाहस्य रुच्यन्तः ॥ ८ ॥

सम्प्रति संशमनस्नेहस्य संशोधनार्थं स्नेहस्य च पानकाल-
माह पिवेदित्यादि । संशमनमिति न शोधयति यदोषान् तथा
संशोधनमिति संशोधयति यदोषान्तिप्रत्यक्षलक्षणम् । अत्र-
काले द्विप्रहरादिक्षणे तत्र वृत्त्या कदाचिन्न स्यादिति तदर्थं
प्रकाङ्क्षित इति विशेषः ॥ इदं विन्दुष्टतादिकं
नैशे निशान्तरकृते चाचारे जीर्णे सति प्रातरेव पिवेदित्यर्थः ।
अयमत्रानि सन्तिः संशमनार्थं स्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव
क्रियते तदा कोष्ठोपलेपः दोषस्याक्षयान्तेन दोषेण सह स्नेह
एतत्क्षेत्रं कुर्यात् न तु दोषसंशमनं अतएव संशमनोऽग्निकाले-
क्षिप्तः । संशोधनार्थं स्नेहो दोषोत्क्षेपकर एवापेक्षित
इति दोषशेषावस्थायामेव प्रातः काले तत्पानं युक्तमिति । एतच्च
कालाद्यनसुर्भाः तेन वातपित्ताधिको रात्रावितप्रपवाद-
विषय इतिरिक्त एवास्य विषयो ज्ञेयः । स्नेहमात्रायास्ने-
हिकमाह अक्षोरात्ममित्यष्टप्रहरोपलक्षणं एवमहः क्षत्त्र-
मिति तत्प्रहरप्रहरचतुष्टयं दिनार्द्धमिति तत् प्रहरद्वयमुप-
लक्षयति अतएवोक्तं वाभटे द्वाभ्यां चतुर्भिरेष्टाभिर्यमैर्जी-
र्यन्ति याः क्रमादित्यादि तेन प्रहराद्यतीतेऽपि दीने मात्रा
पीता यथोक्तप्रहरादिकाहप्रत्यया दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्य

उत्तमस्य पलं माता त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघनस्य पलाङ्गेन स्नेहकाय्यौषधेषु च ॥ ८ ॥
जलमुष्णं हृते पेयं यूपलैलेऽनुयस्यते ।
वसामज्जोतु मण्डः स्रग्नात् सर्वेषूष्णमथास्त्रु ता ॥
भक्ष्णाते तौवरे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।
स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
एवं चानु प्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णास्त्रुनोदरेत् ॥ १० ॥
मिथ्याचारादुद्धत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्येति ।
विटभ्य वापि जीर्येत्तं वारिणीणेन वामयेत् ॥
ततः सेहं पुनर्दद्यात्तुकोठाय देहिने ।
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
तेनोन्नारो भवेच्छ्वोश्चिश्चाजं भवेत् प्रति ॥ ११ ॥

माणामन्त्या यदा पुनरुद्योरात्रपरिणामिनी माता क्रियते
तद्वहाराहारो न कार्यः । अतएव चरके उत्तममात्रास्नेहपान-
विषय-पुरुष-मभिप्रेतयोक्ता । क्षुत्पिपासासहाइति अनया तु
चरकपरिभाषया प्रायो न व्यवहरन्ति वृद्धाः । तेन उत्तमादि-
पुरुषाणां स्नेहमात्रां प्रति वृद्धव्यवहारसिद्धमतमाह उत्तम-
स्नेतग्रादि ॥ ८ ॥

अनुपानमाह जलमितग्रादि ।— अन्विति अनुपाने ।
सर्वेषूष्णमथास्त्रु वेति यदुक्तं तदपवादमाह भक्ष्णातेतग्रादि ।
भक्ष्णाततुवरयोः स्नेहइति विग्रहः । तुवरौ वृद्धविशेषः तत्फल-
भवस्नेहइतपर्यः उक्तं हि सुश्रुते—पत्रैस्तु केशराकारैः फलैः
सर्वपत्रजिभैः । वृक्षस्तु वरकोनाम पश्चिमार्णवतीरज इति ।
पीतस्नेहे यदि तृष्णा स्यात् तदा तत्र प्रतिकारमाह स्नेह-
पीतइतग्रादि पीतस्नेहइतपर्यः । उद्धरेदिति वमेत् ॥ १० ॥

अविधिपीतस्नेहजयापदः प्रतिकारमाह मिथ्याचारा-

भोज्योऽन्नं मातया पास्यन् शः पिवन् पीतवानपि ।

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमरुद्धरम् ॥ १२ ॥

वप्रहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धोनरः स्वेदयितव्य इष्टः ।

दितप्रादि सुश्रुतस्य मित्याचारादिति शीततोषादिसेवनाद-
यथाविध्यनुपयोगात् बद्धत्वादितप्रतिमाह त्वात् विटभ्य मला-
दिरोधं कृत्वा जीर्णं जीर्णयं का चाल्स्त्रे हावशेषेण ज्ञेया ॥ ११ ॥

इदानीं स्त्रेहमपेक्षकालतयहितमाहारमाह भोज्य
इतप्रादि । वाभटस्य अत्र स्त्रेहमिति शेषः । श्रुतप्रागामि-
दिने स्त्रेहं पास्यन् तथा तस्मिन्नेव दिने स्त्रेहं पिवन् तथा
पीतवानपि यः पुरुषः समातया अन्नं भोज्यः भोजयितव्य-
इति । कीदृशमन्नं भोजयितव्यमित्याह द्रवोष्णमितप्रादि ।
अनभिष्यन्दीति न स्त्रोतोऽयरोधकं असङ्करमिति न संयोग-
विरुद्धं निश्चलस्तु पास्यन्वितप्रत्य पार्थम्यमिति पठित्वा पालयि-
तव्यं स्त्रेहमिति शेष इतप्राह किन्तु चरके — द्रवोष्णमनभि-
ष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः । नातिस्निग्धं न संकीर्णं सस्त्रेहं
पातुमिच्छतीति । तथा वाभटपुस्तकेष्वपि बद्धयोऽपास्यन्वि-
तेष्व पाठः टीकाकृतिस्तु वप्राख्यातइति ॥ १२ ॥

पञ्चकर्माङ्गस्त्रेहप्रयोगावधिकालमाह त्वहावरमितप्रादि ।
त्यहेण त्यहं वप्राप्य क्रियमाणस्त्रेहनेनावरं अधमं यथा
स्यान्नया स्निग्धोनरः स्वेदयितव्यो भवति । एतच्च मृदुकोष्ठ-
विषयकं उक्तञ्च — मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्त्रिह्यतीति । तथा
सप्तदिनं वप्राप्य परं सप्तदिनरूपं वा अपरमुत्कृष्टं यथा स्या-
न्नया स्निग्धोनरः स्वेदयितव्यः । एतच्च क्रूरकोष्ठविषयं
उक्तञ्च — स्त्रिह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवइति ।
मध्यकोष्ठं प्रति तु स्त्रेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तस्तथापि
चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्त्रेहनं ज्ञेयम् । यदाह सुश्रुतः —

नातःपरं स्नेहनमादिशन्ति सास्त्रीभवेत् सप्तदिनात् परन्त ॥

ऋदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण सिद्ध्यतिप्रच्छोपसेवया ॥ १३ ॥

पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं वेति । उक्तसप्तदिनरूप-
स्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिक्रमाच्च नातःपरमित्यादि-
अतःपरमिति सप्तदिनात् परं कुतो नोपदिशन्तीत्यत आह
सास्त्रीभवेदिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं — सप्तरात्रात् परं स्नेहः
सास्त्रीभावाय कल्प्यतइति । सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः
स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सास्त्रीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करो-
तीत्यर्थः । तेन यवान्नात् स्नेहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं
न भूतं मातृयाऽल्पत्वात् सा माता सप्तदिनात् परं न प्रयो-
क्तव्येव तस्याः स्नेहमात्रयाः सास्त्रीभूतत्वात् । या पुनरधिका
माता सास्त्रतां न गता सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं
कर्त्तव्येव । उद्वास्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः सिग्धो न
भवति तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं
प्रयुञ्जते । ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण सिद्ध्यतीति व्यवस्था
तत् कथमिह नातःपरं स्नेहनमादिशन्तीत्यनेन सप्तरात्रेणा-
प्यस्नेहनमुच्यतइति ब्रूमः । क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव सिद्ध्यति
परन्तु क्रूरकोष्ठतानपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया सिद्ध्यति, यदा
तु हीनमात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न सिद्ध्यतीति ।
यत्तु तत्त्वान्तरे—तत् त्रिंशच्चवरात्राणि स्नेहपानं विधीयत
इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि स्नेहनं विहितं तदपि सास्त्रीभूत-
हीन-मात्रापेक्षयैवाधिक मात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । अत्र च
सप्तरात्रादूर्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात् त्र्यहदूर्ध्वकं प्रयोगस्य
चानिषेधात् सद्यःस्नेहप्रयोगे एकदिनेनापि स्नेहनमनुजा-
नाति । यस्तु कश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहदूर्ध्वं न स्नेहनं कर्त्तव्यं

सिद्ध्यति कूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्तरसमुक्तस्नेहमाचरन् ॥

स्निग्धस्त्रग्रहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफसुतलोष्ठ्य तत्करैः ॥ १४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्ज्वलः सिग्धमसंहतम् ।

साल्मीभावादिति चतुर्थोऽत्र लभतइति यद्याख्यानयति तच्च
यतः साल्मीभावः सप्तदिननिर्वर्त्ततयैवाचार्य्योक्तः । तेनाल्प-
मात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन तत्रहादू यदि न सिद्ध्यति च्छदुकोष्ठस-
दाधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः । च्छदुकोष्ठादि-
लक्षणमाह च्छदुकोष्ठेत्यादि यस्मिन्नात्रेण सिद्ध्यति स च्छदुकोष्ठ
इत्यादि व्याख्ययम् । मध्यकोष्ठलक्षणानु यद्यपि नोक्तं तथापि
मध्यविधया चतुरहादिना ८ः सिद्ध्यति स मध्यकोष्ठइति
ज्ञेयः ॥ १३ ॥

इदानीं संगोधनस्नेहपाने कर्त्तव्ये यद्विधेयं तदाह स्निग्धै-
त्यादि वाक्यस्य । सिग्धद्रव्यहं स्थित इति स्निग्धोभूत्वा
त्रिदिनपरित्यक्तस्नेहपानः सन् विरेकं कुर्यात् विरेचनौषधं
पित्रेदित्यर्थः । एकाहमित्यत्रापि स्थितइति योज्यं तेन
स्निग्धोभूत्वा एकाहं स्थितइति परित्यक्तस्नेहपानः सन्
दिनान्तरञ्च कफकरैर्ग्रास्यानूपरसादिभिः कफसुतलोष्ठ्य प्रह-
त्तुप्रन्मुखं कारयित्वा वमनं कुर्यादित्यर्थः । इदानीं स्नेहोपरम-
तिरात्र एव यद्विधेयस्तदाह स्निग्धद्रवोष्णेत्यादि । स्नेहमा-
चरन्वित्यत्र स्नेहमाचरन्वित्यपि पाठः । स्नेहोपरमतिरात्रे
स्नेहपाननिषेधस्योक्तत्वात् चरकेऽप्युक्तं—स्नेहात् प्रस्कन्दनो
जनुस्मिरात्वापरतः पिबेत् । स्नेहश्च द्रवमुष्णश्च त्रग्रहं भूक्त्वा
रसादनम् । एकाहः परतस्तद्वद् भूक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेदिति ॥ १४ ॥

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रुक्षस्य तथातिस्निग्धस्य च लक्ष-

स्नेहोद्देगः क्षमः सम्यक् स्निग्धे रुद्धे विपर्ययः ॥
 अतिसिग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्तुगुदक्षवाः ।
 रुद्धस्य स्नेहनं कार्यमतिसिग्धस्य रुक्षणम् ॥
 श्यामा कर्कोरदूषाच्चतक्रपिण्याकशक्तुभिः ॥ १५ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमानुद्देगाद् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥
 मृष्टे मांसरसे स्निग्धा यशगूः स्वल्पतण्डूला ।
 सखौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतेः शृता ।
 पाश्च प्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ १६ ॥
 सर्पिश्मती वज्जितिला तथैव स्वल्पतण्डूला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १७ ॥
 शर्कराष्टतसंसृष्टे दुच्छाक्तां कलसेयवा ।
 पाययेदूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १८ ॥

आन्नाह वातानुलोम्येयादि ।— वाभटस्य असंहतमित्य-
 कठिनम् । स्नेहोद्देगोऽनिच्छाक्तामोन्मानिः सुश्रुते—मानिः
 सदनमङ्गानामियुक्तम् । रुक्षणं श्यामाकादिभिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहयोगानाह बाले-
 त्यादि ।— वाभटस्य । अनुद्देगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः ।
 मृष्टेत्यादि ।— सुश्रुतस्य मृष्टइति सन्तलिते, मांसरस इत्य-
 नन्तरं सिद्ध इति शेषः । स्वल्पतण्डुलेत्यत्र सुकल्पितेति पाठा-
 न्तरम् । सर्पिरित्यादि प्रसृतं पलङ्ग्यं पेयेति पातय्या ॥ १६ ॥

सर्पिश्मतीत्यादि सुश्रुतस्य वज्जितिलेत्यनेन निसृष्टतिलानां
 त्रयोभागाः, एकस्तण्डूलानामिति । इयञ्च सुखोष्णा योज्या
 सुश्रुते तथैवोक्तत्वात् चक्रेण प्रतिसंस्कृत्य लिखितमेतत् । तत्र
 हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति पठ्यते ॥ १७ ॥

ग्राम्यान् पौदकं मांसं गुडं दधिपयस्त्रिलान् ।
 कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहनेन प्रयोजयेत् ॥
 स्नेहैर्यथा स्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकाराभिः ।
 पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाम् सह ॥
 स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्नेदनमन्तरम् ।
 स्नेहस्नेदोपपन्नस्य संशोधनमथान्तरम् ॥ १२ ॥
 इति स्नेहाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

वातश्च श्वाणि वाते वा कफे वा स्नेददृष्यते ।

शर्करेत्यादि सुश्रुतस्य । रुक्षमिति पुरुषविशेषणम् ॥ १८ ॥
 येषु व्याधिषु स्नेहनार्थं यानि द्रव्याणि न प्रयोज्यानि
 तान्याह ग्राम्येत्यादि ।— स्नेहन इति स्नेहनिमित्तम् । तच्च
 तैः कैः स्नेहाद्वातश्च स्नेहरित्यादि । यथा स्वमिति योयन्न
 स्नेहोयुज्यते सर्पिरादिः, सिद्धैरिति तत्तद्व्याधिहरत्वेन प्रसिद्धैः
 सिद्धैरिति पदं पिप्पल्यादिभिः प्रत्येकं योज्यं पिप्पल्यादिसिद्धाः
 स्नेहाः कुष्ठादिषु यथासंख्यमिति केचित् । तत्र बाभटे व्यति-
 क्रमेणाभिधानात् यथा — गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषशुक्रा-
 दधि । कुष्ठशोथप्रमेहेषु स्नेहनार्थं न कल्पयेत् । त्रिफला-
 पिप्पली-पथ्यागुग्गुल्लादिविपाचितान् । स्नेहान् यथा स्वमे-
 तेषां योजयेदविकारिण इति । स्नेहादिषु स्नेहस्य प्राग्भाव-
 नाह स्नेहमित्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

सिग्धरुक्षश्चास्त्रिधोरुक्षश्चाप्युपल्लितः ॥
 व्याधौ शोते शरीरे च महान् स्वेदमहावले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमोमतः ॥
 आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये ।
 रुक्षपूर्वोद्धितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ १ ॥
 वृषणौ हृदयं वृष्टौ स्वेदयेन् स्रुदु वा न'वा ।
 मध्यमं वङ्गणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ २ ॥

स्नेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरमितुक्तोः स्नेहान-
 न्तरं स्वेदमाह तत्र दोषविशेषापेक्षया स्वेदस्य कल्पनाभेद-
 माह वातेतत्रादि अत्र यथासंख्यमन्वयः । सिग्धरुक्षइति
 सिग्धरुक्षद्वयप्रकृतत्वात् । रोगाद्यपेक्षयापि स्वेदस्य कल्पना-
 भेदमाह वरावावितत्रादि । वराधौ महावले महाशीते शीतले-
 क्ते महाशीतले तत्रा शरीरे च महावले महानिति स्रुदुमध्य-
 स्वेदापेक्षया प्रचण्डतापयेन कालवाट्टत्येन च एवं दुर्बल-
 इति मध्यमइति च व्याख्येयम् । वाते स्निग्धः कफे रुक्ष इति
 यदुक्तं तस्य देयविशेषापेक्षया व्यभिचारमाह आमाशये-
 त्यादि ।— वाभट्टस्य आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणं
 अत्र पि यथासंख्यमन्वयः तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रुक्ष-
 स्वेदं कृत्वा वरादातपेक्षः स्निग्धस्वेदः कार्यः यदुक्तं स्थानं
 जयेद्वि पूर्वमिति एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्व इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अस्वेद्यदेयानां वृषणाविद्यादि यदि वृषणे स्वेदः क्रियते
 तदा तत्र प्रच्यासन्नगुणवृद्धतां च उपघातात् क्षीयत्वं स्यात् ।
 हृदयस्याप्योजःक्षयप्रसङ्गात् । वृष्ट्यां तर्पणक्षेत्रक्षयात् तिमि-
 रमान्त्रं वा भवेदिति । स्रुदुवानवेति स्वेदैकसाध्ये वृषणा-
 दिगते व्याधौ स्रुदु स्वेदयेत् । स्वेदयतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे

न स्वेदयेदतिस्थूलरक्तदुर्बलसूक्ष्मितान् ।
 सन्मनीयक्षतक्षीणविषमद्विविकारिणः ॥
 तिमिरोदरवीर्यसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।
 पीतदुग्धदबिस्त्रेहमधुक् क्षतविरेचनान् ॥
 अश्वगुदम्बानिक्रोशोक्तभयाद्वितान् ।
 क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।
 गर्भिण्यां पुष्पितां सूतां बद्ध्वातत्रयिके गदे ॥ ३ ॥

तु न वेत बाध्यः । दृष्टतद्व्यातु रेच्छातोवैद्येच्छातश्च दृष्टेति
 भावे क्तः ॥ २ ॥

अस्वेद्यानाञ्च न स्वेदयेदित्यादि बाभट्टस्य अतिस्थूलरक्त-
 दुर्बलक्षीणानां स्वेदासहत्वात् प्रायोपरोधः सूक्ष्मितानां
 क्षिप्तद्वया सूक्ष्मेव भवति । सन्मनीयावस्यतिसारपीडितादयः
 एषां स्वेदात् पित्तद्वया रोगवृद्धिः स्यात् । क्षतस्य स्वेदाद्-
 रक्तातिप्रवृत्तिः विषाद्यविकारिणामपि क्षिप्तद्वया तयोरपि
 महान् वेगः तिमिरेतर्पवक्ष्ये प्रक्षयः उदरे अत्युष्णादिनिदान-
 त्वेन तद्दृष्टिरेव विसर्पकुष्ठयोरक्तदृष्टिः एवमाढ्यरोगे आढ्य-
 रोगोवातरक्तं शोषे रसादिक्षयः । पीतदुग्धादौ क्षुत्क्षेशादयः
 क्षतविरेके पित्तद्वया तदतिरोगः । अश्वगुदो गुदभ्रंशी दग्ध-
 गुदः क्षाराग्न्यादभिः । गुल्मभ्रंशदाहयोः पित्तद्वयासरत्वेन-
 क्रमेण तयोरेव वृद्धिः । क्षुधायां वज्रिद्वया धातुपाकः
 तृष्णायां पित्तद्वयः कामलापाण्डूश्च पित्तद्वया तद्दृष्टिः
 गर्भिण्याः गर्भस्यापत्तिः पुष्पितायां रजोतियोगः । सूतामित्य-
 पसृतां प्रवृत्तगर्भातिरिक्त्यावत् । अस्यास्तु स्वेदात् रक्ताति-
 प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । सम्यक्प्रवृत्तायास्तु स्वेदविधानमग्रे
 वक्ष्यति । एषु च मेरसादिषु यदि स्वेदैकसाध्यः कृत्यासादि-
 भवति तदा महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपेक्ष्यापि बहु-

स्वेदोहितस्वनान्ने शोषाते मेहः कफादृते ।

निवातं गृहमाशक्तो गुरुमावरणं भयम् ॥

उपनाहाहवक्रोवभूरिपानक्षुधातपाः ।

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ४ ॥

शीतशूलश्वपरमे सन्मग्नौ रवनिप्रहे ।

संजाते माह्वे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्भूता ॥ ५ ॥

स्कोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपोमदोमूर्च्छाभ्रमदाहौ क्लमश्च ।

अतिशेदे सन्धिपीडा तृषा च क्रियाः शीताक्षत कुर्व्याद्विधिश्च ॥

सर्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णान् चान्वारयेत् ॥ ६ ॥

येषां नस्यं विधातव्यं वक्षिष्यामि हि देहिनाम् ।

स्वेदोविवेक इत्याह खदुवात्यधिके गद इति ॥ ५ ॥

अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह स्वेदोहित इत्यादि बाध-
टस्य । अनाग्नेयस्वेदानाह निवातमित्यादि बाधटस्य । उप-
नाहोवहलोलेपः स हि बल्लन्त्वेन शरीरोष्मरोधं कृत्वा स्वेद-
यति । भूरिपानं मद्यस्य ॥ ४ ॥

स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणमाह शीतेत्यादि ।-स्वेदे धर्मो
स्वेदनादिति प्रसङ्गद्वयात् । अत्र पीताद्यपहारस्य स्वेदस्य
सम्यग्योगलक्षणत्वेन शीतादेरर्थतोऽनुपरमस्य स्वेदासम्यग्-
योगलक्षणत्वमुक्तं भवति । सुश्रुतेऽप्युक्तं — स्वेदस्त्रयोऽधिवि-
हानिर्लभ्यत्वं शीतादीनां माह्वं चातुरस्य । सम्यक्स्विगलक्षणं
प्राङ्गरेतत् मित्यास्त्रिभे व्यत्ययेन भवेत्तदिति ॥ ५ ॥

स्वेदातियोगलक्षणं चिकित्सितश्चाह स्कोटेत्यादि । सुश्रु-
तस्य स्वेदा यत्र यथा प्रयोज्याह्वानाह सर्वानित्यादि ।—
सुश्रुतस्य । जीर्णान् इत्युत्पन्नस्तेन विष्टम् । जीर्णाहौ यत्
स्वेदविधानं विष्टम् स्वेदनं कार्यमित्यादिनोक्तं तदपवाद-
तया न दूष्यतीति ॥ ६ ॥

शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥

पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये सूदृग्भानुपट्टवाः ।

सम्यक् प्रजाता काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥

स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्वञ्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ।

तप्तेः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोद्यवाङ्गारकै-

र्लोपाद्वातहरैः सहास्त्रैर्वणस्त्रैः सुखोष्णैर्भवेत् ।

एवं तपयोस्तुवातशमनकाथादिसेकादिभिः

तप्तेः लोयनिषेवनोद्भववृद्धाभ्यैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥

इदानीं ये च पूर्वं स्वेदविषयास्तथा पश्चाद् ये स्वेदविषया
ये च कालादपि स्वेदविषयास्तान् क्रमेणाह येषामित्यादि
सुश्रुतस्य शल्य इति गर्भरूपशल्ये अनुपट्टवा गर्भस्त्रावाद्युपट्ट-
वादिरचिता सम्यक्प्रजाता सम्यक् प्रच्यता । पूर्वं पश्चाच्च
स्वेद्या इति भगन्दर्यर्शसि च पूर्वं स्वेदस्तप्तलौकशलाकया
दाहकृपः पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरमुपोऽकोपवेशनरूपो-
न्नेयः । सुश्रुते तापशस्त्रोपनाहद्रवभेदेन चतुर्विधस्वेदलक्ष-
णानाह तप्ते रतयादिना अङ्गारैरित्यन्तेन तापस्वेदः । सिक-
तैव सैकतम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं तत्र तापस्वेदोनाम यः पाणि-
कांस्यकन्दकपालवालकावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्य चाङ्गतापो-
पल्लवः स्यादिराङ्गारैरिति । लेपेतादिना सुखोष्णैरित्यन्तेन
उपनाहस्वेदः । वातहरेष्वराचलांसैर्भद्रदाह्यादिभिश्च वाङ्मि-
त्रादिभ्युक्तेः सुखोष्णैर्लोपात् यः स्वेदलक्षः स उपनाहइत्यर्थः ।
एवमित्यादि स्वेकादिभिरित्यन्तेन द्रवस्वेदः पयोदुग्धं सुश्रु-
तेऽपि द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रवप्रकाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां
बावगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्यान्लघुतवसा-
न्लघ्वेज्रवगाह्यते सुखोष्णैः कषायैः परिसिञ्चेदिति । तप्तेरित्या-
दिना शिलाद्यैरित्यन्तेन वाष्पस्वेदः । शिलाद्यैरित्याद्युशब्दात्

तापोपनाहद्रववास्पपूर्वां स्वेदास्ततोऽन्यप्रथमौ कफे स्तः ।

वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ ७ ॥

इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

त्रिग्विधस्त्रिंशत् कफे सम्यक् संयोगे वा कफोत्पन्ने ।

श्लोषस्य मुत्क्षिप्तकफं मत्प्रमांसतिलादिभिः ॥

यथाधिकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।

कोष्ठं विभज्यभेषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

कपालेष्टकालोहपिण्डादोनां ग्रहणं अस्त्रैव विशेषणं तोये-
तरादि । सुश्रुते तु वास्पस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपि-
ण्डानग्निवर्णानङ्गिरासिञ्चेदितराद्युक्तम् । एषां स्वेदानां
विषयमाह तत इतरादि सप्तमग्रन्तात्तसि । तेषु स्वेदेषु मध्ये
आद्यन्तस्वेदौ वास्पस्वेदतापस्वेदौ कफे स्तः । द्वितीयइत्युप-
नाहोवायौ तृतीयइति द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च
भवति सुश्रुतेऽप्युक्तं तत्र तापोऽग्नस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मणौ
उपनाहस्वेदोवातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति ।
ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदोवातश्लेष्मणि वाते वेत्यनेनैव विरो-
धात् उच्यते पित्तशुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातश्लेष्मणीत्यादि
वचनं प्राधिकं ज्ञेयमिति ॥ ७ ॥

इति स्वेदाधिकारः ।

इहानां स्वेदस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि व्यक्तव्यानि ।
तत्र यद्यपि पञ्चकर्मेषु वक्षरेव प्राधान्यं यदुक्तं उपक्रमाणां
सर्वेषां साग्रणीरीति तथापि पञ्चकर्माणामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ

ब्रह्मदत्ताश्विद्रेष्ट्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सोषधिग्रामाभूतमङ्गास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमित्रर्षीणां देवानामष्टतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १ ॥

पूर्वार्कं पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्नितः ।

तन्मना जातहृत्तासप्रसैकच्छर्द्दयेत्ततः ॥

अङ्गुलीभ्यामनायस्तनालेन ऋदुनाथवा ॥ २ ॥

वमनविरेचनपूर्वकैव वस्तिप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरे-
चने एव प्रथममभिधातये तत्रापिवमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य
विरेचनात् प्राक् वमनमाह स्निग्धेत्यादि । सम्यक्स्निग्धस्निग्धं
पुरुषं भैषज्यमात्रां पूर्वार्कं पाययेदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
वमनस्य विषयमाह कफ इत्यादि कफे केवलकफे कफोत्पन्न
इति कफप्रधाने । श्लोत्रस्यमित्यादि श्वइत्यागामिदिवसे यदि
पुरुषोवस्योवमनार्होभवति तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्यादिभिः
कफ उत्क्रोशनीय इत्यर्थः । उत्क्रोशकफाय दीयमानं वमनं न
दुःखमावहति उक्तं हि कफे उच्छर्द्दयति ह्यदुःखमिति । मात्रा-
मित्यनपायिपरिमाणम् । मधुसैन्धवसंयुतामित्यनेन सर्वस्नि-
ग्धेव वमनयोगे मधुसैन्धवयोर्देयतां बोधयति । क्रोष्ठं विभज्येति
कोठाद्यपेक्षया मधु सैन्धवश्च स्त्रोत्रं बद्ध वा देयमित्यर्थः ।
मत्स्याभिमन्त्रितमित्युक्तमतोमन्त्रमाह ब्रह्मेत्यादि ॥ १ ॥

वमनौषधपानानन्तरीयविधिमाह पीत इत्यादि ।-तन्मना
इति वान्तमना । अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकीर्तितनखाभ्यां
कण्ठमभिसृग्न्निति शेषः चरकेऽपि सुपरिलिखितनखाभ्यां
कण्ठमभिसृग्न्नित्युक्तः । अनायस्त इति ऋदुःखदुना नालेने-
त्युत्पलनालेन ॥ २ ॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाहङ्गणेत्यादि अत्र

लण्णोद्भयसिन्धुत्ववचाकल्कयुतं पिवेत् ।

यष्टीकषायं सचौद्रं तेन साधु वमतप्रलम् ॥ ३ ॥

तण्डुलसलिलनिष्पिष्टं यः पीत्वा वमति पूर्वार्द्धे ।

फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरुजम् ॥ ४ ॥

चौद्रलीढं ताम्ररजोवमनं गरदोषमुत् ।

पञ्चकषायः ।

अटर्षं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचञ् ।

लण्णादीनां मिलित्वा कर्षः यष्टिकषायं यष्टिमधुकषायं कषायं च काप्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलादुके चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेदिति परिभाषया कार्यः न तत्र चतुर्भागावशिष्टः कषायः प्रस्थमात्रो भवति । चरके तु पूर्णं शरावं पिवेदित्युक्तमतो विरोधः नैवं चरके तु पूर्णं शरावमिति यदुक्तं तदेकशरावपानाभिप्रायेण तेनेह प्रस्थमात्रे कषाये शरावमेकं पीत्वा शेषकषायभागो रक्षणीयोऽयोगे सति पुनः पानार्थमित्यभिप्रायः एतच्च मात्राकथनं मन्दबुद्धेरनध्यवसायस्य स्यादित्येवं कथं क्रियते इति वस्तुतस्तु कोष्ठाद्यपेक्षयैव मात्रा कल्पनीयेति सिद्धान्तः । अथैव कोष्ठं विभज्य मात्रामित्युक्तं सर्वत्रैव वमनयोगे च षोडशं मधुसैन्धवं ज्ञेयम् । न चोष्णे मधु विरुध्यते इति वाच्यं वमनस्यापक्वस्यैव ऊर्जगमनात् जठराग्निपाके हि विरोधो भवति । दृढवैद्यास्तु अयोगे कदाचित् सम्भावनया मधु न प्रक्षिपन्त्येव ॥ ३ ॥

तण्डुलसलिलेत्यादौ ।— पानमपि तण्डुलजलेनैव । फलिनी प्रियङ्गुः तद्वल्कलं कर्षमानं मधुसैन्धवेऽपि कर्षमाने एतच्च दिङ्मात्रं तेन कोष्ठाद्यपेक्षया स्तोकं बद्धं वा त्रियते पानार्थं तण्डुलसलिलमपि शरावमात्रं पूर्णं शरावमित्युक्तः ॥ ४ ॥

चौद्रेत्यादौ ।— रसायनाधिकारोक्तताम्रयोगवन्मारित-

क्वाथयित्वा पिवेत्तोयं वान्तिहन्मदनाम्बितम् ॥

क्वाथद्रव्यस्य कुड्बं अपयित्वा जलादुके ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ ५ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूतम् ।

मधुयुतमेतदमनं कफपूर्णाशये शस्तम् ॥ ६ ॥

फलजीमूतकेक्षूकुटजाः क्षतवेधनः ।

धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ७ ॥

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सम्यग्-वमितः स इष्टः ।

इत्याखण्डेन्द्रियमार्गशुद्धौ तेनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाये ॥ ८ ॥

पुटितनैपाल- ताम्र-चूर्णं रक्तिपञ्चकं मधुना संमईय लेह्यम् ।

अस्य ताम्रयोगस्य वमनकारकत्वं वमनौषधभाषितत्वादेवेति

ज्ञेयम् । अटक्षेप्यादावपि पूर्वोक्तपरिभाषयैव क्वाथः कर-

णीयः । मदनफलन्तु कर्षमात्रं प्रक्षेप्यमित्याहुः पञ्चकषायः ॥ ५ ॥

निम्बकषायोपेतमित्यादौ गदः कुष्ठं फलिनीकुष्ठमधुकानां

मिलित्वा कर्षः मदनफलस्य च कर्षः सैन्धवस्य माषकचतुष्टयं

मधुनोऽष्टौ माषका इति प्रक्षेप्यवस्था इत्याहुः ॥ ६ ॥

वमनयोगेषु योगिकद्रव्याण्याह फलमित्यादि फलं मदन-

फलं जीमूतको देवदाली घोषकभेदः इक्षूकुक्षित्तम्बी क्षत-

वेधनः ज्योत्स्निका धामार्गवः पीतघोषः । एषा जीमूतादौ

नाञ्च फलं एते च दोषाद्यपेक्षया कल्कक्षायादिकल्पनया

वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह क्रमादित्यादि

क्रमादिति वचनेन यथोक्तक्रमलक्षणेन कफाद्यागमनं सम्यग्-

योगलक्षणमिति बोधयति । यतः कफादूर्ध्वं यदा पित्तं गतं

क्षान्तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः । किन्तु यदैवा-

भाषयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः । तच्च

दुग्धर्हिते स्फोटककोऽकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुणगात्रता च ॥८॥

हृत्कोष्ठमूर्च्छानिलकोपनिद्रायलादिहानिर्व्यमिति विद्यात् ।

ततः सायं प्रभाते वा क्षुडान् पेयादिकं भजेत् ॥ १० ॥

पेशं विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरयैकशच ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ११ ॥

पित्तानयनं कफानयनान्तरमेव भवति । इयमेवातप्रन्तिकी
शुद्धिरथभिचारिणी हृत्पार्श्वतयादिना यमनस्य नैसर्गिक-
शुद्धिमाह । सम्यगवमित-इष्ट-इतप्रन्वयः ॥ ८ ॥

दुग्धर्हित-इतयादिना अर्द्धहोकेनायोगकृतमनलक्षण-
माह । हृत्खाविशुद्धिरितयादि हृदयस्य तथा स्थानामिन्द्रि-
याणां स्रोतसामशुद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

हृत्कोष्ठेयादिना अतियोगलक्षणमाह ।— अतिवमित
इतप्रन्वयः आदिद्यद्देनैव वर्णस्वरादिग्रहणं वलातिहानिरि-
तप्रपि पाठः एतदनन्तरं किं पथ्यं देयं न वेति तानाह तत
इतयादि यस्य सम्यगयोगः क्षुवा च स्यात्तदा सायमन्यथा तु
प्रातः पेयादिकं भजेदित्यर्थः । भलेऽप्युक्तं वमितं लङ्घयेत्
सम्यक्शुद्धिं लिङ्गान्यलक्षणम् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं
कुर्यान्न लङ्घयेदिति ॥ १० ॥

तमेव पेयादिकममाह पेयमित्यादि पेयादिलक्षणञ्च
स्वराधिकार एवोक्तं व्याख्यातञ्च । विलिप्यग्नेर्विलेपीवचनः
अश्रुतयः स्नेहाद्यसंस्कृतः कृतस्तु स्नेहलवणादिमंस्कृतः
एवं रसेऽपि कृतताकृतयवस्या उक्तञ्च स्नेहाद्ये— अस्नेहलवणं
सर्वमश्रुतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणं कटुकैर्विना संस्कृतं कृत-
मिति । अस्नेहलवणमितीषत्स्नेहलवणवत्कृतमश्रुतयोपकल्प-
नोये तनुना तनुस्नेहलवणोपपद्येन संस्कृतं कृतम् । संस्कृ-

तमिति वचनाच्च समप्रसाधनं यावता भवति तावदेव लवणा-
 दिकं कृते देयमिति बोधयति । अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतोलुह-
 भवति उक्तं हि - अकृताख्योलुहास्तत्र तनुविष्टयते स हीति ।
 अकृतं कृतञ्चेति चकारोयमन्वाचयश्रिष्टः तेन कृतस्थानै-
 यत्वं बोधयति ततश्चाकृतावेव दूषरसौ लाघवाद्ग्निसन्तुल्यणार्थं
 देयौ कृतौ पुनरवस्थाविशेषादिति । अतएवोपकल्पनीये तनुना
 तनुस्नेहलवणोपपन्नेत्यनेन औदकलावर्णाकेत्यनेन च अकृ-
 तयोरेव दूषरसयोर्हानं साक्षादुक्तं कृतौ पुनरवस्थाविशेषनि-
 यतत्वाच्च साक्षादुक्तौ । तिरित्यन्नकालत्रयं द्विरित्यन्नकालद्वयं
 एकश-द्व्येकान्नकालं एतच्च तिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः
 सम्भ्रूयते । तथा तिरित्यादिपक्षत्रयञ्च प्रधानशुद्धिग्रादिशुद्धेषु
 त्रिषु यथाक्रमं योज्यं तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादिक्रमं प्रत्येकं
 त्रिः कर्त्तव्यः तेनान्नकालत्रये पेया, ततः परेणान्नकाल-
 त्रये विलेपी, ततः परेणान्नकालत्रये कृताकृतदूषयोरन्यतरेण
 सहितमन्नं ततोऽपि परो णान्नकालत्रये कृताकृतदूषयोरन्यतरेण
 सहितमन्नं देयमिति । द्वादशभिरन्नकालैर्वसनदिनसायाङ्गात्
 प्रवृत्तिं समरात्रेण पेयादिक्रमः समाप्यते । अन्नकालस्तु उत्सर्ग-
 सिद्धः सायं प्रातश्चेति अयमेव च क्रम-उपकल्पनीयेऽपि ततः
 सायाङ्गे लोहितशालीतण्डुलानामित्यादिना यावत् द्वादशे
 चान्नकालद्व्यनेनोक्तः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धे द्विः पेयादिक्रमः ।
 अवरशुद्धिशुद्धे चैकशः पेयादिक्रमोव्याख्येयः । एवञ्च मध्य-
 शुद्धिशुद्धेऽष्टान्नकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरन्नकालिकः
 क्रमोभवतीति व्याख्यान्तरञ्च अस्मादीयचरकतत्त्व-प्रदीपि-
 काया-मनुसन्धेयम् । यद्यपि प्रधानशुद्धिग्रा निःशेषदोषहरणा-
 दुद्दोर्थं पावकी-निरपवाद-एव भवति तथापि तत्र भूरिदोष-
 निर्हरणेन तात्कालिकाशयक्षोभादग्निमान्द्यं महदेव संभव-
 ताति तेनात्र पेयादिक्रमश्चिरं क्रियत इति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाच्चत्वार-दृष्टावमने षडष्टौ ।

इथेव ते द्वित्रिगुणाविरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥१२॥

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्द्धं कफान्तश्च विरेकमाहुः ॥१३॥

द्वित्वान् सविट्कानपनीयवेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ।

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षये ॥

इदानीं प्रधानशुद्ध्यादिज्ञानार्थं तल्लक्षणमाह जघन्य-
त्यादि ।— जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं चत्वारः षडष्टौ
वेगा-चक्ताः तेन चतुर्भिर्व्यंगैः यच्च वमनं तज्जघन्यं यत्तु षड्-
भिक्षाक्षयमं यत्त्वष्टाभिक्षात् प्रवरम् । तथा विरेकेऽपि जघन्य-
इयवेगाः । मध्ये तु विरेचने द्विगुणादयं त्रिंशदित्यर्थः ।
प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणादयं त्रिंशदित्यर्थः । वेगसंख्या-
भेदेन जघन्यादिभेदप्रभिवाय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य
जघन्यमध्यप्रवरां क्रमेणाह प्रस्थस्तथेति । जघन्ये विरेके द्विगुणः
प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति ॥ १२ ॥

पित्तान्तमित्यादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रवृत्त्यन्तोप-
खक्षितामातग्रन्थिकीं शुद्धिं तथा वमनस्य तु दोषमानभेदो-
पखक्षितां मानिकीं शुद्धिमाह ।— पित्तप्रवृत्तिरन्ते यस्य
तत् पित्तान्तं एवं कफान्तमपि ज्ञेयम् । विरेकादर्द्धमित्यनेन
वमनस्य दोषप्रमाणोपखक्षितातग्रन्थिकी शुद्धिरक्ता । जघन्य-
मध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्तथेत्यादिना यदोषमानमुक्तं तदपेक्ष्य
वमनेऽर्द्धमित्यर्थः । तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एकः मध्ये तु सार्द्ध-
प्रस्थः प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति । एतेन वैगिकी मानिकी
चातग्रन्थिकी चेति शुद्धित्वयुक्तम् । इत्याहंतेत्यादिना चा-
ह्निकी शुद्धिः पूर्वमेवोक्ता, तेन चतुर्विधशुद्धिचरकेणोक्ता
प्रपञ्चस्य वचनस्य चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय-इति ॥१३॥

वमने विरेचने च यथा दोषमानं कार्यं तदाह द्वित्वानि-

साङ्गं त्रयोदशपक्षं प्रस्थमाह्वयनीषिणः ।

अयोगे कर्तुं कार्यं पुनर्वापि विशोधनम् ॥

अतिवान्तं वृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ।

उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ।

वमनेतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ १४ ॥

न वामयेत्तेमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुररोगपीडितम् ।

क्षूलक्षतक्षीणकृशातिवृक्षानर्शोर्हिताक्षेपकपीडितांश्च ॥

रुद्धे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छतप्रयोज्जं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मेतुष्यं न वामयेद्दृष्टेऽसि चातिवृद्धं ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथितावास्याये च विषातुराः ।

अतुप्रत्यनकफाये च ते च स्युर्मेधुकाम्बुना ॥ १५ ॥

इति वमनाधिकारः ।

नगादि द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां द्वित्वा, द्वित्वानित्यव-
वस्थितपरिभाषया मूलभागस्य मेयतां दर्शयति । वमने तु
पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषोमेयः पूर्वन्तु विरेके
प्रस्थ द्रुतप्रक्तं अतत्प्रत्यस्वरूपमाह वमने चेतगादि । अमेय
वमनयोगातिद्वोगचिकित्सा माह अयोगद्रुतगादि । विशोधनं
वमनं विरेचनञ्च । लेहैरिति शक्तूनां मन्थैः । अतिवाम्नौ च
विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १४ ॥

अवास्यानाह न वामयेदितगादि ।— अवास्यान्वेगोक्ता-
नामप्यातप्रयिकव्याधौ वमनमाह एतेऽपीतगादि ॥ १५ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।

अन्यथा योजितं ह्येतद्गृहणी गदकृन्मत्तम् ॥ १ ॥

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मथ्यमः समदोषत्वादयोज्या मातानुरूपतः ॥ २ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥ ३ ॥

वमनानन्तरं विरेचनस्य विधानाद्वमनमभिधाय विरेचन-
माह स्निग्धेत्यादि ।— स्निग्धस्निग्धायैति वमनानन्तरमपि
स्निग्धस्निग्धाय तदुक्तं — कर्मेणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे
पुनः । स्नेहस्नेहौ प्रयुञ्जीत संशोधनमनन्तरमिति । अन्यथेति
वमनं विना । सुश्रुतेऽप्युक्तं — अवान्तस्य हि सामाग्नौ रिक्त-
स्यापि सतोऽधः सन्धं स्नेह्याग्रहणीं हृदेयेदिति । अथच
विरेचनयोगः पूर्वाक्रमतिक्रम्यैव देयः । उक्तं हि वाभटे —
स्नेहप्रकाले गते ज्ञावा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेदिति ॥ १ ॥

माताविध्यर्थं कोष्ठक्रममाह पित्तेनेत्यादि ।— माता
योज्यानुरूपतइति चक्षौ चक्षौ क्रूरे तीक्ष्णा मध्यमे मध्यमा
इत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । त्रिवृच्च श्रेष्ठत्वादरुणमूला
ग्राह्या एवमन्यत्रापि यदाह सुश्रुतः — अरुणाभं त्रिवृच्चूर्णं
श्रेष्ठमाहुर्विरेचन इति । इति । अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा-
त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यं लेहत्वमात्रकारकं क्षौ-
द्रम् । त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति तच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि
मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे

त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छेष्टं विरेचनम् ।

क्षित्वा द्विवृच्चूर्णं परिलिप्य कक्षैस्त्रिभण्डिजातेः पिरवेद्यः रज्ज्वा ॥

पक्कनु सम्यक् पुटपाकयुक्तेषां खादेत्तु तं पिप्पलीनागरी सुधीतम् ॥ ४ ॥

पिप्पलीनागरच्यारं श्यामा त्रिवृतया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृतम् ।

मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणतयसमा त्रिफला तत्समानि च ।

च्यारदण्ड्याविडङ्गानितच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥

यावता सौरभ्यं स्यान्नावदेव त्वक्पत्रं देयमिति । त्रिवृच्चूर्णं

८ शर्करा मा ८ गुडत्वक्तेजपत्रमरिचं प्रर ७ ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि चरकस्य पूर्वैव देवात्तापि त्रिवृत्प्रमाणं
ज्ञेयम् । क्षित्वेत्यादि ।— चरकस्य त्रिभण्डी त्रिवृत्ताभेदः

पुटपाकयुक्तेषां काश्मल्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टनकदावले-
पननिर्धूमाङ्गारलोषणादिना ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।— च्यारोयवच्यारः श्यामेति श्याममूला
त्रिवृतम् । त्रिवृदित्यत्र मूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटु-

त्वमात्रकारिका मात्रा तेन पिप्पलीचूर्णं माषा २ शुण्ठीचूर्णं
माषा २ च्यारादितयस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयं ततोमिलित्वा
कर्षोलोह्यः एवमन्यत्राप्युक्तमित्याहुः ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादि ।— एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः ।
हरीतकी मा ४ विडङ्गादितयस्य प्रमा २ त्रिवृत मा ५ मरिच
मा १ एवं मिलित्वा कर्षमात्रं गोमूत्रपलेनालोष्य पेयमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणतयेत्यादि ।— त्रिवृत्ताचूर्णं मा १२ त्रिफला-
चूर्णं प्रमा ४ यवच्यारादीनाञ्च प्रमा ५ मिलित्वाचूर्णात् कर्ष-

लिङ्गाद्गुडेन गुडिकां कृत्वा वायुपयोजयेत् ।
कफघातहतान् गुल्मान् शीतोदरभगन्दरान् ॥
इत्यन्यानपि चाप्येतन्निरपाय विरेचनम् ।

अभयाद्योमोदकः ।

अभयापिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुखविडङ्गामलकानि च ॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षतश्च तथा ।
षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिततो भवेत् ॥
सर्वं सुवूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
खादेत् प्रतिदिनद्वैकं शीतशानुपिवेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापाश्वरजान्तथा ॥
पृष्ठात्तिम्ब्रतलच्छश्च दुर्नामभगन्दरम् ।
अश्वरीमेहकुष्ठश्च दाहशोथोदराणि च ॥
यज्ज्ञाणं च कुश्रोरोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः ॥
एरण्डतैलं त्रिफलाक्वायेन द्विगुणेन च ।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ७ ॥
स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसं प्रसादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ ८ ॥

मेकं ग्रहीत्वा घृतमधुभ्यां लेह्यं गुडिकापक्षे तु पुराणगुड तो १
एतच्चिह्नादिचूर्णेन समं विमर्दय कर्षमाना गुडिका कार्वा
तमोदकमनुपेयम् । अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

विरेकस्ययोग्यलक्षणमाह स्रोतोविशुद्धीत्यादि । अर-
कस्य चूर्जोऽग्निरिति बलवानग्निरित्यर्थः । अनामयत्वमिति

स्यात् स्नेहापित्तानिलसंप्रकोपः सादृश्याग्नेर्गृहता प्रतिष्ठा ।
 तद्वा तथा छर्द्दि ररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्बिरिक्ते ॥२॥
 कफाश्चपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्तप्रक्रमईक्षमवेपनाद्याः ।
 निद्राबलाभावतमः प्रवेशाः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥
 मन्दाग्निमन्दीयमसद्विरिक्तं न पाययेत्तद्विवसे यवागूम् ।
 पित्रथये तद्विवसे तु सायं पेशाक्रमो वान्तवद्विष्यते तु ॥१०॥
 यथागुरग्निक्षृण्वगोमयाद्यैः सन्ध्यामाशो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वसञ्चल्यैव शुद्धस्य पेशादिभिरन्तराग्निः ॥
 कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
 क्षिग्धोष्णलवणैर्व्यायोरप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
 चण्णाम्बु खेदयेच्चास्य पायितापेन चोदरम् ॥ ११ ॥

विरेचनजेतश्च दोषजनितविकारव्यपगमः । क्रमेण विट्पित्ता-
 दीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रापि यथोक्तक्रमलक्षण्येन
 विट्पित्तादिप्रवर्तनेन सम्यगविरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्ववदेव
 ज्ञेयम् । अत्रापि पूर्वार्द्धेन विरेकस्य लैङ्गिकी शुद्धिः द्वितीया-
 र्द्धेन पुनरात्यन्तिकी शुद्धिरिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

स्यादित्यादिना पद्येनायोगक्षतलक्षणमाह न च वाता-
 नुलोम्यमित्यादि वातविवञ्चइत्यर्थः । गुरुतेति कोष्ठस्य
 गात्रस्य च ॥ ९ ॥

कफेयादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह ।— क्षयशब्दः
 कफादिभिः प्रत्येकं संश्रयते अभयशब्दोऽपि निद्राबलाभ्या-
 मिति । अतिविरेचित-इत्यन्वयः । अत्रैव यद्यग्निमान्यादिकं
 स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवागूर्हये-
 त्याह मन्दाग्निमित्यादि सुश्रुतस्य विपर्यय इत्यग्निमान्या-
 भावे पेशाक्रम — इति पेशां विलेपीमकृतमित्यादिनोक्तः ॥१०॥

उक्तपेशाक्रमस्य फलमाह यथेत्यादि । इदानीं दोषभेदा-

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भूक्तान्येदुः पुनः पिबेत् ।

अहदक्षेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहृतः ॥

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्तेदैर्बिरेचनम् ।

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १२ ॥

दुर्बलः शोबितः पूर्वमल्पदोषः कृशोनरः ।

अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृदुल्पमौषधम् ॥

रुक्षवह्निलक्ष्मणकोष्ठव्यायामसेविनाम् ।

दोष्माग्नेनाश्वभैषज्यमविरेच्यैव जीर्ण्यति ॥

तेभ्योवस्तिं पुरा दद्यान्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ १३ ॥

द्विरेकमाह कषायेतयादि बाभटस्य वायोरिति छेदः । अप्रवृत्ते

तु पुरीषादौ उष्णाम्बु पाययेदिति योज्यम् ॥ ११ ॥

अतःप्रन्ताल्पप्रवृत्ते दोषे अपरस्निग्धहनि विरेकमाह
उत्थान इतयादि ।— उत्थानं मलप्रवर्त्तनं पुनः पिबेदिति तत्र
विरेचनमिति शेषः । यदि पुनरसम्यक् स्निग्धकोष्ठोभवति
पुमान् तदा दशाह्वादूर्ध्वं विरेचनं पिबेदित्याह अहदक्षेहकोष्ठ-
इत्यादि । अहदक्षेहकोष्ठ इति असम्यक्स्निग्धकोष्ठ-इत्यर्थः ।
स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति येन मात्वाभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत्
तत् स्मृत्वा परिहर्तव्यः ॥ १२ ॥

दुर्बलादिषु यादृशरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह दुर्बल-
इत्यादि ।— दुर्बलोऽन्तःशक्तिहीनः कृशः क्षीणमांसः । अर्द्धमिति
अर्द्धवीर्यम् । अत्यन्तवातविष्टम्कोष्ठादौ यथा विरेचनं कार्यं
तदाह रुक्षे इत्यादि ।— रुक्षादयः कोष्ठेन सार्द्धं सम्बध्यते ।
अविरिच्यैवेति विरेकमकृत्वा । वस्तिर्निरुहइति केचित् । अन्ये
तु निरुहापेक्षया स्नेहवस्तेर्व्यातप्रशमकत्वेनानुवासनमत्र वस्ति-
शब्दार्थ इत्याहुः । अन्ये दूभयमपीत्याहुः ॥ १३ ॥

अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रुचं स्निग्धे ऽतिशस्यते ।

विरुध्यस्नेहसामग्रन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत् ॥ १४ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ॥

सौवीरपिष्टान्नवल्कलाभिलेपोऽतिसारहा ॥ १५ ॥

अविरेच्यावालवृद्धान्तभीतनवज्वराः ।

अल्पाग्नप्रधोगपिप्तास्त्रक्षतपायुतिसारिणः ॥

इदानीं वदस्मिन् प्रयोज्यं तदाह अस्निग्धेत्यादि ।-अस्निग्ध-
इतीषत्स्निग्धे रुचं स्निग्धेति शस्यत-इत्यतिस्निग्धे रुचं
रेचनं शस्यत-इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इदानीं रेचनातियोगचिकित्सायाह पद्मकेत्यादि । ननु
अयोगातियोगवत् विरेकमिथ्यायोगचिकित्सा कुतो नोक्ता सत्यं
दोषाणां हि प्रवृत्तौ चतुर्विधेव गतिर्भवति सम्यक्प्रवृत्तिरति-
प्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिश्चेति । अत्राल्पप्रवृत्त्यप्रवृत्तिश्चेति
त्वयोगग्रहीत-एव वा प्रतिलोभ्येन प्रवृत्तिर्मिथ्यायोगत्वेन
वाच्या साग्निमपेक्षितस्य दोषस्याऽप्रवृत्तिकत्वादयोगान्तर्भूतैव
अतएवोक्तं चरके —अयोगप्रतिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्त-
नमिति । अतोवमनविरेचने मिथ्यायोगं नेच्छन्तीति कृत्वा
मिथ्यायोगचिकित्सितस्येत्यनुपादानं बोध्यम् ॥ १५ ॥

निषिद्धविरेकानाह अविरेच्या इति । -- आस्थापितो-
निरुद्धः अयञ्च निरुहान्तरं विरेकनिषेध औत्सर्गिकः । तेन
तेभ्योवस्तिं पुरा दद्यादित्यादि विशेषविधिना तदपवादोऽप्रयुज्यत-
एव किञ्चा निरुहान्तरं हि विरेकनिषेधः सप्ताहाभ्यन्तर-एव
ज्ञेयः । सप्ताहादूर्द्ध्वन्तु विरेकोविहित-एवेति विधिनिषेधयोः
कालभेदेन न विरोधः उक्तं हि चरके-नवोविरिक्तस्तु निरु-
द्धदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धे निरुद्धे च विरे-

सशल्या-स्थापित-क्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।

गर्भिणी नवसूता च दृष्टान्तोर्जीर्णवानपि ॥ १६ ॥

इति विरेचनाधिकारः ।

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोत्पन्नेषु दोषेषु वाते वा वक्षिरिष्यते ।

अथोचतात् पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ १ ॥

चनञ्चेति वदन्ति । अन्ये त्वेतिद्विराधभियेव तेभ्योवक्षिं मुरा
दद्यादित्यत्र वक्षिशब्दस्यानुवासनार्थमाहु रिति प्रागेवोक्तम् ॥ १ ॥

इति विरेचनाधिकाः ।

विरेचनात् सप्तरात्रगते जातवलाय वैकृताहाराय
सायाह्ने सम्यग्देवोऽनुवासनद्व्यनेनानुवासनस्य विवेचनी-
यानन्तरीयत्वमुक्तं अतोविरेचनाधिकारमनु स्नेहवक्षिर्विचारः
प्रसूयते अनुवसन्नपि न दूष्यति अनुदिवसं वा दीयते इत्यनु-
वासननिवृत्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतोवक्षिर्वि-
षयमाह वातेतत्रादि वाभटस्य यद्यपि सुश्रुते — वक्षिर्वीते
च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यतद्वतप्रनेन पित्तकफरक्ता-
नामपि वक्षिविषयत्वमुक्तं तथापि वक्षिर्वीतहरणमिति वच-
नात् प्राधान्येन वायोरेव वक्षिविषयत्वं पित्तकफयोस्तु वात-
स्थानगतयोस्तथा स्वस्थानस्थितयोर्वीतानुबन्धयोर्वी वक्षिविष-
यता । यदाह चरकः—पित्तव्या कफपित्तव्या पित्ताशयगतं
हरेत् । च्छंसनं विन्मलान् वक्षिः पक्वाशयगतान् जयेदिति ।
तथा एकोपकर्षतप्रनिबलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं
तृतीयः । रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्द्वैतवक्षिः प्रसादयति
दोषहरणेनानुलोमयति । अत्र निरुहाङ्गस्यानुवासनस्य

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वाच्चूयकोष्ठस्य क्षिप्रसृज्जमथोत्पतेत् ॥

षट्पल्ली च भवेत् श्रेष्ठा मध्यमा त्रिपल्ली भवेत् ।

कनीयसी सार्द्धपला त्रिधा मातानुवासने ॥

विधानं तदाह यथेत्यादि उचितादभ्यसात् पादहीनं चतु-
र्भागहीनम् । वस्तिर्हि द्विविधा अनुवासननिरुहभेदात् । स्नेह-
वस्तिरनुवासनं कषायवस्तिर्निरुहः । तत्र निरुहाङ्गस्यानुवा-
सनस्य विधानम् ॥ १ ॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्तिर्न देयइतयाह न चेत्यादि
स्नेह-इति स्नेहवस्तिः अत्रैवोपपत्तिमाह सूक्ष्मत्वादित्यादि ।
विदग्धधात्रे तु वस्तिर्न देयः उक्तं हि — सदानुवासयेच्चापि
भोजनित्वार्द्रपाणिनम् । प्वरं विदग्धमुक्तस्य कुर्यात् स्नेह-
प्रयोजित इति । उत्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधानुवास-
नमात्रामाह षट्पल्लीतयादि अर्धपलेति सार्द्धपलमेक-
मित्यर्थः । एतच्च षट्पलादिमात्राविधानं क्रमेणैव विधेयम् ।
न त्वेकदिन-एवेतयाह प्रागितयादि ।— आद्ये षट्पलस्नेहे
गुरुमात्रारूपे प्रथमं पक्वस्नेहस्य द्विपलं ततोदिनैकं विश्राम्य
पलार्द्धेन वृद्धिः एवं क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट्पलानि
व्युः । अन्तरालदिवसाश्चाष्टानतोमिलित्वा सप्तदशयासरा
भवन्ति । द्वितीये मध्यमे त्रिपलइति यावत् । तत्पलमादौ
देयं तत-एकैकदिनं विश्राम्य अक्षेण कर्षेण वृद्धिः । अत्रापि
नवभिः स्नेहपानदियसैः पलत्रयं पूर्यं तृतीये कनीयसी सार्द्ध-
पले आदौ कर्षइत्यं तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितै-
रित्यष्टाभिः कर्षैर्वृद्धिः कार्य्या । अत्रापि तावद्भिवेव स्नेहदान-
दिवसैः सार्द्धपलमानं पूर्यं ते । इयमेव कनीयसी मात्रा निर-
पाया सर्वलौकिकी सर्वकालिकी वृद्ध्यवधारसिद्धा च उक्तं

प्राग्देयमाद्यो द्विपक्षं पक्षाईर्द्विर्द्वितीये पक्षमप्यट्टहिः ।
 कर्षद्वयं वा वसुमाषट्टद्विर्वैस्तौ तृतीये क्रम-एष उक्तः ॥
 स तु सैन्धवचूर्येन यताह्वेन च संयुतः ।
 भवेत् सुखोष्णञ्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥
 विरिक्तञ्चानुवास्याञ्चेत् सप्तरात्रात् परं तदा ॥ २ ॥
 सुवर्णरूप्यतपुताम्ररीतिकांस्थायसास्थिद्रुमवेनुदन्तैः ।
 नक्षैर्बिषागैर्भैषिभिश्च तैस्तैः कार्ष्णीणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ३ ॥

हि चरके — घर्षेऽयायामभाराध्वयानस्त्रीकर्षितेषु च । दुर्बले
 वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा हितः । क्लासायाः स्नेहमा-
 त्रायामात्रावस्तिः समो भवेत् । क्लासायाः स्नेहमात्रायाथो-
 ञितोऽस्तिमात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि स्नेहदानदिनानि
 नवेतुप्रत्यर्गः । तेन नवदिनादर्वागपि यदि स्नेहश्चक्षणं भवति
 दिनत्रयेण चतुष्टयेन वा तदा तावतेवानुवासनं समाप्यते
 अनुवासनानन्तरञ्च न दीयते । न च स्नेहः केवलोदेयः तदा
 केनाप्युपहित-इत्याह सत्त्वित्यादि सुश्रुतस्य चूर्यमानस्य हन्तेन
 क्लिष्टितं यथा-चूर्णमाषः पक्षे स्नेहे सिन्धुजम्बयताह्वयोरिति ।
 चक्रस्तु भानुमत्यां सैन्धवयताह्वयोः प्रत्येकमहुक्तीत्रयाग्रसंदंश-
 ग्राह्यं मानमित्याह । सहसेति यद्यपि स्नेहस्य शीघ्रागमनं
 दोषायैव यदुक्तं योज्यः शीघ्रनिवृत्तेऽन्यः स्नेहस्तिष्ठन् कार्य-
 कृदिति तथापि, वक्ष्यमाणस्नेहनिर्गमनकालाधिक कालनिरा-
 सार्थं सहसेत्युक्तम् । तेन सहसेत्यस्य यामत्रयान्तरमेवेत्यर्थः ।
 विरेचनानन्तरं कियद्भिरशोभिरनुवास्या-इत्याह विरिक्त-
 इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं वस्तिमज्जिका यैर्द्रव्यैर्बिधेया तान्याह सुवर्णेत्यादि
 चरकस्य । तपु सीसकः रीतिः पिप्पलं अस्थि हस्तादीनां

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
 स्युर्मुक्तकर्कन्धुसतीनबाह्विहिराणि वक्त्या पिहितानि चापि ॥
 यथा वयोऽङ्गुलकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
 ऋजूनि गोपुच्छंसमाकृतीनि हस्त्यानि च स्युर्गुडिकासुखानि ॥

दन्तश्च दक्षिणः विषाद्यैर्महिषादिमृकैः मणिभिर्गोमेदकादिभिः
 सुकर्णिकानीत्यत्र त्रिकर्णिकानीति केचित् पठन्ति त्रिकर्णिका-
 त्वच्चाग्रे वक्ष्यति । एवं नलिकावस्तिगतस्त्रैश्चकषायादि द्रव्य-
 नेतृत्वाच्चेतमिति संज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं तत्रैवप्रमाणं वयोभेदाङ्गुलमाह षड्विंशत्यादि षड्-
 वर्षबालस्य स्वाङ्गुलेन षड्ङ्गुलं नेत्रं कार्यं एवं विंशतिवर्षस्य
 द्वादशाङ्गुलं तथा द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलमिति यथासंख्यमन्वयः ।
 मनु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षान्तं तथा षड्वर्षादूर्ध्वमेकादशवर्षं
 तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं ततोऽपि सप्ततिं यावत् किय-
 न्मानं नेत्रं कार्यं अत्राह एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षं यावत्
 षड्ङ्गुलमेव नेत्रं तथा सप्तवर्षादूर्ध्वं जनविंशतिवर्षप्रभृति
 अष्टाङ्गुलं नेत्रं एवं विंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं
 कार्यं सप्ततिवर्षं यावदिति अत्राचार्यः व्युत्क्रमाभिधानसा-
 मर्थ्यादेव ज्ञेयते । यतः षट्संख्यां निवेष्ट्याष्टसंख्यानिवेशो
 युज्यते ततो द्वादशसंख्येति अतोव्युत्क्रमाभिधानवलादेव तदा-
 स्योपलम्भ-इति । अस्मादेव व्युत्क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्ध्व-
 मेकादशवर्षं यावत् तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं यावत्
 नेत्रप्रमाणं विकल्पोऽस्तेष्वेति निदर्शयति तेन सप्तवर्षादौ प्रति-
 वषमेवाङ्गुलतृतीयभागवृहत्या द्वादशवर्षादष्टाङ्गुलं भवति तदा
 द्वादशवर्षादूर्ध्वमपि प्रतिवर्षमर्द्धाङ्गुलवृहत्या विंशतिवर्षे द्वाद-
 शाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयं वामटेप्युक्तं—वीक्ष्य वर्षान्तरे तु वयो-
 वल्लयरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेदिति वर्षान्तरेष्विति षड्द्वाद-

स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने द्वे ।
 चारुवोमाहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरोवक्षिरजस्य वापि ॥
 हृदयगुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुच्छदुः सुशुद्धः ।
 वृणां वयोवीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवहसूतः ॥ ४ ॥

यादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः सुश्रुते तु
 साम्बत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रमानमुक्तं पञ्च-
 विंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलमित्यनेन तथा वाभटेऽपि-
 ज्जनेऽर्धे पञ्चपूर्णेऽस्मिन् आसप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् सप्तमे 'सप्त
 तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नवेत्यनेन च यो नेत्रमाणभेद उक्तः
 सोऽप्यदूरान्तरत्वान्नयिरोधमावहतीति । एषाञ्च नेत्राग्रम्
 कीदृशं कार्यं मित्याह स्युर्मन्त्रेत्यादि षड्द्वादशाङ्गुलानि यथा-
 संख्यं मुक्तकर्कन्धुसतीनवाहिकिद्राणि कार्याणि स्युः । कर्कन्धु-
 शब्देनेहतदक्षि मृच्छते उक्तं हि सुश्रुते कोलास्थिमात्रकिद्र-
 मिति कर्कन्धुश्च मृगालकोलिः । वृहद्वदरास्थिग्रहणे तु कनि-
 ष्ठाप्रमाणाग्रे तद्वहनं नार्हति । अन्ये तु एवं विरोधं पश्यन्तो-
 वदरास्थिमज्जानमिह कर्कन्धु शब्देनेह ग्राहयन्ति । सतीनोव-
 र्तुलकलायः । वर्त्या पिहितानोति द्रव्यान्तरप्रवेशवस्तिद्रव्य-
 निर्गमननिरासार्थं वस्त्रादीनां वर्त्या पिहितमुखानि
 कार्याणि । यथावय इति यस्मिन् वयसि यन्नेतं विहितं यद्वयः-
 स्थस्यैव वृद्धाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं मूले चाग्रे तुल्यपरि-
 परिमाणार्हं नेत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठं वृद्धाङ्गुष्ठं ऋजू-
 नीत्यादिना नेत्राकृतिमाह गोपुच्छाकृतित्वञ्चैषां मूलस्थौल्या-
 दग्रे तनुत्वादिति श्लक्ष्णानीत्यर्कशानि गुडिकामुखानीति
 गुडिकाकारवर्त्तुलं मुखं येषां तेन वर्त्तुलमुखतया अतीक्ष्ण-
 मुखानि । सुकर्णिकानीति पूर्वमुक्तं अतः कर्णिकाव्यवस्थामाह
 स्यादित्यादि नेत्रस्याग्रप्रदेशे यश्चतुर्थोभागस्तत्र एका कर्णिका

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चोक्तरे परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ५ ॥

कर्त्तव्या नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः । सूत्राश्रिते
वस्तिनि बन्धने द्वे इति नेत्रस्य सूत्रे तु चर्मपुटकबन्धनार्थं
कर्णिकाद्वयं कार्यमित्यर्थः । वस्तार्थं येषां सूत्रपुटकं प्राञ्चं
तदाह जारङ्गव इत्यादि जारङ्गव इति दृष्टगोभवास्तिरिति ।
यस्तिरिति सूत्रपुटकं कोषावरकचर्मोति केचित् । नटशिर
इति समुच्चुतशिरासन्ततिः कषायरक्त इति त्रि फलादिकषाय-
द्रव्यभावनया रञ्जितः अतएव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । वयो-
वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोभेदेन वत्सरादिरूपेण यथोक्तेन
यथावस्तिर्गस्यानुरूपस्तत्प्रमाणोभवति स तस्य नेत्रे बन्धनीयः
सुवहसूत्र इति सहृदबन्धसूत्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्यपि षट्पत्नी तु भवेज्ज्येष्ठेत्यादिनानुवासनमात्रा सूत्रैव
तथाप्यनुवक्तव्यविशेषार्थं पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या सा च
निरुहमात्रातिदेशेन वाच्या अतोऽनुवासनाधिकार एव प्रथमं
निरुहमात्रामाह निरुहमात्रेत्यादि वाभटस्य प्रथमे वत्सरे
निरुहमात्रा प्रकुञ्चः पलमित्यर्थः । परमिति दत्तरात् पर-
मिति, प्रतप्रब्दं प्रकुञ्चेन पलेन द्विः कार्येति यावत् । षट्-
प्रसृता द्वादशपञ्चानि भवन्तीत्यर्थः । प्रसृत्यन्तु पलहवमिति
इतेन प्रत्यब्दं प्रकुञ्चद्वया द्वादशभिर्वर्षैः षट्प्रसृताभरन्ती-
त्यर्थः द्वादशेतिच्छेदः । तत इति द्वादशवर्षादूर्ध्वं प्रतप्रब्दमेकैकं
प्रसृतं कृत्वा वर्द्धयेत् यावद्द्वादशप्रसृता भवन्ती एतेन द्वादश-
वर्षानन्तरं त्रयोदशवर्षमारभ्य अष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षमे-
कैकं प्रसृतं द्वया द्वादशप्रसृतपूरणं भवति । अष्टादशस्योत्तरा-

यथायथं निरुहस्य पादोमात्रानुवासने ।

कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ॥

नातुप्रच्छिन्नेन चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ।

सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ॥

वर्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥

दशवर्षदेशीयस्य पुंसः सप्ततिरिति सप्ततिवर्षं यावत् द्वादश-
प्रसृतस्वरूपमेष मानं ज्ञेयमित्यर्थः । दशैवप्रसृताः परमिति
प्रतादं प्रसृतद्वया अष्टादशस्य अष्टादशवर्षस्य द्वादशप्रसृता
भवन्ति अतः सप्ततिवर्षपर्यन्तं द्वादशप्रसृता एव परं सप्ततिव-
र्षाद्द्वं दशप्रसृता एवेत्यर्थः । इत्यादौ पुनरर्द्धमात्रिकेण व्यव-
हारः तेन महत्तपि पुंसि षट्प्रसृता एव दीयन्ते द्वादशैरिति
ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इदानीमुक्तनिरुहमात्रादेशेन प्रकृतानुवासनामात्रमाह
यथायथमिथादि ।- यस्मिन् वयसि यस्मिन्ननुमानमुक्तं तस्मिन्
वयसि अनुवासनमानं यस्मिन्नुवाचतुर्थीशमित्यर्थः । एतेन
प्रथमवर्षीयस्य बालस्य उत्कृष्टं निरुहमानं पलमुक्तं तस्य
चतुर्थीशोऽर्धानुवासनार्थमित्यर्थः । एवं द्वित्रिवार्धिकबालादौ
द्वित्रिवार्धिकं बोध्यम् । ननु षट्पत्नी तु भवेज्जैष्ठ्यादिना पूर्वं
त्रिविधानुवासनमात्रोक्ता अतः पुनरन्यथैवेति विरोधः उच्यते
अष्टादशवर्षं यावत् द्वादश प्रसृतो निरुह उक्तः तस्य पतुर्थी-
शः षट्पत्न एव यथा द्वादशवर्षं प्रति षट् प्रसृता उक्ता एषां
चतुर्थीभागस्त्रिपत्न एव तथा षड्वर्षस्य षट्पत्नमितास्य पादः
सार्द्धपलमिति अत्रान्तरे एकद्वित्रिवर्षादौ चतुर्थीवर्षादौ च
ये मान भेदाः सन्ति तेषाञ्चोक्तमानानुसारेणोहः कार्यइत्येक-

उच्छ्वासप्र वक्षोर्वेदनं बद्धा हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततोनातिद्रुतबिलम्बितम् ॥

नातिवेगं नवा मन्दं सक्तदेव प्रपीडयेत् ।

सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ६ ॥

निरुद्धदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ।

ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानोवाक्शतं भवेत् ॥

वाक्यतया न पूर्वोपरवचनविरोधः । किञ्च घटपञ्जीत्यादि
वाक्यसुत्तममध्यमाधमवसानलशरीरभेदभिन्नसुखार्णसिद्धं त्रिविधं
मानमाश्रित्योक्तं तेन तत्रैकवर्षादिवयोभेदभिन्नमात्राभिधा-
नान्मन्यूनता दोष इति ज्ञेयः । इदानीं किम्भूतस्य तदनुवासनं
देयं इत्याह कतेत्यादि वाभटस्य शयनइति शब्दायाम् । वाम-
पार्श्वतइति वामपार्श्वेन सम्बिष्टं सुप्तं वामपार्श्वं शयनप्रयोज-
नञ्च चरकेणोक्तं यथा वामाश्रयोनिग्रहणी गुदश्च तत्पार्श्व-
संस्थस्य सुखोपकृष्टिः । क्षीयन्त-एवं वक्ष्यश्च तस्मात् सख्यं
शयानोर्हति वक्षिदानमिति । सकृधीति जङ्घा अपरमिति वामं
सख्य इति वामे वक्षिमिति बह्वर्चस्त्रैपुटाहितस्नेहयुक्तं नेत्रमेव
दक्षिणेनेति । हस्तेन उच्छ्वासस्य वक्षोर्वेदनं बद्धेति वक्षोस्त्रैपुटस्य
मुखं उच्छ्वासस्य उद्वाह्य पश्चात् बद्धेत्यर्थः । वक्षिसुखोच्छ्वासमञ्च
द्रवाभिघातजनितवातस्य निर्गमनार्थं उच्छ्वासस्य वक्षोर्वेदने बद्ध
इति पाठः । पृष्ठवंशप्रतीति पृष्ठवंशं कक्षीकृत्य तेन पृष्ठवंशागु-
सारेण कृजु यथाज्ञाप्तया नेत्रं प्रणयेदित्यर्थः । चरकेपि कृजुषु
पृष्ठवंशमित्युक्तं सक्तदित्येकवारमेव वक्षिपुटकान्तर्गतद्रव्यभागस्तु
न निःशेषोदेय इतःप्राह । सावशेषमित्यादि वायुशेषे हि तिष्ठ-
ताति निःशेषदाने हि पुटान्तर्गतो वायुर्गुदं प्रविश्य वक्षिमात्रा-
पवेदिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तानुवासनदानविधिं तिरुहेप्यतिदिशति निरु-

प्रसारितैः सर्वैर्गात्रैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति ।

आकुञ्चयेत् शनैस्त्रिभिः सक्थिबाहू ततः परम् ॥

ताडयेत्तल्लयोरेन त्रिंस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ।

स्त्रिचोच्चैनं ततः श्रोणिं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेच्छनैः ॥

इदानीं पीतग्रादि । इत्ते च स्नेहे यादृशेन स्नातव्यं यच्च कर्तव्यं तदाह ततस्तथादि सुश्रुतस्य वाक् कषणक्षरं तदुच्चारणं यतथा यावत् क्षणेन भवति तावत् क्षणमुत्तानोभूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः । अन्ये तु वाक्शतं षोडशशतमित्याहुः । प्रसारितैः सर्वैर्गात्रैर्वाङ्गजङ्घादिभिरितुप्रपञ्चक्षणे तृतीया एवं कृते किं स्नादित्याह तथेति ।— आकुञ्चयेदित्यादि सक्थिद्वयं तथा बाहू च त्रिराकुञ्चयेद्द्वय इति शेषः । आकुञ्चनान्यथानुपपत्त्यैव प्रसारणमपि लभ्यते । तेन पादद्वन्द्वं उद्वयं पादतलं वा विधत्त ततः संकोच्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः । उक्तं हि चरके— ईषस्व पादाङ्गुलीयुग्ममाञ्छेदिति । आञ्छेत् प्रसारयेदित्यर्थः । तत्र तु प्रसारणान्यथानुपपत्तौ वा कुञ्चनं लभ्यत इत्येकवाक्यता च ज्ञेया ततः परं बाहू च तदङ्गुष्ठद्वयञ्च विधत्त ततः संकोच्य प्रसारयेदिति । चरके तु बाह्वसंकोचप्रसारणे नोक्त इति शेषः । ताडयेदित्यादि स्त्रिचोच्चैनमित्यङ्केः । एनमातुरम् । तल्लयोः पादतल्लकरतल्लयोस्तथा स्त्रिचोच्च त्रिंस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ताडयेदिति सुष्टिना हन्यादिति एतच्च ताडनं अनुवासनस्नेहस्य शीघ्रनिःसरणं यथा न भूयादित्येतदर्थं क्रियते यदाह इदं वक्षः— इत्वा स्त्रिचो पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थमिति । ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्तदिति शय्यामित्यन्तरं प्रतीति शेषः । तेन शय्यां प्रतिश्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थ इति श्रीकण्ठः वयन्तु शय्यामित्यन्तरं तत्पाणिभ्यामित्यर्थः । तेन तत् पाणिभ्यां शय्यां ताडयेदिति योज्यं

एवं प्रणिहिते खौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ।

आसोर्णे शयने काममासीदाचारिकेरतः ॥ ७ ॥

योऽयः शीघ्रं निवृत्तेऽस्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ ८ ॥

सानिल सपुरीषश्च स्नेहा प्रतेप्रति बस्य वै ।

विना पीडां त्रिषामन्यः स सम्यगनुवासितः ॥ ९ ॥

उक्तं हि—इत्तेदत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिचौ । तत्
पाष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिस्तुक्षिपेदिति व्याचक्षते ।
श्रोणीं त्रिस्तुक्षिपेदिति पादयोर्भिष्टतश्रोणीं त्रिस्तुक्षिपे-
दित्यर्थः । एतदपि पाष्णिभ्यां शय्याताडनं स्नेहशीघ्रागमन-
रक्षणार्थमेव ज्ञेयं एतच्च शीघ्रागमनरक्षणार्थं कर्म यद्यपि-
पश्चादुक्तं तथापि स्नेहशीघ्रागमनेन वसेर्निष्प्रयोजनता स्या-
दिति कृत्वा प्रथममेव कार्यम् । अतएव भानुमतयां चक्रो-
प्याह स्तिचक्षेनमिति एतदपि पश्चादुक्तं तथाप्यभिधानक्रम-
तत्त्वमज्ञात्वा प्रथममेव ज्ञेयमिति मन्दायस इति अतस्त्व-
प्रतयायकरविच्छेपणादिशरीरचेष्टः काममासीदित्यनेन हृद-
वलोक्तगात्रमर्दनाङ्गुलीस्फोटादिकमिच्छतः कार्यमिति सू-
च्यते उक्तं हि—स्नेहेन पाष्णिग्रङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य
पात्रावयषाहजान्ताः । तांश्चावच्छेदित सुखं ततश्च निद्रासुपा-
सोतहृतोपशान इति । आचारिकेऽरतइति क्रोवादि वक्त-
नाद्याचारतत्परः ॥ ७ ॥

यदि तु स्नेहोदत्तमात्र एवातिमात्रत्वाद्विदोपेण निःस-
रति तदा किं कार्यमित्याह योऽय इत्यादि वाभटस्य शीघ्र
इति त्रियामादर्वाक् अत्र द्वितीयस्नेहदानमल्पभात्रयैव
विवेच्यम् । प्रथमस्नेहदानेनैव कोष्ठावलेपसिद्धत्वात् । सुश्रुते-
ऽयुक्तं तदाऽप्यल्पतरोदेय इति पूर्वोदत्तस्नेहादल्पतरइति ॥ ८ ॥

संज्ञकइत्यादिना सौश्रुतानुवासन सम्यग्योगलक्षणमाह
विना पीडां त्रिषामन्यइत्यत्र उपाचापौ विना शीघ्रमिति

काथार्द्धमात्रयाप्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।
पित्तोत्तरे कटुष्णान्धस्तावन्मात्रं पिबेदनु ॥
तेनास्य दीयते वक्त्रिर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ।

पाठे उषादाहः, चाषा पिपासा शेषमिति यामत्रयानन्तर-
मेवेतरर्थः ॥ ६ ॥

कोष्ठावलेपस्तेऽपाकार्यमाह काथार्द्धमात्रयेत्यादि ।- यस्य
पुरुषस्याग्नयाद्यपेक्षया यावान् संयमनः काथः समर्हति
तस्यार्द्धं धान्यशुण्ठीजलं षडङ्गविधिना कर्तव्यमिति चक्रः
ततश्च धान्यस्य द्वादशमाषकाः शुण्ठ्याश्च षट्चत्वारोवेति
मिलित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम् । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं न
प्रत्यङ्गं देयं किन्त्वैकान्तरमिति तदुक्तं—एकान्तरोपयोगेन
धान्यशुण्ठीजलं पिबेदिति । ऊर्ध्वगतस्तावदेकान्तरमेवानुवास-
नदानं, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते तस्मिन्नेव दिने
धान्यशुण्ठीजलं देयं अनुवासनदिने तु न देयं यदाह चरकः-
सुक्तस्नेहं द्रवोष्णञ्च लघुपथ्योपसेवनम् । भुक्तवान् मात्रया
भोज्य अनुवास्याख्यङ्गात् त्यङ्गात् । धान्यनागरसंसिद्धिं तोयं
दद्याद्विचक्षणः व्युषिताच्च निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जल-
मिति । व्युषितायेति अनुवासनस्नेहं दत्त्वा निशां व्युषिताये-
त्यर्थः । एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्नेहो न दीयते तस्मि-
न्नेव दिने धान्यनागरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति । कल्य-
मिति प्रातः । पित्तोलने तु दोषे धान्यशुण्ठीजलं हित्वा
कोष्ठाजलं देयमित्याह पित्तोत्तरमित्यादि तावन्मात्रमिति
काथप्रमाणम् । त्रियामस्यस्नेहस्य सम्यगनुवासनलिङ्गत्वं
वदुक्तं तदपवादमाह अहोरात्रादित्यादि सुश्रुतस्य अहोरा-
त्रादिति वक्षिप्रशिषानदिनरात्र्यभिप्रायेण तेन वामत्रयात्

अष्टोरात्रादपि स्नेहः प्रतप्रागच्छन्न दूष्यति ॥

कुर्व्यादक्षिगुणांश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ १० ॥

यस्य सोपद्रवं कुर्व्यात् स्नेहवक्षिरनिःसृतः ।

सर्वोत्पो वायतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ ११ ॥

अनायन्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।

परतोऽपि याममेक मनागच्छन्नपि स्नेहो न दूष्यति न व्यापदं करोतीत्यर्थः । वक्षिगुणानिति स्नेहनवृक्षणादीन् जीर्ण इति परिणतः अल्पगुणइति वायुग्निभ्यामभिस्त्रय पाकं न त्वा न सम्यक् स्नेहनादिकं करोति । वीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्या-
गच्छन्नेव स्नेहो यथोक्तगुणकारक इति भावः । पक्षाग्रयस्य-
स्यापि स्नेहस्य पाकोऽग्निप्रत्याशन्तया देहतेजसा च संगच्छत
एव अतएवोक्तं चरके — एवमाशुजरां स्नेहोवात्यम्बुसिक-
ताम्बिव । एभ्योऽन्येषां त्यक्त्वात् प्रायः स्नेहं पचति पावक-
इति ॥ १० ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथा निःसृतः समुदायेनैकदेशेन
वा यदि व्यापदं न करोति तदा तत्प्रवर्त्तनाय यत्नो न विधेय
इत्याह यत्नेत्यादि दृढवत्तस्य अनिःसृतोऽपि क्षाम्भारूपादिक-
सुपद्रवं न कुर्व्यादिति । अल्पोवायत इति श्लोकनिःसृतः
श्लोकश्चावृतइत्यर्थः । आवृतस्यापि क्षाम्भाद्रुपद्रवाकरणे
हेतुमाह रौक्ष्यादित्यादि ।—शरीरस्याल्परूक्षतया तिष्ठन्नपि
स्नेहोरूक्षशरीरं भावयन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु
सर्वोत्पो वा हत इति पठन्ति रौक्ष्याच्छरीरोद्धूतवायुनाहतः
प्रतिवहः स्नेहो निःसृतोऽपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः ।
उपेक्ष्य इति न तत्र वाताद्यावृतस्नेहप्रवर्त्तनी चिकित्साकार्ये-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

अनायन्तमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । हरेदिति शोधनवक्षि-

स्नेहवशावनायाते नान्यः स्नेहोविधीयते ॥ १२ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।

तदाङ्गसदनाधानमूलाः श्लासश्च जायते ॥

पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरुद्धम् ।

तीक्ष्णं तीक्ष्णोषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥

स्नेहवक्षिर्भिन्नेषु नाविशुद्धस्य देहिनः ।

स्नेहवीर्यं तथादत्ते स्नेहेनानुविसर्पति ॥ १३ ॥

अशुद्धमपि वा तेन केवलेनाभिपीडितम् ।

अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ १४ ॥

अनुवासयेत्तृतीयोऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्चतुर्थम् ।

भिरिति शेषः अतएवाह स्नेहवशावित्यादि सुश्रुतस्य नान्य-
स्नेहोविधीयत इति स्नेहातियोगभयात् शोधनवक्षिस्तुदीयत
एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सचिक्त्वित्तं व्यापदमाह अशुद्धस्येत्यादि अशुद्धस्येति
वमनेन विरेचनेन वा तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणं अन्ये तु
निरुद्धमित्यस्य विशेषणमित्याहुः । वमनविरेकाभ्यां शुद्ध-
स्यैव स्नेहवक्षिर्देयो न पुनरविशुद्धस्येत्याह स्नेहवक्षिरि-
त्यादि ।— कुतो न विधेय इत्याह स्नेहवीर्यमित्यादि
तथा दत्ते स्नेहे अविशुद्धदेहप्रसुक्ते स्नेहे सति स्नेहवीर्यं
यस्यानानुविसर्पति देहमिति शेषः । स्नेहमित्यत्र देहमिति
पाठे तथादत्त इत्यत्र स्नेहवशाविति शेषोवध्यः ॥ १३ ॥

अशुद्धस्य स्नेहवक्षिर्न देय इति यदुक्तं तदपवादमाह
अशुद्धमपीति केवलेनेति निरायरणेन अहोरात्रस्य काले-
ष्विति अहोरात्रेर्वा ये कालाः पूर्वाह्णं पूर्वेरात्रादयस्तेष्वि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

एकमनुवासनं दत्त्वा क्रियता कालेनानुवासनं देयमि-

यथा वा स्नेहपक्तिः सप्रादतोऽप्युल्लनमारुतान् ।

व्यायामनितप्रान् दीप्ताग्नीन् रक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ १५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्तोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्जप्रादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ १६ ॥

तथाच अनुवासयेदित्यादि वाभटस्य स्नेहपक्तिः स्यादिति चेदः । तमिति प्रथममनुवासितं तृतीये पञ्चमे वाचनि अनुवासयेत् अत्र सति वृद्धवाते तत्रहेऽनुवासनं देयं मन्दाग्नी । वृद्धकफ-
पित्ते तु पञ्चम दनेऽनुवासनमिति व्यवस्था । यथा वा स्नेह-
पक्तिः स्यादित्यनेनाग्नप्रपेक्षया उक्तकालातिक्रमोऽपि काव्यं
इति बोधयति । उल्लनवातादीन् प्रति तु प्रतप्रहमेवानुवासनं
देशमित्याह अतोपीतग्रादि अतोपीतितत्रहादिदेयानुवास-
नापेक्षयापीतार्थः । हारीतोऽप्याह वृद्धातिवृद्धं पवनस्य रूपं
दिनेदिने वक्षिमुदाहरन्तीति । सुश्रुतेऽप्युक्तं वक्षस्य वज्रवा-
तस्य स्नेहवक्षिं दिने दिने । दद्याद्द्वैद्यसतोऽन्येषामग्नप्रारोध-
भयात् तत्रहादिति । अनयैवोक्तरीतया निरूहानन्तरमनु-
वासनकालोऽपूरयनीयः । यदाह वृद्धवलः—तत्रहे तत्रहे
वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनञ्चेति । एवं यस्मिन्
दंष्ट्रे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि चरकादावेवानुसर्त्त-
व्यानि ॥ १५ ॥

क्रियन्तः स्नेहवस्तयः प्रयोज्यादृतग्राह इतीतग्रादि वाभ-
टस्य ननु त्रिचतुर्भिः स्नेहैरित्यनेन चतुःसंख्यवर्षादानं विधी-
यते तथा च विरोधः उक्तं हि चरके—वस्तीन् युग्मान् कुश-
लोविदध्यादिति युग्मवर्षादानञ्च प्रभाषादेवातोपकारीति
महर्षिवचनादुज्जीयते यथा युग्मेष्वहः सुपुत्तकामौ रंवेसेता-
मिति अयुग्मदानोपपत्तिश्चात्राति प्रसङ्गेतन्मुकयिताचार्येण
सतप्रमत्र त्रिचतुरैरित्यनेन युग्मवर्षादानमुक्तं तन्निरूहाह-

विष्टवानिलविष्मूत्रः स्नेहोहीनेऽनुवासने ।

दाहञ्चरपिपासार्तिहरश्चात्यनुवासने ॥ १७ ॥

स्नेहवाहिं निरूहं वा नैऋमेवातिशीलयेत् ।

स्नेहात् पित्तकफोत्क्षेपो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥ १८ ॥

तथा स्नेहनार्थं क्रियमाणानुवासनविषयं अयुग्मवक्षिदानान्तु
स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयमतोभिन्न-विषयतया न वि-
रोगः । त्रिधा चरके अयुग्मानितरस्य सान्तरानितरार्थः
तेन यत्नाद्वतानुवासनं देयं तदयुग्मकं निरूहान्तरितं कर्त्तव्यं
तेन नवसु एकादशसु वानुवासनेषु दत्तेषु यदि वायुर्न शास्यति
तदा तस्य मार्गावरणनिवृत्त्यर्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्य-
यानुवासनं देयमित्यर्थः । स्निग्ध-इत्यत्र देह-इति शेषः ।
एवमस्निग्ध-इत्यत्रापि । शोधनमिति निरूहविशेषश्च स्नेहन-
मित्यनुवासनम् ॥ १६ ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणमाह विष्टवेत्यादि सुश्रुतस्य
विष्टवान्यनिलविष्मूत्राणि यक्षात् स्नेहात् अनिलादिष्वन्यतर-
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परव्यवधानेन दोषमाह स्नेहवस्ति-
मित्यादि । चरकस्य एऽमेवेति परस्परान्तरितं उत्क्षेपः
पित्तकफोत्क्षेपः केचित्तु स्नेहात् पित्तकफोत्क्षेप-इति
पठन्ति । निरूहात् पवनात् भयमिति निरन्तरनिरूहेण
शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः ।
अनुवासनार्थं तैलं पक्वमेव ग्राह्यं नापक्वं यदाह हठवलः -
न चामं प्रणयेत् स्नेहं यदभिष्यन्दयेद गुदमिति । अनुवास-
नार्थं तैलं यद्यप्यस्त्रिन् प्रकरणे नोक्तं तथापि वातव्याध्याक्त-
मेव नारायणतैलादिकमिहाप्यनुवासनीयम् ॥ १८ ॥

अनास्थाप्ययेऽभिवेया नानुवास्याश्च ते मताः ॥ १२ ॥

विशेषतस्त्वमी पाण्डुकामलामेहपीनसाः ।

निरञ्जलीहविद्भेदी गुरुकौष्ठकफोदराः ॥

अभिर्यन्दभयस्थूलकिमिकोष्ठादप्रमावताः ।

पीते विधे गरेऽपचां स्त्रीपदी गलगण्डवान् ॥ २० ॥

अनास्थाप्यस्वतिस्त्रिग्वधः क्षतोरस्कौ भयं क्षयः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धोदत्तनावनः ॥

श्वासकासप्रसेकार्शोच्चिक्काध्मानाल्पवक्त्रयः ।

शूलपायुः कृताहारोवह्विच्छिद्रकोदरी ।

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ २१ ॥

नचैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेदुधः ।

येषामनुवासनं न देयं तानाह अनास्थाप्या-इत्यादि आस्था-
पनं निरूहणं अनास्थाप्या अनिरूह्या-इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिदेशेनानुवासनीयानभिधाय विशेषतो येनानुवास-
नीयास्तानाह विशेषत इत्यादि बाभटस्य कृताहारोऽप्यनास्था-
प्यत्वेन व्यक्तयः ततश्च—अनास्थाप्यायेऽभिवेयानानुवास्याश्च
ते मता इत्युक्तेः कृताहारस्यानुवास्यत्वं स्यादतस्तन्निरासा-
सार्थमतः निरूह-उक्तः । आढप्रमावत-ऊरुस्तम्भः । एषाश्च
पाण्डुादीनां अनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्म्मार्थसिद्धा-
वनुसन्धेया इह तु विस्तारभयान्नोक्ताः ॥ २० ॥

अनास्थाप्यानाह अनास्थाप्या-इत्यादि बाभटस्य अत्राप्य-
तिस्त्रिग्वधादीनां आस्थापनदोषास्तैवानुसन्धेयाः । मासान्
सप्त च गर्भिणीत्यतप्रन्तसंयोगे द्वितीया । तैर्नैकमासात् प्रभवति
सप्तमासपर्यन्तं वक्षिनिपेध इति ॥ २१ ॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्यविकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा
वमनादिविषयत्वेन प्रतिपादितेषु वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनि-

भवेत् कदाचित् कार्यापि निरुहापि मता क्रिया ॥ २२ ॥

छर्द्दिच्छद्गोश्लान्तं वमनं स्वे चिवित्सुते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुठिनां वस्तिकर्म च ॥ २३ ॥

इत्यनुवासनाधिकारः ।

अथ निरुहाधिकारः ।

अनुवासात् त्रिंशत्तनुं तृतीयेऽङ्गिनिरुहयेत् ॥ १ ॥

अयं निषेधयन्त्राह न चैकान्तेनेतयादि हृदयलस्य । निर्दिष्टे-
ऽप्यर्थे एकान्तेन नाभिनिषेधेत् यथोक्त एवार्थः कार्य-इति
निर्जन्धं न कुर्यादित्यर्थः अथ किमर्थं यथोक्तार्थस्यैवार्थ-
स्यावधारणं न त्रियत-इतयाह भवेदित्यादि यतो-विरुद्धत्वेन
शास्त्राभिमतपि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्या भवेत् ।
चरकेऽप्युक्तं उत्पाद्यते हि सावस्था देयकालबलं प्रति । यस्यां
कार्यमकार्यं स्यात् कर्मकार्येषु वर्जितमिति ॥ २२ ॥

इदानीं निषिद्धमध्यवस्थावशेन क्रियत इत्युपदाहरणमुप-
न्यस्य दर्शयति छर्द्दिच्छद्गोश्लान्तादि ।— वाभट्टस्य । अवामया-
दीनामपि छर्द्दिच्छद्गोश्लान्तां वमनं स्वे चिकित्सिते छर्द्दिच्छद्गोश्लान्तादि चिकि-
त्साध्याये अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः । अवस्थां प्राप्य
निर्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्धविधानं सामान्यतस्त्वं
निषेध इति । उत्सर्गापवादतया निषेधे निषिद्धकरणयोरवि-
रोध इति दर्शयति । एवमन्यत्रापि निषेधविशेषे वमनादिवि-
धानमवस्थाविशेष परतया सनावेयम् ॥ २३ ॥

इत्यनुवासनाधिकारः ।

अनुवासेन स्निग्धस्य निरुहावधानादनुवासनाधिका-
कारमनु निरुहमाह अनुवासेत्यादि । तृतीयेऽङ्गीतयादि

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ।

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ॥

मधुक्षेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् ।

कौशि पङ्क द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ .

अनुवासनदिनमारभ्य तृतीय दिनद्वयार्थः तृतीयेऽङ्कोति प्राधिकं ज्ञेयं पञ्चमे तद्विधानात् यदाह बाभटः-पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे । निरूहनिर्दक्षिणं सुश्रुते यथादोषनिर्हरणं रोररोहणादा निरूह-इति । शरीररोहणन्तु वयःस्थापनेन शरीरपुनर्नवीकरणं अतएवास्थापनमपि निरूहस्य संज्ञान्तरं वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्देति ॥ १ ॥

निरूहदानसमयमाह मध्याह्न-इत्यादि बाभटस्य किञ्चिदावृत्त-इत्यल्पस्त्विति । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमिति अभ्यक्तेतन्नेन अभ्यङ्गविषयेऽपि स्नेहप्रयोगं कर्तव्यतया वा अनुजानाति । स्वेदो यद्यपि-पञ्चकर्म्मपूर्वकतया लुक्तोऽपि गम्यत-एव यदुक्तं—अनुपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीतिति तथाप्यभ्यङ्गक्रियमाणस्नेहसहचरत्वेऽपि स्वेदविधानार्थं स्वेदितोत्सृष्टम् । उत्सृष्टमलमिति तत्तत्पूर्वपुरोषन् । नातिबुभुक्षितमिति बुभुक्षितस्य हि निरूहोऽतियोगावोर्गमनाय च स्यादिति भावः । निरूहोऽपि पश्चाद्भो-भवति । अतो मध्यादेरङ्गपञ्चकस्य दोषभेदेन मानभेदां परिभाषामाह मञ्जित्यादि । स्नेहनं पक्वीलं आमस्य निषिद्धत्वात् किंवा स्नेहशब्देनात्र मज्जानं वर्जयित्वा स्नेहस्य ग्रहणं यदुक्तं-विज्ञेयस्त्रिविधः स्नेहावस्थैर्षं मज्जवर्जित-इति । मदनफलशतपुष्पादीनां कल्कः आवापशब्देन तु मधुक्षेहकल्काद्ययतिरिक्तदोरसूताकाञ्जिकजम्बीरमांसरसादिद्रव्यमुच्यते एतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः । कल्कोवाप्यभिधीयतइति ।

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।
षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि क्षप्ते चापि निरुहणम् ॥ १ ॥
दत्वादो सैन्धवस्याक्ष मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
विनिर्मेयं ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।

अनिलरोगेषु क्रमात् यथासंख्यं मधुन-स्त्रीणि पलानि
स्नेहस्य षट् कल्कस्य द्वे कषायस्य दश त्रीणि चावापसेर्जित
एवं मिश्रित्वा द्वादशप्रसृतो निरुहो भवति प्रसृतान्तु पलद्वय-
मिति । एवं पित्तश्लेष्मणि च व्याख्येयं द्विपञ्चेति दश-इत्यर्थः ।
इदन्तु यद्द्वादशप्रसृतमान निरुहस्योक्तं तदद्वादशवर्षमारभ्य
सप्ततिवर्षपर्यन्तं बोध्यं तेन वयोभेदेन निरुहमात्राभेदच-
रकादायमुसरणीयः । तेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो-
निरुहः कर्तव्यो भवति तत्र मृच्छेद्वादीनामुक्तमात्रासुखा-
रेण मात्रा कथनं या द्वादशप्रसृताधिकमात्रा च न कर्तव्यं च
उक्तं हि चरके द्वादशपरं स्युरिति परं गन्धोऽप्यधारणे द्वादशेव
प्रसृताः स्युरित्यर्थः । एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं
क्षेप्यं तेन सुश्रुते द्वादश प्रसृतं किञ्चित् त्रिंशत्पलमथापरे
इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यस्तं तत् प्रतिक्षिपति द्वादशप्रसृता-
धिकमानस्य महात्ययत्वादिति । चारीतेऽप्युक्तं — अक्षौढवं
परमतप्रमाणमिति ॥ २ ॥

निरुहे द्रव्यसंयोजनाक्रममाह दत्त्वेत्यादि सुश्रुतस्य
प्रथमं शिलादिखरमृदणभाजने तथोक्तमानं मधुसैन्धवचूर्णञ्च
स्थापयित्वा चिरं वर्षणं कार्यं यावदेकी भवति तदन्तु स्नेह-
प्रसृतद्वयमपि मधुना साधुं मथ्नीयात् यावदेकी भवति एकी-
भूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य पञ्चप्रसृतानि दत्त्वा

संस्पर्शितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसंमितम् ॥
 वितरेत्तु यथा वापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
 वस्त्रपूतन्तयोष्णासु कुम्भीवाष्पेण तः पितः ॥
 एवं प्रकल्पितोवस्त्रिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥
 न धावतग्रीषधं पाणिं न तिष्ठतप्रवलिप्य च ।
 न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ ४ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन गुदवस्त्रिं निधापयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रास्थितोवस्त्रिं सप्तसूतकटुको भवेत् ॥

आलोडमेतदनु प्रसृतद्वयमावापं वितरेदित्यर्थः । अथच
 निरूहद्वयसंयोजनक्रमः पित्ते चत्वारि चत्वारतीत्याद्युक्तमान-
 सम्बादात् पित्तोक्तनिरूहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तस्तथापि एक-
 त्वोक्तोविधिरन्यत्राप्युपतिष्ठत-इति न्यायात् कफवातोक्तनि-
 रूहेऽपि त्रैयः । द्वादशप्रसृत इति यद्यप्यत्र सैन्धवाक्षमधिक-
 मपि भवति तथाप्यल्पत्वादविगणयोक्तं द्वादशप्रसृतइति ॥३॥

इदानीं सस्यग्योजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह न धाव-
 तीत्यादि औषधं मिलितमधुस्नेहकषायकल्करूपं निरूहौषधं
 पाणिं न धावति तनु तथा प्रचालितप्रायं हस्तं न करोतीत्य-
 र्थः । रथातिघनतया पाणिं चावलिप्य यदौषधं न तिष्ठति
 तथा तदौषधं सीमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति ।
 सुयोजित इति सस्यग्योजितः ॥ ४ ॥

अप्ययोजनानन्तरं यद्विधेयं तदाह पूर्वोक्तित्यादि पूर्वो-
 क्तित्यनुवासनोक्तेन वस्त्रिभिति निरूहं स च वस्त्रिः कियन्तं
 कालं गुदे स्थाप्य इत्याह त्रिंशन्मात्रेत्यादि मात्रास्वरूपञ्चा-
 ग्निवेशेनोक्तं यथा—वावत् पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुम-
 रणजम् । निमेषोष्मेकालो वा सा मात्रा परिकीर्त्तितेति ।
 उत्कटफ उत्कडीति लोके एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं मृदुकोष्ठं

जानुमखलेभावेद्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।

कृष्टनेत्रश्चट्टाशब्दयत्तं तिष्ठेद्भेगवान् ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा ययार्थतः ॥ ५ ॥

सम्यङ्निरुद्धलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

प्रसृष्टविस्मृत्यं समीरणत्वं रुच्यग्निदृष्ट्याशयलाघवानि ॥

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थया च बलञ्च तत्प्रात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ॥ ६ ॥

वेगवन्तश्च प्रति बोध्यन् । अवेगवन्तं क्रूरकोष्ठञ्च प्रतियद्विधेय-
स्तदाह जानुमखलेत्यादि कृष्टनेत्र इत्याकृष्टनलिकः 'दत्तं
कृष्टाशब्दमित्यन्वयः कृष्टा तुरीति लोके । कियती कृष्टा देया
इत्याह द्वितीयमित्यादि । अत्र दद्यादिति शेषः । चतुर्थम्वा
ययार्थतइति निरुद्धसाध्यप्रयोजनानुरोधात् चतुर्थमपि पुटकं
दद्यादियर्थः ननु हृदयलेन चतुर्थवस्तिदानं न मन्यते यथा
स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसौ द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्ते ।
तयः समूत्राः कटु क्षोष्णतीक्ष्णाः कफे निरुद्धा न परं विधेयाः ।
तथा वाभटेप्युक्तं—तिथ्यः परं वस्तिमतोनेच्छन्त्यन्ये चिज्जि-
त्यकाः । न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रतीति । नैवं
निषिद्धेऽपि बद्धपुस्तकविषयतया प्रायिकं चतुर्थपुटकदानम्
कचित् क्रूरकोष्ठे बलीयसि मृदुदोषे च पुरुष-इति भिन्नत्ववि-
षयतया न विरोधं अतएव यथाक्त-इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

वस्तिनिवारणविधिमाह सम्यगित्यादि तदेव सम्यग्-
लिङ्गमाह प्रसृष्टेत्यादि । हृदयलस्य । प्रसृष्टं सम्यक् प्रकृतं
आशयलाघवानोत्पन्न आमप्रलाघवानीति पाठे रोगोपशा-
न्तिरित्यनन्तरं वा शब्दोच्चेयः । तेन निरुद्धसाध्यानां विका-
राणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः । रोगोपशान्तिरिति
यचनं रोगिविषयत्वं प्रकृतिस्थित-इति तु सुस्थविषयं तेनात्र
पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम् ॥ ६ ॥

अशोगशातियोगश्च निरूहस्य विरिक्तयत् ।

स्निग्धोष्णएकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणं निरूहेऽप्यतिदिशति अयो-
गश्चेत्यादि । इदानीं दोषभेदेन वस्तिपुटकसंख्यां नियमयन्नाह
स्निग्धोष्ण-इत्यादि एक-इत्येकपुटकः समांस-इति मांसरस-
सहितः । उक्तं हि बाभटेवस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुष्णो
रसान्वितइति । वाते स्निग्धोष्णस्तथा मांसरससहितस्तथा एक
एव निरूहपुटकोदेयो नत्वधिकः । समांस इत्यत्र निरूह इति
केचित् पठन्ति निरूहोऽत्र पुटकाभिधायो पयसा चेत्यपल-
क्षणे तृतीया पयसा युक्तावित्यर्थः । वटूष्णतीक्ष्णत्वञ्च कटुका-
दिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् । न परं विधेया इत्यनेन सुश्रुतोऽत्र
चतुर्वेस्तिदानमतप्रत्ययरीरङ्गसकं निषेधयति । बाभटेऽप्युक्तं
त्रिभ्यः परं वस्तिमतोनेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः । न हि दोषचतु-
र्थोऽस्तिपुनर्दीयेत यं प्रतीति । अथैव दोषभेदेनोक्तस्य वस्तिपु-
टकसंख्याभेदस्य फलमह एकोपकर्षतीतग्रादि स्वमार्गादिति
स्मृत्यानात् एतच्चानिलादिसर्वत्रैव योज्यं चनिलस्य हि
पाकाशयस्थानं तस्य प्रतयासन्नत्वादेकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति
द्वितीयादिपुटदानं तत्र निष्फलमिति भावः एवं पित्ते तृतीय
पुटकदानं कफे चतुर्थपुटकदानं न कार्यं फलाभावात् । पक्का-
शयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवहितत्वात् द्वितीयं पित्तं स्वाश-
यादपकर्षति ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयपुटकः
कफमपकर्षति । स्वमार्गादितरनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था
भवन्ति तदैवायं नियम इति बोधयति तेन यदि पित्तवफौ
पक्काशयस्थौ भवतः तदा प्रथमपुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्त-
कफप्रणमनं तथा द्वितीयतृतीयावपि पित्तकफस्थानगतवायु-
प्रणमनं कुरुत इति ज्ञेयम् । पित्तकफयोस्तु यद्यपि मुख्यं

अथः समुद्राः कटुकोष्णरुक्षाः कफेनिरुद्धानपरं विधेयाः ।
 एकोऽपकर्षतानितं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ७ ॥
 अनायान्तं सुहृत्तान्तं निरुद्धं शोधनैर्हरेत् ।
 निरुद्धैरेव मतिमान् चारुभूताण्यसंयुतैः ॥
 विगुणानितुविष्टवृद्धिरं तिष्ठन्निरुद्धणम् ।
 चूलारतिज्वराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 ननु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।
 आभं तद्वि हरेद्भुक्तं छर्हि' दोषाश्च कोपयेत् ॥ ९ ॥
 आबस्थितः क्रमश्चापि मत्वा कार्थ्यो निरुद्धये ॥ १० ॥

चिकित्सितं वक्षिदानं न भवति तथापि वातावरके वातागुबन्धे
 वा पित्तकफे चैतद्वक्षिदानं ज्ञेयं तदुक्तं सुश्रुते वक्षिर्वाते च
 पित्ते च कफे रक्ते च शस्यत-इति । वक्षोस्तु प्राधान्यतो वक्षि-
 गतदोषहरकत्वमेवौत्पत्तिकं तेन पित्तादिस्थाने विशेषवक्षिबि-
 धानसामर्थ्यात् पित्तादिस्थानगतदोषहरणमप्यपवादरूपतया
 न विरुध्यते ॥ ७ ॥

यद्युक्त-लक्षणान्निरुद्धो न प्रवर्तते तदा किं कर्तव्यं तदाह
 अनायन्तमित्यादिं सुश्रुतस्य सुहृत्तोनाडिकाशोधनैरिति
 शोधनद्रव्यकृतैः । निरुद्धस्य चिरस्थानगतदोषहरणमप्यप-
 वादरूपतया न विरुध्यते ॥ ८ ॥

भुक्तवतो निरुद्धदाननिषेधमाह नत्वित्यादि स्थितित्वा-
 युज्यं दनिश्चयः हरे' इत्यधोहरेत् छर्हि'मित्युक्तं जनयेदिति शेषः ॥ ९ ॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमश्चिचारं दर्शयन्नाह आबस्थिक
 इत्यादि तस्यैव मत्वेतप्रवस्थां बुद्ध्वा निरुद्धण इत्यावस्थिक इत्य-
 वस्थोचितक्रमः कार्यः तेनावस्थाविशेषे निषिद्धनिरुद्धेऽपि
 प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरुद्धोदेयएवेत्यर्थः । यथाभुक्तवतो-

अतिप्रपीडितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः ।

वातेरितो नासिकाभ्यां सुष्ठतो वा प्रपद्यते ॥

कर्द्दिह्वासस्रक्कादीन् प्रकुर्व्याद्वाहमेव च ।

तत्र चूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥

सुनिरुद्धमयोष्णास्त्रुस्नातं मुक्तरसौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

निषिद्धोऽपि निरुद्धोऽत्यर्थं शूलवेदनायां वैतरणवस्तिरूपो-
दीयते तथा उदरादिषु निषिद्धो निरुद्धोऽवस्थायां किमिति
निरुद्ध एव क्रियते चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति न
वाच्यं वस्तिगतदोषे हि मलादृते वस्तिरूपं प्रधानं चिकि-
त्सितं मलापहरणेन दोषान् क्षपयति न तत्र चिकित्सान्तरं
प्रभवति अतस्तस्यामवस्थायामनार्हं निरुद्धणामपि दोषमल-
हरो निरुद्धो देय एवेति ॥ १० ॥

वस्तेरतिपीडनेन दोषमाह अतिप्रपीडित-इत्यादि सुश्रु-
तस्य आशयमिति पक्वाशयादिकं नासिकाभ्यामिति नासापु-
टाभ्यां आदिशब्दादाध्मानादयः । अत्र यत्प्रतिबिधेयन्तदाह
तत्वेत्यादि गलापीडमिति गलापीडनं एतच्च तथा कार्यं यथा
न क्रियते उक्तं हि — वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्याग्रन्धियते
यथेति । अवधूननमित्यत्र केशेष्वालक्ष्येति शेषः । उक्तं हि —
केशेष्वालम्ब्य वा केशे धुनुयादिति । एतच्च वस्तिव्यापच्चिकि-
त्सितं लेयत एवोक्तम् । विस्तारस्तु चरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरुद्धसत्यग्योगानन्तरं यद्विधेयं तदाह सुनिरुद्धमि-
त्यादि सुश्रुतस्य उष्णास्त्रुस्नानमिति शिरोविहाय ज्ञेयं शिरसि
तु शीतलजलेनेति दृढाव्यवहरन्ति । अत्र केचित् पङ्कवि-
विना नागरमाधितमुष्णोदकं पानार्थमुपदिशन्ति यदुक्तं —

तद्वत्तस्य पत्रनाश्रयं बलवदिष्यते ।

रसोदनक्षेपेन शल्लक्षद्वेषानुवासनम् ॥ १३

ततः प्रतप्रागते वस्त्रो वाय्वंशं नागरेः शृतम् । पाययेत् कृत-
शोचश्च स्नापयेद्दुष्णवारिणेति । स्नेहवस्त्रिनेति स्नेहवस्त्रिदानन्तु
दृढवस्त्रेनोक्तं यथा—प्रतप्रागते कोणजलाभिषिक्तः शाल्यन्त्र-
मद्यात्तनुलावनेन । जीर्णं तु सायं लघुचाल्पमात्रं भुक्तानु-
वास्यः परिवृंहणार्थम् । निरुहपादांशसमेन तैलेनाम्बानि
लघ्वीषवसावितेनेति । निरुहपादांशसमेनेति निरुहपादप्रमा-
णेन चतुर्विंशतिपले षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः । इयञ्चोत्तममा-
तानुवासनस्य उक्तञ्च उत्तमा षट्पली माता मध्यमा त्रिपली
भवेत् । कनीयस्यर्धपला त्रिधा मातानुवासन इति ।
एषाञ्च षट्पली माता प्रवलाग्निं प्रतेयव बोध्या । अन्येतप्राक्तः
निरुहदानदिने यः स्नेहवस्त्रिर्हीयते सोऽल्पमात्रएव न तु
षट्पलं निरुहयाकुलिताग्नित्वात् अतएवाह भोजः-सम्यङ्-
निरुहं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् । योजयेदल्पमात्रेण
तत्क्षणं स्नेहवस्त्रिनेति । अत्र तत्क्षणमिति तद्दिनोपलक्षणं
तेन सायं दोषते स्नेहवस्त्रिः । सम्पादत्र सार्द्धपलरूपा वर-
माता स्नेहस्य ज्ञेया । न चैवं चरकविरोधः चतुर्विंशतिपलस्य
निरुहस्य पादः षट्पलं तस्यांशश्चतुर्योभागः सार्द्धपलं तत्-
समं तैजमिति हि तदर्थः । दृष्ट्वास्तु सार्द्धकर्षेण स्नेहेनानुवा-
सतं कुर्वेत्ति निरुहस्य मन्दाग्निवात् ॥ १२ ॥

कुतोमांसरसः स्नेहवस्त्रिस्ततोपदिश्यतइत्यत आह तद्वत्
इत्यदि निरुहशतमक्षदोषस्य रुक्षत्वेनवातात् भोतिरिति
भावः ॥ १३ ॥

इदानीं निरुहयोगावाच्याः । तत्र प्रथमं प्रसिद्धत्वादहं-
मात्रिकवस्त्रिमाह दशमूलीतयादिचन्द्राटोक्तः तस्मान्तरस्य

अर्द्धमाटकः ।

दशमूलकषाये ॥ शताह्वाचं प्रयोजयेत् ।

सैन्धवाक्षश्च मधुनोद्विपलं द्विपलं तथा ॥

तैलसप्त फलमेकन्तु फलसैत्रकत्र योजयेत्

अर्द्धमाटकसंक्षौड्यं वशिर्द्वयो निरुहवत् ॥

उत्तमं चतुर्विंशतिपलानिरुहापेक्षया माताह्वमस्येति कृत्वा
द्वादशपलोऽयं निरुहोऽप्येवः अर्द्धमात्रिक इत्युक्तेः । अतएव
मधुस्नेहक्वाथेत्यादि परिभाषया यद्द्रव्यमानमुक्तं तद्वर्द्धमान-
मेवात्र ज्ञेयम् । तेन द्वादशभिः पलैरेकः पुटकः एवं त्रयः पुट-
कादेयाः । अत्र पुटकत्रयार्थं दशमूलस्य प्रत्येकं कर्षत्रयं चतः
साहसप्तपलानि तत्र क्वाथपरिभाषया जलस्यापि साहस-
प्तशरावाः एभिश्च षष्ठिपलानि भवतीति एषां चतुर्थींश-
शेषात् पञ्चदशपलानि दशमूलकषायस्य भवन्ति । तत्रैव पुटकार्थं
पञ्चपलानि प्राञ्च्याणि अपरपुटकयोर्द्वयोरपि दशपलं
विभज्य देयम् । शताह्वा शतपुण्या तस्या चतः कर्षः ।
एतत्पेषणमपि दशमूलक्वाथेनैव विधेयम् । दृष्ट्वास्तु जलेनापि
पेषणं कुर्वन्ति । एतच्चाक्षमानमेकैकपुटकं प्रत्येकं बोध्यं एवं
सैन्धवाक्षादिक्रमप्येकस्त्रिन्वेकस्त्रिन् पुटके देयम् । तैलस्यापि
द्विपलमित्यर्थः । फलस्येति मदनफलसप्त फलमेकमाकृतिमा-
नात् संश्रोजनपरिपाटी च दत्त्वादौ सैन्धवसप्ताक्षमित्यादि
वाक्येनैवोक्ता एवं सर्वत्र । सर्वत्रैव निरुहे असुक्तगोमूत्रका-
ञ्जिकादिद्रव्यदानार्थं खेडगुडमिति परिभाषामनन्तरमेव
वक्ष्यति तेषाञ्च द्रव्याणां माननिर्णयार्थं वृन्दवचनमेवानुक्त-
कृतं यं तद्वयथा—सिन्धुजरजसोद्विपलं मधुनः पलद्वयं तैलात्
करतकमयितं पाले गूदखेदं भवेद् व्यावत् । दशमूलसप्त वषाथं
इत्वा पञ्चपञ्चकं मदनमेकं गुडशतपुण्यादीनां कर्षं कर्षं तथा

न च स्नेहो न च स्वेदं परिहारविधिर्न च ।

आतृशानुमतो ह्येव सर्वरोगनिवारणः ॥

यक्ष्मघ्नश्च शूलघ्नश्च क्रिमिघ्नश्च विशेषतः ।

शुक्रसंजनो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥

बलवर्णकरो वृद्धो वस्त्रिः पुंसवनः परः ॥ १४ ॥

कर्षं मापकपञ्चसहितम् । पूरकजम्बीरमांसपयसां तु पञ्चल-
गोजलशोरपि प्रतेयकं पुटमाहेति । अस्तीति प्रकृतिर्नन्दीफलं
तदपि सास्थि ग्राह्ये तु उपदेशः पूरकजम्बीरादीनां मापकपञ्च-
सहितं कर्षमित्यर्थः । पूरको मातुलुङ्गं अस्य पक्वफलरसो-
गृह्यते । एवं जम्बीरस्य अपि मापकपञ्चसहितम् । क्षीरकर्षन्तु
चण्डीकृतस्य मिलितनिरुद्धस्य चर्मपुटकप्रवेशसमयं प्रक्षेप्यं
अन्यथा न धार्योपयं पाणिमिथादि लक्षणं न स्यादित्या-
हर्षवैद्याः । अनेन प्रकारेण पुटकत्रयमुत्तर्गः । एतेन पुट-
कद्वयेनापि सस्यङ्गनिरुद्धलक्षणं तत्र तावन्मात्रमेवेति । सुख-
ग्रहणार्थमर्जुमात्राधिकवस्त्रोः पत्रिका लिख्यते पुटकत्रयार्थं
दशमूल प्रक ३ पाय ३ पल ४ शे पल १५ भागतयं कृत्वा
एकपुटकार्यं दशमूलकषायं पल ५ प्रक्षेपार्थं सुपिष्टशोधक-
शुल्का क १ सैन्धव क १ मधु प २ पक्वतैल प २ पिष्टमदन-
फल गो १ पुराणगुड क १ आठीसहितमुपक विन्तिङ्गीफलं
क १ सुपक्वमातुलुङ्गरस-जम्बीररस-मांसरस-काञ्चीगोमूल
प्रक १ मा ५ हतं सर्वं पूर्वोक्तसंयोजनपरिपाच्या भेलयित्वा
वस्त्रे दृढा वायस्वेदेन कदुष्णीकृत्य ग्राह्यं तदनु गव्यदुग्ध क १
मा ५ प्रक्षिप्यालोच्य चर्मपुटके प्रक्षेप्यमिति । एतदेव विधानं
द्वितीये तृतीयेऽपि ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

क्षेत्रं गुडं मांसरसं पयश्च अन्नानि सूत्रं मधुसैन्धवे च ।

एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् फलञ्च ॥

लवणं कार्ष्णिकं दद्यात् फलमेकन्तु मादनम् ॥ १५ ॥

वाते गुडः सिता पिप्पे कफे सिद्धार्थकादयः ॥ १६ ॥

चारवस्तिः ।

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाक्षं तथैव च ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावल्गिकायाः पलद्वयम् ॥

इदानीं सर्वेष्वेव निरुहेषु चानुक्तान्यान्यद्रव्याणि अवश्यं
प्रक्षेप्याणि तानि दापयितुं हारीतवचनमुपन्यस्यति क्षेत्रं गुड-
मित्यादि सुश्रुतस्वेतदधिकमप्याह क्षीराण्यन्नानि सूत्राणि
क्षेष्टाः काथारसास्तथा । लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा काथा-
रसास्तथा । लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्पपा वचा । एला
त्रिकटुकं रास्त्रा सरलं देवदारु च । रजनी मधुकं हिङ्ग कुष्ठं
संयोजनानि च । निरुहेषु यथाज्ञात एष वर्गो विधीयत-इति ।
सैन्धवमदनफलशोर्निलितनियतमानमाह लवणमित्यादि
फलमेकमित्याहतिमानात् ॥ १५ ॥

दोषभेदेन गुडिकादीनां प्रक्षेप्यत्वमाह यातेत्यादि । आदि-
शब्दात् सुश्रुतोक्तवचात्रिकटुकादीनां ग्रहणम् । अत्रान्तरे
चरकोक्त-एरण्डवस्तिहृष्टफलोबोध्यः । सोऽप्यर्द्धमात्रिकोक्त-
कल्पनानुसारेणार्द्धमात्रिकयैव दृष्टैः प्रयुज्यते । स चात्र विज्ञा-
रभयान्न विवृत-इति तत्रैवानुसन्धेयः ॥ १६ ॥

चारवस्तिमाह सैन्धवाक्षमित्यादि वस्तिरयमेतायन्मात्र
एव दीयते द्वयश्च मात्रा एकपुटकस्य । अन्निकायाइति सास्थि-
तिन्तिङ्गीफलस्य । निरुहयोगे मदनात् फलञ्चेत्युक्तत्वात् एवं
मदनफलमप्यत्र दृष्टैर्दीयते । अतएव चन्द्राटोऽप्याह गोमूत्रस्य
पलान्यष्टौ द्वे गुडान्निकयोः पले । कर्षश्च शतपुष्पायास्तथाक्षं

गुडस्य द्वे पलेवैच सर्वमालोह्य यत्नतः ।

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्त्रं दद्याद्विचक्षणः ॥

शूलं विट्सङ्गमानाहं मृतलच्छञ्च दारुणम् ।

क्षिप्य शवर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥ १७ ॥

वैतरणवस्त्रः ।

पलशुक्ति कर्षकुडवैरलो गुडसिन्धुजन्मगोमूत्रैः ।

सैन्धवस्य च । मदनस्य फलञ्चक्रं खजेन सुविक्रीडितम् । वस्त्र-
पूतं सुखोष्णञ्च वस्त्रं दद्याद्विचक्षणः । वातपिट्सङ्गमानाहं
मृतलच्छञ्च दारुणम् । शूलोदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यात्
प्रयोजित । गोमूत्रवस्त्रिरित्येष विज्ञेयः शोधनः परः । हितः
साधारणे रुद्धः शुद्धे तु तैलसंयुतः । बलवर्णकरः पुंसामग्नि-
सन्दीपनं परमिति । अस्त्रादेश वचनात् गोमूत्रवस्त्रिरित्यपि
संज्ञान्तरमस्य बोध्यम् । तथा निरावरणे तु तैलमपि देयं तैलञ्च
पलमानं बोध्यं तदुक्तमायुर्वेदसारे अष्टौ पलानि मूत्रस्य गुडस्य
तु पलद्वयम् । तद्वदलीफलं दत्त्वा मिषाद्यं सैन्धवस्य च । वस्त्रं
सामेऽनिले युञ्ज्याच्छुद्धे तैलपलान्वितम् । चारवस्त्रमिह
सिद्धं वातोदावर्त्तनाशनमिति । इदानीं चारवस्त्रैः पत्रिका
लिख्यते । सैन्धवचूर्णं क । शलुफाकल्कं क । गोमूत्रपल ८
सुपिष्ट-अस्थिसहित-पक्व-तिन्तिडी फल पल १ पुरागुणञ्च
पल १ सुपक्वमदन गो १ निरामबाते पक्वतैल प १ ।
एतत् सर्वं पूर्ववन्मर्दयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा फटुष्णीकृत्य
देयम् ॥ १७ ॥

वैतरणवस्त्रमाह पलशुक्तीत्यादि शुक्तिरर्द्धपलं अन्वीति
तिन्तिडीफलं पलादिमानञ्च क्रमात् अन्नीगुडादिषु योज्यम् ।
लङ्घ्योऽत्र द्रव्यैर्गुणादष्टौ पलानि ईषत्तैलपलमिति व्यवह-
रन्ति वृद्धाः । अत्रापि मदनफलमेकं देयमित्याहुः । इय-

तैलवृत्तोयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥

वैतरणः क्षारवस्तिर्भुक्ते चापि प्रदीयते ॥ १८ ॥

वदर्येणवतीशेलु शाल्मलीधन्वनाङ्गुराः ।

क्षीरसिद्धाः सुसिद्धाः सुप्रः सास्त्राः पिच्छिलसङ्घिताः ॥

वरात्तमाहिषौरभवेङ्गलैर्येयकौकटम् ।

सशस्त्रमसृगां वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १९ ॥

चरकादो समुद्दिष्टावस्तयो ये सङ्ख्ययः ।

व्यवहारो न तैः प्रायोनिवद्धानात् तेनते ॥ २० ॥

संपि वैतरणोक्तमात्रा एत पुटकस्यैव ज्ञेया । अत्यन्तशूलपीडायां वस्तिद्वयमिदं भुक्तेऽपि दीयत इत्याह वैतरण इत्यादि । अत्यन्तशूलावस्थायां पीडायामवस्थिकमिदं विधानं नतु सर्वकालिकं भुक्ते निरुद्धस्यातिदोषलत्वात् किन्तु भुक्ते क्षारवस्तिर्नप्रचरति । वैतरणस्तु चरत्येव एतदपि दुर्ज्वलविषयमपि ज्ञेयं तदुक्तं भाजयित्वाथ सायाङ्गे दुर्ज्वलस्य प्रशस्यते । अथ चेद्वलवान् जन्तुरमुक्ताऽपि तदा क्वचिदिति ॥ १८ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह वदरीत्यादि सुश्रुतस्य ऐरावती नागवला शेलुज्वेङ्गवारः धन्वनोधामनीरिति प्रसिद्धस्तकः एपासङ्गुरा अभिनव पल्लवाः अत्र दुग्धस्यायेकोभागः त्रयोभागाजलम्येत्याहुः सास्त्राः सरकाः रक्तञ्च येषां ग्राह्यं तानाह वराहत्यादि एतच्च शोणितं मृदित्वैव वस्तौ देयं सदृशैर्मृदितैर्वस्तिरिति चरकवचनात् । अथञ्च वस्तिर्विधोऽरुद्रव्यमानेनैव कार्यः । मात्रा चास्याहुर्मात्रिकवस्तिवत् माधुर्यं लिङ्गवस्तिवद्देत्याहुः ॥ १९ ॥

इदानीं चरकाद्युक्तानामन्येषां वस्तीनामभिधाने उपपत्तिमाह चरकादावित्यादि प्राय इति वचनात् तेषां व्यवस्थायां प्रयोज्या इति सूचयति ॥ २० ॥

वक्षि वैयः स्थापयिता सुखायुर्वत्ताग्निमेवास्वरवर्णकञ्च ।

सर्वार्थकारो शिंशुवृद्धयूनां निरतप्रयः सर्वगदापञ्च ॥ २१ ॥

इति निरुहाधिकारः ।

अथ नस्याधिकारः ।

प्रतिमर्षोऽवधीडञ्च नसं प्रथममन्तथा ।

शिरोविरेचनं चेति नस्तः कर्मे च पञ्चधा ॥

वक्षिसामान्यगुणानाञ्च वक्षिरित्यादि सर्वगदापञ्च इति
मिक्षितसर्वदोषापञ्चः किञ्चा त्वैदोषिकव्याधिर-इति चरक-
व्याख्या अन्यथा व्याख्याने तु क्षेष्मपित्तानिष्ठकषीतप्रनेन
तथा सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन च न पौनरुक्तं स्यात् ।
इदमप्यत्र सुश्रुतवचनं बोध्यं—नरस्रोत्तमसत्त्वस्य तोक्ष्यवक्षिं
प्रयोजयेत् । मध्यं मध्यमसत्त्वस्य हीनसत्त्वस्य वै चटुम् । अपि
हीनक्रमं कुर्यान्नतु कुर्यादिति क्रमम् । विशेषात् सुकुमा-
राणां हीन एव क्रमोचित इति ॥ २१ ॥

इति निरुहाधिकारः ।

पञ्चकर्मपरिषेयान्नस्यमाञ्च प्रतिमर्षद्वयत्वादि । प्रतिमर्ष-
लक्षणमाञ्च ईषदित्यादि सुश्रुतस्य ईषदुच्छिङ्गनादिति ऊर्ध्व-
श्वासक्षेपणात् । ननु चरके न चोच्छिङ्गेदित्युक्तम् । अत्र तु
ईषदुच्छिङ्गनमुक्तमतोविरोधः । अत्र केचिदीषदुच्छिङ्गनमे-
वेति समादधति अन्ये तु चरकोक्तप्रतिमर्षः स्वल्पप्रमाणोऽल-
च्छिङ्गनः सार्वकालिको ज्ञेयः अतएव तत्र प्रातर्निशि च
सञ्जदेयुक्तं यस्तु सुश्रुतोक्तं न भूरिमात्रो नासौ सार्वका-

ईषदुच्छिङ्गनात् स्नेहोयावान् वक्तां प्रपद्यते ।

नस्तो निषिक्तन्तुं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥ १ ॥

प्रतिमर्षन्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ।

नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।

नचेच्छिङ्गेदरोगाणां प्रतिमर्षः सदार्ढ्यकृत् ॥ २ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्यप्राध्वश्चमरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्त्रावाञ्जनवर्चसाम् ॥

वृत्त इत्यभिधेयः प्रतिमर्ष-ईषदुच्छिङ्गनइत्याहुः । नस्तोनि-
षिक्त-इति नासापुटद्वये निषिक्तः प्रमाणत-इति परिमाणतः
परिमाणद्वारकमेतल्लक्षणमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिमर्षकर्त्तारं प्रतिमर्षन्वित्यादि चरकस्य । नस्यार्थ-
मिति नस्यस्य स्नेहनशोधनरूपप्रयोजनद्वयं उक्तं हि—स्नेहनं
योवनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते । न च दोषवानिति व्यापत्ति-
कृत् प्रकारान्तरेणापि । प्रतिमर्षमात्रमाह नस्तः स्नेहाङ्गु-
लीमित्यादि चरकस्य नस्त-इति नासायां स्नेहाङ्गुलीमिति
स्नेहपूरिताङ्गुलीं दद्यात् एतेन स्नेहमग्नाङ्गुलीतो यावान्
स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्षमात्रा सर्वदेति सर्वेष्वेव ऋतुषु ।
न च नावनादिवदतोच्छिङ्गनं कर्त्तव्यमित्याह नचोच्छिङ्गे-
दित्यादि अरोगाणामित्यनेन सुस्थविषयत्वमस्योक्तं दार्ढ्यकृ-
दिति दन्तः शिरः कपाळादिदार्ढ्यकृत् ॥ २ ॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह निशेत्यादि बाभट्टस्य । असौ प्रति-
मर्षः पिन्दुद्वयपरिमितो निशादीनामन्ते समाप्तौ वैद्येन योज्यः
निशान्त-इति प्रातः । अङ्गोन्त-इति सायं सुश्रुतेऽपि कत्यो-
त्थित-इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः । कृष्णेति पथादिश्रमः श्रम-
शब्देनाध्वयतिरिक्तो व्यायाम उच्यते सुश्रुतेऽपि व्यायामाध्व-
परिधान्तेनेत्युक्तम् । रेतःशब्देन रेतःसरणोपलक्षितव्यायाम-

दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविद्वक्तः ॥ ३ ॥

शोधनः सन्मनश्च स्यादवपीडोद्विधा मतः ।

अवपीड्य दीयते यस्मादवपीड्यतस्तु सः ॥

स्नेहार्थं शून्याशिरसां श्रीवास्तुशिरसां तथा ।

बलार्थं दीयते स्नेहो-नस्तः शब्दोऽत्र वर्त्तते ॥ ४ ॥

उच्यते । प्रस्त्राव-इति श्रवोत्सर्गः वर्च्चः पुरीषोत्सर्गः एषु पञ्च-
दशसु कालेषु प्रतिमर्षदानप्रयोजनं बाभटेनैवोक्तमनुसर्त्तव्यं
तद्वयथा--निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्चमरेतसाम् । शिरो-
ऽभ्यञ्जनगण्डूष प्रस्त्रावाञ्जनवर्च्चसाम् । दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य
योज्योऽन्तेऽसौ द्विविद्वक्तः । पञ्चसु श्रोतसां शुद्धिः क्लमनाश-
स्त्रिषु क्रमात् । इह्वलं पञ्चसु ततोऽन्तर्दण्डं महत्प्रथमः ।
निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्वप्नेषु पञ्चसु प्रतिमर्षदानात् श्रोतसां
शुद्धिर्भवति त्रिविविति अध्वश्चमरेतःसु क्लमनाशः स्यात् शिरो-
ऽभ्यञ्जनादिषु वर्च्चोऽन्तेषु तु प्रतिमर्षदानात् इह्वलं स्यात्
ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमर्षः
क्रमात् दन्तार्दण्डमहतोवायोः प्रथमनं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवपीड्यमाह शोधन-इत्यादि चरकस्य अत्र संशयमनि-
त्यवपीड्य कर्मोच्छन्ति तत्पुनरिहसन्मनएवान्तर्भवति ।
नस्तमाह स्नेहार्थमि यादि श्रीवास्तुशिरसां रक्षणार्थमित्य-
म्बशः । नतंशब्दो नस्तपर्व्यायः नासाभ्यां दीयत-इति नस्तं
नासाशब्दात् शरीरावयवत्वात् यत् प्रत्ययेन अतएवाह सुश्रुतः
श्लेषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति
नस्तम् । अनया च निरुक्त्या यद्यपि सामान्य वचन-एवायं
नस्तशब्दः तथापि नस्तशब्दोऽत्र वर्त्तत इत्यभिधानात् विशेष-
वृत्तितामपि नस्तशब्दस्य बोधयति एतेन यथा निदानशब्दो-
निदानपक्षके तथा निदानविशेषे च वर्त्तते तथायं नस्तश-

नसप्रस्य खैहिकसप्राथ देयाख्यौ तु विन्दवः ।

प्रतेप्रकशोनस्तकयोरुपायमिति विनिश्चयः ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मातास्तिष्ठः प्रकीर्तिताः ।

हात्विंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरितप्रभिधीयते ॥

हे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयात्र कुशलेनैवः ॥ ५ ॥

अपि नसप्रशिरोविरेचनप्रतिमर्षावपीडप्रधमनेषु तथा नसप्र-
विशेषे च खैहार्थं शून्यशिरसामित्यादिनोक्ते वर्त्तते । सुश्रुते-
नापि ततो नसप्रशब्दः पञ्चधा निपातितइतयादिनायमर्थ-
उक्तः । एतेन नासास्त्रोतसि दोषोपशमनार्थं यद्दीयते तस्य-
सप्रमिति नसप्रादिपञ्चकसामान्यलक्षणं तथा प्रतिमर्षादि
भिन्नत्वे सति खैहार्थं यद्दीयते तस्य सप्रमिति तु नसप्रविशे-
षलक्षणं बोध्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

खैहिकनसप्रार्थं खैहस्य मानमाह नसप्रसेप्रतयादि खैहा-
स्य तप्रदेशिनीपर्वद्वयात् यावान् खैहः खवति तावान् खैहो-
विन्दुरितुच्यते उक्तं हि वाभटे—प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयाव्या-
ग्नसमुद्भवात् । यावत् पततप्रसौ विन्दुरिति नस्तकयोरिति
नासापुटयोः एषा प्रथममात्रा । द्वितीया तृतीयाश्च माता-
माह शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्चेति शुक्तिर्द्वितीया पाणिशुक्तिस्तृती-
येतरर्थः एताश्च त्रिस्रोमात्रा यथाबलं प्रयोज्या इति सुश्रुते-
ऽप्युक्तं तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृता
प्रथमा मात्रा । द्वितीया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरितेप्रता-
स्तिष्ठोमात्रा यथाबलं प्रयोज्या इति । शुक्तिपाणिशुक्तिशब्दयो-
रर्थमाह हात्विंशद्विन्दव इति हे शुक्तीति चतुःषष्टिविन्दव-
इतरर्थः । इदन्तु शुक्तिपाणिशुक्तग्राह्यमात्रादयं मिश्रित्वैव
नासापुटाभ्यां प्रयोज्यं न तु प्रथममात्रावत् प्रतेप्रकश इतयाहुः
एतच्च खैहनसं न गिलेत् किन्तु तत्रोदेव उक्तं हि सुश्रुते
खैहनसं न चोपगिलेत् कथञ्चिदपीति ॥ ५ ॥

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ।
 दद्यान्मक्षः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जासमावृते ॥ ६ ॥
 आपनं रेचनसूयोयुञ्ज्यात्तं मुखवायुना ।
 षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥
 स हि भूरितरन्दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ७ ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
 शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
 गौरवे शिरसः शूले जाड्ये सप्रन्दे गलामये ।
 शोथगण्डक्लिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मार पीनसे ॥ ८ ॥
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।

इदानीं यस्मिन् दोषे यः स्नेहः प्रयोज्यस्तमाह तैलमि-
 त्पादि चकारात् वातऋक्कसंसर्गे च तैलं देयमित्यर्थः । केवल-
 इति निरावरणे वाते मज्जा तु समावृतवाते ॥ ६ ॥

प्रथमनमाह आपनमित्यादि बाभट्टस्य रेचन-इति शिरो-
 विरेचनद्रव्यकृतः क्लिप्वा देहस्रोतोविशोधन-इत्यर्थः । स
 इति चूर्णः चूर्णत्वादिति सूक्ष्णस्रोतोऽनुसारित्वादित्यभिसन्धिः
 एतच्च प्रथमं चूर्णं प्रतनुवस्त्रे बद्धा जिघ्रेदित्यपि वृद्धव्यवहार-
 सिद्धोविधिर्बोध्यः ॥ ७ ॥

शिरोविरेचनमाह शिरोविरेचनेत्यादि शिरोविरेचन-
 द्रव्यैरित्यपामार्गवीजादिभिस्तैः कल्कितैर्द्रव्यमिश्रितैरेतत्
 साधितैः स्नेहैर्वा इत्यर्थः अस्य च मात्रार्थं सिद्धसारोयथा
 चत्वारोविन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथावक्तव्यम् । शिरोविरे-
 चने योज्या ऊर्ध्वजलविकारिणामिति । जाड्यं ग्रीवादिसम्भः
 स्रन्दोऽभिश्चन्द्ररोगः पीनस-इति पुराणपीनसे ॥ ८ ॥

येन विधिना तस्मिन् शिरोविरेचनं कर्तव्यं तदाह स्निग्धेत्यादि

निवातशयनस्थस्य जत्र ह्रं स्वेदयेत् पुनः ॥
 अथोत्तानार्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
 किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्ध्नि नामिते ॥
 नासापुटं विधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
 उष्णामृतं भैषज्यं प्रणाद्या पिचुना तथा ॥
 दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।
 शनैरुच्छिङ्ग्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥
 आभेषजयादेवत् द्विस्त्रिव्वा न सप्रमाचरेत् ॥ ६ ॥
 स्नेहं विरेचनस्रान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

वाभटस्य प्राक् कृतावस्थकस्य चेति प्राक् पूर्वं कृतमावस्थकं
 अवस्थकरणीयं मलमूत्रविसर्गमुखधावनादिकं येन तस्य । जत्र-
 ह्रमिति ग्रीवाश्रुलादिकं स्वेदयेत् पुनरित्यनेन उत्तर्गसिद्धपञ्च-
 कर्माङ्गभूत स्वेदापेक्षया भिन्न-एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले
 पुनः स्वेदः कर्तव्य इति बोधयति । किञ्चिदुन्नतपादस्येति चर-
 केऽपि पादोन्नतस्येत्युक्तं पर्यायेणेति क्रमेण न त्वेकदा उष्णा-
 मृतप्रमिति उष्णामृतयोगादुष्णामृतास्येन वा तप्तं प्रणाद्येति
 नस्यनतिक्रिया पिचुनेति तलकेन आदिशब्दात् श्रोत्रानना-
 दोनां ग्रहणं पार्श्वयोरिति वामदक्षिणनासापुटयोः आभेषज-
 क्षयादिति छेदः भेषजनिःसरणपर्यन्तं शनैरुच्छिङ्ग्य निष्ठीवे-
 दित्यर्थः । एवमुक्तपरिपाद्या वारद्वयं त्वयं वा दोषापेक्षया
 अधिकमपि नस्यं कुर्यादित्यर्थः । नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य
 सस्यकप्रयोगेण सूच्छास्यात्तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन
 सेचनं कार्यं अतएव तदनन्तरं वाभटे यथा—सूच्छायां शीत-
 तोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिर इति ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनस्यान्तरीयं विधिमाह स्नेहमित्यादि वाभ-
 टस्य स्नेहमिति स्नेहनस्यम् । स्नेहनस्यं रेचननस्यञ्च क्रियन्तं

त्यहात्त्रहाच्च सप्ताहं स्नेहकर्मा समाचरेत् ।

एकाहान्तरितं कुर्याद्देचनं शिरसस्तथा ॥ १० ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्त्रयोधाक्षिपाटवम् ॥ ११ ॥

रुद्धोचितस्तत्राशोषोनासासेऽर्हन्मृतम् ।

स्निग्धेऽतिकण्डुर्गुह्यताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ १२ ॥

कालं कथा परिपाद्या कुर्यादित्याह त्यहात्त्रहादित्यादि
एकैकदिनमन्तरीकृत्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेह-
नस्यं शिरसोविरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्यात् तेन यस्मिन्
दिने स्नेहनस्यं न दाशते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने रेचननसं
देयमित्यर्थः । एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहं अपरस्मिन् दिने
शिरोविरेचनमेव सपरत्वापरत्वे सति शिरोविरेचान्तरं स्नेह-
नसं भवति एकाहान्तरितः शिरोविरेकः कार्य-इत्यत्यर्गसेन
ह्यन्तरमपि ज्ञेयं तथा सप्ताहमित्युपलक्षणं तेन त्यहादिकमपि
दोषाद्यपेक्षया ज्ञेयं उक्तं हि — एकाहान्तरं ह्यन्तरम्वा नसं
दद्याद्विचक्षणः । सप्ताहन्तु परं ज्ञेयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ।
त्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्तितम् । परं नवाहमर्हन्तु
न वाहात् सात्वतां व्रजेत् ॥ १० ॥

सम्यक्स्निग्धतक्षणमाह सम्यगित्यादि बाभटस्य सुखशब्दः
उच्छ्वासादिना बोधान्तेन सम्बध्यते अक्षीतीन्द्रियोपलक्षणं
अक्षिपाटवर्जितं वा पाठः तत्त्वान्तरे प्रसादश्चेन्निष्ठाणामि-
त्युक्तम् ॥ ११ ॥

असम्यक् स्निग्धतक्षणमाह । रुद्ध-इत्यादि बाभटस्य
रुद्ध-इत्यसम्यग्स्निग्धे । अतिस्निग्धतक्षणमाह स्निग्ध-
इत्यादि बाभटस्य अतिस्निग्धइत्यन्वयः । प्रसेक-इति कफ-
प्रसेकः ॥ १२ ॥

सुविरिक्तेऽचिलघुतायत्नस्वरविशुद्धयः ।
 दुर्बिरिक्ते गदोद्वेकः क्षामतातिथिरेचिते ॥
 तोयमद्यगरक्षेपपीतानां पातुमिच्छताम् ।
 भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतासृजाम् ॥
 नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाष्ठास—कासिनाम् ।
 शुद्धानां दन्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्द्दिने ॥
 अन्यत्रात्यधिके व्याधौ नैषां नसं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 न नसप्रमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
 न चोनद्वादशे धूमः कवलोनोनपञ्चमे ॥
 न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।

खैहिकनसप्रस्र सस्यग्योगादीनभिधाय रेचननसप्रस्रापि
 तानाह सुविरिक्त इतयादि वाभटस्र क्षामता शुष्कद्रवधा-
 तुता येषां नसं न विवेयं तानाह तोयेतयादि वाभटस्र तो-
 यादिकं पीतं यैस्ते तथेति आहिताग्नयादित्वात् परनिपातः
 अनार्त्तवदुर्द्दिने हेमन्तशिशिरयोर्मधव्याप्तेऽङ्गि । अन्यत्रात्य-
 यिके व्याधाविति आतप्रयिके च व्याधौ नसैप्रकसाथे निषिद्ध-
 नसप्रानामपि नसं विधेयमेवेतर्थाः नैषां नसं प्रयोजयेदिति
 श्लोकपादश्चक्रेण प्रतिसंस्कृत्य दत्तः ॥ १३ ॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नसं न विवेयं तदाह न नसप्र-
 मितयादि वाभटस्र चनसप्ताब्द इति एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्ष-
 पर्यन्त इति प्रतिमर्षव्यतिरिक्तं नसं न प्रयोज्यं सप्तमवर्षात्
 प्रवति तु विधेयमेवेतर्थाः उक्तं हि कृष्णात्वेयेण-सप्तवर्षमुपा-
 दायनस्तकर्त्तुं चतुर्विधमिति अतीताशीतिवत्सरे-इति एकाशी-
 तीतयादौ निषेध्यं प्रस्तावात् निषेध्यधूमकवलादीनप्याह न
 चोनद्वादश-इतयादि चनद्वादश-इति एकवर्षमारभ्य एका-
 दशवर्षपर्यन्तं एवं वक्ष्यमाणेऽपि श्रेयम् । शुद्धिरिति वसन-

आजन्ममरणं यथाः प्रतिमर्षवस्तु वास्तवम् ॥ १४ ॥

इति नसग्राधिकारः ।

समाप्तश्च पञ्चकर्माधिकारः ।

अथ धूममाधिकारः ।

प्रायोगिकः स्नेहिकश्च धूमोवैरेचनस्तथा ।

कासहरोवामनश्च धूमः पञ्चविधोमतः ॥ १ ॥

अनुत्तिकोषफलितं कोलास्थग्रप्रमाणितम् ।

विरेचने प्रतिमर्षस्तथा वक्षिरिति सर्व्वकालमेव विधेय इतयाञ्च
आजन्मेतयादि ॥ १४ ॥

इति नसग्राधिकारः ।

समाप्तः पञ्चकर्माधिकारः ।

नस्यवन्नासाप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्या सामान्वाञ्च
नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च नस्यानन्तरं धूममाञ्च प्रायोगिक
इत्यादि प्रायोगिकइति नित्यपेयधूमस्य संज्ञाप्रयोगः सतता-
भ्यासः तद्विषयकोधूमः प्रायोगिकः । स्नेहाय प्रभवतीति स्ने-
हिकः । दोषविरेचनाद्वैरेचनिकः कासं हरतीति कासहरः ।
वामयतीति वामनः । यद्यपि चरके प्रायोगिकस्नेहिकवैरेचनि-
कभेदात् त्रिविधएव धूम-उक्तस्तथापि प्रायोगिके कासहरं
वैरेचनिके च वामनीयमन्तर्भाव्यचरकसुश्रुतयोर्बिरोधः परि-
हरणीयः ॥ १ ॥

धूमपानार्थं नखिकाविघ्नानमाञ्च अज्वित्यादि चरकस्य
त्रिकोषफलितमिति त्रिभिः पूर्व्वभिर्भिन्नैः समन्वितं क्रिया

वस्तिनेत्रसमद्रव्य धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥

सार्वस्त्रंशयुतः पूर्णोहस्तः प्रायोगिकादिषु ।

नेत्रे कासहरे तंशयहीनः शेषे दशाङ्गुलः ॥ २ ॥

औषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा शरीरर्भां विशोषिताम् ।

विगर्भामग्निसंस्मृष्टां कृत्वा धूमं पिवेन्नरः ॥

वक्त्रेणैव वमेद्भूमं नखोक्त्रेण वा पिबन् ।

त्रिकोषस्त्रिभङ्गः तेन यस्मिन् नेत्रे स्थानत्रये भङ्गः कार्यः स
च नलिकात्रयेन घटनीय इत्याहुः । कोलास्थिप्रप्रमाणित-
मिति अस्य नेत्रस्थाग्रं कोलास्थिप्रवेशयोगं कार्यमित्यर्थः ।
स्त्रलङ्घास्याङ्गुष्ठप्रवेशयोग्यम् । यदाह वामटः—स्त्रलाग्रे ऋङ्गुष्ठ-
कोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकमिति । वस्तिनेत्रसमद्रव्यमिति वस्ति-
नेत्रेण समं तुल्यं यद्द्रव्यं सुवर्णरूप्यताम्नादिकम् । धूमभेदेन
नेत्रमानभेदमाह सार्द्ध-इत्यादि हस्तोऽत्र चतुर्विंशत्यङ्गुल-
परिमितः तेन प्रायोगिके धूमे सार्द्धोहस्तः षट्त्रिंशदङ्गुलः ।
तंशयुत इति चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयोहंशोऽष्टाङ्गुलं तेन
संयुक्तोहस्त इत्यर्थः एतेन-स्त्रैहिके हात्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः ।
वैरेचने तु पूर्णोहस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः कासहरे धूमे
तंशयहीनोहस्तः षोडशाङ्गुलमित्यर्थः शेष इति वामके ॥ २ ॥

इदानीं धूमपानार्थं नलिकामभिधाय धूमपानं यथाविधेयं
तदाह औषधैरित्यादि औषधैरिति गन्धैरकुष्ठतगरैरित्यादिना
वक्ष्यमाणैरौषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा धूमं पिवेत् । वर्त्तिकाकरण-
प्रकारमाह शरीरर्भामित्यादि शरी शरपुष्पस्य नलिका सा
गर्भे अभ्यन्तरे यस्याः तां एतेन पिष्टैर्भेषजैः शरीं प्रक्षिप्यः
वर्त्तिः कार्येत्यर्थः विगर्भामिति तां वर्त्तिं विशोष्य ततः शरी-
माकृष्य विगर्भां कुर्यादित्यर्थः । अग्निसंस्मृष्टामिति तां विगर्भां
वर्त्तिं नेत्राग्रे समारोप्य अग्निसंस्मृष्टां कृत्वा धूमं पिवेद्दि-

उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिवेत् ।
 नासया तु पिबेदोषे शिरोघ्राणाच्चिसंश्रये ॥ ३ ॥
 गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्जितैः प्रायोगिके मता ।
 स्रैश्चिके 'तु मधुच्छिष्टं हगुग्गुलुसर्जकैः ।
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्जितैर्वैरेचने मता ।
 कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
 योज्या न पित्तरक्तातिर्विरिक्तोदरमेक्षिषु ।
 तिभिरोद्धानिलाध्मानरोहिणीदन्तवक्षिषु ॥

त्यर्थः । एषा वर्तिरष्टाङ्गला यवसन्निध्यस्थूला परिणाहेनाङ्गु-
 लसन्निता कर्तव्या । उक्तञ्च — पिद्वा लिम्बेच्छरीशिकां तां
 वर्तिं यवसन्निभाम् । स्थूलाद्याङ्गुष्ठिकां कुर्वादष्टाङ्गुलसमां
 भिषगिति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वमेदित्याह वक्त्रेणेत्यादि
 नक्ष-इति नासिकया सार्वविभक्तिकससि एवमकारेण नासि-
 कानिषिध्यते वक्त्रेणैव धूमं वमेत् न तु नासयेत्यर्थः । अत्र
 हेतुचरकेणोक्तो यथा—प्रतिबोमं गतोऽस्यासु धूमोहि स्याद्वि
 चक्षुषि इति । वक्त्रधूमपाननासाधूमपानयोर्विषयावाह उर
 इत्यादि ॥ ३ ॥

औषधैर्वर्जितैः कां ह्येतुप्रक्तं अतोवर्त्यर्थमौषधान्याह गन्धै-
 रितप्रादि गन्धैरितप्रगुर्वादि सुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति
 कुष्ठतगरवर्जितैः । कुष्ठतगरयोरिति तीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्त्राव-
 कत्वात् । उक्तञ्च शाक्ये—नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्तिं प्रयो-
 जिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात्तेनैव योजयेदिति । मधुच्छिष्टं
 सिख्यं स्नेहोऽत्र द्रव्यं वसा च वसादृतमधुच्छिष्टैरिति वक्ष-
 नात् । शिरोविरेचनैर्द्रव्यैरिति । श्लेताभ्योतिष्मत्प्रादिभिश्च-
 रकोक्तैः । कासघ्नैरिति वृहतीकण्टकारीकटुकासमर्हादिभिः सुशु-
 तोक्तैः । वामनैरिति स्नायुचर्मोखुरगृह्णादिभिः सुशुतोक्तैः ॥ ४ ॥

मद्यप्रमद्यदधिष्ठीरक्षौद्रस्त्रेहविषाशिशु ।
 शिरस्यभिङ्गते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥
 रक्तपित्तान्ध्रवाधिर्यलण्मूर्च्छामदमेहशत ।
 धूमोऽकालेऽतिपीतोवा तत्र शीतोविधिर्हितः ।
 एतद्भूमविधानन्तु लेशतः संप्रकाशितम् ॥ ५ ॥

इति धूमाधिकारः ।

अथ कवलगण्डूषाधिकारः ।

सिग्धोष्णैः स्त्रैश्चिकोवाते स्वादुर्शीतैः प्रसादनः ।
 पित्ते कटुलवणैरुच्चैः संशोधनः कफे ॥
 कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलोरोपयोवणे ॥ १ ॥

येषु धूमोन विधेयस्यानाह योज्याद्वृत्तादि बाभटेऽस्य
 दत्तवक्षिष्विति कतनिरुहेषु । अकालातिपीतधूमयोर्दोषमाह
 रक्तपित्तेतत्रादि अत्र पीतोवेतिच्छेदः । धूमपानविधिश्चरक-
 सुश्रुतादावति प्रपञ्च-इह तु ग्रन्थगौरवभयात् संक्षेपेणैवोक्त-
 इतयाह एतद्विद्वत् ॥ ५ ॥

इति धूमपानाधिकारः ।

ऊर्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कव-
 लगण्डूषाधिकारः प्रारभ्यते तत्र कवलञ्चतुर्विधो-भवति यदाह
 सुश्रुतः—चतुर्-ऽं कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणाविति ।
 अतस्तेषां स्वरूपं विधयन्नाह सिग्धोष्णैरिति सुश्रुतस्य यद्यपि
 तन्मान्तरे वैरेचनसम्भनाभ्यां सप्त षड्विधत्वमेवोक्तं तथाप्यत्र
 संशोधने वैरेचनस्य प्रसादने च सम्भनस्यान्तर्भावाच्च विरो-
 धः । बाभटे तु कवलगण्डूषयोरवलम्ब्य चतुर्विधत्वमुक्तं यथा-

सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।
 असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डवे सा प्रकीर्तिता ॥
 तावच्च धारणीयोऽयं यावद्दोषप्रवर्त्तनम् ।
 पुनश्चान्योऽपि दातव्यस्तथा क्षौद्रवृतादिभिः ॥ १ ॥
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्विशद्यं वक्तृलाघवम् ।
 इन्द्रियाणां प्रसादश्चकवले शुद्धिलक्षणम् ॥
 दाहलक्षणावणान् हन्ति मधुगण्डूषधारणम् ।
 धान्यान्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धप्रनाशनम् ॥
 तदीषल्लवणं शीतं सुखशोषहरं परम् ।
 आशुद्वाराख्यगण्डूषोभिनन्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥

चतुःप्रकारोगण्डूषः सिद्धः श्मन्तशोधनौ । रौप्यश्च त्रयस्तत्र
 त्रिषु योज्याश्चलादिषु । अन्तो-व-प-इति ॥ १ ॥

मात्राभेदेन कवलगण्डूषयोर्भेदमाह सुखमित्यादि सुश्रु-
 तश्च । असौ कवलः कियन्तं कालं सुखे धारणीय इत्यत्र
 तावदित्यादि अत्र क्षौद्रं कफे कफपित्ते च । आदिशब्देन
 दुग्धादिकं यदाह सुश्रुतः—एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमन्त्राण्यसं-
 युताः । कषयोष्णोदकाभ्याश्च कवलादोषतो-हिता इति ॥ १ ॥

कवलश्च सम्यग्योगलक्षणमाह व्याधेरित्यादि सुश्रुतस्य
 अयोगातियोगलक्षणमित्यतोऽनन्तरं यथा—होने जाह्नक-
 फोत्क्लेशावरसंज्ञानमेव च । अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृ-
 ष्णारुचिक्लमाहति । एतच्च सामान्ययोगातियोगलक्षणं शोधन-
 कवडस्येति भानुमतीप्रभृतयः । चक्रेण सम्यग्योगलक्षणविपर्य-
 येणैव असम्यग्योगलक्षणं सुधिभिरुहणीयं इत्यभिप्रायेण
 अयोगातियोगलक्षणं नोक्तमिति ॥ ३ ॥

सुखे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम् ॥ ४ ॥

इति कवङ्गगण्डूषाधिकारः ।

अथाश्मोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकाधिकारः ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्मोतनं हितम् ।

वक्तोदकगण्डूषर्षासुदाहरागनिवर्हणम् ॥

उष्णं वाते कफे क्षोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥

शुक्लौ प्रलम्बयान्येन चिचुवर्त्या कनीनिके ।

दशदादश वा विन्दून् द्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥

ततः प्रसृज्य चटुना चलेन कफवातयोः ।

अन्येन क्षोष्णपानीयमुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ १ ॥

दाहेत्यादि वाभटस्य आशु शीघ्रं क्षाराम्बुयवक्षारजलं
तैलमिति तिलतैलम् ॥ ४ ॥

इति कवङ्गगण्डूषाधिकारः ।

पूर्वोक्तसङ्कल्पैवाश्मोतनाधिकारमाह सर्वेषामित्यादि ।
दोषभेदेन तदाह उष्णमित्यादि वाभटस्य उष्णमितिषडुष्णम् ।
निवातस्थस्येत्यादौ शुक्लाविति निर्मलपात्रोपलक्षणं अन्ये-
नेति दक्षिणपाणिना । प्रलम्बयेति लम्बमानयेत्यर्थः । पिचु-
वर्त्यादलकवर्त्या कनीनिके नासिकादेशसम्बद्धितचक्षुषः
कोणे द्यङ्गुलादिति नेत्रकनीनिकस्योपरि पिचुवर्तिनं द्यङ्गुल-
मुत्तल्य निवातप्रदेशस्यातुरस्य वैद्योवामेन पाणिना लोचन-
मुन्मील्य चटुः यथा भवति तथा लोचनं स्वेदयेत् । कफवात-
क्षोरिति वातकफयोः ॥ १ ॥

अत्युष्णीक्ष्णं कृपागृह्णायाश्चिद्वेदनम् ।

अतिशीतन्तु कुरुते निस्सोदस्तम्भवेदनाः ॥

कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं वञ्छ ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिच्युतम् ॥ १ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्रास्थिते मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पयोयार्त्तिकण्डुपैच्छित्यलक्षिते ॥

मन्दवर्षासुरागेऽस्त्रिप्रयोज्यं घनद्रूपिके ॥ २ ॥

अत्युष्णीक्ष्णाश्चरोतनस्य तथा अतिशीतस्य च दोषमाह
अत्युष्णमित्यादि । इदानीं वञ्छमात्रस्य तथाल्पमात्रस्य तथा
वक्ष्यापूताश्चरोतनस्य दोषमाह कषाय-इत्यादि वाभटस्य कषा-
यवर्त्मतामिति रक्तवर्त्मतामिति कृच्छ्रवर्त्मतां वा । घर्षमिति
करकरिकाम् । वञ्छमिति वञ्छपरिमाणाश्चरोतनं कषायवर्त्म-
तादिकं कुरुत इति शेषः । अत्यल्पमाश्चरोतनं विकारवृद्धिं
कुरुते । तथा अपरिच्युतमित्यपूतमाश्चरोतनं संरम्भं शोधं
कुरुते । यद्यपि सुश्रुते आश्चरोतनवत् सेकोऽप्युक्तः यथा-तर्पणः
पुटपाकश्च सेकश्चाश्चरोतनाञ्जनमिति । तथापि वामटमते
आश्चरोतन-एव सेकस्यान्तर्भावादविरोधः ॥ १ ॥

आश्चरोतनानन्तरमञ्जनमाह अथेत्यादि अथेत्यानन्तर्ये
शुद्धतनोरिति कषायशिरोविरेकाभ्याम् । नेत्रमात्रास्थितौ
मलइति । नेत्रएव स्थिते दोष इत्यर्थः । एतेन प्रदेशान्तर-
स्थदोषहन्तृत्वमञ्जनस्योक्तम् । नेत्रावस्थिते दोषप्राप्तमञ्जन-
माचरेदिति तथा पक्कलिङ्गे पक्काक्षिरोगलक्षणे सत्येवाञ्जनं
प्रयोज्यं तदेव पक्कलक्षणं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह अल्पयो-
येत्यादि । अल्पशब्दस्य शोथादिभिः प्रतेप्रकमन्वयः एवं मन्दश-
ब्दस्यापि वर्षादिभिः । लक्षित इति ज्ञायते । दूषिका ने-
त्रोदका ॥ २ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनं लेखनं तल्ल कषावाण्डपटुषणैः ॥

रोपणं तित्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशोतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥

दशाङ्गुला तनुर्भूष्ये शलाकामुकुलानना ॥ ५ ॥

प्रशस्ता लेखने तान्त्री रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुलीव सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥

पिण्डोरसक्रियाचूर्णं त्रिवैवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥

अथानुन्मीलयन् दृष्टी चान्तः सञ्चारयेच्छूनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥

अपेतौषधसम्बन्धं निवृत्तं नयनं यदा ।

व्याधिदोषक्षयोभ्याभिरङ्गिः प्रक्षालयेत्तदा ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततोवामं सवाससा ।

ऊर्ध्वं वर्त्मनि संगृह्या शोध्यं वामेन चेतनम् ॥ ६ ॥

निशि स्वप्नेन मध्याह्ने पानाद्योष्णगभस्तिभिः ।

अञ्जनस्य त्रैविध्यमाह लेखनमित्यादि वाभटस्य अञ्जन-
मितिशेषः । एषां स्वरूपमाह लेखनं तलेतयादि तलेति त्रिषु
लेखनादिषु मध्ये पटुलवणं पटुपिप्पल्यान्नादिकषायादिभिर्द्रव्यै-
र्यदञ्जनं तद्वेखनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अञ्जनदानार्थं शलाकामाह दशाङ्गुलेतयादि तस्मैव मुकु-
लानना कुन्दजातीमङ्गिकाङ्गुलसुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह प्रशस्तैतयादि काललोहः
पाण्ड्यादिः । प्रसादने तु अङ्गुल्येव शरीरशलाका तथां सुव-
र्जा रूप्यजा च शलाका प्रशस्तैतयर्थः ॥ ६ ॥

रुनशीतयादि । ननु विरेकं दुर्ज्वलं चक्षुरादितं प्राप्य
सीति तत् कथं सर्वदेतुप्रक्तं नैवं यतः विरेकं दुर्ज्वलं चक्षु-

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्जैर्हितोत्पीडितद्रुताः ॥
 प्रातः सायञ्च तच्छान्तैर व्यभेज्जैस्तोऽञ्जयेत् सदा ॥ ७ ॥
 कण्डूजाद्योऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु दूर्णं प्रतःप्रञ्जनं हिमन् ॥ ८ ॥
 नाञ्जयेद्भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।
 क्रुद्धव्वरिततान्ताक्षशिरोरुक्शोषजागरे ॥
 अदृष्टेऽर्के शिरः स्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णोऽप्यर्कसन्तप्ते दिवास्त्रप्ते पिपासिते ॥

रादितं प्राप्य सीदतीतुप्रच्यते सुस्थाभिप्रायादिदं वाक्यं किञ्चा
 अतुद्रिक्तकफापेक्षया दिवाञ्जनं बोध्यं उक्तं हि अतुद्रिक्त
 वसासे तु लेखनीयेऽथवा गदे । काममङ्गपि नातुप्रणे
 तीक्ष्णाञ्जनं प्रयोजयेदिति । लेखनीये गद इति लेखनीयशु-
 ब्धाभौ । ननु विरेकं दुष्कलं चक्षुरादितं प्राप्य सीदतीति
 वचनमनुपपन्नं यतो नेत्रस्य तैजसादादितं प्राप्य तेजोर्दृष्टिरेव
 सुक्ता तेजसः सामान्यदृष्टिआरयमिति सिद्धान्तः नैवं काल-
 स्त्रौष्ण्यौदञ्जनस्य च तीक्ष्णवादित्योगेन दृष्टुप्रघातः
 स्यादिति ॥ ७ ॥

अञ्जनदत्तेपि यदि कण्डूजाद्यादिकं तिष्ठति तदा पुनरपि
 तीक्ष्णमञ्जनं धूमं वा योजयेदित्यत आह कण्डूजाद्ये इत्यादि
 बाभटस्य । यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधानेन दाहः स्यात्तदा
 दृष्टिप्रसादनमञ्जनं कार्यमित्याह तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि । अस्यैवा-
 भितप्त इति सदाहे । प्रत्यञ्जनमिति तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीव
 मञ्जनं अदुशीतलक्ष्तिग्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अञ्जनं येषु न विधेयं तानाह नाञ्जयेदित्यादि बाभटस
 अशिते सद्योमुक्ते । वेगितइति दोषवेगोदये सुश्रुतेऽप्युक्तं दोष-

निर्व्याते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मुखकाययोः ।
 काले साधारणे प्रातः सायं वीक्षानशायिनः ॥
 यवमाषमयी पालीं नेत्रकोणाद्वहिः समाम् ।
 छङ्गुलोच्चां हृदां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
 सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बु प्रविलायितम् ।
 नक्तान्ध्र-वात-तिमिर-कृच्छ्र-रोधादिके वसाम् ॥ १ ॥
 आपक्ष्माग्रादयोद्भ्रमेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
 'मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्म' सन्धिसितासिते ॥
 दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।
 शतानि सप्तचाष्टौ च दशमन्येऽनिले दश ॥

वेगोदयेऽप्युक्तं कुर्व्यान्तांस्तानुपद्रवान् इति । प्वरिते नवज्व-
 रिते तान्ताच्च इति । सूक्ष्मभास्वरादिरूपदर्शनात्तान्ते अक्षिणी
 यस्त तस्मिन् अदृष्टेऽर्क इत्यनुदिते जलादिच्छन्न इत्याह
 कश्चुतेष्वेवमेवोक्तम् ।

एकाग्रयत्नादस्मिन्नधिकारे तर्पणमाह निवात इत्यादि
 बाभटस्य पालीमित्यालबालं छङ्गुलोच्चां हृदामिति छङ्गुलो-
 च्छ्रं हृदां निविडां यथा स्त्री हो न स्त्रवति इत्यर्थः । यथा
 स्वं सिद्धं सर्पिरिति तत्तद्दोषप्रत्यनीकद्रव्यपक्वमित्यर्थः ।
 पात्रस्थं घृतं तप्तजलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवीकृत-
 मित्यर्थः । आवपेत् पूरयेत् । व्याधिविशेषे स्नेहविशेषमाह
 नक्तान्ध्रेत्यादि बाभटस्य अत्रापि यथा स्वं सिद्धमित्यादि
 योज्यमित्युक्तः ॥ १ ॥

पूरणविधिमाह आपक्ष्माग्रादिति पक्ष्माग्रपर्यन्तं पूरये-
 दित्यर्थः ।

अथ स्नेहे चक्षुः पूरयित्वा कियन्तं कालं व्याप्य सस्नेहं
 स्यात्तथ्यमिति जिज्ञासायामाह अथेत्यादि अथ एतावपनान-

पित्ते षट् सुस्थः पित्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ।
 कृत्वा पाङ्के ततोद्धारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ॥
 पिवेच्च धूमं नेक्षेत व्योमरूपस्य भास्वरम् ।
 इत्थं प्रतिदिनं वाते पित्ते त्वेकान्तरं कफे ॥
 सुस्थे च छान्तरं दद्यादात्मैरिति योजयेत् ।
 प्रकाशक्षमतास्वास्थ्यं विशदं लघुलोचनम् ॥
 तप्ते विपर्ययोऽतप्ते तप्तेऽतिक्षेष्मजारजः ॥ १० ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्ते व्येव पक्ष्मसु ॥ ११ ॥
 सवाते स्नेहनः स्नेहसहिते लेखनोमतः ।
 हृन्दीर्घल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ॥ १२ ॥

न्तरं शनकैरुन्नेषं कुर्वतस्तस्य आवर्त्तस्य मात्रां विगणयेत्
 मात्रा च लघुक्षरोच्चारणम् । तत्र वर्त्तस्थे व्याधौ शतमात्रां
 धारयेत् लघुक्षरशतोच्चारण कालसमकालं व्याप्य स्नेहं धार-
 येत् । सन्धिगते तु व्याधौ त्रीणि शतानि । शुक्लमण्डलगते तु
 पञ्चशतानि कृष्णमण्डलगते तु सप्तशतानि दृष्टिमण्डले चाष्टौ
 मध्ये इत्यविमये दश इतः प्रादि क्रमेण धारयेत् । धारणानन्त-
 रञ्च यत्कार्यं तदाह कृत्वेत्यादि द्वारमित्यालवाले छिद्रं
 कृत्वा । व्योमेतयाकाशं नेक्षेत भास्वरं रूपमग्नप्रादिः । अथञ्च
 क्रमो यस्मिन् दोषे यावद्दिनं कार्यस्तदाह इत्यमितप्रादि ।
 अथञ्च दिनक्रमः चक्षुःसृप्तिपर्यन्तं योज्यइतप्राह आत्मैरि-
 तप्रादि । विपर्यय इतप्रादि विपर्ययः प्रकाशः क्षमतादिवैप-
 रितम् । अतितप्ते तु स्नेष्मजारजः कण्डूपैश्चिख्यादयः ॥ १० ॥

पुटपाकमाह पुटपाकमितप्रादि बाभटस्य पूर्वोक्तेष्विति
 तर्पणोक्तेषु रोगेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्नेहादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषय-
 माह सवातइतप्रादि स इति पुटपाकः स्नेहनोवाते हितः ।

विल्लमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

अबू क्रवटान्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा हृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत् प्रदीप्तै रग्नग्राभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ॥

नेत्रे तर्पणवद्व्युञ्जग्राहकं ने त्रीणि धारयेत् ।

क्षेपसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको-हितइति दृग्दौर्व-
ल्यादौ प्रसादनः पुटपाकोहित इतरर्थः । इदञ्च पुटपाकत्रयं
यैर्द्रव्यैर्विधेयं तद्वाभटेनोक्तं इह तु ग्रन्थविस्तारभयाच्चक्रेण न
लिखितं किन्तु पयुक्तमिति मया लिख्यते यथा भूयशः प्रसङ्गा-
नुरमेदोमज्जवसामिषैः । स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्प-
येत् । अग्नपक्षियकृन्नांससुक्तायस्तान्त्रसैन्धवैः । स्त्रोतोजशङ्क-
दलैर्लेखनोमस्तुकल्पितैः । *अग्नपक्षियकृन्नाज्जवसान्त्रहृदया-
मिषैः । मधुरैः सहतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनइति ॥ १२ ॥

पुटपाकत्रयस्य कल्पनामाह विल्लेतादि मांसयुक्तं भेष-
जज्ञानन्तरोक्तजीवनीयादिकं तयोः कल्करूपयोः पिण्डः ।
पृथग् विल्लमात्रमिति पल्लमात्रम् । एङ्गण्णादिपत्रैः क्रमेण
स्निग्धादिषु स्नेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं हृदा लिप्तं
प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत् । क्रमादिति धवधन्वनगोमयै-
रित्यत्रापि योजयन्ति केचित् । तेन स्नेहन-पुटपाके एङ्गण-
पत्रेण वेष्टनं धवकाष्ठाङ्गारेण च पाकः । लेखने वटपत्रेण
वेष्टनं धवकाष्ठाङ्गारेण च पाकः । प्रसादने तु अम्भोजपत्रै-
र्वेष्टनं गोमयाग्निना पाकइति । अग्नग्राभमित्यग्निवर्णं एतच्च
सम्यक्पाक्ज्ञानार्थमुक्तम् । तर्पणवद्व्युञ्जग्रादित्यनेन निर्व्याते
तर्पणोक्तविधिमात्रापायः इतिदिशति ।

एतद्रसञ्च कियन्तं कालं नेत्रे धारयेदित्याह शतं
त्रितीणि धारयेदिति लेखनस्नेहनान्त्येष्विति । एतच्च यथा

लेखनस्नेहनान्तेषु कोष्ठी पूर्वो हिमोऽपरः ॥

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगारूढ च तृप्तिवत् ॥ १३ ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्थानर्हणं योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणोहित भागभवेत् ॥ १४ ॥

इत्याश्च्योतनाञ्जनतर्पणपुटपाकाधिकारः ।

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

प्रत्यादित्यमुखं स्निग्धोजानुच्चासनसंस्थितः ॥

क्रमं योज्यं तेन लेखनपुटपाके शतमिति मात्राशतं धारयेत् । स्नेहने तु द्वे मात्रागते । अन्यइति प्रसादने त्रीणि मात्राशतानि धारयेदित्यर्थः । पूर्वो स्नेहलेखनौ कोष्ठी अपरइति प्रसादनो हिमः शीतलो योज्यः । धूमपोऽन्ते तयोरेवेति पूर्वयो, स्नेहलेखनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात् न तु प्रसादनान्तइत्येव शब्दार्थः । योगारूढ च तृप्तिवदिति तर्पणवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्पणपुटपाकौ येषां न कार्यौ तानाह तर्पणमित्यादि । नस्थानर्ह इति निषिद्ध नस्यपुरुषे ।

इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हिऽसेवनं कर्त्तव्यं तदाह यावन्तीत्यादि । यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पण पुटपाकविधिः कृतः तर्हि द्विगुणानि दिनानि चित्तसेविताभूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्च्योतनाञ्जनतर्पणपुटपाकविधिः ।

अदुपट्टान्तकेशान्तोजानुस्थापितकूर्परः ।

अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥

दन्तसंपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतोयन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः ॥

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्जामतर्जनीम् ।

एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोगताम् ॥ १ ॥

विध्येद्वस्तुशिरां बाह्यावनाकुञ्चितकूर्परे ।

वद्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम् ॥

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकाश्चतुरङ्गुले ॥ २ ॥

पूर्वेन्तु नेत्ररीगे स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्यधेः
भ्रमं नयेदित्युक्तं अत आश्रयोतनादिवत् शिराव्यधस्यापि नेत्र-
रोगहरत्वादनन्तरं शिराव्यधविधिर्विधीयः । तत्र प्राधान्यात्
प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरोत्थापनप्रकारमाह
अथेत्यादि वाभट्टस्य आदित्याभिमुखं लक्ष्मीकृत्य जानूच्चासन-
संस्थित इति उपविष्ट इत्यर्थः । अदुना पट्टेनान्तो गृहीतो
वद् इति यावत् केशान्तो यस्य स तथा । जानुनि स्थापितं
कूर्परं कफोणिद्वयं येन स-तथा । मुष्टिभ्यां मन्ये ग्रीवाधमन्यौ
प्रपीडयेत् तथा दन्तसम्पीडनादिना मन्यतममाचरेत् आर्त्त-
व इति शेषः । दन्तैर्दन्तानां पीडनं दन्तपीडनं उत्कासः कास
एव गण्डाध्मानं वायुना मुखपूरणं सुश्रुतेऽप्युक्तं कर्मे पुरुषश्च
वायुना मुखं पूरयेदिति । तथा नरः परिचारकजनः पृष्ठत इति
पृष्ठदेशे स्थि वा एनमातुरं यन्त्रयेत् । किं कुर्वन् यन्त्रयेदि-
त्याह वस्त्रं कन्धरायां ग्रीवायां परिक्षिप्य तस्य मध्ये स्तम्भी-
यवामतर्जनीं न्यस्यारोप्य वस्त्रमावेष्टयन् पीडयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विध्येदित्यादि वाभट्टस्य अनाकुञ्चितः कूर्परः कफोणि-
यस्य । किं कृत्वा विध्येदित्याह सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठ-

पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपीडिते ।
 गाढं कराभ्यामागुल्फचरणे तस्य चोपरि ॥
 द्वितीये कुक्षिते किञ्चिदाकूटे हस्तवत्ततः ।
 बद्धा विध्यैच्छिरामित्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ॥
 तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्व्यन्त्रमुपायवित् ।
 ततो ब्रीहिमुखं व्यध्यप्रदेशे न्यस्य पीडयेत् ॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ३ ॥
 वामहस्तेन विन्वस्य कुठारीमितरेण तु ।
 ताडयेन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठावष्टव्यमुक्तया ॥ ४ ॥

गर्भणं मुष्टिं बद्धा बन्धयित्वा पुनः किं कृत्वा वेध्यप्रदेशादुपरि
 चतुरङ्गुले यन्त्रपट्टिकां शिरायन्त्रणार्थं पट्टिकां वस्त्रादिपट्टीं
 बद्धा ॥ २ ॥

पदगतशिराश्रधप्रकारमाह पादेत्वित्यादि बाभटस्य
 सुस्थित इत्यनेन विषमपादस्यासं निरस्यति । किं किं विशिष्टे
 पादे जानुसन्धेरवधस्तात् वैद्यस्य कराभ्यामागुल्फं गुल्फप-
 र्यन्तं गाढं निपीडितमित्यर्थः । द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थि-
 तपादस्योपरि आकूटे सति किञ्चिद्विशिष्टे द्वितीये चरणे
 किञ्चित् कुक्षिते । हस्तवत्ततो बद्धेति यथा हस्ते यन्त्रादिकं
 बद्धा शिरां विध्येत् तथाऽन्वापीत्यर्थः । एवमुक्तरात्रा-
 अनुक्तप्रदेशविषयेऽपि यत्नं स्वबुद्ध्या कल्पयेदित्याह इत्य-
 मित्यादि । ब्रीहिमुखं दिशस्तेन यथा शिराश्रधो विधेय-
 स्तदाह तत-इत्यादि न्यस्यारोप्याङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पीडयेदित्य-
 न्वयः । करतलप्रच्छादितमिति पीडनक्रियाविशेषणं एतेन
 रक्तधारा नोर्ध्वमुत्तिष्ठति इत्यभिप्रेत्यः ॥ ३ ॥

कुठारिकाया वेधनप्रकारमाह वामहस्तेनेत्यादि इत्यरेण
 दक्षिणहस्तेन ताडयेदित्याह मध्यमाङ्गुल्येति अङ्गुष्ठविष्टम-

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
 यवार्द्धमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ५ ॥
 असम्यगस्त्रे खवति विल्व्योषनिशानतैः ।
 सागारधूमलवणतैलैर्हिंसाच्छिरामुखम् ॥
 सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ।
 अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् स्वावयेत् परम् ॥
 अतिश्रुतौ हि मृत्युः स्याद्द्वारुणावा निजामयाः ।
 तत्ताम्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥
 सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ।
 प्रक्षाल्य तैलप्रोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ॥
 अशुद्धं स्वावयेद्भयः सायमङ्गपरिऽपिवा ।
 रक्तेषु तिष्ठति क्षिप्रं सन्धनीमाचरेत् क्रियाम् ॥

मुक्तयेति आदौ दृष्ट्वाङ्गुष्ठेनाविष्टभ्य मुक्तयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीमुक्तयस्त्रद्वयं यस्मिन् प्रदेशे योज्यं तमाह मांस-
 इतयादि मांसले प्रदेशे शिरां विध्येदिति योज्यम् । व्रीह्यास्य-
 मिति व्रीहिमुखं शस्त्रं एकं व्रीहिमात्रकं निक्षिपेत् प्रवेशयेत् ।
 अस्थामुपरि शिरां विधानकुठारिकां यवार्द्धमात्रां निक्षिपेदि-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

अयोगे चिकित्सामाह असम्यगितयादि । अशुद्धाविति
 असम्यक् शुद्धौ । प्रस्थादिति प्रस्थोऽत्र सार्द्धतयोदशपलं
 परमिद्वयार्द्धम् । अतैव हेतुमाह अतिश्रुतावितयादि तत्रेति
 रक्तातिश्रुतौ रसः मांसरसः । प्रक्षाल्येति शिरामुखमितं-
 न्वयः । तैलप्रोताक्तमिति तैलास्तुतवस्त्रधुक्तमित्यर्थः । सन्ध-
 नीमिति बन्धनमाणां तामेव रक्षणां क्रियामाह लोभ्रेतयादि
 पञ्चङ्गं रक्तचन्दनं अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षौममसी दग्धवस्त्र-
 च क्षीरिणोबटोदुम्बरादयः तेषां त्वक् अङ्गुरश्च । पद्मकादि

लोप्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयेष्टाङ्गैरिक्तैः ।
 प्लक्वालाञ्जनक्षौममसोक्षीरित्वगङ्गुरैः ॥
 विचूर्णयेद्गणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ।
 तामेव वा शिरां विध्यध्यात्तस्मादनन्तरम् ॥
 शिरामुखं वा तरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६ ॥
 सशेषमप्यसृग्धार्थं न चातिस्तुतिमाचरेत् ।
 हरेच्छृङ्गादिनाः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ७ ॥
 मर्मेहीने यथासम्प्रदेशे व्यधयेच्छिराम् ॥ ८ ॥
 नदनघोडशातीतसप्तत्यङ्गुलाब्जजाम् ।
 अस्तिग्धास्त्रेदिताःत्यर्थस्त्रे दितानिलरोगिणाम् ॥
 गर्भिणी-स्तुतिकाजीर्ण-पित्तास्त्रिधासकासिनाम् ॥

पद्मकादिगणं हिममिति शीतकषायं पिबेदिति । तामिति
 पूर्वविद्धाम् । व्यधात् तस्मादनन्तरमिति पूर्वव्यधसमीपोर्द्ध-
 भागे शिरामुखमिति विद्धशिरावगणमुखम् ॥ ६ ॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्वाशयेदित्याह सशेषमिति दुष्ट-
 शोणितशेषं प्रसादमथवा नयेदिति प्रसादनलेपनादिना ।
 शिरा हि दुष्टा-एव वेध्या नत्वदुष्टाः उक्तं हि—अदुष्टा न
 वेध्या-इति ॥ ७ ॥

यत्र प्रदेशे तु वेध्यशिरा न दृश्यते कथं तत्र शिराव्यधः
 कार्य-इत्याह मर्मेहीनइत्यादि वाभटस्य अत्र व्यध्यशिरा-
 धामदर्शनइति शेषः । अतएवैतस्मात् पूर्वं वाभटे यथोक्ताना-
 मदर्शन-इत्युक्तम् । यथासम्प्रदेशइति यत्र देशे व्यध्यशिरा न
 दृश्यते तत्र समीपदेशे या अन्याः शिरा वा दृश्यन्ते ताएव
 वेध्या-इत्यर्थः । मर्मेहीन-इति मर्मेवर्जिते ॥ ८ ॥

येषां शिराव्यधो न कार्यस्तानाह नत्वित्यादि वाभटस्य ।

स्नेहपीते प्रशुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मासु ।
 नायन्त्रितां शिरां विध्येन तीव्र्यङ्नाप्यनुव्यिताम् ।
 नातिशीतोष्णवाताग्नेष्वन्यत्वात्ययिकाद्गदात् ॥ ९ ॥
 नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदाशरीरं ह्यनवस्थिताद्गवङ्गिर्विशेषेण च रक्षणीयः ॥
 मरोहिताहारविहारसेवी मासम्भवेदावललाभतो वा ॥ १० ॥
 प्रसन्नवर्णेन्द्रियभिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतशक्तिवेगम् ।
 सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥
 इति शिराव्यधाधिकारः ।

अथ सुस्थाधिकारः ।

बाह्यो मुहूर्त्त उच्यते सुस्थोरक्षार्थमापयुः ।
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य क्षतशौचविधिसतः ॥
 प्रातर्भुक्त्वा च सङ्ग्रहं कषायकटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥

अन्यत्वात्ययिकाद्गदादिति आत्ययिके तु व्याधौ एष्वपि
 कालेषु शिराव्यधैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

रक्तस्त्रावानन्तरं यद्विधेयं तदाह नात्युष्णेत्यादि अनव-
 स्थिताद्गतिं प्रचुररक्तम् ॥ १० ॥

इदानीं शोणितादर्शनेऽपि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षण-
 माह प्रसन्नेत्यादि वेगः पुरीषादीनाम् ॥ ११ ॥

इति शिरावप्रधाधिकारः ।

इदानीमातुरहितचिकित्साभिधाय सुस्थदन्तमाह बाह्य-
 इत्यादि बाह्यो मुहूर्त्तोरालेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाद्व-
 यम् । शरीरचिन्तां मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकरूपाम् । तत इति

नद्यादजीर्णवमथुश्वासकासप्वराहितः ।
 तृष्णास्यपाकहृत्तेजशिरः कर्णामयी च तत् ॥
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
 पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥
 ततोनावनङ्गण्डूषधू मताम्बूलभाग् भवेत् ॥ १ ॥
 ताम्बूलं क्षतपित्तासुखक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यश्चापि शोषिण्याम् ॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विषेपेण शीलयेत् ॥
 वाच्याभ्यङ्गः कफग्रस्त कृतसंशुद्धिजीर्णभिः ॥ २ ॥
 शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था वलवर्द्धनी ।
 देहव्यायामसंख्यातामात्रया तां समाचरेत् ॥ ३ ॥

शौचविधेरनन्तरं दन्तपवनं भक्षयेदिति दन्ताः पूयन्ते अनेनेति
 दन्तपवनं दन्तकाष्ठं मुक्ता चेति भोजनानन्तरमपीतरर्थः ।
 दन्तकाष्ठं यैर्न विधेयं तदाह नाद्यादिति दन्तपवनमित्य-
 न्वयः । सुवीरा नाम नदी तद्भवमञ्जनं सौवीराञ्जनं तल्लक्ष्यं
 यथा वल्लीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलदृति । सौवीराञ्जन-
 मिच्छन्ति आयुर्वेदार्थचिन्तका इति । नित्यं प्रत्यहं अत्र
 पञ्चरात्राष्टरात्रग्रहणमदूरान्तरकाले नियमदर्शनार्थं तेन
 दोषकालमपेक्ष्य अर्वाङ्मध्ये ऊर्ध्वं कर्त्तव्यं स्नावणाञ्जन-
 मिति । रसाञ्जनमिति दाब्दीकायसमुद्भव-इत्यवयवः ॥ १ ॥

निषिद्धताम्बूलानाह ताम्बूलमित्यादितमित्यभ्यङ्गम् ॥ २ ॥

शरीरेतयादौ ।—देहेतयनेन मनोव्यायामं मनश्चिन्तना-
 दिकं निरस्यति संख्यातादिति संज्ञिता याच चेष्टाभिमता
 एतेन भारवहनाद्या अनिष्टादिकार्थवशात् क्रियमाणाचेष्टा
 निरस्यति । मात्रया तां समाचरेदिति मात्रा चार्हयति ।

वातपित्तामयी बालोटङ्कोऽजीर्णी च तां त्यजेत् ।

उद्वर्त्तनं तथा कार्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥

उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेकोवलावहः ।

तेनैव दन्तमाङ्गस्य बलङ्कत्केशचक्षुषोः ॥ ४ ॥

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।

आध्मानपीनसाजीर्णमुक्तवत्सुच गर्हितम् ॥

नीचरोमनखश्लश्रुनिर्भेलाङ्गप्रिमलायनः ।

स्नानशीलः ससुरभिः सुवेशोनिर्भेलाम्बरः ॥

धारयेत् सततं रत्नं सिद्धमन्त्रमहौषधीः ।

सातपत्रपदत्राणौ विचरेद्वयुगमात्रहृक् ॥

निशि चात्यधिके कार्ये दण्डी मौनौ सहायवान् ।

यदाह बाभटः अर्द्धशक्त्या निधेयस्तु बलिभिः स्निग्धभोजि-
भिरिति । अर्द्धशक्तिलक्षणं यथा कले ललाटे ग्रीवायां स्कन्धे
नासाङ्गसन्धिषु । स्वेदः संजायते यत्र बलाङ्गं तं विनिर्दि-
शेत् ॥ १ ॥

निषिद्धव्यायाममाह वातेतरादि । तेनैवेति उष्णाम्बुना
उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोर्बलं हरतीति बल-
ङ्कत् ॥ ४ ॥

निषिद्धस्नानमाह स्नानमित्यादि । अङ्ग्रीपादौ मलाय-
नानि गुदोपस्थानि तानि निर्भेलानि यस्य । निर्भेलाम्बर-
इत्यत्र अनुल्लनोज्ज्वल इति बाभटे पठ्यते अनुल्लनोऽनूहत्-
इत्यर्थः । युगं हस्तचतुष्टयम् । आतप्रयिक-इत्यवश्यकर्त्तव्ये ।
वेगानिति सूत्रपुरीषवेगानिति ईरयेदितुप्रदीरयेत् । वेगित-
इति संजातसूत्रपुरीषादिवेगितः । दंशधा पापकर्माणीति
उक्तञ्च—अदत्तानामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः । परदारो-
पसेवा च कायिकं त्रिविधं कृतम् । पारुष्यमवृत्तस्यैव पैशुन्यं

जीर्णे हितं मितश्चाद्यान् वेगानीरयेद्दलात् ॥
 न वेगितोऽन्यकार्यः स्थान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
 दशधा पापकर्माणि कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥
 काले हितं मितं ब्रूयादविसम्बादिपेशलम् ।
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ ५ ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ ६ ॥
 नक्तं दिनानि मे यान्ति कथं भूतस्य संप्रति ।
 दुःखभाक् न भयत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ७ ॥
 दिनाचारविधिः ।

चापि सञ्ज्ञैः । असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्थासुतुष्टयम् । पर-
 दूषेप्रत्यभिध्यानं मनसानिर्दिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च
 मानसं त्रिविधं स्मृतमिति । अविसम्बादीति न पूर्वोपरविरुद्धं
 पेशलं मधुरं काल इति यथोचितसमये ॥ ५ ॥

आत्मन इत्यादौ परेषां न समाचरेदिति परेषां प्रतिकु-
 लानि अनिष्टानि न समाचरेत् । कुतो न आचरेदित्याह
 आत्मन इत्यादि आत्मनः प्राणभूतामेव आत्मसम्बन्धादित्यर्थः ।
 किम्वा आत्मनोयानिप्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषमपि
 नाचरेदिति ॥ ६ ॥

नक्तमित्यादि कथम्भूतस्य कीदृशस्य मम पापं कुर्वतः
 पुत्रं कुर्वतो वा द्वयं परिहरतो वा सम्प्रति नक्तं दिनानि
 यासि एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यः पुरुषो भवति स दुःख-
 भाक् न ज्ञात् सञ्ज्ञेदा स्मरन् पुरुषो दुःकृतं त्यजति दुःखहेतु-
 तया च उद्धतमन्विच्छति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति दिनाचारः ।

सासैर्विसंख्यैर्भाषाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
 बलिनः शीतसंरोधाद्देमन्ते प्रवज्जोऽनलः ।
 सेवेतातोहिमे स्निग्धस्वाह्वलवणान् रसान् ।
 गोधूमपिष्टमांसेषुक्षीरोत्पविकृतीः सुरान् ।
 नवमन्त्रं वसां तैलं शीघ्रकार्त्तं सुखोदकम् ।
 उक्तगार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ॥ १ ॥
 प्रावाराजिनकौषेयं प्रवेणीरौरवास्तृतम् ।
 संख्यस्वभावैर्लघुभिः प्राट्टतः शयनं भजेत् ॥

पारिशेष्यादृतचर्यारूपं सुस्थितितमाह मासैरित्यादि ।—
 षडृतवद्वति शिशिरवसन्त-ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता इत्यर्थः ।
 यद्यपि शिशिरादिष्वृतत्रयमुत्तरायणत्वेन प्रशस्तत्वादग्रे चो-
 द्दिष्टं तथापि बलबुद्धिप्रकर्षत्वेन प्राशस्त्यात् प्रथमं हेमन्त-
 विधिमाह बलिन-इत्यादि बलिनइत्यनेन प्राणिवलस्याग्नि-
 बलहेतुत्वं दर्शयति उक्तं हि—पाककाण्ये अप्याहतादभि-
 प्रायात् प्रीतः पीते वनं वनात् । अग्निरग्नेश्च घाढनां नार्थं
 नाशस्तोरुजमिति । किं बलिन-इत्युपचयरतः । शीतसंरो-
 धादिति कुम्भकारप्रणयनपङ्कलेपन्यायात् शीतेन बहिरनिर्ग-
 ष्च्छरीरोष्णयो-रोधात् । रसानिति औदकानुपमांसरसान् ।
 कीदृशान्स्वाह्वलवणद्रव्यसंस्कारात् स्वाह्वलवणान् उक्तं हि
 चरके—तस्मान्नुधारसमये स्वाह्वलवणान् रसान् । औदका-
 नूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेदिति । मासस्थाने मांसेति
 पाठो-वाभटपुस्तके नास्ति टीकायाञ्च न व्याख्यात-इति ॥१॥

प्रावारेत्यादि ।—वाभटस्य प्रावारोगुरुप्रवरणं कम्ब-
 लादि । अन्ये तु प्रावारः कार्पासलोमवदुत्तरीयम् । अजिनं
 सुखस्पर्शलोमशस्त्र्यम् । कौषेयं क्रिमिकोषोद्भववस्त्रम् । प्रवेणी
 गोपी अन्ये तु प्रवेणी सूचीवारणाख्यो वस्त्रविशेष इत्याहुः ।

अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मनि प्रियाम् ।
 बीबरोरुस्तनयोष्णीमाणि ज्ञागुरुचक्षितम् ॥ २ ॥
 अथमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमाध्वीकं रौचश्चादनकाद्यजम् ॥ ३ ॥
 कफचितो-हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
 इत्याग्निं कुर्वते रोगां सातसात्र प्रयोजयेत् ॥
 तीक्ष्णं वमननस्यादिकवङ्गग्रहमञ्जनम् ।
 व्यायामोद्धतनं धूमं शौचकार्यं सुखोदकम् ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कपूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराणं यवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमूल्यभुक् ॥
 प्रपिवेदासवारिष्टसौधुमाध्वीकमाधवान् ।
 वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाद्य यौवनम् ॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ४ ॥

रौरवो वस्त्रभेद-इति केचित् अन्ये तु कार्पासवस्त्रमेव इत्याहुः ।
 चरके रौरवस्थाने कुथकेति पठ्यते कथकस्तु चित्तकम्बलः ।
 उष्णस्वभावैर्लघुभिरिति नेपाककम्बलं प्रचुरद्वलकपट्टादिभिः ।
 किं कृत्वा शयनं भजेदित्याह अङ्गारेत्यादि अङ्गारतापेन
 सन्तप्तं यत् गर्भगृहं गृहकोष्ठकं तथा भूगृहञ्च चरकेऽप्युक्तं
 खेवेत भूगृहस्योष्णमुष्णगर्भगृहन्तयेति ॥ २ ॥

उक्तविधिं शिशिरेऽप्यतिदिशति अथमेवेत्यादि । अत्रैव
 हेतुमाह तदेतन्नादि ॥ ३ ॥

वसन्तविधिमाह । कफइत्यादि । मूल्यं भटितं मूल्यपा-
 चितमित्यर्थः । आसवारिष्टं सुराहतसन्धानम् । सौधु गुहा-
 सुवः माध्वीकं मधुसूतं-मद्यं अरुणस्तु माद्वीकेति पठित्वा
 लङ्घीकारसोद्भवं मद्यमिति व्याचष्टे । माधवोमधुरीकृत-आ-
 सुवः । अनुभवेदित्यनेन श्लेषाद्यर्थं श्लोकं मैथुन-मनुजानाति

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेयीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
 द्रुतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
 मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबह्दकम् ।
 मध्याह्ने चन्दनाद्राङ्गः स्वप्याह्वारागृहेनिशि ॥
 निशाकरकराकीर्णं प्रभातेऽसौधमस्तके ।
 निवृत्तकामोऽथजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः ॥
 श्रेयमानोभजेतास्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥ ५ ॥
 लवणान्मकटूष्णाणि व्यायामश्चात्र वर्जयेत् ॥ ६ ॥
 भूवास्यान् मेघनिष्यन्दात् पाकादस्त्राज्जलस्य च ।
 वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥

वसन्तस्यादानमध्यत्वादिति भावः । गुर्वीतग्रादौ अन्नस्थाने
 उष्णेतप्रपाठः ॥ ४ ॥

ग्रीष्मविधिमाह मयूखैरितिग्रादि मयूखैरिति किरणैः स्नेहं
 पेयीयते इत्यर्थः । पिबति ग्रीष्मेऽन्नचादुष्णत्वाच्च मद्यं न
 पेयमितुप्रतर्जः । यद्यपि सात्मग्रानान्तु तग्राणेन सत्वतग्रागजाः
 रोगाः भवन्ति अत्र किं प्रतिविधेयमितग्राह अल्पं वा सुबह्द-
 द्रव्यं वा पेयमिति । मध्याह्न इत्यग्रादि धारागृहइति छेदः ।
 निशे गि पतेण सख्यते ॥ ५ ॥

वर्जनीयमाह लवणेतग्रादि ॥ ६ ॥

वर्षाविधिमाह भूवास्यानितग्रादि भूवास्पं प्रभावादेव
 लोपतग्रापोपनं अन्ये तु पित्तस्य दूतग्राहुः मेघनिष्यन्दः शैतग्रा-
 न्नान्नफजनकः अन्नपाकता च स्वभावतः पित्तकरी । अग्नि-
 बले तीक्ष्णदूतग्राणेन अग्निमान्द्रमपि त्विदोषकोपनमिति दर्श-
 यति । अग्निमान्द्रं अपाकान्नपाकाभ्यां कफपित्तकारिधातु-

भजेत् साधारणं सर्वमुष्णान्ते जनश्च यत् ।
 आस्थापनं शुद्धतनुजीर्णं धान्यं कृतान् रसान् ॥
 जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ।
 दिव्यं कौपं शृतम्बाभो-भोजनन्वतिदुर्दिने ॥
 व्यक्ताञ्जलवणश्चेहं संग्रुक्कं चौद्रवस्तु ॥ ७ ॥
 नदीजलोदमन्याहः स्वप्रायासातपांस्त्यजेत् ॥ ८ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्कारश्मिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कूप्यति ॥
 तज्जयाय हृतं तिक्तं विरेकोरक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तस्वादुकषायश्च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥
 दूधवः शालयोसुजाः सरोऽम्बाः कथितं पयः ।

पोषकरसानुत्पादनाच्च धातुक्षयेण वातकारि । एतेन वर्षासु
 अग्निमान्देन वातादिकोपः । वातादिकोपेन च वृद्धिमान्देन
 दर्शितं उक्तं हि वाभटे — शूवास्येनान्नपाकेन मलिनेन च
 वारिणा । वृद्धिर्नैव च मन्देन तेष्विद्यन्त्योऽयं दूष्यति । पव-
 नादय-इति प्रवनप्रधानाः । साधारणमिति त्रिदोऽग्नमग्नि-
 सन्दीपनश्च आस्थापनं निरुहणं मधुयुक्तानिति संस्कृत-
 सरसान् । मध्वरिष्टं मधुयुक्तं रिष्टं चिरन्तनं पुरातनम् ।
 दिव्यमि याकाशजलं भोजनमित्यादि परेण सम्बध्यते । संग्र-
 ष्कमिति नातिद्रवं चौद्रवदिति मधुयुक्तम् । एतच्च वार्षिकदे-
 हक्षोपे शोधनार्थं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

वर्जनीयमाह नदीत्यादि उदकमन्यः उदकप्रधानोमन्तः
 अहःस्वप्नः दिवास्वप्नः ॥ ८ ॥

शरद्विमाह वर्षेत्यादि उचितं समवेतं उचमवाय इत्यस्य
 रूपं समवायोऽत्र सतताभ्यासरूपः सम्बन्धः तेन शीतसमवेता-

शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरभ्ययः ।

शारदानि च मात्स्यानि वासांसि विमलानि च ॥ ८ ॥

तुषारक्षारसौहित्यदधितैक्षरसातपान् ।

तीक्ष्णमद्यद्दिवास्त्रप्रपुरोवातातपांस्तपजेत् ।

शीते वर्षासु चाद्या स्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ।

स्वादूच्छिदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।

शरद्वसन्तयोरेक्ष्यं शीतं घर्ष्यनान्तयोः ।

अथपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्थाधिक्यवृत्तादृतौ ॥ १० ॥

ज्ञानामित्यर्थः सञ्ज्ञा इत्यक्रमेण आचितमिति सञ्ज्ञितं वर्षासु
प्रायः इति वचनात् कदाचित् वर्षासु शीतमसुरादिष्वेवया
पिप्तचयभयात् शरदि कोपो न भवतेऽव दर्शयति । तिक्तं घृतं
पञ्चतिक्तवृत्तादिकं कथितं पयइति शृतं दुग्धं प्रदोषे चेति
अकारोऽवधारणे प्रदोष-एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वर्जनीयमाह तुषारेत्यादि । ऋतुभेदे रसानाह शीत-
इत्यादि । वाभट्टस्य । शीतइति हिमशिशिरयोः आद्यान् स्त्री-
निति स्वादूच्छलत्रणरसान् अन्यानिति कटुतिक्तकषायानिति ।
शरद्वसन्तयोरित्यादौ शरदि पुनरेव पूर्वोक्तेनान्वयः । अतोऽ-
न्यथेति हेमन्तशिशिरयोस्तु विपरीतमिति श्लिग्धमुष्णानुषानं
भोजयेदित्यर्थः । नित्यमिति सर्वदा सर्वेषां घृणां रसानाम-
भ्यासः कार्य एव सति शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीनित्यादि
यदुक्तं तद्विरुध्यते इत्यत आह स्वस्थाधिक्यमित्यादि यस्मिन्
यस्मिन् ऋतौ योरसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्याधिक्यमात्रे तदंशमस्य
तात्पर्यमिति भावः ॥ १० ॥

ऋतोरित्यादि पूर्वऋतोरन्तरमासस्यान्तिमसप्ताहं तथा
परऋतोरारम्भमासस्य प्रथमसप्ताहमिति सप्ताहद्वयं ऋतुसन्धि-

अतोराद्यन्तसप्ताहादृतसन्धिरितिष्ठतः ।

तत्र पूर्वोविधिस्तत्रैवः सेवनीयोऽपरः क्रमान् ॥ ११ ॥

इत्युक्तवदृतसाम्प्र यज्ञेष्टाहारव्यवाययम् ।

उपशेते यदौचित्यादोकसाम्प्र तदुच्यते ॥

देशानामाममानाश्च विपरीतं गुणं गुणैः ।

साम्प्रमिच्छन्ति साम्प्रज्ञाज्ञेष्टितज्ञाद्यमेव च ॥ १२ ॥

रितप्रर्थः । क्रमादिति न सहसा तत्रागशीलने विधेयः । अत्र
हेतुर्वाभटेनैवोक्तो यथा । असाम्प्रज्ञा हि रोगाः स्युः सहसा
तत्रागशीलनादिति । साम्प्रतत्रागादसाम्प्रमेव नाचरेदि-
तरर्थः ॥ ११ ॥

उपसंहरति इत्युक्तमित्यादि । अतुसाम्प्र प्रसङ्गेनाभ्यास-
साम्प्रमप्याह उपशेते-इत्यादि उपशेते सुखयति अपथ्यमपि
विकारं न जनयति कुतइत्याह औचित्यादित्यभ्यासात् ।
अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासात् विषमिवाशीविषस्य नोपघातं
भवतीति भावः । ओकोऽभ्यासः तेन साम्प्रमोकसाम्प्र देश-
साम्प्र रोगसाम्प्रश्च दर्शयति देशानामित्यादि-
पादीनां गुणैः स्नेहगौरवादिभिः

विपरीतरौच्यलाघवयुक्तं सुखं

नोपयमयम् । चेष्टितश्च व्यायसः

विद इतरर्थः । एवमामयसः-

रोगसाम्प्रमितार्थः ।

ग्रहणं ततश्च प्रभाववै-

श्यामयस्येन चाति-

स्यापि साम्प्रश्च दृष्ट-

इदानीं य का-

पायमाह तत्रैव

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ १३ ॥

नगरीनगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावो कृत्येष्ववहितोभवेत् ॥ १४ ॥

इति सुस्थाविकारः ।

गौडाधिनाथरसवण्यधिकारिपात-

नारायणस्य तनयः सुनन्दोन्तरङ्गात् ।

तथातुसास्यं तच्च स्वास्थ्यमुभयं परिपाल्यते । विष्णुद्वाजाराचा-
राभ्यां सदा क्षीरमाणशरीरपोषणेन प्रतपवायहेतुपरिहारेण
च यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्त्तिदानात् पोषणेन क्रियते तथा
निर्व्यापकहेतु वातादिपरिहारेण च । तत्र श्लोकपूर्वार्द्धेन
स्वास्थ्यपोषकहेतुरुक्तः । उत्तरार्द्धेन तु स्वास्थ्य-विघातकहेतु-
परिहारोऽभिधेय इति न पौनरुक्तम् । अनुत्पत्तिरिह उत्पाद-
कस्यामग्रीविघटनम् ॥ १३ ॥

इत्यादि ।

स्थानुक्तस्य सुस्थविधेरवनेन कर्त्तव्यतामाह नग-

निति स्वाहृत्स्वत्वात् ।

शरदुसन्तयोरित्यादौ सुदि ।

न्यथेति हेमन्तशिशिरयोस्तु वि ।

भोजयेदित्यर्थः । नित्यमिति सु ।

भ्यासः कार्य एवञ्च सति शीते ।

यदुक्तं तद्विरुध्यते इत्यत आह स्वस्था ।

यस्मिन् ऋतौ घोरसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्या ।

तात्पर्यमिति भावः ॥ १० ॥

ऋतोरित्यादि पूर्वऋतोरन्तरमासस्यानि ।

परऋतोराद्यमासस्य प्रथमसप्ताहमिति सप्ताह ।

मुजइत्यर्थः ।

भानोरनु प्रथितलोभवली कुलीनः
 श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥ १ ॥
 यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
 नत्रैव निक्षिपति केवल-सुद्धरे-हा ।
 भट्ट-विपश्यवेदविदा जनेन
 दत्तः पतेत्/सपदि सूर्ध्वनि तस्य शापः ॥ २ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

असद्याख्यानतमसा सुच्छन्दं चक्रसंग्रहम् ।
 प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्त्वचन्द्रिका ॥
 आसीत् सभायां शिखरेऽक्षरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।
 बाणौविलासं कविसार्वभौमं यिजित्य यः प्राप ययःसमुद्रम् ॥
 काकुत्स्थसेन-स्तनय-स्ततोऽभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननाम् ।
 तस्मा-दभू-दुद्धरणस्तनूजस्तस्मादनन्त-स्तनयोऽथ यज्ञे ॥
 मालश्लिकाग्रामनिवासभूमेगौड़ावनीपालभिषग्वरस्य ।
 अनन्तसेनस्य सूर्योऽवधत्ते टीकाभिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
 टीकानुपूर्वै-र्विहिताः स्युर्येऽर्थाये वा श्रुभ्योऽधिगन्-
 सन्त्यस्त तेऽदसंदलं अमेण टीक

विद्याकुलसम्पन्नो-हि भिष
 कीन इति लोभवलीसंज्ञयः

य इतयादौ सिद्धयोग-

खितयोगमपेक्ष्याधिक

स्तानविक्रयोगान् त

नविकसिद्धयोगाः

ईदृशेन पुंसा दत्

यवेदविदा । काः

वेदः अग्य